Записки історично-
філологічного відділу
XXI - XXII (1928)

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XXI—XXII (1928)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та инших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.

За Неодмінного Секретаря Академії Наук, *акад. Ів. Шмальгавзен.*

Київський Окрліт № 232, 1929.
Зам. № 494—1200 прим.

Де що є:

Стор.

Леонид Добровольський, В. Б. Антонович у працях про Київщину та Київ . . . . . VII—XXVIII

Ю. Оксман, В. Б. Антонович і Одеське „Общество Исторіи и Древностей“ . . . . . XXIX—XXXI

Акад. Сергій Єфремов, Марія Грінченкова . . . . XXXIII—XXXVIII

Проф. Григор Ільїнський, Слов'янські етимології . . . . . 1—6

Зінаїда Веселовська, Український наголос у „Лексиконі“ П. Беринди . . . . . 7—28

Проф. Василь Данилевич, Маловідомий український стародрук 1669 року . . . . . 29—44

Проф. Сергій Маслов, Етюди з історії стародруків . . . . . 45—94

В. Дроздовський, Гумористи давніх літ . . . . . 95—100

Петро Чубський, Кохання в житті Шевченка та Куліша . . 101—118

Микола Хращевський, Деякі фразеологічні особливості мови А. Свидницького . . . . . 119—148

Ярема Айзеншток, Манжура і Ол. Потебня . . . . . 149—160

Проф. Микола Грунський, О. О. Потебня та сучасна синтакса . . . . . 161—172

Проф. Андроник Степович, Дещо про стан славістики на заході . . . . . 173—184

Борис Бутник-Сіверський, Дитячий малюнок (з 5 табл. мал.). 185—226

Володимир Гнатюк, Польський літератор М. А. Ґрабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем . . . . . 227—248

Проф. Борис Курц, Як повстала державна караванна (валкова) торговля Росії з Китаєм у XVII віці . . . . . 249—296

МАТЕРІЯЛИ.

Проф. Пилип Клименко, Записова книга Люблинського Спаського братства 1551—1637 рр. . . . . 297—310

Проф. Олександер Оглоблін, Вірші Н. Поплонського 1691 р. 310—317

Вадим Фесенко, Архів Луганського ливарного заводу (1795—1887) . . . . . 317—328

Олександер Вірниченко, До історії „вільних хліборобів“ на Україні . . . . . 329—343

Микола Горбань, Одна з легенд про Гаркушу . . . . . 344—346

Л. Грищенко, До історії української журналістики (1903) . . 346—348
Павло Первов, З спогадів про Ніженський Історично-Філологічний Інститут . . . . . 348—355
Климент Квітка, Григорій Ходоровський 1853—1927 . . . . 355—359

РЕЦЕНЗІЇ.

Ірина Сунцова, И. Презент. Происхождение речи и мышления. Москва 1928 . . . . . 360—366
Проф. Микола Грунський, Ed. Sievers. Altslawisch ē und ja. Leipzig 1925 . . . . . 367—374
Олена Курилова, Николай Дурново. Введение в историю русского языка. Brno. 1927 . . . . . 375—405
П. Кудрявцев, Академічне видання Шевченкового „Журналу“ . 406—410
П. Чубський, О. В. Сікиринський. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902—1911 р. Одеса 1928 . . . . . 411—412
Проф. Володимир Резанов, Казки та оповідання з Поділля в записах 1850—1860 рр. Вип. I—II, упорядкував М. Левченко. У Київі 1928 . . . . . 412—417
В. Камінський, Этнограф-Исследователь. № 2—3. 1928 . . . . 417—418
В. Камінський, Сборник этнографических материалов № 2. 1927. 419
Проф. А. Степович, Српска Краљевска академија. Книга 24. Београд 1924 . . . . . 420—422
П. Рулін, З приводу рецензії М. М. Марковського . . . . . 422—433

Проф. В. Б. Антонович.

В. Б. Антонович у працях про Київщину та Київ[1]).

Родом з Київщини, звязаний з Київом безперервним у ньому перебуванням протягом трохи чи не 6 десятків років, бо в ньому він спочатку здобув вищу освіту, а далі, аж до самісінької смерти, провадив діяльність громадську, службову й науково-літературну, до всього з фаху історик України, проф. В. Б. Антонович не міг бути байдужий до минулого своєї безпосередньої батьківщини та, зокрема, до її стародавнього, ніби природнього центру. Великий інтерес до цього рідного минулого покійний учений виявив і в різноманітних напрямах, починаючи з тої доби, коли в свої студентські Wanderjahre він об'їздив і пішки виходив Київщину (разом з иншими місцевостями України), вивчаючи згодом відповідну літературу; а далі складаючи архівні, археологічні, історично-географічні (з топографічними), етнографічні та инші розвідки й провадячи науково-літературні досліди, нарешті — працюючи над лекціями як з метою суто-навчальною, так і в інтересах наукової популяризації.

---

[1]) Складаючи цей бібліографічного змісту нарис, автор використав між иншим такі підсобники: рукописні картки з збірки К. М. Мельник-Антонович, небіжчикової вдови, де описано друковані праці В. Б. Антоновича, „Библіографическій словарь профессоровъ и преподавателей университета св. Владиміра“ за ред. В. С. Іконнікова. (К., 1884), „Алфавитный указатель авторовъ и статей къ матеріаламъ, помѣщеннымъ въ „Кіевской Старинѣ“ за 1882—87 г. г.“ („К. Ст.“, 1888, I—III, стор. LXVIII: „Антонович В. Б.“ і огляди змісту цього журнала за окремі його роки), „Пятидесятилѣтіе Кіевской Комиссіи для разбора актовъ“ Ор. Ів. Левицького (К., 1893), „Bibliografia historyi polskiej“ Фінкеля, т. т. I—III (Львів, 1891, 1895, 1904 і наступні роки), „Историческая записка о возникновеніи и дѣятельности Истор. Об ва Нестора лѣтописца по январь 1898 г.“ М. П. Дашкевича („Чтенія въ Истор. Об-вѣ Нестора лѣт.“, кн. XIII. К., 1899), або те саме в окремім виданні „25-лѣтіе Ист. Об-ва Нестора лѣтописца“. К., 1899, „Алфавитный указатель статьямъ, рѣчамъ и докладамъ 12 археологическихъ съѣздовъ и ихъ предварительныхъ комитетовъ“ („Труды“ XII археолог. з'їзду в Харкові 1902 р., т. III, стор. 2—3; „Антоновичъ В. Б.“ М., 1905, так само й оглави змісту „Трудовъ“ та „Извѣстій“ окремих з'їздів), „Володимир Антонович“ д-ра Томашівського (Львів, 1906), „Систематическій указатель журнала „Кіевская Старина“ 1882—1906 г.“ Павловського, Щепотьева та инших (Полтава, 1911), „Систематическій указатель къ „Университетскимъ Извѣстіямъ“ за 1861—1912 рр. („Унив. Извѣстія“, 1913 р., №№ IX—XII й окремо К., 1913), „Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії“ автора цієї замітки („Записки“ Істор.-Філол. Відділу У.А.Н., кн. IX. К., 1926), юбілейні та поминальні статті й некрологи (як, напр, Вас. Гр. Ляскоронського в „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1908, VI), енциклопедичні словники та инші довідкові видання.

Маючи такі різноманітні наукові інтереси, В. Б. Антонович не міг, звичайно, обмежити себе рамцями вивчення переважно самої Київщини з Київом, до того в межах раз на завсіди поставлених собі і ніби наперед визначених завдань, як це властиво було иншим київознавцям. До теми, яку ми в даному разі розглядаємо, він підходив звичайно в звязку тільки з иншими своїми науковими працями. Отже з'ясувати досягнення В. Б-ча в даній галузі історичного знання ми, природня річ, можемо вже аж тоді, коли як слід сконстатуємо відповідну частину науково-літературної спадщини, що її він нам залишив. Посильне з нею знайомство і дозволяє нам скласти бажане уявління про число відповідних друкованих праць В. Б-ча, так і про способи, з якими він підходить до київщинознавства, про фактичні до нього внески цього ученого в тому або иншому випадкові, то-що.

Як і в галузі історичної географії взагалі, В. Б. Антонович підходив до Київщини й Київа, подаючи всякі бібліографічні відомості (рецензії, критичні замітки, спростування, полемічні статті та инше, щоб поінформувати сучасників про становище окремих питань у ділянці даної спеціяльности й инших споріднених з нею наукових дисциплін, випускаючи, далі, вельми поважні архівні публікації (наприклад, редагуючи актовий та инший матеріял, який він сам або инші констатували, висловлюючи свої думки про аналогічні праці инших дослідників, то-що), провадячи енергійну археологічну діяльність (особисто роблячи розкопи, своєчасно, регулярно повідомляючи про загальний стан питання, переводячи відповідні узагальнення, то-що), нарешті, виступаючи з нарисами суто-історичного характеру в формі спеціяльних екскурсів, систематичних зведень, то-що.

І. Найранішим і, разом з тим, немов відпровідним типом наукових праць В. Б. Антоновича були його сороклітні (1862—1902 рр.) архівні студії, що виявилися зовні в публікаціях багатющого історичного матеріялу, до якого додано почасти коментарі і обов'язково — передмови видавця в формі спеціяльних дослідів-монографій. Наважливішу в даній галузі діяльність провадив Антонович, як член, ба навіть редактор (протягом 20 років), київської „Комиссіи для разбора древнихъ актовъ", надрукувавши до десятка (9) великих томів „Архива Юго-Западной Россіи", де він подав з Київського Центрального Архіву по-над 2 тисячі старовинних історичних різного змісту й обсягу документів [1]).

---

[1]) а). Ч. І, т. IV: „Акты объ уніи и состояніи православной церкви съ половины XVII в. (1648—1798)". К., 1871. Передмова — на стор. 1—99, а текст — 339 №№ документів (з них, між иншим, до Київщини стосується 15 №№, в яких подано по-над $^3/_4$ сотні назов різних її місцевостей) — на 649 сторінках. Вступну розвідку згодом передруковано й окремою книгою під назвою „Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-Западной Россіи съ половины XVII до конца XVIII столѣтія" в першому томі „Монографій по исторіи Западной и Юго-Западной Россіи" (К., 1885, стор. 279—442) нашого автора, також і в українському перекладі („Нарис становища православної церкви на Україні XVII—XVIII") у VIII-ому томі „Рус. Іст. Бібліотеки" (Львів, 1900). Згадки про цю працю див.

Разом з публікацією матеріялів з найбільшого місцевого архіву, що досить повно й сливе систематично знайомили з побутовою історією нашого краю в таких питаннях, як українська козаччина („Арх. Ю.-З. Р.“, ч. III, тт. I—II), українські шляхетські роди („Арх.“, ч. IV, т. I), міста („Арх.“, ч. V, т. I), селянство („Арх.“ ч. VI, т. II), гайдамаччина („Арх.“, ч. III, т. III), заколот наприкінці XVIII ст. у низах місцевої людности („Арх.“, ч. III, та IV), місцева-ж колонізація („Арх.“, ч. VII, т. I), так

у Томашівського (стор. 37 й 41) та Ляскоронського (стор 63). б). Ч III, т. I: „Акты о казакахъ (1501—1648)“. К, 1863. „Содержаніе актовъ о казакахъ“ (вступна розвідка) — на стор. 1—120, а текст 111 №№ документів (із них лиш 7 №№ торкаються Київщини) — на 406 сторінках. Вступна монографія вийшла між люди й окремим виданням („Изслѣдованіе о происхожденіи козачества“). Про цю працю див. у М. Грушевського („Історія України-Руси“, т. VII, стор. 566), Томашівського (стор. 25—6 і 40) та Ляскоронського (стор. 59—60). в). Ч. III, т. II: „Акты о казакахъ (1679—1716)“. К., 1868. Передмова — на стор. 1—197, а текст 299 №№ документів (із них близько 40 №№ стосується до Київщини) — на 788 сторінках. Передрукована окремим виданням передмова вийшла в світ під назвою „Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра“ й була за магістерську дисертацію Антоновича. В українському перекладі („Останні часи козаччини на Правобережжі“) цю розвідку було видрукувано в XVII—XVIII томах „Рус. Істор. Бібліотеки“. (Львів, 1896). Офіційну рецензію склав В. С. Іконніков („Унив. Извѣстія“. 1870, X, 5—8). Думки про неї див. також у Томашівського (стор. 27—8 та 40) і Ляскоронського (стор. 60—71). г). Ч. III, т. III: „Акты о гайдамакахъ (1700—1768)“. К., 1876. Передмова на стор. 1—128, а 364 №№ документів (з них у 45 №№ дано мало не $1^1/_2$ сотні назов різних місцевостей на Київщині) — на 773 сторінках. В окремому виданні передмову видрукувано під назвою „Изслѣдованіе о гайдамачествѣ“, а в українському перекладі („Розвідки про гайдамаччину“) було вміщено в XIX-му томі „Рус. Іст. Бібліотеки“ (Львів, 1897). Згадки про цю працю — у Томашівського (стор. 28—30 та 40—41) й Ляскоронського (стор. 61—2). д). Ч. III, т. IV: „Акты о мнимомъ крестьянскомъ возстаніи въ Юго-Западномъ Краѣ въ 1783 г.“. К, 1902. Передмова (без окремої назви) — на стор. 1—99, а текст 378 №№ документів (з них 19 №№ з півсотнею назов місцевостей на Київщині) — на 751 сторінці. Ніби попереднім етюдом на цю тему Антонович прочитав (24 листопада 1891 р.) в одному з засідань Істор. Тов. Нестора літописця („Чтенія“, VI, стор. 14—15, К., 1892) й надрукував у „Кіевской Старинѣ“ 1892 г. (кн. I, стор. 11—32) замітку „Протоіерей Алексѣй Андріевскій“, після чого він р. 1895 виступав із доповіддю „О мнимомъ крестьянскомъ возстаніи въ Юго-Западномъ краѣ въ 1783 г. в Істор. Тов. Нестора літописця). В „Чтеніяхъ“ (IX, стор. 30—33. К., 1895) дано лиш коротенький виклад її змісту. Переказ розвідки у викладі Є. О.Ківліцького було вміщено в „Кіевской Старинѣ“ 1902 р., №№ VII, 283—300, та VIII, 120—134: „Мнимый бунтъ на Волыни“). Згадки про цю працю Антоновича зустрічаються у Томашівського (стор. 30—31 і 42) та Ляскоронського (стор. 62). е). Ч. IV, т. I: „Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи“. К., 1869. Передмову до „Актів“ дано на стор. 1—62; текст 128 (офіційно, а фактично — 132) №№ документів (із них до Київщини стосується 3 №№) — на 416 стор. + список родів. В окремому виданні розвідці дано заголовка „О происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи“. Про неї згадується і в Томашівського (стор. 31 й 41) й Ляскоронського (стор. 60), і в М. Грушевського („Історія України-Руси“, т. VI, стор 610). ж). Ч. V, т. I: „Акты о городахъ (1462—1798)“. К.. 1869. Передмова на стор. 1—94, а текст 229 (фактично 265) №№ документів (із них у 25 №№ згадано трохи чи не півсотні місцевостей на Київщині) — на 592 сторінках. Цю працю, що з'явилася ще р. 1870 окремим виданням під назвою „Изслѣдованіе о городахъ Юго-Западнаго края“, заведено свого часу й до „Монографій“ Антоновича. В українському перекладі („Українські міста“) її надруковано в XXXIV-му томі „Рус. Історичної Бібліо-

само церковна унія й колишнє становище у нас православної віри („Арх.“, ч. I, т. IV), В. Б. Антонович, у співробітництві з иншими, а то й індивідуально, видрукував низку инших археографічних видань, як от, наприклад, том IV-й „Лѣтописи событій въ Юго-Западной Россіи в XVII в.“ Сам. Величка [1]), „Грамоты великихъ князей литовскихъ 1398—1569)“ [2]), „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей“ [3]), далі—дрібні, випадкові документи з часів, напр., Коліївщини [4])

теки“. Згадки за неї знаходимо у М. Грушевського („Історія України-Руси“, т. V, ч. II, стор. 648—650), почасти-ж — у Томашівського (стор. 32—3 і 41) та Ляскоронського (стор. 62). з). Ч. VI, т. II: „Акты о крестьянахъ въ XVIII ст. (1700—1798“. К., 1870. Передмова — на стор. 1—64, а текст 324 №№ документів (між ними близько сотні №№, з по-над $1^1/_2$ сотнями назов місцевостей, стосується до Київщини) — на 509 сторінках + покажчик. В українському перекладі цю розвідку надруковано в XXI-му томі львівської „Рус. Істор. Бібліотеки“. Згадки про цю працю є у Томашівського (стор. 35—36), Ляскоронського, стор. 63, почасти й у М. Грушевського („Історія України-Руси“, VI, стор. 603), и). Ч. VII, т. I: „Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи (1386—1700)“. К., 1886. Передмова (Владимирського-Буданова) — стор. 1—85, а текст (Антоновича) 85 (фактично 108) №№ (з яких 15 №№ київських) „Актовъ, относящихся къ исторіи заселенія Юго-Западнаго края“ — на стор. 3—647. Рецензію на це видання дав І. М. Каманін („Кіевская Старина“, 1887), а згадки — у Томашівського (стор. 41—42).

[1]) К., 1864. Окрім спільної передмови Самчевського й Антоновича, цей том за їх ред. подає виключно низку додатків („Повѣсть о козацкой съ поляками войнѣ 1648—51 гг., „Комиссія Гадяцкая“, „Реестръ имѣній Семена Палѣя“, „О войнѣ Остраниновой съ ляхами на Украинѣ малороссійской“, „Записки Мат. Титловскаго о 2 походахъ султана Османа Гордаго въ 1620 и 1626 г.“, „Дневникъ Сам. Окольскаго о войнѣ Остранина съ поляками 1638 г.“, „Дополненіе (Стефана Лукомського) къ дневнику Окольскаго“, де, як видно з кінцевого покажчика, згадується по-над 60 місцевостей Київщини.

Перший (з усіх чотирьох) том цього видання з'явився ще р. 1848-го.

[2]) К., 1868. Із 64, що їх опублікували тут Антонович і Козловський, документів (попереду в київських „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ 1868 р., №№ 4—9: „Грамоты великихъ князей литовскихъ, собранныя и изданныя подъ ред. В. Антоновича и К. Козловскаго“) більшість узято з актових книг Київського Центрального Архіву“, а 20 (№№ 1, 8—10, 13—15, 18, 20, 22—24, 29, 31, 33, 36, 41—42, 51 і 59) — з приватної збірки самого Антоновича. Між иншим, до Київщини в цій збірці стосуються тільки №№ 12, 29, 31 і 42. Див. з цього приводу „Историческій сборникъ“ Муханова № 929 та „Историческій сборникъ“ кн. Оболенського, № 930.

[3]) К., 1874. Це видання „Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генералъ-губернаторѣ“ своєю появою було пристосовано до часу III-го археологічного з'їзду 1874 р. в Київі. З 3-х його розділів у першому („Извѣстія лѣтописныя“, стор. 1—48) подано витяги з староруських літописів 862—1300 рр., литовських літописів і руських літописних зводів 1300—1600 рр., так само і з козацьких літописів 1600—1787 рр, а в третьому („Извѣстія грамотъ и документовъ“ — на стор. 1—160 — 72 №№ документів від 1411 до 1786 рр. Обидва ці розділи зредагував Антонович, а редакція другого розділу збірника („Извѣстія очевидцевъ, современниковъ и иностранныхъ писателей“ з 27 №№ документів на 179 сторінках) належала проф. Терновському. В досить неповному, видима річ, кінцевому „Указателѣ“ наведено близько півтисячі назов із київської топономастики.

[4]) „Нѣсколько данныхъ о судьбѣ Желѣзняка послѣ ареста его въ Умани“ („Кіев. Стар.“, 1882, XII, 564—8). До вступу (без авторового підпису) додано кілька офіційних актів.

або-ж про „Процессы о карточной игрѣ“ [1]), так само й поважненький „Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи“ [2]), два випуски цікавих „Мемуаровъ, относящихся къ исторіи Южной Россіи“ [3]), нарешті — низка окремих записок, щоденників, донесінь та инших зразків давньої мемуарної літератури, як, напр., спогади з часів Хмельниччини, що лишилися від жидівського автора [4]), записки киянина Балики [5]),

[1]) „Кіев. Стар.“, 1888, I—III, 1—8. Це архівна дрібниця, що складається з передмови (стор. 1—4) та 4-х документів, що за одним з них подія відбувалася й на Київщині.

[2]) К., 1880. У цьому виданні київської „Комиссіи для разбора древних актовъ“ подано відповідну передмову (стор. 1—59) од редактора. До збірника (стор. 1—272) увійшли: „Лѣтопись или описаніе краткихъ знатнѣйшихъ дѣйствъ въ Украинѣ 1506—1737 гг.“, „Кіевская лѣтопись 1241—1621 г.“, „Межигорская лѣтопись 1608—1700 г.“, „Дневникъ похода противъ козаковъ запорожскихъ 1625 г.“, „Лѣтопись событій въ Южной Руси... Яна Юзефовича 1624—1700 гг.“, „Витебская мѣщанская лѣтопись... 1768 г.“, „Добромильская лѣтопись 1648—1700 гг.“, „Хроника львовскаго кармелитскаго монастыря 1648—1676 гг.“. У додаткові вміщено, окрім того, 30 документів XVII в. (як, напр., лист Стефана Хмелецького до короля і невідомої особи до гетьмана про перемогу над татарами під Білою Церквою 1626 р., 10 листів Вільчика до короля Яна III про події 1694—1695 рр.). Як видно з покажчика наприкінці книги, в збірникові зазначено по-над 80 місцевостей Київщини. Про літопис див. попередню Антоновичеву замітку в „Кіевской Старинѣ“ 1887 г., XI, 529—556: „Лѣтопись Яна Юзефовича, какъ источникъ для исторіи Южной Руси“. На самий збірник рецензію дав Новіцький („Кіев. Стар.“, 1890, III, 568—570). Пор. згадку за нього й у Томашівського (стор. 43).

[3]) а). Вип. I (XVI стол.), стор. 1—198. К., 1890. Виписи (у перекладі К. М. Мельник, за ред. В. Б. Антоновича) з мемуарів Мих. Литвина 1550 р., Бл. де-Віженера 1573 р., Л. Горецького 1574 р., Ер. Ляссоти 1588—94 р. Окремі мемуари, раніш ніж вони побачили світ у збірнику, своєчасно друковано в додатках до „Кіев. Старины“ 1889 р. (кн. 5, 6, 8, 9, й 11). б). Вип. II. (перша половина XVII стол.), стор. 1—438. К., 1896. У перекладі й за редакцією тих самих осіб тут дано (в подібних-же витягах): „Записки новгородскаго подсудка Ѳ. Евлашевскаго 1564—1604 гг.“, „Исторія Хотинскаго похода Яна Собѣскаго 1621 г.“, щоденник походу проти козаків запорізьких 1625 р. — з додатком відомости про похід у Крим М. Дорошенка 1628 р., щоденник Сим. Окольського 1637—8 р. — з 2 додатками, „Описаніе Украины“ Боплана 1638—48 рр., Повідання про невільників, визволених з турецької неволі 1643 р., та щоденник Богусл. Машкевича 1643—1649 рр.

Про Київщину й Київ подано відомості у Мих. Литвина, Ляссоти, Евлашевського, в щоденнику походу козаків 1626 р., у Окольського, Боплана й Машкевича.

З приводу першого випуску „Мемуаровъ“ див. рецензію І. М. Каманіна („К. Стар.“ 1889, VI, 651). Щоденник Евлашевського, разом з Антоновичевою передмовою до нього, вміщено попереду в „Кіев. Старинѣ“ 1886 р. (кн. I, стор. 124—8—60). Щоденник походу 1625 р. дано і в „Сборникѣ лѣтописей“. На другий випуск „Мемуаровъ“ див. рецензію Н. М(олчановського) в „Кіев. Старинѣ“ 1897 р. (III, 82—4) і відзив Н. Х. („Древности. Труды Археологической Комиссіи Моск. Археолог. Общества“, т. I, вип. I, стор. 150. М., 1898). Пор. згадку за „Мемуары“ й у Томашівського (стор. 44).

[4]) „Четыре года войны поляковъ съ русскими и татарами (1648—1652) или преслѣдованіе польскихъ израильтянъ“. Київ, 1868 (переклад з французької мови Антоновича, уміщений у неофіційній частині „Кіевскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ того-ж року, що вийшов так само окремою брошурою на 47 сторінках in 16-o). У записах згадуються такі місцевості Київщини: Корсунь, Чигирин, Погребище, Зозів, Тетіїв, Махнівка, Бердичів.

[5]) „Записки кіевскаго мѣщанина Божка Балыки о московской осадѣ 1612 г.“ (з літописного збірника Іллі Кощаковського, уставщика Межигірського манастиря † 1720 р.), з Антоновичевою до них передмовою, надруковано в „Кіев. Старинѣ“ 1882 р. (кн. VII, стор. 96—105). Складений у Київі збірник Кощаковського дає, між иншим, опис тодішніх

Освєцима [1]), Хоєцького [2]), Мовчана [3]), Євлашевського [4]), папського нунція в Варшаві Іоана Торреса [5]), 2 анонімних автори описів гуманської катастрофи 1768 р. [6]), і, нарешті, „Матеріалы для исторіи гайдамаччины“ [7]).

Інтереси В. Б. Антоновича в розгляненому напрямі виявилися далі так само в його повідомленнях про наслідки власних студій в архівах, музеях або книгосховищах, окрім київських, кол. С.-Петербургу (кол. Імператорська Публічна Бібліотека та Литовська Метрика, тоді при Сенаті), Москви (кол. архіви Міністерства закордонних справ та Рум'янцівський),

---

київських фортець, так само матеріял до характеристики побуту й науково-літературного руху в київському громадянстві XVII в. До нього ввіходять, між иншим: київський крайовий літопис за 1608—1700 рр., так само „Линѣя митрополитовъ кіевскихъ православныхъ“ до 1690 р. Про київських Балик див. вказівки в Антоновичевому нарисі „Кіевскіе войты Ходыки“ („Монографіи“, стор. 215—6 й далі).

[1]) „Дневникъ Станислава Освѣцима 1643—51 гг.“, у витягах і перекладі з передмовою Антоновича („К. Стар.“, 1882, I, 126—9), друковано в часопису „Кіевская Старина“ 1882 (кн. 1, 2, 5, 6, 9, 11 та 12). У щоденникові трапляються згадки про низку київських місцевостей.

[2]) „Записки Карла Хоецкаго 1768—76 гг.“ („К Стар“., 1883, кн. — з Антоновичевою передмовою на стор. 145—8, кн. 3, 11 й 12). У записках — згадки за Київ і низку місцевостей на Київщині. К. Хоецький не належав до київського коліна роду Хоецьких.

[3]) „Прилукскій полковой осаулъ Михаилъ Мовчанъ и его записная книга“. Прочитану спочатку в одному з засідань 1884 р. Істор. Тов. Нестора літописця („Чтенія“, II, стор. 238, XIII, стор. 77) Антоновичеву доповідь надруковано в часопису „Кіевская Старина“ (1885, I, стор. 57—84); вона складається із вступу (стор. 57—71) та 9 №№ документів. В останніх зустрічається кілька місцевостей на Київщині.

[4]) „Дневникъ новгородскаго подсудка Θед. Евлашевскаго 1564—1604“ — з передмовою Антоновича, з'явився попереду в „К. Стар.“ 1886 р., кн. I, стор. 124—160, а згодом його передруковано в другому випуску зазначених уже „Мемуаровъ“. У ньому, нехай і побіжно, згадується де-не-де за Київщину, Київську землю.

[5]) „Донесенія папскаго нунція Іоанна Торреса, архіепископа адріанопольскаго, о событіяхъ въ Польшѣ во время возстанія Богдана Хмельницкаго“, що їх видобув з Ватиканського архіву проф. В. Б. Антонович — з додатками й примітками В. Н. Забугіна („Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи, изданныхъ кіевской Комиссіей для разбора древнихъ актовъ“, вип. II, стор. 1—181. К., 1916). У Торресових донесіннях, писаних італійською мовою, що їх розшукав Антонович ще р. 1897-го підчас наукового відрядження, надрукованих уже після його смерти (в перекладі тільки частини їх російською мовою С. В. Савченка й М. В. Лучицької), не раз трапляються назви Київа, Київського воєводства, каштелянства й кількох місцевостей Київщини. Доповідь про цю знахідку („Матеріалы для исторіи Западной Руси, хранящіеся въ Ватиканскомъ архивѣ“) Антонович прочитав в одному з засідань Історичного Товариства Нестора літописця („Чтенія“, XIII, стор. 77). Про обставини, за яких Антонович обізнався з цими документами, див. подану, з Антоновичевих слів, у нарисі „Историческіе взгляды В. Б. Антоновича“ М. В. Довнара-Запольського („Чтенія въ Истор. Общ. Нестора лѣтописца“, кн. XXI, вип. I—II, стор. 24, примітка) анекдоту, що її почасти стверджує й К. М. Мельник-Антонович.

[6]) а). „Описаніе бѣдствія, постигшаго Умань и всю Украину“ („Кіев. Стар.“, 1882, стор. 520—9) та б). „Отрывокъ изъ записокъ анонима 1768 г. Казнь Гонты и усмиреніе Коліивщины“ („Кіев. Стар.“, 1882. XI, стор. 349—353).

[7]) „Кіев. Старина“. 1888, XI, стор. 307—325. До вступу (без авторового підпису) на сторінках 307—309 додано 4 народні оповідання з рукопису Фундуклея, що стосуються до місцевостей на півдні Київщини.

Варшави, Кракова, Львова (музей Оссолінських) і т. и., ба навіть далекого Риму (Ватиканський архів [1]), так само і в доволі рясних бібліографічних замітках та инших рецензіях на видання архівного або археографічного змісту з числа, між иншим, тих, що так або инакше стосуються до України взагалі та Київщини з Київом зокрема, як напр., том XII-й „Актовъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранныхъ и изданныхъ Археографическою Комиссіею“ за ред. Костомарова [2]), серія випусків „Историческихъ матеріаловъ изъ архива Кіевскаго губернскаго правленія“, що їх видав О. О. Андрієвський [3]), „Опись книги Кіевскаго центральнаго архива № 13“, що їх склав Ільницький [4]), або-ж збірки пам'яток, подібних до „Supplementum ad historica Russiae monumenta“, „Collectanea z dziejopisów tureckich“ Сенковського та инші, далі так само літописи Биховця [5]), Юзефовича [6]), так само — спеціяльні видання літописів у працях Петрушевича [7]) та Шараневича [8]), або-ж відомий „Опис“

---

[1]) Див. „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора лѣтописца“, кн. II, стор. 137, 151, і кн. XIII, стор. 77: „О матеріалахъ для русской (= української) исторіи, находящихся въ львовскихъ архивахъ и хранящихся тамъ русскихъ лѣтописяхъ“. Рукописний відділ львівського інституту Оссолінських дав Антоновичеві матеріял, між иншим, для праць про Мовчана, Юзефовича й Яблоновського, тимчасом як римські ватиканські документи, надруковані лиш після Антоновичевої смерти, лишилися без його редакційного вступу й без відповідних коментарів.

[2]) „Кіев. Старина“, 1882, IX, стор. 555—6. В „Актах“ подано відомості про останні роки Дорошенкового гетьманування, про його капітуляцію й висе́лення з Чигирина. Для історії Київа спеціяльне має значіння, між иншим, документ № 102 (про війта Тадрину) та подібні.

[3]) Оцінки першого випуску „Истор. матеріаловъ“ надруковано в „Кіев. Стар.“ 1882, кн. I; про те саме див. у „Чтеніяхъ Истор. Общ. Нестора лѣтописца“, II, стор. 162), другого — там-таки того самого року (кн. VII), а четвертого й п'ятого — в тому самому часопису за 1883 рік (кн. III й XI). У кожному з цих випусків — багато даних про Київ і Київщину.

[4]) „Кіев. Старина“, 1882, кн. XII, стор. 572—4. У документах „Описи“ — рясні згадки за топографію Київа та його околиць, за київські церкви й манастирі, за колишніх киян, як от Єлисея Плетенецького, Вельямина Рутського та инших.

[5]) Bychowiec. „Kronika litewska“, у вид. Нарбута.

[6]) „Лѣтопись Яна Юзефовича, какъ источникъ для исторіи Южной Руси“. За це повідомлення Антоновича згадується в „Чтеніяхъ Истор. Общества Нестора лѣтописца“, кн. II, стор. 151, й кн. XIII, стор. 77, а саме його було надруковано в „Кіев. Старинѣ“ (1887, кн. XI, стор. 529—536). А втім це тільки замітка з характеристикою літопису. Останній цілком надруковано вже тільки въ „Сборникѣ лѣтописей“, що вийшов наступного 1888 року. Згадка про цю замітку — у Томашівського (стор. 43).

[7]) „Сводная Галичско-русская лѣтопись съ 1700 до конца августа 1772 года“ („Кіев. Старина“, 1886, кн. VI, стор. 45—52). Витяг із цього розгляду подав Франко („Лїт.-Наук. Вістник“, XIII, 188—195). Пор. так само згадку в Томашівського, стор. 47).

[8]) „Кіев. Старина“, 1883, кн. I, стор. 176—9 („Izydor Szaraniewicz. O latopisach i kronikach ruskich XVI i XVII wieku“) В Антоновичевій замітці, між иншим, зазначено вміщені у Шараневича: „Лѣтопись въ книгѣ вел. кн. литовскихъ“, у виданні Даниловича й Попова, „Русская лѣтопись“ у вид. Даниловича, „Краткая кіевская лѣтопись“, у вид. кн. Оболенського, так зван. Биховця, „Лѣтопись Волыни и Украины“ з рукописів у копії з рукописного відділу інституту Оссолінських у Львові, „Лѣтопись вел. кн. Литовскаго и Жомоитскаго“ и т. и.

Павла Алеппського [1]), так само й відомі нам, на жаль, тільки з випадкових (тоб-то недрукованих) вказівок інформації з приводу аналогічної літературної спадщини Амбр. Ґрабовського (Ambroży Grabowski. „Ojczyste spominki"), Ємьоловського (Jemiołowski. „Pamiętnik 1649—79"), Міхаловського (Michałowski Jakób. „Księga pamiętnicza") та инші.

В. Б. Антонович реагував по змозі на питання з галузи археографії, звичайно, на ті, котрі так чи инакше стосувалися й до Київщини, тільки в усній, правда, формі, виступаючи, наприклад, підчас дискусій з приводу заслуханих на археологічних з'їздах та инших зборах доповідей різних осіб [2]).

Підсумки й узагальнення праці в розгляненому напрямкові В. Б. Антонович давав у своїх курсах університетських лекцій про джерела історії України. Правда, ті лекції дійшли до нас тільки в літографованих записах (1880—1 рр.) колишніх його слухачів.

— Навіть перше, суто-зовнішнє враження від обізнання з друкованими В. Б. Антоновича працями джерелознавчого характеру дає змогу переконатися, що ті праці виходили колись з-під його пера часто, в дуже значному, навіть великому числі [3]). То було за наочний довід енергії й працездатности — надто в шосте десятиліття XIX віку, тоб-то на світанку наукової діяльности — дослідника, який допитливо намагався розкрити невідомі раніш таємниці різних архівних сховищ. Починаючи, напр., з 1863 р., трохи чи не що-року [4])—з перервою тільки для 1865 й 1866 рр. — наш учений переводив копітку, втомну працю над розшуками поміж вкритими пилом архівними документами потрібного йому, сирового матеріялу, колекціонував, систематизував, а далі упорядковував їх і робив узагальнення. Слідом за цим робилася публікація розшуканих старовинних актів, що обов'язково супроводилась вельми цінними для свого часу спеціяльними, науково обґрунтованими працями, у вигляді відповідних монографій-передмов.

Допіру згодом, повільно слабшаючи й дрібнішаючи, продуктивність архівознавчих студій ученого була характерна почасти ще й для 70-х років, дарма що тоді він почав захоплюватись і в напрямі діяльности про-

---

[1]) „Описаніе архидіакономъ Павломъ Алеппскимъ путешествія антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ 1653 г.". Коротенький переказ цієї доповіди в 1899 р. в Істор. Тов. Нестора літописця вміщено в його „Чтеніяхъ" (кн. XIII, стор. 161—3).

[2]) Напр., Карпова „Объ украинскихъ лѣтописяхъ Самовидца, Грабянки и Величка", Вельямінова-Зернова — про проект кращого упорядкування архівів (на II археолог. з'їзді), І. М. Каманіна — „Объ экспертизѣ древнихъ подложныхъ документовъ" (на XI з'їзді) та инш.

[3]) По-над $5^1/_2$ тисяч сторінок in 8-o тексту документів в самих лиш 9 томах „Архива", котрі вийшли за редакцією Антоновича, та коло 1000 сторінок передмов до них становлять більше-менше 400 друкованих аркушів. Решта праць археографічного змісту ще вимагала для себе не менше, як сотні друкованих аркушів.

[4]) 1863 р. — „Арх.", III, 1 — про козаків, р. 1864 — Величка, т. 4, р. 1867 — „Арх." IV, 1 про шляхту, р. 1868 — III, 2 — знову про козаків і „4 года войны", р. 1869 — „Арх.", V, 1 — про міста, а р. 1870 — „Арх.", VI, 2 про селян.

фесорсько-навчальної, археологічної та иншої [1]), так само й для 8-го десятиліття минулого віку [2]). В останнє десятиліття минулого XIX віку [3]) і на початку XX віку [4]), вже через те, що його здоров'я занепадає, у В. Б. Антоновича помічається природнє послаблення темпу колишньої видатної й довгочасної продуктивности.

Як видно з наведених уже даних, підсумки археографічної діяльности невтомного колись ученого працівника можна розглядати в 3-х напрямках: по-перше, в констатуванні маси старовинних документів, як історичних перводжерел, у публікації, далі, належно зредагованих різноманітних, досить цінних історично-літературних підсобників, так само, нарешті, в спеціяльних бібліографічних інформаціях.

Не зупиняючися на тому, яку вагу має джерелознавство для історичної науки взагалі і якого значіння набуває кожен з основних видів діяльности В. Б. Антоновича, археографічного змісту зокрема, ми все-ж підкреслимо тільки, що наслідки його праць мають велику вагу для вивчення Київщини з Київом: відповідно до їх з давніх-давен важливої історичної ролі, минуле Київщини й Київа наш учений дослідник висвітлив доволі повно, надто архівним матеріялом [5]).

Актовий матеріял, найпевніша категорія з-поміж історичних свідоцтв, і в даному разі правив за головний, відпровідний пункт, за основу наукових праць В. Б. Антоновича. Отже великою заслугою вченого були: особлива фактично його увага до місцевого джерелознавства й публікація численних перводжерел, що їх особисто дослідник розшукав. Адже-ж це є одне з важливіших завдань історичної науки взагалі. У безперечній залежності від вказівок матеріялу на місцевість, де він знаходився, на хронологічне пристосування, то-що, за об'єкти для студій дослідника були питання з царини мало не виключно внутрішньої, до того місцевої історії, суспільно-соціяльних угрупувань, релігійно-церковних, культурних стосунків, почасти так само урядових та адміністративних розпоряджень.

---

[1]) Р. 1871 — „Арх.", I, 4 про унію, 1874 — історично-топографічний збірник, р. 1876 — „Арх.", III, 3 про гайдамак.

[2]) Р. 1882 — Записки Балики, Освєцима та 2-х гуманських авторів часів Коліївщини, відомості про Залізняка, також оцінки т. XII „Актовъ", перших 2-х випусків Андріевського, опису Ільницького, р. 1883 — записки Мовчана та оцінки Шараневича і двох дальших випусків Андріевського, р. 1886 го — записки Євлашевського та українського священика, р. 1887 — про Юзефовича, р 1888 — Сборникъ лѣтописей", про гайдамаччину, картярство та оцінка Петрушевича, р. 1889 — перший випуск „Мемуаровъ".

[3]) Р. 1896 — другий випуск „Мемуаровъ", а р. 1897 — розшуки Торреса в Ватикані.

[4]) Р. 1902 — „Арх.", III, 4: про події 1783 року.

[5]) Поминаючи спеціяльний київознавчий „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи", документи, що так чи инакше стосуються до Київщини й Київа, найчастіше трапляються в таких томах „Архива Юго-Западной Россіи": VI, 2 (130 №№), III, 4 (48 №№), III, 3 (45 №№), V, 1 (40 №№), III, 2 (39 №№) та инш., а рясні назви відповідних місцевостей — в т. т. VI, 2 (160), III, 3 (135), I, 4 (76), III, 4 (48), V, 1 (40) та инш. Це дає досить помітний, пересічно, відсоток (особливо, напр., для „Арх.", VI, 2 — у датах про селян) проти инших місцевостей правобережної України, що їх виключно й репрезентують у даному разі подібні архівні свідоцтва.

З другого боку, предметами інтересу Антоновича до підсобників літературно-історичних були зразки творів з змістом літописним або мемуарним (записки, щоденники, донесіння та инші), що він видав їх — цілими збірками або-ж окремо. Нарешті, у своїх друкованих та инших виступах бібліографічного характеру В. Б-ич виходив од аналогічних зазначеним видам літератури історичних джерел та підсобників.

II. Археологічна діяльність В. Б. Антоновича, з якою в нього були звязані інтереси так само до нумізматики, почасти палеоетнографії, антропології та инш., була за другий з основних типів його наукових праць. Початі допіру відтоді, як молодий ще тоді вчений обійняв посаду викладача в Київському університеті й коли слідом за тим природньо розсунулися рамці його інтересів та студій, археологічні праці почали дедалі захоплювати допитливого дослідника навіть не менш, ніж архівознавство з археографією, яким він віддавався завсіди і з великим захопленням.

Трицятип'ятилітня діяльність (1871—1906 рр.) Антоновича в цій галузі наукового знання [1]) не тільки на терені Київщини й узагалі України, але часом і за її межами, визначна продуктивність студій навіть у їх зовнішніх виявах і здавна визнана солідність його праць взагалі повинні були особливо сприяти тому, що високо авторитетна репутація дослідника зміцнилася. Це між иншим і офіційно було засвідчено в урочистій обстанові підчас вітального вшанування заслуженого вченого на XIII-му археологічному з'їзді в Катеринославі.

Надзвичайно енергійну, часами просто подиву гідну діяльність Антоновича в галузі археології репрезентують у друку більше ніж у півсотні випадків і попередні його розшуки та розкопи, і наступні виступи з різноманітного змісту повідомленнями на археологічних з'їздах або засіданнях наукових товариств, і друковані видання, нарешті — спеціяльні розвідки та инші праці чи в повному їх вигляді, чи в витягах, переказах, то-що. Обізнаючись з науково-літературною в даному напрямі спадщиною вченого, ми робимо висновок, що за об'єкти його уваги переважно були саме Київ та Київщина.

З'ясувавши зацілілий відповідний матеріял, ми бачимо, що найчастіше (мало не в 2-х десятках випадків) В. Б-ч виступав у друку з численними оглядами, описами, звідомленнями, спогадами, щоденниками розкопів і розшуків, що їх перевів він особисто, або инші особи, розкопів, які мали локальний, київський характер [2]).

---

[1]) Р. 1871 він уже вперше дебютував у даному напрямі, виступивши на петербурзькому археологічному з'їзді, а р. 1906 брав участь у підготовчому комітеті для влаштування чергового з'їзду в Чернігові, подавши при цьому відповідну працю про Чернігівщину. Одночасно-ж у Київі видрукувано й 3-й випуск його „Описанія монетъ и медалей".

[2]) 1. „Археологическая находка", инакше „Древнее костилище близъ Іорданской церкви" („Кіевлянинъ", 1872, № 126). Окрім згадок у дальших нарисах, доповідь на цю саму тему Антонович прочитав на казанському археологічному з'їзді 1877 р. і вмістив

Виступи ці відбувалися поруч з систематичними (мало не 3 десятки) узагальненнями в вигляді усних доповідів, писаних повідомлень,

---

у його „Трудахъ"; див. далі № 6). 2. Розкопування „Вовчої могили" біля села Гатного під Київом підчас спільних розкопів у тій місцевості учасників III-го археологічного з'їзду 1874 р. в Київі („Труды" цього з'їзду, т, I, стор. XXXIII—IV). 3. „О находкахъ и раскопкахъ въ Кіевской губерніи въ 1875 и 1876 г. г." або-ж „Объ археологическихъ находкахъ и раскопкахъ въ Кіевѣ и Кіевской губерніи въ 1876 году": у київських садибах Боггоута, Марра, Лескова, Чайковського, так само у Романівці, Самгородці на Сквирщині, Заливаці біля Смілої, в Китаївi, між Яблуневим та Гамарнею, коло Селища, Канева, на берегах Тікича й т. и.: а). „Отчетъ Имп. Арх. Комиссіи", б). „Древности. Труды Имп. Моск. Арх. Общества"; в). київські „Университетскія Извѣстія" 1876 р., кн. XII, стор. 234; г). „Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца", кн. I, стор. 244—61 та 282. К., 1879 і кн. XIII, стор. 55). 4. „О могилахъ особаго типа (дольменахъ-кромлехахъ), раскопанныхъ въ усадьбѣ г. Немирича (у м. Тального) Уманскаго уѣзда Кіевской губерніи" („Чтенія", кн. I, стор. 279—80, і кн. XIII, стор. 54). 5. „О раскопкахъ въ Роменскомъ, Радомысльскомъ и Сквирскомъ уѣздахъ и у г. Житоміра въ 1876 г." („Чтенія", кн. II, стор. 72—7. К., 1888, і кн. XIII, стор. 55). 6. „О древнемъ кладбищѣ у Іорданской церкви въ Кіевѣ" або-ж „О результатахъ раскопокъ, произведенныхъ въ сѣверномъ углу Кіева" („Труды" IV-го арх. з'їзду 1877 р. в Казані, т. I, розд. I, стор. CXIX та 42—4. Казань, 1884. Пор. і вище № 1). 7. „Отчетъ о поѣздкѣ въ Бѣлгородку (разом з Хрущовим) съ археологическою цѣлью" (1877 р.) або-ж „О Бѣлгородскомъ городищѣ и отличительныхъ чертахъ городищъ княжескаго періода" („Чтенія", кн. I, стор. 302—3, та кн. XIII, стор. 55). 8. „О результатахъ раскопокъ, произведенныхъ лѣтомъ 1878 года въ бассейнахъ р. р. Ирпеня и Тетерева" („Чтенія", кн. II, стор. 72—7). 9. „О древнихъ вещахъ, найденныхъ неподалеку отъ Десятинной церкви, въ усадьбѣ Лѣскова, и пріобрѣтенныхъ музеемъ Университета" або инакше „О раскопкахъ въ окрестностяхъ Десятинной церкви въ 1883 году" („Чтенія", кн. XIII, стор. 59. Про садибу Лескова див. і в пізнішій статті „Обозрѣніе предметовъ великокняжеской эпохи"). 10. „О раскопкахъ Звенигородскаго (1882 р.) въ усадьбѣ Трубецкого, возлѣ Десятинной церкви" („Чтенія", кн. II, стор. 210). 11. „О раскопкахъ въ окрестностяхъ Десятинной церкви въ 1883 г." („Чтенія", III, стор. 59, К., 1889). 12. „Музей древностей" („Историко-статистическія записки объ ученыхъ и учебно-воспитательныхъ учрежденіяхъ въ Имп. Университетѣ св. Владиміра 1834—1884". К., 1884). 13. „О раскопкѣ у Трехсвятительской церкви въ Кіевѣ въ мартѣ 1885 г." (а). „Кіевская Старина" 1885 р., кн. I, стор. 163—5, б). „Чтенія", кн. II, стор. 247—8, та кн. XIII, стор. 59). 14. Розкопи 1887 р. (підчас археологічних дослідів київського й волинського Полісся) 3-х могил Сквирського повіту на березі р. Раставиці, розкриття 49 могил біля села Буків і м-ка Вчорайшого, 72 могил в урочищі Грубському і коло с. с. Бикова й Олешполя та 62 могил над р. Тетеревим та її допливами поблизу Коростишева та близько сс. Стрижівки, Городського і Мінівів. (а). „Отчетъ Имп. Арх. Комиссіи за 1882—8 г.г.", стор. CLXXXII—III. СПБ., 1891; б). „Изъ археологическихъ раскопокъ на берегу р. Раставицы" у газеті „Кіевское Слово" за 1888 р., № від 23/VI. Див. так само у „Кіев. Стар." 1888 р., V, 56—60 звідомлення про доповідь Антоновича 3/IV—1888 р. на цю тему в 1 стор. Тов. Нестора літописця). Пор. в наступному розділі № 8. 15. „О кладѣ, найденномъ 18 апрѣля 1888 г. (в садибі Гребеновського) въ Троицкомъ переулкѣ" („Чтенія", IV, розд. I, стор. 9—10. К., 1890). 16. „Раскопки (1888—90 рр.) Зноско-Боровскаго въ Каневскомъ уѣздѣ" („Чтенія", XIII, 55). 17. „Изъ археологической экскурсіи. Село Кальникъ и его памятники старины" („Кіев. Стар.", 1887, VIII, 761—5); Пор. так само „Чтенія", XIII, 56) або-ж „Дневникъ раскопокъ проф. В. Б. Антоновича въ Кіевской губерніи, у села Кальника, въ 1891 г." („Отчетъ Имп. Арх. Комиссіи" за 1891 рік про розкопи в Київській губ., в Липовецькому повіті, стор. 92—4, 165—171 та 172—3. Спб., 1893).

спеціяльних розвідок та иншого [1]), далі – з складанням (двічі) мап Київщини

---

[1]) 1. „О курганахъ въ Юго-Западномъ краѣ“ („Труды“ II археол. з'їзду 1871 р. в С.-Петербурзі, вип. II, стор. 43—9. СПБ., 1881). 2. „О похоронныхъ типахъ“ або „О типахъ погребенія въ курганахъ Юго-Западнаго края“ („Труды“ IV-го арх. з'їзду 1877 р. в Казані, т. I, стор. CXXV та 45—7. Казань, 1884). 3. „О пещерахъ каменнаго вѣка въ лёсѣ на среднемъ теченіи (чи „средняго теченія“) Днѣпра“ („Труды“ того-ж-таки з'їзду, т. I, розд. I, стор. XXXVI та 1—6). 4. „О валахъ, находящихся въ Кіевскомъ княженіи“ („Труды“ того самого з'їзду, т. I, розд. I, стор. LXI та 1—4). 5. „Зміевы валы въ предѣлахъ Кіевской земли“ („Кіев. Стар.“ 1884 р., кн. III. — одночасно надруковано в Київі розвідку на ту саму тему). 6. „О средствахъ для усиленія археологическихъ коллекцій въ университетскихъ музеяхъ“ („Труды“ VI з'їзду 1884 року в Одесі). 7. „Объ археологическихъ коллекціяхъ въ западно-славянскихъ музеяхъ“ („Чтенія“, XIII, 56). 8. Объ изслѣдованныхъ, лѣтомъ 1887 года, городищахъ Кіевской земли“ або-ж „О городищахъ домонгольскаго (чи „докняжескаго“) и удѣльно-вѣчеваго періода (находящихся) въ западной части древней Кіевской земли“. (а). „Чтенія“, III, стор. 10—16. К., 1889; б). „К. Стар.“ 1888, кн. V; в). „Отчетъ“ Імп. Арх. Комісії. Пор. № 14 попереднього розділу). 9. „Городища-майданы“ („Чтенія“, VII, стор. 3. К., 18). 10. „Обозрѣніе предметовъ великокняжеской эпохи, найденныхъ въ Кіевѣ и ближайшихъ его окрестностяхъ и хранящихся въ музеѣ древностей и мюнцъ-кабинетѣ Университета св. Владиміра“ („Кіев. Стар.“ 1888, кн. VII—IX, стор. 117—132). 11. „Забытый городъ. Изъ археологическихъ экскурсій“. (а). „Кіевское Слово“ 1888, № 341; б). „Кіев. Стар.“, 1888, кн. IV, стор. 24—27). 12. „Отчетъ объ осмотрѣ... археологическихъ музеевъ (Львова, Кракова, Праги, Вѣны, Граца, Загреба, Пешта и Бѣлграда) въ западнославянскихъ земляхъ“. („Чтенія“, кн. VI, стор. 4—5). 13. „О бронзовыхъ орудіяхъ, находимыхъ въ предѣлахъ Кіевской губерніи“ („Чтенія, кн. V, стор. 4—5. К., 1891, і кн. XIII, стор. 56). 14 „О бронзовомъ вѣкѣ въ бассейнѣ Днѣпра“ („Труды“ IX-го арх. з'їзду 1893 р. в Вильні, т. I, стор. 74–75. Москва, 1897). 15. „Замѣтки о крашенныхъ скелетахъ“ („Труды“ того-ж-таки з'їзду, т. I, стор. 118). 16. „Труды гр. А. А. Бобринскаго по археологіи Кіевской губерніи и вообще Южной Россіи“ („Чтенія“, кн. X, стор. 8—11. К., 1895: про розкопи поблизу м-ка Смілої, над р. Серебрянкою, біля Холодного яру, Гуляй-поля, м-ка Шполи й т. п.). 17. „Памятники каменнаго вѣка, найденные въ теченіе трехъ послѣднихъ лѣтъ“ („Труды“ X-го арх. з'їзду 1896 р. в Ризі, т. III, стор. 83—5. Москва, 1900) або-ж у німецькому викладі „Die während der letzten Jahre in Kiew gefundenen Gegenstände der Steinzeit“ („Centralblatt für Anthropologie“, 1897—98). 18 „Попытки группировки городищъ по ихъ контурамъ въ бассейнѣ Днѣпра“ (а). „Извѣстія“ X-го археол. з'їзду 1896 р. в Ризі 1896; б). „Труды“ того самого з'їзду, т. III, стор. 104—7). Пор. так само згадку гр. Уварової за цю доповідь („Древности“, XVIII, вип. I, стор. 55—6). 19 „О раскопкахъ (р. 1895) по Обсерваторному переулку“ („Кіевское Слово“, 1895 №№ 2798, 2806 і 2807; була й окрема відбитка). 20 „Къ вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала“ („Чтенія“, кн. X, стор. 37 й 52—70. К., 1896 з окремою друкованою відбиткою — та кн. XIII, стор. 59). 21. „О раскопкахъ (1893—95 рр.) В. В. Хвойка по Кирилловской улицѣ“ („Чтенія“, кн. XI, стор. 8—10. К., 1896 і кн. XIII, стор. 59). 22. „Общій обзоръ находокъ въ Юго-Западномъ краѣ въ 1896 г.“. 23. „О раскопкахъ (1897 г.) В. В. Хвойка въ окрестностяхъ Триполья“. („Чтенія“, кн. XIII, стор. 1067. К., 1899). 24. „Die Gorodschichten des Dnieper-Bassin“. („Archiv für Anthropologie“, 1898, XXXV). 25. „Объ археологическихъ выставкахъ, устроенныхъ ко времени (XI-го у Київі р. 1899) съѣзда“. („Труды“ XI арх. з'їзду, кн. II, розд. III, стор. 165—166. Москва, 1902). 26. „Воспоминанія о III арх. съѣздѣ въ Кіевѣ“ (Антоновича й Науменка. „Кіев. Стар.“ 1899, кн. VIII). 27. „Вопросы по археологіи и исторіи Южной Руси, обсуждавшіеся на III археол. съѣздѣ въ Кіевѣ“. („Кіев. Стар.“, 1899, кн. VIII, стор. III—VI). 28 „Замѣчательный кладъ“ („Кіев. Старина“ 1899, кн. X, стор. 1—2). 29. „Черты быта славянъ по курганнымъ раскопкамъ“. („Древности Приднѣпровья“, вип. V Збірки Ханенків, стор. I—VI. К., 1902.

з спеціяльно-археологічним призначенням [1]), з працями нумізматичного змісту [2]), то-що.

Так виявилися зовні, тоб-то друком, археологічні студії В. Б. Антоновича, хронологічно (од початку 70-х і аж до кінця 90-х років XIX в.) досить рівномірно визначені в кількох (4—5) головних напрямах.

Проте, в залежності і од властивостей об'єктів вивчення, і від вдачі самого дослідника, обережного в своїх спостереженнях, точного в визначеннях і ясного в формулуванні висновків та в викладі, його друковані праці археологічного змісту на значні розміри, взагалі, не претендують [3]).

Окрім того, вони здебільшого дійшли до нас не як безпосередній, автентичний авторів текст, а відомі лиш у вигляді сливе конспективних,

---

Цього нариса передруковано і в I-му томі „Книги для чтенія по русской исторіи" за ред. проф. М. В. Довнара-Запольського. М., 1904).

[1]) 1. „Археологическая карта береговъ Днѣпра отъ Вышгорода (чи Ірпеня) до устьевъ Роси для участниковъ экскурсіи III арх. съѣзда 1874 г. въ Кіевѣ" („Труды" цього з'їзду, т. стор. LXXIV. К., 1878). 2. „Археологическая карта Кіевской губ рніи" (додаток до XV-го тому „Древностей", вид. Імп. Моск. Арх. Т-ва. М., 1895. Археол. Т-во визнало, що й ця праця і „Историческія пѣсни" Антоновича и Драгоманова заслуговують золотого Уварівського медаля. Рецензії на це картографічне видання дали Біляшівський і Голубовський у „Кіев. Старинѣ" 1896 р., стор. 129—131 і 132—134, так само Chamiec („Światowit", 1899). Пор. так само оцінку Линниченка в „Трудахъ" XV-го арх. з'їзду 1909 р. в Чернігові (том III, стор. 309. Москва, 1911).

[2]) 1. О новонайденныхъ (в с. Гвоздові 1873) серебряныхъ монетахъ (XIV в.) съ именемъ Владиміра" (Ольгердовича. „Труды" арх. з'їзду 1874 р. в Київі, т. II, стор. 151—7). Відомості про цей Гвоздівський скарб подано було і в названій уже Антоновичевій статті „Обозрѣніе предметовъ" і т. д, стор. 122). 2. „О монетныхъ (мѣстныхъ) кладахъ, найденныхъ въ Кіевѣ и его окрестностяхъ" (а). київські „Университетскія Извѣстія" 1878 р., кн. III, стор. 35—38, у розділі „Научной Хроники": „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора лѣтописца", звідки зроблено було й окрему друковану відбитку; б). „Чтенія", кн. II, стор. 14—17) К., 1888). 3. „Описаніе кіевскаго клада (1876 р.) римскихъ монетъ III—IV столѣтій" („Древности. Труды Моск. Арх. Общ.", VII, вип. III, стор. 241—244. М., 1878). 4. „Нумизматическій кабинетъ" („Историко-статистическія записки объ ученыхъ и учебно-воспитательныхъ учрежденіяхъ Имп. У-та св. Владиміра 1834—1884". К., 1884). 5. „Монеты древняго міра, хранящіяся въ Нумизматическомъ кабинетѣ Имп. У-та св. Владиміра" („Унив. Извѣстія" 1895 р., №№ 7 і 10 та 1896 р, №№ 2, 5 і 10—12). В останньому числі, на стор. 252—6, в додаткові II, даються, між иншим, відомості про знайдений у Київі р. 1876 „Оболонскій кладъ", за який не задовго перед тим згадано і в зазначеній уже Антоновичевій замітці „Обозрѣніе предметовъ" і т. д. („Кіев. Стар." 1888 р., кн. VII—IX, стор. 117—8).

Ця найбільша з нумізматичних праць Антоновича, де неначе підбито підсумки 30-літнім його студіям, згодом вийшла між люди і окремим, трохи перевіреним виданням у 3-х випусках під назвою „Описаніе монетъ и медалей, хранящихся въ Нумизматическомъ музеѣ университета св. Владиміра": а). вип. I: „Монеты древняго міра". К., 1896, б). вип. II: „Монеты Римской республики". К., 1900; (пор. так само „Унив. Извѣстія". 1900, №№ VI—IX) і вип. III: „Монеты Римской имперіи". К., 1906; (пор. так само „Унив. Извѣстія" 1906 р., №№ IV і VI—X). Окрім того, Антонович підчас XI арх. з'їзду 1899 р. в Київі усно виступав, між иншим, з приводу доповіди Ляскоронського „Находки римскихъ монетъ въ бассейнѣ средняго Приднѣпровья" (Труды", стор. 145).

[3]) Коли не рахувати „Археологической карты" Київщини або-ж його нумізматичного „Описанія".

стислих витягів, résumés для потреб того чи иншого друкованого видання.

А втім результати археологічних праць В. Б-ича дуже цінні, бо він, порозкривавши багато й багато сотень могил та городищ, констатував і вміло, компетентно ілюстрував маси перводжерел, подібних до речових пам'яток взагалі, а зокрема й до монументальних, незамінних, особливо тих часів, для яких зовсім немає писаних свідоцтв.

По-при все те, В. Б. Антонович брав дуже активну участь в археологічних з'їздах не тільки як взагалі видатний, а серед українських вчених і найвпливовіший їх член, депутат на них від київських установ (Університету, Товариства Нестора літописця, Київської Археологічної Комісії та инших), що виступав і з привітальними адресами від інституцій, які його делегували, і з промовами від себе особисто або від імени присутніх там, як співробітник низки спеціяльних комісій, секретар, голова, иноді навіть почесний (найчастіше у відділі первісної давнини) і, нарешті, голова київського відділу підготовчого комітету для влаштування XI-го з'їзду, та, крім того, й як частий доповідач усяких повідомлень [1]) і власних і часами відсутніх співчленів, як дебатер, учасник обговорення або дискусій з приводу зачитаного иншими та заслуханого [2]), як ініціятор різних пропозицій і питань, призначуваних для спільного обговорення (між ними, в числі инших, і тих, що стосуються Київщини) [3]), як експонент, постачальник на тому або иншому з'їзді відповідних ко-

---

[1]) За підрахунком гр. Уварової, В. Б. Антонович лиш на 12 археологічних з'їздах, що відбулися до Катеринославського з'їзду 1905 року, виступав 36 разів.

[2]) Напр., у заяві (на з'їзді 1871 р. в Петербурзі) про бажаність закласти в Київі Археологічне товариство в увагах до доповідів (на з'їзді 1874 р. в Київі) „Историческое значеніе городищъ" та „Шесть раскопокъ въ Полтавской и Кіевской губерніяхъ въ 1876 г." — з приводу сторожових могил Самоквасова, так само доповіди „О сторожевыхъ курганахъ" Гатцука, до доповідів (на з'їзді 1905 р. в Катеринославі) „Начало земледѣлія и бронзовый вѣкъ въ Южной Россіи" Хвойки та „О курганахъ-майданахъ" Завітневича („Чтенія", VII, 5) і К. М. Мельник („Извѣстія" XIII-го з'їзду в Катеринославі, № VI, 150), так само в додатках і поясненнях до доповідей на засіданнях Історичного Товариства Нестора літописця (про розкопи на Княжій горі Біляшівського — „Чтенія", VII, 6), „О кладѣ близъ с. Пилявы, Каневскаго уѣзда" Лазаревського („Чтенія", XI), про амфору, що її демонстрував І. В. Лучицький („Чтенія", VIII, 12) і в низці инших випадків, між иншим, і тих, що стосуються Київщини.

[3]) Найчастіше з галузи місцевої історичної географії й етнографії, напр., на археологічному з'їзді 1874 р. в Київі або підчас підготовчого комітету (1897 р.) до улаштування з 1899 р. XI-го з'їзду в Київі-ж-таки (а). „Шереметовы валы и историческое ихъ происхожденіе", б). „Какіе памятники старины остались отъ городовъ, упоминаемыхъ въ лѣтописное время... Возвягель, Мычскъ, Котельничъ, Райгородъ"). До міркувань у питаннях місцевої-ж-таки археології треба зачислити й згадану вже Антоновичеву доповідь (на VI-му з'їзді) „О средствахъ для усиленія археологическихъ коллекцій въ университетскихъ музеяхъ", так само й його поради влаштувати (підчас з'їзду 1899 р. в Київі) київську археологічну виставку, розкопи поблизу Вишгорода, в Китаївській пустині, на Батиєвій горі, коло Демидова й на Білокняжому полі, так само екскурсії до Білої Церкви, Корсуня, Черкас, Канева, Трахтемирова й Трипілля.

лекцій і окремих спеціяльних праць[1]), упорядчик підчас обох (III й XI) київських археологічних з'їздів (1874 й 1899 рр.), оглядів екскурсій, розкопів[2]) та иншого.

Нарешті, крім усього сказаного, слід зазначити, що В. Б. Антонович частенько виступав і за звичайного часу також, як автор усних і писаних оцінок (чи то в формі бібліографічних заміток, що складалися періодично, чи то критичних оглядів, чи то формальних спростувань) місцевих і чужоземних видань цікавого нам у даному разі археологічного, нумізматичного, палеоетнографічного, антропологічного та подібного змісту[3]).

III. У працях, що неначе узагальнювали инші етапи літературно-наукової діяльности В. Б. Антоновича, в його працях безпосередньо історичного змісту, так само історично-географічного (з топографічним), біографічного (з характеристиками) та иншого, Київу й Київщині він, звичайно, так само віддавав досить уваги.

Насамперед тут треба зазначити нариси — переважно, з науково-популярними завданнями — про окремі стародавні епохи в житті нашого міста й зацілілі ще в ньому речові, надто-ж монументальні, пам'ятки старовини. Це почасти були невеликі нариси, як от „Кіевъ въ дохристіанское время" та „Кіевъ въ княжеское время" з циклу „Публичныхъ лекцій по геологіи и исторіи Кіева", що він вдало перевів їх укупі з київським-таки геологом, проф. Армашевським[4]), — далі „Осмотръ членами XI-го археологическаго съѣзда въ Кіевѣ достопримѣчательностей Стараго города (13 серпня 1899 р.) подъ руководствомъ проф. В. Б. Антоновича"[5]), так само, далі, досить солідна праця „Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI ст. (1362—1569)"[6]), цікавий нарис „Паны Ходыки, воротилы

---

[1]) Напр., підчас з'їздів в Одесі (1883 р.) та в Київі (1899 р.).

[2]) Підчас першого з них переведено колективні розкопи між с. Гатним і уроч. „Теремки", так само влаштовано поїздки до Вітичева, Ржищева (з розкопами городища „Іван"), уроч. „Манастирьок" поблизу Трахтемирова (також із спробами зробити розкопи) та Вишгорода. Підчас XI-го з'їзду 1899 р. в Київі під керівництвом В. Б. Антоновича відбувся огляд так званого Старого міста, як зроблено було і чергові розкопи в Китаїві.

[3]) Як, напр., звідомлення за відбуті археологічні (III, X) з'їзди, що містилися звичайно в „Кіевской Старинѣ", за труди антропологічної комісії при Краківській академії наук („Zbiór wiadomości do antropologii krajowej", т. т. XI—XIV), за виставку Московського Антропологічного товариства, збірник „Światowit", французький часопис „L'anthropologie", праці Нідерле, Дибольда, Боннеля, Шантра, Харузіна та инших, замітку Кибальчича, то-що.

З причин технічного характеру (неповність, часом і непевність назов у покажчиках) поданий огляд літературно-археологічної спадщини В. Б. Антоновича, на жаль, подекуди не може претендувати на бажану точність інформацій.

[4]) К., 1897. Рецензію на них дав свого часу („Кіев. Стар.", 1897, кн. IV, стор. 40—1) Молчановський.

[5]) а). „Извѣстія" з'їзду, XII, стор. 164—171. К., 1897, б). „Труды" з'їзду, т. II, стор. 135—140. Москва, 1901. Огляд було повторено 28 серпня.

[6]) а). „Кіев. Старина", 1882, стор. 1—49; б). передрук цієї журнальної статті в „Монографіяхъ по исторіи западной и юго-западной Россіи" (К., 1885).

У цьому Антоновича нарисі, вміщеному першим у першій книжці нового часопису, в рік гаданого тисячоліття історичного існування Київа (одколи його захопив Олег),

городского самоуправленія въ Кіевѣ въ XVI и XVII ст.“ [1]) або-ж, нарешті, „Нѣсколько данныхъ о населеніи Кіевской земли въ XVI вѣкѣ“ [2]).

Обмежуюсь тут самою лиш згадкою за університетські курси [3]), потім вказівкою на кілька популярно-історичних видань [4]), на так звану докторську його дисертацію „Очеркъ исторіи великаго княжества Литовскаго до смерти р. кн. Ольгерда“ [5]), де, природня річ, так або инакше не раз виступають Київ та Київщина.

Слідом за цим треба згадати й нариси спеціяльного вже змісту: „Нѣсколько данныхъ о землевладѣніи въ Юго-Западномъ краѣ въ XV в.“ [6]), „Очеркъ административнаго, общественнаго и сословнаго быта Юго-За-

---

тільки на останніх 7—8 сторінках дано малюнок фізіономії самого міста, а більшу частину його присвячено історичній долі та рисам побуту цілої Київської землі.

З приводу видрукуваної в „Монографіяхъ“ Антоновича цієї статті склав замітку відомий відродитель Погодінської теорії Соболевський „Къ вопросу объ историческихъ судьбахъ Кіева“ (київські „Унив. Извѣстія“, 1885, VIII, стор. 281—9). У певному співвідношенні з нею перебувають думки того-ж автора і в инших його працях: „Источники кіевскаго говора“ („Журн. Мин. Нар. Пр.“, 1885, кн. II), „Лекціи по исторіи русскаго языка“ (відповідні уступи. К, 1888), „Населеніе Украины въ XII вѣкѣ“ („Живая Старина“, 1895, кн. III), стаття в „Извѣстіяхъ отдѣла русскаго языка и словесности при Академіи Наукъ“ за 1905 р., кн. I, та инші, так само, звичайно, й його доповідь ще 1883 р. „Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV в. в.“ в Істор. Тов. Нестора літописця, що викликала низку заперечень („Чтенія“, II).

[1]) а). „Чтенія“ II, 168—9 (повідомлення про доповідь); б). „Кіев. Старина“, 1882, кн. II, стор. 233—61; в). передрук — теж у „Монографіяхъ“ під назвою „Кіевскіе войты Ходыки — эпизодъ изъ исторіи городского самоуправленія въ Кіевѣ въ XVI—XVII ст.“ До цього цікавого нарису, що малює нам низку явищ з колишнього життя київської міської громади, подано вступну характеристику давніх місцевих юридичних стосунків. Маючи певне співвідношення з „Изслѣдованіемъ о городахъ Юго-Западнаго края“, він своїм змістом ніби мимоволі давав паралелі між життям Київа часів його колишньої полонізації, як і пізнішої русифікації, разом з тим подаючи матеріял, що дозволяє припускати в даному разі сатиричні натяки на діячів київського міського самоврядування 70-х і початку 80-х років XIX віку з числа сучасників, ба навіть університетських однослуживців авторових.

[2]) „Чтенія“, II, стор. 225—6. Невиразну згадку за те, що Антонович розглядав дані про колонізацію Київської землі в XVI в., знаходимо й у „Чтевіяхъ“ (XIII, 8).

[3]) „Исторія Юго-Западной Руси“ або-ж „Исторія Руси до монголовъ“, „Исторія Литовской Руси“, „Исторія малорусскаго козачества“.

[4]) „Початки козацтва“ („Просьвіта“. Львів, 1895), „Бесіди про часи козацтва на Україні“ (Чернівці, 1897).

[5]) а). „Унив. Извѣстія“ за 1877 р. (№№ II—IV і X) та 1878 (№№ II і V роки); б) „Монографіи“, з передруком первісного тексту сливе без змін, не вважаючи на докладний і ґрунтовний розгляд дисертації в праці Дашкевича „Литовско-русское государство, условія его возникновенія и причивы упадка“ („Унив. Извѣстія“, 1882, №№ III, V і VIII—X) та 1883 (№ IV) рр. Рецензії на „Очеркъ“ Антоновича дали так само Костомаров („Историческій Вѣстникъ“, 1880, кн. VI, стор. 178—186) і Каманін („К. Стар.“. 1885, кн. VI, стор. 318—328). Працю Антоновича (та Іловайського) вміщено (р. 1886) і в VI-му томі „Р. Іст. Бібліотеки“ за ред. Барвінського (Тернопіль).

[6]) „К. Стар.“, 1896, кн. IV, стор. 1—19: місцевості трохи чи не виключно київські, як Жаботин, Мліїв та инші. Згадка за цю працю — у М. С. Грушевського („Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, XVI).

падной Руси въ XVI—XVII ст." [1]) та „О промышленности Юго-Западнаго края въ XVIII ст." [2]), після чого йде серія дрібних творів, саме тих, що стосуються вже до місцевостей у різних частинах Київщини, як от найстаріший з них що-до часу його складання „Мѣстечко Ходорковъ. Историческій очеркъ" [3]), далі — цікавий історично-топографічний етюд „О лѣтописномъ древнемъ кіевскомъ Звенигородѣ" [4]), досить численні історичні довідки про старовинні церковні й манастирські будівлі на Київщині (у Ведмедівці, Ходорові, Таращі, Трипіллі, Синяві, Суботові й Мотронинському манастирі) у виданні „Древности Украины" [5]), поминаючи зазначені вже київські місцевості з історично-археологічним значінням [6]).

— Певне стосунок до всієї цієї літератури про Київщину мають Антоновичеві замітки й про різних осіб як сучасної йому, так і давнішої доби, з київських діячів або-ж тих, котрі так чи инакше мали стосунки з Києвом і Київщиною.

Свою увагу до деяких своїх сучасників, надто з цікавих йому своєю літературною або науковою діяльністю, як Шевченко, Максимович, Лебединців, Ролле, Коперницький та инші, учений дослідник виявляв у формі привітань підчас урочистого вшанування (напр., Максимовича) або-ж поминок некрологічного характеру [7]). З громадських та політичних місцевих

---

[1]) „Чтенія", II, стор. 42—46, й XIII.

[2]) а). „Записки Ю.-З. Отдѣла Имп. Рус. Географ. Общества", т. I за 1873 р., стор. 779—791. К., 1874 (із згадками за Київ і Бердичів з полотняним складом Енні в останньому; б). „Чтенія", IX, вип. I. К., 1894).

[3]) „Кіев. Губ. Вѣдомости" 1870 р., №№ 46, 51 і 55. Закроєний у досить широкому маштабі нарис лишивсь, проте, не доведений до краю.

[4]) Повідомлення про цю доповідь в Істор. Тов. Нестора літописця вміщено в „Унив. Извѣстіяхъ" 1875 р., № IV, у розділі наукової хроніки, на стор. 7. Саму доповідь надруковано двічі: а). у виданні „Древности. Труды Моск. Арх. Общ." за 1876 р. (т. IV, стор. 41—46. М., 1880-х рр.) і б). в „Чтеніяхъ въ Ист. Общ. Нестора лѣтописца" (кн. I, стор. 37—43. К., 1879). Антоновичеві висновки свого часу прийняли Іловайський („Исторія Россіи", II, стор. 517. М., 1880), М. С. Грушевський („Очеркъ исторіи Кіевской земли", стор. 21, К., 1891), Руліковський („Słownik geograficzny", т. XVI. Варшава, 1897), Рудаков („Энциклопед. словарь" Брокгавза й Ефрона, вип. XXIII, стор. 356, так само й у другому виданні того-таки Словника, вип. XII, стор. 357) та Томашівський (стор. 9—10). Не погодилися з Антоновичем: Лебединців („Чтенія", I, стор. 269—270), Похилевич („Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій". Стор. 102. К., 1887) та автор цього нарису („Городище у д. Почтовой Виты" в „Чтеніяхъ", кн. XXII, вип. III, стор. 30—42. К., 1912).

[5]) Видання „Моск. Арх. Общ.", вип. I, за редакцією київського професора Павлуцького (К., 1905). Окрім місцевостей по-за межами Київщини, Антонович тут склав текст до таких 7 статтів: „Медвѣдовскій Николаевскій монастырь Чигиринскаго уѣзда", „Церковь Рождества Пресвятой Богородицы въ м. Ходоровѣ Каневскаго уѣзда", „Старая соборная церковь во имя св. Георгія въ г. Таращѣ", „Введенская церковь въ м. Трипольѣ Кіевскаго уѣзда", „Старыя церкви с. Синявы Васильковскаго уѣзда", „Ильинская церковь въ с. Субб(!)отовѣ Чигиринскаго уѣзда" та „Матронинскій монастырь Чигиринскаго уѣзда".

[6]) Як, напр, Кальник, Грубськ, місцевісти так зв. змієвих валів та инші.

[7]) І. „О произведеніяхъ Т. Г. Шевченка, касающихся историческихъ событій" (з приводу 25-ліття його смерти: а). „Чтенія", II, стор. 145—9; б). „Трудъ", 1881, № 10; в). „Кіев. Стар.", 1882, кн. III, стор. 589. II. а). „Юбилей Максимовича М-ла Ал-ча (1821—1871)",

діячів давніших часів у друкованих працях В. Б. Антоновича знаходимо відгук про жертви колишніх польських у нас порядків протоєрея Андріївського[1]) і Данила Братковського[2]), так само про головних учасників Коліївщини — Залізняка й Гонту[3]) і, починаючи з Сагайдачного та Богдана Хмельницького[4]), про Гетьманів, що, певна річ, мали ті чи инші стосунки до Київщини й Києва (Юрій Хмельницький, Бруховецький, Дорошенко й Ханенко)[5]).

— У нашому, близькому вже до краю огляді розгляненої сторони діяльности В. Б. Антоновича не пошкодить згадати й за подвійні його відгуки на праці инших осіб з темами, що так чи инакше стосуються до Київщини й Києва.

З одного боку, тут ми маємо усні, не видрукувані згодом, уваги на засіданнях Істор. Тов. Нестора літописця, підчас археологічних з'їздів, то-що з приводу заслуханих доповідів, напр., Голубовського (про Ибн-Фодлана та князя Тура), Завітневича (про Ігорів договір), Лебединцева (про місце, де був Торческ), Ор. Міллера (про великоруські биліни та українські думи), Задерацького (про Чоботка та Іллю Муравлина у Ляссоти), Соболевського (про деякі місця в літописові, про мову колишньої київської людности та про колонізацію Київщини), Владимирського-Буданова (про Литовську метрику), Каманіна, Стороженка, Малишевського (про подорож патріярха Єремії), Щербини (про козацтво правобережної України) та инш.

З другого боку сюди належать бібліографічні замітки й подібні до них друковані статті Антоновича про друковані-ж праці инших авторів,

---

стор. 46—7. К., 1871; б). „Журналъ засѣданія 18 ноября 1873 г." (з приводу смерти Максимовича) у „Запискахъ Юго-Зап. Отдѣла Имп. Русск. Географическаго Общества" за 1873 р., т. I, стор. 78—9. К., 1874; в). Антоновичева пропозиція на засіданні того-таки товариства 3 жовтня 1875 р. передрукувати Максимовичеві твори, III. „П. Г. Лебединцевъ" („Чтенія", кн. XII, стор. 8—10). IV. „Коперницкій Исидоръ Станиславовичъ". („Кіев. Стар.", 1891, № XII, стор. 462—5). V. „Рол(л)е Іосифъ Іосифовичъ" у „Кіев. Стар.", 1894, кн. II, стор. 305—310).

[1]) а). „Протоіерей Алексѣй Андріевскій" („Чтенія", кн. VI, стор. 14—5; б). „Кіев. Стар." 1892, кн. I). Мешканець Мліева, Андрієвський постраждав підчас подій 1783 р.

[2]) „Даніилъ Братковскій. 1697—1702" („Кіевлянинъ", 1865, №№ 91—2). Волинянка походженням і місцем діяльности, Братковського страчено за зносини з козаками, що накладали переважно з Палієм та Самусем. Див. про нього і в „Архивѣ Ю.-З. Р.,"VI, III.

[3]) I. Зазначена вже замітка: „Нѣсколько данныхъ о судьбѣ Желѣзняка послѣ ареста его въ Умани" („К. Стар.", 1882, кн. XII, стор. 564—8). II. „Уманскій сотникъ Гонта" (а). „Кіев. Стар." 1882, кн. XI і б). „Чтенія", II. Пор. так само „Уманський сотник Гонта" („Діло", 1882, №№ 89—93).

[4]) I. а). „Къ біографіи Петра Конашевича-Сагайдачнаго" („Кіев. Стар.", 1892, кн. VII; б). Характеристика — в „Истор. дѣят." II. „Характеристика Богдана Хмельницкаго" („Чтенія", XIII).

[5]) Антоновичъ и Бецъ. „Историческіе дѣятели юго-западной Россіи въ біографіяхъ и портретахъ". К., 1889 (видання in 8⁰ та in 4⁰). Тут уміщено 10 біографій, ілюстрованих 19 портретами й гравюрами, так само кількома facsimile. Із них Ор. Ів. Левицькому належить біографія Богдана Хмельницького, Кат. Мик. Мельник — Виговського, Многогрішного й Тетері, а шість — В. Б. Антоновичеві, тоб-то життєписи Сагайдачного, Юрія Хмельницького, Бруховецького, Ханенка й Дорошенка, так само Сави Туптала, батька Дмитра Ростовського.

які цілком або частково своїм змістом стосуються до Київщини та Київа, як, напр., М. С. Грушевського (про його „Очеркъ исторіи Кіевской земли"), Линниченка (з приводу і походу Болеслава Хороброго і магістерської дисертації), Бершадського (про литовських жидів та жидівську громаду в Київі), Ролле (= D-r Antoni I.: „Z przeszłości Polesia Kijowskiego"), Пуласького (про його „Szkice i poszukiwania historyczne" — з згадкою за Київську землю, Черкаси, Канів, Чорнобиль та инш.), Ілговського (про його „Ostatnia starościna zwinogrodzka" у київській Звиногородці), Мордовцева (оцінка його „Сагайдачного"), Буцинського (рецензія на його „Богдана Хмельницкаго"), Костомарова (з приводу четвертого видання „Богдана Хмельницкаго"), Сенкевича (з приводу його повісти „Ogniem i mieczem" — стаття „Польско-русскія отношенія XVII в. въ современной польской призмѣ") [1]), Корзона [2]), Равіти-Гавронського (з приводу його „Historya ruchów hajdamackich"; пор. „Чтенія", IV, так само львівські „Записки Наук. Товариства ім. Шевченка" за 1902 р., т. XLIX), нарешті — про праці зведеного характеру, такі, наприклад, як французький словник Bouillet (в тих місцях, які стосуються до України й Київщини і які виконав Вовк) або про низку томів „Історії" Барвінського та инш.

— Обізнавшись з тим, як виявлялася зовні київознавча діяльність В. Б. Антоновича, ми можемо під кінець, хоч і коротенько, зазначити, що він виступав іще в кількох напрямках.

Насамперед можна відзначити його ролю як керманича, організатора, керівника й духозбудника відповідних праць його слухачів в обох колишніх місцевих вищих школах (в університеті й на жіночих курсах) і в звичайні, лекційні, семінарські години, і тимчасом, коли вони виконували різні чергові, зачотні (іспитові), конкурсові (медальові) та інші завдання на теми і з української історії взагалі і з галузи київознавства зокрема, як ті, котрі лишилися в рукописах, як і своєчасно надруковані, звичайно, з попередньою офіційною оцінкою В. Б. Антоновича, як професора й безпосереднього керівника. Показовим зразком таких плодотворчих для київознавства студій і була, напр., відома праця М. С. Грушевського „Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава и до конца XIV столѣтія" [3]). Але багато колишніх слухачів київського професора-історика,

---

[1]) Цього талановито написаного нариса, в перекладі українською мовою Гнатюка („Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі"), видано, як № 86 львівської „Літ.-Наук. Бібліотеки". Пор. так само „Хмільнищина в повісті Г. Сенкевича" у віденському виданні 1917 р. „Союзу визволення України".

[2]) „Нѣсколько словъ г. Корзону" від редакції (= самого Антоновича) „Кіевской Старины" — з приводу Коліївщини. З приводу цієї відповіди на одній рукописній картці із збірки бібліографії праць Антоновича написана увага Олександра Яблоновського: „Dostał po łbie Korzon i na nieszczęście słusznie".

[3]) „Унив. Извѣстія", 1891, №№ III—XII. Антоновичеву оцінку вміщено в тому-таки часопису (1891, II, 17—18). Рецензію на ту-ж працю дав Голубовський („К. Стар.", 1892, кн. IX, стор. 431—8). Пор. так само „Київщина та Київ у працях М. С. Грушевського", нарис автора цих рядків („Ювілейний Збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського", стор. 412—5. У.А.Н. К., 1928).

і вийшовши з вищої школи, зберегали інтерес до київознавства, виступаючи як автори спеціяльних наукових розвідок, дисертацій чи, в силу своєї наступної науково-службової діяльности, систематично, регулярно працюючи над темами про Київ та Київщину. Між представниками першої категорії київської історичної школи досить назвати проф. Линниченка, автора „Вѣче въ Кіевской области“ або-ж дисертації „Взаимныя отношенія Руси и Польши до половины XIV в.“ [1]) та инш., цікавого, між иншим, і тим, що з його одеського університетського семінару вийшла книга так само професора в прийдешньому П. Г. Клепатського „Очерки по исторіи Кіевской земли“ [2]), що немов хронологічно продовжує згадану працю його попередника. Перелічуючи осіб з другої категорії київських істориків, можна обмежитися лиш на іменнях, напр., відомого місцевого архівознавця І. М. Каманіна [3]), різнобічного, талановитого Ор. Ів. Левицького, місцевих археологів та нумізматів проф. В. Ю. Данилевича [4]) й Вас. Гр. Ляскоронського компетентного дослідника колонізації Київщини та инш. под. питань О. М. Андріяшева [5]), або-ж, нарешті, найавторитетнішого з сучасних нам київознавців, В. І. Щербини [6]), не кажучи вже за заслужені гордощі нинішньої української історичної науки — академ. М. С. Грушевського [7]).

Щільно звязаний з Київом постійною службовою діяльністю в ньому [8]), участю в численних місцевих організаціях громадських, освітніх, благодійних, наукових та инших [9]), дуже діяльним часто співробітництвом

---

[1]) Першу працю надруковано в „Универ. Извѣстіяхъ“ 1881 р. (№№ II і III), а другу — в тому самому часопису за 1882 (№№ II—III і IX—XI) та за 1883 р. (№№ IV, V, VI і XII). Офіційну Антоновичеву рецензію на останню вміщено в „Унив. Извѣстіяхъ“ (1889).

[2]) Томъ I. Литовскій періодъ (Одесса, 1912).

[3]) Перелік усього, що вийшло з-під його пера, наведено в його-ж книзі „Звѣринецкія пещеры въ Кіевѣ“ (К., 1913).

[4]) „Археологічна минувшина Київщини“. К., 1925.

[5]) „Київ та його околиця в історії і пам'ятках“, стор. 33—79 (стаття „Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку“). К., 1926.

[6]) Перелік його друкованих (до 1926 року) київознавчих праць дає замітка „Бібліографія праць В. І. Щербини“ в присвяченому йому юбілейному збірникові У.А.Н.: „Нові студії з історії Київа Володимира Івановича Щербини“ (К., 1926).

[7]) Йому автор цих рядків присвятив розвідку „Київщина та Київ у працях М. С. Грушевського“ („Ювілейний Збірник на пошану ак. М С. Грушевського“).

[8]) У Першій гімназії, Кадетському корпусі, Археографічній Комісії, Університеті на посаді професора, декана один час і завідувача музеями старовини й нумізматичним, так само на Вищих жіночих курсах.

[9]) „Гміна“ студентських часів, „Стара Громада“, „Комиссія для разбора древнихъ актовъ“, „Историческое Общество Нестора лѣтописца“ у всяких там ролях, „Церковно-Археологическое Общество при Духовной Академіи“, „Юго-Западный Отдѣлъ Географическаго Общества“, „Комиссія по дѣлу о подлогахъ въ актахъ Центральнаго Архива“, так само товариства Юридичне, Слов'янське, Літературно-Артистичне, київське товариство „Просвіта“, далі — товариства допомоги студентам Університету, сприяння початковій освіті, „Древностей и Искусства“, „Українське Наукове Товариство в Київі“ та инші.

у місцевих-же періодичних виданнях [1]), нарешті, — скромною, правда, власною садибою, зате з дуже цінними в ній збірками книг, документів і речових пам'яток старовини, що мали стосунок переважно до української й зокрема до київської історії, В. Б. Антонович, під кінець свого життя, немов завершуючи свою київознавчу діяльність, поперше розпочав був, за колективною допомогою самовідданих співробітників, складати історично-географічного словника, зібрав між иншим для Київщини й самого Києва силу відповідних витягів, що, на жаль, лишилось нескінченим через смерть організатора. Не здійснилися так само й мрії В. Б-ча закласти в рідному Києві музей старовини на широких наукових підвалинах. За найкращий довід на те, що ці задуми покійного наукового подвижника життьові, правлять нинішні заходи, за допомогою Всеукраїнської Академії Наук, його енергійних і гідних учнів та продовжувачів реалізувати по змозі заміри видатного українського вченого.

— Зроблене, не без великих труднощів, зведення даних про київознавчу частину літературно-наукової спадщини В. Б. Антоновича, гадаємо, саме по собі досить показове самим лиш поданим у ньому матеріялом, щоб змалювати по змозі деякі сторони духовного образу покійного вченого.

Те, що було в Антоновича смертного, звичайно, вже не воскресне, але те, що було в його духовному образі життьового, не зазнає тління й не зникне. Цілковито звязана з сучасною йому добою, літературно-наукова, професорська й громадська діяльність В. Б-ча зовсім не заслуговує на те, щоб її передати до архівно-музейного реквізиту, вона-бо здобула право, щоб за неї пам'ятати, дбати про її схоронність, культивувати її.

Визначна працездатність, сполучена з великими природніми дарами, величезна ерудиція — поруч з інтелектуальним розмахом і, нарешті, рельєфно виявлена індивідуальність допомагали В. Б-чеві — особливо в галузі археографії й археології — методично й систематично розробляти відповідний конкретний матеріял на широкій підвалині різнобічного наукового знання. Тому великою заслугою дослідника було утворення низки наукових шедеврів, що на їх студіюванні повинні ще довго виховуватися покоління будівників сучасної нам української історичної науки. Спадщина, що по В. Б. Антоновичеві зосталася, — це цілий арсенал з скарбницею великих наукових цінностей.

В особі В. Б. Антоновича українська історична наука знайшла того потрібного їй дослідника, що мав силу відтворити й буденний побут давнього, історичного у нас життя й високі хвилі нашого в минулому будівництва, і рух мас нашої-ж людности шляхом невпинного її розвитку. До того, у В. Б. Антоновича — поглиблене вивчення відповідних процесів, гостра спостережливість, достатня сила сприймання й належна синтеза...

---

[1]) Наприклад, у газетах: „Кіевскія Губернскія Вѣдомости", „Кіевлянинъ" перших часів його існування, „Кіевскій Телеграфъ", „Трудъ", „Кіевское Слово", „Жизнь и Искусство", або-ж у часописах: „Университетскія Извѣстія", „Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца", „Кіевская Старина", так само в „Архивѣ Юго-Западной Россіи" і, можливо, ще де-небудь.

За доби сучасного форсованого в нас будівництва взагалі, й культурного зокрема, гідне увічнення добрих і дорогих нам іменнів, як ім'я В. Б. Антоновича, повинно бути за один із засобів культурно-громадського виховання мас, руху їх наперед, і нам що-до пам'яти покійного не слід зупинятися на самих-но висловах вдячности та на абстрактному пієтеті. Нам, звичайно, немає потреби, напр., поділяти Карлейлів культ героїв та героїчного в історії, додержуватись погляду Вільг. Оствальда на великих людей, приймати тою чи иншою мірою теорію естета Емерсона про обранців людства, тим паче підсилювати сучасні поривання творити свого роду апотеози, ба навіть чи не канонізацію. Але треба за те, в межах безпосередньої обізнаности кожного з нас, дбати про те, щоб зберегти в пам'яті своїй і свого оточення імення діячів і борців у нас за культурну, духовну незалежність людей і використовувати ці імення, щоб піднести рівень освіти, освідомити народні маси, збудити в їх волю до боротьби за здобуття собі кращого культурного майбутнього.

Ім'я В. Б. Антоновича, визначного у нас наукового діяча своєї доби, людини ясного й дужого розуму, талановитого й висококорисного виховника сучасного йому українського громадянства, може за згаданих умов і навіть повинно стати за чинну культурну силу, що по заслузі повинна зажити собі популярности й серед народніх мас.

За одне з завдаиніе цієї довідки й було висвітлити постать В. Б. Антоновича не в ролі звичайного колекціонера, гробокопа, як частенько кажуть теперішні противники так званого пасеїзму. Його, напр., промова підчас перевозу через Київ тіла Шевченка, „Моя исповѣдь", блискуча репліка проти польської гордині, мегаломанії Сенкевича, друкована оборона прав галицько-української літератури — наочний довід на те, що, на основі добре відомої йому, як історикові, науки рідного минулого, він чудово розумів і вимоги своєї сучасности.

Леонид Добровольський.

В. Б. Антонович і Одеське „Общество Исторіи и Древностей".

(З нагоди двацятиріччя з дня смерти).

21/8 березня скінчилося 20 років, як помер один з найвидатніших наших учених — проф. Володимир Боніфатієвич Антонович. В. Б. народився у м. Чорнобилі на Київщині року 1830. Здобувши початкову науку вдома, він вступає до Одеської другої гімназії і закінчує її р. 1850. Цього-ж року В. Б. вступає на медичний факультет університету св. Володимира; закінчивши його, року 1855 переходить до історично-філологічного факультету і закінчує його 1860 року. Цього року починається наукова та педагогічна діяльність В. Б. Праці Антоновича з історії, археології, нумізматики й етнографії досі не втратили свого значіння. Антонович був разуразний учасник усіх археологічних з'їздів, починаючи з II. Археологічні та історичні досліди В. Б. зосереджував найбільше на Україні. Завдяки медичній освіті, він мав нечасті й для сучасного археолога знання з антропології та порівняльної анатомії. З Одесою звязує Антоновича не тільки закінчення гімназії. 18 листопада року 1874 Одеське „Общество Исторіи и Древностей" вибирає його на дійсного члена. В листі на адресу „Общества", від 28/XI року 1874, він обіцяє взяти „посильное участіе въ трудахъ Общества". До 1883 року „участіе" обмежується надсиланням що-року членського внеску [1]). Року 1883, в листах на адресу „Общества" від 14 січня та на ім'я віце-президента „Общества", проф. Н. Н. Мурзакевича, від 16 січня, В. Б. повідомляє, що він надсилає грамоту кн. Настасії Мстиславської з транскрипцією та примітками. Грамота ця того-ж року була надрукована в „Запискахъ Общества" [2]). Цього-ж року Антонович був в Одесі. Це стверджується його заявою від 1 червня з додатком 952 монет, що подарував студент Дияконів. Року 1884 Одеса бачить В. Б. на VI археологічному з'їзді, що в „Трудахъ" його він бере жваву участь [3]). Про Антоновичеве перебування в Одесі після VI з'їзду нам нічого не відомо; робота-ж в „Обществѣ" по-давньому обмежується тільки надсиланням що-року членських внесків [4]).

Емануїл Оксман.

---

[1]) В Архіві „О-ва" є 7 супровідних листів В. Б.

[2]) Бѣлорусская грамота княжны Настасіи Михайловны Мстиславской, о размѣнѣ селъ съ ея родичами въ 1561 г. („Зап. Одесск. О-ва Ист. и Др.", т. XIII, стор. 17—24).

[3]) О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣстра въ Подольской губерніи („Тр. VI Арх. Съѣзда" т. I, стор. 86—102). [4]) Останній лист від 18 березня 1896 року.

ДОДАТОК.

Въ Императорское Одесское Общество Исторіи и Древностей.

Честь имѣю принести Императорскому Одесскому Обществу Исторіи и Древностей глубокую благодарность за то вниманіе къ моимъ скромнымъ трудамъ, которое Обществу угодно было оказать, удостоивъ меня выбора въ дѣйствительные члены Общества. По мѣрѣ силъ постараюсь оправдать этотъ въ высшей степени лестный для меня выборъ, принимая посильное участіе въ трудахъ Общества.

Владиміръ Антоновичъ

Кіевъ
28 ноября 1874 года.

Въ Императорское Одесское Общество Исторіи и Древностей.

Свидѣтельствуя Императорскому Одесскому Обществу Исторіи и Древностей глубокую признательность за честь, оказанную мнѣ присылкою диплома на званіе дѣйствительнаго члена Общества, честь имѣю при семъ препроводить въ кассу Общества: 10 рублей за напечатаніе диплома и 5 рублей въ качествѣ членскаго взноса за текущій 1875-ый годъ.

Дѣйствительный членъ
1875 января 29. В. Антоновичъ

Глубокоуважаемый
Николай Никифоровичъ!

Вмѣстѣ съ этимъ письмомъ отправляю на имя Общества посылку, въ которой, кромѣ подлинника грамоты кн. Анастасіи Мстиславской, находится и составленная мною транскрипція и примѣчанія. Принося искреннее извиненіе за задержку порученной мнѣ работы и признавая вполнѣ справедливость Вашихъ упрековъ, прошу Васъ повѣрить, что не равнодушіе къ интересамъ Общества было причиною задержки, а многочисленныя занятія, которыя не давали мнѣ возможности выбрать 3—4 свободныхъ дня для того, чтобы исполнить порученную мнѣ работу. Прошу Васъ, глубокоуважаемый Николай Никифоровичъ, простивъ мнѣ мое невольное прогрѣшеніе, принять выраженіе глубокаго уваженія и искренной преданности.

1883 года
Января 14
Кіевъ. В. Антоновичъ.

Кіевъ 1883 января 14.

Въ Императорское Одесское Общество Исторіи и Древностей.

Приложенные при семъ 5 рублей честь имѣю покорнѣйше просить Общество зачислить въ качествѣ моего членскаго взноса за 1883 годъ.

Вмѣстѣ съ симъ отправляю на имя Общества посылку, въ которой заключаются какъ сообщенная мнѣ грамота княгини Настасіи Збаражской 1561 года, такъ и составленныя мною: транскрипція и примѣчанія.

Дѣйствительный членъ Общества
В. Антоновичъ

Въ Императорское Одесское Общество Исторіи и Древностей Россійскихъ

Честь имѣю представить при семъ коллекцію, состоящую изъ 952 монетъ, которую поручилъ мнѣ поднести въ даръ Обществу студентъ Университета Св. Владиміра Василій Васильевичъ Діяконовъ (проживающій въ Кіевѣ, по Елисаветской улицѣ домъ Снѣжки). Общій перечень состава коллекціи прилагаю на оборотѣ.

Д. Чл. Общества Владиміръ Антоновичъ.

Одесса 1883 года
Іюня 30 дня

Общій перечень коллекціи г. Діяконова.

		золотыхъ	серебрян.	бронзов.	
1)	Монетъ греческихъ: . . .	—	9	25	34
2)	„ римскихъ . . .	—	107	43	150
3)	„ византійскихъ . .	—	3	23	26
4)	„ восточныхъ . . .	2	48	87	137
5)	„ русскихъ	—	171	184	355
6)	„ западно европейскихъ	—	154	79	233
7)	Медалей и жетоновъ . . .	—	—	—	15
8)	Ассигнацій	—	—	—	2
					952

М. Грінченкова

Марія Грінченкова.

Посмертна згадка.

15 липня 1928 р. несподівано, буквально таки серед своїх численних праць, упокоїлася співробітниця Академії Наук, член-редактор Комісії Словника живої українєської мови, невтомна робітниця на ниві українського письменства — Марія Миколаєвна Грінченкова.

Небіжчиця народилася 1863 р. в захожій на Україну великоруській родині Гладиліних, у місті Богодухові на Харківщині. В тому-ж таки Богодухові і вчилася вона в земській прогімназії і, скінчивши науку р. 1881-го, стала за земську таки вчительку в Богодухівському повіті. Незабаром на вчительських курсах стрілася Марія Гладиліна з народнім учителем Борисом Грінченком — і ця зустріч вирішила долю всього її життя. Запальний народолюбець, що вже тоді величезний мав авторитет серед товаришів-учителів [1]), своїми палкими речами й глибоким переконанням зробив на молоду дівчину таке враження, що вона, до того чужа Україні своїм походженням та родинними звязками, почула свою повинність перед краєм і народом, серед якого жила, зараз-же почала вчитись української мови і в своїй вчительській роботі стала на український ґрунт. Року 1884 Б. Грінченко та Марія Гладиліна побрались і того-ж таки року народилася українська письменниця, Маруся Чайченко, видавши у Львові переклад оповідання Л. Толстого „Чим люде живі?“ З того ж таки часу Марія Миколаєвна стає за помічницю й співробітницю в усіх літературних, громадських, видавничих та наукових заходах свого чоловіка; разом з ним працює невтомно над перекладами, популяризацією, видаванням української літератури, етнографічними записами, словниковою роботою і т. ин.

Якийсь час по заміжжі, рр. 1884—1887, Грінченкова цілком посвятила літературній роботі, одійшовши навіть од учителювання. Р. 1887 вона знов вертається на педагогічну роботу, провчителювавши разом з Грінченком у с. Олексієвці на Катеринославщині до 1894 р. Цю спільну педагогічну в найширшому розумінні — бо не тільки в школі, а й серед дорослих — працю освітив потім Грінченко в низці статтів, друкованих у львівському журналі „Зоря“, а згодом зібраних у книзі „Перед широким світом“. По-

[1]) Див. спомини одного з товаришів Грінченкових, Д. Пісочинця, в книзі: С. Єфремов — Над могилою Б. Грінченка. Київ, 1910, стор. 18—25.

дружжя Грінченки насамперед цілком переробили свою школу, викладаючи в ній по-українському, а часто й з українських книг (друкованих і рукописних!), а потім узялися й до дорослих, роздаючи книги з своєї великої бібліотеки, уряджаючи прилюдні читання, допомагаючи вказівками й порадами у всіх пригодах сільського і селянського життя. „Дуже здивувалися наші селяне, — згадував опісля Грінченко, — почувши, що вчитель і вчителька говорять „по-хахлацькому“ не тільки в своїй сем'ї, не тільки з мужиками, але й з „панами“. Хто цікавіший був, так навіть приходив і розпитувався: „Скажіть, спасибі вам, з яких ви єсть: чи ви з панів, чи ви з мужиків, що по-мужицькому балакаєте?“... Склалася навіть така легенда, що вчитель того „по-мужицькому балака, що зовсім не вчений“, нічого не тямить, а вся наука в школі йде від учительки“ [1]). Але роки роботи над селянською освітою розкрили очі „братам незрячим гречкосіям“, і вони зрозуміли й оцінили все, що робили на селі Грінченки. Досить переглянути ті селянські листи, що ними озвалися з далекої Олексіївки колишні учні на смерть Б. Грінченка, щоб зрозуміти який слід невиводний лишило по собі там подружжя Грінченків [2]).

Р. 1894-го Грінченки перебираються до Чернігова, де Б. Грінченко одержав був посаду в земстві. Розпочинається інтенсивна видавнича робота, в якій Марія Миколаєвна бере найближчу участь і як автор зразкових популярних розвідок, і як технічний робітник, і як учасник в етнографічних та літературних планах і заходах свого чоловіка. Працювала вона також над упорядкуванням перевезеного саме тоді з Київа великого українського музею В. Тарновського, розібрала музейну бібліотеку й склала їй опис. Земство призначило було М. М-ну на доглядачку того Музею, але тому спротивилась адміністрація, і вже в кінці 90-х років Грінченки опинилися в Чернігові без посади і заробітку, як неблагонадійні. Після кількох трусів, переведених у них жандармерією, довелося иншого виглядати на життя і роботу місця. Роботящим рукам, роботящим умам воно знайшлося. Саме тоді редакція „Кіевской Старины“ (власне Київська громада) заходилася опрацьовувати великий словниковий матеріял, назбираний десятиліттями, і цю роботу доручено було Грінченкові. Р. 1902 Грінченки переїздять до Київа. Півтретя року тягнеться знов спільна робота над Словником, що дала згодом капітальну на ті часи працю — „Словарь української мови“ (чотири томи, Київ, 1908—1909), в якій Марії Миколаєвні належить не тільки вся технічна робота (переписування, коректування), але й багато власного матеріялу та уваг, додатків, то-що [3]). Чернетки словника і переписаний рукою Марії Миколаєвни примірник показують, що і в цій роботі вона була свідомою співробітницею і помічницею своєму чоловікові, додаючи силу непомітної, але конче потрібної праці, яку доведеться колись документально визначити й освітити.

---

[1]) Грінченко Б. — Перед широким світом. Київ, 1907, стор. 11.

[2]) Єфремов С. — Над могилою Б. Грінченка, стор. 170—182.

[3]) Історію Словника Грінченкового див. у моїй статті „Як повстав Грінченків Словник“, надрукованій при новому виданні „Словника української мови“, т. II. Київ, 1927.

По скінченні Словника, почалась инша робота. 1905 рік розбив кайдани над українським словом; народжується українська преса, оживають видавництва. Грінченкова працює як співробітниця в газетах „Громадська Думка“ й „Рада“ та як секретар редакції в журналі „Нова Громада“ (1906 р.), багато перекладає (Ібсена, Метерлінка, Зудермана, то-що), допомагає видавництву, яке з новою енергією розпочав у Київі Грінченко, працює в Київській „Просвіті“. На жаль, рр. 1907—1910 були аж надто несприятливими в її особистому житті — тяжка недуга, а потім і смерть дочки, онука й чоловіка, що один по одному сходять у могилу, зруйнували її особисте життя, знівечили здоровля і вмалили можливості громадської роботи. Але перебувши героїчно тяжкі удари долі, ця хвора жінка далі провадить свою й перенятy від чоловіка роботу. Цілий ряд нових праць, переважно популяризацій і перекладів, виходить за час 1910—1918 рр.; величезне видавництво, ведене слабими руками серед недуг і клопоту, також було доказом її невмирущої енергії та працьовитости. Свій величезний досвід у справах мовп небіжчиця проте виявила аж тоді, коли засновано нашу Академію Наук і стало перед нею питання про організацію роботи над словником живої мови. Вже 16 січня 1919 р. Перший Відділ Академії Наук, організуючи Постійну Комісію для складання словника живої української мови, ухвалює обрати на посаду постійного члена-редактора М. М. Грінченкову [1]). З того часу аж до останньої години свого життя вона найбільше свого часу й енергії віддавала на працю в Комісії, не забуваючи проте й инших своїх постійних праць (переклади, редактування творів Б. Грінченка для видавництва „Рух“, то-що). Російсько-український словник Комісії, що видає Державне Видавництво, чимало зобов'язаний Марії Миколаєвні. Як зазначено було в одному з її некрологів, „надруковані томи Російсько-Українського словника на кожній сторінці носять сліди її глибокого знання і того непомильного чуття народньої мови, що властиве буває тільки вибраним натурам“ [2]).

Як згадано, свою літературну діяльність почала М. М. Грінченкова 1884 р. перекладом з Толстого, але розцвіт її належить вже до наступного десятиліття. М. М. — здебільшого під псевдонімом Марія Загірня — пробує своїх сил і в поезії, і в белетристиці („Чередник та дівчина“, „Два горя“), та найлюбішою їй сферою, де вона і найбільший слід полишила — це була популяризація наукового знання для народніх мас. Кілька десятків праць з цієї сфери — „Як вигадано машиною їздити“, „Мудрий учитель“ (Про Сократа) „Орлеанська дівчина“, „Добра порада“, (ліки від скаженини), „Під землею“ (про шахти), „Страшний ворог“ (про горілку), „Оборонець покривджених“ (про А. Лінкольна), „Про державний лад у всяких народів“, „Олександер Македонський“, „Як визволилися Північні Американські Штати“, „Який був лад в Атенській державі“, „Про виборче

[1]) Див. протокол ч. 2. „Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук“, т. II—III част. офіційна, стор. 93.

[2]) *К.* — М. М. Грінченкова (М. Загірня). „Пролет. Правда“, 1928, ч. 164.

право“ і багато инших — поставили авторку в першому ряді серед українських популяризаторів. Уміння цікаво зайти до теми, освітити її відповідним способом, зогріти почуттям любови, розповісти просто, але разом і цікаво, до того-ж прегарною народньою мовою — все це Загірня повною мірою виявила в своїх популярних творах. Можна сказати, що вона коли не створила, то дуже спопуляризувала цей жанр наукової роботи, що подавав широким масам справжнє знання, не вмалюючи вимог науковости, не спускаючись до вульгаризації. Не дурно популярно-наукові праці Грінченкової й досі лишаються зразковими, та певне довго ще знаходитимуть свого читача з категорії тих, кого вона колись на селі спитувалася разом з своїм чоловіком поставити „перед широким світом“. Так само зразкові й її переклади та переробки (з Ібсена, Зудермана, Метерлінка, Марк Твейна, Андерсена, Амічіса, Бічер-Стоу та ин.), над якими працювала вона з притаманною їй совісністю та пильністю, з справжньою любов'ю до слова.

В особі Марії Миколаєвни зійшла в могилу людина з того героїчного покоління українського, що перше після акту 1876 р. стялося з російським самодержавством, боролось, не спускаючи рук, за кращу будуччину і з надією йшло вперед. Гнилі обставини 80-х і першої половини 90-х років не підтяли йому ані віри в перемогу, ані незламного духу, ані енергії до праці, ані волі до боротьби: воно вміло хотіти. Серед робітників свого покоління небіжчиця, з усією її скромністю й неохотою до передування, завжди і невідступно була в перших лавах — просто як робітниця, що совісно додержувала загального темпу в роботі й ніколи не сходила з своєї постати. Всяке дезертирство було просто органічно-нестерпне для її натури, як нестерпна була й нещирість чи лукавство в товариських стосунках. Мила й лагідна в особистому житті, вона вміла твердо й непохитно додержувати однієї громадської лінії і тут вже не знала компромісів, не терпіла пòступок і здобувалася на гостре, часом терпке слово, щоб заплямувати невидержаність чи лінивство в громадській справі. На суд її можна було сміливо спуститись, як на суд людини, що не скривить душею. З цього погляду вона мала добру школу — ту Грінченківську школу, може нешироку обхватом, зате глибоку переконанням, сильну моральним гартом та волею думки і слова — в діла і вчинки перетворювати. Взагалі було це прекрасне, повне життя. Життя повне великої любови, великої саможертви, великої скромности і праці, праці, праці — безупинної, безкомпромісової праці. Втративши все в особистому житті, лишившись на сім світі самотою, вона — пам'ятаю — сказала: „Життя порожнє, все спустіло. Нема чим жити. Лишилась тільки праця. І я житиму для праці“. І справді для неї й нею вона жила, та нею-ж і лишила по собі нестертий слід в історії українського відродження.

Акад. Сергій Єфремов.

Слов'янські етимології.

(Присвячується акад. В. М. Перетцові).

I. *Українське* **з-багнути** — *„зрозуміти, прозирати, здогадуватися, згадувати“.*

Нещодавно цьому дієслову присвятив кілька рядків Бузук (Зап. І В. У.А.Н., VII—VIII, 67—68). Прирівнявши його до *стигнути* — „застывать“, що в ньому *г* неначе-б фонетично повстало з *д* (пор. рос. *стынуть* з **стыднуть*), автор уважає за можливе вивести й *з-багнути* з *збаднути*, у якому корінь того самого походження, що й у зах.-слов. *badati* — „досліджувати“ (чеське *bádati*, польське — *badać*).

Хоча ця етимологія неначе-б і достатньо пояснює значіння цікавого нам дієслова, проте, я все-ж не можу не висловити сумніву що-до її правдивости, — просто вже через те, що українській мові не властиво змінювати споконвічне *д* на *г* перед *н*. Єдина паралеля, що на ню покликується Бузук, — *стигнути* — ніяк ще не переконує, бо *г* у ній становить собою детермінатив кореня **stū*, — і, до того-ж, є таке саме давнє, як і рівнобіжний детермінатив *d* у **стыднуть*. Справді-бо, якщо на передукраїнську історію кореня *styg-* прозоро натякає вже сама наявність його утворів у рос. мові (пор. псковське *стыгнуть*) й у польській — *stygnąć* (і, навіть, *o-stygły!*), то за передслов'янське його походження просто свідчить вірм. *stoyg-* (р. відм. *stugi*, ор. *stugav*) — „певний, міцний, солідний, правдивий“), що його Petersson (Baltisches und Slavisches, 15) цілком слушно відтворює як **steu-gho-* або **stou-gho-*, вбачаючи разом із тим у формальній його частині поширення того кореня, який в инших варіяціях зберігсь у давн.-нім. *stiuri* — „дужий“, гр. στύω — „стирчу“ та в давньо-інд. *sthūrás* — „дужий, гладкий“. Але, окрім цього, як споріднені утворення, можу я ще відзначити лит. *stúgti* „in die Hohe stehen“, *stūgsoti* „einsam und steif, kümmerlich dastehen“, *stauginėti* „schlendern“, себ-то „sich aufhalten“ (Zubatý, Üb. gew. mit *st*-anl. Wurz. 25). Остання форма цілком збігається вокалізмом свого кореня з сер.-рос. діял. (пск.) *о-стýгнуть* — „остывать“, а перші дві з білор. — *стыгаць*. Головне розуміння всіх згаданих утворень було „непорушно стреміти“; звідси розвинулося спочатку розуміння „клякнути, дубіти“, а згодом — і „холонути“.

Зваживши цілу сукупність наведених утворень, не можемо ми вважати за обережних тих учених, що разом із Бузуком [1]), у дієслові *стигнути* вбачають фонетичне перетворення *d* на *g* і ставлять його водноряд із польськ. діял. *prześmiargly* = *prześmiardły*, *prześmiargnąć* = *prześmiardnąć* (Brückner KZ XLVI, 206), або з словинцьк. *wjǫgnonc* = *wiǫdnąć* (Соболевський, Р.Ф.В. LXII, 234): тимчасом як останні факти не давніші за польсько-кашубську єдність, дієслово *stygnǫti* безперечно сягає своїм коренем іде. доби.

А коли так, то укр. *стигнути* не може вже правити за довід для *збагнути*, й на пояснїння його доводиться шукати иншого шляху. І, гадаю я, ми швидше його знайдемо, коли відтворимо основну частину укр. дієслова як **багну-ти*. Тоді виявиться, що воно, мало не звук у звук, одповідає литовськ. дієслову *bogín-ti* „нести швидко“. Як відомо, корінь останнього цього дієслова того самого походження, що й слов'ян. *běžati*: різниться він од його головно вищим щаблем свого вокалізму; той самий щабель (себ-то *o̅*) повинні ми вбачати й у корені предка укр. кореспондента литовськ. дієслова, але основне його розуміння („бігти“) на укр. ґрунті набуло переносного характеру: через розуміння „скоро перебігти думкою“ розвинулося тут розуміння „згадати, здогадатися“.

Що-ж до формального боку слова, то, як ми доводимо в иншому місці, литовський нарост *-inti* мало не звук у звук одповідає слов'янськ. *-ъn-ati*, *-ъn-ǫti*. Через те укр. *з-баг-ън-ути* формально так відноситься до литовськ. *boginti*, як, наприклад, українське-ж **стъгънати* (звідки сучасне *стогнати*) — до литовського *stanginti* — „вити“.

II. *Укр.* жевріти — „*палати*“.

Після Persson'ових (Beitr. 120 sq., 756 sq.) дослідів не можна вже мати сумніву, що іде. мова, серед багатьох иньших двохскладових баз, знала й базу **ĝeuer* — у розумінні „палати, ясно горіти, сяяти, дивитися“. Її т. зв. „друга повна відміна“ (VS, II) **ĝuer* — збереглася в давньо-інд. *jvárati* „пропасницею трусить“, латис. *zvērs* — „осяйний“, *zvērût* — „палати, сяяти“, давньо-чеськ. *zvieřenice* — „вранішня зоря“, а перший повний ступінь (VS, I) у лт. *žiurėti* — „дивитися“, *pra-žiurėti* — „починати дивитися, зазирати“.

Але є підстави гадати, що поряд із базою **ĝeuer* в іде. мові вживалося й бази **geuer-*, себ-то бази з задньопіднебінним, а не з середньопіднебінним. Сліди її на другому повному ступені збереглися в сх. *gvèrok* — „що дивиться скоса“, але, будь-що-будь, не має нічого спільного з італ. *gvercio*, як гадав Berneker EW I 364, а за ним слідом і я сам у своїй Прасл. Грам. § 219. Можливо, що сюди-ж належать сх. *gvírati*, *gvíriti* — „пильно дивитися“, коли вони повстали подовженням кореня“ **gvьr-*,

[1]) На багато раніш од його так само пояснив укр. *стигнути* Zubatý (о. с.).

а не сягають кореня *gveir-*, resp. **gv̄ir*, за що особливо промовляли-б лт. *žvairas* — „кривий", — *žvairėti*. Але і в цьому випадкові справа в суті своїй не змінюється: порівняння лт. *žvairėti* з давньо-інд. *jvarati* показувало-б тільки те, що та й ця форми являють собою тільки дуже давнє поширення кореня **g͡u-* на *-i-* та на *-e-*. Mutatis mutandis ми повинні в такому випадкові припустити те саме для згаданих попереду слов'ян. *gviriti* та *gverokъ*, себ-то рівнобіжне поширювання кореня **gu-* детермінативами *-i-* та *-e-*.

Як ми доводимо на иншому місці, чергування коренів **g͡u-* та **gu-* „виблискувати, сяяти" трапляються й у балт. *žvai(g)zdė* та в праслов. *gvězda*.

Але в даному випадкові нас цікавить не односкладовий корінь **gu-*, а його двохскладова база **geuer-*, — саме через те, що вона кидає світло на походження укр. дієслова *жевріти* — „палати" та речівника *жеврило* — „палання". Ми відтворюємо їхню основу як *ževr-* (з іде. **geur-*), гадаючи, що вона становить безпосередній протяг згадуваної попереду іде. бази: *geuer-*. А коли так, то надаремне Бузук (З. У. А. Н. VII—VIII, 72) виводить укр. дієслово з **жеравити* (пор. давньо-церк.-слов жєравиѣ — „жар"), переставляючи приголосні *р* та *в*.

III. *Укр.* жужмитися — „*бгатися*".

Року 1912 Буга в своїх „Славяно-балтійскихъ этимологіяхъ" (Р.Ф.В., LXVII, 239) зазначив, що в мові предків балтійців і слов'ян був колись корінь **geug-* в розумінні — „щось овальне на форму", почасти „горбок, шпиль". Як лт. нащадків цього кореня наводить він *gaũgaras* — „гірська верховина" та, — з носовим інфіксом, — *gùnglė* — „жовно, наріст" (пор. також Kalba ir senovė, 197); а з слов'янських речівників цілком слушно зараховує він р. *гу́гля* — „*гуля*". Мало не одночасно, але незалежно від Буги, такий самий корінь **geug-* реставрував Persson (Beitr. 938), що окрім наведених вже прикладів, покликується ще на лт. *gugà* — „пагорок, шпиль", *gùginti* — „надимати", *gùngti* — „викривлятися" та польськ. *guga* — „ґуля". Отже, надаремне Berneker E. W. I 361 оповістив останнього речівника, так само, як і рос. *гугля*, запозиченими з дитячої мови.

Ба навіть більше. У світлі перерахованих утворень зрозумілим стає й укр. *жу́жмитися* — „бгатися". Воно очевидячки являє собою denominativum од *žužьmъ*, де *žuž-* є корінь *geug,-* а *-ьmъ* — нарост, цілком відповідний до лт. *-ìmas*. Закаменілий орудн. відм. цього речівника дійшов до нас у прислівникові *жужмом* „зібгавши, безладно". Пор.:

А наре́шті Чубарашки
З усе́ї знай, сили
Як відідре... *жужмом* підуть
І люди і хати!
Федькович, Поезиї (ed. Кокурудзь, Львів 1906) 166.

IV. *Укр.* **плига́ти** — „*скакати*“.

До непоясненних іще слів належить укр. дієслово *плигати* — „скакати“, що до літературного обігу запровадив його ще основоположник новоукраїнського письменства — І. П. Котляревський. Пор. в „Енеїді“, II, 25 (ed. 1842):

Сердешний звірь перекидався
Плигав, вертівся і качався...

Воно вивершує собою, коли й не дуже численну, та, проте, все-ж дуже цікаву сім'ю слів подібних до *плигну́ти* — „скакнути“, *плигьм* — „навскач, скоком“, *плиг* — „скік“, *плигонути* — „напружено скочити“ та деякі инші.

Мені доводилося вже зазначати (Изв. XXIII, 1, 19—20), що инший український синонім цього слова *стриба́ти* має собі відгук у нім. *streben*. Дивним чином і *плига́ти* найточнішу відповідність собі має у нім. *fliegen* — „літати“ що, як відомо (Kluge EW[6] 117), сягає кореня **pleugh-* (пор. до давньо-півн. *flúga*); отож, „літати“ розвинулося з розуміння „плигати, скакати“.

Очевидячки, й слов'ян. *pligati* й нім. **pleugh-* становлять собою поширення кореня **plou-*, який живе в давньо-інд. дієслові *plāvatē* — в розумінні, що об'єднує розуміння й слов. й нім. дієслів: воно заразом визначає й „скаче“ і „літає“. Воно правда, поруч із цими двома розуміннями є в нього ще й третє — „плаває“, та це останнє тільки тоді можна було-б визнати за органічне в ньому, коли-б можна було довести, що і „плигати“, і „літати“, і „плисти“ в кінцевому свойому висновкові еволюціонували з ідеї „рухатися“. Инакше-бо доведеться припустити, що в давньо-інд. *plāvatē* збіглося двоє неоднакових походженням дієслівних омонімів.

V. *Укр.* **порплі** — „*струп'я на голові*“.

В своїх етимологічних розвідках я не раз доводив, як часто речівники, що визначають „пухлини“, „нариви“, „струп'я“ та инші такі розуміння, утворюються по слов'янських мовах од коренів з центральним розумінням „відділяти, різати, рвати“. Такі от, напр., **verdъ* „нарив“ (рос. *веред*, то-що) з давньо-інд. *vardh-* „різати“ (Miklosich E.W. 383); ч. *nador* з *dirati* (Berneker E.W. 215); р. *гу́ля* при с.-х. *gúliti* — „здіймати кору“ (Berneker 362), кайк. *gu-ščeri* — „пухлина шийних залоз“ (A SPh. XXXII, 343), *čirъ* — „пухлина“ з *kora* (P.Ф.B. LXX, 258) та багато инш.

У світлі цих утворень зрозумілим стає й укр. *порплі* „струп'я на голові“, так само, як і неподільне з їм *по́рп лиця* (з тим самим розумінням). Як показує синонімічне польськ. *parple* (pl.), укр. *порплі* сягає праслов'ян. **pъrpl̆ě*, себ-то форми наз. відм. множ. від речівн. **pъrplja*. Найпевніш, що цей останній речівник повстав шляхом дисиміляції або з **pъl-plja* або з **pъr-pьrja*. У першому випадкові він становив-би подвоєння кореня **pel-* „різати“ та належав-би до численної сім'ї дієсл.

plěti, pòlti, а в другому — таку саму редуплікацію синонімічного кореня **per-* і входив-би до складу не менш численної сім'ї дієсл. *пороти.* Докладніш з'ясувати питання, який саме з названих двох коренів **pel-* та **per-* ліг в основу цікавого нам укр. речівника, етимологічна наука так само неспроможна, як і аналогічне питання про походження рос. *перепелка*: инші слов'ян. мови однаково проречисто свідчать як за первісне **pelepelъka* (пор. слов. *plepelica*), так і за споконвічне **pereperъka* (пор. польськ. *przepiora*).

Та хоч яка-б там була предковічна форма речівника *порплі,* нам ясно, що вона нічого спільного не має ні з фінськ. *pirpula* „Sommerfleck" (як гадав один час Rozwadowski R. S. VI, 53), ані з укр. дієсловами *по́рпати, по́рплитися* — „вовтузитися, шпортатися". Адже неподільні від їх лит. слова *pařpti* — „дзижчати", *parplỹs* — „жук-дзижчун" виразно показують нам, що останні дієслова поутворювалися од кореня суто-звуконаслідовного характеру.

Проф. Григор Ільїнський.

Москва.

Український наголос у „Лексиконі“ П. Беринди.

Як у лексичному складі словника, так і в його наголосі позначилися дві стихії: українська й польська. В першій відбивається все, що стосується до народнього побуту, в другій вбачаємо здобуток книжного культурного впливу. Слова абстрактні, иноді штучні, вживаються часто з наголосом польським, народні побутові — з українським.

В своїм описі наголосу лексикону зосереджую увагу тільки на тім, що характерно для української мови, і зовсім не зупиняюся на польських елементах.

Наголос П. Б. я тільки описую, порівнюючи з наголосом сучасної української мови; теоретичних обґрунтувань у мене немає через те, що ставлю своїм завданням тільки зібрати сировий матеріял. Пам'ятки XVII ст. з цього боку ще не досліджено. Правда, дещо зробив у цій галузі Огієнко, але в його статті „Український наголос на початку XVII віку“ (у Жовкві 1926 р.) знаходимо мало характерного для українського наголосу; це залежить певною мірою від лексичного складу самої пам'ятки — Служебника, де переважають книжні штучні слова. В лексиконі П. Б. досить матеріялу для характеристики українського наголосу початку XVII ст.; матеріял цілком надійний, як показують порівняння з сучасною українською мовою, навіть допомагає визначити, до якої групи говірок належить пам'ятка.

У своїй статті я не наводжу відповідних наголосів з сучасної української мови, вважаючи, що завантажувати опис немає рації. Через це попереджаю, що всі наголоси лексикону, вміщені в статті, коли про них не завважено, цілком відповідають сучасним українським, адже-ж мало не кожне слово перевірено. Матеріял, по можливості, вичерпливий при описі наголосу речівників та прикметників; що-до наголосу дієслів, то там указано найзагальніші, але характерні риси.

Матеріял для порівнянь з сучасним українським наголосом я брала з таких джерел: Смаль-Стоцький і Ґартнер „Grammatik der ruthenischen Sprache“; Ганкевич „Ein Beitrag zur Lehre vom kleinrussischen Akzent“ (A. f. sl. Ph. II, 1, 110—125), його-ж „Über den Akzent der Verba im Kleinrussischen“ (A. f. sl. Ph. II, 2, 289—296); Верхратський „Ein weiterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen“ (A. f. sl. Ph. III, 3, 381—413), його-ж „Знадоби для пізнаня угорско-руских говорів“ (ч. I, Говори з наголосом движимим); Белић „Акценатске студије“; Грінченко „Словарь

української мови“; Ганушъ „Ueber die Betonung der Substantiva im Kleinrussischen (A. f. sl. Ph. VII, 222—255).

Означуючи місце наголосу, П. Б. вживає двох значків: акут ставиться на всіх наголошених голосних, за вийнятком кінцевого, гравіс — тільки на кінцевому наголошеному. Деякі слова зустрічаємо у П. Б. зовсім без наголосу; немає, звичайно, наголосів у словах з титлами.

Речівники.

Класифікуючи речівники, додержуюся такого принципу: 1) окремо розглядаю слова двохскладові й багатоскладові, де не можна або немає рації виділяти формальних ознак; 2) до другої групи відношу слова з суфіксами, де наголос залежить од суфіксів, і 3) слова з префіксами.

Masculina.

Oxytona двохскладові: наголошене *о* в словах з повноголосом: горо́хъ (76), коро́ль (201), моро́къ (81), поло́нъ (105), хворо́стъ (153, 298); *о* в инших словах: живо́тъ (216), ого́нь (90, 100), ѡстро́гъ (159), пиро́гъ (41, 77), топо́ръ (169); *е* (з стар. *е* та *ь*): оре́лъ (264), осе́лъ (300), осе́т҃ (243), посе́л҃ (221, 233), сере́нъ (149), хребе́тъ (212, 213); *а*: балва́нъ (247), болва́нъ (67), бара́нъ (100), варста́тъ (39), гетма́нъ (237, 248, 304), едва́бъ (146, 205, 259), ковча́нъ (174), кора́бль (151), личма́нъ (203), манда́тъ (106), майста́тъ (13), олта́ръ (43), парка́нъ (47), шата́н҃ (143), шарла́тъ (1), шиша́к҃ (205), шмара́к҃ (310), шпита́ль (9); *у*: женчꙋ́гъ (3), когꙋ́т҃ (133), кꙋкꙋ́ль (104), статꙋ́т҃ (182), титꙋ́лъ (171); *ѣ*: можджѣ́ръ (53), орѣ́хъ (106), папѣ́ръ (143), повѣ́тъ (271); *ы*: ꙗ҆сы́ръ (105).

Paroxytona двохскладові. Наголошене *о* в словах з повноголосом: го́лосъ (28, 50, 211), го́лосы (245), го́лосами (135), но́ровъ (99, 148), по́рохъ (61, 103), со́ромъ (154), сто́рожъ (187), фо́ростъ (140); *е*: бе́регъ (97, 100, 111), ве́рескъ (31, 64), че́репъ (42); *о* (з стар. *о* та *ъ*): жо́лꙋдь (43, 106), кло́потъ (108), ко́новъ (15), ло́коть (84), мо́зокъ (6), мо́сѧжъ (131, 277), мо́тꙋз҃ (177), о́лтаръ (145, 171), о́лѣнь (309), по́пел҃ (133), по́ѧсъ (175), чо́ботъ (104, 143); *е* (з стар. *е* та *ь*): ге́тманъ (171, 277, 300, 313), ке́лих (156, 261, 304), ре́готъ (187), ре́тѧзь (13), те́ремъ (203), те́рмѣн҃ (187), це́беръ (15, 216), ше́люгъ (133); *а*: ка́нкетъ (204), ма́рморъ (81), ша́рлатъ (202, 304); *и*: ви́хоръ (126, 217); *у*: бꙋ́рштынъ (277), бꙋсел҃ (309), оу́голъ (31), оу́зол҃ (278); *я*: ꙗ҆́воръ (139).

Деякі з перелічених слів подибуємо з двояким наголосом як: ге́тманъ (171, 277, 300, 313) і гетма́нъ (237, 248, 304), о́лтаръ (145, 171) і олта́ръ (43), ша́рлатъ (202, 304) і шарла́тъ (1); перше з цих слів уживається в українській мові, як і в лексиконі, з початковим і кінцевим наголосом (пор. у Грінченка з кінцевим нагол., у Р. Смаль-Стоцького (Slavia 1926, 1, 42) з початковим), що-до слова „олтаръ“, то з укр. мови нам відоме „вівтар“, олта́ръ — ц.-слов.; *ша́рлатъ* — польська форма, укр. *шарла́т*. Слова хворо́стъ (153, 298) і фо́ростъ (140) в цій самій формі знаходимо і у Грінченка, можливо, що їх узято з різних діялектів. Слово бꙋ́рштынъ (277), як і ша́рлатъ, у П. Б. вжито з польським наголосом, укр. *бурштúн*; у слові моро́къ (81) наголос не відповідає сучасному укр., у Грінченка „мо́рок“; незвичайний для сучасної мови наголос у слові го́лосы (245) (наз. мн.), го́лосами (135).

Feminina.

Oxytona. Основи на *a*. Двохскладові й трьохскладові повноголосні: блохà (300), бꙋтà (208), бѣдà (30, 86, 173, 176), вагà (84), вежà (149, 170, 174, 187, 294, 324), вербà (233, 234), веснà (130), винà (4, 178), водà (29, 149), войнà (132), вълнà (21), горà (68, 221), дочкà (39, 254, 255, 257, 277), дꙋдà (118, 153), дѣрà (146, 324), жонà (133), землѧ̀ (312), зорѧ̀ (196), игрà (141), корчмà (23), косà (94), красà (65, 68), кꙋтьѧ̀ (65), лозà (249, 275), лꙋкà (135, 145), лꙋскà (203), межà (77), мѣнà (55), ногà (301), овцà (1), пилà (198), пыхà (30, 36, 69, 87, 117, 120, 148, 206), пѧтà (280, 311), ролѧ̀ (98, 286), росà (149), рꙋкà (142), свѣчà (144), середà (155), сернà (69, 315), скалà (63, 157, 207), слотà (149), смолà (142, 298), сохà (198), стопà (112, 156, 280), сторонà (157), стрѣлà (138, 198), сꙋрмà (153), травà (226), трꙋбà (308), тꙋгà (95), тꙋгà (2 6), тꙋрмà (145, 170, 178), оуздà (10), хвалà (148, 278), хꙋлà (178), цѣхà (52, 313), чередà (204), шꙋлгà (205), щокà (148), ꙗзѧ̀ (1).

Paroxytona двохскладові й трьохскладові повноголосні. Наголошене *a*: бáнѧ (149), бáрва (308), бáшта (187), здрáда (39, 70), зрáда (184), кáнѧ (103), лáмпа (144), мáра (78), пáни (264, 288, 295, 296, 307), пáнна (39), пáра (37, 223), пáша (51, 91, 92, 101), плáхта (148), прáса (217), прáца (39), рáда (313), рáна (208), сáлѧ (25, 211, 369), скáрга (178), слáва (5), спрáва (39, 169, 180), стрáва (94, 104, 165, 208), фáрба (1, 205), хвáла (288, 291, 318, 323), чáта (215), чáша (68, 156), шáта (1, 183, 186), шкáпл (64); *е*: жéртва (126), крéйда (84), свéкла (289), сéрга (181), стéлѧ (68), цéгла (290), чéрга (204); *и* — *ы*: би́тва (136), бли́зна (216) (рана), бри́тва (10), гли́на (10), гри́вна (297), жи́ла (44), кри́вда (191), ли́на (12) [мотуз], ми́лѧ (112), ми́са (8), ми́тра (176), ни́ва (10, 218), ры́ба (161), скри́нѧ (65), скры́нѧ (262), сли́на (105), спи́на (243, 270), фи́лѧ (17); *о* (з стар. *о* та *ъ*): вóвна (16), вóлѧ (4, 16, 76, 130, 182), горóжа (105), дóлѧ (150), дорóга (115, 132), дóщка (39, 210), згóда (40, 94, 166), зóрѧ (49), зброѧ́ (198, 276), кóлдра (296), кѡ́нва (229), кóрма (31), корóва (67), корóна (176), мóва (83, 114, 149, 216), прóба (48, 59), прóрва (185), рóжа (314), скóра (65, 78, 210, 268), солóма (287), сóсна (303), сторóжа (187, 207), тóрба (171, 204), фóрма (192, 212), шкóда (73, 189), шкóла (164), шóпа (168); *у*: бꙋ́да (168), гꙋ́нѧ (79), гꙋ́ща (205), дꙋ́ма (142), кꙋ́па (154, 171, 195), кꙋ́фа (216), кꙋ́хнѧ (206), рꙋ́ра (17), скрꙋ́ха (164, 179, 278), сꙋ́кнѧ (154, 195, 216, 271, 304), оу́чта (103), хꙋ́ста (271, 304), штꙋ́ка (31, 54), шꙋ́ба (183); *ѣ*: мѣ́ра (12, 48, 84), сѣ́ра (44); *я*: блѧ́ха (303), клѧ́ча (109), мѧ́та (77), флѧ́ша (202), ꙗ̑ма (31, 49, 161, 208, 215).

Основи на -*ь* (-і) двохскладові. Oxytona: долóнь (112, 279), любóвъ (134), сопѣ́ль (153); трьохскладове: хорогóв (52).

Paroxytona: гóлѣнь (28), лóшадь (99), плóщадь (156), спóвѣдь (59, 233), бóлѣсть (9, 95, 241, 246), бóлесть (179, 192), бóлезнь (8, 91, 93, 103).

Oxytona багатоскладові (основи на -*a*): госпожà (267), колбасà (227), лободà (288), свободà (75), свободóю (73), сковородà (147), саранчѧ̀ (132), -à (223), сꙋетà (222, 223), тоболà (204).

Paroxytona багатоскладові (основи на -*a*): наголошене *a*: громáда (154, 165, 171, 203, 262), кꙋвнáта (64), мꙋрáва (74), обрáза (17, 191),

пола́та (203); *е*: кише́нѧ (204), ѡде́жѧ (195), пече́ра (13), плане́та (7); *и—ы*: мотыка (295), мꙋзи́ка (144), оби́да (72), оли́ва (19, 41), секи́ра (38), соки́ра (169, 199), ꙗски́нѧ (49, 208, 215); *о*: госпо́да (14), комо́ра (63, 64, 187, 279), оздо́ба (68, 141), опо́ка (303) [камінь], осо́ба (14, 71), остро́га (157), персо́на (153), пого́да (12, 210), стодо́ла (41), топо́лѧ (159), оуро́да (34), оутро́ба (22, 311), ѫтро́ба (184), хоро́ба (17, 46, 57, 203, 209); *у*: калꙋжа (63), капꙋста (289), кошꙋлѧ (271, 322), натꙋра (42), онꙋча (113), отрꙋта (1), фꙋртꙋна (151), цибꙋлѧ (73, 202); *ѣ*: ѡфѣ́ра (172, 217); *я*: ѡбезѧ́на (303), фꙋѧ́ра (153).

Багатоскладові з наголосом на третьому від кінця (основи на *-а*): а́збꙋка (103), ба́волна (10), жа́лоба (17, 43, 113), бе́сѣда (31, 103), бе́сѣды (231), ꙗ́года (77).

З перелічених слів деякі потрібують завважень. Слово „верба́“ у П. Б., як і в сучасній українській мові, вживається з кінцевим давнім наголосом, за це свідчить сербське *вр̏ба* з висхідною інтонацією, в російській *ве́рба* наголос новий. З двояким наголосом зустрічаємо у П. Б. слово „зоря“, обидва наголоси знає й сучасна українська мова (пор. С. Смаль-Стоцький Gram. 256 — *зо́ря*, Грінченко — *зоря́*); сербське *зо̀ра*, рос. *зоря́* вказують на первісне *зоря́*. Слово мѣна̀ у П. Б. зберегає давній наголос, як показує сербське *мијѐна*, болг. *мѣна́*, в сучасній українській мові новий наголос *мі́на*. Цікаво відзначити у П. Б. слово серна̀ з наголосом на кінці, тепер це слово звучить в українській мові „се́рна“, тільки в західньо-українських діялектах зберегається цей давній кінцевий наголос (пор. С. Смаль-Стоцький, Gram. 250, Верхратський, Знад. 257), на давній наголос указує сербське *срна*, в рос. мові новий наголос *се́рна*. Слово тꙋга̀ (95) у П. Б. вжито один раз з двома наголосами, другий раз з наголосом на кінці тꙋга̀ (216), це вагання можна пояснити тим, що давній кінцевий наголос в українській мові був діялектичний в XVII ст. і узагальнювався новий, перенесений на другий склад, сербська висхідна інтонація в цім слові *ту́га* свідчить за первісне *туга́*, що відзначає для Галичини Верхратський (A. f. sl. Ph. III, 3, 390), в инших джерелах з української мови знаходимо *ту́га* (Грінч.). Вагання наголосу в слові хва́ла̀ відоме українським діялектам (пор. Гануш, A. f. sl. Ph. VII, 229, Bern. EW.) серб. *хва́ла* указує на первісний кінцевий наголос; вживається в українській мові й слово *ко́рма* з наголосом на другому складі від кінця, як у П. Б. (B.E.W.), хоч Грінченко відзначає тільки *корма́*. Зберегається у П. Б. давній наголос у слові ꙗзѧ̀ (1), серб. *је́за*, сучасне укр. *я́зя* (Грінч.). Неясний для мене наголос у слові вежа̀ (П. Б.), сучасне укр. *ве́жа*. Слово до́щка у П. Б. відповідає сучасному укр. *до́шка* з перенесеним наголосом, за це свідчить сербське *да̀ска*, рос. *доска́*. *Свобода́*, *слобода́* в значінні „воля“ з наголосом на кінці відоме нам із Західньої України (Hankiewicz, A. f. sl. Ph. II, 1, 116), тепер така форма „слобода́“ в Східній Україні означує „вільно заселене місце, село“; із значінням „воля“, як його вжито у П. Б., на сході України поширене „слобо́да“ з перенесеним наголосом, як і в російській мові „свобо́да“, на давній кінцевий наголос указує серб. *слобо̀да*, болг. *свобода́*. Наголос у слові бе́сѣда (31, 103) у П. Б. від-

повідає сучасному укр. *бéсіда* та діялект. серб. (Ozrinići) *bȅšeda* (Rešetar, Die serbokroat. Betonung südwestl. Mund., 1900, стор. 101). Слово *бавовна* в українській мові знаходимо з двояким наголосом, у С. Смаль-Стоцького (Gram.. 248) відзначене *бавóвна*, у Р. Смаль-Стоцького (Slavia, 1926, 1, 11) — *бáволна, бáвовна*, блрус. *бáволна*.

Neutra.

Oxytona двохскладові та трьохскладові повноголосні: весло̀ (66), вино̀ (19, 78, 136, 218), вѣдро̀ (116, 142, 203), гнѣздо̀ (99, 284), гꙋмно̀ (44), долото̀ (198, 199), добро̀ (4 та ин.), крыло̀ (102), мыто̀ (86), окно̀ (149), перо̀ (102), полотно̀ (26), рѧдно̀ (17, 209), село̀ (145), сило̀ (104, 131, 169), сꙋкно̀ (113), чоло̀ (270), ꙗрмо̀ (53, 245); ворота̀ (16, 186) (nom. pl.); основи на приголосний: имѧ̀ (1, 34, 36, 58, 104 та ин.).

Paroxytona. Основи на *-о, -е*: наголошене *а*: гáсло (313), жáло (157), мáсло (41), прáво (48), стáдо (92, 102); *е*: бéрло (310), верéто (17), пéкло (224); *и—ы*: бы́дло (148), жи́тло (31), жи́то (133), жни́во (42), пи́во (90); *о*: болóто (10, 63), гóрло (30), лóжко (114, 195), лóно (100), неясний наголос на кінці лоно̀ (99), óко (151), пóле (76, 145), прóсо (133), слóво (27, 112, 115, 149 та ин.); *ѣ*: вѣ́но (275), крѣ́сло (110), лѣ́то (211), мѣ́сто (27, 31, 222), тѣ́ло (77); *ю*: блю́до (91, 101); *я*: мѧ́со (161), свѧ́то (266).

Основи на приголосний: знáмѧ (52), плéмѧ (44), сѣ́мѧ (199).

Слово мыто̀ (86) у П. Б. зберегає давній наголос, що тепер відзначається тільки для угорсько-руських говірок у Верхратського (Знадоби, I, 235), в сучасній українській мові вживається тільки *ми́то* з новим наголосом, за первісний кінцевий наголос свідчить сербське *ми̏то* з висхідною інтонацією. В слові „ворота“ в сучасній українській, як і в російській мові, спостерегаємо чергування двох наголосів: *ворóта* й *воротá*, серб. шток. *врáта*, чак. *vratá* і *vráta*. Наголос у слові сило̀, що має значіння рос. „петля“, не відповідає сучасному укр., у Грінч. наголос на основі *сíло*, але збігається з діял. пермськ. *силó* (Преобр. II, 286).

Речівники, що означують назви дітей та молодих тварин, уживаються у П. Б., як і в сучасній українській мові, з наголосом на кінці: дитѧ̀ (132), кнѧжа̀ (228, 237, 238, 286), отроча̀ (79); звѣрѧ̀ (83, 275, 310, 317), телѧ̀ (217); у множині наголос на суфіксовому *я*: звѣрѧ́та (49), лвенѧ́та (310), щенѧ́та (310). Але слова: бáстрѧ (121), пóтѧ (132) і складне слово голопꙋ́пѧ (132) у П. Б. знаходимо з наголосом на основі; „пóтя“ з цим наголосом є у Верхратського (A. f. sl. Ph. III, 3, 380), що-до „бáстря“, то, можливо, що у П. Б. польський наголос, у Грінченка „бастря́“, пол. *baster*.

Багатоскладові: наголос на кінці: ремесло̀ (90, 271), бервено̀ (151); на третьому від кінця: бéремѧ (10), дéрево (287), óзеро (216), óлово (286), чéрево (208).

Речівники з суфіксами.

Masculina.

Суф. *-ар*. В речівниках із цим суфіксом, уживаним на те, щоб означити дійову особу за її професією, наголос у П. Б. знаходимо на суф. *-ар* і на основі, як і в сучасній українській мові. Приклади з наголосом на суф. *-ар* (-ѧр): блѣха́р (11), гонча́ръ (148), господа́ръ (157), дꙋда́ръ (118), кожа́ръ (79), корчма́ръ (23), котлѧ́ръ (65), лихвѧ́ръ (71), малѧ́ръ (43), пека́ръ (44, 186), столїа́ръ (171), секрета́ръ (169), чобота́ръ (143), шинка́ръ (14). Наголос на основі: аптыкаръ (298), бо́днаръ (132), га́рбаръ (182), дра́ґаръ (63), кра́мар (285), лѣ́каръ (17), па́харъ (51), печа́таръ (52), пи́саръ (64), ры́маръ (182).

Деякі з зазначених слів мають в українській мові двоякий наголос, нпр., окрім „господа́р“ уживається „госпо́дар“, „секре́тар“ і „секрета́р“, слово „пека́р“ з наголосом на *-ар* відоме в Західній Україні, на Сході — „пе́кар“, так само „лѣ́каръ“ з початковим наголосом відзначається для Східньої України, у Галичині — „ліка́р“; слова „га́рбаръ“, „дра́ґаръ“ можна вважати за польські, укр. „гарба́р“ (Грінч.), хоч за польські можна мати й инші (пол. lekarz, bednarz, aptekarz, dragarz, garbarz, rymarz).

Суф. *-ай*. У словах одного пня: звы́чай (57), зви́чай (306), обы́чай (57, 183), обыча́й (271) наголос на основі у П. Б. чергується з кінцевим, так само і в сучасній українській мові, західньо-укр.: *звича́й, обича́й* (пор. С. Смаль-Ст. Gram., 236); в инших слов'янських мовах маємо: рос. *обы́чай*, болг. *оби́чай*, ерб. *о̏бича̑j*, слов. *običȃj*, словинське вказує на первісне **obîčaj* (пор. Л. Булаховский „Об интон. суф. дубл. в прас. яз., ИОРЯС. т. 31, 338). Суф. *-ай* в инших словах: по слꙋча́ю (150), рожай (322) (рід); слова, що означають особу, мають наголос на суф.: гꙋлта́й (305), ходота́й (186).

Суф. *-ак* (-ѧк). Слова з цим суфіксом, що означають осіб чоловічого роду, вживаються з наголосом на останньому складі *-а́к*: веснѧ́къ (113), дома́къ (50), едина́къ (58), проста́къ (90, 91, 93, 130, 192), слова́къ (265, 277), спѣва́къ (298).

Суф. *-анин*: клироша́нинъ (64), селѧ́нинъ (97), в сучасній українській мові: *селяни́н*; наголос на *-и-* у слові мещани́нъ (31).

Суф. *-ане* (p'ur. від *-анин*); наголос на *-а-* (-ѧ-): гражда́не (310), мещане (310), пога́не (277), селѧ́не (88).

Суф. *-анец, -енец*; наголос на *-а-, -е-* передостанньому: выхова́нецъ (104), засла́нецъ (60), мешка́нец (191), ѿщепе́нец (137), пога́нецъ (209), посла́нецъ (233), рѣза́нецъ (63), наголос на основі: оша́рпанец (141).

Суф. *-арин*: тата́ринъ (310).

Суф. *-ач*. Наголос у П. Б. переважно на кінцевому складі: брехачъ (70), заклина́чъ (264), игра́чъ (153, 298), найграва́чъ (141), ора́чъ (138, 174, 263), повѣда́чъ (273), помага́чъ (154, 165), слꙋха́чъ (22), сꙋрма́чъ (153), тлꙋма́чъ (146).

Приклади з наголошеним передостаннім: закли́начъ (190), оповѣ́дач (224), пы́тачъ (280), слꙋ́хачъ (162). З цих слів „заклиначъ“ і „слухачъ“ у П. Б. вживаються з двояким наголосом, у сучасній українській мові вони відомі з кінцевим (Грінч.), вагання наголосу у П. Б. пояснюємо польським

впливом, за польське вважаємо „пы́тачъ“ (pytacz), „оповѣдач“ відоме в українській мові з двояким наголосом.

Суф. *-ень*. Наголос на основі: бѧ́зень (207), дꙋ́рень (181), ка́мень (43, 224), пѣ́вень (133), стꙋ́день (51, 81), стꙋ́пень (156), тра́вень (221).

Суф. *-ец*. Deminutiva мають у П. Б. наголос на суфіксі *-ец*: воробе́цъ (16, 132), горне́цъ (148), клепе́цъ (199), коне́цъ (66), коре́цъ (64), млыне́цъ (43), столе́цъ (110, 113, 168, 316), тільки ка́ганецъ (144, 285), кага́нецъ (193) не відповідає укр. „каганéць“; кага́нецъ (193) у П. Б. можна пояснити польським впливом (пол. *kaganiec*), *ка́ганец* з початковим наголосом діялектично трапляється в російській мові.

У словах з суф. *-ец*, що вживається для означення осіб чоловічого роду, наголос на кінцевому складі: боре́цъ (222), бѣгле́цъ (11), вдове́цъ (185), гоне́цъ (221), един'е́цъ (58), краве́цъ (68, 140), черне́цъ (48, 56). В словах: бо́рецъ (284), глꙋ́пецъ (90), тво́рецъ (303) — наголос польський.

Суф. *-ик*. Наголос на суфіксі: возови́къ (16), молоди́къ (207), череви́къ (104, 143); deminut. на основі: ко́шикъ (143, 223).

Суф. *-ич*. Наголос на основі й суфіксі: дѣ́дичъ (89), ро́дичъ (50), пани́чъ (267).

Суф. *-ник*. Наголос буває на основі, иноді на суфіксі; переважно означується осіб чоловічого роду, значно рідше назви речей. Приклади з наголосом на основі для осіб чолов. р.: во́зникъ (143), за́мшникъ (182), запа́сникъ (222), зло́сникъ (290), клеве́тникъ (145, 163), кожꙋ́шникъ (79), комо́рникъ (145, 163), мосѧ́жникъ (64), мы́тникъ (83), нача́лник (64), нево́лникъ (105, 174, 222), ѿповѣ́дникъ (85), печа́тникъ (52), рѣ́чникъ (26) (оратор), проти́вникъ (85), пꙋсты́нникъ (2), робо́тникъ (50, 174), рове́сникъ (162), ро́лникъ (51), сво́зник (143), ско́рник (182), споспѣ́шникъ (313), ти́сѧчник (171), тысѧщник (276, 317), торгꙋ́вникъ (171), оурѧ́дник (64, 89, 271), оуча́стникъ (38), цеге́лникъ (104), ꙗ́бедник (313).

Назви речей: исто́чникъ (145, 163), напле́чник (87), наꙋго́лникъ (48), подоро́жникъ (173), си́тникъ (146).

Наголос на суф. *-ник* при назвах осіб чол. р.: бꙋнтовни́къ (136), колотни́къ (151), моцовни́къ (108), полковни́къ (313), проводни́къ (142), ремесни́къ (35, 51, 169, 187, 271), рѣзни́къ (48). При назві речи: рꙋчни́къ (141).

Суф. *-ов-ник*. Наголос на *-о-*; назви осіб: бꙋдо́вник (51), бꙋнто́вникъ (81), церко́вникъ (162), чаро́вник (21, 67, 190); назва речи: жерто́вникъ (267).

Не всі з наведених слів відповідають своїм наголосом сучасним українським, напр., „бꙋнто́вни́къ“ зустрічаємо у П. Б. з трояким наголосом, у сучасній мові відзначається „бунтовни́к“ (Грінч.), з наголосом на початку (с. 147 у П. Б.) це слово відоме сербській мові „бу́нто͡вни͡к“, наголос на передостанньому складі можна вважати за польський „buntownik“. З наголосом на суф. вживаються в українській мові: *візни́к*, *рільни́к*; *полко́вник* з наголосом на другому складі від кінця.

Суф. *-ок*. Deminutiva з наголосом на суфіксі: вершо́къ (67), домо́къ (99, 186, 187), задо́къ (212), колосо́къ (161), ланцꙋшо́къ (81), молото́къ (210), мꙋращо́къ (81), поворозо́къ (88), порошо́къ (161), сверщо́къ (143), столо́къ (122), сучо́къ (161),

Деякі deminutiva мають наголос на основі: бара́нок (1), кꙋ́бок (289, 304, 319), обо́зокъ (110), подо́локъ (261), пта́шокъ (67), ши́покъ (140), сучасне укр.: *пта́шо́к*, *шипо́к*; у П. Б. наголос польський у слові ши́покъ.

Суф. *-ок* для означення осіб чоловічого роду; наголос на основі: бездо́мокъ (2), брата́нокъ (231), вѣ́щокъ (1, 21, 44), свѣ́докъ (144, 283), щꙋ́рокъ (298).

З суф. *-ок* утворюються слова від дієслів, дієприкметників або прикметників з префіксами, це здебільшого абстрактні поняття; наголос у них на основі. Приклади у П. Б.: доста́ток (55, 89), збы́токъ (35), звѧ́зокъ (217), избы́токъ (55), напи́токъ (100), нача́ток (283), недоста́ток (72), ѡпрѣ́снокъ (2), ѡста́токъ (55), пора́нокъ (50), порѧ́докъ (48), поча́токъ (66, 90, 118, 125, 269, 360), причи́нокъ (124), скꙋ́токъ (39, 54), спа́докъ (88), смꙋ́токъ (39, 95, 103, 174), оубы́ток (72), оучи́нокъ (39, 40, 60, 90).

Слова з суф. *-ок*, утворені від речівників, з конкретним значінням: подно́жокъ (307), припло́докъ (71), у слові „дзвоно́къ“ (50) наголос на кінцевому складі.

У П. Б., як відзначалося раніш, переважають західньо-українські наголоси, але в слові „поча́токъ“ наголос східньо-український, у Галичині — „почато́к“.

Суф. *-тель* уживається для означення осіб чоловічого роду; наголос на другому від кінця: зводи́тель (179). каза́тель (86), лобза́тель (93), настоа́тель (89), непрїа́тель (85), ѡболга́тель (64), ѿмсти́тель (78), помсти́тель (78), прави́тел (89), прїѧ́тѣль (178), оубива́тель (61), оучи́тель (63, 89), цили́тель (202).

Суф. *-ун*: бѣгꙋ́нъ (11, 221), ѡпекꙋ́нъ (50).

Суф. *-ух*; наголос на кінцевому складі: кожꙋ́хъ (278), ланцꙋ́хъ (13, 177), пастꙋ́хъ (148, 284), петꙋ́хъ (133); підо впливом слів з суф. *-ух* запозичене з німецької мови „фартꙋ́хъ“ (85, 194, 271) з цим закінченням прирівнюється наголосом до укр. утворень.

Суф. *-ыр*; наголос на суфіксі: богаты́ръ (187), панцы́ръ (10), поводы́ръ (142).

Feminina.

Суф. *-авка*; наголос на третьому від кінця: боро́давка (243), са́жавка (67), си́кавка (151).

Суф. *-анка*: скла́данка (148).

Суф. *-ба* вживається для означення абстрактних понять; наголос переважно на кінці: вѣщба̀ (132), грозба̀ (123), жꙋрба̀ (103), злоба̀ (73), ретьба̀ (142), стрѣлба̀ (39), але ли́чба (149), мо́лба (81), про́зба (81), слꙋ́жба (150), мають наголос у П. Б. на основі, з них перше в українській мові, друге в російській відомі з наголосом на кінці.

Суф. *-ечка*, *-очка* для deminutiva; наголос на основі (третій від кінця склад): ло́жечка (290), ми́сочка (205), скры́ночка (21), оу́лочка (77), флѧ́шечка (259), ча́сточка (76).

Суф. *-ина*. Concreta мають наголос на *-и́-* або на основі. Приклади у П. Б. з наголосом на *-и-*: годи́на (211, 264, 279, 286), доли́на (135, 177, 207),

дрáвѡ́на (74), дрѹжи́на (219), крáйна (235, 248, 253, 258, 270, 301, 304, 321), конча́на (60), маслáйна (278), овчи́на (78), окни́на (2), опáчи́на (31), пѹхлáйна (87), роди́на (141), сѹди́на (202), тростѝна (284), шипши́на (246); поруч „тростѝна“ вживається у П. Б. „тростинà“ (173), але в українській мові відоме тільки перше.

Приклади з наголосом на основі: гáдина (286), дѣ́вчина (40, 207), зарѹ́чины (193), лы́сина (105), шторе́кины (200), рогáтина (138), рощѣ́лина (146), хоро́мина (187), цѣ́лина (146).

Abstracta вживаються у П. Б. з наголосом на кінці: гѹ́стѣнà (205), быстрынà (8), низынà (316), низины́ (134), (gen. s.), новынà (157), правынà (117), ровнынà (306), ровнины́ (256) (gen. s.), стремнынà (97), тишынà (2). Із concreta кінцевий наголос має „ринà“ (45, 51, 286).

Суф. *-ица, -ница*. З цим суфіксом наголос у П. Б. зустрічаємо на *-и-* й на основі. Приклади з наголошеним *-и-*: кожни́ца (164), козни́ца (181, 212), горчи́ца (30), грани́ца (119), жолтѧны́ца (281), капи́цѧ (196), крамни́ца (310), крыни́цѧ (61), ложни́ца (91, 203), молоди́цѧ (207), пороженѝца (140), правѝца (34), шпенѝца (65), скарбни́ца (27, 262), скрипѝца (32, 292), столѝца (122), темни́ца (224), тепли́цы (280), тѧбли́цѧ (148), уздани́цѧ (193), чаровни́ца (1), черни́ца (58).

Наголос на основі: блúскавица (81, 252), вúнница (14), волнѧ́ница (271), гололе́дица (29), го́рлицѣ (221) (dat. s.), гѹ́сѣ́ница (181), дѣ́дицѧ (84), ка́залница (168), клевѣ́тница (84), корми́лица (104), ма́тица (14, 44, 72), мѹ́лица (83), мѣ́дница (239, 288), навѹ́шница (272, 309), невóлница (221), ожеле́дица (29), о́рлица (226), па́лица (42), писмѣ́нница (264), послóвица (113), тѧ́блица (148), угóлница (116), оу́лица (105).

Слово „табли́ца“ вжито у П. Б. з двояким наголосом, обидва вони відомі сучасній українській мові (пор. С. Смаль-Ст. Gram., 255).

Суф. *-ка*. Наголос у словах із цим суфіксом на передостанньому складі на основі. Приклади: ба́йка (1), бо́чка (33), вѹ́дка (67), ва́лка (9), воро́жка (21), галѹ́зка (161), голѣ́нка (28), го́рстка (314), гре́чка (272), гѹ́бка (32), гѹ́нка (79), дѣ́вка (34), замóвка (215), звѧ́зка (154), зѣ́нка (47), ка́ртка (185), клю́чка (14), клѧ́мка (13), колúбка (65), кѹ́чка (67), ла́нка (315), лѣ́ска (42), лы́тка (73), ма́мка (35, 94), мúска (8), мо́шка (83), мѣ́рка (84), ма́тка (84), нúтка (66), нырка (99), обвѧ́зка (266, 297), обрѹ́чка (81), повѹ́дка (214), пра́чка (11), пѣ́сенька (133), пѧ́тка (302), розúнка (161), сѧ́мка (99), сва́рка (67), горóчка (155), сѣ́рка (44), сѣ́тка (107), оу́дка (176), фа́ска (202), хѹ́стка (27, 175), шалка (84), ѧ́мка (99), ѧ́тка (310).

В багатоскладових із суф. *-ка* наголос иноді не залежить від суфіксу, а залишається той, що був в основному слові, від якого походить: вѣ́стѣ́йка (307), шрѧ́вка (142), пѧ́мѧтка (111), пѹпѣ́шка (132), ѧ́шорка (262, 284, 307).

В nom. pl. декількох речівників, що закінчуються на *-ка* в nom. s., у П. Б. знаходимо український кінцевий наголос: волочкѝ (17), вересковѝ (13), жидовкѝ (247), оболонкѝ (65), почкѝ (11), стежкѝ (44), хаткѝ (218).

Суф. *-ня*. Наголос у П. Б. буває на кінцевому й передостанньому складі. Приклади: 1) баламѹ́тнѧ (72), походнѧ (266); 2) блѣхáрнѧ (11), завѹ́трнѧ (183), стѹ́днѧ (63).

Суф. *-ость*. Із цим суфіксом знаходимо у П. Б. велику кількість абстрактних, часто штучних, книжних слів; деякі з них уживаються з українським, деякі з польським наголосом, є зовсім штучні як: голо́дность (1), про́стость (202), щасли́вость (7) та инші. Взагалі наголос буває на другому складі або на третьому від кінця, нпр.: 1) недꙋ́жость (93), побо́жность (4), соло́дкость (149) та ин.; 2) вѣ́домость (19, 26, 54, 65, 91), зе́леность (51), ве́селость (65), де́шевость (160), мо́лодость (207) та ин.; слова „ве́селость“, „зе́леность“, „де́шевость“ західньо-українського походження, як свідчить наголос; у Галичині прикметники „ве́селий“ (у П. Б. 224), „зелений“, „дешевий“, що від них утворено наведені слова, підо впливом аналогії мають наголос прислівників „де́шево“, „зе́лено“, „ве́село“.

Суф. *-ота*. За допомогою цього суфіксу утворюється abstracta переважно з наголосом на кінці. Приклади: долгота̀ (35), въ лѣпотꙋ̀ (108), мѧккота̀ (10), нечистота̀ (215), пещота̀ (216), зъ пещоты̀ (206), слѣпота̀ (316), соромота̀ (36, 158), тѧгота̀ (174), чистота̀ (76).

Наголос на *-о-*: голо́та (305), плюско́та (207), робо́та (39, 49).

Суф. *-тва:* бри́тва (10), же́ртва (126), гони́тва (218), па́ства (102), але клѧтва̀ (234).

Суф. *-ынѧ, -инѧ* для означення осіб жіночого роду; наголос на *-ы-, -и-*: господы́нѧ (296), кнѧги́нѧ (307), рабы́нѣ (261) (dat. s.).

Суф. *-ѧнка*; наголос на *-ѧ-*: волосѧ́нка (259), панѧ́нка (207).

В словах із суф. *-ка*, що означують осіб жіночого роду і утворюються від речівників чоловічого роду, наголос залишається той самий, що був у словах чол. р. Приклади: наꙋчи́телка (295), сена́торка (313), това́ришка (38).

Neutra.

Суф. *-ало*. Наголос на третьому й на другому від кінця складі: 1) гꙋ́пало (300), ма́хало (306), прости́рало (112), оути́рало (201); 2) клепа́ло (10), ора́ло (137).

Суф. *-атко, -ѧтко*. Наголос на *-а-, -ѧ-*: немовѧ́тко (200), овча́тко (1), пеленча́тко (40), але по́тѧтко (132) від „по́тѧ“.

Суф. *-ило* для означення знаряддя дії; наголос на *-и-*: бѣли́ло (292, 312), вороти́ло (17), кади́ло (69), прави́ло (116, 203), точи́ло (217), оуди́ло (10), черни́ло (269).

Суф. *-иско*. Наголос у П. Б. на третьому й на другому складі від кінця: Приклади: и́гриско (106, 110, 169) й игри́ско (53), на́звиско (58), про́звиско (58, 309) і насмѣви́ско (323), терневи́ско (244).

Суф. *-іе* (у П. Б, *-ье, -е, -ѧ*). Слова, утворені від імен (речівників, прикметників) уживаються з наголосом на основі (на передостанньому складі). Приклади: весе́ле (10, 14 та ин.), заплꙋ́тѧ (175), обли́че (279), орꙋ́дїе (301), перехре́стье (62), повѣ́трье (19), повѣ́тре (225), повѣ́трѧ (151, 194), подво́рѧ (211, 269), поколѣ́нѧ (141, 322), ща́сте (261), ща́стье (6, 29 та ин.).

Суф. *-ніе, -тіе* (у П. Б. *-нье, -тье, -нѧ, -тѧ, -не, -те*). Віддієслівні речівники часто вживаються у П. Б., як і в сучасній українській мові,

з наголосом перенесеним на кінець слова. Приклади: битьѐ (117), взѧтьѐ (109), ѿ выпоротѧ̀ (186), длѧ гранѧ̀ (287), зачатьѐ (114), зобраньѐ (219), ѿ зобранѧ̀ (201), ѿ зозванѧ̀ (201), накрытьѐ (110), набытѧ̀ (159), натертьѐ (126), ѡбмытьѐ (68), ѿданьѐ (117), перебитьѐ (286), перенѧтѐ (117), поданьѐ (117), поднѧтьѐ (19), принѧтьѐ (109, 129), до принѧтѧ̀ (6), розлитьѐ (135), смѣтьѐ (112, 200), смѣтѧ̀ (179), снѧтьѐ (278), оутѧтѧ̀ (275), чꙋтьѐ (1).

Суф. *-ніе*. Найчастіш буває наголос на передостанньому складі, на суфіксовому голосному *-а-*, *-е-*; це найпоширеніший тип віддієслівних абстрактних речівників. Приклади з наголошеним *-а-*: блиска́нѧ (291), вста́не (293), зозва́нье (219), каза́нье (130), кꙋпова́нѐ (299), мешка́нѐ (44, 89, 191), в мешка́нье (18), подѧкова́нье (4), помешка́нье (44, 145), преслѣдова́нѐ (29), продава́нье (299), пыта́нье (20, 21, 27, 62, 127), сподѣва́нье (131), спѣва́нье (133). Наголошений *-е*: забороне́нье (18), мовле́нѐ (8, 139), мышле́нье (152), намѣре́нье (86), пече́нье (299), посвѧчѣ́нье (145) і багато инш.

Наголос на третьому від кінця в словах із суф. *-ніе*: до́вбане (216), ка́заньѧ (162) (nom. pl.), ме́шканье (168), ме́шкане (23, 145, 187, 275), на́чине (153, 185, 198, 208, 213, 226, 235), на́чинѧ (142, 198), си́дѣнье (168), си́жѣне (293), те́сане (216), ѣ́хане (279, 283) та инші.

Суф. *-тіе*. Наголос на передостанньому складі: би́тѐ (249), забы́тье (47), набы́тѐ (159, 164), нате́ртье (157, 182), ѿкры́тѐ (316), покры́те (128), чꙋ́тье (1, 224), та инші.

В деяких словах ми бачили двоякий наголос, напр., „чꙋтьѐ“ (1) вжито поруч із „чꙋ́тье“ (1, 224), два наголоси зазначено для цього слова і в сучасній мові; „битьѐ“ (117) і „битѐ“ (249), у слові „вы́бра́нье“ (278) поставлено два наголоси, взагалі префікс *-вы-* притягає до себе наголос, коли слово утворено з перфективного дієслова, як і є в цім випадку.

Суф. *-ство*. Утворюються з ним слова книжні, иноді штучні у П. Б., найчастіш вони paroxytona: глꙋ́пство (2), гетма́нство (211), проста́цство (130), самоде́ржство (211), цеса́рство (211, 213) й багато инших; иноді наголос на третьому від кінця: ста́роство (89, 271), това́риство (166, 291, 306, 321).

Суф. *-це*: би́лце (210), мѣ́стце (43, 53, 173, 185, 217, 224, 278).

Збірні у П. Б. paroxytona: воло́сѧ (240), голꙋ́зѐ (233), збо́жѐ (243), поворо́зѧ (13).

Наголос у словах з префіксами.

Masculina. Наголос на префіксі.

Преф. *вы-*: вы́клад (221), вы́пороток (54, 286), вы́стꙋпокъ (68, 131) вы́мыслъ (1).

Преф. *до-*: до́водъ (54, 178, 180).

Преф. *за-*: за́водъ (155), за́водник (312), за́гонъ (109), за́казъ (123, 189), за́кладъ (106, 199), за́конъ (102, 126, 144, 160, 198, 276, 318), за́конꙋ (239, 254, 263) (gen. s.), за́ходъ (49).

Преф. *на-*: на́пой (100, 301), на́пис (41), на́родъ (228, 276, 288, 322), на́родꙋ (242, 88), в на́родѣ (248, 258), на́родѡве (105) (nom. pl.), на́родовъ (223), на́родомъ (88) (dat. pl.).

Преф. *о-*, *об-*: о́болокъ (229, 243, 252), о́стровъ (262).

Преф. *па-*: па́горокъ (186, 260, 261).

Преф. *пере-*: пере́страхъ (177).

Преф. *по-*: по́водъ (170), по́возокъ (177), по́кармъ (10), по́крык (295), по́стохъ (42, 172), по́спѣхъ (221), по́страхъ (177, 216), по́ствпокъ (154, 198, 231).

Преф. *при-*: при́кладъ (178), при́ствпъ (54, 241, 269), при́сѣнок (270), при́хватокъ (109), при́ходенъ (122).

Преф. *про-*: про́ствпок (178), про́ствпки (14).

Преф. *роз-*: ро́зрѣхъ (64, 67, 80, 105, 134, 137, 147), ро́зѣмъ (179, 180), ро́сказъ (49).

Преф. *съ-*: съпоротокъ (117).

Наголос на основі.

Приклади у П. Б.: выро́стокъ (200) (сучасне укр. ви́росток), зако́й (160, 287), зало́гъ (193, 218), нало́гъ (194), напо́й (100), і поруч на́пой (100, 301), сучасне укр. „напій" (Грінч.), огоро́дъ (100), окрѣхъ (68), опло́тъ (262), перекла́дъ (212), сучасне „пере́клад", перепи́съ (212, 243), для української мови відзначено це слово з трьома наголосами „пе́ре́пись" (Верхратський A. f. sl. ph. III, 3, 400), побо́ръ (32, 181), помо́стъ (172), посе́лъ (221, 233), предѣлъ (182), роздѣлъ (27), сучасне „ро́зділ", розрѣхъ (67), але частіше ро́зрѣхъ (див. попереду).

Feminina. Наголос на префіксі.

Преф. *без-*: безо́дня (2).

Преф. *вы-*: вы́мовка (54, 95, 127, 189), вы́тѣчка (139).

Преф. *за-*: за́вътрѣдня (183), за́гадка (27, 125, 243), водлѣгъ за́гадки (128), за́гадками (27), за́города (195), за́повѣдь (48).

Преф. *на-*: на́ливка (55), на́пасть (11, 87), на́ѣшница (181, 194).

Преф. *от-*: о́тръви (200).

Преф. *па-*: па́волока (259, 289), па́гѣба (222).

Преф. *по-*: по́вѣсть (216), по́дѣшка (19), по́крывка (215), подъ по́крывкою (128), по́ливка (152), по́моч (76, 111, 182), по́мѣста (78), по́тычка (108, 136), по́честь (89), по́стать (52, 57, 310).

Преф. *под-*: по́двичка (160), по́дъставка (312).

Преф. *при-*: при́сѣга (139, 140, 277), при́сѣги (270) (gen. s.).

Преф. *про-*: про́пасть (63, 222), про́рва (185), про́ходки (25).

Наголос на основі.

Приклади у П. Б.: вымо́ка (7), але „вы́мовка" (див. попереду), у Грінченка знаходимо „ви́мо́вка" з двояким наголосом; замѣна (49), запла́та (271, 282), засло́на (47, 49, 286), засѣга (60), засто́ва (49), наѣшница (272), нагоро́да (19), одволо́ка (189), одпла́та (264), отѣха (309), охоло́да (268), перемѣна (204), подло́га (108, 118), подпо́ра (87, 312), пова́га (76, 106, 174), пока́ра (297), покѣса (59), порѣка (41), посва́рка (67), посѣга (279, 307), посте́лъ (195),

посꙋха (146), похвáла (5), прїáзнь (4), розмóва (27), оугóда (59), оумóва (59), ꙋтрáта (55), оутѣ́ха (182).

Наголос переноситься на негативну частинку *не-* у словах чол. р.: нéпрїатель (16, 161) (не український наголос), нéдꙋгъ (93, 292), у слові „неꙋ́къ“ (90, 252) наголос залишається на пні, як у західньо-українських говірках (пор. С. Смаль-Ст., Gram., 224), у Грінченка „нéук“; жін. р. *і-* пнів: нéмоч (91), нéпрїазни (283).

Перенесення наголосу на прийменник із колишнім довгим голосним.

Masculina: зáрокъ (189), нáвозѣ (10), нáвѣки (149), надолъ (114, 173), нáпорохъ (61); Femin.: нáземлю (296); Neutra: нáмори (289); ми робимо висновок, що слова ці об'єднані одним наголосом, ґрунтуючися на тім, що прийменник має на собі знак акуту, а не гравіса, як в инших випадках.

Перенесення наголосу в особових і указових словах (займенникових речівниках та прикметниках).

В деяких займенникових речівниках як „мене“, „його“ й под., та в инших указових або питальних словах як „того“, „чого“, коли вони вживаються з прийменниками, наголос иноді пересувається на один склад уперед. У П. Б. знаходимо ось які приклади пересунення наголосу з останнього складу на другий від кінця: в҃ нéго (16), длѧ нéго (40), за нéго (49), з нéго (226), на̀ нéго (86, 139), ѿ нéго (49), чрез нéго (98), на сóбѣ (60), длѧ тóго (43, 95, 149, 170, 175, 209, 246), длѧ чóго (24, 118, 203).

Наголос перенесено на прийменник: нáщо (42), в другому випадку нащо̀ (51), нѣнáщо (93), ѡ́що (111), зáшто (226).

Але значно частіш наголос у П. Б. залишається на давнім місці, нпр.: за̀ кого̀ (18), оу кого̀ (47), до того̀ (98, 236), до чого̀ (125, 209) та инші.

В сьогочасній українській мові теж спостерегається пересування наголосу в означеному вище положенні.

Прикметники.

Прикметники, що означують порядок лічби, відповідають своїм наголосом сьогочасним українським. В лексиконі знаходимо такі приклади: пéршїй (90, 170, 223), пéршаа (119), пéршаѧ (192, 272), прѣ́шїй (279), пéршїи (102), пéрваа (263), пéрвое (264), пéрвомꙋ (1); дрꙋгїй (18, 131, 248, 272, 314), дрꙋгое (18, 246), дрꙋгомꙋ (35), на дрꙋгомъ (38, 58), дрꙋгїи (52), дрꙋгимъ (134, 166), по дрꙋгомъ (119, 124), у слові „другій“ наголос прирівнюється за аналогією до слова „пéршій“, хоч фонетично тут був-би кінцевий наголос із колишньої циркумфлексової інтонації, зустрічаємо у П. Б. і давній наголос: дрꙋгóго (119, 213, 233, 278), дрꙋгóмꙋ (38), обидва ці наголоси, давній і новий, відомі в угорсько-руських говірках, як відзначає Верхратський (Зна-

доби, ч. 1, 97); усі далі наведені слова теж мають український наголос: трéтій (248, 254, 316), трéтїе (264), трéтюю (288), на трéтемъ (100), трéтая (306), четвéртый (290), четвéртая (298), пáтый (207, 287), пáтая (235), пáтого (281), шéстое (247), шéстый (82), сéдмый (207), сéмый (261), сéмая (240).

Двохскладові прикметники з наголосом на основі.

Приклади з лексикону: бóдрый (9), болóтный (10), быстрый (11, 15), быстрого (292), вётный (13), бéдный (17), бéлый (290, 292), бéлое (286), вдóвый (12), вдáчный (4, 6, 7 та ин.), вéрхній (43), вéрхняя (195, 216), вéтхій (211), влáсный (50, 60, 168), вóдное (21), вóсный (158), всякій (25), вёрныи (303), вёчный (168), глáдкій (132), глúпый (206), гóдный (178), гóркій (30, 324), грéцкая (144), грúвый (33), гúстый (205), дúвный (93), дúкій (43, 132, 143, 300, 309), дúкое (261), дóбрый (3, 4, 5, 34, 202, 273 та ин.), дóлгій (35, 292), дóлгое (131), дúжій (34), жóлтая (281, 297), зéмный (46), згóдный (58), згóжій (4), здорóвый (311), знáчный (57), úный (38), úная (272), úншій (108, 272 та ин.), кóждый (25, 26), корóткій (213), кóсый (66), крáснои (310), крéпкій (34, 307), крéпкая (221), кúпній (267), лéгкій (24, 102, 284), лúсый (285), лю́бый (272), лю́тый (70), мúлый (6, 42), мúрскій (75), мнóгих (223), мóкрын (19), молóчный (262, 265), морóчный (81), мóрскій (46, 111, 202, 240, 278, 303, 309), мóрская (133, 291, 295, 296), мóрское (310), мóрскихъ (133, 228), мúдрая (244), мéсцкихъ (185), мéстское (31), мёрный (84), нáгій (70), нáгльій (22, 87), нúзкій (77), óстрое (246), óстрая (210), пéвный (197), пéвное (116), плóхое (113), прáвый (34, 125, 202, 204), прáвая (34, 100), прúкрый (173), прúкрая (297), прóстый (109, 126, 188, 194, 202, 225), прóстая (109), прóстое (196, 246), прúдкій (87, 264), пúшная (305), рáдныи (313), рóвное (116), рóзный (135), рúчный (43, 76), рúчное (185), рéдкій (240), свóйскій (43, 143), свéтлый (207, 223, 287), сúльный (207, 222, 229), скрóмный (84), слáбый (93, 180, 199, 302), слáвный (5, 272), смéлый (230), солóдкій (149), солóная (149), стúтный (241), сúтая (320), твéрдый (43, 54, 114, 224, 287, 311), твéрдое (227), тёмный (81, 96, 191), тёплый (321), тúхій (70, 171, 234, 315), ткáцкій (17), тóлстый (33), тóщій (172), трéзвый (202), трúдное (27), тяжкій (43, 76, 128), хмéлный (309), цéлый (23), чéстный (263), чúстый (122, 202), чúдный (93), штúчныи (54), штúчное (54), шúрый (202, 204), шúплый (170), я́вный (304), я́сный (34, 223, 318).

Наголос деяких із перелічених прикметників відзначається для української мови тільки діялектично, це ось у яких словах: *гладúй* (у Грінч. два наголоси), *крíпкúй* (у Bern. E. W. два наголоси), *лéгкий* (См.-Ст. Gram.), *мóрський* (См.-Ст.), *нúзький* (Верхр.), *нáгий* (Белић, 142), *тя́жкий* (Верхр.). Нефонетичний наголос у слові „гúстый“ можна пояснити впливом асоціяції з „чáстий“, пор. вислів „чáсто-гýсто“. У словах: плóхій, зéмный, рúчный, хмéлный може відбиватися польський вплив (пол. płochy, ziemny, ręczny, chmielny). Окрім зазначених, не вживаються в українській мові ще такі наголоси, що є у П. Б. в словах: гóркій, рéдкій, слáбый, смúтный, твéрдый, тóлстый, трúдный, усі ці наголоси зберегаються в російській мові.

Наголос на кінці.

Приклади: головный (162, 285), головныи (226), дорогій (224, 228, 316), дорогаа (294), дорогіи (238), живый (274, 311), золотый (31), княжій (319), кривый (253), молодый (207, 310), мѧснаѧ (290), половый (102), рꙋдый (224), слѣпый (316), слѣпаѧ (255), смачноє (205), тꙋгій (44), тꙋпый (93), хромый (17), хꙋдый (70), хꙋдымъ (85), чꙋжій (157, 174, 205).

Двоякий наголос.

Окрім давнього наголосу в слові лѣваа (100), що зберігся в українській мові як наслідок перенесення на закінчення членної форми колишньої циркумфлексової інтонації, подибуємо у П. Б. новий наголос лѣваѧ (205), що з'явивсь підо впливом аналогічної пари праваѧ. Поруч форми старий (14, 250, 284), на старом (16), стараа (304) з колишньою акутовою інтонацією знаходимо один раз у П. Б. староє (255) з перенесеним наголосом, як і вживається цього слова в сучасній українській мові; наголос перенесено, мабуть, підо впливом асоціяції з „молодий“. Паралельне існування двох наголосів у П. Б. спостерегаємо, окрім зазначених, ще в таких словах: дробнаѧ (300) і укр. дробный (83); малый (239, 276, 308) і укр. малый (70), малаѧ (142, 309, 316), малꙋю (117), на малыхъ (86), новый (157), новоє (281) і укр. новыи (145), новою (157), самый (225), самаѧ (248), на самомъ (224) і укр. самоє (6, 146, 293), самого (42, 114, 140), самаго (152, 174), самомꙋ (291, 293), на самомъ (59, 298), въ самой (22); тонъкій (170), тонкоє (322) і укр. тонкій (84); тѣснаа (290), тѣсноє (310, 321), і укр. тѣсноє (290); поруч лѣснаа (42) вживається лѣсный (309), лѣснаѧ (205), що не відповідає ні укр., ні рос. формі, можливо, що це польське lesny; так само ночный (16) можна вважати за пол., nocny, але в формі род. одн. ночного (99) наголос укр. збігається з польським. При звичайнім наголосі веселый (7, 273, 274 та ин.) один раз зустрічаємо у П. Б. веселый (224), у членній формі згаданого прикметника Верхратський (A.f.sl.Ph. III, 3, 389) відзначає цей наголос для карпатських говірок.

Прикметники трьох- і багатоскладові з суфіксами.

Суф. *-авый* (*-ѧвый*), що дає ослаблену ознаку основного поняття, вживається у П. Б., як і в сучасній українській мові, з наголосом на передостанньому складі. Приклади: жолтавый (306), кꙋдерѧвый (290), рꙋдавый (306), чернѧвый (294).

Суф. *-авый* у слові ласкавый (4, 6, 211, 283, 288), ласкаваѧ (231) і ласкавый (234), наголос вагається між пнем і суфіксом.

Суф. *-атый* уживається з наголосом на передостанньому складі: бродоватый (17), горбатый (151), жиловатый (44), лисоватый (306), рогатый (149).

Суф. *-евый*: огневаа (100), царевaа (255), але покоєвый (290).

Суф. *-ен-кій*: маленкіи (44).

Суф. *-енный*: корѣнныи (148), полотеннаѧ (141), але каменныи (144).

Суф. *-есенькій*: тонéсенкїи (65).

Суф. *-ецкій*: молодéцкїй (207).

Суф. *-ивый*: гꙋгни́вый (77), заздрости́вый (47), запалчи́вый (209), лѣни́вый (93, 96), правди́вый (60), оучти́вый (203), фалши́вый (72, 78).

Суф. *-истый*: на водни́стыхъ (272), гори́стый (221), дрожчи́стый (307), мꙋли́стыи (239), мѧси́стаѧ (290), огни́стый (278, 303), прорви́стый (158), скали́стый (158), фалди́стый (172).

Суф. *-ичкій*: невели́чкаѧ (144).

Суф. *-ичный*: колесни́чных (164), пшени́чънаѧ (146).

Суф. *-ливый*: боѧзли́вый (77), добротли́вый (6, 7), жартовли́вый (206), заїакли́вый (77, 93), згодли́вый (40, 151), не згодли́вый (58), злосли́вый (158), злостли́вый (2, 45, 94, 213), зрадли́вый (70, 85), зычли́вый (5), лѧкли́вый (77), незрадли́вый (93), обридли́вый (39), подѧчли́вый (4), полохли́вый (157), сипли́вый (77, 265), справедли́вый (198), оуродли́ваѧ (308), шкодли́вый (58), щасли́вый (5, 6, 7, 31, 239, 262, 308, 319, 320), щасли́ваѧ (272, 273, 274), щасли́вое (60, 273).

Суф. *-ный*. Наголос найчастіш буває на передостанньому складі. Приклади: выво́днаѧ (151), господа́рный (158), даре́мный (87), добро́тный (4), жало́сный (11), зати́шный (2), ненале́жныхъ (79), непорꙋ́шный (114), обыча́йный (317), поко́рный (151), поче́стный (270), присто́йный (108, 214), прїе́мный (272, 320), пропа́стный (120), пѧтдесѧ́тный (133), роско́шный (272), свобо́дный (270), слобо́дный (231), споко́йный (315), спосо́бный (214), оупо́рный (143), хвале́бный (271), шарла́тнаѧ (1).

У словах із суф. *-ный* наголос часто зберегається на тім складі, де він був в основному слові, від якого походить прикметник. Приклади: бо́лесный (103), жа́лосный (216), за́вистный (285), нена́вистного (191), по́гребнаа (141), про́пастное (224), пѣнѧжнаѧ (271), ꙗ́ростный (307).

Суф. *-овный*: верхо́вный (164), кошто́вный (203, 315), чаро́вное (178), чꙋдо́вный (93).

Суф. *-ов-скій*: бѣсо́вскїй (268), чорто́вскїй (268).

Суф. *-овый*: Наголос буває на пні й на суфіксі. Наголошений суфікс: багро́вои (1), воло́вое (16), войско́вый (237), млыно́вый (43), палмо́вого (249), пласто́вый (156), терно́вый (305) та инші.

Наголос на пні: апꙋ́ртовый (139), карма́зиноваѧ (202), ма́рморовый (82), ожи́новый (315), цы́присовое (287), ꙗ́воровый (139).

В деяких словах із суф. *-овый* наголос на кінцевому складі: боровы́й (309), верховы́й (23), домовы́й (36, 83, 142, 143), сꙋдовы́й (123).

Суф. *-окій, -екій, -икій*: высо́кїй (13, 25, 223, 232, 234 та ин.), широ́каа (305), дале́кїй (35), дале́кїи (78), вели́кїй (13, 29, 222, 243, 255, 311 та ин.).

Суф. *-скій*: Наголос найчастіш на передостанньому складі: гонча́рскїй (148), господа́рскїй (158), госпо́дскїй (288), осе́лскїй (43), пога́нскїй (209), рице́рскїй (297), тата́рскїй (310), панѧ́нскїй (309), тесе́лскїй (38, 116, 237).

Наголос на основі, наголошений третій від кінця: бо́днарское (185), това́рискїй (194).

Суф. *-ѧстый*: покропѧ́стый (135).

Суф. *-ѧный*. Наголос на пні й на суфіксі. Приклади з наголосом на пні: гли́нѧный (148), гли́нѧное (153), гли́нѧнаѧ (239), мѣ́дѧный (66), ско́рѧнаѧ (239), скорꙋ́пѧный (148); наголос на суф.: деревѧ́ный (38, 115), деревѧ́ное (153), тільки в слові древѧны́и (132) наголос кінцевий.

Ступені порівняння.

Суф. *-шій* вживається для другого ступеня порівняння. Наголос на основі: бо́лшїй (9), го́ршее (209), моло́дшїй (77), ста́ршїй (153, 155, 237, 297), ста́ршого (155), ю́ншїй (180).

Суф. *-ѣйшій* для другого ступеня порівняння; наголос за́всіди на *-ѣ-*. Приклади: вдѧчнѣ́йшїй (6), зверхнѣ́йшїй (14), крайнѣ́йшее (42), лѣнивѣ́йшїй (180), любезнѣ́йшее (42), мѣзернѣ́йшїй (11), первѣ́йшїй (304), певнѣ́йшого (215), переднѣ́йшїй (170), переднѣ́йшаѧ (192), покорнѣ́йшїй (171), ростропнѣ́йшїй (6), старѣ́йшїй (237, 304).

При третьому ступеню порівняння, що вживається з префіксом *най-*, у П. Б. знаходимо двоякий наголос: на префіксі *най-* або на передостанньому складі закінчення *-ѣйшій*. Наголос на префіксі зустрічаємо у П. Б. удвоє частіш, ніж на суфіксі.

Наголос на префіксі *най-*: на́йболшее (13, 30), на́йвышшаа (27), на́йвышшее (197), на́йвышшїй (201, 237, 304), на́йвышшый (318), на́йлѣпшїй (86, 88, 284), на́лѣпшїй (235), на́лѣпшаа (235), на́йменшїй (121), на́йнизшїй (120), на́йнижшее (224, 315), на́йпершїй (223).

Наголос на суф. *-ѣ-*: найвыборнѣ́йшїй (56), найголовнѣ́йшаа (27), найпилнѣ́йшее (30), намꙋжнѣ́йшїй (230), найсꙋптелнѣ́йшїй (96).

Наголос на основі у словах із суф. *-шій*: найбо́лшее (197), найлѣ́пшїй (56).

Для третього ступеня порівняння Ганкевич (A.f.sl.Ph. II, 1, 124) відзначає в українській мові подвійний наголос, напр.: *на́йнебезпечнѣ́йшій, на́йжалостнѣ́йшій* (ib. 124), і вказує, що останній слабіший.

Дієприкметники.

Суф. *-алый* у віддієслівних прикметниках; наголос на *-а-*: доскона́лый (23), доскона́лаѧ (307, 314), запамѧта́лый (271), зветша́лый (14), позоста́лое (72), суф. *-ѣлый* згꙋстѣ́лый (183).

Суф. *-лый*; наголос на основі: загло́хлаѧ (197), заро́слый (31), заро́слаѧ (197), згни́лое (261), зме́рлаѧ (302), не змо́клый (233), зсѣ́лый (183), нале́глый (99), обро́слый (74), ѡпꙋ́хлый (87, 318), ѿле́глый (96), присѧ́глый (141), оуме́рлый (77), по̀ оуме́рломъ (23), оуро́слый (189).

В пасивних дієприкметниках минулого часу з суф. *-аный* наголос переважно буває на третьому складі від кінця. Приклади: даро́ваный (267), доко́нанаѧ (307), захо́ваный (206), зопсо́ваное (121), зопсо́ванаа (230), зсꙋ́каный (166), зтꙋрбо́ваный (315), ла́таный (148), нагото́ваный (310), несподѣ́ванъный (93), ѡде́ржаногѡ (195), ѡдра́паный (205), ѡша́рпаный (205), ѡша́рпанаѧ (141), питло́ванои (308), подра́паный (205), подра́панаѧ (141), по́йманый (210), помале́ваный (20), при́званый (302), рахо́ваный (15), спѣ́ванаа (323), спѣ́ванаѧ (133), ꙋгодо́ванаа (305).

Наголос на другому від кінця у П. Б. зустрічаємо рідко. Приклади: дарова́ный (267), жада́ный (308), назва́ный (270, 285, 287, 291), назва́ныи (225, 244), назва́наѧ (225), пожада́ный (18), постла́ный (16), у двохскладовому: гра́наѧ (133).

В дієприкметниках із суф. *-еный* наголос мало не за́всіди на третьому складі від кінця. Приклади: дозво́леныи (199), запрова́женый (60), зве́рченый (143), змоло́ченый (156), мо́вленый (139), мо́ченый (76), ѡбро́бленый (109), ѡбѣ́жченый (109), ѡбѧ́вленый (118), ого́рненаѧ (149), ѿлꙋ́ченый (189), пле́теный (67, 172), пова́женый (15), пого́женый (151), поко́реный (152), посвѧ́ченый (119), посоромо́ченый (114), предѡсвѧ́ченый (120), проволо́ченый (125), прѧ́деный (166), ра́ченый (11), ско́рченый (151), спло́женый (78), сто́вченый (189) (ще приклади стор.: 204, 206, 224, 226, 229, 230, 231, 266, 268, 269, 271, 272, 273, 281, 286, 294, 295, 298, 301, 306, 307, 308, 312, 314).

Иноді наголос буває на суфіксі: взрꙋшо́ный (315), оутрапе́ный (11).

В дієприкметниках із префіксом *вы-* від перфективних дієслів наголос зберегається на префіксі: вы́копаный (140), вы́ѡранаа (171), вы́ставленыи (109), вы́тисненый (312).

Дієприкметники з суф. *-тый* у П. Б. вживаються з наголосом на передостанньому складі: зача́тои (60), змоло́тый (79), надꙋ́тый (87), перетѧ́тый (307), оуте́ртаа (115).

Дієслово.

Говорячи про наголос дієслова, я не вичерпую усіх прикладів, коли їх багато одного типу (напр., дієслова з ознакою *-а-* перед закінченням, із ознакою *-у-* 1-ої ос. одн.).

Теперішній час.

Двохскладові слова з наголосом на кінці в формі 1-ої ос. одн. (дієслово вживається у П. Б. переважно в ф. 1-ої ос. одн.): бою́сѧ (151), брешꙋ̀ (70), брѧзчꙋ̀ (50), бѣгꙋ̀ (170), бѣжꙋ̀ (140, 156, 170), вдаю̀ (23), ведꙋ̀ (15, 21), голю̀ (10), горджꙋ̀ (180, 189), горжꙋ̀ (28), гꙋблю̀ (107), гꙋчꙋ̀ (50, 81), держꙋ̀ (58), держꙋ́сѧ (29), дзвиню̀ (50), дражню̀ (134), дрꙋчꙋ̀ (9, 86, 198), женꙋ̀ (190), женю́сѧ (10), живꙋ̀ (191), звожꙋ̀ (24), звоню̀ (50), значꙋ̀ (86), зовꙋ̀ (28), идꙋ̀ (32, 67, 113), кажꙋ̀ (88, 214), клинꙋ́сѧ (64), кричꙋ̀ (22, 81), молю̀ (113), прошꙋ̀ (11, 81, 113, 123), речꙋ̀ (196), рѧжꙋ̀ (33, 117), сварꙋ́сѧ (67, 136), стаю̀ (198), сꙋжꙋ̀ (14), тешꙋ̀ (213), тѧгнꙋ̀ (115), тѧжꙋ́сѧ (136), оучꙋ̀ (86), хвалю̀ (4, 6, 7, 13 та ин.), хочꙋ̀ (16, 42), чиню̀ (9, 20, 24, 180, 190, 191 та ин.), шꙋмлю̀ (205).

Багатоскладові з наголосом на кінці (здебільша з префіксами): блѧдословлю̀ (8), выдаю̀ (55, 62, 117), выношꙋ̀ (24, 25), говорꙋ̀ (26, 28), задаю̀ (33), знахожꙋ̀ (193), оборснꙋ̀ (10), ѡголю̀ (10), ѿрꙋчꙋ̀ (189), ѿрѧсꙋ̀ (189), повстаю̀ (20), подыймꙋ̀ (19), полочꙋ̀ (104), привожꙋ̀ (62, 87), прихожꙋ̀ (32), регочꙋ́сѧ (31), росподаю̀ (137), сромочꙋ̀ (111), чирвоню̀ (193).

Двохскладові слова з наголосом на другому складі від кінця: ба́влю (16), ба́влюсѧ (22), блю́зню (188), бри́джꙋсѧ (28), брі́ю (193), бры́джꙋ (180), бꙋ́дꙋ (21 та ин.), ва́жꙋ (180), ва́лчꙋ (18), га́ню (183), ги́нꙋ (107), дꙋ́ю (34), зна́ю (26 та ин.),

зы́чꙋ (4), кли́чꙋ (19, 20), кры́ю (170), кꙋ́шꙋсѧ (111), ла́кнꙋ (1), ма́ю (5, 9, 15, 17, 18, 117 та ин.), мно́жꙋ (20), мо́влю (12, 26), ни́щꙋ (55), пла́чꙋ (29, 104), пра́гнꙋ (21, 42), пха́ю (113), псꙋ́ю (138), ра́чꙋ (11), ри́ю (12), ры́ю (54), рѣ́жꙋ (12), свѣ́дчꙋ (143), смѣ́ю (33), та́ю (1), тра́плю (9, 27, 214), тра́чꙋ (190), трво́жꙋ (20, 67), хвѣ́юсѧ (15), цви́чꙋ (86), чꙋ́ю (9), шко́джꙋ (17, 191).

Слова багатоскладові з наголосом на суф. *-а-*: верта́ю (24), вола́ю (19), выверта́ю (117, 198), выклада́ю (146, 171), вылива́ю (62), вымышлѧ́ю (180), выпꙋща́ю (189), выпроважа́ю (195), вытѧга́ю (21, 62), допꙋща́ю (213), дръза́ю (180), жада́ю (1), забороня́ю (18), заважа́ю (49), заглѧда́ю (126), зажмꙋра́ю (152), закла́да́ю (199), замыка́ю (47, 48), запалѧ́юсѧ (209), засмꙋча́ю (158), затвержа́ю (199), зневажа́ю (180), наблюда́ю (161), наклада́ю (47, 55, 86), нарꙋга́юсѧ (180), обороча́ю (24), обрꙋша́ю (134), ѡгорта́ю (200), ѡповѣда́ю (18, 282), ѡпꙋща́юсѧ (218), ѡсвѣча́юсѧ (196), ѿвороча́ю (188), ѿверта́ю (24), ѿпꙋща́ю (134, 176, 199), очꙋча́юсѧ (24), переверта́ю (198), перешкажа́ю (101, 196), побꙋжа́ю (134), подоба́ю (4, 7), подꙋща́ю (237), пожада́ю (18), позыча́ю (18, 47), поздоровлѧ́ю (72), примꙋша́ю (175), приподоблѧ́ю (180), присмотрѧ́юсѧ (182), присѧга́ю (64, 140), пꙋща́ю (213), пыта́ю (21, 62), розбира́ю (60), роздѣлѧ́ю (181), роспꙋща́ю (134, 137, 199), склада́ю (165, 166), спꙋща́ю (199), стравлѧ́ю (180), стѧга́ю (168), сѣда́ю (24), оуважа́ю (160), оувѧза́ю (180), оугнѣта́ю (55), оукраша́ю (180), оукрача́ю (69), оукроча́ю (180), оускромлѧ́ю (180), оусмотрѧ́ю (154), чека́ю (12, 118, 124) та ин.

Наголос на основі в словах із суф. *-а-*: бѣ́гаю (140), вѣ́даю (137), да́либогаюсѧ (140), ки́даюсѧ (182), ме́шкаю (44, 191), мо́ргаю (78), подо́баюсѧ (75), рꙋ́шаюсѧ (33, 52), то́ргаю (15), хли́паю (141).

Суф. *-аваю, -ѣваю*; наголос на *-а-* передостаннього складу: вызнава́ю (291), найграва́ю (141), ѿчаава́юсѧ (55), переставаю (116, 177), признава́ю (7), роздава́ю (158), става́ю (195), става́юсѧ (21); суф.: *-еваю, -ѣваю*: домышлева́юсѧ (218) затвердѣва́ю (196), зныдѣва́ю (180), зрозꙋмѣва́ю (22), ослабѣва́ю (218).

Суф. *-ываю*; наголос на *-а-*: доконыва́ю (162), заховыва́ю (161), ѡбачыва́ю (218), ѡгорныва́ю (195), поровныва́ю (166), преконыва́ю (192), поровныва́ю (166), оупамѧтыва́юсѧ (184).

Суф. *-у-*, наголос на передостанньому складі: аппелю́ю (87), бꙋнтꙋ́ю (20), винꙋ́ю (214), вою́ю (9, 16), ворогꙋ́ю (16), вѣншꙋ́ю (6), выймꙋ́ю (53), вынайдꙋ́ю (21), вынищꙋ́ю (60), готꙋ́юсѧ (51), деклѧрꙋ́ю (129), займꙋ́ю (23), заставꙋ́ю (48), застꙋпꙋ́ю (41), корꙋнꙋ́ю (27), коштꙋ́ю (21), лицемѣрꙋ́ю (128), наслѣдꙋ́ю (29), ознаймꙋ́ю (52, 129), ѡповѣдꙋ́ю (19), ѡскаржꙋ́ю (12), ѿправꙋ́ю (7), подыймꙋ́ю (24), поймꙋ́ю (21), постꙋпꙋ́ю (3), похлѣбꙋ́ю (69), преслѣдꙋ́ю (29), приѡбецꙋ́ю (127), приправꙋ́ю (51), прїймꙋ́ю (4, 22, 24), розсѣ́кꙋю (61), справꙋ́ю (3, 10, 56, 60, 71, 97), оусилꙋ́ю (75), цѣхꙋ́ю (52), ширмꙋ́ю (24), шкодꙋ́ю (17), шпѧгꙋ́ю (62).

Суф. *-у-*; наголос на основі (слова переважно з префіксами): взрꙋ́шꙋю (33), вывѣ́дꙋю (60, 62, 79), выдо́вбꙋю (12, 54), вырѣ́зꙋю (54), выко́люю (61), выли́чꙋю (62), выпа́сꙋю (59), выпы́тꙋю (62, 79), доглѧ́дꙋю (8), дѧ́кꙋю (5), заде́ржꙋю (24), зага́дꙋю (27, 86), зака́зꙋю (20, 49), заколо́чꙋю (20, 81, 84), зако́люю (44, 48), замꙋ́чꙋю (20, 81), запа́хꙋю (19), зарѣ́зꙋю (44, 48; 49), засмꙋ́чꙋю (24), захо́вꙋю (8), зно́шꙋю (24), ѡбꙋ́чꙋюсѧ (103), ѡголо́шꙋю (19), ѡде́ржꙋю (6, 110), ѡдѣ́дничꙋю (89), ѡпере́зꙋюсѧ (121), ѡсмѣ́лююсѧ (20), ѿволо́жꙋю (15), ѿно́шꙋю (24),

перестѫплю (123), перетерплю (123, 124), перешкожу (18, 101), поднесу (19), показу (7), покинѫ (19), похапу (25), розсѣкѫ (61), роспорошу (62, 138), огорожу (18), оукажѫсѧ (20), оуколю (49), оумешкѫсѧ (18), оуменшу (55), оупамѧтѫсѧ (20).

2-га ос. одн.: козмеши (71), голиш (10), від голъ (10).

3-тя ос. одн.; наголос на кінці в дієсловах 2-ої відм. з прикметою *-и-*: значитъ (4, 36, 37, 52), держитъ (203), дрѫжитъ (284), мерзитъ (28), мигтитъ (78), терпитъ (95), щаститъ (5, 6).

Наголос на основі: зводитъ (7), значитъ (1, 27, 71), клонитсѧ (66), кѫтитъ (15), чинитъ (34, 45, 54), колючитсѧ (70), мѧгчитъ (224), належитъ (108, 135, 139, 145), пристоитъ (214).

Форма значитъ від значъ (86) відома зах.-укр говіркам, у П. Б., як бачимо, вона чергується з ф. значитъ.

Дієслова 1-ої відм.; наголос на *-е-*: изнесетъ (116), здастсѧ (14).

Наголос на основі: бѫдетъ (8, 10 та ин.), мастъ (4, 11, 14 та ин.), можетъ (35), рѣжетъ (12), хочетъ (42).

1-ша ос. мн.; наголос на закінченні *-мо*: держимо (141), дамо (32), зовемо (130, 183), идемо (216), садовимо (99).

Наголос на суфіксі: переймѫемо (117), поступѫемо (216), формѫемо (78), притѫлѧемо (99), розумѣемо (114).

Наголос на основі: бываемо (160), видимо (224), доходимо (137), знаемо (224), маемо (141), мовимо (4, 114), мыслимо (82), шгортѫемо (78), пѣстѫемо (99), тѫшимо (54), чинимо (4).

Закінчення *-мъ*; наголос на суфіксі *-у-*: дарствѫемъ (107), ѿправѫемъ (81), требѫемъ (81), ходотайствѫемъ; суф. *-а-*: шсѫждаемъ (93), презираемъ (90), оуфаемъ (126).

Наголос на основі: молимсѧ (186), тревожимсѧ (98).

Вольовий спосіб.

2-га ос. одн.; наголос на кінцевому *-и*: нѣ гомони (105), не гѫчи (105), дивисѧ (52), изволи (112), зопхни (20), лежи (273), назри (84), натягни (86), превратѣ (112), поворожи (107), проси (84), смотри (52), стрѫти (20), стажи (273), сѣблюди (84), оустѫпи (112).

Наголос на останньому складі: дознай (59), домышлайсѧ (52), заволай (20), зрозумѣй (16), набожай (86), напоминай (81), погамѫй (20), позирай (52), познавай (52), почай (81), присягайсѧ (64), спробѫй (59), требѫй (81).

Наголос на основі: догадѫйсѧ (52), змилѫйсѧ (30), радѫйсѧ (273); досвѣдчи (59); оумножъ (90), оутѣшъ (179).

1-ша ос. мн.; наголос на суф.: зрозумѣваймо (16), розумѣймо (16), оуправѫймо (86).

Наголос на основі: присмотрѫймосѧ (134), слѫхаймо (16).

Наголос на *-ъ-*: оучѣмъ (86).

2 га ос. мн.; наголос на суф.: зрозумѣвайте (22), застѫпайте (24), желайте (82), пилнѫйте (22), оугнѣтайте (89), наскакайте (89).

Наголос на основі: зно́шꙋйте (24), помы́слите (82).

Наголос на -ѣ-: любѣ́ть (74), носѣ́ть (98), встанѣ́те (286), подъемлѣ́те (24).

Минулий час. Форма дієприкметника на -лъ.

Однина. Форму ніякого р. від дієслова „быти“ подибуємо у П. Б. з двояким наголосом: было̀ (11, 233), як у сучасній мові, й бы́ло (32, 41, 260), в жін. р. была̀ (11, 303); не відповідає сучасному українському наголос у слові взѧ́ло (306); инші приклади слів ніякого р.: мѣ́ло (239 та ин.), ста́ло (246), ста́лосѧ (11), вернꙋ́ло (24), тра́фило (126).

Форма чолов. р. одн.; наголос на прикметі -а-: бѣжа́лъ (29), вклада́лъ (18), зобра́лъ (16), ѡсмѣѧ́лъ (113), оупа́лъ (189), оуста́лъ (199), пойма́лъ (210); такий самий наголос у складній формі минулого часу з закінченням -л + емъ: коха́лемъсѧ (88), мешка́лем (287), пойма́лемъ (210), оузѧ́лемъ (116), оупита́лемсѧ (88), застогна́лемъ (55).

Наголос на суф. -и-, -ѣ-: досади́въ (113), злеци́лъ (19), испꙋсти́всѧ (61), ѡбезстꙋди́лъ (191); суф. -ѣ-: здꙋмѣ́лсѧ (20), розꙋмѣ́лъ (21); складна форма дієслова: суф. -и-: достꙋпи́лемъ (110), подложи́лемъ (118), положи́лемъ (118), постанови́лем (118); суф. -ѣ-: заболѣ́лемъ (25), захорѣ́лем (55), зрозꙋмѣ́лемъ (116).

Наголос на основі; слова з суф. -а-: заде́ржалсѧ (49), заме́шкал (49), ме́шкал (47), емъ сѧ ста́ралъ (83); суф. -и-: заба́вилсѧ (49), зле́гчил (24), збро́илъ (14), зтрво́жилъсѧ (20), емъ мы́слилъ (83), ѿско́чил (188), нанѧ́лъ (90), ѿско́чылъ (190), оумно́жилъ (20), притра́филъсѧ (151); складна ф. дієслова: заме́шкалемъ (49), полѣ́пшилемсѧ (126), понѧ́лемъ (116).

Наголос на основі в словах, що закінчуються на приголосний: дости́глъ (52), оубѣ́гъ (29), оутѣ́къ (29), ꙋвле́кл (123), оувѧ́злъ (180), оугрѧ́злемъ (176).

Слова з суф. -ну-; наголос на -у-: воткнꙋ́л (180), гоньзнꙋ́лъ (29), зоткнꙋ́лъ (20), вернꙋ́ло (24); наголос на основі: звѧ́нꙋлъ (127), пра́гнꙋлъ (19).

Наголос на префіксі: за́смѣалъсѧ (23), при́стоѧло (108), префікс *вы-* за́всіди притягає на себе наголос в перфективних дієсловах, напр.: вы́точивсѧ (61).

Множина; наголос на закінченні -и: взнеслѝ (25), завдалѝ (47), померлѝ (147), реклѝ (139); складна ф. 1-ої ос. мн.: взѧли́смо (54).

Наголос на суфіксі; суф. -а-: доконча́ли (147), зафрасова́лисѧ (25), пойма́ли (210), порва́ли (25), перемага́лисѧ (11), не оустꙋпа́ли (159), оучаща́ли (30); суф. -и-: ими́ли (210), свари́лисѧ (11), насели́ли (23).

Наголос на основі: збꙋ́рилисѧ (205), переме́рзли (197), постра́шили (177), пострѣ́лили (16), примꙋ́сили (47), розгнѣ́валисѧ (91), оувѧ́зли (16).

Інфінітив.

Наголос на кінцевому -и: змочѝ (81), перемочѝ (94), понестѝ (13); съвлещѝ (143), оутечѝ (213).

Наголос на суфіксі; наголошене -а-: боѧ́ти (183), повста́ти (20), послꙋша́ти (26), пыта́ти (26), разсꙋжда́ти (22), сѣда́ти (99), шꙋка́ти (21); суф. и-: находи́тисѧ (5), подноси́ти (20), помсти́ти (35), проходи́ти (28), оучини́ти (20), -ѣ-: свербѣ́ти (66); суф. -овати: коронова́ти (27), фарбова́ти (323).

Наголос на основі; дієслова з суф. *-а-*: вѣ́дати (26), до́ввати (213), дра́патисѧ (66), здꙋ́жати (81), ѡде́ржати (6), скро́батисѧ (66); з суф. *-и-*: ба́чити (14), зра́дити (94), мо́вити (139, 188), цви́чити (28); *-овати*: выба́довати (62), выпы́товати (62).

Дієприслівник теперішнього часу з закінченням *-чи*.

Наголос на *-чи*: бръмѧчѝ (50), брѧжчачѝ (50), нѣ пючѝ (319), не ръкꙋчѝ (96), хотѧчѝ (16, 247), не ѣдѧчѝ (319).

Наголос на суфіксі; наголошене *-а-*: вкида́ючи (21), выстига́ючисѧ (139), догажа́ючи (161), неперестава́ючи (203), перепира́ючисѧ (139), продолжа́ючи (66), оубѣга́ючисѧ (139); суф. *-у-*: дарꙋ́ючи (75), порожню́ючи (117), рахꙋ́ючи (312), фолгꙋ́ючи (161); суф. *-ов-*: оусило́вꙋючи (11).

Наголос на основі: брѧ́нкаючи (287), выска́кꙋючи (140), дзви́нѧчи (50), не жа́лꙋючи (97), жмꙋ́рѧчи (78), зага́дꙋючи (128), зво́нѧчи (50), ла́зѧчи (98), лю́бѧчи (99), ма́ючи (60), мо́вѧчи (196), перехо́дѧчи (226), приво́дѧчи (78), не при́крѧчи (161), оумо́чꙋючи (318), чи́нѧчи (75, 85).

Зінаїда Веселовська.

Маловідомий український стародрук.

У бібліотеці проф. М. О. Макаренка [1]) є один стародрук, майже невідомий в науці, бо згадки про нього в російських бібліографічних творах такі неповні й непевні, що на них в жадному разі не можна покластися. Прикладом І. Каратаєв пише, очевидячки, про тую-ж саме книжку власне ось що: „Постановленіе съ Войскомъ Запорожскимъ, напеч. въ Кіевѣ, въ 1659 г., in-folio, 1 и 26 лис. Наход. въ Библ.: Публ., Румян. Муз.“ [2]). У творі В. М. Ундольського надруковано слово до слова те-ж саме, але посилки на працю І. Каратаєва ніде не зроблено. Лиш в реєстрі бібліотек, що мають цю книжку, нема зовсім згадки про Публічну Бібліотеку, а зазначено: „Наход. у Кастер. 378; Сахар. 606; Рум. 87“ [3]). Не ліпші суть і тії відомості про наш стародрук, що їх подає проф. Ф. Тітов [4]). Таким чином, якщо вірити реєстрам І. Каратаєва та В. М. Ундольського (ліпше сказати А. Е. Вікторова) [5]), то ця книжка заховалася до наших часів у кількості 5 примірників. Але відносно бібліотеки А. І. Кастерина можна мати сумнів, чи була в ній така книжка [6]). В кожному разі кількість при-

---

[1]) Складаю тут проф. М. О. Макаренкові мою щиру подяку за дозвіл вивчити приналежну йому книжку й за тую ласкаву допомогу, що він її подав мені в цій праці. Так саме щиро дякую проф. С. І. Маслову за його ласкаві вказівки та допомогу в моїй роботі.

[2]) Хронологическая роспись славянскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. 1491—1730. СПБ. 1861, с. 92, № 687. У докладнішому його-ж творі „Описаніе славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ съ 1491 по 1652 г. Томъ I. СПБ. 1883“ (= Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ. Томъ XXXIV, № 2. СПБ. 1883), самозрозуміло, згадок про наш стародрук нема.

[3]) Очеркъ славяно-русской библіографіи. М. 1871, с. 86, № 745; Каталогъ славяно-русскихъ книгъ церковной печати библіотеки А. И. Кастерина. М. 1848, с. 72, № 378.

[4]) Типографія Кіево-Печерской Лавры. Томъ I. К. 1918, с. 365—366. и Приложенія къ первому тому... К. 1918, с. 420. До речи, проф. Ф. Тітов визнав цей стародрук за невартий опису та досліду. Він навіть не зупинився над цілком природнім за-для кожного тямучого в науці дослідника питанням, чи можна покластися на ті відомості, що він їх знайшов по бібліографічних творах, хоча той один примірник, про який він дещо довідався, звісно, був без титульного аркушу. Гадаю, що инші вчені не пристануть на здання проф. Ф. Тітова.

[5]) И. Каратаевъ, Библіографическія замѣтки о старо-славянскихъ печатныхъ изданіяхъ 1491—1730. СПБ. 1872, с. 17, примітка.

[6]) Тамо-ж, с. 28–47.

мірників тут не має великої ваги. Головна річ є те, що в науковій літературі про цю книжку немає, власне кажучи, инших відомостей, як ті, що їх подав І. Каратаєв. А ті відомості, суть через свою занадто велику стисліcть, майже нічого не варті. Через те подаю тут перш за все коротенький опис нашої книжки.

Книжка надрукована на папері звичайного розміру, в так званому аркушовому форматі, з досить широкими берегами, й має в оправленому вигляді розмір: 26,8 снтм. × 18 снтм. [1]). Титульного аркуша в ній бракує. Починається вона з неперезначеного аркуша, на якому з обох боків надруковано оглав, що має заголовок: Ѳглавленіе вѣщей | wбрѣтающихся в книжици сеи [2]). Оглав має такий вигляд: після наведеного зараз заголовка надруковано — „Пєрвый пунктъ албо статіѧ | О волностѧхъ, вєдлугъ давныхъ правъ Войска Запорожскогѡ. Лист. 3". До того, слова „Лист 3" надруковано осторонь од решти слів, на кінці рядка, і таким чином поміж ними й рештою слів утворилася пуста перерва. Так само подано заголовки й инших 13 артикулів умови, складеної 1654 р. московським урядом з гетьманом Богданом Хмельницьким (безперечно, в редакції 1659 р.), лиш з тією різнацією, що за-для 2—14 артикулів вже не зазначено, який вони становлять „пунктъ, албо статію". Після того надруковано: Ѳглавленіе статій новыхъ. У цій частині оглаву, після наведеного зараз заголовка, йде: Пєрваѧ Статѧ О готовности всегѡ Войска на рат. Лист к҃і. А далі чергові числа 2—16 артикулів умови 1659 р. з гетьманом Юрком Хмельницьким так само не зазначено, а подано лиш заголовки артикулів та осторонь од них числа аркушів. Закінчується оглав словами: „Присѧга Гєтмана Гєѡргіѧ Хмелницкого | єгѡ Цр҃кому Вєличеству. Листъ к҃в". Але в оглаві не цілком правдиво відзеркалено зміст книжки. Річ у тому, що після оглаву починається відразу текст книжки, причому аркуші тексту перезначено числами від а҃ до к҃s. Тимчасом в оглаві подано заголовки тільки тієї частини тексту, що починається з з҃ аркуша, себ-то про текст, надрукований на 1—6 аркушах, в оглаві зовсім не згадано. Тимчасом зміст документів, надрукованих на тих аркушах, є такий: на них подано перш за все переказ царського наказа з 13 січня 1677 р. про обрання нового гетьмана та виклад акту виборів Юрка Хмельницького на гетьмана з підписами самого гетьмана та цілої виборчої ради. На арк. 7 обл. — 12 обл. надруковано текст умови 1654 р. з Б. Хмельницьким (у редакції 1659 р.), на арк. 12 звор.—21 звор. подано текст умови 1659 р. з Ю. Хмельницьким і на арк. 22 обл. — 26 звор. уміщено текст присяги Ю. Хмельницького та цілої виборчої ради. Всі ті

[1]) Розмір, що його подає проф. Ф. Тітов (Типографія Кіев.-Печ. Лавры, т. I, с. 366, пр. до ст. 365), очевидячки, торкається тільки надрукованої частини аркуша, а не цілого аркушу, бо той розмір є замалий за-для цілого аркуша. Так само слід зазначити те, що посилаючися на І. Каратаєва, він (Приложенія, с. 420) наводить заголовок з значними змінами супроти згаданого бібліографа.

[2]) Вертикальною рисою в текстах зазначено по всіх витягах з них рядки тексту.

документи, хоча з деякими прогалинами та відмінами, були вже надруковані [1]). Стріваються вони й по рукописах [2]). Тому на них не зупиняюся. Лиш зазначу ще те, що книжку оздоблено заставками (мал. на ст. 37): над оглавом та на аркушах 1 обл., 7 обл., 12 звор. та 22 обл., причому остання заставка обіймає з 3 боків перше слово в заголовку присяги — „Записъ“ (мал. на ст. 36). В тексті присяги надруковано в рамці хрест з малюнками та з написами на ньому (табл. 11). Так само й кінці оглаву та 3 розділів тексту оздоблено кінцівками (арк. 12 обл., 21 звор. та 26 звор.). На чистому аркуші оправи, на долі, тогочасним письмом написано: „А. П. Трубецкой“. А на долі першої сторінки оглаву написано: „Унѣверсалъ... 10 марта 1704 году“. Ось головні відомості про зверхній вигляд та склад цієї книжки.

Безперечно, кожний може здивувати з того, що я зупиняюся на такому стародруці, текст якого вже надруковано по новодруках, та про який добре відомо, коли й де він був надрукований. Не кажу вже про те, що передрук цього тексту зроблено досить непевно [3]). Але маю всі підстави думати те, що вказівки І. Каратаєва й В. М. Ундольського на Київ та 1659 рік було зроблено тільки на підставі здогадів. Нагадаю те, що примірник проф. М. О. Макаренка має 1 неперезначений аркуш та 26 перезначених аркушів, причому титульного аркушу в ньому нема. Так само й всі примірники, описані в І. Каратаєва та В. М. Ундольського, мають 1 + 26 аркушів. Безперечно, треба тут згадати про те, що в реєстрі В. М. Ундольського А. Е. Вікторов не зазначив зіркою браку титульного аркуша по перелічених у нього примірниках. Але нема жадного сумніву відносно того, що він їх особисто не розглядав [4]). Тому можна не звертати

---

[1]) Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ. Часть IV. М. 1828, с. 49—61. За-для арк. 7 обл. — 12 обл. порівн. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, Томъ I. СПБ. 1830 (редакція 1654 року і т. ин.).

[2]) Бібліотека І. Н. О. Збірник 35 (214), арк. 205 звор. — 219 звор. Бібліотека У. А. Н. Исторія о казакахъ, арк. 43 звор. — 52 обл.

[3]) Наприклад, і в нашій книжці, й в згаданих вище рукописах (Бібліотека І. Н. О. Збірник 35 (214). Бібліотека У. А. Н. Исторія о казакахъ), після підпису — „Черниговскій Аникѣй Силинъ“, в акті виборчої ради бачимо ще такі слова: „Протопопы“ | на той же радѣ были и къ статямъ руки приложили; | Переяславскій Григорій Бутовичъ (Нѣжинскій Михаилъ Ѳиллимоновичъ; | На той же радѣ ж были Переяславскіе сотники, асаулы, атаманы и вся старшина и въ ихъ мѣсто полковый их писарь | Василій Евтихиевъ синъ Василевскій руку приложилъ (цитую за Збірником 35 (214), арк. 208 обл. та 222 звор.). Усього того в „Собраніи Гос. Гр. и Дог.“ немає. Далі, в „Собраніи Гос. Гр. и Дог.“ в умовах нема заголовків над окремими артикулами, тимчасом як ми їх бачимо й в стародруці і в рукописах. Так само в стародруці й в рукописах умова Ю. Хмельницького з московським урядом складається з 19 артикулів, а не з 16 артикулів, як неправдиво зазначено в оглаві. До того, в тексті над кожним артикулом позначено його число. Тимчасом у „Собраніи Гос. Гр. и Дог.“ 19 артикул надруковано спільно з 18, без зазначення його числа над ним. Тотожній майже в усьому текст цих документів дає й Самійло Величко (Пам'ятки українського письменства. Т. І. Вид. У. А. Н. Київ, 1926, ст. 221—238).

[4]) И. Каратаевъ, Библіографическія замѣтки, с. 17, прим, та с. 28—47.

жадної уваги на вказівки А. Е. Вікторова, хоч вони ніби свідчать про те, що згадані в нього примірники мали титульний аркуш. Ті вказівки, очевидячки, суть цілком непевні. Тому така подібність що-до кількости аркушів примушує мене висновити те, що по всіх без вийнятку примірниках теж бракує титульного аркуша, як його немає й в примірникові проф. М. О. Макаренка. В кожному разі примірники Публічної Бібліотеки та В. І. Щербини також його не мають[1]). Більш од того, можу напевно твердити те, що вже в XVIII ст. примірники цієї книжки не мали титульного аркуша. Річ у тому, що неодноразово згаданий вище рукопис з Бібліотеки І. Н. О. (Збірник 35 (214)) походить з XVIII ст.[2]). У цьому рукопису (арк. 205 звор. — 219 звор.) подано повну копію з нашої книжки. Дуже легко упевнитися в тому, що в даному разі ми маємо копію власне з цього стародруку, а не з якого-будь иншого перводжерела. Річ у тому, що частину документів про пересправи Ю. Хмельницького з московським урядом у рукопису подано двічі, а решту один раз. Перший раз (арк. 205 звор. — 219 звор.) подано той офіційний московський текст, який ми бачимо в стародруці й в „Собраніи Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“ (ч. IV, с. 49—61). Цей текст увіходить до 2-ої частини цього збірника документів. Другий раз (арк. 222 звор. — 231 обл.) ми бачимо тільки умови з Б. Хмельницьким (в редакції 1659 р.) та з Ю. Хмельницьким під заголовком: „Часть 3. (Доношеніе Гетмана Юрья Хмельницкого з шляхетством. С приложеніем пунктовъ 1659 году генваря въ 13-е поданое“. Вже відокремлення цього тексту від попереднього до окремої частини й під окремим заголовком виразно свідчить про те, що джерела обох текстів були неоднакові. Дійсно, другий текст є офіційний український текст. За те свідчить і склад цієї 3-ї частини (арк. 220 обл. — 231 обл.). Починається вона з супліки Ю. Хмельницького цареві про затвердження його на гетьманстві. Далі йде акт виборчої ради з підписами, а царського наказа й присяги нема. Оглаву теж немає. Тимчасом текст другої частини цього рукопису (арк. 205 звор. — 219 звор.) являє собою дослівну в такій мірі копію нашої книжки, що він заховав навіть оглав. Різнація поміж стародруком та другою частиною не простягається далі від якоїсь иншої літери. Таким чином можна напевно твердити те, що 2 та 3 частини спи-

[1]) Проф. Ѳ. Титовъ, Типографія Кіево-Печ. Лавры, т. I, с. 366, прим. 434 (до с. 365). Він пише, ніби оглав у цьому примірнику міститься після тексту. Цікаво було-б перевірити цю його вказівку, бо проф. Ф. Тітов не належить до певних описувачів стародруків. Прикладом у нього надруковано „книжицѣ“, а в стародруці ми бачимо „книжици“. Так він подає й инші тексти та описи. Порів. ще М. Михайленка, Про київські стародруки XVII і початку XVIII ст. (Бібліологічні Вісти. Ч. 1—3. К. 1924, с. 83, прим. 1). По тогочасних книжках і на Вкраїні, й по инших країнах оглав звичайно містився на самісінькому початку книжки. Мабуть, примірник Публічної Бібліотеки має другий склад, чому й оглав у ньому опинився після тексту. Дякую В. І. Щербині за вказівку, що-до його примірника.

[2]) С. И. Масловъ, Обзоръ рукописей Библіотеки Университета Св. Владиміра. К. 1910, с. 37, № 214 (35).

сані з різних джерел. Про 3 частину нема сумніву в тому, що її скопійовано з документів. Але про другу частину того-ж не можна мовити. Річ у тому, що в „Собраніи Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“ ми маємо передрук з московського офіційного тексту, про що виразно свідчить урядова нотатка на тій збірці документів, що з неї видано їх: „168, Декабря въ 7 день подалъ Великому Государю въ передней бояринъ Князь Алексѣй Никитичъ Трубецкой съ товарищи“ [1]). Але в тому тексті, як те звичайно було по московських документах, жадного оглаву немає. Так само нема в ньому й заголовків над артикулами, бо того теж, звісно, не бувало по московських актах. Тимчасом текст 2 частини має не тільки ті документи, що їх подав цареві кн. А. П. Трубецький, а також оглав, не кажучи вже про заголовки над артикулами. Очевидячки, його скопійовано не безпосередньо з документів, а з якогось иншого перводжерела. Дослівна тотожність його з нашим стародруком указує на те, що цей стародрук і був його перводжерелом. А в такому разі й той примірник нашого стародруку, що з нього скопійовано 2 частину збірника, теж не мав титульного аркуша, бо в рукопису нема ні копії з того аркуша, ні найменшого натяку на нього.

Але досить порівняти текст „Собранія Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“ до текстів стародруку та рукописів, щоб визнати українське походження останніх текстів. Такі вирази в оглаві та по заголовках, як „албо“, „ведлугъ“, „книжици“, „готовости“, то-що, яскраво свідчать про Україну, як місце походження цієї редакції згаданих текстів. Але український характер тексту ще не вирішує справи про те, де саме був надрукований наш стародрук. Не допомагає в даному разі й рукописна його копія, бо вона теж не подає більших до нашої книжки відомостей про тую справу. Отже лиш зверхній вигляд книжки може стати в пригоді що-до з'ясування цього питання. Треба визнати те, що книжка не має урочистого вигляду. Хоч її оздоблено заставками й кінцівками, але вони роблять якесь чудне враження, бо вони взагалі не дуже чепурні й виконані деколи просто зле [2]). Всі заставки нашої книжки можна знайти по виданнях Київсько-Печерської та Стрятинської друкарень. Так само й всі кінцівки нашого стародруку тотожні з кінцівками тих-же друкарень. Майже всі заставки та кінцівки нашої книжки можна вказати перш за все у двох виданнях Київсько-Печерської друкарні 1659 та 1660 років [3]). Подаю порівняння цих трьох стародруків у таблиці:

---

[1]) Собраніе Гос. Гр. и Дог., ч. IV, с. 62.

[2]) Прикладом, заставка на арк. 22 обл. Тую-ж саму заставку ми стріваємо й по инших київських та стрятинських виданнях, напр., Молитвенник или требник. Стрятин. 1606, арк. 88 обл. та 492 обл. та Леітургіаріон си есть Служебник. К.-П. М. 1629, арк. 300 звор. Порівн. проф. Ѳ. Титовъ, Приложенія, с. 32. Особливо в стрятинській книжці ця заставка має просто чудовий вигляд. У нашому стародруці вона зовсім зіпсована. У Тітова, звісно, вона надрукована з змінами.

[3]) І. Галятовський, Ключъ Разумѣнія. К.-П. М. 1659 та його-ж Казанія приданыи до книги Ключъ разумѣнія названои. К.-П. М. 1660.

Заставки та кінцівки нашого стародруку	Заставки та кінцівки у „Ключѣ Разумѣнія“ 1659 р.	Заставки та кінцівки в „Казаніях“ 1660 р.
Заставка над оглавом . .	—	Арк. 9 обл. та 75 звор.
Заставка на арк. 1 обл. [1]).	—	Арк. 1 обл.
Заставка на арк. 7 обл. . .	—	Арк. 67 звор. та 80 обл.
Заставка на арк. 12 звор.	—	Арк. 25 обл. та 149 звор.
Заставка на арк. 22 обл. [2]).	—	—
Кінцівка під оглавом та на арк. 21 звор.	Арк. 53 звор. та 163 звор.	Зворіт титульного аркуша та арк. 15 обл.
Кінцівка на арк. 26 звор. [3]).	Арк. 131 звор.	Арк. 59 обл. та 75 обл.

Отже, більшість заставок та кінцівок нашого стародруку можна знайти в „Казаніях“, а в „Ключѣ Разумѣнія“ стрілися тільки дві такі-ж кінцівки. Як зазначено в таблиці, тотожні з нашим стародруком, заставки та кінцівки стріваються й по київських і стрятинських виданнях з років, раніших та пізніших од 1659 р. та 1660 р. Але з історії українського друку ми добре знаємо про перемандровування книжкових прикрас до инших друкарень [4]). Безперечно, тотожність однієї чи двох оздоб з печерськими книжковими прикрасами ще не могла-б служити за довід того, що наша книжка теж була надрукована в Печерській друкарні. Тимчасом як присутність наведених вище книжкових оздоб не тільки по різних київсько-печерських виданнях, а також у стрятинських виданнях, очевидячки, свідчить про те, що наша книжка могла бути надрукована лиш в Київсько-Печерській друкарні. До того, мивоволі впадає в очі й релігійність книжкових оздоб (мал. 1 та 2) у нашому стародруці, що зовсім не відповідає його змістові. Але така його риса тільки зайвий раз натякає на те, що його надруковано не у світській друкарні, а в якійсь такій друкарні, що належала до церкви. А порівняння черенків нашої книжки до друку наведених вище печерських видань з 1659 та 1660 років ще більше підкреслює те, що й з цього боку усі три стародруки суть

---

[1]) Порівн. також Апостолъ. К.-П. М. 1695, арк. 114 звор. Її двічі видав, звичайно, з великими змінами проф. Ф. Тітов (Приложенія, с. 306 та 462). Він ніде не зазначає, з якого видання він запозичив тії чи инші заставки та кінцівки. Але ще гірше є те, що він їх „прикрасив“ у своему виданні, себ-то, просто кажучи, переинакшив на свій смак. Тому чудесні своєю артистичністю та життям київські й стрятинські заставки та кінцівки у виданні проф. Ф. Тітова мають цілком мерлий та безсмачний вигляд.

[2]) Порівн. Молитвенник или Требник. Стрятин. 1606, арк. 88 обл. та 492 обл. Леітургіаріон си есть Служебникъ. К.-П. М. 1629, арк. 300 звор. Видано з змінами у проф. Ф. Тітова, Приложенія, с. 32.

[3]) Молитвенник или Требник. Стрятин. 1606, арк. 379 звор.

[4]) М. Макаренко, Мистецтво книжки (Бібліологічні Вісті. Ч. 1—3. К 1924, с. 98). В. Барвінок, Загальний огляд стародруків київських бібліотек (тамо-ж, с. 148). Проф. Ѳ. Титовъ, Приложенія, с. 4, 12—13, 31 і т. ин.

подібні один до одного. Таким чином цілий склад їхнього друкарського приладдя примушує висновити те, що нашу книжку надруковано теж у Київі, а саме в Печерській друкарні. Але цей висновок стверджують слова Самійла Величка, що цю книжку надруковано в Печерському манастирі [1]). Звичайно, дехто може завважити те, що цілий зверхній її вигляд аж надто бідненький та нечепурний для печерських друків, що я навіть зазначив певну недбайливість що-до її друкарського виконання. Так. Не суперечу супроти того. Але не зупиняючися поки-що докладніш на тій справі, нагадую лиш про те, що ані приватні київські друкарні, ані иншоміські друкарні не мали змоги підробити так усі книжкові прикраси й черенки під печерські оздоби та друк. Опріч того, ані в 1659 р., ані в ближчі до нього роки в Київі не було жадної приватної друкарні [2]). До того, майже всі прикраси в нашій книжці можна знайти й в Казаніях 1660 р. Так само, що-до черенків, наш стародрук є подібніший до Казань 1660 р., аніж до Ключа Разумѣнія 1659 р. Така подібність двох стародруків з друкарського боку навряд чи є випадкова. Думаю, що на її підставі можна висновити й про їхню одночасовість, себ-то прийняти 1660 р. за той час, коли надруковано нашу книжку. На превеликий жаль, Величко обмежується невиразною вказівкою, без року, що книжку надруковано потім [3]). Але за-для остаточного з'ясування цієї справи нам треба ще довідатися, якщо можна, про те, хто й за-для чого видав наш стародрук. Перейдемо до цього питання.

Перш за все виникає питання про те, чи наш стародрук заховався в повному складі свого тексту, чи первісний його текст був колись більший від сучасного. Слово „книжиця", вжите в заголовку оглава, виразно свідчить про невеличкий розмір нашої книжки. Крім того, одноманітність що-до кількости аркушів по всіх примірниках цілком вирішує тую справу. Очевидячки, ця книжка зáвсіди складалася з тих лиш частин, що ми їх бачимо в ній тепер. На користь цього висновка свідчать і рукописи. Склад рукопису ч. 35 (214) бібліотеки І. Н. О. я вже навів раніш, — він є цілком тотожній з нашим стародруком. Про „Историю о казакахъ" з бібліотеки У. А. Н. не можна напевно твердити, чи її текст скопійовано з друкованої книжки, чи з її рукописної копії. В ній бракує оглаву, а поміж викладом акту виборчої ради та умовою Б. Хмельницького додано декілька слів, що вони мусять надати характер оповідання цим документам [4]). Але брак оглаву є цілком зрозумілий, — в середині оповідання він-би був зовсім зайвий. Тимчасом, з вийнятком зазначених зараз відмін, склад та текст усіх документів суть цілком тотожні й з нашим стародруком, і з збірником ч. 35 (214) [5]). Навіть заголовки артикулів в умовах Богдана та

[1]) Пам'ятки укр. письменства, т. I, ст. 221.

[2]) С. Маслов, Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. (Бібліологічні Вісті Ч. 1—3. К. 1924, с. 57). М. Михайленко, Про київські стародруки XVII і початку XVIII ст. (тамо-ж, с. 85—86).

[3]) Пам'ятки укр. письменства, т. I, ст. 221.

[4]) Бібліотека У. А. Н. Исторія о козакахъ, арк. 45 обл.

[5]) Там-же, арк. 43 звор. — 52 обл.

Юрка Хмельницьких заховалися й тут. Поміж „Исторіею о козакахъ“, з одного боку, й стародруком та рукописом ч. 35 (214), з другого боку, різниця не простягається по-за звичайні правописні відміни, инакше казати, наш стародрук безпосередньо або небезпосередньо, становив перводжерело й за-для „Исторіи о козакахъ“. Таким чином по всіх цих пам'ятках ми маємо українську редакцію московського офіційного тексту, відрубну від тієї московської його редакції, що ми її бачимо в „Собраніи Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“ [1]). Очевидячки, українська редакція цього тексту могла повстати тільки на Вкраїні. Але де саме? Гадаю те, що в даному разі лиш гетьманська канцелярія могла скласти тую збірку документів, що її надруковано в нашому стародруці. Гетьманська канцелярія або особи, що оточували молодого гетьмана й поводарували його, й надрукували цей збірничок.

ЗАПИСЪ,
Покоторой Записи приведены
къ вѣре по стой Непорочной Еулско
Заповѣди, Гетманъ Гесоргій
Хмелницкій, и Ѡбозный, и Суди,
и Гасавулы, и Полковники, и Вся
Старшина, и Чернь.
Азъ, Гетман Гесоргій Хмел-
ницкій, Обѣщаюся пред стымъ
Еулїемъ, на томъ что впрошлыхъ лѣтехъ
посылали къ Кволикому Гдрю Царю
и Всеи

Річ у тому, що гетьманування Юрка Хмельницького, звісно, відбувалося серед дуже бурхливих та скрутних умов [2]). Ми знаємо з тогочасних урядових актів про тії чутки, що їх розповсюджували поміж українською людністю І. Виговський та инші вороги

[1]) Собраніе Гос. Гр. и Дог., ч. IV, с. 49—61.

[2]) В. Б. Антоновичъ и В. А. Бецъ, Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи въ біографіяхъ и портретахъ. Выпускъ I. К. 1883, с. 26—30.

московського уряду, а через те й вороги його протеже, молодого гетьмана [1]). Навряд чи можна припустити те, що супротивники Ю. Хмельницького не використали супроти нього тих величезних та шкідливих за-для

України змін що-до взаємовідносин поміж Україною та Московщиною, що були наслідком надмірних поступок з боку безсилого гетьмана на користь імперіялістичного московського уряду. Умова, що її склав з новим гетьманом московський уряд, значно й посутньо ламала умову, що склав

[1]) Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи. Т. I. СПБ. 1830, с. 461—467, № 236 — Собраніе Гос. Гр. и Дог., ч. IV, № 12.

той-же уряд з Богданом Хмельницьким. У 1659 р. яскраво виявилося те, чого суть варті не тільки царські урочисті обітниці, ба навіть царські присяги. Підвладження України од Московщини тепер ставало значно більшим та важчим. Од української автономії після цієї умови залишалася, власне кажучи, тільки бліденька мара тай тая лиш на папері. Немає жадного сумніву, що народня поголоска змальовувала справжній стан речей в ще гіршому вигляді. З другого боку, вороги нового гетьмана мусіли дбати про те, щоб змалювати й витлумачити його поступки московському урядові в як-найгіршому вигляді. Самозрозуміло, вся тая пославка, що ширилася тоді на Вкраїні про тогочасні події, хвилювала не тільки московський уряд, а також Ю. Хмельницького та осіб, що оточували його й висунули його на гетьмана. За-для з'ясування справи й за-для спростування тих почуток треба було подати громадянству певні відомості про обрання нового гетьмана та про умови, що склав він з московським урядом. Очевидячки, й за-для московського уряду, й за-для Ю. Хмельницького та його оточення мало цілковиту рацію надрукувати тії документи, що ми їх бачимо в нашому стародруці. Проте, приналежність примірника професс. М. О. Макаренка за минулих часів співучасникові подій 1659 р., кн. А. П. Трубецькому, може викликати гадку, чи не сам московський уряд надрукував тую книжку. Але й зверхній її вигляд, і її мова не дозволяють визнати Москву за те місце, де її було надруковано. Крім того, ця книжка має безперечно публіцистичну мету, а публіцистика ще не належала тоді до московських урядових звичаїв. Тимчасом на Вкраїні за тих часів вона була вже добре відома. Не тільки козацтво, ба навіть церква не зважали тоді публіцистики в борні з своїми суперниками. А про публіцистичний характер нашої книжки яскраво свідчать не тільки цілий її внутрішній склад, але й деякі дрібні подробиці в тому складі. Перш за все маю на увазі заведення заголовків до цього збірничка документів. Звичайно не кожний читач мав, може, час та бажання читати цілу тую книжку. Отже маючи на увазі таку річ, видавці підсунули такому недбалому читачеві досить тенденційні заголовки. Досить звернути увагу хоча-б на заголовок 1-го артикулу в умовах Б. Хмельницького: „О волностяхъ, вѣдлугъ давныхъ правъ Войска Запорозкогѡ". Такий заголовок впадає в очі читачеві й мимоволі робить певне враження [1]). Але видавці, маючи на увазі перш за все ледачого та малосвідомого читачів, ще полегшили їм справу що-до ознайомлення з змістом їхньої книжки, завівши до неї оглав з тими-ж гучними заголовками. До того, той оглав

[1]) До речи, А. Е. Вікторов під 1652 р. (В. М. Ундольскій, Очеркъ сл.-рус. библіографіи, с. 78, № 675) умістив такі відомості: „Постановленіе о войскѣ Запорожскомъ, напеч. въ Кіевѣ, 1652 г., въ листъ. Находъ. въ Рум. Музеѣ (?). — Не 1654-го ли..?". Очевидячки, в даному разі скоїлася звичайна за-для російських бібліографічних творів плутанина, бо в 1652 р. умови 1654 р., звісно не могли бути надруковані, а в 1652 р. жадних умов поміж Б. Хмельницьким та московським урядом не складалося. Таким чином у нашому стародруці ції умови були по-перше надруковані, хоча й в неавтентичній редакції, а в зміненій редакції 1659 р.

вони склали не без публіцистичного шахрайства, а саме в умовах Ю. Хмельницького наведено в оглаві заголовки тільки перших 16 артикулів. Тимчасом як заголовків 17—19 артикулів бракує в оглаві, а вони суть такі: Арт. 17 (арк. 20 звор.), „О подводах и кормах посланником"; Арт. 18 (арк. 21 обл.) „О тых, которые вѣры не учинят его цар. вел."; Арт. 19 (арк. 21 звор.) „О тыхъ, которые нарушать восхощутъ стат'и". Думаю, що ції заголовки навряд чи могли так приємно вразити читача, як той заголовок першого артикулу в умові Б. Хмельницького. Тому видавці визнали за ліпше зовсім усунути їх в оглаві з читачевих очей. Тимчасом заголовок першого артикулу в умовах Б. Хмельницького так розташовано в оглаві, що він мимоволі впадає в очі читачеві й робить таке враження, буцім він є заголовок книжки, а не одного власне артикулу. Так само вони повелися й відносно заголовків до умови Ю. Хмельницького. Заголовок першого її артикулу так надруковано в оглаві, що він теж мимохіть впадає в очі читачеві й затуляє инші заголовки, начеб-то він був заголовок за-для цілого дальшого змісту книжки. Ще ліпше вони впорядкувалися з присягою Ю. Хмельницького та ради. Її заголовок в оглаві надруковано тими-ж саме черенками, що й заголовки артикулів в умовах Ю. Хмельницького, й до того безпосередньо під тими заголовками. Треба дуже уважно читати оглав, щоб примітити в ньому той заголовок присяги. Крім того, перше слово в тому заголовці — „Записъ" — також не підкреслює його змісту, а, власне кажучи, укриває його. Самозрозуміло, що таке дипломатичне оброблення цього збірничка документів за-для видання не могло сподіятися на Московщині. Більш од того, за-для московського уряду деякі зазначені вище подробиці що-до публіцистичного удосконалення оглаву не мали жадної ваги. Таким чином Москву треба усунути, й залишається тільки Україна, як місце, де складено нашу книжку. Цікаво зазначити те, що майже всі відомі нам примірники цієї книжки знаходяться тепер на Московщині. А втім і примірник проф. М. О. Макаренка належав кн. А. П. Трубецькому, себ-то теж був колись на Московщині. Відомі нам тепер рукописні її копії походять з Лівобережної України, себ-то з булої Гетьманщини. Беручи на увагу ближчі стосунки Гетьманщини до Московщини, як Правобережної України до Московщини, ми легко зрозуміємо розповсюдження цієї книжки на Московщині. Крім того, можна легко припустити й те, що надруковано її за згодою московського уряду. Навпаки, на Правобережжі, де зосереджувалися головним чином супротивники нового гетьмана та московського панування на Вкраїні, очевидячки, вона була менш розповсюджена. До того, слід згадати й про те, що Руїна та унія понищили на Правобережній Україні чимало наших стародруків, а серед них погинули, мабуть, і тії примірники нашого стародруку, що вони колись були тут. В кожному разі й короткочасність гетьманування Юрка Хмельницького, й неспокійність того гетьманування примушують гадати, що нашу книжку надруковано десь поблизу від гетьманської резиденції. Але на Гетьманщині за тих часів була тільки

одна друкарня, а саме друкарня Київсько-Печерського манастиря [1]). Чернігівська друкарня після 1646 р. не функціонувала, в Новгороді-Сіверському друкарська справа розпочалася значно пізніш [2]). Таким чином всі ції міркування ще раз примушують висновити те, що наш стародрук вийшов з Печерської друкарні. На тую друкарню, як місце, де надруковано цей стародрук, вказує й Самійло Величко [3]).

Але виникає питання про те, чи він був надрукований справді в 1659 р., як гадають російські бібліографи, чи час його надрукування є инший. Водяні паперові тавра в даному разі не можуть стати нам в пригоді, бо, по-перше, вони не датовані, а, по-друге, вони суть зовсім невиразні. Навпаки, величезну вагу за-для вирішення нашої справи має дата, що її зазначено в нотатці на документах, поданих од кн. А. П. Трубецького цареві й надрукованих у нашій книжці, а саме 7 грудня 1659 року [4]). Коли-б цей стародрук вже був надрукований в той час, то кн. А. П. Трубецький передав-би цареві не тільки автентичні документи, а й друковану їх копію, себ-то примірник нашого стародруку, про що, згідно з московськими канцелярійними звичаями, було-б згадано в зазначеній вище нотатці. Тимчасом жадної згадки про наш стародрук у тій нотатці немає. Очевидячки, кн. А. П. Трубецький 7 грудня 1659 року ще не мав цієї книжки, хоч потім він її мав, судячи з його напису на примірнику проф. М. О. Макаренка. Припустити таку річ, що кн. А. П. Трубецький вже мав її в той час, але не подав цареві, в жадному разі не можна, якщо знати тогочасні московські звичаї, а саме, перш за все, люту борню поміж боярськими ванітниками про уряди та про ласку царську й, по-друге, відоме московське сікофантство. Таким чином він отримав, очевидячки, цю книжку вже після від'їзду з України, бо вона тоді ще не була надрукована. Але вона й не могла бути надрукована в той час, тому що присяга гетьмана та ради відбулася лиш 17 жовтня 1659 р. [5]). Слова Величка про ці документи: „потом в монастиру Кіево-Печерскомъ видрукованніе“ — теж вказують на час друку, пізніший від подій [6]). А в такому разі навряд чи можна припустити тую річ, що цей збірничок документів був надрукований раніш од того часу, коли вся справа була вже цілком закінчена, й тії документи здобули правну силу та вагу. Таким чином можна напевно твердити те, що й 17 жовтня 1659 року наша книжка не була ще надрукована. Але немає жадного сумніву що-до того, що гетьманська канцелярія й не мала часу й змоги за-для виготовування тих актів до друку, доки кн. А. П. Трубецький ще перебував на Вкраїні. З другого боку, за-для виготування цих документів до друку потрібно було досить

[1]) С. Маслов, Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст., 49—50, 57, 59—60. М. Михайленко, Про Київські стародруки XVII і початку XVIII ст., с. 89—90.

[2]) С. Маслов, Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст., с. 59—60.

[3]) Пам'ятки укр. письменства, т. I, ст. 221.

[4]) Собраніе Гос. Гр. и Дог., ч. IV, с. 62.

[5]) Тамо-ж, с. 49 та 59—61.

[6]) Пам'ятки укр. письменства, т. I, ст. 221.

вільного часу, тим паче, що їх не було просто скопійовано, а вміло оброблено до друку, як я зазначив вже вище. Така обробка теж вимагала часу. Як ми вже бачили, в нашій книжці надруковано московський склад актів, корисніший за-для нового гетьмана. Але видавцям, очевидячки, попереду треба було вирішити те, який саме склад тих документів буде корисніш надрукувати, чи український, чи московський. А на все те знов потрібно було часу. Якщо згадати про тую марудність, що була так властива тогочасним канцеляристам, то, очевидячки, за-для виконання такої складної справи їм треба було багатенько часу. Опріч того, й тогочасні друкарні не могли працювати прудко. Таким чином немає жадної рації думати те, що за 2 місяці й 14 днів, що залишилися до 1 січня 1660 року після присяги гетьмана та ради, нашу книжку не тільки було виготувано до друку, ба навіть надруковано. Крім того, Печерська друкарня на початку 1660 року друкувала книжку І. Галятовського „Казанія приданіи до книги Ключъ Разумѣнія названои". Тую книжку було закінчено друком лиш 20 липня 1660 року [1]). Коли взяти на увагу розмір тієї книжки та ретельність її друку, то навряд чи можна припустити те, що її було надруковано хутко. Очевидячки, друкарня не могла друкувати поруч з нею дуже швидко навіть таку невеличку „книжицю", як наш стародрук. Але навряд чи їх було надруковано одночасово. Печерська друкарня звичайно не друкувала одночасово декількох книжок [2]). Тому буде за ймовірніше визнати те, що наша книжка була розпочата друком після надрукування твору І. Галятовського, себ-то після 20 липня 1660 року. З другого боку, дивовижна подібність оздоб та черенків нашого стародруку до прикрас та друку „Казань" примушує думати те, що друкування нашої книжки почалося безпосередньо після надрукування „Казань", чому й друкарське приладдя, що воно було вжите за-для надрукування „Казань", було використане й при друкуванні нашої книжки. Невеличкий її розмір дозволяє гадати те, що її друк був закінчений досить прудко. Отже, все наведене вище дає право твердити те, що наш стародрук був надрукований не в 1659 р., а в другій половині 1660 року.

Але вирішення справи про час надрукування нашої книжки ще не розвязує питання про те, чому вона не має титульного аркуша. Колишня приналежність примірника проф. М. О. Макаренка співучасникові подій 1659 року, кн. А. П. Трубецькому, не дозволяє думати про те, що московський уряд через щось заборонив видати її. Така визначна особа в московських урядових колах, як кн. А. П. Трубецький, не стала-б тримати в себе забороненої од уряду книжки. Тимчасом власний його примірник заховався до наших часів. Так само не можна припустити й того, що книжку не було закінчено виданням через заборону з боку гетьманського уряду або через брак грошей у видавців. Взагалі, кожну думку про не-

[1]) І. Галятовський, Казанія, титульний аркуш. Пор. проф. Ѳ. Титовъ, Приложенія, с. 383.

[2]) Проф. Ѳ. Титовъ, Приложенія, passim.

закінчення видання треба зовсім одкинути, бо друкарня-б не стала брошурувати незакінченої виданням книжки. А через те ми-б не мали жадного її примірника. Тимчасом за-для видання XVII ст. вона заховалася до наших часів, порівнюючи, в чималій кількості примірників. Таким чином самий факт існування цієї книжки тепер свідчить виразно про те, що справа з її виданням була цілковито закінчена. Отже, з'ясування нашої справи слід шукати десь в иншому напрямі. На мою думку, те питання розвязується простіш. Я вже казав вище те, що видання нашої книжки, безперечно, задумано в оточенні Ю. Хмельницького. Але за-для видавців мало рацію не виявляти себе в жадному разі. Тому ми не бачимо в нашому стародруці ні передмови, ні післямови, так властивих тогочасним книжкам. Анонімність видання була зручніша й корисніша в даному разі. Якщо книжка-б досягла своєї мети, з неї можна було користуватися й посилатися на неї, не зважаючи на її анонімність. У разі наслідки-б її видання були негативні, легко можна-б було відмовитися від кожної причасности до неї. Тому я гадаю те, що її було замовлено друкарні просто без жадного титульного аркуша.

Ось тії міркування з приводу стародруку, приналежного проф. М. О. Макаренкові, що я їх можу подати до суду читачів. Най вони сами вирішать, чи мої гадки правдиві, чи ні. Маю лиш тую надію, що в кожному разі мені поталанило довести маловідомість та цікавість цієї книжки. Буду дуже радий, якщо моя студія над нею не стане останнім словом про неї, а буде лиш першим словом. Щиро бажаю того, щоб тії вчені, що мають які-будь инші думки та матеріяли про цей стародрук, звернули свою увагу на нього, бо, на мою думку, він є цілком вартий їхньої уваги [1]).

Проф. Василь Данилевич.

Київ.
Вересень-Листопад 1924 р.

Додаток.

До нотатки 1, на стор. 38. Коли моя студія була вже відіслана до друкарні, я мав нагоду ознайомитися з критичним начерком д. В. І. Щербини „До питання про статті Богдана Хмельницького" (Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Т. І. К. 1928 та окрема відбитка). Шановний автор (ст. 200, н. 1) подає в ньому витяги з московських актів, з яких можна висновити те, що московський уряд надрукував у Київі умову, складену 1659 р. з Ю. Хмельницьким. Але цій вказівки московських актів

[1]) Цю замітку я склав ще до 350-річного юбілею українського друку. Але тоді вона залишилася ненадрукованою в теці тієї редакції, для якої вона була складена. Дякую редакції за те, що вона погодилася віддати цю замітку У. А. Н. для її надрукування у „Записках". 11. V. 28 р. *В. Д.*

аж надто важко, з наукового боку, погодити з цілком українською вдачею нашого стародруку. Якщо він становить офіційне московське видання, то доведеться припустити те, що виконання цього завдання було доручене гетьманській канцелярії, яка й надала цій книжці українського характеру. Навряд чи могло бути так. Так само не могли зробити цього й в Печерській друкарні. Я вже зазначив те, що, за Тітовим, примірник Публічної Бібліотеки відрізняється від инших відомих нам примірників цієї книжки розташуванням окремих її частин у ньому. Чи не видала гетьманська канцелярія цих актів, незалежно від офіційного московського видання? Отже, треба вивчити всі відомі нам примірники цього стародруку для розвязання цієї справи.

Мушу поруч з тим зробити дві поправки до слів д. В. І. Щербини. Умова з Ю. Хмельницьким складається з 19 артикулів, а не з 18, як він пише (ст. 199—200). Так само примірників нашого стародруку занотовано в науці більш од 3 (ст. 200, н. 1).

Праці проф. А. Яковлева я не міг здобути. Але наведені в д. В. І. Щербини відомості про її зміст примушують мене визнати висновки професс. А. Яковлева за міцніші від висновків д. В. І. Щербини. Вся політика московського царського уряду відносно України була збудована на системі шахрайства, насильства та зловживань. Та й сама історія з настановленням Ю. Хмельницького на гетьмана становить аж надто яскравий приклад з цієї політики. Нема жадних наукових підстав уважати текст умови 1654 р. в актах 1659 р. за автентичний. Тому я й наменував його редакцією 1659 р., не знаючи про таку-ж назву, що надав цьому текстові проф. Яковлів. Отже, все те ще більш висуває необхідність порівняльно вивчити всі відомі науці матеріяли про тую справу.

Етюди з історії стародруків.

XI. „Синопсисъ". Київ, 1680 [1]).

Найцікавіший період у довгій, багатолітній історії видатної історичної компіляції, відомої під назвою київського „Синопсиса", становить остання чверть XVII в., коли в виданнях Київо-Печерської Лаври, що йшли одне за одним, поступінно виробивсь той текст пам'ятки, який мав таке велике поширення у XVIII та XIX ст.

Вперше „Синопсисъ" видала Лавра „по благословенію" архімандрита Інокентія Гізеля р. 1674 (4°. Загол. арк. + 122 стор.) Дещо відмінивши й доповнивши, видання це відновлено було р. 1678 (4°. Загол. арк. + 128 + + 6 ненум. стор.) Незабаром з'явилося третє видання, поширене низкою вставок (див., наприклад, 29 розділів про Мамаєве бойовище на стор. 123—179) та доповнене оповіданням про турецько-татарську навалу на Україну в рр. 1678—1679 [2]).

Це третє видання, датоване 1680 роком, викликає низку цікавих бібліографічних питаннів. Ще И. П. Каратаєв у „Хронологической росписи" 1861 р., а згодом В. М. Ундольський та А. Родоський відзначили дві відміни видання 1680 р., одну — з нумерацією по сторінках, другу — нумер. по аркушах [3]). Проте, докладніше вивчення окремих примірників доводить наявність не двох, а що-найменше — трьох відмін „Синопсиса", датованих тим самим 1680 роком.

Придивімося ближче до цих відмін, визначаючи примірники першого типу літерою *A*, другого — літерою *B* і третього, з нумерацією по аркушах, — літерою *C*.

---

[1]) Резюме розд. XI, під назвою „К исторіи изданій Киевского Синопсиса", надруковано р. 1927 в „Сборникѣ статей, посвященныхъ акад. А. И. Соболевскому", Ленингр.

[2]) Історію тексту „Синопсиса" у виданнях XVII ст. див. у П. Пекарськ[illegible]го, Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Т. II. СПБ. 1862, стор. 333—334, та у В. С. Иконникова, Опытъ русской исторіографіи. Т. II, кн. 2, К. 1908, стор. 1555—1556.

[3]) И. Каратаевъ. Хронологическая роспись. СПБ. 1861, №№ 872 та 873. — В. М. Ундольскій. Очеркъ славяно-русской библіографіи. М. 1871, №№ 951 та 952. — А. Родосскій. Свѣдѣнія о нѣкоторыхъ рѣдкихъ экземплярахъ церковно-славянскихъ книгъ, хранящихся въ библіотекѣ СПБ. Духовной Академіи. „Христіанское Чтеніе" 1879 г. № 7—8, стор. 228—230. — Й о г о - ж. Описаніе старопечатныхъ и церковно-славянскихъ книгъ, хранящихся въ Библіотекѣ СПБ. Духовной Академіи. Вып. I. СПБ. 1891 (1884), № 332.

I. Примірники типу *А* становлять найпоширеніший варіянт видання 1680 р. [1]). Розмір „Синопсиса“ в цій групі — 4 ненумеров. + 224 стор. in 4°. Понумеровано сторінки більш-менш завдоволяще, проте трапляються иноді й помилки; от, на стор. 3 стоїть число є, на сторінці п'ятій — г, на стор. 120 — к; на стор. 128 — ри, на стор. 220 — ок, на сторінках 12, 217 та 224 немає відповідних колон-чисел. Основний текст книжки видрукувано звичайним по київо-печерських виданнях XVII—XVIII в. середнім, $2^1/_2$-міліметровим шрифтом; окрім того, у виданні трапляються й инші

1. Синопсисъ. К. 1680, А. Загол. арк., 1-й рядок. (Оригінал 8 × 0,7 снт.).

шрифти: більші — на 6 і 4 млм. — по заголовках статтів; на 3 млм. — по заголовках та в „славословіи“ на стор. 224; дрібніший — на 2 млм. — у колон-титулі та в віршах на стор. 223; найдрібніший — на 1 млм. — в написах до гравюри на стор. 4 ненумеров. та по цитатах на берегах. Набір сторінки — 24 рядки; завширшки рядки близько 11,6 снт. Вгорі по сторінках уміщено колон-титул і колон-число, внизу — переноси. Зшитки, з яких складається книжка, мають по 4 арк.; усіх зшитків — 28; помічено їх за допомогою літер слов'янської абетки, що до їх на позначення другого і третього аркуша в зшиткові долучається числа к та г: А, Ак, Аг, —; Б, Бк, Бг, —; ...Щ, Щк, Щг, —.

З боку художньої обробки видання має такі особливості. Заголовок твору, що починається з ксилографічного рядка ΣΥΝΟΨΙΣЪ, видрукуваного тим самим кліше, що й у виданні 1678 р. (див. знімок № 1), — вміщено у рамці з друкарського орнаменту. Так само з друкарського орнаменту скомбіновано рамку на стор. 4 ненум. та прикраси до колон-титулу. По инших сторінках текст обведено простими лінійками, поміж якими розташовано набрані дрібним шрифтом глоси та покликування на польських хроністів і инші джерела. На стор. 1-й — ритована на дереві заставка, подібна до літери *П*. У медальйоні її виображено Бога-Отця з написом Вѣтхій Денми; у заглибленні заставки — ритований початок заголовку першої статті — Ꙗ НАЧАЛѢ (див. знімок № 2). Орнаментованих ініціялів у виданні тільки 2: невеличке на розмір (9 × 10 млм.) Р — на звороті титульного аркуша (стор. 2 ненум.) та, порівнюючи, велика (3,3 × 4 снт.) літера Б, з постаттю святого на ввесь зріст — на початку першої статті

[1]) Ми користувалися з трьох примірників типу *А*, що належать Всенародній Бібліотеці України (В. Б. У.) й переховуються в різних її відділах: 1) в Університетському Відділі під шифром Х. 127. 350; 22 вересня р. 1911 подарував цього примірника Вол. Хитрово з родинної бібліотеки у с. Муратові Болхов. пов. Орловської губ. Бібліотеці Київського Університету, 2) в Відділі стародруків, 3) в бібліотеці Київо-Софійського Собору під № 731.

(стор. 1. Див. знімок № 2); по инших статтях за ініціяли правлять неорнаментовані товсті літери у 10 млм. заввишки. Кінцівок теж дві: на

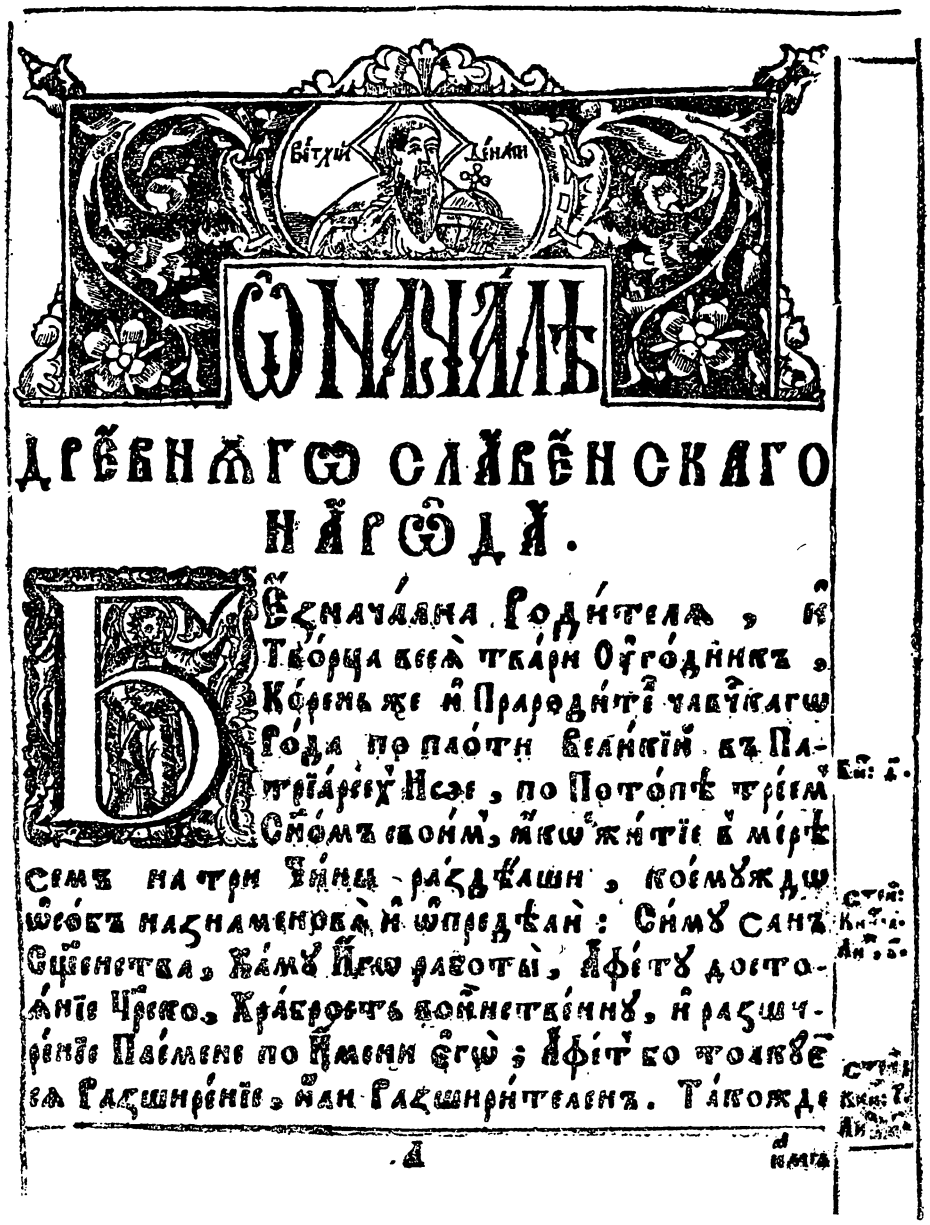

2. Синопсисъ. К. 1680, *А*. Стор. 1 (Оригінал 12,8 × 17,1 снт.).

стор. 223 — вузька, з друкарського орнаменту, і на стор. 224 — більша, різьблена мережчаста[1]). Видання прикрашають три гравюри, відтиснуті

[1]) Та само гравірована кінцівка трапляється й по инших виданнях Київо-Печерської друкарні кінця XVII—початку XVIII ст. Див., наприклад, „Патерикъ или Отечникъ Печерскій" К. 1702, грудень, арк. 40.

з дерев'яних клішів: 1) на стор. 3 ненум. вміщено образ російського державного герба: двохголовий орел, покритий зверху трьома коронами, з берлом і державою; у медальйоні на грудях його — св. Георгій, що забиває дракона, а навколо герба ініціяли титулу й імення царя Федора Олексійовича: Ѳ М Ѳ Г Ц Й Ѳ К Ѳ Ѧ Ѳ Ѳ Й М Й Ѳ Ғ С. 2) На стор. 4 ненум. вираження жертвоприношення Ноя: в правій частині гравюри — пойнятий вогнем жертовник із покладеною на ньому жертвою; перед їм — навколішках і з піднесеними до неба руками — Ной з жінкою та сини його: Сим, Хам та Іафет із їхніми жінками (всього 8 постатів); з лівої руки — спинився на горі ковчег; у горішній частині гравюри — веселка дугою та сонце з жидівським написом — J e h (o) v a h; праворуч долі — група тварин. На гравюрі познаки: ꙗ҃ко҃в҃ ѯ҃ахон та А: К: Вперше гравюру цю зустрічаємо на зв. тит. арк. „Синопсиса“ 1678 р. [1]). 3) На стор. 60, після статті „О҃ посла҃хъ гр҃ѣчески҃хъ къ вла҃ди҃мі҃рѣ҃“, є образ в. кн. Володимира: показано кн. Володимира на цілий зріст, у князівській короні, з хрестом на сім кінців — у правій, та з берлом — у лівій руці; у рамці навколо центральної постати виображено двох херувимів, князів — Гліба з мечем та Бориса зо списом, розмову Володимира з грецьким філософом і охрещення Володимирове; коло постати кн. Володимира напис: Цр҃ъ вла҃ди҃ми҃р҃; внизу позначено: ꙗ҃ко҃в҃ ѯ҃ахп. м҃ца декемвр҃іа҃ дн҃а҃, к҃, І: К:

Все видання надруковано чорною фарбою; літер, друкованих цинобрю, немає.

Папір у примірниках *А* неоднаковий, з водяними знаками п'ятьох типів. Серед їх найвиразніша — звичайна в другій половині XVII віку філіграмь „голова блазня“ (la folie) у двох варіянтах: 1) в уборі на сім брязкалець, подібна до знаку, наведеного у Н. П. Лихачева: „Бумага и древнѣйшія бумажныя мельницы въ Московскомъ государствѣ“ СПБ. 1891, № 477; 2) в уборі з п'ятьма брязкальцями, що трохи нагадує собою знака, наведеного в тій-таки праці під № 551 (р. 1686). Третя філіграмь — літери *М* та *И*(?) у гербовому щиті; в четвертій, здається, можна вбачати „герб м. Амстердама“; п'ята — не досить виразна.

Текст видання характеризують такі ознаки.

Заголовок:

Сѵ̑нѡ̑псѣ̑
и҃ли҃й
кр҃а҃ткоѥ̑ собра҃нїѥ̑
ѿ ꙗ҃зы҃чны҃х҃ лѣтопи҃сцѣ҃, ѡ҃ нача҃лѣ҃ славѧно-
рѡ҃сі҃йскаго на҃рода, и҃ перконача҃лны҃х҃ кн҃зе҃х҃ бг҃оспаса҃емаго
гр҃а҃да кі҃ева҃

[1]) У „Синопсисі“ з 1674 р. на зв. тит. арк. вміщено гравюру з тим самим сюжетом, але ритував її на дереві инший гравер — Ілія.

ѡ҆ Жи́тїи ст҃гѡ Бл҃говѣ́рнагѡ Вели́ка Кн҃зѧ
Кїевскагѡ и҆ Всеѧ̀ Рѡ́ссїи Первѣ́йшагѡ Самоде́ржца
ВЛАДИМЇРА.
и҆ ѡ҆ Наслѣ́дника Бл҃гочⷭ҇ти́выѧ Держа́вы є҆ Рⷭ҇сїйскїѧ, да́же
до Пресвѣ́тⷭ҇: и҆ Бл҃гочⷭ҇ти́ваго Гдⷭ҇рѧ н҃шего Цр҃ѧ, и҆ Вє҆: Кн҃зѧ
ѲЕѠДОРА̀ А҆ЛЕ́ѮѢЕВИЧА̀,
Всеѧ̀ Вели́кїа, и҆ Малы́ѧ, и҆ Бѣ́лыѧ Рѡ́ссїи
САМОДЕ́РЖЦА̀.
Въ ст҃о́й Вє҆: Чꙋдотвⷪ҇: Ла́врѣ Кїево-Печⷭ҇ской
Ставропѣ́гїи Ст҃ѣ: А҆рхїеппⷭ҇а Коⷩ҇ста: Патрїѧ́хи Вселеⷩ҇ска:
по Бл҃ве́нїю Пречⷭ҇тнаго ѡ҆ Хрⷭ҇тѣ̀ Гдⷭ҇на Ѿца̀
ЇННОКЕНТЇА ҐЇЗЇЕЛѦ
Млⷭ҇тїю Бж҃їею А҆рхимандри́та Тоѧ́жде ст҃ы́ѧ Ла́вры,
ИЗОБРАЖЕННОЕ ТѴПОМЪ
В҃ Лѣ́тѡ ѿ Созда́нїѧ Мїра ҂зрпи.
ѿ Воплоще́нїѧ же Бг҃а сло́ва ҂ахп.[1])

На зв. загол. арк. (стор. 2 ненум.) надруковано вірші на честь руського народа та царя Федора Олексійовича під назвою: Є҆гѡ Цр҃когѡ̀ Пре́свѣтлагѡ̀ Вели́чества Россїйскомꙋ̀ Родꙋ̀, що починаються словами: Россі́йскїй Ро́де коль ты Бл҃горо́дный!.. (всього 18 рядків).

Під образом герба на стор. 3 ненум. — вірш на чотири рядки:

Правосла́внагѡ Цр҃ѧ О҆ре́лъ двоегла́вный,
ѿ Восто́къ Сл҃нца да́же до За́пада сла́вный.
Бл҃гоче́стїемъ Вѣ́ры, си́лою Держа́вы,
Враго́въ д҃ши и҆ тѣ́ла побѣжда́етъ гла́вы.

На стор. 4 ненум. коло малюнку Ноєвої жертви — цитати з книги Битія, VIII, 20; IX, 1, 26—27; X, 1—2.

На стор. 1—223 текст „Синопсиса“, що починається з статті Ѿ нача́лѣ дре́внѧгѡ сла́венскаго на́рѡда̀ й кінчається оповіданням Ѿ приходѣ мнѡже́ственны силъ ца́рскихъ и҆ во́искъ за́порозскихъ къ Кїевꙋ року 1679.

[1]) Знімок загол. арк. „Синопсиса“ 1680, *А* див. у Іл. Свенціцкого: „Початки книгопечатаня на землях України“. Жовква, 1924, табл. LXXVIII, № 188; під № 189 — знімок з стор. 197.

Після тексту, на стор. 223 вірші:

Къ читателю сего лѣтописца
Ѿ Тѵпоґрафѡвъ.

Ізволившему Бгу помощъ свою дати,
Обы Книжица сія ишла в Міръ з Печати.
Аллилуїа рещи ꙗкѡ подобаетъ,
Напечатана дѣла Конецъ возглашаетъ.
Аще же и грѣхъ ꙗковъ знайдется в семъ дѣли,
Разумъ какѡ, самъ вѣси, в немощно єстъ Тѣли.
Мудро дарова ти Бгъ злѡ и добро знати,
А любовію грѣхи какѡ покривати.
Широтою зде слѡвесъ тебѣ не стужаемъ,
Єсмы ли скудоумны, оумнуся смиряемъ.
Не вотще ся хужшеє лучшу покаряетъ,
Когда сам Вышній Гдь, такъ повелѣваетъ.

Цих віршів у виданнях „Синопсиса“ 1674 та 1678 рр. немає. Не важко помітити, що ця післямова „типографовъ“ являє собою акростих з іменням відомого лаврського друкаря з кінця XVII ст. Іоана Армашенка [1]).

На останній, 224-й стор. книжки вміщено славослов'я та подяка Богові за викінчення видання.

Те, що образ в. кн. Володимира на стор. 60-й, вміщений у набір 8-го зшитка, датовано 30-м грудня р. 1680, приневолює гадати, що дата на тит. арк. стосується до початку друкування, й що книжку в світ випущено було не раніш, як 1681 року.

---

[1]) Ім'я автора „Синопсиса“ нам досі невідоме. Традиційний погляд, буцім-то цей твір належить архім. Інокентію Гізелю, веде початок, здається, від Nic. Bergius'a, що в праці „Exercitatio historico-theologica de statu Ecclesiae et religionis moscoviticae...“, Holmiae 1704, наводить на стор. 37 Герберштейнову думку про походження слов'ян: „Gentem esse Slavonicam, ex natione Japhet, atque olim consedisse ad Danubium, ubi nunc Hungaria est et Bulgaria“, й далі зазначає: „Consentit Synopsis Historia Ghízelii Archimandritae, Líng. Russ. impressa 1678. pag. 7...“ Пор. П. Пекарскій. Наука и литература... т. II. СПБ. 1862, стор. 334. — Страленберг й за ним Далін уважали за автора „Синопсиса“ якогось „патріарха Константина“. [Митр. Евгеній]. Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина. Т. I. СПБ. 1827, стор. 199 — Починаючи з р. 1807, „Синопсисъ“, невідомо, на яких підставах, друкується серед творів Димитрія Ростовського (див. стор. 64). — И. А. Шляпкинъ, у звязку з наведеним акростихом, висловлює здогад, чи не був автором „Синопсиса“ Армашенко. „Св. Димитрій Ростовскій и его время“ СПБ. 1891, стор. 204—205. Проте вірші ці свідчать не про складання „Синопсиса“, а тільки про друкування його та можливі друкарські „грѣхи“, й нам здається правдоподібнішим вбачати в Армашенкові особу, що керувала тільки друкарською частиною видання.

II. Відміна типу *B* трапляється ніби значно рідше. У Київі ми знайшли один тільки, та й той з дефектами, примірник із цієї групи — в бібліотеці В. М. Базилевича [1]).

Як і *A*, примірники типу *B* мають нумерацію по сторінках: у їх, либонь, так само повинно бути 4 ненум. + 224 стор. in 4°, але сторінок 3—8, 219—224 у примірникові Базилевича бракує. Помилки, що-до нумерування сторінок *B*, почасти ті самі, що і в *A*: стор. 120 позначено числом к̄, 128 — р̄н, 217 — без номера; почасти трапляються й нові помилки: стор. 58 та 126 без номера; на стор. 86 — п̄з, 158 — н̄рн, 185 — рп̄г. З погляду инших зовнішніх ознак, примірники *B* близько наслідують групу *A*: в їх ті самі шрифти — більші, середній та дрібніші; таке саме заверстання, що дає 24 рядки на сторінку, з рядками в 11,6 снт. завширшки; є також на сторінках колон-титул і переноси; зшитки понумеровано за тим самим принципом; перший рядок загол. арк. ΣΥNΟΨΙΣЪ вибито тим самим кліше; рамці на загол. арк., на стор. 4 ненум. і прикраси до колон-титулу скомбіновано з того самого друкарського орнаменту; лінійки, що їми пообводжувано текст поодиноких сторінок, розташовано так само, як і в *A*; заставка, кліше ☙ НАЧА́ЛЪ, ініціял Б на стор. 1, чорні 10-мм. літери на початку окремих статтів — усе ті-ж, що і в *A*. Гравюри з виображенням російського герба, Ноєвої жертви та в. кн. Володимира вміщено по тих самих місцях книги, й походять вони з тих самих клішів, що їми відтиснуто їх було в *A*. Як і *A*, примірники *B* теж друковано самою чорною фарбою, без цинобри.

Попри всю цю схожість зовнішніх ознак, група *B* має, проте, й дещо відмінне. От, протинка у *B* формою своєю трохи не така; однаковий друкарський орнамент на загол. арк. та на стор. 4 ненум. — в *B* скомбіновано трохи инакше; пор., напр., правий спідній ріжок загол. аркушу, горішній і долішній ріжки у лівій частині на стор. 4; окрім того в горішній поземій стороні цієї останньої рамки бракує трьох орнаментальних хрестів, впроваджених до складу відповідного місця по примірниках *A*. Ініціяли *P* на зв. загол. арк. (стор. 2 ненум.), хоча завбільшки більше-менше й однакові, виглядають різно.

Водяні знаки паперу в Базилевичевому примірникові трьох типів, причому один знак цілком збігається з таким самим знаком в *A*; инші два — відміни філіграни „la folie“ з 5 бубенцями — відмітні од відповідних знаків *A*.

Заголовок, склад статтів і послідовність їх у „Синопсисѣ“ типу *B* — такі самі, як бачимо ми й у примірниках *A*.

Набрано *B*, виразно наслідуючи *A*, але докладне порівняння виявляє все-ж більше або менше помітну несхожість.

---

[1]) Набув його В. М. Базилевич р. 1923 у В. С. Кульженка. У примірникові Київо-Софійського Собору № 731, який належить до групи *A*, стор. 217—218, що вліплені, очевидячки, згодом, подібні, але не тотожні з відповідними сторінками групи *B*. Див. про це далі, стор. 58.

Насамперед *B* виправляє друкарські помилки, що їх в *A* було чимало: Влади́мі҃рѣ — Влади́мі҃рѣ 38, Вели́кꙋ Нⷭ҃вгоро́скій — Вели́кꙋ-Нⷭ҃вгоро́скій 84, Кіе҃вскꙋю — Кіе҃вскꙋю 110, вѣ... Лѣ҃топи́сехъ Рⷭ҃скихъ — вѣ... Лѣ҃топи́сехъ Рⷭ҃скихъ 120 (20) [1]), ѧ҃ко ѡбли́зѣ — ѧ҃кѡ бли́зѣ 160, немо҃товно — немо҃тивно 182, Патрїа́хи — Патрїа́рхи 184, є҆ди́нѣ — є҆ди́нъ 187 та инш. Деякі тільки, не такі вже разючі помилки *A* лишилися й у *B* невиправлені: нача҃ Писа́нїе и҃ Кни́ги и҃ мⷱ҃ти — нача҃ Писа́нїѧ и҃ Кни́ги и҃ мⷱ҃ти 22. Теж рідко коли *B* помиляється там, де в *A* надруковано як слід: Рѡссі҃йскагѡ — Рѡссі҃йскаѡ 114, побѣ҆дѝ — попѣ҆дѝ 148, є҆́два — є҆́вда 165, мнѡжє҃ствє҃ны҃ — мнѡжє҃ствєнхы҃ 211 та инш.

Далі *B* подає иноді інші, як рівняти до *A*, форми контракції поодиноких слів: ѣ҃ па́мать — ѣ҃ Па́мѧ҃ 38 (перенос), Кня́зѧ — Кн҃зѧ 42, злочести́ва҃ — злочести́ваго 116, Короле́ꙋ҃ — Короле́ва 182, Їѡа́ннъ — Їѡа҃нъ 217; має низку відмін в ортографії, зрідка й в акцентуванні та морфології: Вели́кїа — Вели́кїѧ тит. арк., ѡ҃ставля́ютсѧ — ѡ҃ставля́ютсѧ 9, Презвѣ́терѣ — Пресвѣ́терѣ 38, Ю҃нѣ҃йшемꙋ — Ю҃нѣ҃йшомꙋ 39, жывѡ́тъ҃ — жывѡ́тъ 59, Кирі́лъ — Кирꙋ́лъ 59, Лѣ҃топи́сцє҃ — Лѣ҃топи́сцѣ 78, Їѧ҃рославичь — Їѧ҃рославичъ 91, и҃ли — и҃лы 115, Ла́вры — Ла́вры 119, Архїере́йскими — Архїере́йскими 127, Воєвѡ́ды — Воєво́ды 129, всѣ҃ — всѣ҃ 150 (ter), и҃ли — и҃ли 152, Ѳома҃ Халци́нѣєв҃ — Ѳома҃ Халци́нѣєв҃ 166, Ада́мъ Кисѣ́ль — Ада́мъ Кѣ҃сѣ́ль 193; ра́сколы — раско́лы 100, Всеволо́дичъ — Всеволо́дичъ 118; пребы́вши — пребыва́ше 106, ѡ҃ба вѣ҃тазѣ — ѡ҃ба вѣ҃тазѧ 160, ѡ҃ горкогѡ Ча́сꙋ — ѡ҃ горкагѡ Ча́сꙋ 162 [2]).

Випадків заміни слів одне на одне взагалі не багато: ѣ҃зы́йде — и҃зы́йде 140, ѣ҃... Лѣ҃топи́сех҃ — ѣ҃... Лѣ҃топи́сцех҃ 187, всѝ О҃бѡ́зы Ра́тїй — всѝ О҃бѡ́зи Ра́тнїй 207. Вийняток становлять тільки стор. 217—218, в розділі „СѺ приходѣ҃ мнѡжє҃ствєны҃ сі҃лъ ца́рскихъ и҃ войскъ за҃порозскихъ къ Кіе҃вꙋ҃“ р. 1679, де, відзначаючи українських полковників, *B*, в наслідок певної редакторської роботи, має чималі відхилення в тексті:

Нѣ҃жинскій Полкѡ́вникъ Ѩкѡвъ Жꙋравхо́вскій.

Прилꙋцкій Полкѡ́вникъ Дмитрі́й Черна́вскій.

Стародꙋбскій Полко́вникъ Григо́рій Ка́рповичъ.

Лꙋбе́нскій Полкѡ́вникъ Маꙁи́мъ Іл҃ше́нко.

А҃ Га́дцкій, По҃тскій, и҃ Мигоро́скій З҃ Пока́мъ бо҃хꙋ на стра́жи в҃ низꙋ ѿ по҃ Тата́ски҃.

217.

Нѣ҃жи҃нскі Ѩко҃ Жꙋравхо҃скій.

Прилꙋ́кі Дімі҃р҃ Чарна́скій.

Стародꙋбо́вскій Григо́рій Ка́рповичъ.

Лꙋбе́скій Маꙁи҃м҃ Іл҃ше́ко.

А҃ Га́дцкій Полкѡ́вникъ Михаи́лъ Васи́лїевичъ, По҃тскій Ѳеѡ́до Жꙋчѣ҃ко, и҃ Мигоро́дскій Па́велъ, З҃ Полка́ми свои́ми бо҃хꙋ на стра́жи в҃ низꙋ Днепра҃ ѿ поль Тата́рскихъ.

217.

[1]) Скрізь, покликуючись на сторінки й аркуші різних варіянтів „Синопсиса“ 1680 р., ми користуємося з виправленої в процесі нашої праці лічби; в дужках — колон-числа, що ухиляються від доладної нумерації.

[2]) Див. так само неоднаковість що-до набору і, навіть, шрифту сигнатур на стор. 45, 57, 61, 77, 161 та инш.

Й ѝнын҃ мнѡгїй Полкѝ вóйска є҆гѡ Цр҃кагѡ Прсвѣ҃тла҃ вели́чества Запоро́зкогѡ, Комо́нын҃ Компанѣ́йскїй и҃ Пѣхо́тный, наипа́че Сердюкѝ, ѿ до́рогѡ ср҃дца та́ко наречѐны, крѣ́пкїй во́йны. ...а҃ Полковни҃ Ла́кѡвъ Кори́цкїй зъ свои́мъ По́лкомъ Комонны́, и҃ ѝнын҃ мнѡгїй Пѣхо́ный во́йска ѿпꙋще́ны ба́ше на Запоро́же къ по́мо҃ сла҃но́мꙋ во́инꙋ А҃та́манꙋ Кошово́мꙋ, Їѡа́ннꙋ Сѣ́рковѣ: Кото́рый къ то҃ вре́мѧ на Запоро́жꙋ зъ Гдревыми ра́тми, зъ Низовы́ми и҃ Городовы́ми во́йсками, мнѡгое спа́сѣнїе и҃ па́кости Тꙋ́ркомъ и҃ Тата́ромъ содѣ́ла҃, не попꙋща́ѧ и҃мъ та́мо гнѣ́здитисѧ.

218.

Й ѝнын҃ мнѡгїй Полкѝ вóйска є҆гѡ Цр҃кагѡ Прсвѣ҃тлогѡ Вели́чества Запоро́зкогѡ: Комо́нын҃ Компанѣ́йскїй, и҃ Пѣхо́тный Сердюкѝ ѿ до́брогѡ наипа́че ср҃ца та́кѡ наречѐнный, До́брый во́йны... Полковникъ же Ла́кѡвъ Кори́цкїй зъ свои́мъ По́лкомъ Комоннымъ, и҃ ѝнын҃ мнѡгїй Пѣхо́тный во́йска, ѿпꙋще́ны ба́ше на Запоро́же, къ по́мощ҃ А҃та́манꙋ Кошово́мꙋ, Ива́нꙋ Сѣ́ркови: и҃дѣ́же зъ Гдревыми ра́тми, зъ Низовы́ми и҃ Городовы́ми во́йсками, кр҃пко противла́хꙋсѧ, по си́лѣ свое́й дава́ще ѿпо́ръ Тꙋ́ркамъ и҃ Тата́рамъ.

218.

Усі ці дрібні відміни в шрифті (маємо на думці иншу форму протинки) та орнаменті, неоднаковість що-до набору та, нарешті, инша редакція тексту на стор. 217—218, змушують вбачати в *B* видання инше, відмітне від видання *A*. З другого боку, сила ознак, спільних *A* та *B*, дає підставу гадати, що обидва видання повиходили з одної друкарні, с. т. з друкарні Київо-Печерської Лаври.

III. Примірники „Синопсиса“ типу *C*, з нумерацією по аркушах, не такі вже рідкі, як от варіянт *B*, проте й їх трапляється не рясно[1]). З погляду зовнішніх особливостів, характеризують їх ознаки або спільні з *A* та B, або-ж більшою чи меншою мірою відмітні проти їх.

Формат *C*, як і формат *A* та *B*, — 4^0. Число аркушів — 2 ненум. + 128 (останнього аркуша помилково позначено числом р҃кд҃); серед нумерації аркушів багато помилок: на арк. 47 стоїть число м҃д; на аркушах 53—64 числа н҃s — а҃з; арк. 65 — о҃, арк. 67 — а҃н, аркуші 71—72: о҃к — о҃г, арк. 73: п҃д, арк. 74: о҃є, арк. 75: п҃s, аркуші 76—89: о҃з — ч҃, арк. 91: ч҃к, аркуші 93—105: ч҃д — р҃s, арк. 106: т҃з, аркуші 107—112: р҃н — р҃г҃і, арк. 113 — д҃і, аркуші 114—128: р҃і — р҃кд҃. Шрифт основного тексту *C* близький до відповідного шрифту *A* та *B*, але, неначе, не тотожній з їм: можливо, що неоднаковість враження від того й того залежить од особливостів набору

[1]) Ми користувалися з трьох дефектових примірників типу *C*, що належать *B. B У.* й переховуються по різних її відділах: 1) в Бібліотеці Київо-Печерської Лаври, XIII $^5/_{63}$ (IX — 206), 2) в Університ. Відділі, X. 127. 351, 3) в Відділі стародруків.

та паперу. Решта шрифтів, більші й дрібні, в усіх варіянтах однакові. Площа набору в *C* не така, менша в порівнянні до *A* та *B*, — по 21 рядкові на сторінці, з рядками в 10,7 — 10,8 снт. завширшки [1]). Таким робом

3. Синопсисъ К. 1680, С. Арк. 1. (Оригінал 11,9 × 15, 7 снт.).

у групі *C* з початку й аж до краю инше заверстання тексту на смуги. Аналогічно до *A* та *B* й на сторінках *C* вгорі є колон-титул, унизу —

[1]) На арк. 121 (122) — 122 (123) зв. набір розбито на шпони, й він має по 18 рядків на сторінці.

переноси. В зшитках по 4 аркуші; всього зшитків — 32; полічено їх, як і по инших варіянтах, за допомогою слов'янських літер, поєднаних із числами: А, Ав҃, Аг҃, —; Б, Бв҃, —, —; В, Вв҃, Вг҃, —; ....Ѣ, Ѣв҃, Ѣг҃, —.

З погляду художньої зовнішности видання *С* оздоблено такими-ж орнаментальними елементами, які повідзначали ми, ще описуючи *А* та *В*: тут маємо такий самий друкарський орнамент на загол. арк.; ті самі комбінації лінійок навколо тексту поодиноких сторінок; ту саму ксилографічну до *П* подібну заставку і рядок Ѿ НАЧА́ЛѢ — на арк. 1. Треба, проте, зазначити, що бічні частини заставки, які вистають по инших варіянтах, у *С* з боків правого та лівого врізано, щоб умістити цю за-

4. Синопсисъ К. 1680, С. Загол. арк., 1-й рядок
(Оригінал 7,3 × 0,7 снт.).

ставку на вужчому просторі по-між лінійками, якими обмежено набір (див. знімок № 3). Виображення російського герба та Ноєвої жертви на арк. 2 ненум. й на 2 ненум. зв. — ті самі, що відтиснуті по відповідних місцях *А* та *В*[1]). На арк. 46 зв., після статті Ѿ преста́вле́нїи Вла́димі́рово́, с. т. на иншому, як рівняти до *А* та *В*, місці, вміщено описану попереду гравюру в. кн. Володимира.

Несхожого по-між попередніми групами та *С*, з погляду художнього опорядження, небагато: 1) перший рядок заголовку, слово ΣΥΝΟΨΙΣЪ, відбито з иншого кліша (див. знімок № 4); 2) щоб збільшити прозір рамки на загол. арк. *С*, долішня позема частина її комбінує друкарський орнамент на дві, а не на три смузі, як в *А* та *В*; 3) оздоби до колонтитулу — одного типу з відповідними прикрасами *А* та *В*, але не тотожні з їми; 4) Ініціял Г на зв. загол. арк. инакше виглядає, так само й ініціял Б на арк. 1 відбито не з того кліша, з иншою постаттю святого, але добрано його так, що відмітність його проти відповідного ініціялу *А* та *В* виявляється тільки після уважного прирівнювання (пор. знімки №№ 2 та 3); 5) кінцівку на арк. 128 (129) скомбіновано з иншого друкарського орнаменту.

Як і инші відміни 1680 р., примірники *С* теж видрукувано самою чорною фарбою, без цинобрових літер і рядків.

Папір у *С* грубший, з філігранню „Al mode papier". Знак цей, замальований по альбомах І. Лаптєва та К. Тромонина й передрукований у Н. П. Лихачева[2]), є звичайний, як завважив А. А. Гераклітов, по укра-

---

[1]) Ні в одному з тих примірників *С*, що були в наших руках, арк. 2 ненум. нема. Характеризуючи вміщені на ньому гравюри, користуємося з згадуваних вже описів А. С. Родоського, що стосуються до примірника з бібліотеки Спб. Духовної Академії — Ак. б. № 2733.

[2]) Бумага и древнѣйшія бумажныя мельницы... Спб. 1891, №№ 683—685.

їнських книжках з останньої чверти XVII та першої половини XVIII ст.[1]). Своїми обрисами філігрань, що трапляється по примірниках *C*, наближається до деяких філігранів у Псалтирі, видрукуваній у Київо-Печерській друкарні за архімандрита Іоасафа Кроковського р. 1697[2]).

Заголовок, склад статтів і послідовність їх у „Синопсисѣ“ типу *C* — ті самі, що й у відмінах *A* та *B*. Складено книжку з початку й до кінця инакше. Текст її становить собою відтворення тексту *B* з низкою дрібних та більших ухилень.

Передусім примірники *C* виправляють друкарські помилки, що сталися підчас складання варіянту *B*: попѣдѝ 148 — побѣдѝ 84 (85) зв., є҆вда 165 — є҆два 94 (95) зв., мнѡже́ственхы̑ 211 — мнѡжестве́ны̑ 121 (122) та инш. Виправляючи помилки *B*, примірники *C* часто впроваджують у текст нові огріхи: Рꙋби́нами 45 — Рꙋби́нами 26, Гре́ческим̑ 67 — Гре́ческим̑ 38, вн҃ꙋтрѣоу҆дꙋ 89 — вн҃ꙋтрѣфоу҆дꙋ 51, на мѣ́стѡ вы́шее 160 — на мѣ́стѡ вы́шее 91 (92) зв., Пече́скїѧ 199 — Паче́рскїѧ 114 (115) та инш.

Ортографічні особливості *B* у *C* або заховуються, або-ж зазнають зміни; пор., наприклад: Но́вгорѡдъ 27 — Нѡвгородъ 16, дїѧ́волскихъ 47 — дїа́волскихъ 27, оу҆ꙗзвле́нный 105 (рядок 7—8) — оу҆ѧзвле́нный 60 (63) зв., Кирꙋ́лъ 58, 59 — Кѵри́лъ 33 зв., 34; Ла́врѣ загол. арк., Ла́врою 195, — Ла́врѣ загол. арк., Ла́врою 111 (112) зв.; Па́велъ 82 — Па́велъ 47 (44) зв., По́льскагѡ 84 — По́лскагѡ 48 зв., подъбива́ѧ 27 — подъбива́ѧ 15 зв., Іва́новичъ 127 — Іва́новичь 73 (84); А҆зїѧ, А҆зїи̑ 2 — А҆сїѧ, А҆сїи̑ 1 зв., Свѧдо́лда 41 — Свѧто́лда 23 зв., Ви́толтъ 187, Ви́то̑тꙋ 186 (поруч двічі: Ви́толдъ) — Ви́толдъ 107 (108), Ви́толдꙋ 106 (107) зв. Важке українському книжникові питання про доладнє, етимологічне вживання літер *ы* та *и* багато клопоту завдало й редакторові *C*; він то ставить *и* замість *ы* попереднього тексту, то, навпаки, впроваджує *ы* замість *и*, і там і там не завсіди потрапляючи вхопити етимологічні позиції: жы́ти 41, 59, 184 — жи́ти 23 зв., 34, 105 (106) зв., жыво́тъ 59 — живо̑ 34, жы́зн̑ 108 — жизнь 62 (65), Боры́сꙋ 79 — Бори́сꙋ 45, Ирыны 86 (87) — И҆ри́ны 49, вы́ехати 141 — ви́ехати 81 (82), призыва́ѧ 148 — призива́ѧ 84 (85) зв. та инш.; вы́дибай, выдиба́нѧ, Вы́дибичи 74 — вы́дыбай, выдыба́нѧ, Вы́дыбичи 42, 42 зв., Бѣ́лїѧ Рѡ҆сїи̑ 194 — Бѣ́лыѧ Рѡ҆сїи 111 (112), Вѡ́лсви 27, 28 — Вѡ́лсвы 15 зв., 16 (поруч: Вѡлсви), въ срⷣци 32 — въ срⷣцы 18 зв., сли́ша ѿ мѣ́ди 183, aor. 3 pl. = вилляли з міди — слы́ша ѿ мѣ́ди 104 (105) зв. Що-до літери *ѣ*, редактор *C* виявляє тенденцію до заміни її на *и*: Ставропѣ́гїи̑ — Ставропі́гїи загол. арк., кнѧжѣ́ти 25, 28, 40 — кнѧжи́ти 14 зв., 16 зв., 23 зв., исцѣлѣ́ти 43 — и҆сцѣли́ти 25, Станѣсла́ва 50, 51, 185 (183) — Станисла́ва 29, 106 (107) (далі Станѣсла́въ), намѣре́нїѧ 66 — намире́нїѧ 37 зв., смотрѣ́ти 140 — смотри́ти 80 (81) зв., Чернѣ́го̑скаго 179 — Черни́го̑ского 102 (103) зв., в҆ Ба́нѣ 30 — в҆ бани 17 зв., accus. pl. зе́млѣ 52 — земли̑ 30, nomin. pl. Кесарѣ 65 (рядок 3 знизу) — Ке́сари 37, всѣ 103 — вси̑ 59 (62) й т. инш. Чимало, проте, маємо випадків, коли, навпаки, замість *и* з'являється *ѣ*: на Ли́стѣ, р҃ма 78 — на Лѣ́стѣ, р҃ма 44 зв., Сви́нскимъ (манастирем) 110 — Свѣ́нски̑ 63 (66) зв., при-

---

[1]) А. Гераклитов. Один из бумажных водяных знаков XVII века. „Сборник статей по русской истории, посвященных С. Ф. Платонову“. Петербург 1922, стор. 313.

[2]) Див. примірник цієї „Псалтири“ у Відділі стародруків В. Б. У., арк. 9.

личнѡ 123 — прилѣчнѡ 70 зв., ѡпредѣли 111 — ѡпредѣлѣ 63 (66) зв. В полі ортографічних мудрувань нового редактора цікаво також одзначити тенденцію до зміни ѧ на а, пристосовуючись до принципів середньо-болгарської ортографії, що не позбулася ще свого чару й у такий навіть пізній час, як кінець XVII ст.; пор., наприклад, подобнаѧ 13 — подобна 7 зв., Рѡссїѧ 22 — Рѡссїа 13, Василїѧ 58, 67, 127 — Василїа 33 зв., 38, 73 (84), блгопрїѧтнꙋю 65 — блгопрїатнꙋю 37, Анастасїѧ 68 — Анастасїа 38 зв. Випадків, коли-б замість середньо-болгарського а групи *В* в *С* вживалося ѧ, небагато: Каменны 88 — Каменныѧ 50 зв., Єѵдокїа 146 — Єѵдокїѧ 84 (85) та инш.

Не обмежуючись ухиленнями ортографічного характеру, варіянти *С* подають ще низку змін з ділянки акцентування: Полѡцкъ 28 — Полоцкъ 16, в Ростовъ 77, але й Рѡстовъ 28, Ростовъ 79 — в Ростовъ 44, 45, Рѡстовъ 16, нарочито 105 — нарочитѡ 60 (63) зв.; Всеволодичъ 118 (поруч Всеволодичъ), Всеволодича 183, Всеволодов 183 — Всеволодич 67 (68 зв.), Всеволодича 105 (106), Всеволодовъ 105 (106); Пѡлковъ 141, Полковъ 208, gen. pl. — Пѡлковъ 80 (81) зв., 119 (120), по Полком 157 — по Полкомъ 89 (90) зв., Полки 163 (але й Полки 218) — Полки 93 (94) зв.; Котель 140, місто — Котель 80 (81) зв., частыи бѡи 202 — частыи бѡи 115 (116) зв.

Досить таки часті ухилення й у морфології: оувѣщевающе єѧ 29 — оувѣщевающе ю 17, єѧ просвѣтити 82 — ю просвѣтити 47 (44), пренесе єѧ (столицю) 61 — пренесе єю 34 зв., дѣла ѕлыи 59 — дѣла ѕлаѧ 34, Патрїарсѣ 62, dat. sg. — Патрїархꙋ 35, Патрїархи 67, 78, gen. sg. — Патрїарха 38, 44 зв., Прты Бца 77, Престыѧ Бца 91, 93, 94, 108, 119, 120, gen. sg. — Прстыѧ Бци 44, 52 зв., 62 (65), 68 зв., але й Бца 53 (56) зв., 54 (57), 69, По мнѡгихъ 107 — По мнѡзѣхъ 61 (64) зв., ѿ проклѧтогѡ Мамаѧ 133 — ѿ проклѧтаго Мамаѧ 76 (77).

Лексичний склад *В* у групі *С* теж не завсіди заховується: поодинокі слова або-ж набувають иншої форми, або замінюються на синоніми: от, прийменники *въ*, *къ*, *съ*, уживані в *В* звичайно в формах з *о*, у вар. *С* заступаються рівнобіжними формами з *ъ*: во Ѡрдꙋ 130 — въ ѡрдꙋ 74 (75) зв., во инꙋю 157 — въ инꙋю 90, ко Бою 130 — къ Бою 74 (75) зв., со собою 100, 156, 182 — съ собою 57 (60) зв., 89 (90) зв., 104 (105) зв., со всѣми 209 — съ всѣми 119 (120) зв.; пор. ще со 130, 156 — съ 74 (75) зв., 89 (90), але съ женою 113 — со женою 65 (70). Пор. далі: Персиды и Ассїрїѧне 2 — Перси и Ассїрїѧне 1 зв., Мꙋров (на берегах: Мꙋром) 79 — Мꙋром 45, Порꙋсѧ 107 — Порѡсе 62 (65), Везеръ 209, везір — Вейзеръ 119 (120) зв., огнь велїй ...возложити 72 — огнь велїй... возгнѣтити 41, быша въ видѣнїи 62 — быша въ изстꙋпленїи 35 зв., Гра Портовы Херсонъ 65 — Градъ пристанищный Херсон 36 зв., Кнѧзей поганыхъ 72 — Кнѧзей невѣрны 41, Рокꙋ 78 — Лѣта 44 зв., какѡ воздаде Ѩропок Болеславовѣ промыс промыслом 102 — какѡ воздаде Ѩропо́лкъ Болеславови, хитрость хитростїю 58 (61) зв.

Нарешті, редактор *С* впроваджує иноді до тексту *В* ті або инші доповнення й допускається переробки:

Афетъ, єстъ Прародитель и	Афетъ, єстъ Прарѡдитель и
Отецъ всѣхъ, наипаче въ Єѵрѡпѣ	Отецъ всѣхъ, наипаче въ Єѵрѡпѣ
ѡбитающихъ хртїѧнъ 2.	обитающихъ нарѡдовъ 1 зв.

Литέры, сúрѣ: слωвесà Азбýчнаѧ 22.	Литέры, сúрѣч: писмена Азбýчнаѧ 13.
Прысылáше же чáсто и Рúмскíй Пáпа, и Кéсарѣ, і Кнáзи, да пріúметъ úхъ вѣрý и Зáкωнъ Хрτіáнскíй 57—58.	Присылáше же чáстω и Рúмскíй Пáпа, и Кéсарь западнíй и Кнáзи нѣмéцкíи, да пріúметъ úхъ вѣрý и зáкωнъ Хрτіáнскíй 33.

У назві статті „Споръ ѻ столицѝ Самодержáвїѧ Рωссíйскагω, и ѿбранíй Кнáзь ѿ Венгрωвъ, úлы ѿ Угрωвъ“ 114—115 група *C* замість ѿбранíй подає úзгнáнїи 65 (70) зв. Навряд, щоб тут була друкарська помилка: в статті розповідається про угорського короленка Коломана, що його обрали були на Галицький стіл, але потім прогнав його звідти Мстислав Удатний.

Аркуші 124 (125) зв. — 125 (126) групи *C* відтворюють, трохи відмінивши з ортографічного боку, доповнені та перероблені, порівнюючи до *A*, стор. 217—218 варіянту *B*[1]).

Наведені попереду прирівняння безперечно доводять, що в примірниках *C* ми маємо нове, відмітне від *A* та *B* видання, з рисами иншої редакції тексту в деяких розділах. Разом з тим, низка спільних рис що-до шрифту, орнаменту та гравюр в усіх трьох відмінах „Синопсиса“ 1680 р. змушують думати, що й *C* вийшло з тієї-ж Київо-Печерської друкарні, яка випустила видання *A* та *B*.

Отже, підсумовуючи усі попередні спостереження, бачимо, що з датою 1680 р. обертаються аж три осібні видання „Синопсиса“ й що всього, разом із виданнями 1674 та 1678 р., „Синопсисъ“ друкували в друкарні Київо-Печерської Лаври ніяк не менш, як п'ять разів[2]).

Що-ж до послідовности, в якій виходили у світ варіянти, датовані 1680-м роком, — безперечно, що *A* і *B* видано було раніш од *C*. За це, по-перше, свідчить те, що текст *A* та *B* щільніш пов'язаний із текстом другого видання, 1678 р., аніж текст *C*. Пор., наприклад, *A*, *B* стор. 2,

---

[1]) Перші 4 сторінки статті про прихід царських та запорозьких військ до Київа р. 1679, що їх у групі *C* складено з розбивкою на шпони (арк. 121 (122) — 122 (123) зв.), спочатку, очевидячки, було поширено якоюсь вставкою на 10—12 рядків. У сучасному вигляді текст цих сторінок збігається з відповідним місцем варіянту *B*.

[2]) Можемо припускати, що, окрім трьох визначених у нас, є ще й инші варіянти „Синопсиса“ 1680 р. Стор. 217—218, вліплені згодом у примірник типу *A*, що переховується в бібліотеці Київо-Софійського собору під № 731, зовнішніми своїми ознаками подібні до відповідних сторінок у групі *B* (той самий шрифт і заверстання; стор. 217 без колон-числа; на стор. 218 — колон-число сиі; тая сама сигнатура Щ; однакові переноси); редакція тексту їхнього також характеристична для *B*; але набрано їх з початку й до кінця инакше. Пор.: пресвѣтлаго прим. Базил. - пресвѣтлогω К.-Соф. № 731, стор. 217; Іωáнъ — Іωáнъ 217, далі: Іωáнъ — Іωáннъ 217, Дмúтровú — Дїмúтровú 217, Прилýкí — Пріúлýкїй 217, ѿпýщéны кáше — ѿпýщéны кáхý 218, Полковúникъ — Полкóвникъ 218 (4 рази) й т. ин. Можливо, що ці дві сторінки, з текстом у порівнянні до *A* виправленим, видрукувано було окремо, і їми малося заміняти відповідні сторінки в *A*, але також можливо, що це є фрагмент якоїсь, незнаної нам 4-ої відміна „Синопсиса“ 1680 р.

С арк. 1 зв. та 1678, стор. 2; стор. 57—58, арк. 33 та стор. 54; стор. 72, арк. 41 та стор. 67—68; стор. 114, арк. 65 (70) зв. та стор. 103 й та инш. Далі, за те, що попереду з'явилися *А* та *В*, свідчить так само той факт, що вмішена на початку книжки ритована заставка Бѣгхій Дѣнми — в *А* та *В* не позбулася ще свого первісного вигляду, заховуючи всі елементи композиції, тимчасом як у *С* ужито її в скаліченому вигляді, з утятими краями. Той момент, що з погляду текстуальних особливостів *В* становить, очевидячки, дальший розвиток тексту *А* й стає за вихідний пункт для редакції *С*, с. т. займає середнє місце поміж *А* та *С*, — показує, правдоподібно, що *В* у світ випущено було після видання *А*.

Коли ці міркування правдиві, то в *А* маємо вбачати третє, у *В* четверте, а в *С* — п'яте лаврське видання „Синопсиса". Навряд чи можна гадати, що всі ці видання повиходили в світ за один рік[1]), але докладніш датувати кожне з їх, виходячи з наявних поки що відомостів з історії Київо-Печерської друкарні, не маємо змоги. Видання *А*, як ми бачили, всупереч даті на загол. арк., у світ вийшло, очевидячки, не раніш од року 1681 (див. попереду, стор. 50). Незабаром, мабуть, з'явилося й видання *В*, яке близько відтворює *А* й видрукувано почасти на тому самому папері. Що-ж до видання *С*, то його видрукувано десь на багато пізніш, коли кліші, уживані в попередніх виданнях, частково вже розгубилися. Може бути, що схожість філігранів *С* з філігранами в Псалтирі 1697 р. показує на те, що *С* з'явилося у світ десь аж наприкінці XVII ст.

Не маючи змоги більш-менш певно датувати видання *В* та *С*, ми не можемо теж розвязати й питання про мотиви, що з їх виходила Лавра, позначаючи фіктивним 1680-м роком їхні заголовкові аркуші. Дальші розвідки з історії лаврського друкарства, можливо, й розкриють це загадкове явище, бодай у такій мірі довідно, як зроблено це, наприклад, що-до варіянтів Острозької Біблії 1581 р., львівської Євангелії 1690 року та чернігівського видання „Руна Орошеннаго", датованого 1702 р.[2]).

Не спиняючись довше на питаннях про дату варіянтів *В* та *С* й про мотиви, що спонукали Лавру потаїти правдиві умови їхнього виходу, звернімося до дальшої історії „Синопсиса" в XVIII та XIX ст.

П'ять виданнів Київо-Печерської Лаври, як відомо, історії „Синопсиса" ще не викінчують. Протягом XVIII й XIX ст. книжку не один раз передруковували т. зв. „гражданським шрифтом" спочатку в Петербурзі, а потім

---

[1]) А. С. Родоскій у згаданих попереду працях за 4-те видання вважає відміну, описану в нас під назвою *С*. У статті „Свѣдѣнія о нѣкоторыхъ рѣдкихъ экземплярахъ..." він відносить і 3-тє й 4-те видання до 1680 року. („Христ. Чтеніе" 1879 р., № 7—8, стор. 228).

[2]) С. Л. Пташицкій. Иванъ Федоровъ. Изданія Острожской библіи въ связи съ новыми данными о послѣднихъ годахъ его жизни. Спб. 1903. — С. Т. Голубевъ Нѣсколько страницъ изъ новѣйшей исторіи Кіевской Духовной Академіи. К. 1907, стор. 32—43. — С. Маслов. Етюди з історії стародруків. I—VIII. К. 1925, стор. 33—42.

у Київі. У літературі, присвяченій „Синопсису", звичайно відзначається, що пізніші передруки відтворюють текст видання р. 1680. Загалом беручи, це так, але-ж, через те, що 1680 роком позначено три різні видання, питання про тексти, що стали за основу до передруків, потрібує докладнішої розробки.

За часів Петра Великого „Синопсисъ" двічі було видрукувано в Петербурзькій друкарні — в рр. 1714 та 1718. Видання 1714 р. відоме з одного тільки дефектового, без заголовк. аркуша, примірника, що переховується в Державній Публічній Бібліотеці у Ленінграді (8°. 431 стор.) [1]). У виданні 1718 р., також дуже рідкому, книжка має заголовок: „Сінопсісъ | или | сокращенная історіа, | Собранная отъ разныхъ | Аvторовъ. | Напечатана же Повелѣнїемъ | царскаго | величества, | въ Санктъпітербургскои | Тvпографїи 1718 Году, | Маїа въ 13 день". (8°. Загол. арк. + 465 стор.) [2]). Ні видання 1714, ані видання 1718 р., нам не доводилося бачити, й ми нічого не можемо сказати про особливості їхнього тексту.

До періоду 1735—1810 рр. відноситься низка передруків „Синопсиса", що їх була видала Академія Наук у Петербурзі. Перше академічне видання вийшло з таким заголовком: „Сіноѱісъ | или | краткое описаніе | о | началѣ славенскаго народа, о пер- | выхъ кіевскихъ князехъ, и о житіи | святаго, благовѣрнаго и великаго | князя Владиміра | Всея Россїи первѣишаго Самодерж- | ца, и о его наслѣдникахъ, даже до | благочестивѣишаго Государя Царя | и Великаго Князя | Ѳеодора Алеѯіевича | Самодержца Всероссіискаго, | въ пользу любителямъ Історіи | третьимъ тисненїемъ изданное. | Въ Санктпетербургѣ | При Імператорскои Академіи Наукъ 1735". Надруковано видання у 8° і має, окрім загол. арк., 294 стор. Загол. аркуш рекомендує його, як видрукуване „третьимъ тисненїемъ"; за перше й друге вважалося, очевидячки, видання 1714 та 1718 рр.

Як показують текстуальні прирівнювання, редактор видання 1735 р. наслідує текст *В.*, с. т. текст 4-го київського видання; пор. 1735, стор. 2 та 1680 *В*, стор. 2; стор. 28 та стор. 22; стор. 75 та стор. 57—58; стор. 139 та стор. 106: пребываше; стор. 150 та стор. 114: избраніи; стор. 184 та стор. 140: изыде; стор. 272 та стор. 207: вси обозы ратніи; стор. 286—287 та стор. 217—218. Крім того, перед розділом „О примѣтахъ Дїмїтріа Волынского" академічний передрук містить особливе „Предъувѣ-

[1]) П. Пекарскій. Наука и литература... Спб. 1862, т. II, стор. 333 й 335. — А. Ѳ. Бычковъ. Каталогъ хранящимся въ Имп. Публичной Библіотекѣ изданіямъ, напечатаннымъ гражданскимъ шрифтомъ при Петрѣ Великомъ. Спб. 1867, № 56.

[2]) П. Пекарскій. Op. cit, II, № 389. — А. Бычковъ, Op. cit., № 94. — А. Родосскій. Описаніе книгъ гражданской печати XVIII столѣтія, хранящихся въ Библіотекѣ Спб. Духовной Академіи. Спб. 1899, № 18. — У розписку під назвою: „Съ 1714 году, какъ началас книжная продажа, разными званіями, книгъ и протчого и грыдорованных листов, в выходе із печати было по ценѣ порознь, погодомъ, а имянно" (ркп. Моск. Синодальной Типографіи № 196в, арк. 109—140 зв.) під р. 1718 м. ин. позначено: „сиѱисов или сокращеннои истории 600: [примірників] по 12: алтын по 4: де. на 228: рублев:" А. В. Гавриловъ. Очеркъ исторіи С.-Петербургской Синодальной Типографіи. Выпускъ I. 1711—1839. Спб. 1911, стор. 56 та XXIV.

щаніе“ (стор. 200), якого немає ані в одному з варіянтів київського видання 1680 р.[1]). Проте, можливо, що видання 1735 р., є тільки репродукція одного з видань петровської доби, й головні особливості його, й серед них „Предъувѣщаніе“, може було внесено вже до тексту 1714 або 1718 рр.

Видання 1735 р. передруковували ще в рр. 1746, 1762, 1774, 1785, 1798 та 1810[2]). З цих передруків ми мали змогу переглянути тільки видання: п'яте, 1762 р. (8⁰, загол. арк. + 224 стор.); сьоме, 1774 р. (8⁰, загол. арк. + + 224 стор.); восьме, 1798 р. (8⁰, 238 стор.) й дев'яте, 1810 р. (8⁰, 238 стор.). Всі вони відтворюють текст 1735 р. з дрібними, гол. чином ортографічними, змінами. Текстуальні відхилення — в таких, наприклад, випадках: заголовок 1762, 1774, 1798 й 1810 рр. в початкових рядках поширено вставкою „Синопсисъ или краткое описаніе отъ различныхъ лѣтописцевъ, о началѣ славенскаго народа“... Вставку цю зроблено на підставі заголовку, що є спільний всім варіянтам 1680 р. Пор. ще: Василеи Ивановичь 1735 р., стор. 287 — Василей Иваней 1762 р., 218; 1774 р., 218; 1798 р., 231, як у різних варіянтах 1680 р.; в кінцевих рядках акростиху друкарів: когда самъ Господь 1735 р., 294 — Когда самъ вышній Господь 1762 р., 223; 1774 р., 223; 1798 р., 237, як у виданні 1680 р. типу *А* й т. ин. Видання 1810 р. в цих останніх прикладах наслідує текст 1735 р. й дає: Ивановичь 231, Когда самъ Господь 237. Таким чином, текст передруків 1762, 1774 й 1798 рр., було, здається, попереду виправлено в окремих місцях за київським текстом 1680 р., типу *А*; видання-ж 1810 р., за виключенням додатку на загол. арк. „отъ различныхъ лѣтописцевъ“, б. м. точно копіює текст 1735 р.[3]).

---

[1]) Опис зроблено з примірника, що переховується в Університетському Відділі В. Б. У. під шифром Х. 130. 146; перейшов сюди він із бібліотеки Київської Духовної Семінарії. З внутрішнього боку палятурки, на загол. арк. й на берегах стор. 1—159 — приписки, пороблені рукою мітр. Євгенія Болховітінова, з наслідками прирівнювання „Синопсиса“ до Хроніки Теодосія Сафоновича, 1672 р.

[2]) Каталогъ изданій Имп. Академіи Наукъ. Часть II. Отдѣльныя изданія на русскомъ языкѣ. Съ 1726 года по 1-е іюня 1915 года. Пгр. 1915, стор. 57. — В. Сопиковъ в „Опытѣ россійской библіографіи“, ч. IV, Спб. 1816, за №№ 10250—10256 перелічує такі видання Академії Наук: 1735, 1746, 1762, 1774, 1778, 1785 та 1810. — У картковому каталозі „Русского отделения“ Державної Публічної Бібліотеки у Ленінграді академічні видання перелічується з такими датами: 1735, 1746, 1762, 1768, 1774 (сьоме видання), 1785 (теж — сьоме видання), 1798 та 1810. — Мітроп. Євгеній, повідомляючи про перше видання Петербурзької Академії Наук, що вийшло р. 1736 (sic!), додає: „Послѣ сего 18 разъ повторяла она (Академія) сіе изданіе...“ „Кіевскій Сунопсисъ“. К. 1836. „Предувѣдомленіе Читателю“, стор. 1.

[3]) Видання 1762 р. з нашої бібліотеки, з написом на тит. арк. „и̑ книгъ Алеѯандрꙗ Гиѳелмана“; видання 1774 р. — з бібліотеки Археографічної Комісії Української Академії Наук, з штампом Фундаментальної Бібліотеки Київ. 2-ої гімн. № 4634; видання 1798 р. — з бібліотеки Ніженського І. Н. О. (б. Історично-Філолог. Інституту) Д. VIII—II, № 30, з написом на форзаці: Шевыревъ; видання 1810 р. — з бібліотеки Київської Дух. Академії С. Х. $^{6}/_{334}$, з ex-libris'ом: „Изъ Библіотеки для чтенія А. Смирдина, № 2598“; Київо-Михайлівськ. ман. № 1586; Університ. Відділу В. Б. У. 1838—486; Відділу Ucrainica В. Б. У. — В. 5552, з книг проф. С. Т. Голубєва.

Нову групу передруків „Синопсиса“ становлять два видання митрополіта Євгенія Болховітінова, що вийшли з друкарні Київо-Печерської Лаври в рр. 1823 та 1836. Митроп. Євгеній вбачав у „Синопсисѣ“ пам'ятку, що мала в собі „нѣкоторыя такія подробности, каковыхъ не находится въ другихъ Славенорускихъ Лѣтописяхъ“, і яка „потому принадлежитъ къ источникамъ нашей Исторіи“ [1]). Отже своїми передруками митроп. Євгеній розпочинає групу наукових виданнів цікавого нам твору.

У виданні р 1823 титульний аркуш читаємо так: „Кіевскій | Сѵнопсисъ | или | краткое собраніе | отъ различныхъ лѣтописцовъ | о началѣ Славенороссійскаго Народа | о первоначальныхъ Князехъ Богоспасаемаго | града Кіева | Съ присовокупленіемъ современныхъ росписей Великихъ | Князей, Царей и Императоровъ Всероссійскихъ, Поль- | скихъ Великихъ Князей и Королей, Литовскихъ | Великихъ Князей, Удѣльныхъ Россійскихъ Князей, | Митрополитовъ Кіевскихъ и всея Россіи, Мало- | россійскихъ Гетмановъ, Монголо-Татарскихъ Вели- | кихъ Хановъ и Удѣльныхъ Крымскихъ Кіевскихъ Вое- | водъ и Кастелляновъ бывшихъ подъ Польскимъ прав- | леніемъ. | Второе изданіе Кіевское исправнѣйшее. | Кіевъ | съ Дозволенія Святѣйшаго Сѵнода | Печатано въ Типографіи Кіево-печерской Лавры 1823 года“. Надруковано книжку in 4^0, й має вона: загол. арк. + 3 арк. + 164 стор. + загол. арк. [2]) + 2 ненум. + 105 стор. Перед текстом уміщено „Оглавленіе Сѵнопсиса“ на арк. 1—3 зв. [3]); розділ „О примѣтахъ Димитріа Волынскаго“ починається з „Предувѣщанія“ (стор. 111—112), запозиченого з академічних виданнів. У кінці книжки вміщено додаток із осібно поміченими сторінками (2 ненум. + 105) та окремим загол. арк.: „Прибавленіе | къ Сѵнопсису Кіевскому, | содержащее | Современныя Росписи Великихъ Князей... | служащее | объясненіемъ, поправкою и дополненіемъ сему | Сѵнопсису | Кіевъ | въ Кіевопечерской Типографіи 1823 года“. Митрополіт Євгеній узиває видання 1823 р. „вторымъ кіевскимъ“, залишаючи, мабуть, на боці видання 1674 та 1678 рр. й вважаючи найповніший текст 1680 р. за перше київське видання [4]).

[1]) Кіевскій Сѵнопсисъ. К. 1836. Предувѣдомленіе Читателю.

[2]) На звор. його: „Печатать позволено, съ тѣмъ, чтобы по напечатаніи, до выпуска изъ Типографіи, представлены были въ Цензурный Комитетъ семь экземпляровъ сей книги, для препровожденія куда слѣдуетъ, на основаніи узаконеній. Санктпетербургъ, Февраля 19 дня 1823 года. Цензоръ Александръ Красовскій“.

[3]) З попередніх виданнів оглав додано було тільки до видання 1678 р. (на стор. 1—4 ненум.).

[4]) Опис зроблено за примірником, що переховується в бібліотеці Київської Дух. Академії під шифром С. Х. $^6/_{335}$. Примірники, що належать Університ. Відділові В. Б. У. (Cr. 6404 та Cr. 7165), бібліотеці проф. В. Б. Антоновича в Українській Академії Наук (VIII. 2), Відділу Ucrainica В. Б. У. (В. 3379), — тотожні з примірником Духовної Академії, проте кінцівку на стор. 105 „Прибавленія“ відтиснуто иншим, відмінним, порівнюючи з академічним примірником, кліше. Раніш, у XVIII ст., з цілком тотожнього кліше користувалася Спб. Академія Наук. Див., наприклад, загол. аркуш у праці S. G. Gmelin'a: „Reise durch Russland zur Untersuchung der drey Natur-Reiche“. I Theil. St.-Petersburg. Sine anno (1770). — В примірникові Київо-Софійського собору № 1067

Року 1836 мітроп. Євгеній випустив нове видання, „Синопсиса“, відмінивши дещо в тексті загол. аркушу: „Кіевскій | Сѵнопсисъ | или | краткое собраніе | отъ | различныхъ лѣтописцовъ | о началѣ Славенороссійскаго Народа | и первоначальныхъ Князехъ Богоспасаемаго | града Кіева | Съ присовокупленіемъ современныхъ росписей Великихъ | Князей, Царей и Императоровъ Всероссійскихъ, Польскихъ | Великихъ Князей и Королей, Литовскихъ Великихъ Кня- | зей, Удѣльныхъ Россійскихъ Князей, Митрополитовъ Кіев- | скихъ и всея Россіи, Малороссійскихъ Гетмановъ, Намѣст- | никовъ и Князей, Воеводъ Литовскихъ, Польскихъ и | Россійскихъ, Генералъ-Губернаторовъ, Губернаторовъ, Поль- | скихъ Кастелляновъ и Комендантовъ Россійскихъ, началь- | ствовавшихъ въ Кіевѣ съ 1320 г. донынѣ; также Монголо- | Татарскихъ Великихъ Хановъ и Удѣльныхъ Крымскихъ, | Пятое изданіе Кіевское исправнѣйшее. | Кіевъ. | Печатано въ Типографіи Кіевопечерской Лавры | 1836 года“. Надруковано видання in 4^0, і має воно: загол. арк.[1]) + 2 ненум. + 6 + + 233 стор. + загол. арк. + 2 + 150 стор. Порівнюючи до видання 1823 р., на початку книжки додано „Предувѣдомленіе Читателю“, розділи понумеровано (всього розділів 116); подекуди пороблено примітки під рядками (див., наприклад, стор. 27, 47, 62, 88—89); перероблено „Прибавленіе“ [2]). Нове видання мітроп. Євгеній зве „пятымъ кіевскимъ“, виходячи, очевидячки, з того розрахунку, що перші три видані були в Київі в рр. 1674, 1678 та 1680, а четверте — р. 1823 [3]).

загол. арк. з дрібними відмінами: перепущено рядки 19—20 („Кіевъ съ Дозволенія Святѣйшаго Сѵнода“); рядок 21 читається трохи инакше: „Печатано въ Кіевопечерской Лаврѣ 1823 года“ та инш. На загол. арк. „Прибавленія“ проминуто два останні рядки, що визначають місце, друкарню та рік видання. Див. ще різницю на зв. загол. арк. „Прибавленія“ (додано віньету з словами „Мѣсто печати“) та на стор. 105 (не так покладено кінцівку). Текст книжки тотожній з текстом усіх попередніх примірників. Цікаво зазначити, що примірник № 1067 на форзацах і в тексті „Прибавленія“ має низку виправок та додатків, писаних рукою мітроп. Євгенія. Ці виправки та додатки впроваджено у видання 1836 р. Додамо, наприкінці, що видання 1823 р. друкувалося на різному папері: в одних примірниках папір білий, в инших — зеленкуватий.

[1]) На зв. загол. арк.: „Печатать дозволяется съ тѣмъ, чтобы по отпечатаніи представлены были въ Цензурный Комитетъ три экземпляра. Москва, Сентября 21 дня, 1831 г. Профессоръ, Цензоръ и Кавалеръ Иванъ Снегиревъ“.

[2]) Опис зроблено з розкішного підносного примірника, видрукуваного на грубому білому папері, що зберігсь у бібліотеці Колегії Павла Галагана (Исторія 5, № 594а; № по инвент. 3946), тепер — у Загальному Відділі В. Б. У. На тит. арк. його напис: „№ 125-й. Къ книгамъ принадлежитъ священника Кѵрилла Ботвиновскаго“. У примірникові Київо-Софійського собору № 1068, надрукованому на тонкому зеленкуватому папері, загол. арк. з деякими одмінами: рядки 6, 9, 21 та 23 складено з иншого шрифту, а на зв. до дозволу цензора І. Снеґірьова додано два рядки петитом: „По повѣркѣ сего изданія Московскимъ Комитетомъ Цензуры билетъ на выпускъ сей книги выданъ 1836 г. Іюля 3. подъ № 267“. — По инших частинах обох примірників різниці непомітно.

[3]) В. С. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи. Т. II, кн. 2. К. 1908, стор. 1555, П. Милюковъ, Главныя теченія русской исторической мысли, Спб. 1913, стор. 7, й А. С. Лаппо-Данилевскій, Очеркъ развитія русской исторіографіи: „Русскій Историческій Журналъ“ Кн. VI, 1920, стор. 26, — наводять ще київське видання 1861 р. Проте видання цього ми не змогли розшукати ні в київських, ні в ленінградських бібліотеках.

Порівнявши текст обох Євгеніївських виданнів з відмінами „Синопсиса", датованими 1680 роком, мусимо зробити висновок, що за основу до передруків митроп. Євгенія був варіянт *C*, с.-т. 5-те видання Київо-Печерської Лаври. Пор., наприклад, 1823, стор. 1 (= 1836, стор. 1—2) та 1680 *C*, арк. 1 зв.; стор. 2—3 (= 3) та арк. 2 зв.; стор. 5 (= 7) та арк. 4 зв.; стор. 16 (= 22) та арк. 13; стор. 42 (= 59) та арк. 33; стор. 74 (= 106) та арк. 58 (61) зв.; стор. 83 (= 120) та арк. 65 (70) зв.; стор. 159—160 (= 226—227) та арк. 124 (125) зв. — 125 (126); стор. 163 (= 232) та арк. 128 (129).

Останнє, що-до часу, видання „Синопсиса" є видання проф. С. Т. Голубєва, що розпочала була його, разом з иншими пам'ятками українського літописання XVII в., київська „Комиссія для разбора древнихъ актовъ" наприкінці XIX або на початку XX ст. Видання це довго лежало в друкарні І. Чоколова, чекаючи передмови, р. 1922 пішло на макулатуру й мало не все загинуло. Як довідалися ми, зацілило його всього 3—4 примірники та й те не з повним добором аркушів. У примірникові, що був у нас, „Синопсису" приділено стор. 432—588, з них бракує стор. 561—576. В основу видання покладено текст 1674 р.; до нього прилучено варіянти й додатки з виданнів рр. 1678 та 1680 [1]). Прирівняння тексту проф. Голубєва до варіянтів, датованих 1680 р.. показує, що й Голубєв, як і митроп. Євгеній, користувався з відміни *C*, с. т. з 5-го київського видання. Пор., наприклад, Голуб. стор. 437 та 1680 *C*, арк. 2 зв.; стор. 504 та арк. 58 (61) зв.; стор. 584—585 та арк. 124 (125) зв. — 125 (126) [2]).

Згаданими виданнями, що було їх не менш як 17, не обмежується популярність „Синопсиса"" в літературі XVII—XIX ст. Починаючи з 1807 р. „Синопсисъ" не раз передруковано, і церковно-слов'янським і гражданським шрифтом, у збірці творів Димитрія Ростовського [3]). Не вважаючи на безліч

---

[1]) Окрім „Синопсиса" до складу збірника Голубєва ввіходять: „Кроника з лѣтописцовъ стародавныхъ..." Теодосія Сафоновича, 1672 р. (стор. 1—316), „Кроника о початку и назвиску Литвы.." (стор. 317—349), „Кроника о земли Полской, отколь Поляки Лехами и Поляками названы сутъ..." 1682 р. (стор. 350—431), Лѣтописецъ Густынскаго монастыря (стор. 589—624, незакінч.). — Серед кабінетних паперів Голубєва, що належать тепер Відділові рукописів В. Б. У., збереглися коректурні, з поправками, відбитки стор. 513—520 та 529—544.

[2]) Видання проф. Голубева цілком відтворює „Синопсисъ" 1680 р., проминаючи тільки його гравюри. По инших передруках XVIII і XIX ст., окрім гравюр і написів під їми, проминуто також вірша на честь царя Федора Олексійовича, але акростих друкарів, уміщений наприкінці видання 1680 р., заховано як в усіх академічних, так і в обох Євгеніївських виданнях.

[3]) Сочиненїѧ ѥтагѡ Димитрїа митрополита Ростовскагѡ. Ч. IV. М. 1807. 4°, стор. 1—115 з окремим загол. арк.: Сѵ́ноѱїсъ и҃ли кра́ткое ѡ҃писа́нїе ѿ̀ разли́чныхъ лѣ-тописцевъ, ѡ҃ нача́лѣ славе́нскагѡ наро́да... Москвѣ. Въ Сѵ́нодальной Тѵ̀пографїи ,ҳа҃ѱз̃ го́да. Див. також наступні видання XIX й поч. XX ст., наприклад, „Творенія иже

друкованих текстів, різні видання „Синопсиса", цілком або в уривках, поширювалися протягом XVII—XIX ст. також і в рукописних копіях [1]). У XVIII-му й на початку XIX вв. текст нашої пам'ятки не раз ставав за вихідну точку для праць історичного характеру, як от „Ядро россійской исторіи" Манкієва (1715 р.) або „Новый Синопсисъ" П. Захарьина (Николаевъ, 1798 р.) [2]), і давав матеріял до белетристичних творів, проходячи в нео-

---

во святыхъ о. н. Св. Димитрія Ростовскаго", неплатний додаток до журналу „Русскій Паломникъ" за 1910 р. [Ч. II], кн. 10, стор. 359—450. Текст 1910 р. являє собою переклад „Синопсиса" на сьогочасну літературну російську мову.

[1]) Див., наприклад, К. Калайдовичъ и П. Строевъ. Обстоятельное описаніе словяно-россійскихъ рукописей, хранящихся въ Москвѣ въ библіотекѣ... графа Ѳ. А. Толстова. М. 1825, Отд. I, №№ 157, 191, 198; Отд. II, №№ 79, 140, 158, 189, 257; Отд. V, № 50 — А. Востоковъ. Описаніе русскихъ и словенскихъ рукописей Румянцовскаго Музеума. Спб. 1842, №№ 389 та 457. — А. Ѳ. Бычковъ. Описаніе церковно-славянскихъ и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публичной Библіотеки. Часть I. Спб. 1882, №№ 28 (Погод. № 1549), 62 (Погод. № 1604), 63 (Погод. № 1961), 75 (Погод. № 1605), 81 (Погод. № 1624) — Н. Барсуковъ. Рукописи Археографической Коммиссіи. Спб. 1882, №№ 43, 55, 56 та 57. — А. А. Титовъ. Рукописи словянскія и русскія, принадлежащія И. А. Вахрамѣеву. М. 1888, № 233. — Те-ж, вып. II, М. 1892, №№ 501, 502 та 678. — М. Сперанскій. Описаніе рукописей Библіотеки Историко-Филологическаго Института кн. Безбородко въ г. Нѣжинѣ. М. 1900, №№ 34 й 69. — Те-ж (Окончаніе). Нѣжинъ 1901, № 103. — Н. И. Петровъ. Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ. Вып. II. М. 1896 (1897), №№ 359, 363, 478 (копія вид. 1678 р.), 546; Вып. III. М. 1904, №№ 25 й 311. — С. И. Масловъ. Описаніе рукописей Историческаго Общества Нестора-лѣтописца. К. 1908, № 17 (копія 4-го видання Академії Наук). — Його-ж. Обзоръ рукописей Библіотеки Имп. Университета Св. Владиміра. К. 1910, № 216. — Ілл. Свенціцкій. Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. Ч. II. У Львові 1911, стор. 266. — В. И. Срезневскій. Описаніе рукописей и книгъ, собранныхъ для Имп. Академіи Наукъ въ Олонецкомъ краѣ. Спб. 1913, №№ 206 та 259. — Г. П. Георгіевскій. Рукописи Т. Ѳ. Большакова. Пгр. 1915, №№ 38, 135 та 435.

[2]) Див. ще „Лѣтописецъ", складений в рр. 1700—1704, — в ркп. Ундольського №№ 774 та 1110 й Пискарева № 179. А. Викторовъ. Очеркъ собранія рукописей В. М. Ундольскаго, въ полномъ составѣ, стор. 21—22 (додаток до видання „Славяно-русскія рукописи В. М. Ундольскаго"... М. 1870). Його-ж. Каталогъ славяно-русскихъ рукописей, пріобрѣтенныхъ Московскимъ Публичнымъ и Румянцевскимъ Музеями, въ 1868 г., послѣ Д. В. Пискарева. М. 1871, стор. 48—49. Здається, не без впливу нашої пам'ятки складено: 1) „Синопсисъ или о началѣ проименованія козаковъ"... Архим. Леонидъ. Свѣденіе о славянскихъ рукописяхъ, поступившихъ изъ книгохранилища Св. Троицкой Сергіевой Лавры въ библіотеку Троицкой Духовной Семинаріи въ 1747 году. Вып. I. М. 1887, № 35 (97). Пор. А. Востоковъ. Описаніе русскихъ и словенскихъ рукописей Румянцовскаго Музеума. Спб. 1842, № 388; 2) стаття під назвою „Выписано із Кіевскіе исторіи о зачалѣ Великаго Новаграда" — у зб. Погодина № 1953, пор. №№ 1559, 1569, 1599, 1624. А. Бычковъ. Описаніе церк.-слав. и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публичной Библіотеки. Ч. I. Спб., 1882, №№ 73, 23, 42, 50, 81. Пор. А. Поповъ. Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи. М. 1869, стор. 442—447. — В один із списків відомих Записок П. Н. Крекшина про Петра Великого (зб. XVIII ст., що належав кн. П. П. Трубецькому) внесено велику вставку, що являє почасти копію, почасти скорочення останніх розділів „Синопсиса" 1680 р. або його наступних передруків, починаючи з розділу „О первом бѣсурманскомъ приходѣ подъ Чигиринъ". Текста вставки видав Н. Калачов у статті „Отрывки изъ сборника". „Временникъ Имп. Московскаго Общества Исторіи и Древностей Россій-

класичну трагедію, повістеву літературу, в лубочні малюнки та в народню казку, на кшталт записаної в збірникові Афанасьєва (№ 182) казки про Мамая безбожного [1]).

Виходячи за межі української та російської літератури, „Синопсисъ“ проходить навіть і до літератур инших народів. У бібліотеці Свято-Гробського метоху в Царгороді, в рукопису під № 329, переховується переклад видання 1680 р. грецькою мовою під заголовком: „Σύνοφις ἐκ διαφόρων κειρογράφων περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ σλαβονορωσσικοῦ ἔθνους καὶ πρωταρχῶν κνέζων τῆς θεοκτίστου πόλεως Κιοβίας... Ἐν τῇ ἁγίᾳ μεγάλῃ θαυμαποιούσῃ Λαύρᾳ Κιεβοπετζάρσκῃ... Ἐν ἔτει ἀπὸ κόσμου κτίσεως 7188, ἀπὸ σαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου 1680“. Переклад було зроблено, очевидячки, на замовлення архімандрита (потім — єрусалимського патріярха) Хрисанфа; розпочато його в Москві у квітні р. 1693, а закінчено в Іверському манастирі на Атоні [2]). На кінець XVII в. припадає також переклад „Синопсиса“ латинською мовою, що виготував його до друку, за дорученням од Петра Великого, відомий Ілля Копієвський в Амстердамі. Переклад Копієвського, виходячи з назви, має на увазі видання 1674 р.: „Synopsis exhibens originem sclavonico Rosseanae celeberrimae gentis, tum urbis Kioviae ac principum ejus, aut vitam et gesta potentissimi ducis Wladimiri et successores ejusdem imperii, usq. ad magnum Imperatorem Alexium Michailovecium, utriusq. Russiae absolutum dominum. Ex sclavonica veritate latine reddita“ [3]). Нарешті, рефлекси „Синопсиса“ можна відзначити і в румунській літературі. У манастирській бібліотеці в Сучевиці (Буковина) ми зустрічали твір під назвою: „...Хронографъ Адекъ, Нѣмирѣ де Анй... Ла Типографїа сфинтей Монастирй Нѣмцулъ Ла Анулъ 1837“, де в кінці, на стор. 1—54 з осібною нумерацією, вміщено статтю: „Адунаре прѣ скѣрт. дин Сунодѣлъ славенеск“, що також, видимо, сягає нашої пам'ятки.

Досліджування поодиноких етапів з цієї довгої і розмаїтої пути в літературному житті київського „Синопсиса“ могло-б, звичайно, висвітлити деякі невиразні питання з історії варіянтів 1680 р., але поширення праці в цьому напрямку надто ускладнило-б нашу, і так вже велику, замітку.

скихъ“. Кн. XX. М. 1854. Смѣсь, стор. 2—8. — Хіландарський проігумен Паїсій, складаючи історію болгарів (р. 1762), серед инших джерел, користувавсь також із київського „Синопсиса“. В. С. Иконниковъ. Опытъ русской исторіографіи. Том II, кн. 1. К. 1908, с. 104.

[1]) С. Шамбинаго. Повѣсти о Мамаевомъ побоищѣ. Спб. 1906, стор. 373—374.

[2]) Відомості про переклад цей подав нам проф. А. А. Дмитрієвський у листах від липня та грудня р. 1926.

[3]) Див. доданий до прохання Копієвського на ім'я Петра Великого з 18 грудня р. 1699 реєстр книжок, що видав або наготовив до друку той-таки Копієвський. П. Пекарскій. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Т. I. Спб. 1862, стор. 524—525. Згадка про переклад „Синопсиса“ є також у „Рядовомъ чинѣ, им же книги именуются“..., доданому до підручника, що склав його Копієвський: „Latina Grammatica in usum scholarum celeberrimae gentis Sclavonico-Rosseanae adornata“. Amstelodami MDCC. В. Сопиковъ. Опытъ россійской библіографіи. Ч. I. Спб. 1813, стор. 301. — П. Строевъ. Обстоятельное описаніе старопечатныхъ книгъ славянскихъ и россійскихъ, хранящихся въ библіотекѣ графа Ѳ. А. Толстова. М. 1829, стор. 393. — П. Пекарскій, Op. cit., т. I. Спб. 1862, стор. 525.

XII. До історії книготорговельних реєстрів XVIII ст.

Питання історії книжкової торговлі в Росії та на Україні, між иншим питання про ціни на стародруки, належать до найменш розробленої галузи бібліологічної літератури [1]). Ще досі ми не маємо не то що загального уявління про зміни цін на книги протягом XVI—XVIII ст., а й сами матеріяли до історії цих цін не завсіди з'ясовано й опубліковано їх тільки почасти.

Головні джерела до вивчення цін на стародруки можна об'єднати в такі три групи:

1) архівні матеріяли, особливо прибутково-видаткові книги та рахунки, що збереглися в архівах великих друкарень — московського „Печатнаго Двора", друкарні Львівського Братства, або друкарні Київо-Печерської Лаври [2]),

---

[1]) Статті, присвячені окремим моментам з історії торговлі книгами в Росії та на Україні, перераховано у А. В. Мезьер: „Словарный указатель по книговедению". Ленинград 1924, стовп. 477—482, 882—884, та у Н. Н. Орлова: „Указатель русской литературы о книжной торговле" в збірнику „Книжная торговля. Пособие для работников книжного дела. Под редакцией М. В. Муратова и Н. Н. Накорякова". Москва MCMXXV, стор. 455—470. Спроби синтетичних оглядів див. в працях Г. И. Поршнева: „История книжной торговли в России", ibid., стор. 73—137, та П. П. Шибанова: „Антикварная книжная торговля в России", ibid., стор. 199—265.

[2]) Видання матеріялів, що належать до цієї групи, див. в таких роботах: П. Пекарскій. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Т. II. Спб. 1862, стор. 677—694. — Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи. Кн. II. Черниговъ 1873, стор. 16. — С. Бѣлокуровъ. Московскій Печатный Дворъ въ 1649 году. „Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ" 1887 г., кн. IV, отд. IV, стор. 16—19. — Н. Оглоблинъ. Книжный рынокъ въ Енисейскѣ въ XVII в. „Библіографъ" 1888 г., № 7—8, стор. 281—284. — Його-ж. Изъ архивныхъ мелочей XVII в. I. Стоимость церковныхъ книгъ въ Москвѣ въ 1651 г.; II. Московскія книжныя цѣны въ 1690 г. Ibid, 1890 г., № 2, стор. 26—27; № 5—6, стор. 63—64. — Його-ж. Библіотека Сибирскаго митрополита Игнатія, 1700 г. Ibid., 1892 г., № 8—9, стор. 289—290. — Прот. П. Николаевскій. Московскій печатный дворъ при патріархѣ Никонѣ. „Христіанское Чтеніе" 1890 г., №№ 1—2, 9—10; 1891 г. №№ 1—2, 7—8. — С. Брайловскій. Очерки изъ исторіи просвѣщенія въ Московской Руси въ XVII вѣкѣ. II. Чудовскій инокъ Евеимій, какъ справщикъ. „Чтенія въ Обществѣ Любителей Духовнаго Просвѣщенія", 1890 г., Полугодіе II, отд. I, стор. 401—403. — Вл. Боцяновскій. Къ исторіи просвѣщенія въ древней Руси XVII в. Книги въ Устюгѣ Великомъ. „Библіографъ" 1892 г., № 2, стор. 75—78. — В. Эйнгорнъ. Изъ архивныхъ мелочей XVII вѣка. Московскія книжныя цѣны въ 1669 г. Ibid., 1892 г., № 3, стор. 117—118. — Його-ж. Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в. М. 1894. — Його-ж. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. I. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича. М. 1899, стор. 865—875. — Н. П. Лихачевъ. Документы о печатаніи книгъ и грамотъ въ 1694 году. (Отд. оттискъ изъ VI тома Сборника Археологическаго Института). Спб. 1895. — А. Крыловскій. Львовское Ставропигіальное Братство. К. 1904, стор. 275—280, 286—307. — „Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіальнаго братства", що вид. А. С. Криловський в „Архивѣ Юго-Западной Россіи", ч. I, тт. XI та XII. К. 1904. — Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи. Отд. II. Томъ V. Со введеніемъ и примѣчаніями Н. И. Петрова. К. 1908, стор. 161—162, 237. — А. В. Гавриловъ. Очеркъ исторіи С.-Петербургской Синодальной Типографіи. Вып. I. 1711—1839. Спб. 1911,

2) записи колишніх власників та вкладників на берегах книг, оскільки в записах цих уміщуються вказівки на ціни [1]),

3) оголошення та каталоги, що їх випускали ті або инші видавництва або книготорговельні фірми.

В Західній Европі оголошення про книги, наготовані до друку чи надруковані, також книготорговельні каталоги з'являються вже в добу інкунабулів, себ-то в другій половині XV в. [2]).

У XVII ст. традиція друкованих каталогів переходить і до Польщі [3]), де за один з найдавніших зразків таких видань є каталог ґданського книгаря Janssonius'a — „Catalogus variorum in quavis facultate, materia et lingua librorum insignium Officinae Aegidii Janssonii a Waesbarge, civis et bibliopolae Gedanensis". Gedani, a. MDCLXXIX, з 10 „Continuationes" 1680—1706 pp. [4]). На початку XVIII в. у Ґданську виходить каталог

стор. 36—63, 137—162, 167—169, 187, 300—303, 307—400; Приложенія, стор. I—XLI. — А. А. Покровскій. Печатный Московскій дворъ въ первой половинѣ XVII вѣка. „Древности. Труды Имп. Московскаго Археологическаго Общества". Т. XXIII, вып. 2-й. М. 1914, стор. 33, 59, 60, 64—65. — Ѳ. Титовъ. Типографія Кіево-Печерской Лавры. Т. I. К. 1916 (1918), стор. 333 та 359. — Ил. Свѣнціцкій. Початки книгопечатаня на землях України. Жовква 1924, стор. 57—60, 78—82. — В. Дубровський. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. К. 1928.

[1]) Видані почасти в каталогах різних бібліотек та музеїв. Див., наприклад, описи книг церковно-слов'янських та „гражданской печати" Спб. Духовної Академії, що склав А. Родоський, Спб. 1880—1899. — Музей Подольскаго Церковнаго Историко-Археол. Общества. І. Прот. Е. Сѣцинскій. Опись старопечатныхъ книгъ. Каменецъ-Подольскъ 1904. — А. И. Миловидовъ. Описаніе славяно-русскихъ старо-печатныхъ книгъ Виленской Публичной Библіотеки. Вильна 1908. — Выдавництво Церковного Музея во Львовѣ. І. Д-ръ Иларіонъ Свѣнцицкій. Каталогъ книгъ церковно-славянскои печати. Жовква 1908.—Його-ж. Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ. Львовъ 1908, та инш. — Пор. А. Н. Лебедевъ. Надписи на старинныхъ книгахъ. М. 1895. Изъ журнала „Книговѣдѣніе" 1896 г., №№ 1 та 2. — В. Адріанова. Матеріалы для исторіи цѣнъ на книги въ древней Руси XVI—XVIII вв. Спб. 1912. „Памятники Древней Письменности и Искусства" CLXXVIII. Рецензія В. Н. Перетца: „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія" 1912 г., № 6, отд. 2, стор. 342—356 й „Новые труды по источниковѣдѣнію древне-русской литературы и палеографіи". Вторая серія. XXXIII—XXXVIII. К. 1912, стор. 23—39.

[2]) Wilh. Meyer. Bücheranzeigen des 15. Jahrhunderts. „Zentralblatt für Bibliothekswesen". 2. 1885. S. 437 ff. — K. Burger. Buchhändleranzeigen des 15. Jahrhunderts. In getreuer Nachbildung herausgegeben. Leipzig 1907. — Ernst Voulliéme. Nachträge zu den Buchhändleranzeigen des 15. Jahrhunderts... herausgegeben von K. Burger. Wiegendrucke und Handschriften. Festgabe zu Konrad Haeblers 60. Geburtstage. Leipzig 1919, Ss. 1—44. — Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts. Ein bibliographisches Verzeichnis, herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Halle a. S. 1914. — K. Schottenloher. Flugblatt und Zeitung. Berlin 1922 та инш.

[3]) Списки польських каталогів XVII—XIX ст. див. A. Jocher. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce. T. I. Wilno 1840, str. 227—230, №№ 1086—1140. — K. Estreicher. Bibliografia Polska. T. I. Kraków 1870, str. XVII—LVIII та „Dodatki", str. 5—8; t. XIV. Kraków 1896, str. 84—86, 91—92; t. XIX. Kraków 1903, str. 171.

[4]) Jocher. Obraz... T. I, № 1086. — Estreicher. Bibl. Polska. T. I, str. XXXI; t. XVIII. Kraków 1901, str. 467.

Cornelius'a de Beughem (1713 р.) [1]), а в другій половині століття книготорговельні каталоги, що видавалися чи то окремо, чи приєднувалися до тих або инших видань, становлять у Польщі звичайне явище. Їх випускають такі книгарі й видавці, як Michał Gröll (Warszawa, 1760—1806 pp.) [2]), єзуїтські друкарні — познанська (1768—1785) та калишська (1765) [3]), Jan Aug. Pozer (Warszawa, 1768—1781) [4]), Ignacy та Antoni Gröbel'i (Kraków, 1775—1800) [5]), Piotr Dufour (Warszawa, 1779—1794) [6]), Drukarnia XX. Scholarum Piarum (Warszawa, 1780—1840) [7]), Jan Ludwik Koch (Warszawa, 1784—1808) [8]), Karol Bogusław Pfaff (Lwów, 1785—1826) [9]), Drukarnia XX. Karmelitów bosych w Berdyczowie (1786) [10]), Piller'и (Lwów, 1791 слл.) [11]) й инш.

Що-до російських книготорговельних реєстрів, перший список їх знаходимо у В. Сопікова в IV ч. його „Опыта россійской библіографіи" р. 1816. Наступні роботи над з'ясуванням та підрахунком старших каталогів належать гол. чин. Гр. Геннаді, Н. П. Лихачову, В. В. Сиповському, Д. В. Ульянинському та П. К. Сімоні [12]).

Найстаріший книготорговельний каталог, що його видано в Росії, є „Реестръ кнїгамъ гражданскїмъ, которые по указу Царскаго Велїчества напечатаны новоизобрѣтенною Амстердамскою азбукою, по первое

---

[1]) Estreicher. T. I, str. XVIII; t. XII. Kraków 1891, str. 530; t. XIV, str. 86.

[2]) Jocher. T. I, №№ 1089—1098. — Estreicher. T. I, str. XXVIII—XXX, Dodatki, str. 5; t. XVII. Kraków 1899, str. 397—402.

[3]) Jocher. T. I, № 1087. — Estreicher. T. I, str. XXXI—XXXII; t. XIV, str. 85, 86.

[4]) Jocher. T. I, №№ 1099—1101. — Estreicher. T. I, str. XLIV—XLV.

[5]) Jocher. T. I, №№ 1102—1104. — Estreicher. T. I, str. XXVI—XXVII, Dodatki, str. 5; t. XVII. Kraków 1899, str. 344—346.

[6]) Estreicher. T. I, str. XXI—XXII; t. XV. Kraków 1897, str. 360—361.

[7]) Estreicher. T. I, str. XLIII, Dodatki, str. 7; t. XIX, str. 171.

[8]) Jocher. T. I, №№ 1105—1106. — Estreicher. T. I, str. XXXIV, Dodatki str. 6; t XIX. Kraków 1903, str. 354—355.

[9]) Estreicher. T. I, str. XLII–XLIII, Dodatki, str. 7.

[10]) Estreicher. T. IX. Kraków 1888, str. 540; t. XIX, str. 171.

[11]) Estreicher. T. I, str. XLIII–XLIV, Dodatki, str. 7.

[12]) В. Сопиковъ. Опытъ россійской библіографіи. Ч. IV. Спб. 1816, №№ 9801—9847. Див. також нове видання „Опыта" за редакцією В. Н. Рогожина. Ч. IV. Спб. 1905, стор. 205—207. — Гр. Геннади. Литература русской библіографіи. Спб. 1858, стор. 92—96, №№ 386—403; стор. 139—142, №№ 631—644; стор. 183. — Н. П. Лихачевъ. Каталогъ летучихъ изданій и ихъ перепечатокъ... Спб. 1895, стор. 347—352. — В. Сиповскій. Изъ исторіи русской литературы XVIII. в. Опытъ статистическихъ наблюденій. I—II. Спб. 1901, стор. 3—4. — Його-ж. Изъ исторіи русскаго романа и повѣсти. Ч. I. Спб. 1903, стор. I. — Його-ж. Очерки изъ исторіи русскаго романа. Т. I, вып. 1. Спб. 1909, стор. 32 — Д. В. Ульянинскій. Среди книгъ и ихъ друзей. Ч. I. М. 1903, стор. 81—138: Русскія книжныя росписи XVIII вѣка (Библіографическій обзоръ). — Библіотека Д. В. Ульянинскаго. Библіографическое описаніе. Т. II. Библіографія. М. 1912, стор. 530—544, №№ 1506—1536: Книжныя продажныя росписи XVIII и начала XIX вв. — Ю. Битовтъ. Рѣдкія русскія книги и летучія изданія XVIII вѣка. М. 1905; див. „Указатель", стор. 592, під словами „Реестръ" та „Роспись книгамъ". — П. Симони. Библіографія русская. „Новый Энциклопедическій Словарь" Брокгауза-Ефрона. Т. VI. Спб. S. a., стовп. 472—474. — Каталогъ изданій Имп. Академіи Наукъ. Ч. I. Спб. 1912, стор. 141—144.

чїсло їуня нынѣшняго 1710-го году", надрукований в московських „Вѣдомостях" за 31 травня р. 1710 [1]).

В звязку з утворенням коло р. 1728 при Академії Наук „Книжной палаты", Академія починає публікувати в „Спб. Вѣдомостяхъ" відповідні оголошення [2]) та випускає низку каталогів книг, що продавалися у „Палатѣ". Академічні каталоги XVIII ст. розподіляються на дві групи. По перше, це каталоги книжок чужомовних, як от „Verzeichniss allerhand Lateinischer, Französischer... auserlesenen neuen Bücher, welche im Buchladen der Akademie der Wiss. zu bekommen sind. Stück I—VI. St.-Petersburg 1728 (?) — 1734 та инш. [3]). Друга група складається з каталогів російських книжок, головним чином — видань самої Академії. На чолі її стоїть, що знайшов р. 1900 Д. В. Ульянинський, „Роспись онымъ книгамъ, которыя по нынѣ при Императорской Академіи Наукъ въ Санктпетербургѣ напечатаны и въ книжной лавкѣ для продажи находятся", надрукована р. 1735. В наступні роки Академія досить енергійно публікувала за продаж своїх видань і випустила до кінця XVIII в. не менш, як 27 „Росписей" [4]).

---

[1]) П. Пекарскій. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Т. II. Спб. 1862, стор. 2*0.—Ю. Битовтъ, № 49, з посилкою: Бурц. Доп. оп. V. 912.—П. Симони, ст. 472. — Див. ще „Вѣдомости времени Петра Великаго", Вып. II. 1708—1719 гг. М. 1906, де на стор. 59 передруковано текст „Реестра" 1710 р. а на стор 57 уміщено факсиміле його. — До каталогів петровської доби дехто, м. инш. А. Ѳ. Бычковъ, відносять брошуру „Книгі політическіе, которые продаются въ Гагѣ". М. 1723 (передрук: Спб. 1724). Проте, ще р. 1862 П. Пекарський з'ясував, що брошура ця є не що инше, як памфлет на сучасні европейські події, складений у вигляді заголовків різних видуманих творів. Д. Ульянинскій. Среди книгъ .., стор. 86.—П. Пекарскій. Op. cit., т. II, стор. 604—607 та 628. Випадки користування формою книжкового каталогу з сатиричною метою трапляються инодій у наступні часи. Так, наприклад, у сокиренському архіві Галаганів, що тепер належить Прилуцькому Окружному Архівному Управлінню, переховується рукопис поч. XIX ст., на 3 стор in folio, під назвою: „При типографіи Черниговскаго Губернскаго Правленія продаются книги слѣдующаго содержанія", що являє собою памфлет на віцегубернатора, прокурора, поліцмайстра, „генералъ-доктора" й инш. представників губерської адміністрації.

[2]) Див., наприклад, „Спб. Вѣдомости" 1728 г. 21 декабря, № 102 та „Суплементъ" до № 102; 1729 г. № 17; 1730 г. „Суплементъ" до № 1, №№ 57, 68, 80 та 96; 1731 г. № 90 та инш. А. Бочаговъ. Книжная палата Академіи Наукъ. 1728—1740. „Библіографъ" 1893 г. Вып. 2—3, стор. 138—140 та 143. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ... стор. 87—90. — Библіотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, № 1535.

[3]) Гр. Геннади. Op. cit., №№ 386, 388, 389, 392, 396 та 398. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ... стор. 89 та 99. — Каталогъ изданій Имп. Академіи Наукъ. Ч. I. Спб. 1912, стор. 141.

[4]) Крім 1735 р. академічні „Росписи" виходили ще в рр. 1736, 1740, 1742, 1746, 1756, 1759, 1760, 1761, 1762, 1763, 1765, 1766, 1767, 1768, 1769, 1771, 1772, 1773, 1774, 1775, 1784, 1787, 1791, 1793, 1794 та 1800. В. Сопиковъ. Опытъ... Ч. IV, №№ 9808, 9809, 9818, 9819, 9820, та 9832. — Гр. Геннади. №№ 387, 390, 391, 393, 394, 395 та 397. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ... стор. 90, 98—123 та 130, з знімками з загол. арк. „Росписей" 1735 та 1740 рр. — Библіотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, №№ 1506—1509, 1511—1517. — „Роспись" 1736 р. передруковано в статті И. С. Бѣляева — Изданія Академіи Наукъ въ 1736 г. „Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ" 1896 г., кн. III, отд. V, стор. 38—41.

У другій половині XVIII ст. видання каталогів у Росії значно поширюється. Поруч з академічними виникають каталоги инших державних установ С.-Петербургу та Москви—московської „Синодальной Типографіи“ [1]), „Книжной лавки“ Московського Університету, що її в р.р. 1779—1789 орендував відомий Н. И. Новиков, а в 1790-х р.р. Хр. Ридигер та Хр. Клаудій [2]), друкарні „Сухопутнаго Шляхетнаго Кадетскаго Корпуса“ [3]), „Морского Шляхетнаго Кадетскаго Корпуса“ [4]) та инш. Тоді-ж починають видавати свої „росписи“ також і приватні книгарі, як от „аукціонистъ“ Ольхин у Петербурзі (1756 р.) [5]), К. В. Міллер [6]), Водоп'янов і Полежаєв [7]), Іван та Матвій Глазунови [8]), Полежаєв та Зотов [9]), В. Сопіков [10]), Ів. Зеленников [11]) та инш.

Провінцію обслуговувано виключно каталогами, що їх друкували в столицях. Так, Н. И. Новиков, за часів орендування друкарні та „Книжной лавки“ Московського Університету, мав своїх комісіонерів не тільки в Москві, а й по инших містах Росії, про що й зазначав у своїх каталогах: на заголовковому, наприклад, аркуші „Росписи“ 1779 р. позначено: „Также можно получить сіи книги по тѣмъ-же цѣнамъ: 1) Въ Вологдѣ у Андрея Петровича Г. Петрова. 2) Въ Глуховѣ. 3) Въ Коломнѣ, у Николая Степановича Г. Степанова. 4) Въ Полтавѣ, у Петра Федоровича Г. Паськевича. 5) Въ Смоленскѣ, у книгопродавца Михайла Ярославцова. 6) Въ Тамбовѣ“ [12]). В „Росписяхъ“ наступних років кількість

---

[1]) „Реестры“ 1751, 1760, 1766, 1769—1770, 1770, 1772, 1774, 1779, 1792, 1792 (инше видання) та 1796. В. Сопиковъ. Опытъ .. Ч. IV, № 9830. — Н. П. Лихачевъ. Каталогъ летучихъ изданій... стор. 347. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ... №№ 9, 19, 25, 33, 38, 42, 55, 75, 79; стор. 130. — „Реестръ“ 1751 р. передруковано в статті И. С. Бѣляева — Изданія Московской Синодальной типографіи 1751 г. и Московскаго Университета 1764 г. „Чтенія въ Имп. Обществѣ Ист. и Др. Рос.“ 1897 г., кн. I, отд. V, стор. 21—25.

[2]) 29 „Реестровъ“ та „Росписей“ протягом 1761—1798 рр. В. Сопиковъ. Опытъ... Ч. IV, №№ 9802, 9806, 9807, 9814, 9815, 9821, 9822, 9826, 9827, 9828. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ... №№ 11... 103 та стор. 130—131. — Бібліотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, №№ 1518, 1520, 1522, 1525, 1531. — „Реестръ“ 1764 р. видано у И. С. Бѣляева, Op. cit. „Чтенія“... 1897 г., кн. I, отд. V, стор. 25—28.

[3]) Д. Ульянинскій. Среди книгъ, №№ 17 та 29.

[4]) В. Сопиковъ. Опытъ. Ч IV, №№ 9816 та 9817. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ, №№ 30, 34, 35 та 49.

[5]) Д. Ульянинскій. Среди книгъ, № 6. — Бібліотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, № 1510.

[6]) В. Сопиковъ. Опытъ. Ч. IV, №№ 9801, 9803—9805, 9811, 9812. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ, №№ 46, 50, 63, 66.

[7]) Д. Ульянинскій. Среди книгъ, № 67.

[8]) В. Сиповскій. Изъ исторіи русской литературы XVIII вѣка. Спб. 1901, стор. 4. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ, №№ 69, 72, 76, 86, 90, 91, 92, 94, 98. — Бібліотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, №№ 1524, 1526, 1530, 1532.

[9]) В. Сопиковъ. Опытъ. Ч. IV, № 9823. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ, №№ 74, 77, 80, 95, 97. — Бібліотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, № 1527.

[10]) Д. Ульянинскій. Среди книгъ, №№ 78, 82, 87, 89, 99. — Бібліотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, № 1529.

[11]) В. Сопиковъ. Опытъ. Ч. IV, № 9829.

[12]) Д. Ульянинскій. Среди книгъ, № 54.

міст, де переводився комісійний продаж новіковських книжок, значно поширено, й, наприклад, у „Росписяхъ“ 1782 та 1783 рр., окрім „Книжной лавки“ у Глухові, зустрічаємо „Книжную лавку“ у Київі [1]), а в „Росписи“ 1789 р., уміщено вказівку на продаж книжок „въ Нѣжинѣ у купца Нератова“ [2]). На загол. арк. „Росписи“ московського книгаря Семена Никифорова 1796 р. зазначено, що перераховані в ній книжки продаються також „въ Пензѣ у Никиты Порывкина“ [3]). Тільки в останні роки XVIII ст. з'являються каталоги, надруковані в провінції, й за перші зразки їх слід уважати „Реестръ россійскимъ книгамъ, продающимся въ вольной тамбовской типографіи“ бригадира А. М. Нилова, надрукований у Тамбові р. 1793 [4]) та два „Реестра“ книгарні калузького „Приказа Общественнаго Призрѣнія“, видані в Калузі рр. 1793 та 1795 [5]).

Коли не вважати на книготорговельні списки, додавані наприкінці тих або инших книжок [6]), або, з кінця XVIII ст., вміщувані иноді на друкованих обгортках [7]), — окремо надрукованих каталогів, що їх випускали різні російські видавництва та книгарі, вийшло протягом XVIII в. не менш, як 136 видань.

Що-до зовнішніх особливостей цих окремо виданих каталогів, їх можна схарактеризувати такими рисами.

Звичайними назвами їх були „Роспись“ або „Реестръ“; назва „Каталогъ“, що її більш-менш широко вживали книготорговельні фірми першої половини XIX в. [8]), — в XVIII ст. зустрічається надзвичайно рідко, виключно в реєстрах-додатках до инших видань: „Каталогъ находящимся въ книжной лавкѣ Имп. Академіи Наукъ ландкартамъ и планамъ“, доданий до академічної „Росписи“ 1773 р. [9]) „Каталогъ Книгамъ и гридированнымъ фигурамъ по алфавиту, которыя можно купить въ книжной Сухопутнаго Шляхетнаго Кадетскаго Корпуса лавкѣ, у переплетчика Тидце-

---

[1]) Ibid., №№ 57 та 58. — Бібліотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, № 1522.

[2]) Бібліотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, № 1525.

[3]) Д. Ульянинскій. Среди книгъ, № 93.

[4]) В. Семенниковъ. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX вѣковъ. „Русскій Библіофилъ“ 1911 г., № 7, ст. 22—23. — Його-ж. Библіографическій списокъ книгъ, напечатанныхъ въ провинціи со времени возникновенія гражданскихъ типографій по 1807 годъ. Ibid. 1912 г., № 2, стор. 66, з покликуванням на „Матеріалы для библіографіи Тамбовской губерніи“ А. Щеголева, вып. II, Тамбовъ 1901, стор. 88. — Н. Петровскій. Новый трудъ по русской библіографіи. „Ученыя Записки Имп. Казанскаго Университета“ 1912 г., кн. VI—VII. Критика и библіографія, с. 12—14. — В. Семенниковъ. Дополнительные матеріалы для исторіи провинціальныхъ типографій XVIII и начала XIX в... „Рус. Библіоф.“ 1913 г., № 7, стор. 65 та 68.

[5]) В. Сопиковъ. Опытъ. Ч. IV. №№ 9824 та 9825. — Д. Ульянинскій. Среди книгъ, № 106. — В. Семенниковъ. Библіографическій списокъ книгъ, напечатанныхъ въ провинціи... „Русскій Библіофилъ“ 1912 г., № 2, стор. 53—54. — Н. Петровскій. Op. cit., стор. 8.

[6]) Н. П. Лихачевъ. Каталогъ летучихъ изданій, стор. 347—349. — Бібліотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, стор. 540—544.

[7]) Н. П. Лихачевъ. Op. cit., стор. 349—350.

[8]) Ibid, стор. 351—352.

[9]) Д. Ульянинскій. Среди книгъ, № 39.

ліуса, и почему цѣною", доданий до книги „Сто новыхъ новостей. Соч. г-жи Гомецъ", ч. І. Спб. 1785 [1]). В цих-же реєстрах-додатках вживається іноді назва „Извѣстіе": „Извѣстіе о продажныхъ при Имп. Академіи Наукъ въ книжной ея лавкѣ на разныхъ языкахъ книгахъ..." 1774 р.[2]), „Извѣстіе" про книги, що їх видав Курганов (1777 р.), „Извѣстіе" про продовження „пренумерації" у Кольчугина та Переплетчикова (1789 р.) і т. инш. [3]). Іноді окремі книгарі не вживали жадної назви, й реєстри, що вони видавали, починалися, наприклад, так: „Продаются разныя книги у переплетчика Никиты Дмитріева, живущаго у Кузнецкаго Моста" [4]).

Більшість реєстрів XVIII ст. мають окремі загол. аркуші, в деяких заголовкових аркушів немає, й заголовки містяться на 1-й стор. їх, безпосередньо перед текстом. Видавано їх гол. чин. без обгорток, іноді з корінцем із кольорового паперу; тільки наприкінці століття починають уживатися обгортки, проте — без друкованого титулу [5]).

Звичайний формат каталогів XVIII ст. є 8-а або 12-а д. арк., при розмірах від аркушівок з текстом на одній або на двох сторінках до книжок в 110, 134, навіть у 148 стор. [6]). Сторінки в старших каталогах переважно ненумеровані; нумерація, як правило, починається тільки з новіковської „Росписи" 1779 р. Поруч з каталогами у вигляді брошур чи то книг трапляються іноді каталоги в вигляді таблиць — надруковані з одного боку на розгорнутому аркуші. Таку саме форму надано, наприклад, академічній „Росписи" 1736 р., реєстрам московської „Синодальной Типографіи" 1751, 1760, 1766, 1770, 1772, 1774, 1779 та 1792 рр., „Реестру книгамъ, которыя проданы быть имѣютъ въ Спб. въ аукціонѣ съ публичнаго торгу 1774 года" [7]). Каталоги в формі таблиць призначалися, мабуть, на те, щоб поширювати їх, розліплюючи по стінах у тих або инших установах [8]).

Більшість каталогів XVIII ст. надруковано т. зв. „гражданським" шрифтом; реєстри „Синодальной Типографіи" друкувалися, здається, виключно шрифтом церковно-слов'янським.

---

[1]) Библіотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, стор. 540—541.

[2]) Библіотека Д. В. Ульянинскаго. Т. II, № 1516. Мабуть, додаток до „Росписи" 1773 р.

[3]) Ibid., стор. 541—543.

[4]) Д. Ульянинскій. Среди книгъ, № 105.

[5]) Ibid, стор. 85. Низка каталогів XVIII ст., гол. чином „Реестры" Синодальної друкарні, виходили без зазначення року видання. В своїому огляді ми користуємося приблизними датами, що встановили Ульянинський та инші дослідники.

[6]) Ibid. №№ 31, 28, 96, 86, 88. [7]) Ibid., № 41.

[8]) Деякі відомості про способи поширювати книготорговельні каталоги XVIII ст. збереглися в документах Московського Архіву Міністерства Юстиції: коли до воєводської канцелярії у Чухломі надіслано було реєстри „Синодальной Типографіи" 1751 р. та книгарні Московського університету 1764 р., — „въ Галичѣ реестры опредѣлено прибить на стѣнахъ и публиковать о томъ съ барабаннымъ боемъ, а въ Чухломѣ копіи съ реестровъ рѣшено дворянамъ объявить черезъ соцкихъ". И. С. Бѣляевъ. Изданія Московской Синодальной типографіи 1751 г. и Московскаго Университета 1764 г. „Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс." 1897 г., кн. I, отд. V, стор. 19; пор. його-ж „Изданія Академіи Наукъ въ 1736 г.". Ibid. 1896 г., кн. III, отд. V, стор. 36.

Що-до змісту, — поруч з списками тих чи инших друкованих, иноді, як у „Росписи“ Ольхина 1756 р., й рукописних книг, каталоги XVIII в., містять у собі також ціни на ландкарти, плани, „гридированныя фигуры“, портрети, навіть, як в академічній „Росписи“ 1800 р., на барометри й термометри. В тамбовському „Реестрѣ“ 1793 р., окрім книжок, позначені ще „билеты визитные разныхъ сортовъ и цвѣтовъ, со внесеніемъ и имянъ по желанію, сотня по 1 руб.“ „Сверхъ того, — продовжує „Реестръ“, — продаются и малыя типографіи, которыми удобно можно самому напечатать разныя мѣлочи, какъ то: билеты, имена и проч. кому что пожелается; желающіе имѣть оную, могутъ купить за сходную цѣну“ [1]).

Система, за якою розміщувалися в реєстрах цих різні видання, не являла чогось єдиного: академічні „Росписи“, скільки можна гадати з випадкових вказівок попередніх дослідників, додержувались виключно абеткового розміщення, за прізвищами авторів, або назвами творів. „Реестры“ Синодальної друкарні розподіляли книжки за форматами — „въ десть, въ полдесть, въ четверть и въ осмуху“, окремо перераховувались „листы“ — видання в формі аркушівок.

Ціни, в рублях та копійках, зазначались або на тільки неоправлені книжки, або на неоправлені й оправлені.

Каталоги державних установ роздавались, мабуть, gratis: принаймні, ми не знаходимо на них вказівок на їх ціни; каталоги приватних книгарів кінця 80-х та 90-х рр. — Глазунових, Сопікова, Сем. Нікіфорова, Полежаєва та Зотова, продавалися по 10—15 коп. [2]).

В половині XVIII ст. виникають книготорговельні каталоги й на Україні. Коли залишити на боці каталоги суто-польських книжок, що видали, наприклад, у 1780-х та 1790-х роках. Pfaff та Piller'и у Львові або друкарня xx. Karmelitów bosych у Бардичеві, — книгознавча література визначала до останніх часів тільки один український каталог

[1]) Н. Петровскій. Op. cit., стор. 12—13. — Московський комісіонер Академії Наук В. В. Купріанов у № 19 „Спб. Вѣдомостей“ за 1730 р. повідомляє „господъ охотниковъ“ до читання, що поруч з книжками у нього можна набути „чаи и кофь вареныя съ сахаромъ и протчія виноградныя вина разныя“. А. Бочаговъ. Книжная палата Академіи Наукъ. „Библіографъ“ 1893 г., вып. 2—3, стор. 144. — Польські книгарі XVIII ст. також пропонували иноді в своїх каталогах речі, що не мали жадного стосунку до книжкового краму. Так, наприклад, у Księgarni варшавської фірми Mich. Gröll'я, окрім книжок та різних мап, продавались ще деякі „lekarstwa“, як от — „Proszek purgansowy przez P. d'Ailhaud, ktory prawdziwie universalnym lekarstwem iest, ponieważ się, przez kilka lat w wszelkich chorobach skutecznym y doświadczonym znalazł“, „Tynktura Solarska do głowy, żołądka y serca otrzyźwienia“, „Dentifrice, albo Proszek do zębow, osobliwey y dobrey cnoty“, „Esprit de Savon de Saxe, lub prawdziwey Spiritus mydłowy“, „Proszek Limonadowy ..“, „Pomada pachniąca“; окрім ліків, — також инші, теж не книжкові предмети: „Prawdziwa Tabaka Maroko. Funt w ołowiu po zł. 5“, „Tabaka Hiszpańska“, „Karty rożne Francuskie y Polskie z nowey Fabryki w Lipsku, do grania“, „Zegary stołowe“ і „Zwierciadła rożne“. Katalog niektorych książek u Michała Groella... W Warszawie, 1775, стор. 23—24.

[2]) Д. Ульянинскій. Среди книгъ, №№ 69, 71, 72, 82, 86, 87, 89, 93, 94, 97.

XVIII ст., а саме — каталог Львівського Братства, виданий року 1761 під назвою: „Taksa ksiąg w seksternach jako i oprawnych, w drukarni uprzywilejow. Konfraterniі Stauropigianej (sic!) lwowskiej będącej, d. 24. m. Lipca r. 1761 sessionaliter uczyniona". К. Estreicher, що, здається, перший оголосив відомості про цю Taks'у 1761 р., коротко зазначає її зовнішній вигляд: „fol., 1 ark.", а що-до змісту, подає: „Przeszło 40 druków samych liturgiczn." [1]) Р. 1925 в статті „Українська друкована книга XVI—XVIII вв." ми зазначили ще два друковані українські каталоги XVIII ст. — „Таксу книгъ в Типографіи св. обители Почаевскія" 1760 р. і „Табель цены книгамъ печатнымъ въ Типографіи Кіевопечерскія Лавры" 1774 р. [2]) Як почаївська „Такса", так і київська „Табель" збереглися в дуже рідких, певно, унікальних примірниках, що переховуються тепер серед стародруків Державної Публічної Бібліотеки в Ленінграді.

Детальному описові їх зовнішнього вигляду й передруку їх тексту й присвячується XII розділ наших „Етюдів".

1. „Такса книгъ в Типографіи святия обители Почаевскія обрѣтающихся", 1760 р.

„Такса книгъ" Почаївської друкарні міститься на першій сторінці подовжного аркушу паперу розміром 42,5 × 34,9 снт., з площею набору 36 × 28 снт. Набрано її в три колони. В кожній колоні праворуч — відокремлені вертикальними лінійками дві смуги, призначені для вказівок на ціни; в верхній частині смуг — помітки: зо, гро — в перших двох колонах; zło, gro — в третій колоні (див. знімок № 5).

---

[1]) К. Estreicher. Bibliografia Polska. T. I. Kraków 1870, стор. LI: t. IX. Kraków 1888, стор. 315. Див. також Lud. Finkel. Bibliografia historyi polskiej. Część II. W Krakowie 1895, стор. 966, № 20176.

[2]) С. Маслов. Українська друкована книга XVI—XVIII вв. (Науково-популярна бібліотека книгознавства за редакцією Ю. О. Меженка. Вип. 4). К. 1925, стор. 71—72. — З українських каталогів першої половини XIX ст. нам відомі: 1) Табель цѣны книгамъ, напечатаннымъ въ Типографіи Кіевопечерскія Лавры. К. 1810. В. Сопиковъ. Опытъ... Ч. IV, № 9844, з приміткою: „на 2 откр. л.", 2) Каталогъ книгъ славено-рѳскихъ Львівського Ставропігіяльного Інституту від 1 листопада 1821 р; одкр. піваркуш із списком 29 видань 1704—1816 рр.. И. Е. Левицкій. Галицко-руская библіографія XIX-го столѣтія. Т. I. Львовъ 1888, № 58, 3) Те-ж, від 1 березня 1826 р.; одкр. піварк.; 31 вид. 1704—1826 рр. Ibid., № 71, 4) Те-ж, від 28 березня 1833 р., слов'янською та польською мовами; одкр. піварк., друкований на 2 фарби; 36 вид. 1704—1830 рр. Ibid., № 109. Знімок — у праці Ів. Свенціцкого „Початки книгопечатанія на земляхъ України" Жовква 1924, табл. CL, № 496, 5) Katalog książek ruskich tak cerkiewnych, jako i szkolnych, które w księgarni Stauropigiańskiej we Lwowie, jako u p. Milikowskiego w Stanisławowie sprzedają się. Lwów 28. Listopada 1837. Одкр. арк. И. Е. Левицкій. Op. cit. T. I, № 1306, 6) Каталогъ книгъ славенорѳскихъ Льв. Ставроп. Інст., від 12 серпня 1843 р., слов'янською й польською мовами; одкр. піварк.; 37 видань 1704—1843 рр. Ibid., № 270, 7) Каталогъ книгъ рѳско-славенскихъ, при типографіи Інститута Ставропігіанскаго въ градѣ Львовѣ за смѣшенною цѣною продающихся, sine anno (мабуть, 1847 р.), слов'янською та польською мовами; 4°, 4 стор. ненум. Ibid. № 333, 8) Те-ж, sine anno (1848), слов'янською та польською мовами, 4°, 2 стор. ненум. Ibid. № 415.

Колони першу та другу набрано церковно-слов'янськими шрифтами чотирьох розмірів: основний шрифт, у заголовку „Таксы" та назвах окремих видань, — в 2 млм. заввишки, з заголовними літерами в 3,5 млм.; у заголовках окремих розділів уживаються шрифти в 5, 3 та 1 млм. Колону третю набрано латино-польським шрифтом того-ж-таки розміру, що й шрифт церк.-слов'янський у головній частині двох перших колон. Цифри в датах „Таксы" та при зазначенні цін — виключно арабські.

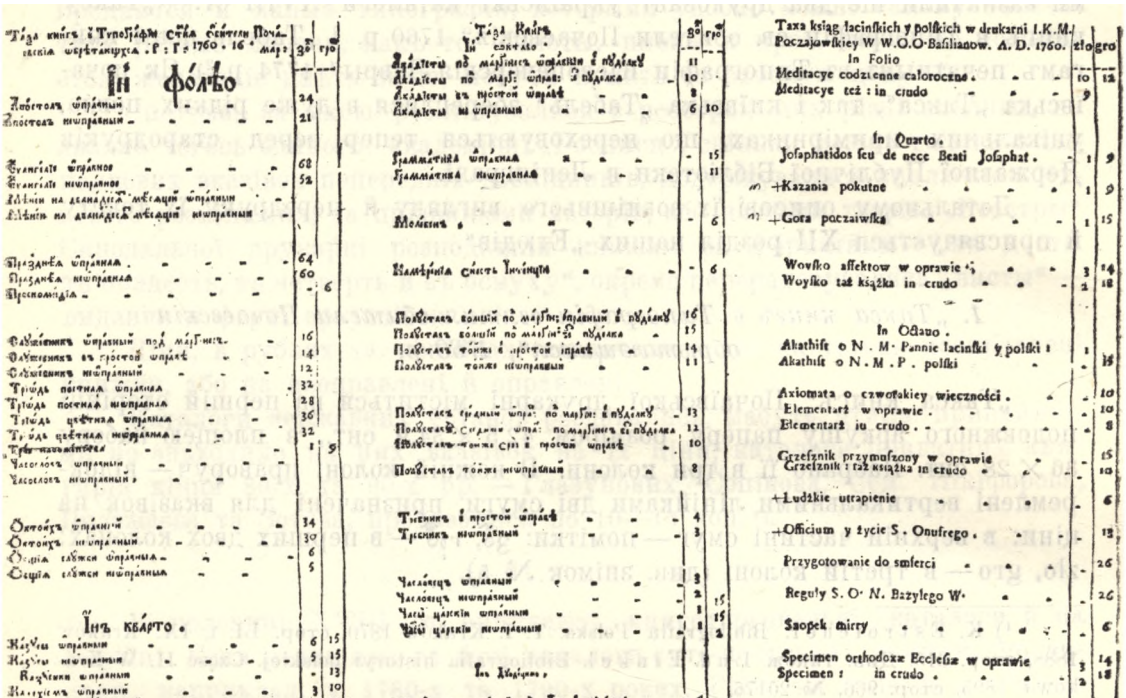

5. Такса книгъ. Почаїв 1760 (Оригінал 36 × 28 снт.).

Все видання надруковано чорною фарбою, без цинобри.

Папір — з філігранню „cornet" на перев'язі, вміщеною в гербовому щиті.

Примірник „Таксы", з якого ми користувалися, належить, як було зазначено вище, до Державної Публічної Бібліотеки у Ленінграді й переховується в Відділі рукописів та церк.-слов'янських видань під шифром *VI. 9. № 106.* Зберігся він досить гарно; вкладено його, зігнувши вдвоє, в пізнішу обгортку з синього паперу.

Текст „Таксы" має такі особливості:

З початку — заголовок: Та́ѧа кни́гъ ѣ Типографі́и сщ҃и́мъ оби́тели Почае́вскіѧ ѡ҃брѣта́ющихсѧ (sic!). Р: Г: 1760. 16 ма́р: Заголовок цей стосується тільки до першої та другої колони, що містять у собі список церковно-слов'янських книг.

Церковно-слов'янські видання перераховуються з розподілом на 4 групи:

В першій групі, Ін фо́лѣо, зазначено 12 видань: Апо́столъ, Є҃ванге́ліе, Мѣне́и на двана́десѧ мѣ́сѧцей, Праздне́къ, Просколи́діѧ, Слꙋже́бникъ, Трїѡ́дь по́стнаѧ, Трїѡ́дь цвѣ́тнаѧ, Тро́е набоже́ствъ, Часосло́въ, Ѻ҃кто́ихъ, Ѻ҃бщіѧ слꙋжбы.

Друга група, Інъ ква́рто, містить 6 видань: Ка́зꙋсы, Ка́зꙋсники, Катехі́змъ, Чо́да пр҃тыѧ Бц҃ы ѣ Йконѣ поча́:, Ѻ҃бразъ примире́ніѧ, Ѱалти́рь.

У третій групі, Та́ѧа Кни́гъ Ін ѡ҃кта́во, зазначено 9 видань: Ака́ѳісты, Грамма́тика, Моле́бенъ, Намѣре́ніѧ сѣ́сть Інтє́нціи, Полꙋста́въ бо́лшій, Полꙋста́въ сре́дный, Тре́бникъ, Часло́вецъ, Часы́ ца́рскіи.

Четверта група, Ін҃ъ Дводе́цимо, складається тільки з 2 видань: Полꙋста́вецъ ма́лый та Ѱалти́рка.

Третю колону присвячено цінам на видання латино-польські. Вона має окремий заголовок: Taxa ksiąg łacinskich y polskich w drukarni I. K. M. Poczajowskiey W. W. O. O. Basilianow. A. D. 1760.

Видання, що ввіходять до складу цього розділу „Таксы", розподілено на 3 групи:

Перша, In Folio, містить у собі тільки одну назву: Meditacye codzienne całoroczne.

У другій групі, In Quarto, — 4 видання: Josaphatidos seu de nece Beati Josaphat, Kazania pokutne, Gora poczaiwska, Woysko affektow.

Нарешті, третя група, In Octauo, перераховує 12 видань: Akathist o N. M. Pannie łacinski y polski, Akathist o N. M. P. polski, Axiomata o czworakiey wieczności, Elementarż, Grzesznik przymuszony, Ludźkie utrapienie, Officium y życie S. Onufrego, Przygotowanie do smierci, Reguły S. O. N. Bazylego W., Snopek mirry, Specimen orthodoxae Ecclesiae, Tydzien Opatrznosci Boskiey z rozrywkami historycznemi.

Отож, разом в обох розділах „Таксы" наведено 46 почаївських видань: 29 церковно-слов'янських, 14 польських, 2 латинських й 1 двома — латинською та польською мовами. Система їх розміщення, як видно з попереднього, — форматно-абеткова. В межах форматних груп, F⁰, 4⁰, 8⁰, 12⁰, видання перераховуються за абеткою їх назв, причому абетку додержано б. м. послідовно; єдиний вийняток становить „Gora poczaiwska", що серед книг in 4⁰ займає місце після „Josaphatidos" та „Kazania pokutne".

Ціни на більшість видань, зазначених у „Таксѣ", показано, в польських злотих та грошах [1]), залежно від того чи иншого їх стану. В продажу були примірники оправлені й неоправлені, і „Такса" відзначає це вказівками: ѡ҃пра́вный, w oprawie; неѡ҃пра́вный, in crudo. Оправи були не

[1]) В 1760-і роки польський злотий коштував на російську передвоєнну срібну монету 16 коп.; грош становив 1/30 злотого, себ-то коштував трохи більше, ніж 1/2 коп. Н. Горбачевскій. Археографическій Календарь на двѣ тысячи лѣтъ. Вильна 1869, стор. 109—110.

однакові, дешевші й дорожчі, і ціна примірника залежала від того, чи був він въ прóстой ѡ҃прáвѣ, чи був ѡ҃прáвный подъ мáргѣнесъ, чи ѡ҃пра҃: по҃ мáргѣн: в пѹдéлкѹ (себ-то в футлярі), чи ѡ҃пра҃: по҃ мáргѣнесъ безъ пѹдéлка. Проте, при деяких виданнях: Проскомидíя, Трóе набожéнства, Чѹда прⷮыя Бцы въ Йконѣ почáт:, Meditacye codzienne, Josaphatidos, Gora poczaiwska та инш., — жадних вказівок на їх зовнішній вигляд немає. Для двох видань — Мѣнéи на двана́десѧ мѣсяцей та Часослóвъ in fol. не позначено ціни.

Подаємо далі повний текст „Таксы“, зберегаючи всі особливості її ортографії та пунктуації. Друкарські помилки виправляємо, зазначаючи під рядками й помилкові читання.

Кол 1. Тáѳа книгъ въ Тѵпографíи ст҃íѧ ѻбúтели Почáевскíѧ ѡ҃брѣтáющихсѧ [1]). Р: Г: 1760. 16 мáр:

	3о҃	гро҃
Íн фóлѣо.		
Áпóстолъ ѡ҃прáвный — — — — — — — — — —	24	
Áпóстолъ неѡ҃прáвный — — — — — — — — —	21	
Ёѵангéлíе ѡ҃прáвное — — — — — — — — —	68	
Ёѵангéлíе неѡ҃прáвное — — — — — — — — —	52	
Мѣнéи на двана́десѧ мѣсяцей ѡ҃прáвныи — — — — —		
Мѣнéи на двана́десѧ мѣсяцей неѡпрáвныи — — — — —		
Прáздникъ ѡ҃прáвнаѧ — — — — — — — — —	64	
Прáздникъ неѡ҃прáвнаѧ — — — — — — — — —	60	
Проскомúдíѧ — — — — — — — — — — —	—	6
Слѹжéбникъ ѡ҃прáвный подъ мáргѣнесъ — — — — — —	16	
Слѹжебникъ въ прóстой ѡ҃прáвѣ — — — — — — —	14	
Слѹжéбникъ неѡ҃прáвный — — — — — — — — —	12	
Трíѡ́дь пóстнаѧ ѡ҃прáвнаѧ — — — — — — — —	32	
Трíѡ́дь пóстнаѧ неѡпрáвнаѧ — — — — — — — —	28	
Трíѡ́дь цвѣтнаѧ ѡ҃прáвнаѧ — — — — — — — —	36	
Трíѡ́дь цвѣтнаѧ неѡ҃прáвнаѧ — — — — — — — —	32	
Трóе набожéнства — — — — — — — — — —	1	9

[1]) В оригіналі: ѡ҃брѣтáѡщихсѧ.

	зо	гро
Часослóвъ ѡ̑правный — — — — — — — — — —		
Часослóвъ неѡ̑пра́вный, — — — — — — — — —		
Ѻ̑ктои́хъ ѡ̑пра́вный — — — — — — — — — —	34	
Ѻ̑ктои́хъ неѡ̑пра́вный — — — — — — — — —	30	
Ѻ̑бщїѧ слꙋ́жби ѡ̑пра́вныѧ — — — — — — — —	6	
Ѻ̑бщїѧ слꙋ́жби неѡ̑пра́вныѧ — — — — — — — —	5	
Їнъ ква́рто.		
Ка́зꙋсы ѡ̑пра́вный — — — — — — — — — —	6	15
Ка́зꙋсы неѡ̑пра́вный — — — — — — — — — —	5	15
Ка́зꙋники ѡ̑пра́вный — — — — — — — — — —	—	13
Катéхїсмъ ѡ̑пра́вный — — — — — — — — — —	3	10
Катéхїсмъ не ѡ̑пра́вный — — — — — — — — —	2	13
Чꙋда ꙋ̑ртыѧ Бц̑ы ѣ҃ Ѩконѣ̀ почá: — — — — — — —	1	15
Ѻ̑бразъ примирéнїѧ ѡ̑пра́вный — — — — — — — —	3	15
Ѻ̑бразъ примирéнїѧ не ѡ̑пра́вный — — — — — — —	2	18
Ѵалти́ръ ѡ̑пра́вный — — — — — — — — — —	5	15
Ѵалти́ръ неѡ̑пра́вный — — — — — — — — —	4	

Кол. 2.

Та́ꙗ Книгъ

Їн ѡ̑ктáво.

Ѧ̑ка́дїсты по҃ мáрцїнесъ ѡ̑пра́вный ѣ҃ пꙋ́дéлкꙋ — — — — —	11	
Ѧ̑ка́дїсты по҃ мáрц: ѡ̑пра́в: бе҃ пꙋ́дéлка — — — — — —	10	
Ѧ̑ка́дїсты въ прóстой ѡ̑пра́вѣ — — — — — — — —	8	
Ѧ̑ки́дїсты не ѡ̑пра́вный — — — — — — — — —	6	10
Граммáтика ѡ̑пра́внаѧ — — — — — — — — — —	—	15
Граммáтика неѡ̑пра́внаѧ — — — — — — — — —	—	11
Молéбенъ — — — — — — — — — — — —	—	6

	зол	гро
Намѣре́нїѧ си́есть І҆нте́нцїи — — — — — — — —	—	6
Полꙋставъ бо́лшїй по҃ ма́рГїн; ѡ҆пра́вный в҆ пꙋде́лкꙋ — — —	16	
Полꙋставъ бо́лшїй по҃ ма́рГїн: бе҃з пꙋде́лка — — — — —	15	
Полꙋставъ то́йже в҆ про́стой ѡ҆пра́вѣ — — — — — —	14	
Полꙋставъ то́йже неѡ҆пра́вный — — — — — — —	11	
Полꙋставъ сре́дный ѡ҆пра҃: по҃ марГїн: в҆ пꙋде́лкꙋ — — — —	13	
Полꙋставъ средни́й ѡ҆пра҃: по҃ ма́рГїнесъ бе҃з пꙋде́лка — — —	12	
Полꙋставъ то́йже сре҃: в҆ про́стой ѡ҆пра́вѣ — — — — —	10	
Полꙋставъ то́йже неѡ҆пра́вный — — — — — — —	8	
Тре́бникъ в҆ про́стой ѡ҆пра́вѣ — — — — — — — —	4	
Тре́бникъ неѡ҆пра́вный — — — — — — — — —	3	
Часло́вецъ ѡ҆пра́вный — — — — — — — — — —	3	
Часло́вецъ неѡ҆пра́вный — — — — — — — — —	2	15
Часы̀ ца́рскїи ѡпра́вныи — — — — — — — — —	1	15
Часы̀ ца́рскїи неѡ҆пра́вныи — — — — — — — — —	1	2
І҆нъ Дꙋоде́цимо.		
Полꙋставецъ ма́лый по҃ ма҃рГїн: в҆ пꙋде́лкꙋ — — — — —	6	10
Полꙋставецъ ма́лый по҃ ма́рГїнесъ бе҃з пꙋде́лка — — — —	5	20
Полꙋставецъ ма́лый в҆ про́стой ѡ҆пра́вѣ — — — — — —	4	15
Полꙋставецъ ма́лый неѡ҆пра́вный — — — — — — —	3	15
Ѱалти́рка по҃ ма́рГїнесъ в҆ пꙋде́лкꙋ — — — — — — —	5	6
Ѱалти́рка по҃ ма́рГїнесъ бе҃з пꙋде́лка — — — — — —	4	15
Ѱалти́рка в҆ про́стой ѡ҆пра́вѣ — — — — — — — —	3	27
Ѱалти́рка неѡ҆пра́внаѧ — — — — — — — — —	3	1

Кол. 3. Taxa ksiąg łacinskich y polskich w drukarni I. K. M. Poczajowskiey W. W. O. O. Basilianow. A. D. 1760.

	zło	gro
In Folio.		
Meditacye codzienne całoroczne — — — — — — —	10	12
Meditacye też: in crudo — — — — — — — —	9	
In Quarto.		
Josaphatidos seu de nece Beati Josaphat — — — —	1	9
Kazania pokutne — — — — — — — — — —	1	9
Gora poczaiwska — — — — — — — — — —	1	15
Woysko affektow w oprawie — — — — — — —	3	14
Woysko taż kśiążka in crudo — — — — — — —	2	18
In Octauo.		
Akathist o N. M. Pannie łacinski y polski: — — — —	1	
Akathist o N. M. P. polski — — — — — — —	—	15
Axiomata o czworakiey wieczności — — — — — —	—	10
Elementarż w oprawie — — — — — — — —	—	10
Elementarż in [1]) crudo — — — — — — — —	—	8
Grzesznik przymuszony w oprawie — — — — — —	—	15
Grzesznik: taż książka in crudo — — — — — —	—	10
Ludźkie utrapienie — — — — — — — — —	—	6
Officium y życie S. Onufrego — — — — — — —	—	13
Przygotowanie do smierci — — — — — — — —	—	26
Reguły S. O. N. Bazylego W. — — — — — — —	—	26

[1]) В оригіналі: iu.

	zło	gro
Snopek mirry — — — — — — — — — —	—	6
Specimen orthodoxae Ecclesíae w oprawie — — — —	3	14
Specimen: in crudo — — — — — — — — —	2	18
Tydzien Opatrznosci Boskiey z rozrywkami historycznemi. — — — — — — — — —	1	
Taż książka [1]) in crudo — — — — — — — —	—	25

2. „Табель цены книгамъ печатнымъ въ Типографіи Кіевопечерскія Лавры", 1774 р.

Як і почаївська „Такса", „Табель" Київо-Печерської друкарні міститься на першій сторінці розгорнутого аркушу паперу розміром 38,7 × 47,4 снт. Вона являє собою рамку, скомбіновану з друкарського орнаменту площею в 34,1 × 42 снт. В середині рамки вміщено заголовок „Табели"; під заголовком — чотири колони, відокремлені одна від одної теж за допомогою друкарського орнаменту, але иншого типу. В кожній колоні праворуч, по-за вертикальними лінійками — дві смуги з зазначенням цін. У горішній частині колон — заголовки: Зва́нїе кни́гъ, а над смугами — помітки: Рубли́ та Копе́йки. Між окремими розділами „Табели" — горизонтальні лінійки (див. знімок № 6).

Всю „Табель" набрано церковно-слов'янським шрифтом чотирьох розмірів: основний шрифт, у заголовку видання, заголовках колон та в назвах книжок, має 3 млм. заввишки, з заголовними літерами в 6 млм. на очко; в инших місцях уживаються шрифти в 2 та 1 млм.; назви розділів „Табели": Въ ли́стъ, Въ че́тверть та инш. набрано заголовними літерами в 4 млм. на очко. Цифри в „Табели" виключно арабські, більші в даті видання й менші при зазначенні цін.

Видання надруковано однією чорною фарбою; цинобрових літер або рядків немає.

Папір — з філігранню у вигляді невеликої валюти та з літерами *А Г*, що свідчить про походження його з фабрики відомого калузького папірника Аф. Гончарова.

Примірник „Табели", що був у нас, належить до Державної Публічної Бібліотеки у Ленінграді й значиться в Відділі рукописів та церковно-слов'янських видань під шифром *С. II. 4. № 46*. Зберігся він у гарному стані; переховується, складений у 8 частин, в пізнішій обгортці з синього паперу.

[1]) В оригіналі: kssiążka.

Особливості тексту „Табели“ такі:

Заголовок: Та́бель цены̀ Кни́гамъ печа́тнымъ въ Ти̑пографі́и Кіевопечерскія Ла́вры, Напеча́тана 1774 Года̀, Мца̑ Февраля́.

Та́бель цены̀ Кни́гамъ печа́тнымъ въ Ти̑пографі́и Кіевопечерскія Ла́вры, Напеча́тана 1774 Года̀, Мца̑ Февраля́.

Зва́ніе кни́гъ	Руб.	Коп.
Въ ли́стъ.		
Бі́блія,		
Въ тетра́дяхъ	10	50
По про́стой	11	
Подъ золото	12	
Въ пергаме́нѣ	13	
Въ фу́тлярѣ раздѣле́но	16	
Безъ фу́тляра раздѣле́но в кожи	13	
Е̑вліе,		
Въ тетра́дяхъ	5	50
Въ доскахъ	6	
Подъ золото	6	50
Настна́лно	7	
Въ пергаме́нѣ	7	50
А̑пстолъ,		
Въ тетра́дяхъ	2	30
По про́стой	2	50
Подъ золото	3	
Настна́лно	3	20
Въ пергаме́нѣ	3	50
Псалти́рь і возслѣдова́ніе,		
Въ тетра́дяхъ	4	
По про́стой	4	50
Подъ золото	5	
Псалти́рь і толкова́ніемъ,		
Въ тетра́дяхъ	2	40
По про́стой	3	
Подъ золото	3	50
Часосло́въ,		
Въ тетра́дяхъ	2	50
По про́стой	3	
Подъ золото	3	50
Окто́ихъ,		
Въ тетра́дяхъ	5	
По про́стой	5	40
Подъ золото	5	80
Трефологіонъ,		
Въ тетра́дяхъ	9	
По про́стой	9	50
Подъ золото	10	
Мине́й мѣ̑сячны̀ го́дъ,		
Въ тетра́дяхъ	22	
По про́стой	24	
Подъ золото	27	
Мине́а о̑бщая,		
Въ тетра́дяхъ		
По про́стой		
Подъ золото		
Трїо́дь постна́я,		
Въ тетра́дяхъ	4	25
По про́стой	4	50
Подъ золото	5	

Зва́ніе кни́гъ	Руб.	Коп.
Трїо́дь цвѣтна́я,		
Въ тетра́дяхъ	4	20
По про́стой	4	50
Подъ золото	5	
Служе́бникъ,		
Въ тетра́дяхъ	2	80
По про́стой	3	
Подъ золото	3	50
Настна́лно	4	
Мине́й, чтены̀хъ го́дъ,		
Въ тетра́дяхъ	20	
По про́стой	23	
Подъ золото	25	
Патери́къ пече́рскій,		
Въ тетра́дяхъ	2	40
По про́стой	2	60
Подъ золото	3	
Въ пергаме́нѣ	3	50
Ка́мень вѣ́ры,		
Въ тетра́дяхъ	3	75
По про́стой	4	
Подъ золото	4	50
Бесѣ́ды Іоа́нна Златоу̑стаго на бы́тія двѣ̀ части		
Въ тетра́дяхъ		
По про́стой		
Подъ золото		
Въ четверть.		
Новый Завѣ́тъ,		
Въ тетра́дяхъ	2	80
По про́стой	3	20
Подъ золото	3	50
Настна́лно	4	
Въ пергаме́нѣ	4	20
Псалти́рь о̑чебна́я,		
Въ тетра́дяхъ		70
По про́стой		90
Подъ золото	1	
Въ пергаме́нѣ	1	50
Шестодне́въ,		
Въ тетра́дяхъ		90
По про́стой	1	10
Подъ золото	1	50
Канѡ́нникъ правѝленой,		
Въ тетра́дяхъ		
По про́стой		
Подъ золото		
Въ пергаме́нѣ		
Служе́бникъ,		
Въ тетра́дяхъ	1	50
По про́стой	1	70
Подъ золото	1	90

Зва́ніе кни́гъ	Руб.	Коп.
Тре́бникъ,		
Въ тетра́дяхъ	1	50
По про́стой	1	70
Подъ золото	1	90
Ірмологи́нъ,		
Въ тетра́дяхъ		60
По про́стой		70
Подъ золото		80
Молитве́нникъ,		
Въ тетра́дяхъ		30
Въ е̑змарѣ золото́й		40
Подъ золото		45
Въ о̑семъ̀ дѣ̀.		
Новый Завѣ́тъ,		
Въ тетра́дяхъ	1	90
По про́стой	2	10
Подъ золото	2	20
Настна́лно	2	30
Въ пергаме́нѣ безъ раздѣле́но	2	40
Въ фу́тлярѣ раздѣле́но	3	
Безъ фу́тляра раздѣле́но в кожи	2	40
Псалти́рь і возслѣдова́ніе,		
Въ тетра́дяхъ	1	60
По про́стой	1	80
Подъ золото	1	90
Настна́лно	2	
Въ пергаме́нѣ безъ раздѣле́но	2	10
Въ фу́тлярѣ раздѣле́но	2	60
Служе́бникъ,		
Въ тетра́дяхъ	1	20
По про́стой	1	30
Подъ золото	1	45
Настна́лно	1	50
Въ пергаме́нѣ безъ раздѣле́но	1	60
Въ фу́тлярѣ раздѣле́но	2	
Безъ фу́тляра раздѣле́но в кожи	1	70
Катѝхизісъ,		
Въ тетра́дяхъ		45
По про́стой		50
Подъ золото		55
Въ пергаме́нѣ		70
А̑лфавитъ дховны̀й,		
Въ тетра́дяхъ		45
По про́стой		50
Подъ золото		55
Въ пергаме́нѣ		70

Зва́ніе кни́гъ	Руб.	Коп.
Ро́зыскъ,		
Въ тетра́дяхъ	1	
По про́стой	1	20
Подъ золото	1	40
Часосло́въ о̑чебны̀й,		
Въ тетра́дяхъ		40
Въ доскахъ		45
По про́стой		50
Подъ золото		60
Бу́кварь і толкова́ніемъ,		
Въ тетра́дяхъ		27
По про́стой		30
Въ е̑змарѣ золото́й		30
Подъ золото		40
Въ пергаме́нѣ		50
Бу́кварь і катѝхизісомъ,		
Въ тетра́дяхъ		12
По про́стой		18
Въ е̑змарѣ золото́й		15
Подъ золото		25
Въ пергаме́нѣ		35
Ма́лыя.		
Молитвесло́въ,		
Въ тетра́дяхъ		1
По про́стой		20
Подъ золото	1	40
Настна́лно	1	50
Въ пергаме́нѣ	1	70
Въ фу́тлярѣ	1	80
Канѡ́нникъ,		
Въ тетра́дяхъ		40
По про́стой		45
Подъ золото		50
Настна́лно		60
Въ пергаме́нѣ		70
Въ фу́тлярѣ		85
Псалти́рь,		
Въ тетра́дяхъ		35
По про́стой		40
Подъ золото		50
Настна́лно		60
Въ пергаме́нѣ		70
Въ фу́тлярѣ		85
Тре́бникъ,		
Въ тетра́дяхъ		40
По про́стой		45
Подъ золото		50
Въ пергаме́нѣ		70
Зо́рникъ,		
Въ тетра́дяхъ		15
Въ е̑змарѣ золото́й		20
Подъ золото		25
Настна́лно		30
Въ пергаме́нѣ		40

6. Табель цены книгамъ печатнымъ. К. 1774. (Оригінал 34,1 × 42 снт.).

Видання, зазначені в „Табели“, перераховуються з розподілом на 4 групи:

В першій групі, въ ли́стъ, зазначено 17 видань: Бі́блія, Е̑вліе, А̑пстолъ, Псалти́рь і возслѣдова́ніе, Псалти́рь і толкова́ніемъ, Часосло́въ, Окто́ихъ, Трефологіонъ, Мине́й мѣ̑сячны̀ го́дъ, Мине́а о̑бщая, Трїо́дь постна́я, Трїо́дь цвѣтна́я,

Слѹжє́бникъ, Миней че́тьихъ го́дъ, Патери́къ пече́рскій, Ка́мень вѣ́ры, Бесѣ́ды Іѡа́нна Златоѹ́стагѡ на кнѷ́гы дв҃ѣ ча́сти.

Друга група, въ че́тверть, містить 8 видань: Но́вый завѣ́тъ, ѱалти́рь оу́чє́бнам, Шестодне́въ, Канѡ́нникъ пра́вилной, Слѹжє́бникъ, Трє́бникъ, Ірмолоґій, Молє́бникъ.

Третя група, въ ѻ҃смѹ́ю, складається з 9 видань: Но́вый завѣ́тъ, ѱалти́рь с҃ козлѣ́дованіе́мъ, Слѹжє́бникъ, Катѝхисіѝсъ, А҃льфави́тъ дѹхо́вный, Ро́зыскъ, Часослѡ́въ оу́чє́бный, Бѹкваръ с҃ толкова́ніе́мъ, Бѹкваръ с҃ катѝхисіѝсомъ.

Нарешті, четверта група, книги Ма́лыѧ, складається з 5 видань: Молитвослѡ́въ, Канѡ́нникъ, ѱалти́рь, Трє́бникъ, Зво́рникъ.

Отож, разом в „Табели“ зазначено 39 видань, виключно слов'янських. Система їх розміщення — форматна. В межах форматів видання розташовані не за абеткою, як ми це бачили в почаївській „Таксѣ“, а в залежності від змісту й значіння, що їх надавано тим або иншим творам у церковно-релігійному вжиткові: попереду йдуть книги Св. Письма, далі — твори літургійні, наприкінці — книги „четьи“.

Ціни на видання позначаються в залежності від їх зовнішнього стану. Найзвичайніший вигляд, у якому Лавра пропонувала свій книжковий крам, це: книги неоправлені — въ тетра́дехъ; оправлені в оправи звичайні, без жадних прикрас — По про́стѹ; з позолоченим обрізом — Под҃ зо́лото. Проте окремі видання пропонувались і в иншому вигляді: въ доска́хъ, себ-то з палятурками, не покритими ні шкурою, ні матерією; въ бѹма́гѣ золото́й; у вигляді, що зазначається в „Табели“ терміном Настила́но. П. П. Курінний на підставі документів архіву Лаврської друкарні пояснює, що „настілування книжки полягало в тому, що готову обкладку обтягали папером або матерією: парчею, китайкою або оксамитом“ [1]). Далі в „Табели“ зазначаються ще оправи въ пергамѣ́нѣ та въ пергамѣ́нѣ безъ҃ раздѣ́лно, себ-то без оздоблення оправи витисненим орнаментом. Пор. у П. П. Курінного: „Розділка полягала в оздоблюванні палятурок, поволочених шкурою, витисненими орнаментами, що в більшості покривали золотом або сріблом“ [2]). При деяких книжках бачимо позначення въ фѹтла́рѣ, що відповідає почаївському ѿ пѹ́дѣлкѹ. Футляри ці призначалися, певно, на те, щоб захищати книжку від пороху, або щоб краще її зберегати хоча-б підчас подорожи. Ще инший стан книжок зазначувано термінами въ фѹтла́рѣ раздѣ́лно та Безъ҃ фѹтла́ра раздѣ́лно ѿ ко́жи.

Щоб закінчити огляд зовнішніх особливостей київо-печерської „Табели“, додамо ще, що для трьох з наведених у ній видань: Мине́а о҃бщая, Бесѣ́ды, Іѡа́нна Златоѹ́стагѡ на кнѷ́гы дв҃ѣ ча́сти та Канѡ́нникъ пра́вилной, — цін, як трапляється це й у почаївській „Таксѣ“, не позначено.

Подаємо далі текст „Табели“, зберегаючи всі особливості її орфографії та пунктуації.

---

[1]) Петро Курінний. Лаврські інтролігатори XVII—XVIII століття. „Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства. Т. I: Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.“. К. 1926, стор. 415. [2]) Ibid., стор. 422.

Та́бель цены̀ Кни́гамъ печа́тнымъ въ Тѵпогра́фїи Кїевопече́рскїѧ Ла́вры, Напеча́тана 1774 Года̀, Мц҃а Февруа́рїа.

Кол. 1.

Зва́нїе кни́гъ	Рꙋбли̇	Копе́йки
ВЪ ЛИ́СТЪ.		
Бі́блїа,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	10	50
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	11	
Под̾ зо́лото — — — — — — — — — — —	12	
Въ паргамѣ́нъ без̾ раздѣ́лно — — — — — — —	13	
Въ фꙋтлѧ́ръ раздѣ́лно — — — — — — — —	16	
Без̾ фꙋтлѧра̀ раздѣ́лно в̾ ко́жи — — — — — —	13	
Є҆ѵ҃лїе,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	5	50
Въ доска́хъ — — — — — — — — — — —	6	
Под̾ зо́лото — — — — — — — — — —	6	50
Настила́но — — — — — — — — — — —	7	
Въ паргамѣ́нъ — — — — — — — — — —	7	50
А҆п҃толъ,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	2	30
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	2	50
Под̾ зо́лото — — — — — — — — — — —	3	
Настила́но — — — — — — — — — — —	3	20
Въ паргамѣ́нъ — — — — — — — — — —	3	50
Ѵ҆алти́рь с̾ возслѣ́дованїе,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	4	
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	4	50
Под̾ зо́лото — — — — — — — — — — —	5	

Зва́нїе кни́гъ	Рубли	Копѣйки
Псалти́рь с толкова́нїемъ.		
Въ тетра́дяхъ — — — — — — — — — —	2	50
По про́сту — — — — — — — — — — —	3	
Подъ зо́лото — — — — — — — — — —	3	50
Часосло́въ.		
Въ тетра́дяхъ — — — — — — — — — —	2	50
По про́сту — — — — — — — — — — —	3	
Подъ зо́лото — — — — — — — — — —	3	50
Окту́ихъ.		
Въ тетра́дяхъ — — — — — — — — — —	5	
По про́сту — — — — — — — — — — —	5	40
Подъ зо́лото — — — — — — — — — —	5	80
Трефоло́гїонъ.		
Въ тетра́дяхъ — — — — — — — — — —	9	
По про́сту — — — — — — — — — — —	9	50
Подъ зо́лото — — — — — — — — — —	10	
Мине́й мѣ́сячныѧ́ годъ.		
Въ тетра́дяхъ — — — — — — — — — —	22	
По про́сту — — — — — — — — — — —	24	
Подъ зо́лото — — — — — — — — — —	27	
Мине́а о́бщая.		
Въ тетра́дяхъ — — — — — — — — — —		
По про́сту — — — — — — — — — — —		
Подъ зо́лото — — — — — — — — — —		

Званіе книгъ	Рубли	Копѣйки
Трїѡ́дь постна́я,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	4	25
По про́стѣ — — — — — — — — — —	4	50
Под' зо́лото — — — — — — — — — —	5	
Трїѡ́дь цвѣтна́я,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	4	25
По про́стѣ — — — — — — — — — —	4	50
Под' зо́лото — — — — — — — — — —	5	
Слу́жебникъ,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	2	80
По про́стѣ — — — — — — — — — —	3	
Под' зо́лото — — — — — — — — — —	3	50
Настилано — — — — — — — — — —	4	
Минѣй че́тьихъ го́дъ,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	20	
По про́стѣ — — — — — — — — — —	23	
Под' зо́лото — — — — — — — — — —	25	
Патери́къ пече́рскїй,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	2	40
По про́стѣ — — — — — — — — — —	2	65
Под' зо́лото — — — — — — — — — —	3	
Въ пергаме́нѣ — — — — — — — — — —	3	50
Ка́мень вѣры,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	3	75
По про́стѣ — — — — — — — — — —	4	
Под' зо́лото — — — — — — — — — —	4	50

Кол. 2.

Зва́нїе кни́гъ	Рꙋбли̑	Копе́йки
Бесѣ́дъ Їѡа́нна Златоꙋ́стагѡ на бытїѧ̀ двѣ̀ ча́сти.		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —		
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —		
Под̾ зо́лото — — — — — — — — — — —		
ВЪ ЧЕ́ТВЕРТЬ.		
Но́вый завѣ́тъ,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	2	80
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	3	20
Под̾ зо́лото — — — — — — — — — — —	3	50
Настила́но — — — — — — — — — — —	4	
Въ паргамѣ́нъ — — — — — — — — — —	4	20
Ѱалти́рь оу̾че́бнаѧ,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	—	70
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	—	90
Под̾ зо́лото — — — — — — — — — — —	1	
Въ паргамѣ́нъ — — — — — — — — — —	1	50
Шестодне́въ,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	—	90
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	1	10
Под̾ зо́лото — — — — — — — — — — —	1	30
Канѡ́нникъ пра́вилной,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —		
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —		

Званіе книгъ	Рубли	Копѣйки
Подъ золото — — — — — — — — — — —		
Въ пергаменѣ — — — — — — — — — — —		
Служебникъ,		
Въ тетрадехъ — — — — — — — — — — —	1	50
По простѣ — — — — — — — — — — —	1	70
Подъ золото — — — — — — — — — — —	1	90
Требникъ,		
Въ тетрадехъ — — — — — — — — — — —	1	50
По простѣ — — — — — — — — — — —	1	70
Подъ золото — — — — — — — — — — —	1	90
Ирмологій,		
Въ тетрадехъ — — — — — — — — — — —	—	60
По простѣ — — — — — — — — — — —	—	70
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	80
Молебникъ,		
Въ тетрадехъ — — — — — — — — — — —	—	30
Въ бумагѣ золотой — — — — — — — — — —	—	40
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	45
въ Осмухъ.		
Новый завѣтъ,		
Въ тетрадехъ — — — — — — — — — — —	1	90
По простѣ — — — — — — — — — — —	2	10
Подъ золото — — — — — — — — — — —	2	20
Настиланно — — — — — — — — — — —	2	30

Кол. 3.

Зва́нїе кни́гъ	Рꙋклѝ	Копе́йки
Въ паргамѣ́нъ безъ̀ раздѣ́лно — — — — — — —	2	40
Въ фꙋтля́ръ раздѣ́лно — — — — — — — —	3	
Безъ̀ фꙋтляра̀ раздѣ́лно 'в ко́жи — — — — — —	2	40
Ѱалти́рь съ̀ возслѣ́дованїемъ,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	1	60
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	1	80
Подъ̀ зо́лото — — — — — — — — — — —	1	90
Настила́но — — — — — — — — — — —	2	
Въ паргамѣ́нъ безъ̀ раздѣ́лно — — — — — — —	2	10
Въ фꙋтля́ръ раздѣ́лно — — — — — — — —	2	50
Слꙋже́бникъ,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	1	20
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	1	30
Подъ̀ зо́лото — — — — — — — — — — —	1	45
Настила́но — — — — — — — — — — —	1	50
Въ паргамѣ́нъ безъ̀ раздѣ́лно — — — — — — —	1	60
Въ фꙋтля́ръ раздѣ́лно — — — — — — — —	2	
Безъ̀ фꙋтляра̀ раздѣ́лно 'в ко́жи — — — — — —	1	70
Кати́хисїсъ,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	—	45
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	—	50
Подъ̀ зо́лото — — — — — — — — — — —	—	55
Въ паргамѣ́нъ — — — — — — — — — —	—	70
А̀льфави́тъ дꙋхо́вный,		
Въ тетра́дехъ — — — — — — — — — —	—	45
По про́стꙋ — — — — — — — — — — —	—	50

Званіе книгъ	Рубли	Копѣйки
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	55
Въ пергамѣнъ — — — — — — — — — —	—	70
Розыскъ,		
Въ тетрадехъ — — — — — — — — — —	1	
По простý — — — — — — — — — — —	1	20
Подъ золото — — — — — — — — — — —	1	40
Часословъ учебный,		
Въ тетрадехъ — — — — — — — — — —	—	40
Въ доскахъ — — — — — — — — — — —	—	45
По простý — — — — — — — — — — —	—	50
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	60
Букварь с толкованіемъ,		
Въ тетрадехъ — — — — — — — — — —	—	21
По простý — — — — — — — — — — —	—	30
Въ бумагѣ золотóй — — — — — — — — —	—	30
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	35
Въ пергамѣнъ — — — — — — — — — —	—	50
Букварь с катихисомъ,		
Въ тетрадехъ — — — — — — — — — —	—	12
По простý — — — — — — — — — — —	—	18
Въ бумагѣ золотóй — — — — — — — — —	—	15
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	25
Въ пергамѣнъ — — — — — — — — — —	—	35

Кол. 4.

Званіе книгъ	Рубли	Копѣйки
МАЛЫЯ.		
Молитвословъ,		
въ тетрадехъ — — — — — — — — — —	1	
По простѣ — — — — — — — — — — —	1	20
Подъ золото — — — — — — — — — — —	1	40
Настилано — — — — — — — — — — —	1	50
въ пергаменѣхъ — — — — — — — — — —	1	70
въ футлярѣхъ — — — — — — — — — —	1	80
Канонникъ,		
въ тетрадехъ — — — — — — — — — —	—	40
По простѣ — — — — — — — — — — —	—	45
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	50
Настилано — — — — — — — — — — —	—	60
въ пергаменѣхъ — — — — — — — — — —	—	70
въ футлярѣхъ — — — — — — — — — —	—	85
Псалтирь,		
въ тетрадехъ — — — — — — — — — —	—	35
По простѣ — — — — — — — — — — —	—	40
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	50
Настилано — — — — — — — — — — —	—	60
въ пергаменѣхъ — — — — — — — — — —	—	70
въ футлярѣхъ — — — — — — — — — —	—	85
Требникъ,		
въ тетрадехъ — — — — — — — — — —	—	40
По простѣ — — — — — — — — — — —	—	45

Званіе книгъ	Рубли	Копѣйки
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	50
въ пергамѣнѣ — — — — — — — — — — —	—	70
Сборникъ,		
въ тетрадехъ — — — — — — — — — — —	—	15
въ бумагѣ золотой — — — — — — — — — —	—	20
Подъ золото — — — — — — — — — — —	—	25
Настилано — — — — — — — — — — —	—	30
въ пергамѣнѣ — — — — — — — — — — —	—	40

Майбутня розробка старих матеріялів, що переховуються по різних бібліотеках та архівах, особливо розробка цінного архіву Київо-Печерської друкарні, можливо, принесе нам ще не один зразок українських книготорговельних реєстрів XVIII ст. [1]). Проте, й значіння для української бібліології виданих вище каталогів, почаївської „Таксы“ та київо-печерської „Табели“, не підлягає, на нашу думку, жадному сумнівові. Окрім цікавих відомостей для історії книжкових цін у 60-х та 70-х рр. XVIII в., і „Такса“ і Табель“ знайомлять нас з типовими формами, в яких розповсюджувалась друкована книга серед давнього суспільства; далі, вони поповнюють сучасні досягнення в галузі бібліологічної термінології минулих часів; кінець-кінцем, вони мають і суто бібліографічне значіння, оскільки дають облік видань двох з найміцніших друкарських підприємств на Україні в певні моменти їх історичного розвитку.

Проф. Сергій Маслов.

---

[1]) Свящ. П. Троцький у роботі „Типографія Кіево-Печерской Лавры“, що написана на підставі документів лаврської друкарні, м. инш. зазначає: „Для успѣшнаго распространенія своихъ изданій она (Лавра) неоднократно высылала реэстры отпечатанныхъ книгъ, съ показаніемъ цѣнъ, по всѣмъ приходамъ южнорусскимъ, съ требованіемъ, чтобы эти реэстры были прибиваемы при входахъ въ церкви“. „Труды Кіевской Духовной Академіи“ 1865 г., № 6, стор. 181—182.

Гумористи давніх літ.

Один з новітніх істориків українського письменства, А. Музичка, вдало підхопив розуміння особливого „козацького“ стилю. Справді, що цей стиль осібний, відчувало багато літературних діячів з кінця XVIII-го — початку XIX-го віку („До початків нової укр. літератури“. Черв. Шлях, 1925 р., № 1—2) [1]).

Цей стиль вивершився у творчості Котляревського, безперечно відбився у творах молодого Гоголя, заялозили його численні наслідувачі „Енеїди“ та в формі „модного висміювання малоросів“ пародіювала російська література.

Але, широко беручи, сягає він численних сатир, пародій, жартів, „орацій“, жартовливих віршів, анекдот та „колядок“ з XVIII в. [2]), оповіданнів подібних до „Очаківської біди“ й „Исторіи нѣкотораго малороссіянина“, запорозьких листів до султана, таванських і чигиринських турків [3]), деяких легенд про „Пекельного Марка“ („К. Старина“, 1885, № 8) й інтермедій, почасти різдвяних і великодніх вірш, то-що. За характеристичні особливості цього стилю, що існував собі поряд високого „штилю“ дум, історичних пісень, усякої виявничої літератури, то-що, маємо визнати: скрайній, близький до брутальности раціоналізм і натуралізм, гумористичне світовідчування, нахил до травестії й пародії, наближення психології й вчинків дійових осіб до „фізіологічного“ minimum'у, поплутання комічного з поважним, любов до повчання, впровадження літературної особи, немов-би простоти-оповідача, потяг до гострої, що викликає комічний ефект, рими, то-що [4]).

---

[1]) А втім, уживання такого влучного терміну спирається, здається, на непорозумінні. А. Музичка гадає, що твір одного з пізніх представників цього стилю, Думитрашка так і звався: „Жабомишодраківка. З греческого лиця на козацький виворот на швидку перештспана“; так само і в Зерова („Нове укр. письм.“ 1924 р., вип. I, 91 стор.), у Петрова — „на швидку витку“ („Оч. укр. лит. 19 в.“), а в Комарова — „на швидку руку“ (Покажчик). Усе це — не так. Зветься той твір так: „Жабомишодраківка. На нашу руську мову перештопав К. Д.“. СПБ. 1859.

[2]) Колядками на той час звали вже не тільки твори обрядово-релігійного змісту, але й зовсім світські вірші, пісні навіть — оди. Приклад — „Ода на изгнаніе французовъ изъ Россіи“ (К. Старина, 1886, I).

[3]) Цей невідомий дослідникам лист зветься — „Отвѣтъ салтану изъ Чигирина отъ козаковъ“. Видрукувано його в „Маяку“ (1845, т. 22) і становить він історичний факт.

[4]) Люди XVII—XVIII вв. взагалі слабували на якусь віршоманію. Повелися рими й у „високій“ прозі („Слово о бездождіи“, К. 176, „Мессія праведный“ І. Галятов-

Що-ж до соціяльного ґрунту звідки вийшов „козацький“ стиль, то це були культурні верстви самого козацтва та почасти засимільованого з ним, після того, як скасовано військо, міщанства, військові „старці“ та споріднені з козацтвом походженням, школою й духом церковники, як осілі, так і мандровані.

Класичне, але трохи відосібнене місце було й Запоріжжя. Тут гуртувалися найобізнаніші, письменні, безжурні й гулящі люди з цілої України. Коли-б навіть під сумнів покласти той високий відсоток (по-над 50%) письменних, що виходить за Яворницьким („Ист. зап. коз.“ 1892, т. I, стор. 269) та Феліциним („Куб. обл. вѣд.“ 1890), то все-ж безперечно, що „серед їх (запорожців. *В. Д.*) такі траплялися грамотії з особливою доспіву кебетою, що й по лаврах і по столицях рідко вишукати можна було-б підхожих до їх, з тої причини, що на Січі доволі було всякої всячини не тільки з поповичів, що по своїх місцях формальним способом побирали науки, але й панського коліна освічені діти“ (Уст. пов. Н. Коржа. Од. 1842, 41 стор.).

„У вільний від походів час, — розповідає той самий бувалий у бувальцях запорожець Корж, — запорозькі козаки любили, животом лежачи, побазікати, послухати, що инші розказують“ (там-таки). Принагідно одзначу, що Січ мала величезну вагу, як посередник літературного й усякого иншого єднання з Заходом та Сходом, адже-ж серед цих „инших“ бували: турки, вірмени, греки, румуни, татари, німці, французи, італійці, еспанці, англійці, кімлики, балканські слов'яни, росіяни, то-що.

Що-ж до звичаїв цього інтернаціонального, непосидющого люду, то вони „були дивні, вчинки хитрі, а мова й вигадки дотепні і, здебільшого, на глузування скидалися“ (там-таки, стор. 26). Не було, здається, випадку, щоб не знайшлося про нього в запорожців готової або зімпровізованої примовки, а надзвичайна спритність і дотепність їхня давно стали за тему для безлічи анекдот. До того-ж, так само, як теперішні провінціяльні гумористи, особливо полюбляли запорожці говорити до рими, рясно вбираючи в неї навіть звичайну розмову. Таке-от цитоване вже Коржеве „Устное повѣствованіе“ (стор. 51, 52 та ин.). Багато подібних прикладів можна знайти в „Історіи“ Яворницького. Про „силу примовок і приказок, що від віку рясніє ними вся мова запорожців“, свідчить і другий авторитетний дослідник А. Скальковський („Ист. Нов. Сѣчи“, Од. 1841, стор. 143, — зразки мальовничого стилю 151).

Як зруйновано було Січ, цю живу традицію повели далі спадкоємці її, чорноморці і понесли її на Кубань. Був серед їх і такий, немов із сторінок Куліша або Гребінки взятий, характерник, як А. Головатий, — сприт-

---

ського та инш.), звідки перекинулися вони й до дум, що в свою чергу вплинули на стиль пізнішої прози і, навіть, офіційного писання. Про це див. у Житецького — „Про укр. народні думи“ К. 1919, стор. 28—29. Я-б додав до цього ще вплив на історичний і ораторський стилі. Приклад — в „Исторіи русовъ“ псевдо-Конiського. Про те, як вимога рими творила й метрично визначала нові вірші — див. у М Костомарова („Ист. поэзія и новыя ея мат.“ В. Евр., 1874 р. № 12, 597).

ний політик, співець і музика, штукар і незрівнянний анекдотист, що сам став за тему для численних анекдот. І, звичайно, Головатий не був вийняток. У військові перебували й інші меткі гумористи, що так дивували Катерининих магнатів (Див. Основ'яненка: „Головатый", Короленка: „Головатый" — Куб. Сборникъ, 1905 р., стор. 99). Окрім Головатого, війна з турками, переселення на Кубань та дальші після цих події лишили свій слід по багатьох піснях, легендах, оповіданнях та анекдотах, що ймення їхніх авторів ми так і не знаємо. (Див. Короленко, „Черноморцы", СПБ, 1874, стор. 29, 32, 34, 50, 82, 204; К. Ст. — 1882 р., № 6 та 1885 р. № 11; також у Комаря „Оповідання про Головатого" СПБ, 1901 р.[1]).

Перенесли з собою чорноморці й ще одну цікаву традицію, що на ню натякає Станислав Годлевський — полковник російської армії та землевласник у Криму (Листи див. далі). Це — традиція жартівливих листів. Годлевський не один раз уперто-допоминавсь, щоб його зараховано було до війська, — так само як тяглося до цього багато магнатів і вищих офіцерів в давньому Запоріжжі (Див. листи Годлевського. Справи Кошових отаманів у Краснодарі. Листування Головатого). Через те, звичайно, як і всякий адепт, він особливо намагавсь підробитися під звичайний козацький тон, добре відомий йому, як природньому українцеві, спорідненому якось навіть із самим Д. Апостолом („Малор. родослов." В. Модзалевського, т. І, стор. 7). „Первое письмо — писав він — можете Вы зачесть за церемониальное, але же за истинное будто отъ ново залованного черноморца, которое, и начынае формално обявлая" (там-таки)[2]), далі комічно погрожує війною, коли не виконано буде його бажання: „кресты противу крестовъ, чынъ противу чына поставя; какъ я не плешывъ бледной и худо телесной, но противу сдароваго твоего батко велико и жырного тела, противу красного рабоватого лица, и какъ уповае гладко брытои головатои головы, на болшой дороге или на яниколскомъ берегу стретясь, когда разсердишъ жестокуе заведу драку долгополыхъ икуцыхъ конныхъ и пешыхъ прыглаша москаливъ долгую и скучную заведу войну — ежели несделаешъ следующое а именно" — далі викладається вимоги[3]). Про те, що сучасники відчували особливий епістолярний жанр, свідчить і епіграф, що взяв його такий собі Есаул (з роду чорноморець) до свого „Походного Дневника" („Военный сборникъ" 1860 р.): „Що було — то бачили, що буде побачимо" (Изъ казачьей переписки. Есаул).

Типовий запорозький гумор проймає і Чепіжиного листа з описом польської кампанії та відмовою на принадну пропозицію ген. П. М. Скаржинського одружитися з його дочкою. Видрукував цього листа Короленко („Черноморцы" — Приложеніе І). Такий самий лист і самого Скаржин-

[1]) Про те, як руйновано Січ, явище сучасне Головатому, знаємо по-над 70 пісень. Див. Драгоманов „Нові укр. пісні про громад. справи 1764—1880 рр." — Мало не всі вони відомі на Чорноморщині.

[2]) Як і в дальших випадках, ортографія первотвору.

[3]) По-за всім иншим, цікавий цей лист і тим, що він єдиний описує, як виглядав видатний військовий суддя.

ського, або дальший, що належав тодішньому військовому писареві Котляревському, — з 15.VI. 94 р.: „Слава Богу въ насъ все благополучно, а хлеба нема и стоящие на кордонахъ козаки безъ оного терпятъ нужду“ („Куб. Сборн.“, 1905 р. Додатки до „Головатаго“, 267), а далі — нарікання на кордонне безладдя. Точнісінько так, як у відомій українській анекдоті!

Та на найцікавіші зразки такого дотепу, писані, як і відомі листи до султана, римованою прозою, натрапив я в недрукованому листуванні Чепіжиному з отого самого архіву кошових. Зразків цих — двоє. Раніший — без підпису, але, вважаючи на руку, місце, де його написано (Астрахан), та на приблизні дати, можна гадати, що обидва походять від однієї особи — П. М. Скаржинського, відомого вже нам автора напівжартівливого листа до Чепіги. На жаль, можна видрукувати тільки одного листа, бо другий на половині уривається і кілька слів у зацілілій частині ніяк не можна вчитати.

Про Петра Михайловича Скаржинського небагато пощастило довідатися. Більш відомий син його — герой війни 1812 року й видатний господар на Херсонщині. Отож, про нього, очевидячки, й говорить лист, як про чорноморського курінного козака, але, звичайно, фіктивного, бо на той час Вікторові Петровичеві було п'ять літ (народився у жовтні р. 1787). З життєписів цього сина („Рус. біограф. словарь“ СПБ. 1901; „Краткая біогр. В. П. С-го“ у „Зап. о-ва сел. хоз. Южн. Рос.“, 1861 р., № 11; „Новор. знам. хозяинъ В. П. Ск-ій“ — П. Палімпсестова у „Трудахъ Вольн. Эконом. О-ва“, 536, № 4, та инш.) довідуємося, що р. 1787, як здобували Очаків, себ-то разом із Чепігою „въ числѣ храбрѣйшихъ воиновъ былъ полковникъ П. М. Скаржинскій“. Тут його було тяжко поранено в груди, від цього він за малим був не загинув. Про те, що Петро Михайлович „съ первыхъ лѣтъ юности посвятилъ себя военному искусству... твердость характера, примѣрная храбрость, военное образованіе отличало П. М. на поприщѣ славы“, нарешті, про те, що він близький був до Рум'янцева-Задунайського, дізнаємося з життєпису другого сина П. М. Скаржинського Миколи, що як герой загинув під Кульмом, так само дуже талановитої людини (див. „Демокритъ“ 1815 р., № 1; „Жизнь и славный конецъ Н. П. Скаржинскаго“). Як свідчить те-ж-таки джерело, Петро Михайлович помер, коли син його ще був живий, присвятивши решту свого віку вихованню дітей. Потім, знов-таки поруч із сином, згадує в одному призабутому творові А. Скальковський: „Отецъ его Петръ Скаржинскій былъ атаманомъ Бугскаго козачьяго войска и основателемъ бо́льшей части тѣхъ великолѣпныхъ селеній, которыхъ центромъ Вознесенскъ“ („Порубежники, канва для романовъ“, Од. 1849 р., ч, 1; Мамай. Вступ, стор. 2). Згодом його підвищено на генерал-майора й призначено за астраханського губернатора, а пізніш, здається, р. 1793 — за правителя Кавказького Намісництва. Очевидячки, десь перед оцим високим призначенням і написав він свого листа до Чепіги. Як уже говорилося, листувавсь з ним Скаржинський і згодом, ладнаючись навіть поріднитися. З. Чепігу дуже поважала й шанувала вся генералова родина. Свідчить про це гостинна зустріч, упоряджена чорноморському кошовому, як вертавсь той після польського

походу. „Во время слѣдованія моего съ полками октября мѣсяца съ Полщи, — повідомляв Чепіга, — имѣвъ случай быть въ почтенной матушки вашей Булацелши гдѣ ею илюбезнымъ шуриномъ вашимъ угощень былъ отменна инетолько мы всѣ скомпанѣею но иконѣ наши булы довольны, что мнѣ чрезвычайно приятно было зачто вамь равно иулянѣ Григорьевнѣ усерднѣще благодарю“ (Чепіжине листування. Пачка 19, кн. 59) [1]). Як бачимо це з листа, що оце друкуємо його тут, П. М. Скаржинський добре був знайомий з А. Головатим. Другого з тих листів, що я познаходив, адресовано так само до Чепіги, як і до Головатого. В ньому автор повідомляє про астраханського гостинця, призначеного „вамъ батку Захаръ Алексеичъ и тобѣ дядку Антонъ Андреичъ; которые которому... (дві слові — нерозбірно. *В. Д.*) кланяясь, да выбачайте що не пысанка бо уже праздныкъ мынувъ однако же можно еще Христосъ воскресъ да расточатся всѣ врагы Его и вашы, щоб давъ намь богъ ище колысь поисты въ мѣстѣ козацкои кашы“ (Листування Головатого, пач. 11, кн. 38).

Наприкінці зазначу, що П. М. Скаржинський, цей „приятель верний и доброжелатель нелицемерный“ Чорноморському Військові, був син лубенського полкового сотника („Малор. родословникъ“, т. 2, 167), і, виходить, змалечку зростав і розвивавсь в оточенні козацьких звичаїв та вподобань, а дійшовши віку, і сам служив у військові. Через те подаваний тут документ не є утвір випадкової дотепности дивака-генерала, але становить собою зразок поширеного й улюбленого серед козацтва епістолярного жанру, показаного вже й на инших прикладах. Ось цей цікавий лист:

„Батку знаменитый Атаманѣ кошевый старшій брате Захаръ Алексѣевичь! Ей що то колисъ було въ вѣчи выдаты: то теперь слыхомъ слыхати, Атамана Кошового порядника вейсковаго, Батка Захара Алексеича, и судью антона андреича, зъ старшинамы и славнымъ вернымъ вѣскомъ, на здешнемъ берегу черноморскомъ; и по реке Кубане, послухайте жъ чего хочется мне? чтоб вамъ Богъ далъ счастливо жити, вороговъ бити, старыхъ женити, детей плодити, рыбу ловити, скот разводити, богатства и всего добраго набыти, и болше ста летъ каждому жити да и новую еще славу заслужити, всѣ сіе вамъ Богъ дастъ и буде — бо вы добрые люди. Ой коли бъ то я могъ васъ теперь выдати, и як батковъ и братий обняти, тобъ: то серду утеха; ноколи въ томъ помеха: то письмо пишу и васъ прошу, батку Атамане Кошевый и ты пане судья вѣсковый, поклонъ отъ меня приняти, старшинамъ и вѣску сказати, что я всемъ вамъ пріятель вѣрный, и доброжелатель нелицемѣрный да що и сынъ мой вашъ казакъ куренній; прощайте и здоровы поживайте, да и нас незабувайте

вашъ всепокорный Слуга

маія 20 дня 1793 г. Астрахань.

Петр Скаржинскій“ [2]).

Подав В. Дроздовський.

---

[1]) Уляна Григорівна — дружина Скаржинського, а Булацельша — її мати.

[2]) Підпис Скаржинського — власноручний, а текст писав каліграф-переписувач.

Кохання в житті Шевченка та Куліша [1]).

Ідеться не про „донжуанський список“ Шевченка й Куліша, навіть не про кохання, як „мірило духової вартости чоловіка“ (С. Єфремов, Без синтезу, стор. 9); жадного грану моралізаторства не можна вносити туди, де основним патосом повинен бути патос констатування факту. Не припускає останній і розцінювати деякі епізоди в житті художника, як щось, що „ніби не до лиця“ йому з погляду наших стилізованих уявлінь. Так, „не був ніколи й бути не міг“ Шевченко „салоновим кавалером“, — безперечно, вже не так безперечно, що не був „митцем легкого флірту“ і в кожнім разі кохання в житті Шевченка заслуговує на увагу не тільки „вченого статистика“ (в іронічних лапках), „який урахував-би Шевченкові симпатії з такою-ж принаймні ретельністю, як це робиться що-до Пушкіна“, ба навіть ретельність „статистика“ повинна дати дорогоцінний матеріял серйозному історикові літератури.

Не порушуючи тут загального питання про вагу біографічних дослідів для аналізи художньої творчости, обмежуючись бездовідним твердженням, що кожна творчість розкриває авторську індивідуальність (звичайно, соціяльно обумовлену), що кожен автор, кінець-кінцем, ні про що инше не розповідає світові, як тільки про себе, — даємо достатнє виправдання дослідницькій нескромності, дослідницькому бажанню заглянути в найінтимніше.

Не треба цілком поділяти крайніх поглядів Горкого — „найрозумніше, чого досяг чоловік, це вміння кохати жінку, вклонятися її красі; від кохання до жінки народилося все прекрасне на землі“ [2]), не треба йти так далеко, щоб саме в любовній біографії шукати ключа для розуміння кожної біографії, особливо-ж біографії художника, що його істоту складають емоціональна чутливість, емоціональна загостреність. А втім, тому й набирає загального інтересу „оповідання про себе“, що художник має право сказати: homo sum et nihil humanum a me alienum esse, puto. Кохання не тільки невичерпане джерело життьового трагізму, кохання й смерть — це дві стихії, що творять його основи, жадним поліпшенням соціяльного ладу непоборні. Кохання творить нове життя, але народження

---

[1]) Читано на засіданні Історично-Літературного т-ва У. А. Н. в березні 1927 р.

[2]) М. Горький, Мои университеты, стор. 196.

єсть перший ступінь до смерти, кохання творить для смерти. Ба навіть, мовляв поет:

„если бы то, что мы любим, умереть не хотело,
любовь умерла бы сама...“

Але утримуємося від сфери метафізичних уявлінь, згодьмося, що всі загадки, про які розум людський мусить казати ignorabimus, — належать до тих, що їх у природі власне „от века нет и не было“... Але-ж і відмовившись од таємниць та загадок, не одбираємо коханню, цій великій стихії життьотворчости, властивого йому трагізму. Властиве-ж силі життьотворчій властиве й створеному — життю, в якому „ми, смертні, тільки змінні образи у всесвітній ілюзії“... (А. Франс). Але знов-таки — далі від метафізики! І знов-таки, беручи життя таким, яке воно єсть, хіба одійдемо від трагічних суперечностів кохання, від його трагічних ілюзій, що з'являються позитивним фактом? Чи спроможен соціяльний поступ усунути неподіленість кохання, розвязати суперечність Дульцинеї й Альдонси, Марічки й Палагни, зробити не ілюзією вихід із самотности, не безнадійним пристрасне шукання того виходу? Хіба одне припущення безтрагічного кохання, безтрагічного життя неминуче не повертає людство на Ніцшеанських „останніх людей, що кажуть: „ми винайшли щастя“ — й моргають“, або й просто на плодючих кролів, що дають численних нащадків і не знають жадних шукань, не хоріють на самотність? Отже — хто не міркував собі: — „я не відповідальний за світ такий, як він єсть, я не так створив-би його“?.. І разом з тим, чи не найвища мудрість зрозуміти, що краще не створив-би-таки? Крайній песимізм в оцінці світобудови й найвища повага до розуму людського — не заваджає думати вдячно про те, що не покликано його до світобудування.

Не тільки основні лінії Шевченкової й Кулішевої романічних біографій вже з зовнішнього вигляду істотно різні: Куліш 50 років прожив у шлюбі й епілог того шлюбу дуже нагадував класичну ідилію Філемона й Бавкіди, — Шевченкові за останніх років життя до розпачу „обісіло бурлацтво“, поет часто робив нерозважні спроби одружитися будь-якою ціною, аби тільки спекатися того осоружного, самотного бурлацтва — і все без успіху... Різні у Шевченка й Куліша сами їхні романічні здібності, їхнє „вміння кохати жінку, вклонятися її красі“.

Романічна біографія Шевченкова різко поділяється на дві частини: — демаркаційну лінію поміж ними кладуть десять років заслання. Всупереч твердженню сучасного дослідника, що „не був ніколи і бути не міг“ Шевченко „митцем легкого флірту“, сучасники Шевченка й близькі до нього люди свідчать: „Ш. любив жіноче товариство і захоплювався, але не надовго“ (Афанасьєв-Чужбинський) ...До свідчень сучасників можна й треба ставитися критично, але-ж і факти не підсилюють слова зацитованого дослідника. Оксана, Дуня Гашковська чи Гусиковська, Маня, Федосья Григор'ївна Кошиць — це в кожнім разі не повна „статистика“, не повний „донжуанський список“ Шевченка; повного списку й не зберегла історія, скороминущих захоплень і навіть звязків було у поета чимало... Гово-

римо тільки про романічні захоплення й звязки, про епізоди, коли поет, мовляв чиїмось влучним висловом, „голубом туркотав", не говоримо про „куповане кохання", що теж мало своє місце в поетовому житті, хоч і прибільшує Дорошкевич кажучи: „відомі його бурхливі пригоди з випадковими, на гроші ласими жінками, відомі й прикрі наслідки цього в його надірваному організмі, що врешті прискорили трагічний кінець". Жадним способом Венера не прискорила трагічний кінець Шевченкового життя. До речи, й тому стилеві, як ставивсь Шевченко до „купованого кохання", не відповідає кваліфікація його жриць — „на гроші ласими жінками"...

У майстерні „великого Карла", навчаючись мистецтва, призвичаювавсь Шевченко й до художнього богемства, як своєрідного вияву надлюдства, але й цей вплив не вбивав у молодого поета „вміння кохати жінку, вклонятися її красі". І тут він був багато обдарований, серця горнулися до нього і не знав поет неподіленого кохання. Епізод з Оксаною, геніяльно стилізований уперше в відомому вірші, що дало привід до низки не таких щасливих біографічних стилізацій, власне не варто вважати за „перше кохання" — покликування на приклад кохання в ранньому дитинстві великих поетів Данта, Байрона, Гюґа нічого тут не доводять... Це не визначає, що нещаслива доля Оксаночки:

Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
За москалями та й пропала... —

не забила в поетовому серці свого гострого цвяха, не поклала своєї плями на всеньке життя... В цьому епізоді має вагу соціяльний момент, що й далі в різних варіяціях отруював поетове кохання. Мало знаємо про епізод з „милою чорнобривою" Дунею Гашковською чи Гусиковською. У Вильні, чи Варшаві — не зовсім з'ясовано. Полька, швачка, мала незалежні погляди, кохання до неї вперше прокинуло в юнакові думки, що й кріпаки, мовляв, такі-ж люди, як вільні... Кохання урвалося, бо наближалося польське повстання і кріпака Шевченка пан забрав з собою до Петербургу. І більш ніж за 25 років на засланню поет бачив уві сні кохану „милу чорнобриву" Дуню... Після Дуні знаємо сироту Маню; її був кохав Сошенко, що в нього тоді жив Шевченко. Маня віддала серце поетові, приятелі посварилися й Сошенко вигнав Шевченка з своєї хати, та тим собі не допоміг. Маня й далі ходила до Шевченка. „Роман мав погані наслідки" для неї (Кониський, стор. 124)... Скільки подібних епізодів було в Шевченковому житті, не знаємо, знаємо тільки, що жадне отаке скороминуще захоплення не перейшло в серйозну прихильність. Вперше можливість цього відчувається тільки в романі з князівною В. М. Репніною.

Та власне в цьому романі не було роману. У відомому листі до Ейнара писала князівна: „я дуже прихильна до нього і, не заперечую, коли-б була бачила, що він кохає, може, відповіла-б йому пристрастю, але я жадної хвилини не могла помилятися що-до цього"... Чом-же, не вважаючи на безперечне „споріднення їх душевних складів та спільність

думок", Шевченко спромігся тільки на „братню приязнь"? Не можемо погодитися на звичайну інтерпретацію всенького епізоду з кн. Репніною, що зразок її під талановитим пером Зайцева залишається тільки побожною стилізацією. Так, „пишна троянда-князівна зов'яла в довічному дівоцтві", але-ж, зустрівшись з Шевченком, вона вже мала 35 років, себ-то стояла на порозі до зів'янення... Та тут нас не кн. Репніна цікавить, а Шевченко. Не можемо погодитися, що між князівною й Шевченком став образ Оксаночки: „ще свіжими були пелюстки розчавленої квітки, його весняного рясту"... (Зайцев, стор. 19). І думаємо, що почуття Шевченка не обмежувалися „братньою приязню", що він свідомо, зусиллям волі вбив у собі пристрасть... Читаючи докладний лист-звідомлення од князівни „духовному батькові" Ейнарові, не можна помилково кваліфікувати Шевченкове почуття, що, ховаючи його, поет у салоні Репніних „дурачился, болталъ вздоръ и глупости" і, кінець-кінцем, обдурив закохану князівну личиною „братньої приязни"... Не сантиментально-наївні згадки минулого („пелюстки розчавленої квітки"), а жорстокі, непереможні життьові противенства вбили можливість справжнього роману. За п'ять років перед тим кріпак, не міг Шевченко через кохання стати душовласником... Але таке формулювання, дарма що й підкреслює основну причину — соціяльну безодню, справи не вичерпує. Князівна, згадуючи за недавнє Шевченкове кріпацтво, могла обурюватися. „Яка ганьба! Як-би я мала яку владу, я знаю, що́-б я зробила!" Могла, заспокоюючи його після грубої образи його походженню, цілувати йому руки, обіймати, зважитися „ноги йому цілувати", але який-би галас зчинився у вельможному домі ліберального пана-князя, коли-б князівна привселюдно виявила своє кохання з недавнім кріпаком, можемо зміркувати, знавши, як поводивсь друг дому, — теж ліберальний пан, — Капнист. Досить прочитати ці рядки: „Відтоді я здобула од нього листа, що через нього Капнист зробився мало не шалений, але я розумію його инакше: це не любовний лист"... А як-би був любовний? Навіть сама князівна, виходить, тоді, коли-б не виправдала, то-б зрозуміла, що друг дому тут має право на шаленість?

Припустімо, що Капнист був настільки делікатний, що нічого не сказав Шевченкові про його стосунки до князівни (правда, це мало ймовірно: згадаймо, що він бравсь одвезти Шевченка з Яготина, заслужити його довір'я „й дати йому зрозуміти, що йому не можна більше жити в Яготині"). Але-ж чутливий Шевченко й сам, без „дружніх" Капністових навчань мусів побачити, який „недоречний" його роман з князівною, і не піти на неминучі, коли-б він був „зазнався", образи, нехай-би князівна й стояла вище од усіх забобонів. Соціяльної безодні засипати жадному коханню не сила. Тому-то поет, не тільки не „зазнався", ба навіть мав мужність і силу так поводитися, що князівна „жадної хвилини не могла помилятися що-до цього" (себ-то справжнього його почуття). Вона жадала кохання, щоб відповісти на нього пристрастю, а в нього була тільки... братня приязнь... Коли була в Шевченковому житті трагедія самотного чуття, то епізод з кн. Репніною був її вершком, бо тут поет найближче

стояв до можливости зазнати серйозного людського чуття, вийти з самотности... Але через соціяльні умови це йому не судилося...

В біографічній „повісті“ князівна Репніна свій роман з Шевченком ще ускладнює ревнощами до поета Березовського (Шевченка), що фліртував з Ольгою. Досі не з'ясовано, чи цей деталь справді був і кого виведено в такім разі під псевдонімом Ольги. Шевченкова вдача цілком припускає не тільки те, що поет міг ховати справжнє почуття до князівни під фліртом до иншої, ба й цілком щиро фліртувати з нею: задушивши в собі одне чуття, живорадісний поет не мав охоти робити собі з того трагедію й одмовлятися від гасла — καιρὸν λαβέ!

За двоє років згодом уперше виявив Шевченко бажання знайти тиху пристань у шлюбі. Але батьки тієї дівчини, що відповідала на поетове чуття, вважали за нерівню для дочки свого колишнього „погонича“... — і теж зів'яла в довічному дівоцтві дівчина, що, скорившись батькам, не вийшла заміж. Чи серйозне було Шевченкове почуття до Федосі Григорівни Кошиць, як і що пережив поет після того, як одмовили йому батьки, на те не маємо досить надійного матеріялу. Але зазначаємо, що досі Шевченко і в скороминущих епізодах та любовних звязках і в серйозному почутті не знав неподіленого кохання, та соціяльна нерівність і забобони не дали йому одружитися... В жінці він уже шукав не тільки коханки, а й товаришки, спорідненої душі, однодумця... В першій можливості таку дружину мати — він сам собі відмовив і навіки від людського ока заховав пережиту трагедію, у другій — дістав відмову від батьків коханої. Так зване „родинне щастя“ Шевченкові не судилося, та поки що, мабуть, це не дуже й пригнічувало поета, — він, повний сил і в авреолі поетичної слави, ще міг казати й відчувати: Гіпокліду — це не біда! дарма що „бурлацтво“ вже починало підточувати його душевні та фізичні сили... Катастрофа 1847 р. на десять років викидає Шевченка з світу живих, а до життя він повертається вже дуже покалічений, душевно й фізично надломаний... В останньому періоді Шевченкового життя, вже не зустрічаємо епізодів молодого, безтурботного дон-жуанства, їх заступає „чарівна родина m-me Гільде“, а серія „романів“ (Піунова, Долгополенкова, Полусмакова) — на 90 відсотків тільки бажання спекатися осоружного бурлацтва, тільки шукання тихої родинної пристани... Иноді навіть серйозно по-просту вдається до друзів поет з благанням: одружіть! „Такъ или иначе, но я долженъ жениться, а то проклятая тоска сживетъ меня со свѣта“ (Лист до Варф. Шевченка). В історії душі людської мало трагічніших зойків розпачливої самотности. Жасно читати, як поет, до якого колись горнулися жіночі серця, який колись не знав любовної поразки, записує до свого щоденника про своє сватання: „она, вѣроятно приняла меня за помѣшаннаго или просто пьянаго. Какъ растолковать ей, что я ни то, ни другое, что я искренній, глубокосердечный другъ ея?“ і з розпачем розуміє: „самъ я этого не сумѣю“. Щасливими конкурентами колись непереможного в коханні поета з'явилися провізори, писарі... Це вратувало поета від сумної перспективи — мати жінку Ксантипу, коли ще не гіршу.

Визнаємо це всупереч жалісним вболіванням біографів з приводу того, що „Піунова не доразвилась до пониманія высокой чести сдѣлаться супругой великаго поета Шевченка“ і ще більш усупереч гнівним філіпікам нового інтерпретатора роману з Полусмаковою проти „обмежених міщан“, що неначе-б не дали поетові „знайти заспокоєння в своїй трагічній ізольованості й самотності“ (Дорошкевич, „Трагедія самотного чуття“, стор. 89). Для нас порівнюючи не важливі ті чи инші версії, в якій обстанові й через що ставсь розрив Шевченка з Лікерою. Для нас важлива одна основна риса всіх романічних, чи то просто шлюбних заходів Шевченка останнього періоду — він втратив секрет успіху в серці жіночому... Тим-то так боляче й сумно перегортати сторінки його останніх романів. І зовсім непотрібно від цієї основної причини, що дає зрозуміти всю глибінь трагедії самотности, робити диверсії в бік винувальних філіпік проти „обмежених міщан“ та „класових забобонів“... Не заперечуючи „примітивізм мислення, класову обмеженість і міщанські забобони“ Олександри Кулішевої, гадаємо, що Дорошкевичеві не пощастило довести, буцім-то вона „збільшувала негативні риси Лікериної вдачі“, а тому, що помічати їх почала „лише після того, як Лікера стала за Шевченкову наречену“, не дивуємося в меншій мірі, навіть уважаємо це за довід сердечної до Шевченка прихильности: звичайні хиби звичайної служниці могли не звертати на себе уваги, але не могли бути байдужими негативні риси Шевченкової нареченої!.. Але Кулішеву найкраще захищає в цій справі саме той лист, що його вписує обвинувач Дорошкевич у свій акт обвинувачення, лист до М. Я. Макарова: „Вы вообразить себе не можете, до чего я была изумлена не тем, что он хочет жениться на горничной, а тем, что он избрал себе в подруги Лукерию! Что на это сказать зная отчасти очень незавидные качества, привившиеся к Лукерии, посредствомъ ли рабства, или от рождения так испорчена. Попавшись так неожиданно в посредницы в таком важном деле и сознавая полную необходимость для светлых осенних дней Тараса Григорьевича в доброй преданной подруге жизни, я, несмотря на все это, считала долгом высказаться, чтобы после не упрекать себя в неискренности: и хорошее, и дурное поставила на вид; последнего было даже больше. Он говорил мне, что не преувеличиваю ли я. „Нет, я говорю Вам для того, чтобы после совесть меня не упрекала, что я, любя вас, могла что нибудь от вас скрыть. Я не обижусь, если вы не поверите моим словам; я ее мало знаю, и, пожалуйста, проверьте мои наблюдения, расспросите у тех, которые ее знают более меня, достойна ли она вас?“ — Он очень благодарил меня и, кажется, хорошо понял, что все это говорилось искренне (по крайнему пониманию человѣка и желая обоюдного щастья, как одному, так и другому, хотя я за него больше боюсь, чем за нее). Как она холодно приняла его предложение, хотя через час все во дворе знали от нее об этом“.

Коли все розказане в листі відповідає дійсності, мусимо визнати, що делікатніш поставитися до ситуації не могла найкраща жінка... І ні грану ні примітивного „мислення“, ні „класової обмежености та забобонів“

в цьому листі не відчуваємо. Звичайно, Кулішева не могла „оцінити Шевченкових намірів инакше, як з погляду традиційного „міщанського щастя"... Але в тому, мабуть, і було більш життьової правди, ніж в інтерпретації шлюбних заходів поета, як „очайдушного заміру скласти собі нове оточення, яке відповідало-б його соціяльній природі" (Дорошкевич).

„Я по плоти и духу сынъ и родной братъ нашего бездольнаго народа" — з повним правом справедливо казав про себе поет і що-до ідеології — вона не викликає жадних сумнівів, але-ж культурно він одірвався від „бездольного народу": знаємо, що, побачившись після довгої розлуки з родичами, — через три години не мав про що з ними говорити.

Культурні інтереси в'язали з оточенням, чужим, ба навіть ворожим його соціяльній природі, і шлюб у тих умовах безсилий був повернути до оточення, яке-б їй відповідало...

Шевченко, звичайно, оздоблював свій останній роман мрією вирвати кохану з кріпацтва, піднести її на високості справді людського життя... Але й без „жорстоких, безпардонних рук" роман неминуче йшов до поразки, „ідеал" був у даній ситуації неосяжний. Може й через „примітивізм мислення", а може просто непомильним жіночим чуттям, Кулішева знала те, чого, очевидячки, не знає її винувач, — що там, де неосяжне „міщанське щастя", дуже можливе велике л ю д с ь к е нещастя...

Не спиняємося на тім, оскільки від останнього ратували поета „жорстокі, безпардонні руки" (було й це), щоб не збочити від нашої основної теми. До ратунку була й важливіша, внутрішня причина, що від неї самотність поета набирала рис трагічної приріченности, справді ставала трагічною:— поет втратив колишню владу над жіночим серцем і його кохання тільки лякало Піунову, а шлюбні заходи з заміром „скласти собі нове оточення, яке відповідало-б його соціяльній природі", викликали підозріле побоювання Харитини: „выкупятъ да и закрѣпостятъ на всю жизнь. Богъ съ ними!" та близькі до них сумніви Лікери: „чи достаточний він, чи буде сочинять, як поїде в деревню? Він і старий і скупий, здається, така неохота йти!"

У першій половині життя (перед засланням) любовний шлях Шевченка освітлено донжуанівським умінням кохати жінку, вмінням „благати переможно", любовних поразок не знає поет... Школа „великого Карла" й інші впливи аналогічного характеру (т-во мочемордів, то-що) штовхають у бік легкодумних, скороминущих звязків та купованого кохання, але все зогріто палом молодости, освітлено світлом геніяльности. Не так ці впливи, як потреба мати в жінці не тільки коханку, а й товаришку та однодумця, заваджають якомусь з епізодів перейти в довгий звязок і Маня безуспішно вдається з скаргою на Шевченка до Академії Мистецтв. Перша можливість серйозного роману розбивається об соціяльні суперечності: тут поет показує міцний гарт душі й характеру: молодощі, віра в свої сили підтримують його. Забобони руйнують першу спробу одружитися... Молодощі, віра в свої сили й тут ратують від розпачу... І тут — кінець кохання переможного з тими емоціями, що хоч і не зáвсіди безпо-

середньо на тематиці, але безперечно на всенькому тоні поезії відбиваються. З заслання повертається людина зламана. Остобісіло бурлацтво й бажання родини досягає такої міри, що навіть дім розпусти називає він не з гірким сміхом надсади, а з лагідним гумором „чарівною родиною“. Низка шлюбних заходів з удаваним (несвідомо, звичайно) коханням і без оного (хоч-би епізод з Харитиною) свідчить про те, що поет втратив владу над жіночим серцем. І це звичайно й становить головну трагічну рису романів цієї доби, а не лукавство Піунової, темність Харитини, зіпсованість Лікери й „класові забобони“ оточення. Важко й жасно читати подробиці цих романів: „случайно встрѣтилъ Піунову и у меня не хватило духу поклониться ей“, або тупання ногами на Лікеру з вимогою, щоб повернула всі подарунки: „старыхъ башмаковъ не оставлю тебѣ“... Тільки лицемірне фарисейство осудить поета, але-ж як мало в цих епізодах його великої, повної любови душі!.. В першому періоді кохання натрапляло на перешкоди соціяльні, але як кохання воно було завсіди переможне й це залишається його основним забарвленням, воно викликає тільки співчуття, ніколи жалощів. В инші кольори забарвлено романи останнього періоду, тут вже маємо кохання безсиле, герой їх викликає жалощі, чуття не мириться з такою ролею великого Шевченка і коли біографія його взагалі викликає велике обурення проти умов, у яких він верстав свою життьову путь, то воно досягає вершка тут, бо саме в романах останнього періоду найголосніше промовляє безпорадний і непоправний душевний злам.

Не вважаючи на 50-річний шлюб з довгим, мало не ідилічним епілогом — любовна біографія Куліша не витримана в простих лініях, має свої бурі й провалля, свою трагедію дон-жуанізму — безнадійну мрію осягнути ідеал і в тому осягненні позбутися самотности. „Був це понурий період його життя — переживши той період, писав сам у своїй автобіографії — сумував тяжко; а чого, — хіба у цілій книжці роз'яснити“... А підчас того свого лихоліття плекав надію: „колись може, як мене не буде, про все довідаєтесь, коли найдеться розумна людина, що про те розкаже“ (Лист до О. Г. Милорадовичівни, 22 лютого 59 р. Петербург), хоч тут-же й подавав власну інтерпретацію своєї трагедії: „карається, мабуть, чоловік за те, що піднімається, або хоче піднятись вище своїх братій. Згадайте легенду про Прометея, що йому було за той огонь, которого він добув з неба“... Не претендуючи тут на ролю тієї „розумної людини“, яка має „розказати“, що діялося тоді з Кулішем, це й виходить по-за межі моєї теми, — як-раз до останньої підходимо, звертаючись до шляхів, на яких ратувався Куліш від „Прометеєвої“ долі... „Никогда не буду считать сближеніе съ женщинами недостойнымъ возвышеннаго характера. Это-то и есть именно жизнь“... Так, на шляху дон-жуанізму свідомо шукав Куліш ратунку, шукав „життя“, але в тому-ж листі до Каменецького, в якому про це признався (1860, Іюля 4, Кіевъ), дав яскравий довід своєї бездарности в „умінні кохати жінку“ — а втім таких доводів і перед тим, і згодом

дав Куліш безліч... „Женщины за мной волочатся, какъ за Донъ-Жуаномъ. Это составляетъ и счастье и несчастье моей жизни. Счастье потому, что я пріятно занятъ и забываю свое поганое прошедшее, несчастье потому, что романы мои грозятъ мнѣ новыми бѣдствіями. Но судьба хранитъ меня до сихъ поръ чудеснымъ образомъ. До сихъ поръ я не сдѣлалъ ни одного шага, въ которомъ могъ бы горько раскаиваться. Мысль стоитъ у меня на стражѣ чувства, и потому я не погружаюсь въ преисподнюю любви“ („К. Ст.“, Іюнь 1898, стор. 388). Важко яскравіш виявити з себе невдалішого Дон-Жуана! З перших слів: „Жінки залицяються до мене, як до Дон-Жуана“ — цілком перекручено образ Дон-Жуана: — таки-ж не жінки залицялися до нього, а він до жінок!.. бувало жінки навіть жахалися його, а він, знаючи секрет „переможного благання“, знаходив шлях до серця й таких. І знов — що це за Дон-Жуан, у якого „думка стоїть на сторожі почуття“ і не дозволяє поринути в пекло кохання, бо воно погрожує „новим лихом“ та „гірким каяттям“? Не дальш „приємного бавлення“ та забуття „поганого минулого“! — це викладений Дон-Жуан, пародія на Дон-Жуана! Але з характерною думкою на сторожі почуття ми знаємо Куліша й на початку його любовної біографії, коли ще не було „поганого минулого“, а значить і бажання забути його. От тільки хіба на початку роману з Олександрою Михайлівною Білозерською не помітно, щоб думка вартувала його почуття. Покохав і хотів одружитися, — тільки й відомо про цей період, хоч, знаючи Кулішеву вдачу, не сумніваємося, що коли-б за таких часів писав він щоденника, то навряд щоб і тодішні записи не забарвлені були в колір резонерства з красномовними й нестерпно розумними міркуваннями... А втім що-до щоденникових записів та листів, кажучи про властиві Кулішеві позу та резонерство, не можна не зробити певної поправки на тодішній стиль цих жанрів, що тяжив над Кулішем, надто чутливим до впливів у цьому обсягу й схильним до мімікрії... „Сегодня я очень ясно увидѣлъ, что люблю себя больше, нежели слѣдуетъ... Замѣтилъ я также за собою, что когда меня хвалятъ, когда мнѣ оказываютъ вниманіе, я тогда особенно веселъ и доволенъ: это худо! Нужно не себя, а истину сдѣлать предметомъ своей любви“... (19 Генваря 46 г.). „Сейчасъ получилъ я отъ Г. Т. Мизко письмо, весьма наставительное. Онъ пишетъ, обличая меня: „Вы влюблены въ себя, но этого вовсе не замѣчаете“. „Совершенно справедливо. Постараюсь исправиться“ (22 сентября). Все це й подібне цікаве не так, як матеріял для моралізування, а як матеріял, що характеризує стиль доби... Але ми повинні звернутися до теми — до любовної біографії Куліша.

Діставши „гарбуза“, хоч і не від коханої, а від її матери, Куліш довго змагався з серцем, усяким способом апелюючи до розуму, усяким способом намагаючись думку поставити на сторожі почуття, а думка підтримувала рішенець „предать вѣчному забвенію“ кохану дівчину, як потім признавсь Куліш у листі до Плетньова. Розум і думка давали точну діягнозу: „молодая чувственность“, до якої „примѣшивалось еще другое, нѣсколько благороднѣйшее обольщеніе“. — „До тѣхъ поръ почти ни-

когда не жилъ въ семействѣ, мнѣ пріятно было жить въ пріязни между людьми въ хуторскомъ затишьи, и сколько въ моемъ сердцѣ было отмѣрено чувства для любви къ моей матери, которой цѣну я узналъ только по ея смерти, сколько дано было мнѣ отъ природы способности любить сестру, которой у меня никогда не было, столько я принесъ въ жертву этимъ двумъ женщинамъ, т. е. Х. Сп.[1]) и ея маменькѣ" (серпень 25). При такій ситуації цілком зрозумілі попередні в тому-ж щоденникові міркування про шлюбні перспективи з приводу листа од брата Ол. Мих-ни, що примусив відчути „печальную истину, что весьма мало могу полагаться на твердость своей воли": „судьба только что избавила меня отъ вещественныхъ нуждъ, какъ я навязываю себѣ новыя... Это будетъ въ высшей степени безразсудно... Вмѣсто изданія народныхъ пѣсенъ, лѣтописей, антиковъ я буду производить дѣтей... вмѣсто соединенія дѣятельныхъ умовъ въ одну дружескую семью, я вплетусь въ связи съ родственниками моей жены, совершенно по духу мнѣ чуждыми". Зрозуміле й завдання собі — обережність! „Постараюсь быть осторожнымъ, чтобы не подпасть господству чувственности". Та обережність була ні до чого: „молода змисловість" тріюмфувала над „твердістю волі": думка показалася ненадійним вартовим почуття. Куліш одружився... Уважно перечитуючи щоденник і листування Куліша, тепер упевняємося, що в листах до Плетньова він був не зовсім щирий, оповідаючи про те, як це вийшло. Плетньову він писав (так звичайно й викладають події біографи), що, вирішивши „предать вѣчному забвенію" Ол. Мих., в Петербурзі він був і досяг цього, бо иноді з місяць не згадував... „Я былъ увѣренъ, что и проѣзжая черезъ Малороссію я сохраню свое спокойствіе, но произошло иначе"... (Лист від 18/XII 46 р.). Щоденник навпаки свідчить, що в Петербурзі Куліш увесь час уперто думав про Ол. Мих. та шлюб з нею, вагався, сумнівався, але твердість волі відступала, обережність замовкла, і виїхав на Вкраїну з цілком обміркованим планом... У листах до Плетньова події розгортаються поступінно: 18 грудня пише Куліш: „Итакъ, я объяснился съ матерью и рѣшено, чтобы по возвращеніи изъ-за границы я на ней женился". Тільки вже 26 грудня сповіщає він про зміну рішення — і мотиви тієї зміни: „По возвращеніи моемъ изъ-за границы, я долженъ буду ввести свою жену въ лучшее столичное общество. Провинціальный ея языкъ, обращеніе и недостаточность образованія заставили бы ее въ такомъ случаѣ играть незавидную роль. Это побудило меня взять ее съ собой за границу и довершить тамъ ея образованіе... послѣ Крещенія будетъ свадьба, а потомъ мы уѣдемъ"... Тимчасом, ще 25 серпня Куліш писав до брата Ол. Мих., „чтобы онъ въ теченіе трехъ лѣтъ моего отсутствія занялся воспитаніемъ ея, употребивъ для этого 10 тысячъ, назначенныхъ въ приданое"... Правда, того листа не було послано, бо розважливість тоді пе-

[1]) В примітці до щоденникового запису від 20 серпня пояснено, що „Хозяйственными способностями" — „мы именовали между собою сестру его" (Василя Мих. Білозерського), себ-то Олександру Михайлівну.

ремогла й порадила „обережність“, щоб не піддатися „владі змисловости“. Але-ж він свідчить, що якісь листовні розмови з родиною Білозерських про шлюб були... і що не зáвсіди Куліш реагував на деякі листи тільки резонерством: „кто узналъ любовь болѣе достойную человѣка, тотъ уже не придаетъ столько цѣны любви женской“, не зáвсіди був певний, що почуття його змінилися; цю зміну він пояснив так: „Это, во 1-хъ знакъ моего усовершенствованія внутренняго, и во 2-хъ, слѣдствіе той расчетливой осмотрительности, съ которой нѣкогда принимали въ М. мои пламенныя рѣчи“...

За двоє місяців — два дні поспіль: 25 и 26 жовтня — в щоденнику записано сни. Вони свідчать, що вже тоді поруч із звичайними сумнівами та ваганнями складався той план, який згодом ще за двоє місяців було здійснено...

„Мнѣ привидѣлось, будто я въ Малороссіи, будто мнѣ говорятъ, что Х. Сп. выходятъ замужъ за Чуйкевича“... Далі в недоладності сну — він бачить, що наречений зовсім не Чуйкевич (його приятель), а „какой-то гнуснѣйшій зеленоватый человѣкъ“..., кидається ратувати Ол. Мих. від такого шлюбу, радить її родині віддати її за справжнього Чуйкевича... „Въ заключеніе говорю, что я предложилъ бы свою руку, но увѣренъ, что мой раздражительный характеръ сдѣлаетъ ее несчастною“... „Наконецъ, свадьба слажена, рѣшено, чтобы Чуйкевичъ съ нею обручился и по возвращеніи изъ-за границы женился“.

І другого дня знов — „опять снилось мнѣ, что Х. Сп. выходятъ замужъ... и узнаю, что женихъ какой-то гнусный, но богатый человѣкъ. Увидѣвшись съ Х. Сп., я убѣдилъ ихъ отказать ему и рѣшено было ѣхать со мной за границу“. Справді, сон в руку!..

У розпалі роману Куліш не втрачає здатности розуміти природу почуття: за місяць перед шлюбом 26 грудня він записує до щоденника:

„Дивно, что дѣлается съ моимъ сердцемъ! Отъ холодности я опять обратился къ самой нѣжной и спокойной привязанности. Понимаю, какъ много моя жена должна имѣть благоразумія, чтобы сохранить навсегда эту привязанность. Я много испыталъ въ послѣдніе дни сладостныхъ минутъ, но онѣ не описываются. Сколько поэзіи заключено даже въ чувственныхъ связяхъ мужчины съ женщиной. Я очень ясно понимаю, что насъ влечетъ взаимно, мы повинуемся уставу природы; однако жъ въ этомъ актѣ еще больше музыки, нежели въ небесномъ хорѣ звѣздъ и въ универсальномъ движеніи всего сотвореннаго. Кажется, будто природа собрала въ фокусъ моего сердца всѣ лучи и заставляетъ меня трепетать ощущеніемъ въ себѣ милліоновъ жизней“.

Хіба не красномовно і хіба міг Куліш таку красномовність поховати в щоденникові для якогось далекого майбутнього читача? Вже завтра-ж 27 грудня усі ці рядки дослівно повторюються в листі до Плетньова, тільки замість слів „чтобы сохранить навсегда эту привязанность“ написано „чтобы я опять не охладѣлъ къ ней“, до чого додано: „ахъ что мнѣ въ эту минуту угрожаетъ“ і замість „но онѣ не описываются“ — написано:

„но онѣ не разсказываются“. За десять днів перед шлюбом пише до П. Плетньова: „я знаю, впереди врядъ ли будетъ что-нибудь лучшее“, та й звідки його того кращого чекати, коли за кілька днів після шлюбу вже записано до щоденника, хоч і після вислову певности, „характеръ ея обѣщаетъ мнѣ спокойствіе на всю жизнь“ (3 лютого 47 р.) — рядки, що в тій певності примушують сумніватися: „единственную черную тѣнь на моей душѣ оставляетъ раскаяніе, что оскорблялъ нѣсколько разъ и ее, и маменьку ея, и братьевъ“?.. А ще за 10 днів (13 лютого): „Однажды несравненный мой П. А. сказалъ: „Женщины созданы для того, чтобы сдѣлать насъ Сократами“. Дѣйствительно, никогда въ жизни я не имѣлъ столько власти надъ своею досадою, сколько послѣ женитьбы. Мелочность женскихъ желаній и неудовольствій чуднымъ образомъ обращаютъ мою душу къ идеалу благородной дѣятельности и высокаго терпѣнія. Иногда молчать для меня — истинное удовольствіе, особенно когда вспомнишь, что, вступая въ мелкіе споры съ женщинами, ставишь себя на одну съ ними доску“.

Ми стільки навели красномовніших ipsissima Кулішевих verba, що їх досить на те, щоб зрозуміти, що жадній жіночій розважливості не сила була зберегти назавсіди незмінним Кулішеве почуття, що не могло воно встояти перед природнім згасанням змисловости. В години душевної негоди, в „понурий період“ свого життя, кажучи його-ж власними словами, — період, що позначається в Куліша й надзвичайним напруженням творчої праці, пристрасним ідеологічним шуканням, він мусів відчувати свою самотність, бо не міг не дивитися на жінку як на не-пару що-до спільних інтересів. Знаємо, що й тоді, як буяло ще в його крові змислове захоплення, він не міг не критично ставитися до нареченої, бачив і відчував у ній „недостаточность умственнаго образованія“. Ясно, що мало бути тоді, коли дотлівало вугілля змислового захоплення... жінка не відходила від оточення своїх родичів, „цілком чужих духом“ її чоловікові.

Як він, ще намагаючись „предать вѣчному забвенію“ кохану дівчину, боявсь уплестися в звязки з жінчиними родичами, цілком чужими йому духом, ми вже знаємо. Висловами неприхильности до жінчиних братів рябіють чисто-всі Кулішеві листи, як і висловами почуттів, що свідчать про вічне відштовхування від загалу того оточення, в якому одбувалася більша частина його життя. Ще оповідаючи Плетньову про своє весілля, писав К. до нього: „много было шуму и слѣдовательно скуки, но это только для меня; прочіе преусердно веселились“. В усіх Кулішевих зізнаннях повелося вбачати „позу“. Не скажемо, щоб він не давав для того жадних підстав, але що-до розходження з оточенням, хоч-би сталість раз засвоєної „пози“ примушує щось залишити й на рахунок щирости. Мало не за 35 років після зацитованого листа до Плетньова писав Куліш з тієї-ж Мотронівки д-ру Пулюєві 1880 р., 7 червня: „Дома не хочу святкувати іменин (27 липня), бо не люблю квакання нашої темноти“...

Про першу розколину в стосунках подружжя Кулішів дізнаємося з листа самого Куліша знов до Плетньова: 25/XII—56 р., він пише:

...„моя Александра все хуже и хуже. Жизнь сокрушила ее, пощадивъ меня. Я, слава Богу, совершенно здоровъ и работаю очень много безъ усталости. Если есть у меня что больное, так это сердце. Въ немъ столько перевернулось всяких чувствъ, что я удивляюсь, какъ оно еще существуетъ“... Деяке поясніння цього не зовсім виразного листа знаходимо в тому, що влітку того року К. познайомивсь з О. Г. Милорадовичівною. До речи, це як-раз початок періоду кількалітнього досить важкого „нервическаго“ хорування Олександри Михайлівни (гістерія), на що, мабуть, і натякав Куліш у наведеному листі до Плетньова, кажучи: „Жизнь сокрушила ее“...

А втім ще в листі від половини січня 1857 р. писав Куліш до жінки: „серце моє — твоє навіки“.

Не маємо жадних підстав обмежувати тодішню драму Куліша самими любовними прикростями, родинними непорозуміннями, то-що, але коли-б було й так, це ні трохи не зменшувало-б напруженості його драми. Він почував себе самотнім й пристрасно шукав виходу з тієї самотности — протягом 1856—62 років — розгортається у Куліша цілий донжуанський список — О. Г. Милорадовичівна, М. О. Марковичева (М. Вовчок), П. Ф. Глібова, з жінкою він то розходиться, то знов сходиться. 10 квітня 59 р. Галаган пише своїй дружині: „свою жену К. бросилъ, и она, бѣдная, очень жалка“, а вже 21/VI того-ж року Тургєнєв пише до Марковичевої: „итакъ Кулишъ поѣхалъ съ женой по Волгѣ на Кавказъ. Вотъ-те разъ! Это не въ риѳму сказано, а отъ изумленія“ (лист написано зараз після розриву К. з Марковичевою, що ставсь за кордоном). Влітку 1860 р., ще не розвіялося марево роману з Милорадовичівною, хоч його й перебив, було, роман з Марковичевою, а вже починається роман з П. Ф. Глібовою. І знов — вже за часів „Основи“ (61—62) Костомаров пише до Мордовцева в Саратов: „еще прошлый годъ они (К. та Білозерський) не ладили. Теперь уже не бываютъ другъ у друга, и К. участвуетъ въ „Основѣ“ и бранитъ ее, Б. бранитъ К-ша и помѣщаетъ его сочиненія въ „Основѣ“. Много помогаютъ ихъ нерасположенію и семейныя отношенія, ибо К. разошелся съ своею женой, сестрой Б-го“.

Ми не гадаємо ретельно й докладно спинятися на донжуанському Кулішевому шляху, розбиратися в його романах... Вже в першому своїому серйозному романі з майбутньою дружиною К. виявив свою головну хибу, як донжуана, нахил до самоспостереження, розумування, резонерства, нахил до красномовної балаканини з приводу своїх почуттів, фіксації своєї самоаналізи в щоденникові, в листах... Вона не завадила Кулішевому успіхові в серці О. М. Білозерської, але підчас надлому його шлюбних стосунків, коли поратунку від самотности він кинувсь шукати на донжуанівському шляху, виявилася вся безпорадність, безпомічність його донжуанівських здібностів, його „вміння кохати жінку“... Любовні листи Кулішеві — зразки любовної бездарности, хоч часто й красномовні, розумні, може саме й бездарні через надмір красномовности та розуму, краще сказати резонерства. Досить прочитати з другого листа до Милорадовичівни „зворушливі“ рядки: „пройду я, може, по землі марою, поки-

нувши не на довго слід свій; може утвори моєї необачної юности не багато дадуть користи землякамъ моїм. Може! А що-ж, моя сестро, коли справді Господня рука простерта надо мною? що коли воля Всемогутнього дасть нечоловічу силу річам моїм? що, коли мої великі муки сердечні, мої помисли нікому невисповіданиї оберне дух Господень на велике негибнущее для потомства діло? Погляньте оком духовним у грядущі часи, чи не буде мати учити сина добру і благородству по книжкам моїм? Чи не зродять вони красоту помислів і діяній у молодих душах дівочих і юнацьких, на користь мирові? Скажіте-ж, чи не возвеселиться дух Ваш і чи не восхвалите Ви Бога, що повіяло на мене од Вас, од Ваших пісень і річей благодатним напоєм, і що частина Вашого духовного существа перейшла через творящую силу душі моєї в істочник животворящий роди грядущиї?" (Лютого 18, 1857).

Наївнішої зброї в атаці на жіноче серце, більшого незнання цього серця важко виявити, а Кулішеві любовні змагання рябіють отакими перлинами. А часом він навіть смішний, як напр. в листі знов-таки до Милорадовичівни: „покиньте мене тепер! Перестаньте до мене писати. Се мені ще невелике буде горе, бо тепер М. Вовчок коло мене. Він мені сизим голубом гуде і соловейком співає. Він мене з великої туги визволяє. Він мене на світі задержує. А тоді може я буду один одним, без єдиної душі, котра-б зуміла до моєї душі промовляти" (26 січня, 59 р.). Але хиби любовного кореспондента, ми сказали-б бездарність любовного кореспондента, — ніщо в порівнянні з бездарністю його загальної любовної поведінки. Вона геть-уся визначається боязким небажанням поринути до пекла кохання, триманням думки на сторожі почуття, жахом перед новими бідами, перед кроками, що призведуть до гіркого каяття. Тому й безпорадно хитається він поміж розмовами про почуття „брата до сестри", про свою охоту любити майбутнього чоловіка та дітей коханої — та поміж визнаннями: „моє серце не вміє любити по ангельськи: чую в ньому багато гарячої крови", „мені треба обходити Ваш двір далеко, щоб не побачили люди, як мої щоки горять, мов у юноші, щоб ніхто не постеріг, куди мої очі повертаються". (Грудня 9, 1858 — До Милорадовичівни). І не тільки перехрещуються почуття „брата до сестри" з невмінням любити „по ангельськи", перехрещуються й два захоплення... У грудні визнання перед Милорадовичівною в „невмінні любити по ангельськи", в січні вищенаведений, сміху вартий еківок з наївним похваленням: тепер Марко-Вовчок „мені голубом гуде, соловейком співає", а на-весні рішуча атака на серце Марковичевої, гарбуз од неї і подорож з дружиною Волгою на Кавказ... Мав рацію Тургєнєв із своїм „Вотъ те разъ!"... І потім доканітелюється канітель з Милорадовичівною, зав'язується нова канітель з Глібовою такого-ж характеру, з таким самим успіхом, власне неуспіхом... Єдиного, здається разу, а саме влітку 59 р, одважившись був Куліш на рішучий крок у романі з Марковичевою, одкинувши навіть побоювання, що це мовляв призведе до гіркого каяття, готовий поринути в пекло кохання... Але й ця „сміливість" така йому не властива, на цей раз не допомогла!.. Мар-

ковичева дала Кулішевому залицянню, кажуть біографи, одсіч. У таких інтимних справах, — не знаючи усіх подробиць, важко бути суддею (та чи й треба?) — хто правий, хто винний? Може бути, обоє винні, може бути, обоє праві... І зовсім зайво через мало не 70 років обурюватися на Куліша за буквально „непечатний грубий епітет“ на адресу коханої жінки... Дослідники не соромляться зазирати і в такі документи, що писалося їх не для чужого людського ока, і там вони знаходять важливий для історичної аналізи матеріял, але-ж треба розуміти якого характеру подібні документи. Будь-що-будь, — „непечатному епітетові“ в приватному листі Кулішевому відповідає хоч і печатне, але важке слівце на адресу Куліша в одній замітці з Марковичевої теки: „негодяй!“. І зовсім вже наївно зробити в цій справі суддею, або хоч-би й свідком, від якого можна щось важливе для її освітлення добути, останнього чоловіка Марковичевої — Любач-Жученка... В кожнім разі цей останній охоче відгукнувсь на запитання й посвідчив: „Гордая, неприступная, она въ своихъ отношеніяхъ къ землякамъ не шла дальше добраго вполнѣ корректнаго знакомства и такъ себя держала, что за извѣстную грань его ни одинъ изъ пріятелей не осмѣливался перейти. Помню разсказъ о пламенныхъ объясненіяхъ К. вскорѣ послѣ ея пріѣзда въ Петербургъ. Какъ она негодовала. что этотъ женатый человѣкъ, народникъ, преклонявшійся передъ чистотой народныхъ нравовъ, самъ былъ способенъ дѣлать нѣжныя признанія женѣ свого пріятеля. Послѣ этого такой землякъ въ ея глазахъ былъ и въ этомъ отношеніи остался негодяемъ“.

Гадаємо насамперед, що коли справді Марковичева розповідала своїому останньому чоловікові признання закоханих у ню, їй доводилося розгорнути такий довгий згорток, що йому було легко переплутати. В кожнім разі образ письменниці, людини незалежних поглядів і незвичайної біографії ніяк не вкладається в наших очах в образ міщанки, що обурюється неморальністю жонатої людини за залицяння до приятелевої дружини... Письменниця була людина, мабуть, надзвичайно чарівна, коли в неї так чи инакше були закохані, так чи инакше романували з нею — такі видатні люди, як Тургєнєв, Куліш, Шевченко, Костомаров, Пісарев, не кажучи вже про О. Марковича, В. Пасека, М. Я. Макарова і врешті про двох братів Лобач-Жученків, що романи їх закінчилися так неоднаково: один у Парижі „через Машу відобрав собі життя (застрелився чи утопився)“ (лист 7—VII—1901 Р. Заклинського до Г. Барвінок) [1]), другий щасливо одружився з нею.

В меншій мірі не маємо нахилу засуджувати її, навіть нескромно копатися в її романах, але в факті залицяння до неї Куліша вона аніяк не могла бачити негідництва... Та й знаємо, що романічний розрив не призвів до остаточного зриву взаємин, вони згодом листувалися і, мабуть, бачилися, а М. Вовчок не дозволила собі ніколи жадної некоректности до Куліша, а що має визначати важкувате слівце в замітці з її теки, хіба

[1]) Черніг. Державний музей.

цікаво розбиратися в тому, що могло бути виявом випадкового й хвилинного роздратування?!. Для нас досить знати, що одного разу Куліш зробив був рішучий крок, хтів віддатися почуттю без думок, що в нього завсіди вартували почуття... і успіху не мав. Думаємо, що й тут могли діяти його любовна бездарність, нахил до резонерства... У справах кохання він легко міг не витримати конкуренції з Лобач-Жученком. І це була не провина, тільки лихо його...

В останньому романі Куліша з П. Ф. Глібовою, що початок його ще перехрещується з розвязкою романа з Милорадовичівною — знов весь час „мысль стоитъ на стражѣ чувства“, ратуючи від кожного кроку, що міг-би викликати гірке каяття... Знов перед нами пародія на Дон-Жуана, горе Дон-Жуан, що йому і хочеться і колеться... Тут, нарешті, мав К. успіх, мав можливість повного успіху... Але перед цим він боязко спинився і, як жалісно та негідно звучить його останній лист до П. Ф! (ціле листування з нею взагалі аж надто рясніє нестерпним резонерством та красномовною риторикою):

„Ничего не можетъ быть мнѣ милѣе тѣхъ отношеній, въ какихъ мы теперь находимся. Видясь так часто въ теченіе двухъ недѣль, мы подавали поводъ къ самымъ нелѣпымъ толкамъ. Все препятствуетъ намъ быть ближе; а если бы не было внѣшнихъ препятствій, то одна любовь моя къ уединенному труду вѣчно бы насъ разлучала... У меня есть обязанности, отъ которыхъ не могутъ меня освободить никакія огорченія; у меня есть воспоминанія, святыя для меня, ихъ нельзя забыть, нельзя перестать уважать...

Лично я остаюсь свободенъ въ своихъ душевныхъ дѣлахъ. Никому до нихъ нѣтъ дѣла. Я одинъ и вѣчно буду одинъ. Лучшая часть моя принадлежитъ литературѣ“... (6 апрѣля 62 г.).

„Своє погане минуле“, що його намагався забути К. р. 60, повернулося на „спомини святі для мене“. Думка стала на сторожі почуття й Куліш сховавсь від довго мріяного любовного успіху в підворітницю любови до „уединеннаго труда“, літератури...

В-останнє він показав себе горе-Дон-Жуаном. В-останнє... бо відтоді Куліш назавсіди покидає донжуанівський шлях і шукає самотної літературної праці в затишку реставрованого й відновленого шлюбу, починає шлях Філемона. Вже за 10 років — на порозі старощів — він пише в серпні 1872 про дружину до одного з приятелів: „безъ этой особы не могу теперь нигдѣ жить, хоть бы въ раю. Цѣну людямъ узнаемъ мы только въ старостя. Блаженъ, кто можетъ еще дружескимъ вниманіемъ отплатить любящему и благородному сердцу за его заслуги передъ нами, которыхъ иногда мы и цѣнить не были способны“. Крізь звичайну в Куліша резонерську шкаралущу не можемо не відчувати глибокої щирости Кулішевого почуття, тим більш, що аналогічних признань знайдемо чимало в його листах другої половини життя — після „понурого періоду“... Не думаючи, щоб уся драма Кулішева вичерпувалася любовними прикростями, ми не можемо тут спинятися над картиною тих ситуацій, що

були ліквідували „понурий період“... Але ліквідацію донжуанства тісно злито з ліквідацією понурого періоду... Відмова від надмірної вибагливости в цілому життьовому плані, „не питає нас доля, чи хочемо жити, бо мусимо. Се спільна праця всього живого, праця з примусу“, — праця, що на старості літ сливе не давала вільної хвилинки для спочинку: „а щоб нам по гаях оддихати, так відложимо се на тогосвітні гульбища“, — такий напрямок цілого життя другої половини стикається у Куліша з відмовою від романічних любовних шукань... У романі з П. Глібовою часом виразніше знати втомлену свідомість того, що любовні шукання — річ марна...

Вже на самому припочатку роману К. в листі до чоловіка П. Ф. Л. І. Глібова дякує останньому: „м. б., Вы спасли всѣхъ насъ отъ множества страданій, заставивъ пострадать каждаго понемногу“, бо-ж „Вамъ лучше знать, осуществимы ли мои великодушныя мечты на счетъ перевоспитанія женщины, уже сформировавшейся подъ иными вліяніями“. А далі дуже тверезо резонерствує про себе: „такіе люди, какъ я, не могутъ быть счастливыми въ другомъ; они должны довольствоваться собственной душой. Я много сдѣлалъ попытокъ [1]), и ни одна изъ нихъ не удалась. Окончательный выводъ мой таковъ: или во мнѣ нѣтъ столько жизни, чтобы вполнѣ овладѣть прекрасной душой женщины, или я — никогда не встрѣчалъ женщины на столько возвышенной, чтобы сочувствовать моей душѣ въ лучшихъ ея движеніяхъ“. Хоч і альтернативно, К. сам висловлює тут свідомість свого невміння кохати жінку...

Кулішеві було тоді вже близько 43 років і доба запізнілих романічних захоплень закінчилася поворотом до родини, заснованої ще на порозі зрілих літ, поворотом, що дав зразок ідилії старосвітського подружжя... І Олександра Михайлівна, хоч-би скільки об неї точили свій радикалізм сьогочасні дослідники, в живій історичній конкретності показалася найкращою дружиною Кулішеві, як зовсім земна, далеко не ідеальна, обмежена класовими забобонами, класовою міццю Софія Андрійовна Берс — показалася найкращою дружиною російському генієві Л. М. Толстому... Життя ховає від нас секрет, чом абстрактні міркування та вимоги по-чудернацькому иноді переломлюються у конкретних явищах дійсности.

У різних лініях і різних формах з різним розвязанням — любовні драми Шевченка та Куліша — однакового змісту: в коханні до жінки

---

[1]) „Попытка“ що-до П. Ф. торкалася жінки Л. І., якому все це й писалось і від того ввесь тон листа набирає дивовижного, щоб не сказати, — принаймні нетактовного характеру... Але Куліш зáвсіди Куліш — і безпосередньо після рядків про марність усіх його любовних „попытокъ“ він пише: „Прошу Васъ, Леонидъ Ивановичъ, не разлучаться со мной на жизненномъ пути“... Прохає звичайно не для себе... „М. б., Вы при моемъ участіи сдѣлаете лишній шагъ впередъ въ развитіи вашего таланта“.

„Боятись“ його що-до жінки немає чого: „она удовлетворится простой дружбой моей, потому что такой любви, какой я жажду, она не понимаетъ, да и я не способенъ вѣровать въ то, въ чемъ разувѣрился однажды“...

Навіть корисним і для неї він може бути: „Я люблю ее настолько, чтобы съ участіемъ слѣдить, что будетъ далѣе съ этимъ испорченнымъ ребенкомъ, и въ случаѣ надобности, оказать ей полезную услугу“.

знайти вихід із самотности, прилучитися до всього найкращого на землі — так забарвлені їхні любовні шукання. В першій половині життя, осяяний молодістю й геніяльністю Ш. й знаходить на донжуанському шляху відповідні радості, але вони не сталі й скороминущі, як молодість, що минає з кожним днем... Після заслання зламана людина вже пристрасно й очайдушно-розпачливо шукає тихої пристани, шматочка щастя людського, надто людського... Безпорадно й безуспішно... Куліш замолоду не цурається легкого флірту (про скороминущі захоплення в Луцькому ми не згадували, бо надто вони банальні й позверхові), але кохання не має в економії його життя помітного місця — воно якось не личить його резонерству, доктринерству; він, навіть захоплюючись, каже про „любовь, болѣе достойную человѣка", ніж кохання до жінки... Перше більш-менш серйозне захоплення змислового характеру приводить К. до шлюбу, хоч і напередодні його він говорить тільки про „ніжне, але спокійне" почуття, врешті не стільки переживає його безпосередньо, скільки обсервує й говорить про нього нестерпно розумно та красномовно... Душевна негода, нормальне згасання змислового захоплення дають відчути Кулішеві свою глибоку самотність, він кидається на донжуанський шлях шукати забуття свого „поганого минулого", пломеніє романічним вогнем шукання духовної істоти, що через творчу силу його душі перейшла-б у джерело, „животворящее роди грядущиї"... Донжуанівських здібностів Кулішеві не було уділено і вже останній роман, що обіцяв щасливу розвязку, свідчить про втому й розчаровану свідомість марности шукань... Тоді зумів Куліш з уламків „поганого минулого" не тільки створити „святі спомини", а й надійну пристань своєму кораблеві на другу половину життя... Те, чого з таким розпачем та безпорадним борсанням безуспішно шукав Шевченко, Куліш знайшов після донжуанських розчарувань коло себе, просто й без шукань. Це було людське, надто людське, нехай „міщанське", але таке потрібне для реалізації трудового подвигу його життя. Можливість його дала щиросерда любов Олександри Михайлівни до чоловіка, що, здається, не знала жадного потьмарення... З нею вона, як Сольвейг, терпляче чекала, аж поки повернеться мандрівник. І дочекалася... І образові цьому аж ніяк не суперечать ні terre à terre'ність О. М., ні примітивізм її думання, класова обмеженість і міщанські забобони, ні її листування, багатомовне й беззмістовне... Навіть це останнє вимагає „терпіння" й упертости — тільки в такого дослідника, що хотів-би бачити світ, як реалізацію своїх абстрактних поглядів і не вміє любовно прийняти його в історичній конкретності з усіма відхиленнями й відпаданнями від своїх смаків, хоч-би якої цінности вони були...[1]).

Петро Чубський.

---

[1]) Для статті між иншим використано: Кулішів „Щоденник" (рр. 45—47) (копія його зберегається в архіві Комісії для дослідів над громадськими течіями У.А.Н.) та листи до П. О. Плетньова (копії з оригіналів Пушкінського Дому в Ленінграді поробили О. К. Дорошкевич і В. П. Петров).

Деякі фразеологічні особливості мови А. Свидницького [1]).

Українська літературна мова розвинулася й розвивається далі на ґрунті народньої мовної стихії — це факт загально визнаний і безперечний. Але в яких власне рисах своєї мови той чи той письменник додержується народньої основи, особливості якого саме діялекту він підносить, що саме нового з народньої мови порівнюючи з иншими письменник уносить до скарбу літературної мови, які саме мовні факти треба віднести до індивідуальних особливостей письменника — усе це та багато инших питань важливих в історії розвитку української літературної мови в нашій лінгвістичній літературі не досліджено. Мову бо окремих, навіть найвидатніших, письменників сливе не вивчали. Коли в загальних курсах історії української літератури мові найкращого письменника приділяється кілька шаблонових рядків про її „образність", „народність", „стильність" і т. и., то це й усе, що ми здебільшого знаємо за мову Котляревського, Шевченка, Марка Вовчка та инших творців нашої літературної мови.

Аж надто мало ми знаємо мови окремих письменників особливо з боку синтакси й фразеології, що найбільше важать у стилістичній проблемі літературної мови. А. Ніковський, розглядаючи мову Квітчину, між иншим завважує: „Тепер нас цей (тоб-то Квітчин. *М. Х.*) період задовольнити не може, але не знати, хто більше з-російська складає свій період — Квітка чи ми. Думаю, що ми як раз зовсім забули секрет українського синтаксису і перед нами стоїть тепер нелегке завдання до нього прийти в процесі пильного вивчення нашої літературної та особливо народньої мови" [2]). От у процесі цього вивчення нашої літературної та народньої мови і повинні певне місце мати досліди над особливостями мови окремого письменника.

З праць останнього часу присвячених аналізі особливостей індивідуальної мови окремих письменників маємо тільки: акад. А. Е. Кримський, Уваги про діялектичні особливості мови С. Руданського [3]); М. Сулима,

---

[1]) Доповідь читана 26/II 28 р., на засіданні Постійної Комісії Української мови при Вінницькій Секції Н. Р.

[2]) Див. А. Ніковський. Вступна стаття до вид. Гр. Квітка-Основ'яненко „Конотопська відьма". В-во „Сяйво", К. 1927, стор. 17.

[3]) Див. Акад. А. Е. Кримський та М. Левченко, Знадоби для життепису С. Руданського. У Київі 1926 р.

Найяскравіші особливості фрази Шевченкового Кобзаря („Черв. Шлях" 1924, ч. 10); М. Сулима, До характеристики мови Архипа Тесленка („Черв. Шлях" 1926, ч. 5—6); М. Сулима, Фразеологія Миколи Хвильового („Черв. Шлях" 1925, ч. 1—2); М. Сулима, Конструкції з прийменником „по" в Шевченковій мові („Науковий збірник Укр. Акад. Наук", Істор. Секція, 21. 1926), Проф. М. Семенів, Уживання прийменника *над* у Котляревського" („Зап. Одеського ІНО". 1927, т. І).

Про мову А. Свидницького, збудовану на ґрунті народньої синтакси й позначену рисами особливої виразности та лаконізму[1]) нічого ще спеціяльно не писано. Перед письменником цим, це визнано вже, наша критика взагалі завинила, не дооцінивши в ньому видатного літературного хисту. Так само не звернули належної уваги й на мову його повісти „Люборацькі", як гадає акад. С. Єфремов, „прегарну, натуральну, барвисту і з легким подільським відтінком"[2]).

В оцій розвідці я й маю скромне завдання підкреслити деякі риси мови Свидницького, що ними він найвиразніше відбиває особливості взагалі мови народньої, потроху додержуючись і подільського діялекту. Тут ілюструються в розрізі мови „Люборацьких" такі питання з української синтакси й фразеології:

1) Дієприслівники.
2) Дієприкметники активні й пасивні.
3) Найголовніші способи сполучувати речення.
4) Номінатив та інструменталь предикативний.
5) Деякі заперечні конструкції.
6) Генетив по займ. „Щось", „Що".

На початку кожного розділу подається коротку філологічну літературу питання й, наскільки це дозволяє етнографічний матеріял, наводиться, щоб ствердити народню основу мови Свидницького, ілюстрації подільської живої говірки записаної в: 1) П. Чубинського[3]), 2) вол. писаря Димінського[4]) 3) почасти С. Руданського[5]) та Н. Данильченка[6]). Мову Свидницького цитовано з видання його „Люборацькі" В-ва „Час" 1925 р., і цифра по кожнім прикладі показує сторінку з цього видання.

---

[1]) Див. М. Зеров, вступна стаття до вид. Д. Свидницького „Оповідання". Книгоспілка 1927 р.

[2]) Акад. С. Єфремов, Передмова до вид. А. Свидницького „Люборацькі". В-во Час 1925 р.

[3]) Труды экспедиціи, т. IV.

[4]) Див. М. Левченко, З поля фольклористики й етнографії, статті та записки. У.А.Н. 1927 — тут Димінський „Вірша про Кирика", та М. Левченко-ж. Вип. другий „Знадоби до життепису подільського етнографа А. І. Димінського" 1928 р., зазначатиметься скорочено: Левч. Вип. 1, 2, стор.

[5]) Див. В. Герасименко, До етнограф. діяльности С. В. Руданського. „Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Укр. Акад. Наук", ч. 2—3. Скорочено: Руд. Ном.

[6]) Этнографическія свѣдѣнія о Подольской губерніи. Вып. І. Нар юрид. обычаи, нар. вѣров., суевѣрія и предразсудки, запис. въ Лит. уѣздѣ мир. посредн. Н. Данильченко, съ прилож. памятниковъ устной нар. словесности. Г. Каменецъ-Подольскъ 1869. Далі скороч. матеріял з цього вид зазначатиметься: Дан. стор.

І. Дієприслівники.

Широке вживання дієприслівників є характерна особливість української фразеології і в етнографічних записах зафіксована і в українській літературі ясно представлена.

З численних прикладів дієприслівникових конструкцій Подільської живої говірки, записаної в Димінського (Вірша про Кирика), наведемо хоч скілька:

1. Кирек слезно заплакався, спляснувши руками 23 стор.
2. Аж, недовго капаюче, до котельця з грішми дібрався 24 стор.
3. Жінці гучний обід роспочавши, взяв аренді спуст горілки 24 стор.

Цю рису народньої мови відбиває і А. Свидницький, рясно вживаючи у своїй повісті „Люборацькі“ дієприслівникових конструкцій поруч із дієслівними зворотами особовими та конструкціями з infinitiv'ом.

Як широко А. Свидницький користується дієприслівниковими формами, видко це хоча-б з такої порівняльної таблиці вживання цих форм в инших письменників:

Автор	Назва твору	Число стор. (однак. форм.),		Число дієприсл.	
А. Свидницький	Люборацькі 1 розд.	17	34,5	38	69
„	„ 12 „	17,5		31	
Кв.-Основ'яненко	Перикотиполе	25	33	36	54
„	Конот. Відьма. Розд. 1	8		18	
Б. Грінченко	Без хліба	23	31	7	18
„	Панько	8		11	
М. Коцюбинський	П'ятизлотник	14	32	27	32
„	Що запис. в книгу життя	18		5	
М. Хвильовий	Чумацька комуна	19	29	2	2
„	Життя	10		0	

Отже числом дієприслівників до А. Свидницького найбільше наближається Кв.-Основ'яненко, що з ним у Свидницького взагалі є чимало спільних рис у мові, хоч А. Ніковський і не згадує його (А. Свидницького) серед іменнів тих письменників (Куліш, Шевченко, Грінченко, Єфремов), що, як він гадає, прийняли елемент Квітчиної літературної мови [1]).

Як гадає П. Житецький [2]), дієприслівники утворилися поступінно з коротких форм дієприслівників, що, набувши нерухомої форми незмінних

[1]) Див. А. Ніковський, Вступна стаття до вид. Гр. Кв.-Основ'яненко „Конотопська відьма“. Вид. „Сяйво“, стор. 18—19.

[2]) Див. П. Житецкій, „Очерки литературной исторіи малорусскаго нарѣчія“, стор. 32—36.

слів, не могли вже погоджуватися (в роді, числі та відмінку) з іменниками й почали тяжити до дієслова в наслідок пізнішої загальної тенденції речення до дієслівности.

На цій підставі сучасні дієприслівникові форми виводять із колишніх дієприслівникових відмінків — номінатива, акузатива та датива, розрізняючи тут подвійні відмінкові випадки та різні позиції [1]).

Коли з цього погляду розглядати дієприслівникові конструкції А. Свидницького, то в повісті його „Люборацькі“ знаходимо такі дієприслівникові форми:

А. Дієприслівник, що походить з колишнього дієприслівника-номінатива — це найпоширеніша в Свидницького форма:

1. Не ївши не пивши, кинувся Антось на баштан, 53.

2. Паніматка потом обливалась, обвязуючи, замотуючи, 65.

3. І Мася вернулась, обтерши очі, а мати поїхала, думаючи сама собі: бідна дитина! 84.

4. Не думавши, не гадавши, ні слова не сказавши, Антось лясь його по щоці! 200.

5. Постановивши так та порадившись, на пущання посилаємо по горілку, 198.

6. Так думаючи та передумуючи, і ськать не ськала, а тільки перебірала пальцями, 27.

7. На маму дивлячись, і дочки слізьми заливались, 23.

8. Проте, подумавши, порадившись, запрягли коні та й поїхали до Крутих, 165.

9. Отак обмаївши, раділа стара, позираючи на прибрану хату, 241.

10. Подякувавши Заворотньому, розплутавши коней, паніматка рушила з місця, та рушаючи перехрестилась, 79.

Дієприслівники в повісті „Люборацькі“ легко виводяться з колишнього другого номінатива дієприслівникового, що в'язався з першим номінативом-підметом.

Прикладів, де-б дієприслівник являв собою перший номінатив, що буває при дієсловах вольового способу (imperativ) типу: „не кайся рано вставши, молодим оженившися (Ном. 5909), у Свидницького не подибуємо.

Здебільшого дієприслівники в мові Свидницького не мають жадного злучника з присудком головного речення:

1. Не знавши жадних витребеньків, була вона проста та щира, 66.

2. Булий інспектор, ставши ректором, черкнув Антося аж „вне разряда“, 277.

3. А він, про все довідавшись, відпустив богословів, 26.

4. Заговорив пан-отець, рушаючи з місця, 19.

Але трапляється, що між присудком і дієприслівником (предикативного походження) є злучне слово (ще й, та як, аж): пор. подільські народні:

---

[1]) Пор. О. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови. Київ, 1925, стор. 28—41.

1) „Кирик схопився раненько, тожи мало спавши“ Левч. 1, 24.

2) Так робивши, то не знаю ibid. 26 стор.

3) Вислухавши цеє слаба чортиця, тай каже. Дан. 54.

У Свидницького:

1. Та награємось, ще й підгулявши, 259.

2. І вискоком за бричкою — та не пішки, а все верхами на хворостині, та ще й загнуздавши її, 57.

3. Не коли-ж частіш гуляють, як приїхавши з дому, 203.

4. Мамуню! — каже, аж в долоні плеснувши, 241.

Як характерне слід відзначити, що А. Свидницький часто вживає дієприслівників у таких підрядних реченнях, що й собі ускладнюються упідлегленням речень.

1. О. Гервасій ішов, вилічуючи, скільки треба дати козакам, щоб вивезти ліса на клуню, 33.

2. Вирісши між простими дівчатами, хоч не в роскошах, та й без нужди, Мася надивилась на горе гіркеє, 66.

3. Попрощавшися з батьком задовго перед виїздом, бо він пішов до двору, попросилась вона в матері і пішла вперед з дівчатами, 67.

Усі дієприслівники номінативного походження у Свидницького мають постпозитивну позицію, але натрапляємо на кілька випадків, де можна вбачати і препозитивне вживання дієприслівників. Власне в такій конструкції характерне те, що підмет з головного речення переноситься в речення з дієприслівником, підкреслюючи цим предикативність останнього:

1. Отак Антосько жиючи, спізнався зо всіма хлопцями в селі, 47.

2. А там, заплакавши всі гуртом, випровадили Антося з дому, 49.

Цікаво порівняти приклад подільського препозитивного дієприслівника (в Димінського).

1. І скончивши протопоп свою виговору: „Возміт рихло“ — крикнув на пахолків, — „Чудесну потвору“ Левч. 1,28.

2. Вислухавши цеє слаба чортиця, та й каже до сина свого. Дан. 54.

Б. Окрім дієприслівників номінативного походження трапляються не рідко в мові А. Свидницького дієприслівники, що їх можна иноді вивести з колишнього дієприкметникового датива. З такою дієприслівниковою формою зустрічаємося в безпідметових конструкціях або й підметових, але з різними дійовими особами в головному та підрядному реченнях. Це т. зв. І датив, коли давній дієприкметник сам правив за предмет.

Такі дієприслівникові форми в безпідметових констр. властиві подільській говірці, як це видко з отаких прикладів Димінського „Вірша про Кирика“.

1. Тре їх було посвятити, поблагословити, посвятивши, половину на церковцю дати, Левч. 1,25.

2. Так робивши, то не знаю, чи благо будить їх уживати — Ibid. 26 стор.

Російська мова, окрім деяких літературних прикладів (Кантемір, Фонвізін, Крилов) у такій позиції дієприслівника не припускає і російські граматики вживати його тут не радять, уважаючи подібні вправи за ґаліцизми [1]).

а) Приклади на безпідметові дієприслівникові конструкції в Свидницького:

1. Та силою колодязь копавши, не пить води з його, 121.

2. Не трудно було вдоволити її мавши панську власть, 69.

3. Подивившись з боку, можна-б подумати, що хлопець здурів, 183.

4. Поставивши отаманові око горілки, а козакам друге, можна вивезти втрое і вчетверо більше (дров), 33.

5. Та в дорогу збіраючись, на це нічого зважати, 93.

б) Приклади на підметові прислівникові звороти з різними дійовими особами (в головному й підрядному реченні):

1. Ступнів зо два зробивши сінцями, на ліву руку двері, 42.

2. Їдучи в місто від Кодими, як вже доїжджати до жидівських домів, по праву руку стоїть церква міська, 41.

3. Їдучи грядою від Теплика на Вищий Ташлик до Серебрії — соб ліс тягнеться, 75.

Порівн. нар. подільське (Вірша про Кирика):

1. Напнявши шкіру, штука удалася. Левч., 1, 27 стор.

2. Розказавши всю причину, дідич уди(ви)вся (це Кирик розказав, а дідич здивувався). Ibidem.

Подибуємо в А. Свидницького також дієприслівники, що їх можна вивести з другого датива, який був в апозиції до предмета в першому дативі:

1. Їй аж обридло слухаючи, як мати все татуняє (тоб-то згадує свого татуня. *М. Х.*), 242.

2. Як би хто в'їхав в Тернівку, то дивним йому показалось би, дивлячись на ту крилату звірину, 79.

3. А все-ж йому жаль чогось стало дивлячись на батька, 100.

Усі дієприслівники тепер. часу мають у повісті „Люборацькі" закінчення: *-ачи, -ячи, -учи, -ючи* і тільки три приклади дають нам рідко вживану в народній мові, переважно в прислів'ях, як це завважує П. Житецький [2]), форму на *-а, -я*:

1. ... озвався Антосьо, все стоя на своїм місці, 143.

2. Овва. Хай пишуть, — відказав він, сидя на кроваті і ногами гойдаючи, 142.

3. Став рити (шкодити. *М. Х.*), як мога, аби таки вибили, 151.

Нарешті в прислівникових конструкціях А. Свидницького знаходимо ще й ту особливість, що він уживає дієприслівників у формі минулости

---

[1]) Див. А. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении. Москва 1920, стор. 318—320.

[2]) П. Житецкій, Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія, стор. 114.

в таких зворотах, де російська та польська мови знають тільки або переважно дієприслівника теперішнього часу. О. Курило підкреслює, що це здебільшого буває, як чинність подана в дієприслівнику стосується до всіх моментів чинности присудкової [1]).

1. Та силою колодязь копавши, не пити води з його, 121.

2. Тепер не такий світ настав, щоб вийти в люди, нічого не вмівши, 100.

3. І Антосьо, бувши в реториці, хилявся і гнувся, 203.

Пор. подільські:

1. Так робивши, то не знаю", Левч. 1, 26.

2. Так робивши, хутко свою душу потеряєш Ibid.

II. Дієприкметники активні.

Питання про вживання дієприкметників в українському письменстві остаточно не розвязано в нашій філологічній літературі. Коли одні філологи, йдучи за авторитетом П. Житецького [2]), заперечують існування в народній мові активних дієприкметників на *-чий, ший, щий,* і намагаються тому обмежити вживання їх у літературній мові [3]), то інші прикладами з мови кращих письменників доводять, що українська літературна мова не може перебутися без цих дієприкметників, утворювати які не втратила здатности й народня українська мова [4]).

Етнограф. записи подають такі приклади дієприкм. на *-ший, чий,* з подільської говірки:

1. Кирик всіх ідущих із цвинтару до себе запросив. Левч., 1,24.

2. Дворец красний, в нім роскошне дідича мешканє, мающого над мужиками правоє владаня. Ibidem, стор. 22.

3. Люди би багацько тих душ літаючих виділи...". Левч., 2,90.

А. Свидницький у своїй повісті „Люборацькі" вживає небагато форм на *-чий, -щий.* Треба завважити, що всі такі форми мають у нього прикметниковий відтінок, за вийнятком хіба що форми „живущий", якої Свидницький вживає, підкреслюючи мовний кольорит паніматки Люборацької, що завсіди говорить, згадуючи свого татуня — покійного пан-отця, з церковного письма.

Отож у Свидницького зустрічаємо такі прикметн. дієсл. походження:

1. Блискучий — лискучий (...а ззаду хвостик, і блискучими ґудзиками обтикано — 69; ...а вітер розчісував його лискучу, сріблом-білу бороду, 265).

---

[1]) О. Курило, Уваги. 1925, стор. 39.

[2]) Див. П. Житецкій, Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія, стор. 115.

[3]) Див. О. Курило, Уваги до сучасної літературної мови. 1925. Там — список прикладів прикметників дієслівного походження на *-чий, -щий.* Стор. 9—16.

[3]) Див. проф. П. Бузук, Уваги до дієприкметників в українській мові. Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській Акад. Наук, ч. 2—3, стор. 169—172.

2. Годящий — негодящий (перебрав все село і годящого такого некрута. *М. Х.*) не знайшов, 70; в нас один некрут негодящий, 70).

3. Жаждущий (жаждущі качки не так кидаються до зерна, до води, як... 256).

4. Живущий (горе людям, живущим на землі, 241).

5. Нев'янущий (а чи може вже й у гробі краса моя нев'яныща 226).

6. Плачущий (...думає, що Антосьом можна залякати Тимоху, як плачущу дитину дідом, 250; Осталась сама Орися плачуща, 187).

7. Пропащий (бо справді, як ще виженуть, то пропащий світ, 275; пропаща дитина, та й ми з нею пропащі, 73).

8. Проскочущий (Між всякими візками та бричками була і знакома проскочуща невидимка (тоб-то бричка. *М. Х.*) паніматки Люборацької, 193).

9. Пахущий (...Материнка про-між траву, чебрик і всякі зілля пахущі, 240).

10. Панючий (Може вони добрі тільки тепер, як я не панюча, 68).

11. Проїзжачий (кожен проїзжачий — все то підвода, 51).

12. Трудящий (сама трудяща була, дбайлива, то й любила, хто робить, 29).

Або з відтінком вищого ступеня прикметника — такі форми:

1. Білющий (селом дівчата все в квітках та в білих — білющих вишиваних сорочках, 172).

2. Важнющий (важнюща персона, 249).

3. Проклятущий (Проклятуща свинарія) (тоб-то семінарія, *М. Х.*), 231.

На *-ший* у „Люборацьких" нема жадної форми: зустрічаємо скількись раз „булий" у значінні „колишній" (на булих товаришок, сільських дівчат, з-під лоба не поглянула, 90; булий інспектор, ставши ректором черкнув Антося аж „вне разряда", 277).

Отже як порівняти з словником уживаних прикметників дієслівного походження (архаїзмів) наведеним в О. Курилової, то мова А. Свидницького подає такі незгадані там форми: жаждущий, нев'янущий, пропащий, проскочущий, (трудящий), панючий, проїзжачий.

III. Пасивні дієприкметники.

Пасивні дієприкметники на *-ний, -тий* у писаннях Анатоля Свидницького вживається: а) в безпідметових конструкціях на *-но, -то,* та б) в підметових. В перших конструкціях дієприкметник має предикативну функцію, тоб-то визначає чинність, без зазначення, хто її виконує, а в підметових зворотах цей дієприкметник уживається в функції атрибутивно-предикативній, тоб-то становить частину зложеного присудка.

а) Приклади безпідметових конструкцій:

1. Прийде мати з поля, — всюди справно: понагодовано, понаповано, 26.
2. Як проміння там то вдатне змальовано, 37.
3. Скільки хур дозволено вивезти, 33.
4. А он — хіба не бачиш — на віконицях помальовано, 188.
5. І над кожною (значкою. *М. Х.*) написано число дня, 39.
6. Все поперевертано, поперекидано, 39.
7. До станка пришито замісць полів брижі, 68.
8. А ззаду хвостик і блискучими ґудзами обтикано, 68.
9. Та що правда, то не гріх, — одвітувано з гурту, 71.
10. І хід не хід, а гойдання, наче її в Печержинської на ресори взято, 101.

Пор. діялектичні подільські:

Гороше, гороше! сіяно тебе хороше! Дан. 47.

Чи я ззіла, чи я спила,
Чи мене підлито,
Чи сам козак любить не став,
Чи єго відбито. Чуб., IV, 491.

б) Приклади підметових конструкцій з дієприкметниками:

1. Долівка камінням виложена, 36.
2. Гора з горою тим мостом зведена, 191.
3. Тут дах критий білою бляхою, 36.
4. Гранки тепер помальовані, 36.
5. По-під убіч хати пообгороджувані, 17.
6. І церква в селі, як квіточка, вбрана, обсаджена липами, 17.
7. Доми всі соломою криті, 75.
8. Поли зовсім обрізані, 68.
9. Бачите, що ця наче лежанка вимурована під коміном, 38.
10. І все коло неї напижене, 89.

Пор. у Димінського: „Вони (прутики) з лісчини вирізані з примовою, і полозовою кровію обмасчені“ (М. Левченко, 2, 89).

Інструменталя дійової особи ні в перших, ні в других конструкціях повісти не подибуємо, хіба що в такому тільки прикладі: все це з покон-віку Богом назначено, 246. Характерно, що в безпідметових конструкціях, за вийнятком одного тільки раза „Всього було сказано“, 67, Свидницький не вживає при формах на „но“, „то“ дієслів: „було“, „буде“, що без них сливе не може перебутися наша сучасна література підо впливом російської мови (была дана, была основана), проти чого так повстає Д-р Сімович [1]).

В підметових-же конструкціях ці помічні слова у Свидницького фігурують:

1. В ногах там були складені то сорочки для Масі, то-що, 80.
2. А тоді (гранки. *М. Х.*) були тільки в сіре помальовані, 36.

[1]) Див. Д-р В. Сімович, На теми мови, стор. 16.

IV. Способи сполучувати речення.

Проф. О. Синявський за одну з найголовніших ознак чистої мови наших письменників уважає вживання певного способу упідлеглювати побічні речення. Низкою ілюстрацій з творів найкращих стилістів та з етнографічних записів він доводить, що українській мові властиві сполучення відносних речень тільки через: „що“, „хто“, „де“. Способи-ж з „який“, „котрий“ є способи книжні, чужомовні, невластиві народній мові [1]).

Коли з цього погляду підійти до повісти „Люборацькі“, то констатуємо, що А. Свидницький своїми способами сполучувати речення належить до найкращих українських стилістів.

Найпоширеніший сполучник „що“ в мові Свидницького має такі відтінки:

1, „Що“ (relativum) = який — у реченнях відносних:

1. Чехи, що послали за ними, ще не приїхали, 181.

2. Під'їзджали до Мальованої коршми, що стоїть на великому тракту, 187.

3. По дворі всяка птиця ходила і ті гуси, що носами ворота підкидають, 17.

4. Одного з них, що дуже був брехливий, прозвали Карман Іванович, 127.

5. Вели Антося тією горою, що від Балти, 131.

2. „Що“ — в реченнях предметових, а також підметових і присудкових:

1. Бачила Текля, що мати плаче, 97.

2. Поки Антосьо справився з сестрами, всі хлопці довідались, що він приїхав, 57.

3. Тоді тільки пані-матка завважила, що тут і дочки стоять, 46.

4. Їй і в голову не приходило, що то свячена вода, 87.

5. З обличчя, — каже, — видно, що в жилах тече хамська кров, 92.

3. „Що“ (consecutivum) — в реченнях наслідкових:

1. Він задивився, як соломина хитається, що аж забувся, 154.

2. Загрукотало, що всі на ноги схопились, 149.

3. В класі тихо, що чути, як муха летить, 148.

4. Смотрич обтікав город кругом, що з якого боку не їхати в Кам'янець, конче треба через воду, 191.

5. Та ти, голубчику, такий мерзкий вдався, що й свята з неба не полюбить, 207.

Пор. подільське народнє:

„Тай як зачнут мучити того мужика, що він ледви живій прийшов до дому, Дан., 54.

---

[1]) Проф. О. Синявський, Порадник української мови, стор. 116—118.

4. „Що“ = як (comparativum) в реченнях порівняльних:

1. А в громаду вийде, що ясне сонце високо-високо, 21.

2. Між всіма Антось дибав, що той журавель, 181.

3. А в душі йому Галя, що та зірочка сяє, 188.

4. А старші хвостами дороги метуть, що наче череда йде, 91.

5. „Що“ (quantitatis) = скільки, здебільша в прислівникових способу.

1. Що вже реготались, то тільки бачити можна, 164.

2. О. Гервасій схопився за кригу, що сили мав, 95.

3. Що зосталось гороху, забрали по кишенях, 136.

4. А зять розведе руки, що сила стає, і що сили має..., 251.

Пор. подільське:

1. „Витягає на верх, що має сили“, Лев., вип. 1, стор. 24.

2. Тягни, що має моци, ibidem.

6. „Що“ (temporale) = коли, як, як тільки — в прислівникових часу:

1. Один тому час, що батько в плахті, 258.

2. А як будень та робота, що нема часу, то (п'ють. *М. Х.*) тільки полудннуючи та підвечіркуючи, 21.

3. Що зробить Робусинський ступінь, то його трах-трах по шияці, 262.

Пор. подільські:

1. Прийде таки неділя, що в нас буде весілля, Чуб. IV, 499.

2. Нищасному Кирикови померла дитина в таку пору, що нема ні гроший, ні хліба, Левч., вип. 1, стор 23.

7. „Що“ (concessivum) = хоч — у реченнях припустових:

1. І тепер на Поділлю і юнкерів попами ставлять, що семинарія ген-ген скільки літ сягає, 231.

2. І мій (чоловік. *М. Х.*) — що який уже, та й то не б'є проти серця, 252.

3. Задере носа, що куди, 152.

8. „Що“ (conditionale) = в разі, як — у реченнях умовних.

1. А що з старим, то й до розмови стане, 22.

2. А що цей піде розказувати, то він тільки осміхнеться, 153.

3. Що очиці посоловіють, то це так собі, 21.

9. „Що“ (causale) — в причинових реченнях.

1. Що тісно, то инша хата прилипла до скали, 191.

2. То тепер така Тернівка, що вигоріла здорово, 76.

3. Вже й того сумно було в хаті, що зостались без Масі, 247.

4. Випили по чарці, що один Бог, 62.

Пор. нар. подільське: „Але що то робилося зимовою порою — і мині їх добри видно було“, Левч., 2, 91.

З наведених прикладів уживання „що“, зупинимося трохи на „що“ в реченнях відносних, оскільки вживання його тут має кілька особливостів та відмін.

„Що“ у відносних реченнях Свидницького вживається: а) без особового займенника і б) з особовим займенником.

Коли „що“ стосується до такого слова головного речення, що в підлеглому править за підмет, то особ. займенник пропускається і тоді „що“, несучи подвійну функцію і сполучника і займенника, дорівнює: „що він“, „що вона“ й т. и.[1]).

1. Заговорила мати і вийшла до Теклі, що („що“ = „що вона“ *М. Х.*) плакала в другій хаті, 246.

2. На порозі зустрів він пані-матку, що горщик несла, 29.

3. А Антосьо був не з перших, що з'їхались до екзамену, 195.

4. Виділилися з гурту два, що й ведмедя побороли-б, 262.

Пор. подільські народні:

1. Але от звідки ся з'явив білий хорт, що перебіг дорогу, Левч., 2, 90.

2. То ті, що в Керека гарно їли-пили
Зійшовшися на улицю, громко говорили, Левч. Вип. 1, ст. 25.

3. От я найшов їдного тілько чоловіка на цілім світі, що за вами, мамо, плаче, Дан. 51.

Коли-ж „що“ пояснює слово головного речення, що не править у відносному за підмет, то особового займенника вживається, і тоді значіння „що“ зводиться до формальної ролі тільки сполучника.

1. Тут жив собі міщанин, що в його кватирував О. Яким, 193.

2. Тепер тут не коливорот, а тільки стовп стоїть, що на йому ходив коливорот, 79.

3. І був там один, що його прозвали Маїпою, 123.

4. Обібрав круту гору, що до Балти по їй дорога лежить, 36.

Приклади з народньої под. говірки:

1. Узнає за цеє багач, той самий, що в нього косив сіно бідняк. Данильченко, 54.

2. ...і сів на тім кіпці, що сидів на нім бідняк, ibidem.

3. Але вони не могли нічого зробити і зільом, як не було якої річі від того чоловіка, що має єго вхопити. Левченко. Вип. 2, ст. 90.

Проте і в таких конструкціях у „Люборацьких“ особового займенника дуже часто обминається.

1. А чого ти, Чорногузе, хочеш, — озвався той, що Ситником прозивали, 124 (пропущено „його“).

2. А тут переярки почались, що вода повимулювала, 131 (пропущ. „їх“).

3. І один подарував йому якусь картинку, що відібрав у малого, 128 (пропущ. „її“).

4. В мене хозяїн простий собі єгомость, що й післатись можна, 257 (= „ним“).

5. Вийшла в пекарню дати пораду тим курам, що порізали, 118.

6. А ще й половини не виговорили, як показалась курява, що їхала пані-матка, 67.

---

[1]) Див. проф. О. Синявський, Порадник української мови, стор. 118.

Пор. з под. пісні:

„Не розвіють того вітра, що Бог має дати", Чуб. IV, 487.

Прикладів з пропуском особових займенників при „що" взагалі в Свидницького дуже рясно — багато більше, ніж з займенниками. Такий пропуск займенників не тільки особових, а й указівних — „той", „такий" у гіпотактичних і паратактичних конструкціях — характерна риса мови усієї повісти „Люборацькі".

Оце систематичне обминання займенників і постійне вживання сполучн. (формального) „що" надають мові „Люборацьких" особливого кольориту стислости, своєрідної лаконічности, хоч без займенників иноді й важко буває розібратися в різних відтінках деяких виразів:

1. Мені жаль на людей, що згубили його та й мене коло його, 281 (залежно від того, який пропуск розуміти в головному реченні чи „тих" чи „за те", конструкція може мати два відтінки).

2. Вибили Антося, що погано написав, 148 (питання: чи за те що пог. написав, чи Антося, який пог. написав?).

Що-до позиції відносного речення, то здебільшого воно стоїть безпосередньо після того іменника головного речення, що до нього воно стосується.

1. Малеча, що сидить під тином, і почне... 58.

2. ...менші сестри, що сиділи десь там у закутку, підослали наймичку розпитать хурмана... 115.

3. Та й почала бавитись косами, то перстнями, що на руці були, 85.

Але часто в Свидницького немає безпосереднього звязку відносного речення з тим словом у головному (реченні), до якого воно стосується, і „що" відділене буває від свого іменника иншими словами, а иноді й цілими реченнями.

1. Де тут крамничка — через хату, що я її не знаю, 206 („що її" тут стосується не до „хати", які бурсак добре знав, а до „крамнички").

2. Такий-то був козак і так зодягався, що ходив за паном на Софіївці, 68.

3. Дочка надягла зелену сукню, як там звуть, що мати переробила з своєї одежини, 78.

Пор. народ.: Я найшов їдного тільки чоловіка на цілім світі, що за вами, мамо, плаче. Данильченко, 54.

Окрім „що" за сполучника у відносних реченнях у повісті „Люборацькі" трапляються ще „який" і „котрий" — „которий". Зважаючи на раритетність у повісті цього способу сполучувати речення, наведемо геть-чисто всі такі випадки. У трьох прикладах з „який" в головному реченні є відповідний вказівний займенник: „такий", „той".

1. З таким смаком іззів, який Галі й не снився, 185.

2. Гірко ту мову розказувати, яку вела мати з дочкою, 80.

3. Закрутилась Мася в таку-ж хустку, яка в мами на голові, 79.

4. Перед однією коморою стояла бричка, які по лівий бік не вдивовижу, 17.

5. А духовник був чоловік, яких рідко, 167.

Частіше „який“ Свидницький уживає в паратактичних конструкціях у значінні:

а) якісному — Який він добрий був для вас, а ви для його сиріт такі не людяні, 120, чи б) невизначному:

1. На цей гук побігла дівчина через подвір'я, начеб яка шляхтянка, 18.

2. Жодним листочком до землі не доторкнулись; хіба сам який урвався, 241.

Приклади в Свидницького з „котрий“ у відносних реченнях:

1. Дочка надягла зелену сукню, як там звуть, що мати переробила з своєї дівочої одежини — з тої самої, в котрій вінчалась, 78.

2. Мати надягла новий — ніби шляфрочок, чорний терновий, і те-ж пальто, в котрім їхала, 78.

3. Промоція у вищий клас становить собою один східець в тій ступанці, котрою добіраються до попівства, 255.

Характерно відзначити, що з трьох вищенаведених прикладів непуричного вживання „котрий“ два трапляється поряд в одному місці, де Свидницький згадує про одяг паніматки Люборацької: описуючи її він завсіди додержується певного кольориту старосвітчини, примушуючи її (Люборацьку) на протязі всієї повісти говорити напівкнижною мовою, текстами з Святого Письма. В третьому-ж випадку автор уже цілком виразно додержує книжного „високого“ стилю, згадавши семінарію з її професурою та схоластичною наукою. Досить тут уже першого слова „промоція“, щоб такого стилю до кінця додержати.

З нар. подільської говірки можна навести приклади:

1. Мали вони наймичку Оляну, котра зо мною спала завше. Левченко. Вип. 2, стор. 90.

2. І так ішов я дорогою, а вони — стежкою, которая стежка сходилась на дорогу. Ibidem. стор. 91 [1]).

На сполучення з „которий“ у повісті „Люборацькі“ подибуємо тільки один приклад:

1. Мала вона хату під горою, під которою й церква стояла, 38.

Зате більше зустрічаємо тут „котрий“ (один тільки раз „которий“) в значінні „хто“, „один з багатьох, з-межи всіх“ частіше в препозитивній позиції [2]):

1. А котрі зостались, то притихли, 263 (попереду мова за гурт семінаристів).

---

[1]) Це дуже цікавий приклад давнього вживання відносного займенника, коли при ньому повторювався іменник, що до нього займ. стосується. Пор. у Потебні „Изъ зап. по грам.“ т. III, стор. 339, приклад: „Выкопана яма возлѣ дороги, которая дорога изъ Слонова на Козулино“.

[2]) Пор. А. Потебня, Изъ записокъ по русской грамматикѣ, т. III, стор. 346—347.

2. А который так не служить, не щиро править, а тільки язиком меле, тому язик висітиме аж до пояса, 60.

3. А він ну вибірать, котра з межи всіх найкраща, 183.

Пор. з подільського діялекту:

1. Которі люди будуть вмирати з горілки, тих душі будуть твої, Данильченко, 54.

2. Казав дідич которим — найкрепшим за котелиц (?) рвати, Левченко. Вип. 1, стор. 27.

Окрім цього „котрий“ у Свидницького має значіння: „який-небудь“, „хто-небудь“.

1. Виходьте вже котра, 177.

2. Всі повнурювались в книжку і ні чичирк; щоб котрий або плечем здвигнув, або що, 149.

3. Як би котре урвалось, то цілої кісточки не зосталось би, 194.

Народнє подільське: що має который Богу молитись, то буде на попа дивитися, Левч. Вип. 1, стор. 27.

Окрім вищенаведених „що“, „який“, „который“, в ролі сполучників відносних речень подибуємо в повісті „Люборацькі“ ще „де“ і „хто“.

Приклади на „де“:

1. По самій середині пляц, де ярмарок стає, 35.

2. Вийдеш на пусте місце, де ні однісінької хати, 35.

3. Пішла кишнява в тій кімнатці, де одна на другій, як оселедці в бочці, спали панянки, 85.

4. Подивимось на ту хатинку, де він бідував, 38.

„Хто“ в препозитивній позиції, але частіше в постпозитивній з пропуском і без пропуску вказівного займенника в головному реченні.

1. Хто гірший боягуз, той балакав про екзамен, 196.

2. А хто віддався, женився..., того діти обсядуть, 126.

3. Хто топиться — й за бритву вхопиться, 120.

4. Хай тому тяжко, кому невесело, 244.

5. Первий був о. духовник, до кого Люборацька вдалася за порадою, 243.

6. До вечера о. Яким порозсилав верхи, до кого з сусід було близько просить на весілля, 180 [1]).

Пор. под. нар.:

1. Хто новини добуде, той господаром буде, Дан. 48.

2. Хто робить, голий не ходить. Руд. Ном. 9945.

З инших сполучників найпоширеніших у Свидницького відзначаємо:

„щоб“, „аби“, „як“, „поки“, „нім“.

„Щоб“ у повісті „Люборацькі“ має такі відтінки:

---

[1]) Останній приклад цікавий іще тим, що подає нам пропуск у головному реченні не тільки займенника, а й речівника (сусід). Див. А. А. Потебня, Изъ записокъ по русской грам., т. III, стор. 343.

1. „Щоб“ — у конструкціях, де його можна легко обминути, змінивши особ. дієслівний зворот на інфінітив, як його там немає, звичайно при дієсловах, що можуть мати при собі його:

1. Треба тільки вміти, щоб з їх сварки користати, 260 = треба т. вміти з їх сварки користати.

2. А о. духовник, кажуть би-то, й попросив, щоб жениха, мовляв прислали, 171.

3. Не втерпіли, щоб не поспитати її, 87.

4. Та ще й маму попросила, щоб пильнувала, щоб доглядала Масі, 89.

Пор. подільське нар.:

1. А як хоче, щоби живий був, то каже..., Левч. Вип. 2, стор. 90.

2. А багач навіт не подумає, щоб хоць кавалком хліба його посилити, Дан., 53.

2. „Щоб“ (finale) з відтінком мети, наміру в реченнях намірових (частіше з infinitiv'ом і в постпозитивній позиції).

1. Вилічував, скільки треба дати козакам, щоб вивезти ліса на клуню, 33.

2. Вчаться, щоб скінчити курс, 255.

3. Доходювали свої сіртуки то-що, щоб по жнивах надіти рясу, 122.

4. Єсть і такі, що ввійшовши в клас, б'ють поклони, щоб Господь помилував, 149.

Пор. народнє на Поділлі — щоб (finale):

1. Ой спи, миленька, чорнобривенька,
Щоб була сь молоденька, Чуб. IV, 481.

2. Старости шеляг дайте,
Щоб вивів танцювати, Дан., 48.

3. Я тебе перехрещу на нашу віру, щоб ти памнятав, Дан., 53.

Часто — „щоби“:

Казав єго під конвойом по всіх містах вести, по городах, по селах, по церквах, щоби всюди знали, щоби всі люди чудиса Божі пізнали, а попи всі, видівши, щоби каялися, Левч. Вип. 1, стор. 28.

3. „Щоб“ (concessivum) = хоча-б — завсіди з особ. дієсловом у минулому часі:

1. Нахмурився і на бік, щоб оком моргнув, 154.

2. А він, неборак, щоб пікнув, 143.

3. Там гукне, там кашляне, а до гостей, щоб словечко промовив, 181.

4. Погравє, погравє, награється та й гойдається на колесі, задумавшись, і щоб за холодну воду взявся, 221.

4. „Щоб“ (conditionale) = коли-б, як-би:

1. Щоб пан-отець не кашлянув, обертаючись на другий бік, бо один вже заболів, то Мася ще сиділа б та пишалась, 28.

2. Щоб то було мене послухати, а тепер п'ятнадцять карб. — так — тьху! 102.

3. Щоб був знав, не прийшов би, 139.

4. Щоб не Орися, то (собаки. *М. Х.*) були б порвали, 220.

5. „Щоб“ = „що-б“, „який-би“ — в конструкціях близьких до відносних і предметових, тільки з відтінком чинности можливої (у головному реченні завсіди відпов. вказівний займенник).

1. Не знайшло б ся другої такої, щоб носилась з ним, 242 (тут „щоб носилась“ = „що“ (яка) „носилась би“).

2. Скільки тут плакало, ридало, нема того, щоб перелічив, 42.

3. І рідко такий знайдеться, щоб не дав, а ще рідше такий, щоб не старавсь підлизатись до цензора, 150.

4. Та нема такого, щоб не битий вийшов з духовних шкіл, 147.

5. Як би змалювати, то чи й повірив би хто, щоб на світі могла бути така людина, 266.

„Аби“. Цього злучника в давнину часто вживали замість „щоб“: „Пошлися к брату своєму, абы ти помоглъ“ (Пов. вр. літ. — Радз. і Акад. сп.). У сьогочасній літературній мові „аби“ вживається рідко, в розумінні тільки „коли-б лиш“: (аби люди, а піп буде). Давнє „аби“ зам. „щоб“ збереглося ще в західньо-українських говорах [1]).

Етнографічні записи подають такі приклади давнього „аби“ на Поділлі: 1. „Я в поле не ходила, іно бачка пасла, а в садочку, холодочку, аби була красна“, П. Чубинський, т. IV, стор. 521; 2. Собі треба также дбати, аби марни зовсім не пропасти, Левч. Вип. 1, стор. 23.

У Свидницького зустрічаємо такі випадки вживання „аби“.

1. „Аби“ (finale) як і „щоб“ з відтінком мети, але обмеженої, часто примушеної в наслідок конечної необхідности, здебільшого в несприятливих обставинах:

1. Та куди хоч (вези. *М. Х.*), аби обсушитись — каже пан-отець, 95.

2. Не їсть, а тільки лизне, аби з голоду не вмерти, 92.

3. І то не багато (п'ють. *М. Х.*),—аби знавте горло прополоскати, 21.

4. Та хоч і в хліві Богу помолитися, аби щиро, 85.

5. І покажуть папір чи „цизорик“, що колись купили, аби старшому очі запхати, 159.

6. Попросились до якогось хазяїна в обійстя, аби від злого чоловіка безпечніше, 77.

7. Вже й не хотілось, а все курив, аби дурно не сидіти, 116.

8. Чи навчиться, чи ні — аби в учительки була та по лядськи цвенькала, 59.

9. Пан тільки таку штуку вдер, аби парубків полякать, 73.

10. А інспектор гонить на коліна винного й невинного, аби злість зігнати, 261.

11. Коли б який хоч кривий та сліпий — аби взяв тебе з-перед очей! 227.

---

[1]) Див. проф. І. Огієнко, Український стилістичний словник, Львів 1924, ст. 12; його-ж, Чистота й правильність української мови, 1925, стор. 163.

2. „Аби“ (temporale) — препозитивне (з відтінком часової послідовности) визначає найменший привід, часто далеко недостатній для чинности головного речення:

1. Аби тільки субота, то вже повна хата наб'ється послухать, 203.

2. Аби встав чи протер очі чи ні, зараз до вікна, 228.

3. Аби тільки в четвертий клас перейшов, то наче не той хлопець стане, 152.

4. Аби задрімав, то так і дасть в „кушку“, 55.

3. „Аби“ (conditionale) з відтінком умови, але найменшої, непевної:

1. Аби коням добре, то й сидів би і не рунтався, 117.

2. І сорочечку синові і грошенят всього посилала, аби тільки брав духовник, 167.

3. І на кулаку виспитесь, аби тільки свині часу дали, 246.

4. Аби вмів читати та співати, то й святили на попа, 231.

Отже „аби“ в відміну від „щоб“ уживає взагалі Свидницький, коли мова йде про якусь неповноту, відсутність, обмеження, заперечення будь-чого, то-що. Здебільшого в конструкціях з „аби“ фігурують слівця „тільки“, „лиш“, „хоч“, якщо відтінок цієї неповноти-відсутности не виступає з самого контексту.

З цього боку цікаво розглянути сукупне вживання „аби“ і „щоб“ в одній конструкції.

І то не багато (п'ють. *М. Х.*), а б и, знаєте, горло прополоскати, щ о б смачніше їзілось, 21.

Тут „прополоскати горло“ — аби-яка мета, наче примушена потреба, тому то й мало п'ють, а от намір „смачніше з'їсти“ поважніший — його й сполучено через „щоб“.

Це таке „аби“ в Свидницького, що його припускає і наша поправномовна література. Того-ж подільського „аби“ (просили, аби ви прийшли), що його так рясно і в розмові і в письмі наших, хоча-б вінницьких студентів[1]) ми сливе не знаходимо в Свидницького поміж иншими подільськими відтінками його мови[2]).

Лиш у скількох прикладах „аби“ Свидницького відповідає поширеному на Поділлі, непуричному з погляду сучасної нормативної граматики „аби“ зам. — „щоб“:

1. Та ще й маму напросила, щоб пильнувала, щоб доглядала, щоб стерегла, аби на-ново не zchłopiała, 89.

2. Будував цю хатину низького росту чоловік і двері міряв по собі, то абисьмо ґудза не набили, 38.

3. Може то нечиста сила, аби вас у пролиз заманити, 94.

---

[1]) Автор мав нагоду спостерегати мову студентів у Вінниці: Укрпедтехнікуму,: Агротехнікуму та Фармтехнікуму.

[2]) До подільських елементів у мові Свидницького можна віднести хоча-б таке 1. Як би-м не пішла, то так би-сьте і пороз'їзджались (арх. дієсл. форми) 2. Та це що другого (Genetiv при займ. „що“). 3. „нім“ — сполучн. в час. конструкціях. 4. „і все“ зам. звич. „та инше“ (І почала рохкати і все, як кривляться з руських, 77), то-що.

4. Став рити (підкопуватися), як мога, аби таки вибили, 151.

„Як" — у Свидницького має такі відтінки:

1. „Як" — порівняльне, якісне:

1. Понадувались, як сичі на сльоту, 203.

2. Ретор же як їде, то пряче носа, як гусак на холод, 204.

3. Бач, як басиста розходився, 205.

4. Ковинський розказує, як його вторік посилали яблука красти, 130.

Пор. народнє: Вже ж зчорнів я, як головня, від панської роботи що дня.

Здається, як і пан маю душу, а з волом робити мушу, Дан., 58.

2. „Як" = коли — часове:

1. Пішли до дому, як сонце стало серед неба, 137.

2. Може вони добрі тільки тепер, як я не панюча, 67.

3. У тієї Пйотрової поставили Антося на станцію, як ото батько йому вмер, 126.

4. Як приїхали під самий коливорот, пані-матка поспитала в заворітнього, 79.

5. Жаль їй було, що теперішній світ так відмінився від давнього, як ще бабуня її дівочила, 80.

6. Аж тоді віддалася, як знайшовся такий гарний, 27.

Пор. народні:

1. Як побачив наш бідняк червінці, зараз покинув косити, Дан. 54.

2. Колись-то, як ходив на землі Бог з апостолами своїми, ibid.

3. „Як" — причинове:

1. Вони, як ніколи в класі не бувають, то й виходять на попа без всякої науки, 122.

4. „Як" — умовне:

1. Як не купиш, то й не йзіси, 76.

2. Та я вам хату рознесу, як не дадуть мені білета через вас, 50.

3. Як лучиться, що потомляться, то раді й чужій підводі, 52.

4. Через місяць як не подереться, то виростеш, а все скинь, 90.

Подільське:

Як схочи боска воля тебе простити,

Может і тут шкура ся відчіпити, Левч. Вип. 1, 29.

5. Особливий відтінок має „як" у Свидницького, коли він його вживає (найчастіше препозитивно) в паратактичних (рівнорядних) конструкціях. Це „як" має в „Люборацьких" відтінок раптовости, якоїсь несподіванки чи ефекту:

1. Як тут Люборацька — рум, як пить дало, 166.

2. ... а ті регочуться. Як чують. О. Яким іде, 176.

3. Як прийшов і Антосьо з класу, 165.

4. Як ось відчинились двері з другої кімнати і ввішов смотритель, 43.

5. Як входить чоловік і дає письмо старшому, 51.

6. Як надійшла й хозяйка, 50.

7. Школярі ще не поприходили. Як чути топіт, наче лошата біжать, 40.

8. Як над вечір відчиняються ворота, — їдуть вони! 89.

Пор. народнє: Як прийшла зима — лиха година. Дан. 52.

Етнографічні записи з Поділля, що є в нас, замість такого „як“ подають частіше „аж“.

1. Аж тут вибігає до нього малий чортик. Дан. 53.

2. Аж тут рип в хату жид і каже до Івана. Ibid.

3. Аж в-опівночі двері стариц відчиняє. Левч. 1, 29.

4. Аж приходит к нему старец — борода сивая. Ibid., стор. 23.

6) Нарешті подибуємо в Свидницького зрідка „як“ з відтінком „ледві не“, „мало не“ при запереченнях:

1. А душа йому як не вискочить, 95.

2. От і постьобав неборак, понурившись, а серце йому як не вискочить, 200.

3. А сам як не в слід за ним пішов у „правление“, 261.

„Поки“ — найпоширеніший сполучник часових речень.

1. Ще поки Мася молодша була, то хоч вередлива була, та не осудлива, 118.

2. Поки Антосьо справився з сестрами, всі хлопці довідались, що він приїхав, 57.

3. Не вірили, аж поки сами не бачили, 57.

4. Поки отак коні стояли на попасі, верхівці крізь тин позирали, 58.

5. Поки запріг попівський наймит, то вже й небо червоніло, 64.

6. Поки до санок дійшов, підрясник козубом став, 95.

7. З година часу упливло, поки вмилась, 86.

Пор. нар. под.:

1. Поки в світі буду жити, буду мужа шанувати. Дан., 51.

2. Буду вам вірно служити, поки віка стане. Левч., 1,29.

„Нім“ Своєрідний відтінок мові Свидницького надає вживання в час. конструкціях сполучника „нім“. У словнику Б. Грінченка „нім“ = прежде чѣмъ, пока“: „Три свічки іспалало, нім ся нарадили“ Гол. В стил. словн. проф. Огієнка про цього сполучника читаємо: „Нім галицьке, з польського nim, часте в Галичині, взагалі в Зах. Укр. На Вел. Укр. тільки поки“.

З розгляду конструкцій з „нім“ у Свидницького видко, що цей сполучник дорівнює загально вживаному час. сполучникові „поки“, проти якого він має трохи вужче значіння, а саме: Свидницький його вживає в тих час. конструкціях, де чинність у підрядному реченні настає в наслідок:

а) Довготривалої чинности в гол. реч.:

1. Довгенько треба сотатись поміж хати, нім доберешся до міста, 35.

2. Довго стояли „родители“, нім вийшов „его высокоблагородіе“, 43.

3. А декотрі довго тупкали, нім прийнялась вона ждати до післяжнив, 52.

4. Не день, не два теліжився о. Яким, нім забреніло перед ним Кам'янецьке кладьбище, 122.

5. Богослови, значить, іще мали рік вчитись, нім матимуть право на попів святитися, 111.

Пор. подільське народнє:

А тим часом, нім що буди, ним орати, і послі на ніч в церкву запирати. Левч. 1, 29.

б) З відтінком повторної чинности:

1. Не одна безщасниця-попівна з'являлась до архирея, та не одна і буде з'являтись, нім здогадаються, що вони не щенята, нім подивляться й на них людяним оком, 121.

в) З відтінком зусилля, важкої праці;

1. Всього, кажу, було, нім Мася узвичаїлась по польськи балакати, 88.

2. Та мабудь же й намучили тебе, небогу, нім навчили дригати та тицяти, 88.

І в препозитивній позиції з тими-ж відтінками:

1. Нім до Кам'янця доїхали, то й посватався в думці і оженився, 168.

2. І нім пройшов той рік, що він приїхав на вакації, ще й нажилась в комірнім, 218.

V. Предикативний номінатив та інструменталь.

Який із двох відмінків номінатив чи інструменталь поширеніший і властивіший українському предикатові, це питання в науковій лінгвістичній літературі остаточно ще не розвязано. Не заперечуючи архаїчности українського інструменталя в деяких випадках (накажи ти мому роду, що я сиротою Чуб. V, 422), взагалі в предикативному вживанні його за П. Житецьким[1]) вбачають вплив польської синтакси. Проте, як порівняти інвентарно-статистичний матеріял що-до предикативного вживання цих обох відмінків в етнографічних записах та літературній мові, то перевага буде за інструменталем і філологам доводиться боронити утрачувані позиції номінатива в українському предикативі.

Так проф. Є. Тимченко пише: „Форми інструменталю потроху випирають форми з номінативом і в цім процесі українська мова йде в однім напрямку, що й инші слов'янські язики, де цей процес, хоч і розвинувся в різній мірі, та не захопив усіх позицій[2]).

Популярна граматична література припускає в українській мові поруч із прийменниковими зворотами вживання і предикат. номінатива, коли подається постійна істотна ознака (Він буде учень) і предикат.

---

[1]) П. Житецкій, Очеркъ исторіи малорусскаго нарѣчія 1889, стор. 50.

[2]) Проф. Є. Тимченко, Номінатив і датив в українській мові. 1925, стор. 17.

інструменталя для означення тимчасового, неістотного стану підмету (Він був учителем два роки)[1]).

О. Курило в уживанні того чи того предикат. відмінку значно звужує принципове значіння істотної й неістотної ознаки, доводячи прикладами (Тепер же я ні дівкою, ні вдова: я ще вчився склади писати, бо був ще хлоп'я), що в номінативі можна подати і незмінну і змінну ознаку[2]).

У повісті „Люборацькі" знаходимо такі прийменникові конструкції зложеного предикатива:

а. Конструкція з прийм. „За" при речівнику в акузативі:

1. Міг-би за дяка бути, 22.
2. В цій церкві колись-то був за дяка Волоський, 37.
3. Явтух спершу був за козачка, 69.
4. ...себ-то їздив за форися, 69.
5. Він буде вам за батька, 99.
6. Вони були їй за наймичок, 110.
7. За писаря був у скарбу... то за підлісничого був, 243.
8. А развє я до вас за сторожа приїхав, 221.

б. Конструкція в прийм. „на", „в":

1. Опісля вийдеш на дяка, 141.
2. Там (висвятили) в диякона, 141.
3. В „спекулатори" назнача сам учитель, 149.

в) Конструкція, де підмет у генетиві з прийм. „з", а предикат. у номінативі:

1. З попа була людина добра, 72.
2. От з кого буде господиня, 98.
3. Та й молодець же з тебе, 134.
4. Вже-вже „бургуєць" з вас, 201.

Пор. подільське нар.:

Дивувалися хлопці з боку,
Що з мене господиня нівроку. Дан. 51.

Вживання в Свидницького предикативного номінатива можна ілюструвати такими прикладами:

а. Звязка „є" (здебільшого пропущена):

1. Може вони добрі тільки тепер, як я не панюча, 67.
2. Мабудь пізнають, що я не що-небудь, чвертокласник, 154.
3. Ще не ти тут старший, 155.
4. Проте він задрипанець! проте він кабан, головоріз лапотник ще й п'яниця, 248.
5. Вже-сь ретор, поздравляю, 201.

б. Звязка „був" (номінатив прикметниковий та дієприкметниковий):

1. Хлопець був підстарший, 22.
2. Ще й рад був, 23.

---

[1]) Обидва приклади взято в проф. О. Синявського: Украинский язык. 1926, стор. 110.
[2]) О. Курило, Уваги... 1925, стор. 78.

3. Причет був стрижений та голений, 24.
4. І бачили, що собою була чорнобрива, 27.
5. Та був тяжко лінивий, 31.
6. Хата була однаковісінька, 38.
7. Ступанка не довга була, 42.
8. Та година довша була за ввесь рік, 52.
9. Показав їй на ніс, що як навмисне був чимось замазаний, 103.
10. Одна тільки Печержинська де в чім була розумніша за Масю, 110.
11. Який він добрий був для вас, 120.
12. Собою був русявий, вусатий, дзюбатий, 243.
13. Мася оторопіла, хоч і витресувана була, 178.
14. Вікарій був немощний, 119.
15. Він вже й битий був за доноси, 198.
16. А ще прошлими вакаціями був зовсім не такий несміливий, бандуроватий, 216.
17. Кінець курсу вилами був писаний, 224.
18. Та він уже не такий був, 154.
19. Блам (кожух) був готовий з Масіного футра, 165.

Подільське: а як хоче, щоби живий був, то каже. Левч. 2, 90.

Номінатив речівниковий.

1. Все це було новина для Люборацької, 41 [1]).
2. Твій татунько дурень був, 60.
3. Батька вона не поважала, бо він був піп, 105.
4. Хто-б був — не був батько, а все-ж він батько, 105.
5. Бо то все голота була, 159.
6. А духовник був чоловік, яких рідко, 167.
7. Старший був уже півпарубка.
8. Був він син звичайного кріпака, 68.

Подільське етнограф. Але Іван був не дурень. Дан. 53.

Номінатив речівниковий + прикметниковий.

9. Росолинський був щедрий пан, 20.
10. Він був гарячий мисливий, 94.
11. А сам був хлопець ручий і на всі випадки митець, 145.
12. Інспектор був добрий чоловік, 131.

Номін. речівн. + предметовий.

13. О. Гервасій був чоловік з головою, 22.

в) Звязка „буде“:

1. Будеш багатий, 218.
2. І ти такий будеш, 218.

[1]) Цікавий приклад, коли допомічне дієслово (було) погоджено з займенником — це певна ознака, що за підмет править займен., маючи в присудку речівн. Див. про це проф. Є. Тимченко, Номінатив і датив..., стор. 18.

3. Учись, синку, а то будеш битий, 43.
4. Як будете злі, 96.
5. Та це буде восьме чудо в світі, 258.

Пор. нар. под.:

Тещенько, моя матенько,
Я ж тобі не зять буду. Дан. 49.

Інструменталь предикативний.

а) На інструменталь предикативний з звязкою „є“ в Свидницького немає жадного прикладу, а в вірші про Кирика маємо такий цікавий приклад: „Що ти баєш, сучий сину. Я ж тобі слугою?!“ Левч. 1, 23.

б) Звязка „був“.

Інстр. прикметниковий:

1. З роду, з-віку Антосьо не був таким щасливим, як тепер, 186.
2. Ще ти маленькою була, 241.

Інстр. речівниковий:

1. Антосьо, як би не ретор, то всюди був би ватажком, 216.
2. Латинським учителем був вже не молодий чоловік, 147.
3. Хто для всіх був попихачем, тепер стає другими попихати, 126.
4. Вона в пана і ключницею була, 74.
5. Бо я для тебе не добрим був чоловіком, 96.
6. Та його батько був скількись літ благочинником, 111.
7. А хто не був дитиною, 47.

в) Звязка „буде“.

1. Текля буде попадею, 245.
2. Я буду добрим попом, 276.
3. А тепер чого боятися, коли сам старшим буду, 157.
4. Буду — каже собі — паламарем, 143.
5. Паламарем будеш, 141.
6. Подивилась мати й каже, будеш попадею, 26.
7. За академисту (вийшла. *М. Х.*), що зразу протопопом буде, а вона протопопшею, 27.
8. Чим-то ти будеш, що смієшся!... 109.
9. Як буду священником, 114.

Порівн. народнє з пісні на Поділлі:

Хто новини добуде,
Той господарем буде. Дан. 48.

Окрім того подибуємо номінатив при таких дієсловах:

Зватися: 1. Латинський учитель... Заторський звався, 147.
2. Оце все зветься Польська брама, 192.
3. Цей пляц зветься торговиця, 35.
4. Хлопець був підстарший, звався Антосьо, 22.

Вдатися (виходити) 1. Таке ледаче вдалось, 244.
2. То ляшка вдалась, 157.
3. Бігме такий єсь вдався, що аж фе, 267.

Стати — 1. Наче не той хлопець стане, 152.

2. Та який же ти мізерний став, 54.

Стояти: 1. Стояв зовсім готовий, 46.

2. Стоїть не живий, не мертвий, 151.

Приїхати: 1. Такий запиляний наш попович приїхав, 154.

Інструменталь у „Люборацьких" маємо при таких дієсловах:

Виходити: О. Гервасій вийшов пан-отцем простим, людяним, 30.

Зватися: І стала зватись... Фрузиною і панною 69.

Подільське. В тім же селі був мужик, бідний, Кириком звався. Левч. 1, 23.

Здаватися — Лівобіцькі міста для правобічан здаються селами, 34.

Їхати (закурити) — Взяв указ на руки і закурив з Кам'янця вже парахвіяльним попом в Солодьки, 125.

Очутитися: А Орися з того очутилась наче вдовицею, 263.

Показуватися: Дивним йому показалось би, 79.

Робитися: Люди поробляться скнарами такими, 61.

Чим довше йшов, тим все білішим робився. 139.

Подільське: 1. Я тебе святив попом, а ти ся зробив волом. Левч. 1, 29.

2. І через сім літ робиться душа їх ніби птахом... Ibid. 2, 90.

3. Накупив худоби і зробився господарем. Дан. 54.

Рости: І росли урвителями при батькові, 243.

Ставати: 1. Булий інспектор, ставши ректором, черкнув, 277.

2. Став хлопцем хоч куди, 216.

3. Не як же й попом станеш, 267.

4. Цей москалем став, 157.

5. Люборацька за п'ять літ такою шкорбою стала, 126.

6. Хлопець парубком стає, 126.

7. Дівчина з десятилітньої дитини стає відданицею, 126.

8. І сами стовпами поставали, 62.

Пор. под. етногр.: 1. Піп з болю кричить, аж мертвим стає. Левч. 1,27.

2. Всіх людей задивив, багатим стався. Ibidem.

Стояти: І будяк стояв сиротою, 53.

Додамо з етнографічного матеріялу:

Дурнем вродився, дурнем і згине Дан. 55.

В конструкціях при інфінітиві „бути" у Свидницького завсіди інструменталь [1]):

1. Волію бути шинкаркою, а попадею ні за що, 109.

2. Здається повинен би веселим бути, 154.

3. Все ж таки лучче бути попом, або хоч дяком, аніж паламарем, 142.

4. Ти думаєш, паламарем зле бути, 141.

Натрапляємо також на приклад з інструменталем на місці колишнього другого датива: Та лучче з другого насміятись, аніж самому сміховищем бути, 48.

---

[1]) Такий інструменталь О. Курило вважає за раритетний у народній мові. Див. „Уваги", стор. 86.

При дієсловах переходових (звати, прозвати, нарікати, лаяти, оставляти, робити) — частіше в повісті.

а) Інструменталь:

1. А там і колодязь звуть криницею, 75.
2. Пани прозвали її панею Печержинською, 75.
3. Цю долину один інспектор Семинарії прозвав Палестиною, 192.
4. Третього (прозивали. *М. Х.*) Папушею, 127.
5. Озвавсь той, що Ситником прозвали, 121.
6. Був там один, що його прозвали Малпою, 123.
7. Кавказом звуть останні парти, 141.
8. За що ж ти мене свинею нарікаєш, 155.
9. Злаяв катом та гицлем, 150.
10. Оставлю вас, мої голубочки, сиротами, 99.
11. ...а там і попом зроблять, 141.

І тільки два випадки

б) Номінатива:

1. Одного з них, що дуже був брехливий, прозвали Карман Іванович, 127.
2. ...другого прозвали Гава, 127.

Підсумовуючи предикативне вживання в А. Свидницького обох відмінків, бачимо, що номінатив (41 раз) при звязці — є, був, буде — переважає інструменталь (18 разів); але коли з числа випадків вживання номінатива відняти 5 випадків номінатива при „є“ та 18 номінативів прикметникових, що на позиції їх інструменталь і не претендує, то матимемо однакову кількість обох відмінків.

Зате при инших copula в загальній кількості перевага на боці інструменталя[1]), бо номінатив (при 5 copula) має 12 випадків, а інструменталь (при 10 copula) 18.

Відзначаємо в Свидницького відсутність номінатива в конструкціях з інфінітивом „бути і вагання при дієсловах:

Зватися — 4 номін., 1 інстр.

Стати, ставати — 2 номін., 7 інстр.

Стояти — 2 номін., 1 інстр.

VI. Заперечні конструкції.

Серед заперечних висловів повісти „Люборацькі“ подибуємо раритетні в нашій літературі оригінальні конструкції: „не так хто..., як“, „не так що..., як“, „не так коли..., як“, „не хто ...а“, та ин. — здебільшого з злучником „як“ або „а“.

---

[1]) За етнограф. записами в подільській говірці перевага за інструменталем взагалі, що має тут 10 прикладів проти 3 номінативів та одного звороту з прийм.

Потебня[1]) наводить приклади тільки з „не хто як“ рос. „не кто пхалъ, самъ попалъ“, укр.: „Сотник зирк! аж то ввійшов не хто як Ригорович“ Кв. Про ці звороти він завважує, що заперечення тут стосується до підмета (resp. предмета), а присудок ствердний: „не кто пхалъ“ (=нѣкто пхалъ, именно тотъ ожидаемый, о коемъ говорится въ послѣднемъ предложеніи) отлично отъ „никто не пхалъ“.

У Свидницького трапляються приклади, де заперечення стоїть не тільки перед підметом (А архирей був? Не хто і дякував Люборацькому, а він же, 201) та предметом (Як би хто запримітив, то не що друге подумав би, а тільки, що він або ключі загубив, або-що, 184), але й у позиції перед прислівником (не так чого понабірали, як їжі, 65).

Цих заперечних висловів А. Свидницький уживає, щоб підкреслити певне слово в реченні: почавши з заперечення, він несподівано закінчує ствердженням, що від цього контрасту набирає більшої виразности, як каже Потебня, „наче-б чогось ясного на темному полі“.

Такими зворотами А. Свидницький досягає певної емоціональности та ефекту стилю „Люборацьких“.

Розрізняємо такі відтінки вживаних у повісті заперечних зворотів.

а. Заперечення з відтінком повноти, вищої міри, коли запер. зворот легко дається замінити прислівниками: „особливо“, „найбільше“ — в останньому реченні злучник „як“:

1. Не так чого понабірали, як їжі, 65 (багато різних вузликів понабірали в дорогу, як Масю до науки виряджали, але найбільше їжі).

2. Не так коли (до плачу доходить. *М. Х.*), як на случай паніматка нишком від панотця та одну-другу пляшечку оковитої підцобрить, 20.

3. Не так хто плакав, як мати, 22.

4. Спочатку йому минало, а далі почали й сваритись, не так хто, як Орися, 144.

5. І не так що, як проміння там то вдатне змальовано, 37.

6. Пан-отець же лише сіп не так за чим, як треба було гроші везти, 23.

7. Не коли ж частіш гуляють, як приїхавши з дому, 203.

Пор. на Поділлі:

1. Не куди і б'є, як не по голові[2]), Руд. Ном. 7367.

2. Ніхто так, як піп завідливий, оком пожирає, Левч. 1, 24.

б. Відтінок виключности, обмеження, коли заперечний зворот можна замінити через „тільки“, „власне“, „саме“ — в останньому реченні злучник „а“. Цей відтінок підкреслює і О. Курилова:

1. Не хто і дякував Люборацькому, а він же, 201 (с.-то „власне він і дякував Люборацькому“).

---

[1]) А. Потебня, Изъ записокъ по русской грамматикѣ, 1899, III, стор. 569.

[2]) О. Курило, Уваги..., стор. 152 (наводить варіянт: „не по чім і б'е, як по голові“ Гр.

2. Не що, а справа їм заважала, то в Серебрії й заночували, 77.

3. Як би хто запримітив, то не що друге подумав би, а тільки що він або ключі загубив, або що, 184 [1]).

4. Не куди й дів ті гроші, а купив дзвін, 253.

5. І не куди їде він, а до них у ворота прямує, 240.

А думаєш женитись — додав.

6. Не як же й попом станеш, 267.

в. З відтінком заперечення підсиленого через „навіть“:

1. Не то пив, а й не бачив, як п'ють, 207.

2. В мене не то зуба — жоднісінького пенька нема, 265.

Окремо відзначаємо в Свидницького приклад невживаного тепер, але поширеного в давньо-слов'янській мові підо впливом класичних мов одного заперечення. Николиж заповеди твоея преступих — з лат. (numquam mandatum tuum praeterivi) [2]).

Замість двох:

Сідай та й кажи нікому, 146.

VII. Генетив по займ. „щось“, „що“.

Нарешті згадуємо тут за одну мовну нар. подільську рису, що її відбиває Свидницький у „Люборацьких“, а саме за вживання в родовому відмінку прикметника та займенника по „що“ та „щось“ (що такого). Проф. І. Огієнко вбачає в такому генетиві польський вплив (coś takiego, coś podobnego) і констатує поширення його тільки-но в Галичині (Говоримо про щось лише можливого, лише подуманого, См.-Ст. 91) [3]). Професор Є. Тимченко подає такі приклади цього генетиву [4]):

Дайте нам що іншого, що раз ліпшого. Чуб. IV, 304. А Боже мій, що такого, що не видно хлопця мого, Чуб. V, 3; Ей, доню, що такого, Нейм. 101.

З подільського діялектичного матеріялу можна подати такі приклади цього генетива:

1. І думку думає: що такого? Левч. 1, 24.

2. Батько мій їхав через село Жеребілівку ночею і видів, що щось білого, дуже високого, вийшло з воріт, ibid., 2, 90.

Цю рису подільської говірки А. Свидницький відбиває в таких прикладах повісти „Люборацькі“:

1. З обличчя він був гарний, а в очах світилось щось котячого, 68.

---

[1]) Дуже характерний приклад: повнотою вислову („друге“ при „що“, „тільки“ по „а“) багато з'ясовує в будові инших еліптичних запер. зворотів.

[2]) Приклади взято в проф. І. Огієнка: Чистота і правильність української мови. У Львові 1925, стор. 157.

[3]) Чистота і правильність української мови, 185 стор.

[4]) Див. Є. Тимченко, Функціи генетива въ южнорусской языковой области. Р.Ф.В., т. 60, стор. 220.

2. Та це що другого — відказали ті, 71.

3. За мене не турбуйся; я й дома наїмся; то тобі що другого: ти в школах будеш, 77.

4. Тут для Масі треба було щось путящого справити, 78.

5. Як би ми бачили, що хоч яка надія є, то що іншого, 119.

6. Я панська піддана, а ви що другого, 87.

7. Вже й по чарці випили, що було готового, і заграли, 257.

8. Що тобі такого, що так цензоруєш людських дітей? 113.

Микола Хращевський.

І. Манжура і Ол. Потебня

(Біографічний етюд).

Про Івана Манжуру, маловідомого, але безперечно цікавого поета-вісімдесятника, написано чимало [1]), але, на жаль, більшість присвячених йому статтів та заміток побудовано на певному, відомому матеріялі, без будь-яких спроб цей матеріял поширити. Тільки останніми часами можна помітити деякі сприятливі симптоми: дослідники розшукують поетові рукописи, що аж досі перебували в схованці [2]). Державне видавництво України випускає збірку його поезій. Все це дає право гадати, що незайвий буде і цей етюд, збудований на деяких невідомих матеріялах.

Про взаємини Ів. Манжури та проф. О. Потебні не раз згадували поетові біографи. М. Ф. Сумцов, наприклад, доводив, що „А. А. Потебня высоко цѣнилъ этнографическія записи Манжуры..., и настолько высоко цѣнилъ его оригинальныя стихотворенія, что издалъ ихъ на свой счетъ. Кромѣ чистоты языка, въ стихотвореніяхъ Манжуры Потебню привлекала ихъ оригинальность, отсутствіе подражательности, искренность одушевленія, разнообразіе образовъ и, главное, ихъ мужественный стиль, столь рѣдкій и исключительный въ мягкой, женственно сентиментальной малорусской литературѣ“ [3]). Михайло Мочульський гадав, що „особливо знайомість із Потебнею відіграла в його життю велику ролю. Проте, щире, золоте серце Потебні вміло приєднувати собі людей і огнем своєї любови зогріти та підбадьорити не одну душу. Воно теж пригорнуло до себе й нашого „босяцького, безпритульного поета“ та додало йому духу до праці... Поет обертав ся до Потебні, як син до доброго батька. І не без причини: наш учений любив свого поета і помогав йому морально й матеріяльно. Мабуть і за заохотою Потебні почав Манжура писати свої вірші“ [4]). Нарешті, М. В. Биков, свідок останніх років поетового життя, зазначав у своїх споминах таке: „О Потебнѣ Манжура отзывался, какъ о „генералѣ“, но

---

[1]) Чималу бібліографію дав М. Плевако в своїй „Хрестоматії нової української літератури“, т. II, Харків 1923, стор. 59—60.

[2]) Див. С. Т., Знайдені твори І. І Манжури „Зоря“, 1925, ч. 2, стор. 20; Д. Лисиченко, Рукописи Ів. Манжури. „Бібліологічні Вісті“, 1925, ч. 1—2, стор. 128—131.

[3]) Проф. Н. Ф. Сумцовъ, И. И. Манжура какъ поэтъ и этнографъ — у збірнику статтів „Изъ украинской старины“, Харків 1905, стор. 125.

[4]) Михайло Мочульський, На спомин Івана Манжури (Під роковини його смерти), „Літ.-Наук. Вістник“, 1907, кн. IV, стор. 32.

и „генералъ“ все же заботился о немъ и въ его домѣ онъ находилъ пріютъ в 70-хъ годахъ“ [1]). Цими різноголосими твердженнями та характеристиками, що більшість з них ґрунтується тільки на особистих споминах та враженнях [2]), що не завсіди правдиво відбивали дійсність, — власне вичерпуються наші відомості про взаємини між Ів. Манжурою та О. Потебнею. Я маю спромогу використати нові матеріяли, — головне, листи Манжури до Потебні, — вони дають можливість висвітлити це знайомство повніш та яскравіш, виправивши помилки попередніх дослідників, критиків та біографів поетових.

Зносини (листовні) поміж Манжурою та Потебнею почалися р. 1880, коли Потебня здобув такого листа: „У меня имѣется сборникъ украинскихъ пѣсенъ (болѣе тысячи номеровъ), записанныхъ мною въ губерніяхъ Харьковской и Екатеринославской. Когда существовалъ Юго-Западный Отдѣлъ Имп. Рус. Геогр. Общ., я его отослалъ туда, но по закрытіи отдѣла, — я не знаю, гдѣ онъ дѣлся; носятся слухи, будто увезено за-границу; поэтому, считая отношенія мои съ Отдѣломъ конченными, имѣю честь предложить Харьковскому Филологическому Обществу — не издастъ ли оно моего сборника въ цѣломъ составѣ или по частямъ. — Характеристику моего сборника Вы можете найти во 2-мъ томѣ Записокъ отдѣла. — Кромѣ того, у меня есть много сказокъ, повѣстей, пословицъ и т. п., не вошедшихъ въ „Народныя преданія“ Драгоманова“ [3]). Потебня зараз-же відповів своїому невідомому кореспондентові і, мабуть, прохав надіслати дещо з пісень, що зібрав Манжура. Саме під той час Потебня закінчив свою простору рецензію на збірку пісень Я. Головацького і в дописці до неї писав, що „составилъ обзоръ поэтическихъ мотивовъ колядокъ и щедровокъ согласно съ положеніями, высказанными въ этой статьѣ“.

В другому листі (20. X. 1880 р.) Манжура сповіщає, що надіслав 56 номерів колядок та щедрівок, робить деякі уваги до них і закінчує свого листа такою дописком: „Я надѣюсь, что переписка наша только начинается; если еще что Васъ интересуетъ — я съ удовольствіемъ сообщу. Хотѣлъ я Васъ просить, если это Васъ не затруднитъ, снабдить меня Вашими брошюрами, о которыхъ я знаю только по наслышкѣ“.

Дальший лист (не датований) такий цікавий, що я подам його сливе нічого не вкорочуючи. „Очень благодаренъ Вамъ, — пише Манжура, — за книги, они меня кое на что натолкнули, а кое-что уяснили; жалѣю только, что не было никакой записки о записанныхъ мною колядкахъ, нашли ли

---

[1]) Николай Быковъ, Ив. Ив. Манжура, украинскій этнографъ и поэтъ. Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссіи, вып. VI. 1910, стор. 23.

[2]) Сам тільки Мих. Мочульський користувався листами Манжури до Потебні, що ніби-то передала йому М. Ф. Потебня.

[3]) Лист із 3. X. 1880 р. Драгоманов у передмові до „Малорусскихъ народныхъ преданій и разсказовъ“ (1876) зазначає, що від Манжури матеріялу „поступило особенно много и все превосходнаго качества“.

Вы что-либо новое? Мнѣ бы очень интересно знать, а сличить не по чему. Теперь позвольте сдѣлать нѣсколько примѣчаній къ Вашимъ книгамъ.

Въ „Къ исторіи звуковъ", стр. 18. Мелюс. Въ записан. мною вар. о побѣгѣ трехъ братьевъ стоитъ „Міюс". Не берусь толковать этого слова, замѣчу, что существуетъ слово „заміюсити", равнозначущее „запропастить". Примѣры: Дурний, сам себе заміюсив (Посадили въ острогъ).—І де це я його заміюсив (Ищетъ топора).

Стр. 27. „Личман". Личманъ собственно не старшій чабанъ, а сортировщикъ овецъ. Напр., онъ сортируетъ овецъ — какія на плодъ, а какія на убой (тамъ, гдѣ занимаются топкою сала), его дѣло выбрать барановъ на плодъ и на валахи. У Квитки личманъ равносильно чабану, а чабанъ, какъ извѣстно, вездѣ фигурируетъ своею неопрятностью и незнаніемъ общежитія.

Стр. 28. Говорится о словахъ, перешедшихъ отъ нѣмцевъ. Нѣкоторыя я считаю малорусскими коренными, напр., кгніт отъ гнітити. Очень часто приходится слышать, говорятъ: „затопчи каганець", а не „погаси каганець". При томъ же — неужели такой первобытный свѣтильникъ, какъ каганець съ кгнотомъ — заимствованъ отъ нѣмцевъ? — Когда заправляютъ кгнітъ — то палочкой постоянно „гнітять" его въ світло. Сравн. загнітити у пічі, загніт.

Мордувати — отъ слова морда. Говорятъ: „замордуй коня", т. е. зануздай коня.

Набор, кажется случайно совпало съ нѣм.

Ринва — отъ слова „ринути".

Ухналь не „большой гвоздь", какъ сказано у Васъ, а гвоздь, идущій спеціально для подковъ; онъ имѣетъ два уха, — не отъ этого ли и самое названіе.

Спиж. Въ первый разъ встрѣчаю въ значеніи бронзы. У колесныхъ мастеровъ, да и у хозяевъ, спиж — это на спицѣ (въ колесѣ) зарубленный шипъ, которымъ спица входитъ въ ободъ. О происхожденіи его ничего не говорю". „Не есть ли „Тума", а мой Туманъ, — закінчує свого листа Манжура, — что-либо миѳическое Туманъ и Рожа = Туманъ и Солнце, тѣмъ паче въ пѣснѣ „Ой, хмариться, тумaниться — став дощ накрапати" — туман однозначущъ съ хмарой. Да все это Вамъ гораздо виднѣе и не улыбайтесь моимъ легкомысленнымъ замѣчаніямъ".

Що Потебня не посміхнувся на ції „легкомысленныя замѣчанія", видко хоч-би з того, що деякі з них він умістив поміж „Дополненій и поправокъ" до своєї праці — „Къ исторіи звуковъ русскаго языка" [1]).

До цього-ж-таки листа додано картку з Манжуриними увагами до попередніх праць Потебні: уваги ці одночасно яскраво малюють і самого Манжуру, як збирача-фольклориста й чудового знавця народнього побуту.

---

[1]) Вип. III. Варшава, 1881, стор. 122, 129. Там-же на стор. 123—124 надруковано варіянти до замітки про дві пісні, що прислав Манжура в тому-ж-таки листі (їх я не друкую).

„Въ Вашей рецензіи на сборникъ Головацкаго (стор. 11), — пише він — говорится о сл. „Бескидъ“. Въ Александр. у. есть слово „бескеддя“. Это скалистые овраги, покрытые тернами, черноклеломъ и корявымъ берестомъ, наз. каранчина. (За опредѣленіе ручаюсь, я года три занимался у покойнаго В. М. Чернѣева). Представьте себѣ Журавлевку, только скалистую и покрытую вышесказанными деревьями — это и будетъ б е с к е д д я.

— Не знаю, извѣстна ли Вамъ „Талавиря“ на слова. У меня записана съ пропусками. Интересъ она представляетъ въ томъ, что сложена размѣромъ думъ и имѣетъ нѣсколько смахивающій на пѣніе думъ мотивъ. Да, кромѣ того, небольшія комическія думы довольно распространены между молодежью. Изъ этого я полагаю, что складъ думъ не присущъ одному нравственно-поучительному или героическому содержанію. — Въ концѣ „Къ исторіи звуковъ“ — Вы говорите, что въ Харьковѣ изъ казацкихъ думъ поютъ только Ол. Поп. Я знаю въ сел. Должикѣ двухъ „бандурщиковъ“ — Павла Дащенка и Миронівського. Послѣдній знаетъ о побѣгѣ трехъ братьевъ; ему въ 75 году, когда онъ мнѣ пѣлъ, было лѣтъ 30. — Въ Ольшанѣ, Вы можете, — онъ должно-быть еще живъ, — узнать Петра Кулибабу, о которомъ упоминаетъ Неговскій. Я Кулибабу видѣлъ въ 74 году бодрымъ старикомъ. Первые два — его ученики. Онъ знаетъ про трехъ братівъ и про Конівченка отрывки, но послѣднюю думу онъ до того перепуталъ и забылъ, что несмотря на всѣ мои старанія, ни одного цѣльнаго отрывка не записалъ. — Про Сковороду мнѣ Павло Дащенко сказалъ: „Це був купець, та нікуди з горниць не виходив — усе псальми писав“. Подавши далі одну народню пісню, „какъ доказательство, что народное творчество не падаетъ“, — Манжура закінчує: „Жду Вашихъ замѣчаній съ нетерпѣніемъ“.

На-весні р. 1881 Манжура знову надсилає своїому кореспондентові віршу, що сам записав, і прохає визначити, чи вона „народнаго или семинарскаго происхожденія“; при цій нагоді він додає: „Вы писали, не интересуюсь ли я грамматическими замѣтками; это, признаюсь, для меня темная вода, а если что касается толкованія живого языка — это по моей части... Словарнаго матеріала у меня мало, но, если его можно гдѣ-либо пристроить, то я вышлю. Плохо заниматься на хуторѣ безъ книгъ и справокъ“ [1]). Не знаємо, що саме перервало на деякий час листування: тільки в-осени 1881 р. Манжура знову пише до Потебні: „Мнѣ очень было бы лестно и желательно возобновить нашу переписку; у меня имѣется небольшой сводъ разсказовъ о богатыряхъ, не сказокъ, а народныхъ воззрѣній на нихъ, ихъ происхожденіи, свойствахъ и т. п. Если Вамъ угодно, я перешлю; не оставляйте только меня безъ Вашихъ указаній и подталкивающаго къ работѣ сочувствія, бо в гурті, кажуть, і каша добре їсться; а то живя на хуторѣ и не видя ни откуда отвѣта на свои увлеченія — теряешь всякую энергію“ [2]).

---

[1]) Лист з 18 березня 1881 р.

[2]) Лист писано в листопаді 1881 р.

Нам невідомо, чим були заповнені дальші роки: можна тільки гадати, що листування не перепинялося, що саме в цей час Манжура переписав та надіслав до Потебні свої збірники матеріялів з української усної творчости. В протоколах Харк.-Філол. Товариства збереглася нотатка про те, що проф. Потебня робив доповідь про велике значіння етнографічних записів Манжури, і Товариство ухвалило придбати всі ці матеріяли, щоб їх згодом видати. Частину матеріялів Товариство справді було видало [1]); велика-ж частина їх (пісні) аж до недавнього часу переховувалася під спудом — в архіві Товариства; вважалося, що їх було надіслано десь до Львова й вони там загинули й т. д. Тільки р. 1918 ці матеріяли знайшов автор цієї замітки, і тепер є надія, що колись-то вони побачать світ. Як зазначав уже свого часу М. Сумцов, вартість Манжуриних записів полягає в тому, що він чудово знає народню мову й розуміє її красу художню, і це робить його записи цікавими навіть і не фахівцеві.

На 1884—1885 рр. припадає й виступ на літературне поле Манжури, як поета: саме тоді в катеринославській газеті „Степь“ з'явилися перші його поезії. Як зазначалося вже вгорі, М. Мочульський ладен уважати, що „мабуть і за заохотою Потебні почав Манжура писати свої вірші“. Нам це твердження здається занадто категоричним і безпідставним, але, будь-що-будь, треба визнати, що Потебня відограв якусь ролю на самому припочатку поетичної діяльности Манжури. Про це побіжно довідуємося з цікавого листа, що його варт подати повно: „Судьба забросила меня въ Екатеринославское богоугодное заведеніе, гдѣ я теперь и нахожусь. По выходѣ не знаю, на первое время, какъ и устроюсь, буду кончать ‚Тремсина‘, за котораго мнѣ обѣщалъ одинъ издатель 200 руб.; но все это въ будущемъ, теперь же прошу помогите мнѣ чемъ можете. По выздоровленіи я напишу подробнѣе и пришлю Вамъ свою полемику съ Андріевскимъ по поводу его брошюры ‚Побѣгъ трехъ братьевъ‘. До сихъ поръ я занимался то въ ‚Днѣпрѣ‘, то просто перепиской“ [2]).

Року 1885 Манжура був у Харкові, може бути, в звязку з тим, що Іст.-Філ. Товариство придбало його етнографічні матеріяли. Під цей час, як каже М. Ф. Сумцов, він „былъ уже совершенно больной и потерянный человѣкъ“, та все ж-таки, не вважаючи на нещасливу пристрасть до горілки, що виявилася, між иншим, у нього і в Харкові, він „сохранилъ чуткое сердце, ясный умъ, крупное поэтическое дарованіе и живой интересъ къ народоизученію“ [3]). Візита до Харкова скінчилася для Манжури дуже неприємно. Як нам розповідали М. Ф. Потебня та М. Ф. Сумцов, він запиячив, багато й довго бешкетував. О. П. Потебня поставивсь до нього надзвичайно чуло, дав притулок йому, п'яному, у себе, а коли той

[1]) 1. Сказки, пословицы и т. п. записанныя въ Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою. Харків 1890, 194, VII стор. = Сборн. Харьк. Ист.-Филолог. О-ва. Т. II. 2. Малорусскія сказки, преданія и повѣрія, т. IV. Харків 1894, стор. 37.

[2]) Лист з 7 січня 1885 р.

[3]) Н. Ф. Сумцовъ, Изъ украинской старины. Харків 1905, стор. 114.

проспався, довго потім розмовляв з ним, силуючись „заклясть въ немъ бѣса“, як писав згодом про це Манжура.

Мабуть підо впливом цих розмов, Манжура від'їхав із твердим наміром розпочати нове життя. Справді, у Катеринославі він ретельно заходився складати книжки для народу, написав дві казки: „Як чорт шматочок хліба одслужив“ (Катеринослав 1885) і „Лиха година. Великодне оповідання“ (Катеринослав 1886). Обидві книжки видав був катеринославський нотар і дідич, А. Єгоров, що в нього Манжура врядигоди харчувався. Надсилаючи ці дві книжки до Потебні, Манжура писав йому: „я прошу Васъ выслать о нихъ свое сужденіе; собственно, Ваше мнѣніе объ ихъ языкѣ, — насколько онъ народенъ или насколько дѣланъ. Темы ихъ всецѣло взяты изъ народныхъ устъ и только, такъ сказать, многорѣчиво пересказаны“ [1]).

Лист цей дуже характерний: поет, що прожив більшу частину життя серед народу, боїться, чи не погрішив він проти народньої мови; це, звичайно, свідчить за те, що він ставив до себе, як письменника, великі вимоги. Вкупі з цим, це показує, як високо ставив Манжура авторитет Потебні; у дальшому листі, дякуючи за спочутливий відзив про мову казок, поет пише: „онъ (отзывъ) меня поддерживалъ и далъ мнѣ смѣлость предпринять кое-что далѣе“. З того-ж листа (17 березня 1886 р.) видко, що Потебня пропонував Манжурі перекласти гоголівського „Вія“ якимсь „німецьким способом“, себ-то, мабуть, як-найближче до оригіналу.

„На счетъ перевода ‚Вія‘ и др., — пише Манжура, — я попробую и за одинъ уже принялся. Переводъ идетъ ничего себѣ, трудны только лирическія отступленія и описанія природы; вообще все ‚цивилизованное‘ какъ-то туго дается. Не понимаю я также, что значитъ перевести нѣмецкимъ способомъ: вольно ли, съ выпусками лишнихъ словъ, вслѣдствіе малорусскаго лаконизма, или какъ иначе. Кромѣ того, если прійдется издать, то нужно будетъ разрѣшеніе наслѣдниковъ Гоголя или издателя, а заплатить нечѣмъ, да и обратиться не извѣстно куда; пожалуй, ‚пропаде тільки замах‘“ [2]). Цікаво було-б знати, чи зберігся цей переклад де-небудь. Його немає ані в паперах Потебні, ані поміж тими рукописами, що про них писав Д. Лисиченко в зазначеній статті.

Увага, що звернув на Манжуру, скромного етнографа й дебютанта-поета, відомий професор та вчений, дуже підбадьорила поета і він ділиться з Потебнею своїми гадками та планами (у Мочульського: „Поет обертав ся до Потебні, як син до доброго батька“). „Къ Рождеству, — пише він, — если удастся, я думаю выпустить подобныхъ книжонокъ штуки три. Кромѣ того, у меня есть уже извѣстный Вамъ ‚Трьомсинъ‘, который во многомъ мною передѣланъ и выросъ до 1200 стиховъ, да, жаль только, съ самаго прошлаго мая застрялъ онъ гдѣ-то въ цензурѣ; впрочемъ, есть обнадеживающіе слухи. Еще есть тоже оконченный и больше

[1]) Лист не датований; певне з початку 1886 р.

[2]) Лист з 17 березня 1886 р.

‚Трьомсина', написанный такимъ же размѣромъ, ‚Іван Голик', который вскорости и будетъ отосланъ въ цензуру" [1]). Всім цим планам не судилося здійснитися: звичайний запій — й усі добрі заміри звелися ні на що. „Трьомсин-багатир" був виданий р. 1912 у „Дніпрових Хвилях" і р. 1917 окремою книжкою; що-ж до „Івана Голика", то думали, що його загублено, і тільки в замітці Д. Лисиченка згадується за його рукопис. Поміж паперами Потебні рукопису „Голика" не знайшлося, дарма що, очевидячки, Манжура посилав був його на перегляд свойому кореспондентові, і про це свідчить такий лист: „Не знаю, какъ Вамъ приглянется ‚Голик', самъ же я его ставлю нѣсколько выше лубочныхъ риѳмованныхъ сказокъ Никольскаго рынка, а за невыдержку стиха (нѣтъ строгаго чередованія семи и восьмисложныхъ стиховъ, писалъ, какъ Богъ на душу положилъ) немного ниже Конька-Горбунка, но за неимѣніемъ ничего лучшаго въ подобномъ родѣ — хорошъ будетъ и мой ‚Голик'. Главное, какъ мнѣ кажется, легкій стихъ ‚Голика' будетъ легко запоминаться дѣтьми, а я помню, какъ мы еще въ первомъ классѣ уѣзднаго училища восторгались Конькомъ-Горбункомъ, заучивали его большими отрывками и съ воодушевленіемъ декламировали другъ другу. Заучивали мы и переписывали такъ же точно и Энеиду Котляревскаго и она, по моему мнѣнію, своими простыми, хотя и грубыми картинами и юморомъ забросила въ нѣкоторыхъ изъ насъ первыя сѣмена любви къ малорусской литературѣ. А сказочныя картины ‚Голика', его легкій стихъ оставятъ, надѣюсь, въ самомъ воспріимчивомъ возрастѣ веселое впечатлѣніе и теплыя воспоминанія, и впослѣдствіи изъ этого можетъ вырасти серьезная любовь къ родной литературѣ. Не примите этого за самомнѣніе или самохвальство, я такъ говорю по своимъ наблюденіямъ надъ паруботою и школярами. Сейчасъ же вслѣдъ за прочтеніемъ моей сказки они повторяли нѣкоторые стихи подрядъ наизусть и просили еще прочесть, чтобы лучше и больше запомнить. Если и Вы признаете за ней эти достоинства — мнѣ больше ничего и не нужно, только нужно будетъ тогда опасаться, чтобы цензура не догадалась объ этомъ. Тривіальностей въ ‚Голикѣ' особенныхъ, кажется, нѣтъ, а если онъ и показывается мѣстами грубоватъ, то въ той средѣ, для которой онъ имѣлся въ виду — для народа и средняго класса, такая грубоватость вполнѣ законна и прилична, хотя намъ, имѣющимъ якобы больше развитое понятіе о приличіи, онъ и можетъ показаться грубымъ" [2]).

Манжуриних листів за дальші два роки ми не мали; проте, судячи з відомостей, що їх подав був М. Мочульський, листування не припинялося. Наприкінці-ж 1888 р. Харківське Історично-Філологічне Т-во розпочало друкувати Манжурин збірник. Ще до того, щоб полегшити матеріяльне становище поетове, бо він сильно бідував, Потебня намислив був видати збірник його поезій. У листах Потебні з цих часів до його родичів зна-

[1]) Лист з 17 березня 1886 р.

[2]) Оригінал цього листа нам невідомий, і, як сповістив нас у приватному листі М. Мочульський, мабуть загинув. Цитуємо за М. Мочульським („Літ.-Наук. Вістн." 1907, кн. IV, стор. 33—34).

ходимо на це певні вказівки. Так, у липні 1887 р. він питає свого кореспондента, В. І. Штейна: „Владимір Иванович. Неимѣете ли сношеній с цензурой? Можно ли из провинціи сочиненіе на малороссійском языкѣ посылать прямо в Петербург? Постановленія на этот счет издаются тайком. Мы не знаем, что позволительно, что нѣт. — Мнѣ передан небольшой, но, по моему, выдающійся из ряду сборник стихотвореній помалорусски. Часть я полгода тому отправил через типографію въ цензуру, и ни слуху. Стыд и позор. Нужно печатать заграницей, что, понятно, неудобно и для нас здѣсь безполезно; но все же лучше, чѣм вовсе не печатать". У другому листі до тієї-ж-таки особи, з 23 жовтня 1887 р., Потебня знов обертається з тим самим проханням: „С полгода тому, — пише він, — я через типографію Каплан и Бирюков в Харьковѣ послал в цензуру рукопись: Ивана Калички (псевдоним), Степові думи та співи. По моему, автор, мой знакомый, Ив. Ив. Манжура, обладает сильным поэтическим талантом и сборничек его стихотвореній по достоинству выходит из ряду вон. Так вот цензура, по слухам, не разрѣшает печататься, хотя нецензурнаго там нѣт. Вопрос в том, стоит ли и можно ли представить прямо в Петербургскій Ценз. Комитет, минуя Кіев и Одессу, этот сборник от своего имени, пустивши в ход свое имя? Я взялся издать этот сборничек и хочу сдѣлать еще одну попытку, прежде чѣм, с разрѣшенія автора, отправлю для напечатанія за-границу. Заграничное изданіе для нас будет потеряно. При том, не хотѣлось бы вѣрить, что мы управляемся не законом, который не запрещает Русскаго же языка, как видно из разрѣшенія издать соч. Квитки, а какими-то подпольными распоряженіями, дѣйствовать измором". Нарешті, в листі з 25 листопада 1887 р., ще раз згадується Манжура; мабуть В. І. Штейн прохав Потебню надіслати рукописа Манжуриних поезій, і Потебня відповідає: „Малоросс. стихотворенія авось соберусь переписать вновь, т. к. посланная в цензуру рукопись не возвращена. Впрочем, судя по тому, что в послѣднее время самыя невинныя и пустыя вещи на мр. яз. печатаются за-границей, трудно ожидать успѣха"[1]). Не знаємо, яким способом було розвязано цю цензурну справу, але на „Степових думах та співах", що вийшли в Петербурзі 1889 р., цензурний дозвіл позначено: „СПетербургъ, 23 Апрѣля 1888 г.".

Як-раз більша частина решти Манжуриних листів торкається видавничої справи. До свойого фольклорного збірника він ставився досить байдуже. В однім листі у його навіть вихоплюється фраза, що він надішле з „десятокъ анекдотовъ еще", коли йому не обридне з ними морочитися. Зовсім по-инакшому поставився він до збірника своїх віршів.

[1]) У цьому-ж листі Потебня ще раз згадує за Манжуру: „Если у Вас есть знакомые, хорошо знающіе малороссійскій язык и не совсѣм равнодушные к стихам, покажите им прилагаемые 2 маленькіе образца в разномъ родѣ, произведенія моего знакомаго, увы, дѣйствительно нищаго калѣки поэта"; слідом за цим списані поезії: „Уранці" й „Хіба й ми люде".

Тут його иноді просто нетерплячка брала: „Доколѣ, о Господи, — пише він, — писали Вы, многоуважаемый Александръ Афанасьевичъ, что первый листъ отпечатанъ еще былъ передъ Рождествомъ; что же такое задерживаетъ мои злополучныя вирши... Хотя я уже и научился долготерпѣнію въ этомъ отношеніи, но нѣтъ, нѣтъ вспомнишь иногда и станетъ горько и больно“ [1]). Цікаво, що зараз-же по цьому він зовсім спокійним тоном прохає сповістити його, „когда можно ожидать выхода ‚Сборн. Ист.-Фил. О-ва‘ [2]) и будетъ ли онъ подверженъ общей цензурѣ или же только О-ва?“ Але, поспішаючи з друком, Манжура не забуває і за зовнішній вигляд збірника. „Переписывая свои ‚співи‘ для печати, — читаємо у листі з 14 березня 1889 р., — я нѣкоторые написалъ въ два столбца; типографія ихъ такъ и напечатала, что не совсѣмъ то мнѣ кажется удобнымъ“.

Нарешті книжку було видрукувано; один з недатованих листів знайомить нас з долею всього видання: „Все изданіе передано мною здѣшнему (катеринославському. *Я. А.*) старшему нотаріусу, Александру Ивановичу Егорову, имѣющему библіотеку и небольшую книжную торговлю на имя жены. Хотя я ему и состою долженъ за забранное впередъ подъ неудавшихся „Трьомсина“ и „Голика“, но передача „Дум і співів“ была сдѣлана на такомъ условіи, чтобы стоимость изданія — 102 р. была выслана Вамъ сейчасъ же по полученіи книги изъ транспортной конторы“. Але було-б великою помилкою думати, що все листування Манжури з Потебнею, починаючи з 1888 р., було тільки ділове. Поет по-давньому дивився на Потебню, як на близьку людину, що про його дбає, любить і розуміє його. І в листах із цього часу ми знайдемо чимало коштовного; так, нарікаючи на те, що літо 1888 р. „пропало“, якщо не рахувати трьох віршів, він міркує: „Охъ, губитъ меня бѣсъ, котораго вы хотѣли заклясть во мнѣ; самъ это чувствую и сознаю, а спасенія отъ него не вижу. Дожить почти до сорока лѣтъ и сохранить чисто какія-то дѣтскія, безпечальныя, повидимому, вѣрованія на жизнь! Оглянувшись, видишь за собой только полнѣйшее неумѣніе жить, какъ люди, — безъ опеки, да еще строгой, а таковой нигдѣ кругомъ не видно, ані роду, ані плоду, ні теплого коло тебе серця; та і на що воно тепер, коли чоловік став уже на якусь звіряку зхожий по своїй поведінці. Коли-б не те серце тепле, про которе я тілько сам знаю, та которе світиться у моїх віршах, далебі самому-б на себе противно дивитись було-б. А все та, як кажуть, „невидержка“. А де її у біса озмеш, коли з шости год повів батько, спасибі йому, по шинках тинятись. Думав було через вірші, то-що, з калюжі вилізти, — аж но і тут, куди не повернешся скрізь ляпаса дають. Не думайте, що це все тілко „красиві слова“ або жарти знічев’я, — де там! Тут таке серце бере і на себе, і на людей, і на те, що їсти нічого, і що ти їсти заробити, як люде, не умієш, що

[1]) Лист з 2 березня 1889 р.

[2]) Т. II-й, де друкувалися етнографічні Манжурині матеріяли.

здається лобом об стіну-б бився, та тілко толку з цього ніякого не буде. Та що це я розлився, як мала дитина, та ще й перед чужим чоловіком.

„Дѣлись со мною, тѣмъ, что знаешь,
И благодаренъ буду я,
Но ты мнѣ душу предлагаешь, —
На кой мнѣ чортъ душа твоя".

У цьому листі на ввесь зріст стає перед нами постать Манжури-тверезого, що побивається за своє бідолашне життя й разом з тим почуває, що вийти в люди, що стати на ноги для нього, хорого алкоголика, — неможливо. І він ладен покірно нести свого хреста, приказуючи: „будемо жить, як набіжить, живі в яму не ляжемо, тільки зведемось на чорти батька зна що".

Цікавий у цьому листі для нас ще один вислів; він показує, за яку близьку „по духу" людину уважав поет свого кореспондента. „За „фамильярность" вибачте, — пише він, — так зірвалось; та мені здається, хоч і стоїмо ми далеко на инших кінцях тії „житейской" драбини, але я рідніщого по духу собі чоловіка кругом не чую".

Як близьку, рідну духом людину, поет знайомить Потебню з своїми літературними гадками та планами. Вже ми наводили листи його, де він повідомляє про свою роботу над казками та перекладами. В одному листі 1889 року читаємо ще й таке: „Сообщу еще, что я надѣюсь помѣщать ихъ (свої поезії. *Я. А.*) теперь въ галицкихъ журналахъ — „Зорі" и „Дзвонку", иллюстрированномъ дѣтскомъ журналѣ, съ редакціями которыхъ я вошелъ въ сношенія". Справді, в „Зорі", було надруковано поезію Манжури „Степ", а в „Дзвінку" — кілька віршованих дрібниць.

У листах того-ж-таки 1889 р. знаходимо згадки про поему, що задумав Манжура; вона повинна була охопити цілий рік селянина, з його святами, радощами та недолею. Потебня, що дуже цінував у Манжурі знання селянського побуту, заохочував його до роботи над цією поемою. „По вашему приговору, — писав Манжура з цього приводу, — я эту свою дидактическую (какъ я ее называю) поэму продолжу и „воспою" печеніе хрестівъ и отправку съ ними въ поле на середохрестній, Теплого Олексу, Благовіщення, какъ день выставки пчелъ, для котораго я думаю перевести некрасовскую „Притчу о пчелахъ" и, наконецъ, Благовіститель (26 марта), день для бабъ очень важный — они на него непремѣнно сѣютъ первую розсаду"[1]). Не знаємо, чи була ця поема скінчена: здається, й самої поеми не було, і Манжура тільки називав так кілька поезій, звязаних загальною, „дидактичною" темою. Поміж Манжуриних рукописів у паперах Потебні знайшлися такі поезії: „Теплого Олекси", „Благовіщення (з Некрасова)", „Явдокії (1-е марта)", „Сорок святих".

З листів Манжуриних наведу ще двоє уривків, що мають значіння для характеристики поетової творчости. Перший стосується провінціялізмів, що становлять характерну властивість мови у Манжури. Потебня,

[1]) Лист з 14 березня 1889 р.

познайомившись з його віршами, мабуть, зробив йому докір за провінціялізми, і поет відповідає: „...здѣсь была съ моей стороны нѣкоторая цѣль; именно, услыша новое слово, я заносилъ его въ разсказъ, чтобы оно не затерялось для всеобщаго свѣдѣнія“. Завважимо тут, що ця властивість поетичної мови в нашого поета причинилася до докорів од деяких критиків (напр., Б. Грінченка в „Зорі“, 1889, ст. 235), ніби-то Манжура не знає української мови. — Другий уривок торкається надзвичайно цікавого питання про теми так званої „народньої“ селянської літератури, питання, що як-раз того часу було надзвичайно актуальним. „По моимъ наблюденіямъ, — пише Манжура, — настоящій народъ, какъ бы разсказъ ни былъ хорошъ, какъ бы тема его ни была гуманна, но только лишь содержаніе его взято будетъ изъ житейской прозы, скучаетъ надъ ними. Симпатичные разсказы Мордовцева, Марка Вовчка, особенно, идилліи Ганны Барвинокъ — проходятъ безслѣдно, тогда какъ фантастично-юмористичные разсказы Квитки, Стороженка, Кулиша и др. заставляютъ слушателей воодушевляться и увлекаться разсказами“ [1]). Ця думка людини, що більшу частину життя прожила в безперестанній живій сполуці з „настоящимъ народомъ“, варта уваги; вона-ж пояснює, чому сам Манжура в своїх великих творах, призначених для того-ж-таки народу, завсіди бере за основу фантастичний сюжет, що на йому вже він мережає багато історичних та побутових подробиць.

Вже я не раз згадував про те, що Потебня був високої думки про Манжуру, як поета. М. Ф. Сумцов у цитованій статті каже, що „кромѣ чистоты языка, въ стихотвореніяхъ Манжуры Потебню привлекала ихъ оригинальность, отсутствіе подражательности, искренность одушевленія, разнообразіе образовъ и, главное, ихъ мужественный стиль, столь рѣдкій и исключительный въ мягкой, женственно-сентиментальной малорусской литературѣ“. Але, окрім того, дуже цінив Потебня лінгвістичні знання поетові, головним чином, звичайно, добре знання української мови, і не раз удавався до його по вказівки в питаннях, що його цікавили. Так, в одному з перших листів, Манжура з'ясовує вислів „поле лиліє“, що цікавив Потебню і що трапляється у думі „О побѣгѣ трехъ братьевъ“. „Не будетъ ли это здравствующее и нынѣ слово „лиліти“, т. е. волноваться, переливаясь при тихомъ вѣткѣ, то свѣтлой, то темной полосой. Напр. говорятъ „гречки лиліють“, т. е. волнуются при хорошей погодѣ, причемъ „одна смуга — аж ворона, а друга — сиза“. В той же думѣ, запи-

[1]) Лист з 17 березня 1886 р. Пор. у листі до М. Ф. Сумцова: „Наблюдая за чтеніемъ народомъ различныхъ метеликів, я замѣтилъ, что симпатичные разсказы, напр., Мордовцева „Дзвонар“ и „Солдатка“, а также оповідання Марка Вовчка и другія подобныя наводятъ на настоящій народъ при чтеніи чуть ли не сонъ. А между тѣмъ, разсказы Стороженка и Квитки одушевляютъ слушателей, заставляютъ смѣяться и увлекаться. Поэтому, какъ бы ни была хороша и гуманна тема, коль скоро лишь она, взята изъ прозы жизни, — она не представляетъ для мужика никакого интереса и не оправдываетъ своего назначенія, такъ какъ онъ пропускаетъ ее рѣшительно мимо ушей“ („Изъ украинской старины“).

санной Кулишемъ, встрѣчается выраженіе „поки сонце обизпріє“. Кто-то, чуть ли не Антоновичъ и Драгомановъ, перепечатывая его, передѣлали въ „обвитріе“. Такой произволъ не имѣетъ основаній, такъ какъ слово это во формѣ „обиздріти“ существуетъ около Днѣпра и теперь. Напр., говорятъ „нехай сонце обиздріе“, т. е. это будетъ то именно время, когда сойдетъ роса съ травы“ [1]). До своїх поезій, що їх він посилав до Потебні, Манжура часто-густо додавав просторі філологічні та історично-етнографічні коментарі. Наведемо деякі з них. Ось, наприклад, пояснінння слова „Келеберда“: „хотя и извѣстное въ исторіи и географіи мѣсто, но мнѣ оно кажется общимъ, въ родѣ „Савуръ-могила“. Встрѣчается оно часто въ нѣкоторыхъ пѣсняхъ, напр. о Морозенкѣ. Кстати объ этой пѣснѣ. Антоновичъ и др. — да и Костомаровъ — относятъ ее къ эпохѣ Б. Хмельницкаго, другіе же считаютъ просто бытовой пѣсней, описывающей смерть козака. Въ моемъ сборникѣ можете увидѣть варіантъ ея съ такимъ началомъ (передаю по памяти): „Пише Государ листа — а живите, славні українці, не бійтесь нічого: звоював Государ Шведа ще й запорожже много“. Далѣе мѣсто смерти Морозенка купно съ Савуръ-могилой наз. Чорна долина. Все это указываетъ (Шведы, разореніе Запорожья) на эпоху Петра Великаго, особенно же Черная долина, гдѣ былъ окруженъ и запертъ Петръ въ свой неудачный Прутскій походъ. Мало того, — въ каждомъ изъ извѣстныхъ варіантовъ есть фраза „Турок з Шведом бьється“ (какъ союзники, а не противники, замѣчу). Я писалъ о своихъ предположеніяхъ въ Кіевскую Старину, но тамъ не обратили на это вниманія“ [2]).

Цими даними обмежимось у цьому етюдові. Ми навмисне обминали недавню велику біографічну розвідку Мих. Мочульського „Іван Манжура, український поет-етнограф“ [3]): не роблячи будь-яких загальних висновків, ми хотіли подати кілька причинків до майбутньої роботи про поета-бідолаху. Гадаємо, що чекати такої роботи довго не доведеться.

Ярема Айзенштокъ.

---

[1]) Листа не датовано; певно з початку р. 1886.

[2]) З „виясів“ до балади „Ренегат“

[3]) Україна, 1926, кн. 5, стор. 23—59.

О. О. Потебня та сучасна синтакса.

Тепер, коли ми вже одійшли далеко від першої праці О. О. Потебні, в якій він виявляв свої загальні погляди на мову, коли ми тепер маємо перед себе вже довгу історію російського мовознавства, на якому відбилася ця перша дуже важлива праця Потебні „Мысль и языкъ“ — ми вже можемо більш-менш об'єктивно відзначити не тільки її позитивні, але й негативні сторони. Ми можемо тепер оцінити її в звязку з дальшими працями Потебні, що мали й мають величезне значіння в історії науки мовознавства.

„Мысль и языкъ“ це тільки початок дослідчої діяльности Потебні. Цей початок дуже важливий тому, що від нього вже йдуть глибокі дослідження Потебні, що мали за свою мету докладне дослідження російської, або правильніше — руської синтакси. Коли-б Потебня написав тільки „Мысль и языкъ“, то значіння цієї праці не було-б таким величезним, як воно є, коли ми розглядаємо цей твір як початок дальшої його дослідчої діяльности.

Перш як приступити до самостійної дослідчої роботи над історією рос. мови, Потебня зробив підсумки новішої тоді німецької лінгвістичної та психологічної літератури. Проаналізувавши тодішні системи, він вже в першій своїй праці на підставі оцієї німецької літератури оформив свої думки на процес утворення та розвитку мови в її стосунках що-до мислення.

Основні думки Потебні, виявлені в праці „Мысль и языкъ“, мали дальший розвиток, а иноді тільки дальші підтвердження в його працях, як „Изъ записокъ по русской грамматикѣ“ та инш. Потебня йшов за своїми німецькими взірцями, але він і розвинув це чуже, вклав багато свого й яскраво показав, розгорнув перед нами процес розвитку нашої мови.

Лінгвістичні праці Потебні мають за свою мету перш за все висвітлити картину поступової зміни нашого речення, будови нашої синтакси. Запозичивши ідею мови як живого організму, Потебні пощастило дуже тонко провести еволюційний характер у цій мові двох елементів — самої мови та нашої думки. Коли все рухається, коли в цьому рухові не можна часто відокремити, що превалює думка або мова — язик у дальшій творчості, то хоч трохи виявити, висвітлити оці взаємини і намагався в своїх дослідах Потебня. Тут часто й дрібниця грала велику

ролю і ця дрібниця — маленька риса в історії мовних переходів речення давала матеріял для широких перспектив.

І в „Мысль и языкъ“ і в дальших працях Потебні ми бачимо оце сполучення спостережень лінгвіста та спостережень глибокого психолога. Ми стоїмо тут на ґрунті історичного психологізму, що допомагає дослідникові зрозуміти явища сучасні в мові та явища далекого минулого, але розуміти ті явища після того, як він глибоко ввійшов у дослідження сучасного та минулого. Я підкреслюю оцю особливість наукової творчости Потебні тому, що в нашій сучасній науковій літературі ми бачимо намагання це розмежувати.

Розглядаючи зміну будови речення в звязку з зміною світогляду, Потебня дав дуже цінну теорію про життя граматичних категорій. Між цими граматичними категоріями та реченнями, — тепер і раніше виявилась така-ж різниця, як між попереднім та теперішним світоглядом. Граматика набуває якоїсь свіжої сили, це вже не мертва схоластика середньовічних вчених та їх новіших наслідувачів, що багато зберегли від цього напрямку, — граматика дає нам закони мови, а ці закони призводять протягом часу до різних виявлень. Але тут П. дав тільки стимули до дальшого дослідження, він не дав тут такої вже системи, яку можна було-б перенести на практичний ґрунт вивчення синтакси. Недорозвинуте вчення з одного боку, з другого — не особливо вдалі спроби вже практичних наслідувачів думок П. перенести на практичну синтаксу його погляди викликали та викликають заперечення проти основного підходу П.

Треба розрізняти — дослідження Потебні синтаксичних законів на підставі історичного підходу до зміни речення та його спроби дати визначення частин мови та членів речення. Відділяючи сучасний стан мови та речення, застосовуючи це до синтакси, П. розмежовував синтаксу від етимології і до терміну останньої П. долучав поняття історії синтактичних явищ. Отже він відокремлював „описаніе“ та „исторію“, але в дослідах синтактичних явищ він не був на позиції сучасного синхроніста, що йдучи шляхом свого вчителя відомого дослідника де-Сосюра, буде суворо намагатися, щоб так зване синхроністичне вивчення відділити від діяхронічного. Багато вказівок давало при вивченні сучасного минуле і через сполучення цього минулого та сучасного Потебні вдалося багато показати нам у сучасному. Я сказав-би, що сукупність праць Потебні, його підхід до аналізи мови, який назвав-би я підходом історичного психологізму, розбиває ту новітню теорію, яку провадив де-Сосюр, а за ним тепер його учні, які мусять підійти з суворою критикою до праць Потебні. Потебня з'ясував явища сучасної літературної мови, не тільки підходячи до вивчення історичного процесу речення, але він широко користувавсь сучасним матеріялом з різних галузів — він не відокремлював за „речевыми установками“ різні верстви та не аналізував їх окремо — факти народньої мови давали йому прекрасний матеріял, щоб з'ясувати факти мови літературної та навпаки.

Не можна не погодитися з багатьома теоретичними висновками, що ми знаходимо у де-Сосюра та його учнів (особливо Байї та Шеcегея), але коли ми переходимо до практики, то ці теоретичні думки або не можуть бути виконані, або вони зовсім непрактичні. А потім щоб встановити різні верстви мови, щоб розрізнити „живі" та „непродуктивні" форми, щоб виявити відтінки значінь з логічного погляду однакових зворотів та инш. — потрібна інтенсивна праця над окремими мовними явищами, треба вивчати їх не тільки сучасність, але й корені в минулому, які допоможуть вирішити ці питання об'єктивно, науково, а не на підставі тільки суб'єктивізації, яка виявляється й в інтроспекції — основному принципові синхроністичної теорії. Ось-же знов треба тут робити так, як робив у своїх дослідах Потебня.

Коли провадити всю систему Сосюра послідовно, то на практиці ми знов повертаємось до тонких логічних розподілів з одного боку, з другого — до панування етикеток-наліпок.

І ось у російській практичній літературі ми маємо вже спробу провести систему де-Сосюра. Маю на увазі підручник Карцевського. Цей підручник „Повторительный курс русской грамматики" нещодавно вийшов друком (1928 р.).

У передмові до підручника проф. Пєшковський так цей підручник характеризує: „глубокая продуманность содержания, доведенная до изящества, строгость и цельность проводимой системы, предельно ясное и талантливое сжатое изложение..." Автор Карцевський теж у передмові зазначає, що „взгляды которого (Пєшковського) ему очень близки". І той-же автор нещодавно в одній своїй критиці зазначив, що Пєшковський не розуміє системи мови.

Очевидячки, Пєшковський, що давав напрямок практичній граматиці й намагавсь сполучити „системи" Потебні та Фортунатова, тепер вже фундаментально перероблює свій „Русский синтаксис в научном освещении", який має вийти з виданням. Щоб хоч трошки обізнатися з практичними висновками нової книжки, а з тим і нової системи — наведу кілька уривків що-до визначення речення. — „Синтагма, в которой имеется предикат или его инфинитивный эквивалент, называется предложением". „Такие комбинации определяемого и определяющего называются синтагмами произв. слова — водовоз, домик...)". „Те же отношения определяемого и определяющего могут быть выражены целыми словами, а не частями слов". „Синтагматическое сочетание слов является внешней синтагмою по отношению к внутренней синтагме, заключенной в слове". „Итак, синтагматическое отношение внутри фразы сводится к следующим типам: I абсолютное определяемое, II предикативное определяющее: a. согласованное, b. управляемое, c. примыкающее и III Непредикативные определяющие: 1 согласуемое, 2 управляемое, 3 примыкающее...".

Очевидячки, теорії де-Сосюра поширюватимуться в сучасній синтаксі: це стоїть у звязку з поширенням його ідей взагалі і в инших галузях мовознавства, де він особливо працював — отже синтакси він тільки

торкався. За це свідчить вже те, що ми знаходимо в новіших працях Дурнова, Селіщева та инш. Але і в инших галузях мовознавства часто ми можемо підмітити теоретичність думок Сосюра.

„Покійний лінгвіст-мислитель, один з найбільших учених умів віку обезсмертив в історії науки своє ім'я тим, що відкрив відмінність речення та відзначив той напрямок, за яким воно відмінюється. Його глибокі дослідження синтакси були відповіддю на питання, які він сам так формулював: як і куди розвиток мови веде людську думку. Цілком увійшовши в дослідження еволюції людської мови та думки, він скептично та негативно ставився до загальних визначень, що ігнорують засади розвитку й дають загальну та закам'янілу формулу для явища, яке відмінюється... Протест Потебні проти загальних та закам'янілих визначень речення виходив з того почуття, яке утворилося-б в ученого зоолого-трансформіста, що цілковито зайшов у глибокі дослідження, які його захоплюють, дослідження відмінности видів. Так ось, коли-б такого вченого відірвали від його праці та поставили-б йому запитання, яке на його погляд зовсім зайве: „а скажіть, професоре, що таке тварина взагалі?“ Може, цей зоолог нарешті визнав-би за корисне для пропедевтики та популяризації знаннів дати загальне визначення, що таке тварина, яке по можливості відповідало-б сучасному станові зоології. Але, здається, ми не помилимося, коли скажемо, що в природознавстві попередні загальні визначення далеко не мають такого значіння, яке вони мають у психологічних науках. У цих останніх занадто важливо на початку відмежувати ту галузь, яку ми вивчаємо, від инших...“.

Ось так характеризував Потебню теж покійний тепер проф Овсяніко-Куліковський. Ця характеристика, дуже гарна та правдива, яскраво показує, оскільки сучасна синтакса часто відходить від Потебні. Коли П. давав свої визначення частин мови — він, звичайно, не думав, що ці визначення можуть увійти до практичної граматики. Його, напр., визначення чисто психологічного характеру: „существительное первоначально есть признак заключенный (данный, уже готовый) в чем-то определенном для мысли и без помощи другого слова... прилагательное есть признак данный в чем то, что без помощи другого слова остается со стороны содержания неопределенным“, перш за все намагаються увійти в природу оцих мовних явищ і до цих або таких визначень ми мусимо тепер повертатися, коли вже зневірилися в силі так званої „формальної“ граматики. Проте, П. теж був прихильником формальної граматики, але він не став і не міг стати на такий ґрунт, на якому ми тепер бачимо вже цей напрямок. Продовження визначень П. ми знаходимо у відомих працях проф. Овсяніко-Куліковського. Ці визначення набули тут ще поглиблення в бік психології.

Визначаючи частини мови, П. ґрунтувавсь не тільки на психології, а й на семасіології. Коли він визначав ці частини мови, то у нього ми не знаходимо формальних даних, навіть у такому вигляді, як те давала стара „логічна“ школа. Може, тут відбилося те негативне ставлення, яке виявляв і Потебня і в тому, що не брався за вивчання форми речення

(кажучи-ж про мінімум цього речення — він не давав по суті визначення). Може, П. заздалегідь бачив ті труднощі, що випали на долю пізніше формальній школі, яка тепер заплуталась у визначеннях частин мови, беручи на увагу саму тільки форму.

І треба думати, що тут мало вплив те, що, визначаючи частини мови, П. завсіди наближував їх до членів речення. Він стояв за те, щоб звязати частини мови і члени речення. І ось ці способи наближення, що ми бачимо й у німецького дослідника Дельбрюка, який вже пізніше намагався зробити такі-ж наближення. Те саме тепер ми бачимо й у новішій посмертній праці акад. Шахматова. І коли ці спроби не позначилися в певних рамцях, то теж зрозуміло тому, що при порівнянні частини мови як закам'янілі морфологічні величини, а з другого боку був характер біжучости речення.

Дуже цікаві наближення можна зробити між Потебнею та сучасною синтаксою в галузі визначень частин мови. Ці визначення, як ми знаємо, викликають великі труднощі. І від Потебні, який провів теоретично у свойому досліді точну межу між граматикою, логікою та психологією, ми сподівалися-б суто формального визначення цих частин мови. Але, як ми вже бачили, цього не було. Я навів уже його визначення, ці визначення він робить у I—II частинах своїх славетних Записок по р. грам., у III частині тих-же Записок, виданих вже по його смерті, ми бачимо прямий нахил до логіки. Тут вже речівник виступає як назва речи, прикметник відповідає якості, дієслово — дії. Тепер, коли ми звертаємося до сучасної синтакси, то бачимо, або формальні визначення, які цілком не можуть нас завдовольнити, тому що вони цілком не охоплюють граматичного матеріялу, або визначення психологічного та логічного характеру. Досить у даному разі пригадати нещодавно надруковану працю акад. Шахматова.

Коли нападають тепер на Потебню, що він провадив виключно предикативність дієслів, то тут мають на увазі ту головну думку, яку провадив П. в I—II „Из записок по р. грам", проте в пізнішій праці — III томі „Из зап. по рус. грам." він вже відходить від цієї думки тому, що провадить думку про особливу предикативність імени в старовину, та про залишки цієї предикативности навіть у новітні часи. Тут вже П. говорить про те, що речівник виступає в ролі атрибуту, яка атрибутивність є знов покажчик старих часів.

Коли частини мови змінюють свої форми, коли вони виступають одна в ролі другої — то звичайно треба було-б підкреслити перше місце чисто синтактичних особливостей, функціональні дані — предикативність, атрибутивність та субстанціональність. Сьогочасний стан мови дає нам цілу низку таких речень, що мають ім'я як предикат або атрибут, прикметник виступає як предикат або як субстанція. Чому-ж тоді не можна сказати, що й дієслівні форми можуть мати такі функції і чому не можна сказати, що інфінітив виступає як субстанція, проти чого був так Потебня.

Варто тут-же зазначити, оскільки ми бачимо у Потебні визначення окремих частин мови виразніші, ніж те дає нам сучасність, яка стоїть тільки на підставі сучасного вивчення мови. Ось — займенник. Потебня дуже тонко визначив природу оцієї граматичної категорії, яка, на його думку, не визначала субстанції окремо від атрибуту, а визначала „цельное восприятие". Оці займенні корені він протиставляв йменню — дієслову. Тут Потебня не обмежувався тільки формальними особливостями — він не переносив нашого сучасного погляду на цю частину мови. Порівняймо тепер з тим, що каже у своїй статті про частини мови проф. Щерба, і ми побачимо, що погляд Потебні ширше охоплював цю граматичну категорію: „все перечисленные слова, себ-то: я, каждый, все... составляют, конечно, по содержанию обозначаемых ими понятий особую группу местоименных существительных; так как содержание это крайне бедно и состоит в каждом случае из одного очень неопределенного признака. Формально они объединяются невозможностью их определить предшествующим прилагательным: нельзя сказать добрый я, славный некто и т. д. Что касается формы склонения, то они не являются одинаковыми у всех слов группы и потому не выразительны. Прежнее состояние языка с явным местоименным склонением, выражавшим противоположение группы местоимений группе имен (существительных и прилагательных), давно разрушено" (не зовсім так). „Русская речь" (Ленінград 1928).

Потебня не підходив так просто до дієприкметників, що вони „теряя свою глагольность, становятся простыми прилагательными" (Щерба, тамтаки, 14) — у нього ми знаходимо оригінальний погляд, що дієприкметники стоять посередині між дієсловом та йменням. І ось історія цієї частини мови показує, що одні дієприкметники пішли у своїому розвиткові нахиляючись до йменння, інші в бік дієслова. Утворення апозиції багато залежало від взаємин поміж суто предикативними формами дієслівности та неначе другорядної предикативности.

Оскільки безпорадне становище наше, коли ми підходимо до аналізи нашої мови тільки з погляду сучасности й відмовляємося від заповітів Потебні, показують наочно слова того-ж сучасного дослідника, до яких, звичайно, не міг-би приєднатися Потебня: „исторические причины таких странных конструкций известны (справа йде про такі звороти, як — пять книг, с пятью книгами...); сейчас эти конструкции бессмысленные и являются пережитками, однако утилизируются языком для обозначения особой категории, которую, конечно, лишь насилуя непосредственное языковое чутье, можно смешивать с существительными" (Щерба, там-же 16).

Тонке почуття мови примушувало П. відділяти інфінітив як окрему частину мови, що ця частина мови стоїть ближче до дієслова, ніж до речівника. Тому він думав, що інфінітиву належить якесь місце близьке до предикативности — казав, що інфінітив другорядний предикат. Тут може й не все було правильно, може виявилась якась непослідовність та позначився вплив Штейнталя, але у всякому разі не можна погодитися з тим, що ми маємо у проф. Щерби про спроби виділити

інфінітив як окрему частину мови: „между прочим попытка некоторых русских грамматистов последнего времени (отже — не тільки останнього часу) представить инфинитив, как особую от глагола „часть речи", конечно, абсолютно неудачна, противореча естественному языковому чутью, для которого идти и иду являются формами одного и того же слова" (19).

Потебня виділив звязку як окрему частину мови й мотивував це так: „предикативная связь есть грамматическая форма личного глагола, есть то, почему этот глагол есть глагол, а не другая часть речи, связка же есть особая часть слова, но важное не само по себе, а как средство присоединения аттрибута к подлежащему". І з дальшого ми бачимо — порівняння з переходом прислівників у прийменники. Тепер що-ж ми бачимо в новішій праці проф. Щерби — він визнає вже „связки", хоч, точно кажучи, як сам говорить, є одна тільки звязка быть, але він визнає, що форми цієї звязки „служат в данном случае главным образом для выражения времени", а потім до звязок він відносить і „это", хоч сами написання цього это з попередньою рискою мусіли-б показувати на різниці „связок". Багато матеріялу дала прекрасна аналіза Потебні звязки есть для новішої вже синтакси Пєшковського.

Коли передивляєшся й тепер ті сторінки, які присвячені у Потебні інструменталю, то бачиш, як докладно висвітлював це питання дослідник. Це ціла монографія. Потебня мав на меті розглянути всі види інструменталя, намагався дати вже в генетичному звязку всі вже тепер розрізнені форми і тому доводилося глибоко входити у визначення цієї форми, наближати різні значіння. Варто порівняти ту роботу, напр., до роботи пізнішої проф. Вондрака у його Altkirchensl. Grammatik та Vergl. Slav. gram. (II), який вже пізніше хтів дати порівняльну оцінку цієї форми, щоб цілком приєднатися перш за все до методи роботи Потебні. Особливо тепер варто порівняти з працею, що нещодавно вийшла в нашій українській науковій літературі — з статтею О. Патокової (Наукові зап. харк. наук.-досл. катедри, 1927), де між иншим сказано, що Потебня „торкається" цього питання. Ні, Потебня не „торкається", — він, як я сказав, дає маленьку монографію не тільки на „510 сторінці". Правда ця стаття О. Патокової тільки ще автореферат з її великої праці, в якій вона простудіювала величезну літературу від старого часу до теперішнього, а Потебня та Овсяніко-Куліковський „спиняються тільки на двох моментах розвитку присудкового інструменталю" — але висновків у Потебні та Овсяніко-Куліковського більше ніж у новій статті, авторці нової статті доводиться також повторювати те, що зроблено було у цих дослідників. Деякі нові спостереження ми знаходимо в новій статті Френкеля, яку теж треба було-б використати, але цього ми не бачимо в статті Патокової. Ми бачимо тут і неправильні зовсім вказівки на пам'ятки старовини (напр., про те, що в старослов. пам'ятках не було випадків інструменталю предик. — треба було звернутися до загальних курсів старослов. мови — мойого або Вондрака, де є відділи синтакси, щоб побачити неправильність такого твердження, а з нього йде ще низка тверджень).

Я тому тут так докладно спинився на цій статті, що нашій українській науковій літературі треба перш за все звертатися, як до основи своєї — до праць Потебні. Тоді може і методологічний підхід буде кращий. Тут маю на увазі не тільки оцю статтю, але й статті проф. Сулими у тій-же книжці, де й стаття О. Патокової, а також в инших місцях (статті, що мають за свою мету досліджувати певні дієслівні форми). Автор обмежується у своїх дослідах головніше статистичним матеріялом, а проте у Потебні вже ми знаходимо висновки, які могли-б допомогти авторові у тому, щоб розвязати те або те питання, або иноді йти і правильнішою дорогою в своїх дослідах. Ми не можемо-ж тепер обмежуватися описовим матеріялом — у нашій науковій літературі були вже такі роботи, які являлись та являються якимись інвентарями, або „магазинами" прикладів — такі синтактичні спроби архівні, вони не мають для життя значіння, не мають вони значіння і в процесі наукового розроблення тому, що новий дослідник не буде користуватися з чужого матеріялу, а знов буде проробляти оцю чорнову роботу, якою для нього буде така праця його попередника.

Потебня багато зробив не тільки для рос. синтакси, але його робота цілком мусить стати основою для роботи над українською синтаксою, тому що він користувавсь з одного боку періодом спільним для укр. та рос. синтакси, а потім він багато скористував з чисто укр. народнього матеріялу.

При аналізі будови нашого речення мають велике значіння так звані безсуб'єктні або безособові речення. Вони в контрасті з звичайними, або, як кажуть „нормальними", двохскладовими реченнями — дають перш за все засади для різних визначень, з одного боку речень, з другого — для різних гіпотез про історію речення взагалі. Потебня, аналізуючи безособові речення, використав багато матеріялу, і він, здається, дав найкращу гіпотезу про взаємини особових та безособових речень. Коли тепер новий дослідник небіжчик акад. Шахматов підійшов до питання про безособові речення, то він, хоч як намагавсь, не міг обмежуватися тільки багатим матеріялом сучасности, а примушений був звернутися до минулого. І Шахматов не приєднався цілком до Потебні, але не міг не визнати правильности почасти й основного твердження Потебні. А взагалі треба визнати, що ці твердження, що провадив Потебня, полемізуючи особливо з Міклошичем, стояли в звязку з його теорією про поступовий розвиток мови.

Для характеристики будови нашої мови дуже цінні ті завваження, які ми знаходимо у Потебні про паратаксис та гіпотаксис. Тут нам подається яскрава картина, як старий порядок речення мав паратактичний характер і як цей паратактичний характер змінюється через чим-раз більшу та більшу вагу дієслова. Потебня подає нам картину, як попередня будова речення паратаксиса переходить у гіпотаксис. Отже тут могло бути багато цікавого матеріялу для сучасної синтакси, яка в особі деяких формалістів негативно ставиться взагалі до існування з формальної сторони паратаксиса та гіпотаксиса. Тут можна пригадати недавню полеміку, що

провадив Пєшковський проти такого негативного ставлення в синтаксі проф. Петерсона Але доводи проф. Пєшковського, який намагається довести існування паратаксиса та гіпотаксиса, мали-б більше підстави, коли-б вони взяли за основу твердження Потебні. Елементи паратактизму та гіпотактизму в простих синтагмах П. відносив і до таких сполучень як отцовский дом и дом отца — тонкі відтінки різниці яких нам часто не вдається розуміти — Потебня з'ясовував тут на порівнянні вживання прикметникових форм раніше і тепер. У першому звороті він бачив більшу конкретизацію тому, що речівник з родового поняття переходив у видове.

Сучасна синтакса мало не зовсім ще не використала того вчення переходів паратактичних зворотів у гіпотактичні, які часто роблять для нас цілком зрозумілими наші так звані „додаткові" речення, або речення „другорядні". У Потебні ми знаходимо яскраві картини, як поступово з одного старого речення утворились наші два, з другого боку, як так зване „скорочене" речення виникло з члена речення, що мав деяку предикативну силу. Багато речень, які ми зовсім не можемо пояснити, виходячи з сучасної їх форми, набувають ясности, коли ми переглядаємо ті приклади старої мови, які використав Потебня у своїх синтактичних працях. Формальна граматика неспроможна вияснити взаємини між „додатковими", „скороченими" реченнями та реченнями повними, „самостійними". Потебні вдалось цілком ясно показати, що „скорочені" речення є пізнішого походження, ніж так звані повні, що вони не виникли з цих повних. Оцю ідею підхопила раніше і практична російська граматика, але вона її скористала дуже невдало і це скористання для життя не дало позитивних наслідків.

Оцього відділу, дуже важливого в дослідах Потебні, не використала ні українська ні білоруська синтакса. У дуже цінній праці акад. Карського „Бѣлоруссы", т. II, очерки синтаксиса, де автор часто звертається до тверджень Потебні — у відділі додаткових речень нема розвитку думок Потебні на підставі докладного матеріялу білоруської мови. Ця праця акад. Карського, як відомо, є основа дальших вже практичних курсів. Цікавий матеріял дає стаття проф. Вовка-Левановича, який, ідучи за Потебнею та його висновками, досліджує Литовську Метрику з боку форм зложеного майбутнього часу. Тут треба відмітити, що семантична сторона мови дала можливість Потебні піти проти формальної методи в таких, напр., зворотах, у яких він виявляв відмінність між так званою формою дієслова зложеною або описовою. Значіння показало Потебні, що так звані описові форми по суті вже форми одноактові і що в ці одноактові форми поступово переходять форми зложені або складні через те, що значіння так званого допомічного дієслова поступово зникає.

Те, що аналізуючи мовні явища, Потебня особливу звертав увагу на семантику, дало йому можливість підійти до з'ясування в багатьох випадках зміни речення. Оця сторона в галузі зміни семантики у дієслів призвела до ясного уявління порушення первісної згоджености та пере-

ходу до керування, або иноді давала якесь середнє місце між цими законами синтакси. Коли ми візьмемо, я сказав-би, широкий погляд Потебні на відмінки та порівняємо до тієї вузькости, яка виявляється в новіших підходах формальної школи — ми мусимо сказати, що треба повернутися до поглядів Потебні — ці погляди дадуть нам правильне поняття, що таке синтактична форма та яка відмінність синтактичної форми від форми морфологічної, на підставі якої виключно стоять формалісти. Тут має величезне значіння та „внутрішня форма слова", на яку тепер знов звернули особливу увагу — звернули увагу не тільки філологи, але й психологи, логики та філософи. Пригадаймо праці Вундта, Фослера, Бенедетто Кроче й нещодавні праці в рос. літературі проф. Шпета та Лосєва.

Чого-ж ми мусимо та можемо вимагати від сучасної синтакси? І для окремих дослідів сучасної синтакси і потім для того, щоб скласти нарешті підручник, який мав-би справжнє життьове значіння, треба перш за все заглиблюватися в психологію мови, треба не тільки перелічувати факти вживання мовних форм, а знаходити те, що керує та керувало різними змінами. Ось це поглиблення в психіку мови та її історію — історію змін, які допомагають розуміти сучасне — ми бачимо, особливо просякає праці Потебні. На цих працях ми можемо й тепер рекомендувати виховувати своє вивчення будови речення. Аналізуючи багато матеріялу з різних мов, різних періодів, Потебня вмів у цьому різноманітному матеріялі знайти такі нитки, що дали йому можливість шляхом індукції, а потім і шляхом інтуїції дійти важливих філософічних узагальнень що-до мови. Той закон компактности, що характеризує нашу мову, порівнюючи до старої, більше неначе розкиданої, що вивів Потебня, спостерегаючи чим-раз більшу вагу предикативности, був звязаний у нього з будуванням цілого світогляду. На підставі вже філософічно-лінгвістичної думки ми бачимо картину, яка яскраво вже виявляє нам, як поступово речення субстанційного характеру переходить у речення дієслівного характеру. І оці спостереження можуть дати нам прекрасне знаряддя, щоб і в нашій сучасній мові підшукати такі-ж процеси тому, що сучасна мова складається з різноманітних, різнофарбних течій — тут багато ще ми знаходимо лишків старовини.

Ми тепер на роздоріжжі і це особливо шкодить нашій школі. Нам треба буде встановити тут деякі певні рамці, певні методи, підходи, треба дати нашій школі живу, близьку до науки синтаксу. І ось тут пригадується те, що було так нещодавно в англійській школі. В англійській навчальній літературі при викладанні різних мов граматична термінологія набула таких різних форм, що стан зробився неможливим. І протягом $3^1/_2$ років ішла робота різних англійських асоціяцій, щоб утворити однакову термінологію, спростити її (1909—11). Але те, що зроблено там, не може бути для нас зразком: у виробленій одностайності не було наукового підходу — тут важила тільки практичність, що не вважала на вимоги науковости. Варто пригадати тут дещо з того, що було тут прийнято, щоб побачити, скільки було тут старого, проти чого так боровся й у нас

Потебня (що таке речення — слово або група слів, через них ми даємо свою гадку; підмет — це слово або група слів, що визначають особу або річ, що про неї говорить присудок; присудок — це все те, що говоримо про особу або річ, що означено в підметі...). Ці логічні паліятиви для нас були вже застарілі в той вже час, коли вони вийшли, ми не могли та й не можемо повертатися до часів Буслаєва: після нього був Потебня.

Проф. Микола Грунський.

ДОДАТОК.

25 лютого 1928 р. у Харкові в Інституті Нар. Осв. ім. Потебні відбулося прилюдне засідання науково-дослідчих катедр — історії укр. культури ім. акад. Багалія, мовознавства, літературознавства та зах.-европейської культури, присвячене вшануванню пам'яти О. Потебні.

Бувши запрошений на це засідання від Головнауки, я зачитав тут вищенаведену доповідь „Потебня та сучасна синтакса". Доповідь моя коротенька, але її довелось ще вкоротити тому, що на засіданні було ще багато доповідів. Були такі доповіді: „Погляди О. О. Потебні на ролю національної мови в утворенні культури" ак. Д. І. Багалія, „Ранні роботи Потебні етнографічно-етнологічного характеру" проф. О. В. Ветухова, „Проблема двохмовности у Потебні" проф. Л. А. Булаховського, „Потебня як дослідник української мови" проф. О. Синявського, „Об основных положениях поэтики у Потебні" Б. А. Лезіна, „Мысль и язык" как характерный памятник своей эпохи" Райнова, „Спогади сучасника" Ф. В. Піснячевського, „Заветы Потебни научным работникам" В. І. Харціева.

Всі ці доповіді давали дуже цінний матеріял, щоб освітлити наукову діяльність О. О. Потебні. Доповідь Піснячевського намалювала дуже яскраво — можна сказати, художньо — самий образ Потебні. Треба сподіватися, що всі ці доповіді будуть надруковані і тим збагатиться наукова література про Потебню.

Тут спинюсь тільки на одному місці доповіди Т. Райнова, тому що це місце зачіпає питання, яке і я зачепив у своїй доповіді — про значіння „Мысль и язык" (власне кажучи, у Райнова про „Мысль и язык" ми знаходимо дуже мало матеріялу — доповідь дає матеріял для характеристики рос. філософії 50—60 років). Райнов ставить собі за мету дати аналізу філософського мислення Потебні і намагається встановити, що Потебня далеко відійшов від свого часу як філософ-мислитель. „Мысль и язык" уважає Р. за класичну філософічну книгу. До не він прикладає слова Фета про поезію Тютчева: „Вот это книга небольшая — томов премногих тяжеле". Загальна теорія мови дана тут, як ні в одній книжці пізніше. Тут виявляється така інтенсивна думка, таке класичне сполучення широкої думки з її глибиною, що це виключне явище в філософії російській 50—60 років. Якась дивна сила цієї думки була стимулом далі цілої естетично-філософічної школи в Росії. Ця книжка утворила „потебніянство", а також і стимулувала консолідацію „антипотебніянства". Викликаючи проти себе боротьбу філософічна книжка Потебні була й для антипотебніянства фактором, що організував — оця книжка 25—26-літнього філософа Потебні.

Пригадаємо тут слова самого Потебні, які, між иншим, наводить і Т. Райнов, що завдання „Мысли и языка" — „изложить некоторые черты той теории языка, основателем коей может считаться Гумбольдт", а також додаткові слова й Райнова — „да и сама книга может представиться, действительно, изложением Гумбольдта и его немецких толкователей 50—60 годов". А ще додамо з свого боку не тільки „толкователей, а й инших представників німецької лінгвістичної та філософічно-психологічної думки

і тоді у нас буде правильний погляд на книжку, яка — повторюємо свою думку — набуває особливої вартости та цінности особливо в звязку з дальшими працями Потебні.

Дослідникові, який оцінює „Мысль и язык“, конче потрібно зробити докладну аналізу що-до залежности цієї праці від думок Гумбольдта. Недарма і сам Потебня висловив своє ставлення до Гумбольдта, так порівнюючи його з Бекером: „первый великий мыслитель, который постоянно чувствует, что могучие порывы его мысли бессильны перед трудностью задачи, второй в нескольких мелких фразах видит ключ ко всем тайнам жизни и языка; первый, заблуждаясь, указывает новые пути науке, а второй только на себе доказывает негодность старых“...

Дещо про стан славістики на Заході.

Після світової війни та революції держави й народи романської та германської Західньої Европи дуже зацікавилися слов'янством. Це позначилося й на справі всебічних дослідів над слов'янським світом: побільшало студій в усіх ділянках слов'янознавства. Тут ми одзначимо тільки те, що менше відомо нашому читачеві, а саме — сучасне становище славістики у Франції, Англії, почасти Італії, не кажучи за Німеччину, бо про цю країну давно вже відомо, як про один з найбільших осередків виучування слов'янства: німці вже здавна передбачливо заходилися пильно та ґрунтовно виучувати слов'янське плім'я, що споконвіку стояло на шляху як мирної так і воєнної експансії германців на схід, так званого „Drang nach Osten". Тим-то й німецька наука в Західній Европі віддавна стояла була попереду, як-найуважливіше виучуючи слов'янство. Напр., дуже довго, протягом трохи чи не цілого півстоліття найкращий журнал славістики виходив німецькою мовою. Отож довший час німецька мова відограваля ролю, так-би мовити, посередника для межислов'янських наукових звязків і стосунків. Зазначений часопис то був, як відомо, славнозвісний Яґічів „Archiv für Slavische Philologie". Цікаво, що в історії видання цього найважливішого наукового органу славістики був момент, коли його легко можна було, аби-б добра воля та бажання, перевести на слов'янський мовний ґрунт. Та зробити цього не пощастило і то через дивну причину. Що правда, її легко пояснити тодішніми політичними й суспільними стосунками та поглядами російського уряду. Сам небіжчик Яґіч так розповідав про цю цікаву пригоду в першому випуску допіру заснованого тоді в чеській Празі слов'янського журналу „Slavia", неначе-б заступника „Archiv'а", що загинув у хвилях революційних подій. „Slavia" повстала природньо як неминуче потрібний під той час орган славістики, що нею надзвичайно зацікавилися тоді на Заході Европи [1]); тим-то вона й містила на своїх сторінках статті не тільки поширенішими слов'янськими мовами, ба й французькою та німецькою. Через те, отож, так палко та щиро й вітав Яґіч нове славістичне періодичне видання, на-

[1]) Див., між иншим, у цій справі статтю С. П. Обнорського з приводу „Исторической грамматики русскаго языка" Карла І. Мейера — Historische Grammatik der russischen Sprache" в „Известиях Отделения Русского языка и словесности Акад. Наук СССР", т. XXX, 1925.

ступника його „Archiv'a". У своїй вступній статті до першого випуску нового журналу він між иншим пояснив, чом відомий славіст увесь час видавав був усеслов'янський науковий часопис не инакшою якою, а саме німецькою мовою і цим буцім-то надав міжслов'янського значіння цій мові, дарма що вона була знаряддям думки того народу, який раз-у-раз ворогував з слов'янами. Як відомо здавна, мало не ввесь час, поки існував „Archiv", не одного разу закидали це Яґічеві. Отож його стаття в „Slavia", нарешті, з'ясувала непорозуміння й зняла з поважного славіста незаслужене обвинувачення. Ми теж довго не знали, чим пояснити цю загадку, й допіру від самого Яґіча, зустрівшись якось із ним у Празі, дещо були про неї довідалися. Проте ми дуже добре знали, що обставини справи залишилися нез'ясовані, ба навіть були за таємницю для багатьох инших славістів. Тепер, як то кажуть, „urbi et orbi" всі складні обставини в історії видання Яґічевого „Archiv'a" з'ясовано й з них живовидячки виявилося, як мало було рації робити Яґічеві отії закиди. Виявилося, що шановний редактор „Archiv'a" на видання його своїх коштів не мав. Отож, переїхавши з Берліну до Петербургу, як член Російської Академії Наук і професор університету на місце померлого незадовго перед тим І. І. Срезневського, він надумавсь був почати нове всеслов'янське наукове видання замість „Archiv'a", що мав припинитися. Видання це мала фінансувати російська Академія Наук. Та не так склалося, як жадалося. У докладній розмові його з цього приводу з акад. Я. К. Гротом виявилося, що сила не в коштах, які Академія залюбки була-б дала, аби всеслов'янський науковий часопис видавати в Петербурзі й не в німецькій одежі. Сила була в тому, що уряд неодмінно хтів змінити саму програму журналу; це його бажання викликали різні тодішні політичні міркування й вузькі громадські погляди. На це Яґіч, певна річ, не міг пристати. Вимагали, наприклад, щоб у цьому виданні, всупереч його всеслов'янському характерові й значінню, не вміщувано статтів польських та „малорусскихъ", хоч-би вони були й найнауковіші; можливо, каже Грот, що ці статті доводилося-б навіть подавати на попередню цензуру неодмінному секретареві Академії Наук, а через це, безперечно, повставали-б різні затримки, непорозуміння, прикрості, надто в тих випадках, коли-б ту або ту роботу було написано якоюсь невідомою неодмінному секретареві слов'янською мовою. Отож Яґіч, хоч-не-хоч, мусів знов почати перемови про дальше видання німецького „Архіву слов'янської філології" в Берліні, хоч і як це йому було важко в нових умовах життя та діяльности. Згодом, року 1885 „Архів" знову мало був не припинивсь, коли помер його видавець Реймер, а Ф. Міклошич на Яґічеве прохання знайти нового видавця в Відні, відповів, що такої особи підшукати не може. З величезними труднощами пощастило Яґічеві наладнати цю справу знову в Берліні, і „Archiv" вже аж до самого сумного свого кінця існував далі, мовляв Яґіч, „skromně a nerušeňe". Свої спогади Яґіч присвятив пам'яті своїх співробітників з „Archiv'a" й „Энциклопедіи Славянской Филологіи". Коли вони вмирали, він, як сам визнав, почував себе де-далі все

самотнішим серед таких тяжких для нього й для науки втрат. „Byli mi všichni drazi, želel jsem těžce těch ztrat činily, činily mně rok od roku osamělejším". З великим жалем згадує славетний вчений, коли саме й у якому порядкові втрачав він своїх редакційних співробітників. 1891 р. зазнав він невиджалуваної втрати, коли помер відомий славіст і його навчитель, Фр. Міклошич; 1896 р. помер найулюбленіший Ягічів учень, високо обдарований Ватрослав Облак; 1907 р. померли важливі співробітники: з польського відділу — Неринґ, і з чеського — Ґебауер, а 1906 р. — світовий вчений „věrny přítel" Ягічів, Олексій Михайлович Веселовський. Скоро по тому смерть забрала инших редакційних співробітників — славетного Ф. Т. Фортунатова й Штрекеля; незабаром померли Новакович та Їречек, а ще трохи раніше вийшли з редакції Лескін і Брюкнер... Між живими ще Ягічевими співробітниками в „Архіві" можна згадати ще недавнього юбіляра, що 1927 р. святкував сімдесяті роковини з дня свого народження О. І. Соболевського, тоді Решетара й Юрія Полівку. Закінчує Ягіч свої спогади смутним акордом, кажучи про величезний обопільний вплив і духовне споріднення його й співробітників, що можна бачити хоча-б з сотні збережених у нього листів: „Sta dopisů, které se ješte z valné časti u mně zachovaly, mluvi ke mně ješte dnes vymluvně o našem přátelestvi, o našem duševnim příbuzenstvi. Přijimal jsem od nich velmi často důležité podněty a porzbuzeni, ale mohu snad aspoň o některych z nich předpokladati, že i oni přijmali ode mně. Tyto řadky posvěcuji jejich památce, jež jest tak úzce spojena s „Archivem". Редакція „Славії" додала до цих слів од себе такі, як ознаку глибокої вдячности великому панславістові — чеському народові: „Nestor slavanske filologie si přal, aby tento članek byl tišten česky. Držim da je pristojno, da se u organu, koji izlazi u svijet s velikim žrtvama češke vlade, progovori jezikom češkim, jezikom naroda, iz čije je sredine potekla prva misao i prva djela naše nauke".

На багато гірше перед світовою війною й революцією стояла справа слов'янських виучувань в инших країнах Західньої Европи: Франції, Англії, Італії. Тільки після цих незвичайних подій, що переробили мапу Европи, ці країни, так-би мовити, заворушилися й пильно взялися запорожнювати таку важливу прогалину в їхній науці, політиці й громадськості, як брак точних і різнобічних знаннів про слов'янство. Найбільше енергії поклала на важливу справу, очевидячки, Франція як що-до наукових закладів, присвячених вивченню слов'ян (наприклад „Société des slavisants") та всяких періодичних („Revue des études slave", 1921 р. „Le monde slave", відновл. 1923 р.) та неперіодичних видань, так і що-до налагодження більше-менше міцних звязків між своїми слов'ністами й слов'янськими. За це найбільше дбав Андре Мазон, що був і у нас на Україні у Київі, відомий автор доброї книги про Гончарова й редактор першого з названих журналів. Але й англійці намагаються, по змозі, не відставати від французів у справі вивчення слов'янства. Вони мають добре, як видно, налагоджене, художне на вигляд і багате на різноманітний зміст, періодичне видання „The Slavonic Rewiew"; воно виходить на дуже доброму папері

й подає багато надзвичайно цікавого матеріялу, що має на увазі середнього читача. При лондонськім університеті є цілий великий відділ для дисциплін слов'янознавства (The school of slavonic studies in the university of London, kingscollege), а так само окреме „Англо-російське літературне товариство" (Anglorussian literary society). У італійців не погано поставлено їхній журнал, присвячений слов'янським студіям „La rivista di letterature slave"; а втім, його зміст має на оці переважно цілком літературні завдання. Дещо з славістики зустрічаємо й по инших італійських періодичних виданнях („L'Europa orientale"). Найдавніше й, здається, найґрунтовніш, налагоджено справу слов'янських виучувань і дослідів, як вже сказано, у французів, що вбачають у слов'янстві дужу противагу німцям. У них є заснований незабаром по тому, як закінчилася світова війна, а саме в 1921 р., спеціяльний „Інститут слов'янознавства" (Institut d'études slaves). Тут, оскільки нам відомо, справу поставлено дуже добре. Ця прекрасна установа, окрім названого вже видання „Revue des études slaves", що виходить чотири рази на рік, поставила ще мету дати землякам низку добрих книжок із слов'янознавства: підручників, окремих дослідів і монографій, що дали-б їм спромогу більше-менше докладно обізнатися з цілим різноманітним слов'янським світом, а тоді й самостійно заглибитися в докладні над ним студії. Це — так звана збірка підручників „Collection de manuels", куди мають увійти окрім граматик слов'янських мов, що склали їх добрі знавці (вони вже й повиходили мало не всі), словників, то-що, ще й більше-менше докладні монографії та нариси з окремих дисциплін слов'янознавства. Отож, до цієї збірки вже ввійшли чи мають незабаром увійти такі видатні праці, як добра книга відомого французького лінгвіста А. Мейє (проф. au College de France, directeur d'études à l'école de Hautes-Etudes) „Le slave commun", що вже вийшла між люди; тоді праця славнозвісного чеськословацького вченого Любора Нідерле про слов'янські старожитності, де він, як відомо, тепер найбільший знавець, „Manuel de l'antiquité slave"; далі робота видатного слов'янського правознавця Карла Кадлеца „Introduction à l'histoire du droit slave"; книга знавця кирило-методіївських питань Ф. Пастрнка „Manuel des questions cyrillométhodiennes"; розвідка відомого російського вченого С. Кульбакіна — дуже доброго знавця давньослов'янської мови, що в давнину була за спільнослов'янську книжну мову, „Le vieux slave"; нарешті історичнодіялектична праця знавця цієї галузи, сербського вченого А. Беліча „Introduction à l'histoire et à la dialectologie du serbocroate" і деякі инші. Згадана книга А. Мейє, що вже вийшла, є, на наш погляд, особливо видатне з'явище в славістиці взагалі, а не тільки в французькій науковій літературі; вона дає у вступі загальні відомості про найновіші наукові дані, а тоді й граматику тієї, спільної ще всім слов'янам, мови, що нею говорили вони на своїй прабатьківщині ще перед тим, як поділилися на окремі говірки. Походження цієї книги таке. Покійний редактор і надхнитель відомого монументального видання Петербурзької Академії

Наук „Энциклопедія славянской филологіи", Ягіч прохав небіжчика Ф. Ф. Фортунатова дати саме таку працю до зазначеного видання, а коли здобув од цього вченого негативну відповідь, то, як каже Мейє, удавсь до нього. Мейє виготував книгу вже в 1915 р. та світова війна й революція перешкодили їй вийти в „Энциклопедіи", тим більш, що й саме це надзвичайне видання Академії Наук мало припинитися[1]). Отже, книга могла вийти між люди тільки мало не за 10 років — у 1924 р. (Париж, 448 ст.) коштом французького „Інституту слов'янознавства". Звичайному читачеві-нефахівцеві найцікавіше й найкорисніше, на наш погляд, це її вступні сторінки — Introduction 1—12 ст., де автор подає дуже цікаві погляди на взаємини слов'янських мов, їхнє походження та інші питання загального характеру[2]). На ст. XIII—XVI є досить корисний покажчик літератури предмету. Тут є деякі прогалини, що їх, зрештою, й сам автор пояснює скрутними обставинами: він не міг використати деяких важливих праць, виданих на території колишньої Росії. Є в книзі й дуже зручний для читача покажчик слів „des mots étudiés", стор. 432—448. Тому-ж-таки А. Мейє належить дуже добра стаття в „Revue des études slaves", Париж рік 1, 1921, що порушує складне питання про слов'янську єдність „De l'unité slave" (Див. рецензію М. Вейнгарта в празьк. „Atheneum" I, ст. 1—12 і замітку А. Беліча в „Slavia" „О прасловенском язику". Мовне роз'єднання або розірвання (la rupture de l'unité linguistique) слов'ян, що раніше жили об'єднано, на авторів погляд — з'явище порівнюючи досить

[1]) Цього видання встигло вийти, оскільки мені відомо, тільки 9 книг, правда, першорядної ваги. 1) И. В. Ягичъ „Исторія славянской филологіи" Петербургъ 1910, стор. VII + 961. 2) Нидерле Л. „Обозрѣніе современнаго славянства. Спб., 1909, стор. 161 з мапою. 3) Графика у славянъ: И. В. Ягичъ „Вопросъ о рунахъ у славянъ". В. Гардтгаузенъ „Греческое письмо 9—10 вв." И. В. Ягичъ „Глаголическое письмо" з 36 табл. 4) Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма у славянъ (П. А. Лавровъ). Кириллонское письмо у румынъ (Е. Калужняцкій) Спб., 1915, ст. 342 + 22. 5) Альбомъ снимковъ кирилловскаго письма 130 №№ (Лавровъ, Калужняцкій, А. І. Соболевскій) 6) О. Брокъ. Очеркъ физіологіи славянской рѣчи. Спб. 1910, стор. III + 262. 7) С. М. Кульбакинъ. Грамматика церковнославянскаго языка по древнѣйшимъ памятникамъ. Спб., 1915, стор. 97. 8) А. А. Шахматовъ. Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка. Спб., 1915, стор. 50 + 369. 9) Е. Будде. Очеркъ исторіи современнаго русскаго литературнаго языка. Спб., 1908, стор. 14 + 132 Замість цього незакінченого видання російської Акад. Наук, у Празі має видаватися скорочена слов'янська енциклопедія чеською мовою під назвою „Rukověť slovanské filologie". Див. „Věstnik České Akademie" 1925 ст. М. Мурко і відомості про хід цієї справи в журналі „Slovanský Přehled", 1927.

[2]) En comparant les divers langues slaves des premiers textes jusqu'a l'époque actuelle et en s'aidant en particulier du „Vieux Slave" des premiers traducteurs on arrive à s'enformer une idée précise. Le slave commun ainsi restitué ne s'explique que par la comparaison avec les autres langues indoouropéennes: le présent ouvrage comporte donc une large part de grammaire comparée du slave par rapport à l'indoeuropéenne. Cette restitution explique le développement des langues slaves. Les formes variées prises par le slave commun résultent en grande partie à la fois de l'état initiale et des tendances qui dominaient dans la langue au moment où les dialectes sont mis à diverger.

пізнє, бо мовні зносини (une communication linguistique) у них тривали досить довго й існували ще навіть у IX віці [1]).

Взагалі зміст журналу „Revue des études slaves“ справляє приємне враження і своєю різноманітністю, і легким викладом, статті дуже цікаві. Є тут статті з стародавньої російської літератури, напр. Андре Мазона про кентавра давньоросійської соломонівської казки, „Le centaure de la legende vieux russe de Solomon et Kitovras“ або Роб. Ейслера про те, звідки й коли з'явився слов'янський переклад Йосипа Флавія „Les origines de la traduction slave de Flavius Josephe“ і з нової російської літератури, напр. Григорія Гуковського про Расіна в Росії XVIII в. „Racine en Russie au XVIII siècle — la critique et les traducteurs“. Г. Гуковський каже між иншим, що деякі російські письменники ставилися були негативно до Расіна. Отож, розглядаючи відомі твори Тредьяковського, що з нього автор починає своє дослідження, „Способъ сложенія россійскихъ стиховъ“ 1735 р. й надто „Письмо, въ которомъ содержится разсужденіе о стихотвореніи, понынѣ на свѣтъ изданномъ отъ автора, двухъ трагедій и двухъ эпистолъ“ 1750 р., автор знайшов у них саме такий погляд на французького поета. В другому зазначеному творі Тредьяковський зве „ни къ чему годными“ всі французькі трагедії, де є катастрофа або де герой гине, між ними й Расінові. Загальний висновок, що зробив Г. Гуковський, такий: „Le façon dont les Russes du 18 siècle réagissent vis à vis de Racine, est fort instructive à cet égard“.

Цікава стаття Г. Вернадського про Олександра I й слов'янську ідею „Alexandre et le problème slave pendant la première moitié de son règne“; в цій статті виразнісінько виявлено, як відомий Адам Чарторизький умів майстерно звязувати думки про приєднання південних слов'ян до політичного життя з ідеєю відродження Польщі — цей відомий проєкт „du rappel à la vie politique des slaves meridionaux était lié dans l'ésprit de Czartoryjski avec celui d'une reconstitution de la Pologne [2]).

У невеличкій розвідці „Deux points de phonetique blancrusse“ Е. Карський досліджує деякі цікаві фонетичні особливості білоруських говірок, напр. уживання *г* замість звичайного *ж* в словах: *уге, каге* замість *уже, каже* в пісенних виразах: „Уге твоє дзіцятко звянчана“ або „Больший дружокъ каге“. Ми могли-б додати й собі, що в Білорусі й від чернігівських „ліцвінов“ нам траплялося спостерегати, що ці звуки й цілком

[1]) Il subsistait encore à IX-e siècle une communication linguistique entre les slaves, et il y avait dans chaque dialecte adoptation des formes, qui se transmettaient... La rupture définitive de l'unité linguistique slave et donc posterieure de plusieurs siècles à la dispersion des tribus slaves.

[2]) Див. між иншим а) книгу „Бесѣды и частная переписка между императоромъ Александромъ I и княземъ Адамомъ Чарторижскимъ (видав кн. Ладислав Чарторизький) 1801—1823. Пер. з французької мови С. Явленської. Москва, 1913, стор. 371, з 2 портретами князя Адама. Видавець Сфінкс; б) книгу „Мемуары князя Адама Чарторижскаго и его переписка съ императором Александромъ I“. Редакція й вступна стаття А. Кізеветтера. Пер. з французької мови А. Дмитрієвої. Видавництво А. Некрасова Москва 1912—1913 рр., т. I, ст. 366, т. II, стор. 362.

випадають: *кае* замість *каже* або *каге*. П. Лавров і М. Долобко в цікавій статті досліджують кирилівські пам'ятки XI в., які перший знайшов на Атоні в Зографському манастирі. А. Мейе в своїй статті негативно поставивсь — і навіть, здається, занадто — до думки В. Погорілова про вплив вульгати на давньослов'янський переклад Євангелії. Важливі також статті Трубецького й декого з инших.

З різних бібліографічних повідомлень і заміток дуже різноманітно та цікаво складеної „хроніки" одзначимо лиш декотрі, важливіші, напр. про книги „Бунт декабристов" — юбілейний збірник 1825—1925 за ред. Юр. Г. Оксмана і П. Е. Щоголева, вид. 1926, стор. 400, вид. „Былое"; „Творческая история", студія з російської літератури Н. К. Піксанова, Москва — 1927, ст. 248; 1-й т. „Seminarium Kondakovianum — збірник, присвячений російським старожитностям, що складається з статтів М. І. Ростовцева, А. П. Калітінського, А. В. Орешнікова, Н. П. Толля, Д. А. Расовського, А. А. Мацулевича, А. В. Флоровського, Н. Т. Бєляєва (Прага, 1927, стор. 198); праця італійця Arturo Cronia про глаголізм у Далмації: „L'enigma del glagolismo in Dalmatica dalle origini all'epoca presente" в журналі „Rivista Dalmatica anno VI—VIII" і окремо в Задрі (Zara) 1925 ст. XI + 161, добре видання Russische (ostslavische) Volkskunde (Берлін — Ляйпціг, 1927, стор. XXVI + 494 і 252 ілюстрацій з мапою й 5 кольоровими малюнками) з серйозним вступом Д. М. Зеленіна; це — частина відомого видатного видання „Grundriss der slavischen Philologie". Рейнг. Травтмана і колишнього саратівського проф. Макса Фасмера; воно почало виходити ще з 1925 р., коли з'явивсь перший випуск цієї свого роду слов'янської енциклопедії[1]). Цікаво, що в цій книзі названо, як рівноправні, чотири „руські" відділи: білоруський, український, південновеликоруський і північновеликоруський. У самій хроніці після загального відділу йдуть розділи, присвячені всяким слов'янським народностям з підписами різних осіб, що робили огляди. Отож розділи: російський та білоруський (russe, blancrusse) розглянув А. Мазон, що зазначив, між иншим, окрім статті В. А. Богородицького в новому „Archiv für Slav. Philol." (XLI за ред. Бернекера) про помилки німця в російській мові й росіянина в німецькій, два найулюбленіші білоруські видання: 1) „Просторы — избранные произведения белорусских литераторов", Минск, 1927, стор. 164; 2) „Наш край", штомесячник. Менск, 1926, 1—12 вып. „Інстытута беларускае культуры". Відомості в розділі українськім (petit russe) подав Ант. Мартель, що працював один час і в нас у Київі; він, між иншим, подав деякі дані про журнал „Україна" (про 6 кн. 1926 р., присвячену Ів. Франкові, й про 1—2 вип. 1927 р., присвячену П. О. Кулішеві, про юбілей акад. М. С. Грушевського й дещо ин. Відомості в розділах чеському, словацькому, серболужицькому, полабському й кашубському подав А. Мазон, що навів, між иншим, звістки про цікаве видання „Ruske byliny" — Будишин 1927,

[1]) Це — відома книга Фридр. Лоренца „Geschichte der pomeranischen (kaschubischen) Sprache in 8°, велик. стор. XII + 236 з мапою.

стор. 180, яке ввійшло до серії „Knihownja Dom a Swět“ в перекладі Мірчина Новак-Нехорнського. Дані в польському розділі подав Генр. Граффин; у болгарському (161—170 стор.) Леон Больє, а в сербохорватському та словинському Люсьєн Теньєр (стор. 150—7 і 157—161).

Цікаві повідомлення про доповіді в славістичному товаристві „Société des slavisants, що міститься à l'école nationale des langues orientales vivantes у Парижі Rue de Lille VII. Російський проф. В. Щерба, перебуваючи в Парижі, зробив повідомлення про вірш Лермонтова „Парус“ („Sur la facture du poeme de Lermontov La voile“). А. Мейє подав здобутки своїх дослідів над деякими словами, що стосуються до навігації, й про назву острова в слов'янській мові: „De quelques mots relatifs à la navigation (ramer — je rame — гребти, гребу, bien conservé en russe) і sur le nom de l'île en slave. Доповідь Ант. Мартеля зветься „La nation de Russe en Ukraine an 17 siècle“, А. Вейяна „Sur un nom ancien du four en slave“. Між втратами, що зазнала слов'янська наука й що про них зазначено в журналі, згадаємо сердечний некролог, яким вшанував покійного сербського вченого Іована Цвіїча на стор. 170—175 Yves Chataigneau, а так само невеличку згадку, що присвятив А. Мейє польському санскритистові А. Гавронському. Другий французький журнал-місячник „Le monde slave“, що його відновлено з 1923 р., подає літературного й філологічного матеріялу з славістики значно менше, і ми на ньому не спинятимемося. Між деякими цікавими в ньому статтями можна зазначити, наприклад, працю Б. Нольде про політичний розвиток Росії (Le développement politique de la Russie див. стор. 161—195 і 342—378 в журн., 4-е année); В. Мякотіна про українське питання після російської революції; П. Богатирьова про звичаї поховання в Підкарпатської Русі; П. Мілюкова про Вінавера; Вац. Ледницького, проф. слов'янської філології в Брюсельськім університеті „Existe-t-il un patrimoine commun d'études slaves“ — вступна лекція 1926 р.[1]).

Перейдімо тепер до вищезгаданого журналу про слов'янство „The Slavonic Rewiew“. Зміст його, як уже зазначено, надзвичайно багатий на різноманітні теми, що порушують і загальні питання слов'янства, і літературні огляди, і нариси життя й роботи тих або тих слов'янських письменників, і дані економічні та політичні, і багато перекладів із слов'янських поетів, — цим англійський журнал особливо відрізняється від французького, — і некрологи (obituary), і різноманітну хроніку, і досить докладну та цінну бібліографію з багатьма путящими рецензіями, то-що.

З більше-менше великих і важливих статтів можна зазначити такі: П. Мілюкова про вплив англійської політичної думки на Росію (The influence of english political Thought in Russia); про світову війну й слов'янську політику його-ж; кн. Лобанова-Ростовського „Росія й Монголія“

[1]) На оборону розуміння слов'янської літератури як єдиного цілого виступив проти Ледницького проф. Празького університету І. Горак у своїй вступній лекції, надрукованій теж у „Le monde slave“.

(Russia and Mongolia); Луїзи Робертс „Петро Великий у Польщі“ (Peter the Great in Poland); Н. Головіна „Великий бій у Галичині“ (The great battle of Galicia) — епізод з світової війни; Р. Урбанка про гуситського проводиря Я. Жижку на 500-річчя його смерти (Ian Žižka the hussite; автор розглядає його, як людину, як войовника й політика; як каже автор, навіть вороги визнають його воєнний геній, що завдяки йому здобуто багато славетних перемог над німцями); Волод. Бурцева про провокаційну політику в Росії (Police provocation in Russia). Із статтів про письменників і з літератури взагалі зазначимо: Про Чехова й Мопасана (Chekhov and Maupassant, стор. 24 I. Lavrin); про Гоголя (Nicolas Gogol, стор. 573—87. Clar. Manning); про відомого історика П. Виноградова 2 статті (529—51 ст. W. S. Houldswort, 157—169 ст. A. Meyendorf); про філософію Кіреєвського (594—606 стор., Henry Laaz); про Пушкіна в світовій літературі, про Ол. Блока, про Л. Толстого (M. A. Aldanow); про слов'янофіла Ю. Крижанича (321—335 ст. E. Shmurlo); про Коллара й літературний панславізм; про слов'янофільську ідею (V. V. Zenkovsky); про Мих. Гершензона (315—331 стор. Georges Florovsky); про Яна Каспровича, польського письменника (340—6 стор. Munica Gardner); про відомого чеського письменника страдника, Карла Гавличка (1821—1856 р.), що його замордував австрійський уряд. Стаття ця належить чеському сенаторові Я. Гербенові й виразно характеризує цього великого слов'янина-поета, що так добре знав і розумів чеську дійсність. Гавличек, як відомо, був і в Росії й, бувши навчителем у родині пр. Шевирьова, добре обізнавсь з російськими громадськими стосунками й літературою (між иншим він перекладав Гоголя на чеську мову) і в'їдливо висміяв люте царювання Миколи I в своїому відомому віршованому памфлеті „Křest sv. Vladimira“, що одного часу цензура його забороняла. Між перекладами з слов'янських поетів зазначимо особливо такі: „Каменный гость“ Пушкіна (Don Juan from the russian of A. S. Pushkin), „Тяжба“ Гоголя (The Lawsuit from the russian of Nicolas Gogol, transl. by Bern Pares), „Игроки“ його-ж (The Gamblers, from the russian of Nicolas Gogol); є переклади й усяких дрібних речей Пушкіна („Талисманъ“, „Поэту“ й деякі инші), Плещеєва, байок Крилова, віршів Волошина („Мятежъ“, Rebellion), Федорова й ин. Єсть переклади з чеських поетів (Врхлицький, Неруда), польських та ин. Оскільки можу судити, за досить вдалий треба вважати віршований переклад відомого твору першорядного давнього польського поета Яна Кохановського „St. John's eve, by Jan Kochanowski“, translat. by Georges Rapull та ин. (402—415 стор.), в оригіналі „Pieśń świętojańska o sobótce“. В цій пісні проти Івана Купайла — Sobótka — коли таємничої ночи запалюють вогнища й молодь співає та плигає через вогонь, мальовничо подано багато стародавніх вірувань, навіть забутки поганської старовини, рештки стародавніх релігійних обрядів, що відбилися в народній поезії, яка ще добре збереглася за часів Кохановського, не вважаючи на руїнницьку в цьому напрямку діяльність духівництва. Передати весь цей букет стародавньої поезії — річ нелегка, але, як видко, перекладачі непогано впоралися з своїм

завданням. З численних бібліографічних вказівок, рецензій і невеличких книжкових розглядів зазначимо видатніші: Любор Нідерле „Быт и культура древних славян“ з 25 ілюстраціями. Прага 1925, стор. 285. Книгу склав за великою працею того-ж автора „Slovanské starožitnosti. Život starych slovanů“ Серг. Никодимов. Кондаков; у ній передмова його батька, Н. П. Кондакова й вступ самого проф. Нідерле. Цієї роботи не можна не привітати. Рецензент зве її чудовою: This is an excellent adaptation for russian readers. Вітають також англійський переклад відомої книги Н. П. Кондакова „The russian Icon by Nikod. Pavlovich Kondakov, translated by Ellis H. Minns. Оксфорд 1927 р. Звернуто увагу на працю Ж. Живановича: „Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, т. I — 1858—78 р., стор. 394, т. II — 1878—1889 р., стор. 413. Белград 1924, і на книгу Люби Д. Юрковича „Котарке, песме за народ“ (sangs of the Countryside) з епіграфом „За напредак свог народа драгог, за срећу целог људског рода“. Любляна 1925. Яросл. Прокеш зрецензував велику книгу проф. В. Новотного „Mistr Jan Hus“, т. I, стор. 506, т. II, стор. 552 (див. Sl. Rewiew 1924, кн. 7, стор. 212—219); Волод. Бурцев на стор. 687—692 звернув увагу читачів на празький російський архів „the russian archives in Prague“, а Отокар Вочадло (див. стор. 352—61) опрацював питання про чистоту слов'янської мови й уживання в ній чужоземних слів „Slav. linguistic purity and the use of foreign Words“ під стягом славетного чеського педагога й вченого Амоса Коменського — епіграф узято з його книги „Novissima linguarum methodus“.

Розглянено в рецензіях і твори з красного письменства, напр., Л. Толстого „Neizdannye Razskazy i piesy by L. N. Tolstoj“. Paris, N. P. Karbasnikov, 1926, стор. 210 (D. S. Mirsky), або-ж „Pered Razsvetom, putevye ocherki sovremennoj sovetskoy Rossii, by Nikolay Gromov. Medny Vsadnik“.

З некрологів, присвячених в англійському журналі слов'янським письменникам і діячам, зазначимо такі: Г. В. Ягіч, Люї Леже, відомий французький славіст, священик Григорій Спиридонович Петров (Father Petrov), поет С. А. Єсенін (D. S. Mirsky), Симон Петлюра (Roman Smal-Stotsky, стор. 154—6), генерали А. А. Брусилов (146—8 стор. Alfr. Knox) і В. А. Сухомлінов (148—52 стор. його-ж), Ал-р Стамболійський, Стоян Протич, Анатолій Куломзин, Михайло Родзянко, Михайло Стахович, петербурзький славіст, що помер у Празі, Мик. Ястребов, сербські політичні діячі Мик. Петр. Пашич і Михайло Гаврилович, бар. С. А. Корф, Ол-р Брауде, вчений юрист Пав. Новгородцев і письменник Валерій Брюсов.

Наприкінці нашої невеличкої доповіди скажемо, що в розглянутих виданнях є чимало повідомлень і в галузі „Ukrainica“ — українського наукового й літературного життя, історії, то-що. Після світової війни й революції, що так ґрунтовно змінили життя нашого краю, зацікавлення й увага до нього в Західній Европі дуже зросли й, звісно, де-далі більше зростатимуть. В англійському славістичному журналі, що ми розглянули, вже в одній з перших книжок його в перший-же рік існування знаходимо цікаву статтю небіжчика Івана Франка „Тарас Шевченко“, напи-

сану з приводу 100 років з дня поетового народження, що святковано його в 1914 р. (книжка за червень, 110—116). Цікава історія цієї статті, що пояснює, чом її надруковано за 10 років після того, як написано. Як каже редактор „The Slavonic Rewiew" в примітці до Франкової статті, її написано власне для англійського чотирьохмісячника „The European Rewiew". Цей „Европ. огляд" мав на меті найбільше обмірковувати й розробляти всякі національні питання, такі поплутані, складні й далекі від правильного розвязання, в період перед самою світовою війною. Та саме через цю-ж-таки війну й припинено зазначене видання, тому й Франкового рукописа не надруковано. Вже після Франкової смерти він дістався до редакції нового журналу „The Slavonic Rewiew", й вона подбала як-найшвидше його видрукувати.

З инших статтів і заміток, що стосуються до України, одзначимо повідомлення проф. Р. Смаль-Стоцького про 3 осередки української науки в Київі, Львові й Празі-чеській (т. II, стор. 558—566), тоді бібліографічну замітку про видання присвячені українській мові проф. О. Колесси („Bibliography of the ukrainian language, supplied by prof. A. Kolessa of the ukrainian university of Prague, 169—172 стор.) і статтю про умови незалежности України (The conditions of Ukrainian independance; груднева книжка, 1924).

У французькому славістичному журналі, окрім даних з „Ukrainica", згаданих угорі, де оглянено його зміст, були повідомлення й замітки про видання „Записок Наукового Товариства імени Шевченка у Львові", про львівське-ж видання „Богословіє", про вищезгадану статтю проф. Р. Смаль-Стоцького в англійському „The Slavonic Rewiew", „Три осередки української науки" (див. попереду), про видання „Науковий Збірник Товариства „Просвіта" в Ужгороді, що виходить за редакцією Августина Волошина, Василя Гаджеги, Івана Панькевича, Володимира Бирчака, й ще деякі ин.

Треба в кожному разі побажати на майбутнє міцніших і правильніших постійних наукових звязків між Західньою Европою й слов'янським світом. Через це можна буде уникнути певної випадковости й запізненості, що все-ж-таки помітні иноді в повідомленнях зазначених французького й англійського славістичних журналів про явища й факти слов'янської науки, письменства та життя. З цього погляду особливо можна сподіватися на французів, що в них більше-менше серйозне зацікавлення слов'янством, надто Росією, можна було помітити через загально відомі політичні причини ще й перед світовою війною та революцією, особливо завдяки далекоглядній і передбачливій науковій та популяризаторській роботі відомого славіста Люї Леже (1844—1923) — про нього див., наприклад, дуже спочутливу й правдиву статтю П. Лаврова в 28-й книзі „Известий Отд. Рус. яз. и словесн. Р. А. Наук", 1924, стор. 427—441 — Мельхіора де Воґюе, Мериме, відомого богеміста Дені й ин. Вже тоді деякі з французьких, під той час ще небагатьох, славістів виявили досить близьке обізнання з літературою слов'ян і видрукували декілька серйоз-

них та докладних праць, написаних не тільки цілком науково, але иноді й художньо з властивим французам умінням гарно й легко викладати навіть глибокодумні погляди й ідеї. Багато хто й тепер ще, мабуть, пам'ятає те добре враження, яке зробили свого часу, наприклад, відомі праці Дюшеня про Лермонтова, А. Мазона про Гончарова, Патуйе про Островського. Ось чому можна, здається, цілком слушно сподіватися на те, що на крайньому заході Европи слов'янські виучування, саме через наукову енергію французів, матимуть відповідне своїй важливості становище як у вищих школах, так і взагалі в науковому світі, а питання про слов'янство зацікавлять і ширші суспільні кола. Тоді, певна річ, легко буде усунути як зазначену вже хибу сучасних славістичних журналів крайнього заходу Европи — певну випадковість, ба навіть запізнення поданого матеріялу, так і иншу — брак відомостей та рефератів про те, як іде справа й як викладають слов'янську філологію в тих вищих школах Заходу, де єсть відділи слов'янських дисциплін.

Проф. Андроник Степович.

Дитячий малюнок.

Дитячий малюнок студіюють оце вже кілька десятків років. А тимчасом і досі немає такої розвідки, що-б показала, як розвивавсь він од наймолодшого свого віку до сучасних форм малярства. Дослідники зупинялися здебільша на дошкільному віці, частково захоплюючи ясельний та шкільний. Останніми часами з'явилися праці, що найбільшу увагу зосереджують на шкільному віці, але в них хибують молодші віки. Від того й усі хиби методичної праці в цій галузі: рівнобіжність у практичній виховній праці дитячого садка та школи обох концентрів, переобтяження зайвими матеріялами, передчасні вимоги та брак науково-обґрунтованої планової праці, — все це призводить до таких наслідків: наша школа випускає в середньому до 65% дітей, що дають малюнок нижчий од норми [1]), дорослі-ж щось коло 85% дають малюнок такого ступеня, як малі діти [2]) (збільшується негативний відсоток-рецидив через неналежну поставу праці в навчальних закладах як давніших, так і в теперішніх).

Саме це й примушує бодай у найкоротших рисах показати загальний процес, як розвивається дитяче малювання, щоб поробити короткі, теоретичні й практичні висновки.

I. Систематика.

Підходячи до поставленого завдання, мусимо зробити такі методологічні засновки. Всю працю над малюнком переведено за теорією академика Ф. І. Шміта, взятою за робочу гіпотезу. Тому всі засновки виставляємо в готових формулах нашого навчителя [3]).

1. „Емоції, образи, рухи стоять у такому тісному звязку, що зокрема можуть бути тільки в пригніченому стані. В цьому розумінні правдиве твердження, що емоції є причина, а не наслідок їхнього фізичного вияву: емоції, що не виявляються зовні, або не досить виявляються, не розви-

---

[1]) На підставі загальноміського перепису дітей шкільного віку м. Київа, в жовтні 1927 р., що перевів Кабінет Дослідження Дитячої Творчости при У.А.Н.

[2]) На підставі дослідів над вільним малюванням по численних авдиторіях дорослих та перевірок студентів ПедФаку Київ. Консерваторії, Педфакультету МДПЛ, Курсів Дошкільного Виховання та цілої низки слухачів перепідготовчих курсів.

[3]) Ф. И. Шмит, Предмет и границы социологического искусствоведения. Л. 1927, стор. 60—67: „Тезисы о детском художественном творчестве".

ваються й швидко щезають; образи, зовсім позбавлені відповідного їм вияву в дії, не бувають цілком виразні; дії, що одбуваються без емоцій та без роботи образного мислення, пророблюються автоматично-мляво. Сукупність емоцій, образів та м'язових рухів становить царину художньої творчости".

2. „Художня творчість людини розвивається разом з людським організмом, як його невіднятна складова частина. Розвиток організму проходить цілком закономірно і розкладається на такі загальнообов'язкові періоди": 1. Немовля (0—2,0), — ясельний вік; 2. Дитина (2—7), — дошкільний вік; 3. Отроча (від 7 до полового достигання), — середній вік; 4. Юнак (час полового достигання до зформування) та 5. Стиглість (від повноліття). „Кожному з цих періодів властиве своє особливе буття, своя особлива структура свідомости й, отже, своя особлива (змістом, сюжетами, що цікавлять автора, та засобами вияву) художня творчість". Схарактеризувати ці періоди в розвиткові малювання та процеси в межах кожного періоду і є одне з наших завдань.

Розвиток художньої творчости (в цьому разі малярської) йде від найзагальніших до найокреміших образів. Починає дитина від того, що створює елементи, тоді об'єднує їх у форму, далі ускладнює її, або об'єднує форми одну з одною і таким чином дає композицію, творячи цим оповідання, далі примушує ускладнену форму творити дію або через протиставлення її частин або через протиставлення цілих форм, і тільки тоді ставить вже дію в просторінне оточення, аж, нарешті, ще більше обмежує образа, фіксуючи не тільки те, де відбувається дія, ба й кажучи, коли саме ця дія одбувається, запроваджуючи світляні ефекти за допомогою кольору або світла. Весь цей процес є послідовна постава та розв'язання художніх проблем. Отже, маємо такі художні проблеми: 1. елементів, 2. форми, 3. композиції, 4. руху, 5. просторони та 6. світла або кольору. Кожна з названих проблем забирає на своє розв'язання відповідний, послідовно зазначений попереду, вік. Але й у межах кожного віку (зватимемо його умовно циклом) проходить унутрішній розвиток з поставою тих самих проблем у тому самому порядкові. Ці внутрішні в циклі періоди зватимемо фазами. Фаза буде за ту відповідну точку, що з неї розглядатиметься домінантна циклова проблема. Тут маємо, отже, напр., для дошкільного віку, таку послідовність розв'язування другої циклової проблеми за фазами: II,1 — елементарна форма, II,2 — сута форма, II,3 — композиційна форма, II,4 — рухлива форма, II,5 — просторінна форма та II,6 — кольорова форма. Але й такий поділ буде дуже малий і може створити враження, буцім розвиток дитини статичний, що не відповідатиме дійсності. Коли уважно приглянемося до матеріялу, то побачимо, що в межах кожної фази є ще внутрішій процес, — зватимемо його секундний, — тоді розвиток ітиме, приміром, так: II,3,1—елементарно-композиційна форма, II,3,2 — формально-композиційна форма, II,3,3 — суто-композиційна форма, II,3,4 — рухливо-композиційна форма, II,3,5 — просторінно-композиційна форма, II,3,6 — кольорово-композиційна форма і т. д. В межах секунди

бачитимемо терційний розвиток, у терційному — квартовий і т. д., — так ми, аналізуючи матеріял, побачимо, що процес розвитку йде безупинно в надзвичайно дрібних частках, побачимо „атомовий“ рух, що цілком відповідає першому діялектичному принципові безупинного розвитку всього, що існує. В цій-же розвідці ми зможемо показати тільки розвиток фазового та й те в найзагальніших рисах, уважаючи на поширеніші як структурні, так і сюжетові варіянти.

Перший цикл. Для першого циклу буття „характерні вироблення перших умовних рефлексів та опанування рухами по всіх осях, максимум ірадіяції та мінімум гальмування при дії домінанти; художня творчість цієї доби проходить під знаком шукання ритмів — вона яскраво-моторова та необразотворча“. Малюнок першого циклу йде за розвитком рухів руки. Розвиток руки в I циклі проходить такими шляхами: 1. Рух плечовий, 2. Рух ліктьовий (скорочення в поземому напрямкові), 3. Рух кистевий (коли долоню поставлено сторч, у поземому напрямкові), 4. Рух ліктьовий поворотний (пронація та супінація), 5. Рух кистевий згори додолу (коли долоня стоїть поземо) та 6. Рух пучковий[1]). Кожному рухові, що йде в фазовому обсязі, відповідає особлива форма малюнка. Але малюнок дається після того, як рефлекторні координовані рухи з рефлекторних переходять на автоматизовані утилітарні, це є фіксація для дитини можлива тільки після I,3. Так бачимо запізнення в розвитку малюнка супроти розвитку моторики. Це призводить до того, що малярський процес проходить у першому циклі в прискореному темпі та в ускладненій формі, використовуючи все-ж послідовно вищезазначені рухи руки, до того-ж рух третьої фази для всіх попередніх буде тільки утилітарно-допомічний, але не впливатиме на тип руху домінантного. Розвиток фіксації за фазами виглядає так:

I,1. — незамкнений плечовий рух у поземому напрямкові дає на папері незамкнену радіяльну криву: відтинок її.

I,2. — ліктьовий поземий рух дає замкнену колувату криву, де замкнення дається через перехрещування кінців або всередину форми або зовні її.

I,3. — кистевий поземий рух з використовуванням руху попереднього ліктьового поземого, коли вони чергуються, створює чотирьохцентрову замкнену криву еліпсоїдного типу; коли розподіл енергії на всі чотири центри нерівний, одна частина забігає на иншу, — це викликає повторювання і творить безупинну концентровану замкнену криву.

I,4. — пронація та супінація дають руці змінноповоротні напрямки і в фіксації відбиваються в вигляді багатоцентрової з переміщенням в одному напрямку хвилястої радіяльної кривої, так зване криволінійне письмо.

---

[1]) Розвиток рухів руки та послідовність у цьому встановлено на підставі нашої роботи протягом 1924—1927 рр. в київських яслах та будинках матери й дитини.

I,5. — вищезазначені повороти в лікті дають змогу заховувати положення кисти долонею вниз; від того повстають сторчові рухи в кисті; в цьому разі маляр тримає графічний матеріял у руці не всією кистю, а пучками (вперше). Рух іде ударний, — від цього маємо фіксацію в вигляді цілої низки крапок, коли ударний рух повторюється. Техніка виконання примушує маляра перейти до м'якого графічного матеріялу, отож вже наприкінці I,5 бачимо перехід до роботи фарбами — кольорові крапки.

I,6. — ударні рухи попередньої фази впливають на розвиток пучок, тому в I,6 бачимо вже повний перехід на пучкову роботу при радіяльних скороченнях; через це з'являється кольоровий криволінійний мазок. Комбінації цих мазків дають кольорову пляму.

Так бачимо послідовний перехід від радіяльної кривої лінії до радіяльної кривої плями. На цьому закінчується процес першого циклу.

Другий цикл. „Другий цикл розвитку йде на вивчення окремих предметів, на створення конкретних узагальнених образів їх, на асоціювання вольових та автоматичних рухів з образами; тому в художній творчості домінує проблема форми". Під цей час уперше з'являється сюжетовий малюнок. Його форми завсіди площинні й теж розподілюються у площі так, що одна одну не покривають. Фазовий розвиток виглядає так:

II,1. — Всі попередні рухи рефлекторного порядку, що перейшли в автоматичні, починають використовуватися для цілком нових завдань у цілком нових комбінаціях. Від цього повстає цілком новий тип моторики, що призводить до появи штучної лінії — простої. Цим відзначається другий цикл від першого. Перша фаза проходить на використовуванні простої в усіх варіянтах, не виходячи за межі геометричного трактування: проста лінія в усіх напрямках, її незамкнене перехрещування, замкнене перехрещування в вигляді чотири- та трикутника, зламування в вигляді простолінійного письма, заштриховування обмеженої площини деформованим високим простолінійним письмом та, нарешті, зафарбовування такої обмеженої площини простолінійними кольоровими смугами.

II,2. — Тут окрім простої використовується замкнена крива з I,2 (за законом співзвучання). Поєднання кривої з простою в варіянтах попередньої фази та в нових її комбінаціях дає перший сюжет. В умовах нашого побуту найпоширеніші сюжети: фасна людина, дерево з симетрійним розподілом гілок, будинок, звірина, то-що. Загальна особливість усіх сюжетів в 2-ій фазі це одноконтурність. Максимальний звязок між предметами — формальний, за змістом.

II,3. — Композиційна (ускладнена) форма дає двохконтурного малюнка (людина з подвійними кінцівками, дерево з подвійним стовбуром). Симетрійність для рослин та фасність для обличчя лишаються на весь цикл. Звязок між формами не тільки за змістом, але й графічний: постава предметів за загальною, раніш накресленою, простою лінією.

II,4. — Двохконтурні форми починають рухатися. Рух виявляється в тому, що руки та ноги згинаються по кривих. Для инших нерухливих

предметів рух передається через їх поставу по хвилястих кривих та зламаних простих під різними ухилами.

II,5. — Просторінність у попередніх фазах у секундовому обсягу для першої фази виявлялася в заповнюванні площини простими лініями в різних напрямках, для 2-ої через прозорість та розгортку по площині трьохвимірових предметів (двохфронтонні будиночки), для 3-ої через поставу речей по лінії та під нею; в четвертій хвиляста крива одмежовувала площину землі від неба, але тільки в 5-ій фазі бачимо багатоплановість. Починається це з так званої „рядкової перспективи", потім переходить на створення крайовиду з звільненим обрієм, крайовиду з двома похилими симетрійними урівноваженими площинами на першому плані та однією поземою за ними, крайовиду з передньою похилою та їй протиставленою другоплановою поземою площиною, і аж тепер на створення широкообрієвого багатопланового крайовиду через фіксацію рівнобіжних смуг, а потім ці широкообрієві крайовиди розроблюється з боку кольорового. Такий секундний процес у 5-ій фазі. Показуємо його для зразка розвитку в межах фази. Поруч з крайовидом у 5-ій фазі розвивається й сюжет інтерієру. Принципи його побудови такі-ж як і для крайовиду.

II,6. — Тільки після того, як дитина виробила площини, як щось самостійне, а не службове, в малюнку починається використовування цих площин для нових завдань: кольорово-світляної розробки; на цьому й витворює дитина вперше кольорові гами. Починається з ритмічного чергування різних кольорів без вибору гами (II,6,1). Потім на цьому дитина випрацьовує контрастову гаму (II,6,2), далі додаткову (II,6,3), нарешті, нейтральну та суміжну (II,6,4). Коли всі гами вироблено й встановлено найскладніші співвідношення між кольорами, тоді повстає розробка одного якогось кольору, що дає тонування й призводить до світляних ефектів (II,6,5). Тонована фарба втрачає свою контурність і, нарешті, з'єднавшися з иншими такими тонованими кольорами, творить безконтурну суцільну, мінливу силою та кольором необразотворчу пляму (II,6,6).

Так знову бачимо, як цикловий процес починається з лінії (простої) та кінчається плямою (тонованою). Процес такий самий, як і для I циклу, різниця тільки в формальному та моторовому матеріялі, — там лінія була радіяльною кривою, тут простою; там пляма була складовою з низки кривих мазків, а тут просто мазковою.

Третій цикл. „У третьому циклі дитину цікавлять предмети не самі як такі, а передовсім — звязок між предметами часовий, просторінний, причиново-наступний; художня творчість стає переважно композиційною, оповідальною". Разом з тим дитину цікавлять не тільки співвідношення між предметами, але й співвідношення частин у межах одного предмета (не з боку пропорційности, а звязку). Як те, так і друге приводить разом до натуралістського малюнка, викликаючи цим появу як цілком нових трактувань попередніх форм, так і цілком нових сюжетів (раніш дитина була неспроможна їх виявляти). Першою прикметою III ц. буде поява профілевих обличчів, радіяльних і коронних дерев та рослин. Як ці, так і всі

инші форми виконується цілком новими способами: нова моторика призводить до того, що форму робиться загальним контуром, а не приставляється частину до частини, як це робилося в II ц. Просторінні взаємини між предметами трактується переважно через покривання предмета предметом та за допомогою т. з. „центральної перспективи". Фазовий процес у межах III циклу загально виглядає так:

III,1. — Першу фазу, в звязку з зміною моторики (зміни в системі внутрішньої секреції), присвячується розробці нового лінійного репертуару: з'являється ірадіяльна нашарована крива, що в педагогічній „простій мові" зветься „соломою". Вправи на опанування новою лінією йдуть шляхом численних повторюваннів одноманітних лінійних елементів. Для таких завдань відповідає найбільш необразотворчий малюнок. Останній розроблюється в вигляді переважно смугового геометричного орнаменту, де його складові елементи цілком не звязані один з одним, цілість-же повстає завдяки облямуванню, що теж не звязане з серединою орнаменту.

III,2. — Численні вправи на різні ухили та комбінації нової лінії дають, нарешті, змогу творити об'єднання різнонапрямкових, мінливонапрямкових кривих, — а це призводить до створення форми. Основна для оповідання форма — людина: обличчя — профіль, плечі — у фас, ноги — у профіль, — постать розгорнено в площині, уникаючи ракурсу. Дерево: гілля йде від вершка стовбура радіусами, або від стовбура йде замкнена загальна крива, що визначає цілу масу корони. Всі предмети типізовано за мінімальними, найголовнішими ознаками. Форми другої фази з'єднуються максимально за змістом. Рухливість передається тільки через покривлення кінцівок. Просторінні взаємини між предметами трактується або ховаючи предмет за предметом, або через початкову форму центральної перспективи: розгортка по радіусу від вихідного пункту вгору; в просторінному крайовидовому малюнку обрій ще цілком відсутній.

III,3. — У третій фазі форми ускладнюються сами в собі. Звязок між ними не тільки формальний, але й графічний по загальній лінії, сами-ж ускладнюються до типізації; рухи передається через згинання кінцівок в анатомічно відповідних місцях, але злам ще відсутній (в попередній-же фазі згини не відповідали анатомічній дійсності); просторінність трактується або через поставу предметів у загальній лінії та під нею, або через розгортання від горішніх предметів униз (в III,2 розгортання йшло вгору).

III,4. — Предмети починають рухатися, замість згинів маємо в належних місцях злами під різними ухилами (максимальне трактування — „летючий галоп"), рух у площині, ракурси відсутні; просторінність: обрія заступає хвиляста крива, мало не звільнена від речей і стоїть безпосередньо вгорі малюнка, одмежовуючи землю від неба; сторчові предмети цю криву не перетинають.

III,5. — Ця фаза характеризується розробкою суто просторінних завдаиннів: від рядкової перспективи з третьоцикловими формами, дитина переходить на крайовид із звільненим обрієм, а тоді вже перетинає звіль-

нений обрій сторчовими площинами; далі вже йде ускладнення взаємин між сторчовими предметами й поземими площинами та обрієм, причому віддалення предметів не впливає на зміну розміру. Рівнобіжно з крайовидом розвивається, як і в II,5, інтерієр. Принципи його розвитку й будови аналогічні крайовиду.

III,6. — Ставлячи проблему кольору або світла, дитина як-найменше зацікавлена сюжетом, і тому для кольорових робіт використовує сюжети з свого давнього репертуару, беручи найвідповідніші кольоровим вимогам. У попередніх фазах малюнка виконувано в фарбах цілком тільки в шостих секундах, в останніх-же зафарбовувано тільки предмети, а тло лишалося біле. Тепер усі шість секунд суцільно фарбові, на них і розроблюється кольорові гами в зазначеному для II,6 порядку, тільки кожну гаму трактується в ускладнено композиційній формі. Спочатку йде безгамова робота на повторюванні однакових кольорів (у чималій кількості та парними кольорами); далі робота йде контрастовою гамою з рівнобіжними рядами (кобальт-берлінський блакит-ультрамарин, вохра-кадмій-хром, то-що) та між кольоровими широкими плямами кладеться розмежовний нейтральний контур; тільки тоді починається розробка додаткової гами з тими-ж рядами корпусних та прозорих кольорів; після цього дитина починає на зафарбовану площину одного кольору по сухому класти другого кольора меншими плямами (техніка „сухого мазка"), що підводить до суміши фарб і дає ускладнену суміжну та нейтральну гаму; коли це підготовано, тоді починається вже змішування кольорів або на палітрі (зрідка), або здебільшого на вогкому зафарбованому тлі самого малюнка, — так творяться переходи з одного кольора на другий, твориться тонування (в II,6,5 тонування повстало через нашарування однеї плями на другу з прозорими кольорами); аж, нарешті, плями спливаються і на цих плямах дитина різними способами накладає інші кольори, — так твориться суто кольоровий абсолютно безконтурний малюнок, побудований на плямі.

Як бачимо, і в третьому циклі весь процес іде від встановлення нової лінії до перетворення її в нашаровану безконтурну пляму.

Четвертий цикл. „У четвертому циклі, в звязку з повним розгальмуванням діяльности полових залоз, дуже розвивається і наповнюється новим змістом емоційна сфера, а таким чином і моторова; і в мистецтві пануючого значіння набуває проблема руху, художня творчість стає реалістична". Ця реалістичність повстає через те, що дитина починає фіксувати не тільки сумовані образи від однотипових речей, але починає вже опрацьовувати в малюнку і цілком конкретні предмети в їх активній дійсності. Звідси повстає виображення ракурсних постатів, даних у відповідній-же дійсності пропорційності. Але даючи такого малюнка, маляр ще не може поставити свої реальні постаті в звязок з просторінню та єдиним джерелом освітлення, — саме тому бачимо наявність поворотної перспективи та різних джерел освітлення не тільки для кількох предметів на одному малюнку, але й для частин одного предмета.

IV,1. — Перша фаза характеризується виробленням нового лінійного репертуару: простої й кривої напрямкової та протиставленої в напрямку лінії без зміни натиску. Розроблення цього репертуару проходить на відповідному елементарному необразотворчому рухливому матеріялі, де напрямки однієї частини малюнку протиставляється напрямкам инших елементів.

IV,2. — Тільки з виробленням цих елементів повстає виображення реалістичних форм. Форми ці площинні, контурні, моделювання немає, але рисунок точний: так маємо, напр., портрета у фас та профіль, всі инші форми також площинні, навіть архітектурні крайовиди складаються з двохвимірових площин будинків. Зафарбовка йде площинами.

IV,3. — Тут повстає деталізація та ускладнення малюнка. З одного боку бачимо дрібніший рисунок, слабе, початкове моделювання, а з другого боку предмети показується вже в трьох вимірах. Заразом уся картина, хоч-би скільки було в ній складових (і жанрових і крайовидових) елементів, планується виключно фронтально. Просторінність дається через поставу предметів на першому плані та через фонову завісу на другому максимально. Фарбова робота має вже елементи тонування через нашарування кольорів.

IV,4. — У четвертій фазі форма вперше виходить з площини та фронтальної постави. З'являється ракурсне виображення, з виставлянням частин предмету перед ним самим та відкиданням його частин назад. Разом з цим замість слабого моделювання повстає читке виразне штрихування, що характером ліній дає максимальне протиставлення напрямків. Просторінність теж трактується вже не фронтально, а під різними ухилами, з перевагою діягональних. Фарбову роботу побудовано на кольорових контрастах при домінантній нейтральній гамі та способі широкого сухого мазка.

IV,5. — Сами вже ракурси з виставлянням частин за межі однієї площини в попередній фазі приводять до розробки проблеми просторони. В п'ятій фазі її і ставиться як домінантну. Тому жанрові елементи лишаються тільки в тій мірі, в якій вони можуть допомогти підкресленню просторінних взаємин, а головне місце забирає робота крайовида. В останній маємо протиставлення поземих та сторчових площин, причому протиставляється їх не тільки в вигляді сторчових предметів на площині землі, але й значно складніше: на площині землі маємо безліч дрібних сторчових площинок, а на сторчових площинах безліч площинок поземих. Оскільки-ж єдиної відпровідної точки немає, то й їх скорочується саме в різних напрямках, причому найменшому скороченню підпадають площини поземі, що прямують до сторчовости. Фарбова робота з штрихової переходить на тушову або тонову з послабленою силою кольору.

IV,6. — І, нарешті, коли випрацювано площини, тоді лиш починається їх фарбове розроблення під знаком домінантности проблеми кольору або світла. Починається з протиставлення напрямкових різнокольорових плямсмуг без вибору гами. На цьому маляр здобуває вмілости працювати

площинами, даючи їм напрямок. Ось це і використовується для роботи вже на більших площинах, що переходить у роботу кольоровою сильветою: максимальне, що ми тут маємо в межах світляної роботи, це поруч з ясною плямою лежить темна, що має являти тінь, але ці дві плями розмежовано контуром. Далі йде ускладнене використовування одного кольору: тонування в межах його самого, при використовуванні переважно додаткової гами; тонування-ж призводить до різноджерелового освітлення при заховуванні переважно симетрійного розподілу джерел та коли бракує світляних ефектів. Далі на один тонований колір нашаровується сухий мазок иншого кольору, що потім спливається з своїм тлом і переходить у фарбове різнокольорове тонування-моделювання з необмеженою кількістю джерел освітлення при обов'язковій наочності світляних ефектів, до того-ж, тимчасом коли одні предмети або їх частини освітлено зліва, а другі справа, треті згори, а четверті знизу, деякі предмети або їх частини можуть лишитися зовсім без освітлення, дарма що джерело світла мусіло-б упасти і на них. У такому малюнку ми маємо вже безліч різнокольорових та різносилових безконтурних плям, що, нарешті, втрачають будь-який графічний звязок одна з одною, набувають повної самостійности, — і малюнок стає побудованим виключно на безконтурних необмежених кольорових плямах, — так закінчується шоста фаза, а з нею і весь IV цикл.

П'ятий цикл. „Нарешті, в п'ятому циклі молода людина опрацьовує знову ввесь свій запас образів з погляду домінантної проблеми просторони, її художня творчість здоганяє мистецтво сучасного їй суспільства, до якого вона належить, та зливається з загальною творчістю доби змістом та формою". Стається це так: маляр починає розроблювати просторінність з єдиної відповідної точки та за єдиного джерела освітлення.

V,1. — Перша фаза починається з вироблення нового ілюзіоністського (просторінного) лінійного репертуару: лінія стає різнонатисковою і цим неначе творить враження рельєфности площини. Використовується цей репертуар або на необразотворчих малюнках, де одні елементи своєї сили натиску розкидано на такому-ж необразотворчому тлі другої сили натиску (глибинність та рельєфність орнаменту), або розроблюється на первісних крайовидових роботах, де зразу-ж встановлюється кілька планів, причому кожного плана робиться в різній силі натисковости контура, але тут ілюзіонізм ще суто лінійний, бо розміри віддалених предметів ще не скорочується.

V,2. — Скорочення розмірів віддалених предметів це характерна ознака для другої фази, така характерна, що доходить, навіть, до умисних утрировок: першопланові предмети відходять за межі площини малюнка, а далекі предмети надзвичайно дрібні, невідповідно перспективним можливостям. У другій фазі ці зменшення розмірів не підлягають просторінним пропорційностям, скорочення суто формальні: що стоїть далі, те й буде менше, але в якій мірі менше, це питання ще не повстає перед малярем.

Заразом при наочності скорочуваннів у розмірі цілком відсутнє скорочення в межах самої форми, — вона ще площинна. Таке-ж площинне і розфарбовування цих предметів.

V,3. — В третій фазі малюнок стає замість чітко контурного та площинного складноконтурним та модельованим; форми починають групуватися, і разом з цим бачимо скорочування в розмірі не тільки за віддаленням, але й по третьому виміру. Всі предмети скорочуються до єдиної відпровідної точки і тому набувають просторінної пропорційности. Це стосується до предметів та площин сторчових. Позема-ж площина лишається сливе нескорочена і прямує до сторчовости, так само, як це було і в другій фазі. Компонування всієї картини виключно фронтальне з розстановленням предметів або їх груп на першому плані та з фоновою завісою на другому плані. Фарбову роботу побудовано на тонуванні, в якому деталювання починає падати з віддаленням тонованої сторчової площини.

V,4. — Тільки в четвертій фазі здобувається повна рівновага в скорочуванні поземих та сторчових площин (протиставлення їх); від цього повстає так звана европейська лінійна перспектива. Відтоді вперше бачимо поставу і поземих і сторчових площин під кутом у діягональних напрямках; разом з цим для рухливих постатів бачимо появу ракурсних постав. Загальне трактування картини позбувається фронтальности, як для першого так і для другого плану. Фарбова робота полягає в дрібному деталюванні, шо доходить до техніки лисирування.

V,5. — Аж, нарешті, маляр переходить до трактування третього плану, що розробку його послаблюється як з боку лінійного так і тонового, причому поволі щезають предмети та площини першопланові, аж поки всю картину переводиться до третього плану. В таких роботах використовується способи повного тонування (ілюзіонізм — зразок Тернер). Отож малюнок цієї фази будується вже не на лінійній, а на повітряній перспективі. Це й буде останнє можливе досягнення маляра (V,5,5), бо вже остання секунда 5-ої фази (V,5,6) стосуватиметься до сучасних імпресіоністських робіт і належатиме до творчости нашої доби, що почала вже ставити перед собою, від часів революції, нові завдання, в освітленню нової фази (V,6,1) у вигляді конструктивізму та супрематизму, що ще не стали загальним здобутком, не захопили всіх шарів людности в такій мірі, як це зробив імпресіонізм (V,5,6) [1]).

Роблячи підсумки по всій систематиці, беручи також до уваги, що в кожній показаній фазі йде процес ще й по секундах, так само як це для зразка показано для деяких фаз, ми мусимо зробити висновок:

---

[1]) Подана тут систематика становить скорочений виклад нашої роботи в першій її частині, що ухвалив її І Відділ У.А.Н. до друку, але що її не видано за браком коштів. За матеріял для систематики були колекції дитячих малюнків, що зібрав Кабінет Дослідження Дитячої Творчости при У.А.Н. з ясел, будинків немовлят, садків, шкіл обох концентрів, дитячих будинків та приватних родин. Матеріял складається як з одноразових, так і з систематичних довгочасних зборів від окремих дітей. На останній день колекції КДДТ нараховують по-над 60.000 примірників.

1. Процес іде безупинно, виразно стверджуючи, що дитячий малюнок, як наслідок органічного зростання дитини, цілком підпадає першому діялектичному принципові безупинного розвитку всього, що існує.

Коли звернемо увагу на те, що вся робота і в цикловому, і в фазовому, і в секундному обсязі йде від постави та розвязання проблеми елементів до постави та розвязання проблеми кольору або світла, це є процес, що йде від фіксації найзагальніших образів до найокреміших образів, то мусимо зробити висновок, що всяка перша фаза чи секунда є теза процесу, а всяка шоста фаза чи секунда є його антитеза, є його протилежність. Такий висновок буде для нас безумовний, коли ми можемо ствердити не тільки шляхом систематичного розгляду матеріялу, але й шляхом демонстрації того, що перехід від проблеми елементів до проблеми світла або кольору є процес абсолютно неминучий, і що розвиток кольору є тільки наслідок розвитку лінії. Переходячи до цих доводів, ми мусимо завважити, що не можемо уявити собі щось більш узагальнюючe, як лінію, що під ню автор і кожен глядач може підвести всякий, бажаний їм зміст (цьому маємо ствердження і в номенклатурі найпримітивнішого лінійного народнього орнаменту). Працюючи лінією (незалежно від типу лінійного репертуару), як самостійним матеріялом, ми не маємо жадних форм, і лінія лишається єдиним матеріялом, що впливає на сприймання, а ритмічне комбінування ліній у цьому разі є єдиний матеріял, що впливає на творення емоцій. Коли-ж вироблено лінійний репертуар остаточно, коли вироблено всі його можливі варіянти в межах певного репертуару, тоді ці лінійні елементи починають групуватися і цим самим творять форму. В формі лінія ще читка, але вона вже втрачає самостійність: вона лишається тільки як контур. Потім форми ускладнюються, а разом з тим дрібнішає і контур, він робиться менш виразний, менш читкий і забирає ще другорядніше місце. Коли-ж ускладнені форми починають рухатися і цим творять активне оповідання, тоді для контура лишається ще менша роля, бо всю увагу переноситься виключно на протиставлення частин форми та форм. Далі рухливі форми вміщуєтся в просторінне оточення, що поволі де-далі розгортається все більше, а заразом поворотно-пропорційно зменшуєтся кількість та розмір рухливих постатів, — через такий процес дрібні постаті, дрібні форми, що на них контур міг-би забирати велике місце, щезають до краю, а натомість повстають великі площини, що розмежовуються вже дуже слабонатисковими лініями, які губляться на великому тлі через свою кількісну незначність. Це останній момент, коли лінія, вже послаблена та кількісно зведена до мінімума, ще лишається в малюнку. Ми бачимо далі, що повсталі площини так зростають у розмірі, що лінійний контур стає цілком недостатній для їх розмежування, для показування їх самостійности, їх контрастування, і тому бачимо, як маляр починає шукати нових засобів, щоб установляти силу площин. Це повстає через запровадження в площини кольору. Отак з'являється робота плямою. Але доки не остаточно вироблено кольорові співвідношення, доки не встановлено належної сили контрастування кольорів, ми бачимо, як між

кольоровими площинами пробивається слабенький контур. І все-ж доходить до того, що кольорові співвідношення встановлюється, плями стають читкіші, і тоді в допомозі контура, лінії немає жадної потреби. Лінія щезає зовсім і на її місце стає кольорова пляма. Так бачимо, що лінія поволі від цілком самостійного матеріялу переходить спочатку на службову ролю контура, потім починає слабнути і контур, потім лінія лишається на ролі розмежування однієї площини від другої, аж поки, нарешті, зникає всяка потреба в контурі і на його місце стає кольорова безконтурна пляма. Разом з тим, коли ми простежимо за розвитком кольору, то побачимо, що на самому початку колір починає з'являтися саме тоді, коли розвиток лінії доходить свого максимума, себ-то тоді, коли певний лінійний репертуар так збагативсь на свої варіянти, що всі вони одночасно, вміщені од маляра на одній площині, починають губитися, зміщуватися й втрачати самостійність. Тоді маляр, щоб установити їх силу та самостійність, починає виконувати всі ці варіянти різнокольоровими лініями. Скоро повстає ця різнокольорова лінія, відтоді колір не кидає малюнка і поступінно забирає все більше та більше місця у лінії, що з неї він і повстав. З кольорової лінії маляр, творячи форми, починає переходити до кольорового контуру,— останнього автор починає вживати в тому разі, коли на одній площині багато однотипових форм і він хоче зробити їх читкішими для сприймання. Ускладнюється форма, дрібнішають її деталі, вужчає, дрібнішає контур і останній поволі з кольорових ліній переходить на дрібні кольорові площини: так з'являється не тільки розфарбування контуру форми, а й усієї форми в цілому, тимчасом як тло довкола форми лишається ще незафарбованим. Але скоро форми починають рухатися, як починають протиставлятися не тільки окремі частини в формі, але й починає протиставлятися одна форма другій, тоді повстає потреба, надто коли кількість таких форм більшає й починає поділятися на протиставлені партії, повстає потреба якось підкреслити ці протиставлення, щоб усе не збігалося в одне, і це підкреслення робиться запровадженням площини; площини-ж і собі розбивається спочатку чорним лінійним контуром, але згодом цей контур серед безлічи кольорових рухливих постатів стає недостатній силою, і тоді чорний контур, чорну лінію заступає кольорова,— так колір з меж форми починає переходити на тло по-за межі форми. Так іде доти, аж поки починають слабнути форми в розмірі та кількості,— тоді суцільне зафарбування з дрібних форм переходить на широкі площини тла: так починає творитися велика пляма. І оскільки робота на таких великих площинах фарбами є для маляра ще новина і маляр не вміє ще опанувати кольорові гами, він хоче й прагне збільшити їх контрастування через розмежування їх контуром. Але швидко в цьому потреба минає й повстає суто-кольоровий малюнок без ніякого контуру, без ніякої участи лінії. Як бачимо, тимчасом коли лінія набуває найбільшого розвитку, саме через оцей розвиток лінії повстає використовування кольору,— і що другорядніщою робиться лінія, то все дужчим робиться колір і то більше місця забирає він у малюнку, аж поки стає

єдиним матеріялом малюнка, так само, як колись єдиним матеріялом на початку розвитку була лінія. Це явище поступінного переходу з одного матеріялу до матеріялу цілком йому протилежного й дає нам підставу зробити висновок, що:

2. Перехід од першої проблеми до шостої (в усяких обсягах) є перехід од тези до антитези.

Коли-ж згадаємо за те, що всяка перша фаза та всяка перша секунда цілком базуються на матеріялі попереднього циклу або попередньої фази і, використовуючи матеріял попереднього процесу, розподіляють його в цілком нових співвідношеннях для цілком нових завдань, творячи ґрунт для того процеса, що його вони сами починають, коли згадаємо про це, то зможемо зробити ще один висновок:

3. Всяка перша фаза або перша секунда є синтеза для свого попереднього процесу та теза для свого теперішнього.

Всі три висновки кажуть разом про те, що *безупинний процес розвитку дитячого малюнка йде за діялектичною тріядою і ввесь побудований на переході від тези через антитезу до синтези, до того-ж остання є заразом за тезу для нового процесу.* Це каже про те, що розвиток дитячого малюнка йде не в порядку вдосконалювання, поступінного рафінування одного й того-ж завдання, тієї-ж проблеми (напр., проблеми просторони), як це намагаються довести представники ідеалістичної школи, а каже про те, що *весь процес іде на зривах, скоками.* Закінчилася одна доба, один оборот і знову починається вироблення цілком нового й лінійного репертуару, і форми, і співвідношення між формами, і їх протиставлення, і їх просторінний розподіл, і витворення нової кольорової гами в нових способах та складностях.

II. Індивідуальна аналіза.

Систематика дитячого малюнка, викриваючи ті закони та принципи, що на них базується розвиток оптичного сприймання, зорової уяви, образного мислення, окрім суто-теоретичних висновків мусить дати нам висновки і суто-практичного порядку. Тоді систематика стає суто-допомічним засобом, і вся дальша робота мусить будуватися на викриттю того, в якому вигляді, в якій формі відбивається на дитячому малюнку діялектичний принцип загального звязку явищ. Тут іде мова вже не про стилістичну, а про диференціяльну аналізу матеріялу. В обсяг цього питання, окрім цілої низки инших (про це далі), ввіходять статеві та індивідуальні відзнаки.

Щоб освітлити ці питання, треба завважити, що кожен малюнок можна розглядати з трьох поглядів: загально-біологічного, спадково-конституційного та соціологічного. Біологічний момент дає закономірну появу структур та й годі. Соціологічний момент дає сюжет та впливає на темп зміни структур, на темп розвитку, а в деяких випадках і порушує процес розвитку. Спадково-конституційний момент впливає на переважне

зосередження на тих чи инших художніх проблемах і разом з тим дає певне офарблення в трактуванні сюжету, дає те, що має назву змісту в сюжеті (приклад: двоє дітей в своїх малюнках однакової структури дають однаковий сюжет — боротьбу; одна дитина дає цей сюжет у веселих фарбах, друга освітлює як бійку, що закінчиться погано, — два різних внутрішніх змісти одного сюжету).

Малюнок та стать. Здавен повелося казати й доводити, що малюнок хлопчика та дівчинки відзначаються різними сюжетами і що це стоїть у звязку з статевою одміною між дітьми, стоїть у звязку з біологічним моментом. Коли-ж візьмемо на увагу, що сюжет це є наслідок впливу оточення на дитину, то побачимо, що одміна між сюжетами це не одміна між статями, а одміна в вихованні хлопчиків та дівчаток: „доброчесна жінка й мати“ — для дівчаток та „захисники батьківщини“ — для хлопчиків. Лишки цього, звязаного з буржуазною ідеологією, виховання є, на жаль, ще й досі. Але вихованці дитячих будинків, що не знали родини з її давньою спадщиною, показують у своїх малюнках повну одність сюжетового репертуару. Одміна між статями виявляється не в одміні між сюжетами, а в переважній проробці одних проблем для одних, і других для других. Так спостережено, що дівчатка довший час затримуються на розробці тих ступенів, що до складу їх ввіходить проблема елементів та форми, а хлопчики довше затримуються на розробці проблеми композиції та руху, останні-ж дві проблеми, як показують досліди, використовують діти обох статів рівною мірою. Отож одміна суто-темпова: криві розвитку дівчаток та хлопчиків мають такі темпові особливості: спочатку дівчатка відстають від хлопчиків і так іде до дошкільного віку включно, а потім переганяють і йдуть поперед хлопчиків, а тоді хлопчики здоганяють дівчаток і вже йдуть рівно з ними. Це особливо ймовірно, коли згадаємо, що полове достигання у дівчаток починається й закінчується раніш, себ-то вони швидше переживають свій позадіяпазоновий четвертий та третій фізіологічний цикл [1]).

Другий чинник, що впливає на характер кривої індивідуального розвитку, це спадковість та конституція. Вперше обумовленість характеру творчости від конституції поставив Кречмер у роботі „Характер и строение тела“. Але він розглядав це питання в його статиці, а не в динаміці і тому в багатьох місцях поробив хибні висновки. Останніми часами відповідь на це питання почала давати рефлексологія. Встановлено, що діти різної конституції на одного дратівника за однакових умов дають різну відповідь. На підставі цього зроблено спробу встановити конституції за характером реакції. Конституція окрім офарблення явищ (особлива реакція на дратівника) в вигляді внутрішнього змісту в сюжеті малюнку, як зазначалося попереду, впливає на домінування тих чи тих

[1]) Встановлено на підставі вивчення вищезазначених архівів, окремих спеціяльних експериментів та урахування змін у сюжетах по індивідуальних колекціях малюнків дівчаток та хлопчиків.

проблем у процесі розвитку та зміни структур малюнка, так само як це бачимо тоді, коли впливає стать. Напр., у дитини з комбінаторними здібностями домінуватиме проблема композиції над иншими, у дитини з аналітичними здібностями домінуватиме проблема елементів, у дитини з иншими ухилами домінуватиме инша проблема. Разом з тим бачимо, що за нормальних умов тип дитини складається з кількох елементів, а тому домінантних проблем скількись, де домінування розподіляється між проблемами в певному порядку за силою та поступінністю. Домінування проблеми полягає в тому, що при розробці структур, що до складу їх входить (входять) домінантна (домінантні) проблема (проблеми), дитина затримується довше на її (на їх) розробці, дає значно більшу кількість продукції й кожна продукція має характер цілком самостійної та яскравої проробки; при переході-ж через структуру (в процесі розвитку), що в своїому складі не має діяпазонової проблеми, дитина значно менший час затримується на її розробці, дає значно меншу кількість продукції, а сами продукти значно бліднші та визначені меншою самостійністю, а иноді й повним наслідуванням. Звичайно індивідуальний діяпазон складається з 3—4 проблем, це так-би мовити середній нормальний діяпазон. Коли до складу діяпазону входить менш од трьох проблем — кажемо про бідний діяпазон, коли-ж у діяпазоні більш од чотирьох проблем — кажемо за багатий діяпазон. Елементи індивідуального діяпазону стикаються з елементами статевого діяпазону. Поєднання цих елементів тим чи иншим способом дає нарешті остаточний діяпазон, створює той чи инший тип з певною поведінкою, з певним реагуванням на оточення та з певним зовнішнім виявом у вигляді продуктів мистецтва. Беручи на увагу сказане попереду про форми впливу діяпазону на розвиток, мусимо зробити висновок, що в дітей з різним діяпазоном буде різний характер кривої розвитку та що всяка крива розвитку жадним способом не може являти собою простої лінії як стріла, навпаки, це буде хвиляста крива з постійною зміною та чергуванням скорости, що йтиме то поволі під невеличким кутом, то раптом під більшим кутом, але менший час.

Коли-ж візьмемо індивідуальні криві різних конституцій, то все-ж ми зможемо встановити якусь середню нормальну скорість розвитку, середню скорість переходу від одної до другої структури. Досліди показують, що на проробку якоїсь одної фази I циклу потрібно в середньому 4 місяці (процес в I ц. йде прискорено — див. далі), для II та III циклів на фазу віддається по 10 місяців, а для проробки однієї фази IV циклу витрачається 1 рік. Цей середній термін на проробку однієї фази умовно зватимемо середнім нормальним темпом розвитку. Припускаючи певні відхиляння як на збільшення, так і на зменшення цього темпу в звязку з проробкою діяпазонових та позадіяпазонових проблем у фазовому обсязі (те-ж саме робимо і для секунд), всяке зменшення терміну по-за цим припусканням відноситимемо до так званого прискореного темпу розвитку, а всяке збільшення терміну по-за встановленим припущенням від-

носитимемо до так званого затриманого розвитку, до розвитку гальмовного порядку. Як в тому, так і в другому темпі розвитку можуть бути різні градації, що стоятимуть у звязку з тими чи иншими явищами.

В тому разі, коли процес розвитку йде в середньому з припущеними відхиляннями в темпі, тоді дитина переходить від однієї секунди до иншої, заховуючи послідовність їх появи. Такий процес звемо процесом ростовим. Коли-ж процес розвитку затримується в темпі або прискорюється, тоді бачимо окрім чистого ростового процесу ще й инші, додаткові процеси, що звемо процесами супровідними. Супровідні процеси, звязані з прискоренням розвитку, звемо сприятливими. Їх знаємо три форми. Супровідні процеси, звязані з затриманням розвитку та з наслідками дуже прискореного розвитку звемо гальмовними. Їх знаємо теж три форми. Супровідні сприятливі процеси такі: 1. Заготовчий процес, 2. Вища структура та 3. Вища форма. Супровідні гальмовні процеси такі: 1. Інерція, 2. Нижча структура та 3. Нижча форма[1]).

Заготовчий процес полягає в тому, що дитина, пророблюючи якийсь ступінь, раптом, порушуючи послідовність, дає малюнок иншого вищого ступеня або в один день з ступенем ростового процесу або за кілька днів згодом після останнього дня фіксації ростового ступеня, а потім після такого випередження знову дає структуру ростової лінії, і тільки після середнього нормального терміну знов дає того ступеня, що раптово у неї повстав, але тепер цей ступінь іде як ростова одиниця (приклад: дитина 1 січня дає II,2,1, в той-таки день дає і II,2,3, за два дні згодом дитина малює знову й знову дає ростовий ступінь на II,2,1, а через 50 день дитина дає належне їй II,2,2, а ще через 50 днів дає II,2,3 — в останньому випадку II,2,3 вже не раптово повстала структура з заготовчого процесу, а та ростова одиниця, що до неї дитина послідовно доросла). Заготовчий процес буває виключно при прискореному процесі розвитку, себ-то в тих випадках, коли дитина в своєму розвитку була загальмована, а потім через сприятливі умови позбулася гальмовних чинників і швидко почала наздоганяти все те, чого вчасно не мала змоги зробити. Що більше було загальмування, то більше елементів заготовчого процесу маємо поруч з процесом ростовим. Чим старший вік дитини, що позбавилася гальмування, тим більша одміна між структурою заготовчого та ростового процесу. Те, що було пророблено в порядку заготовчого процесу, те в порядку ростового пророблюється швидше й легше. Маємо ще випадки заготовчого процесу і за ненормальних умов, коли передчасна поява вищих структур іде не через унутрішній прискорений процес розвитку дитини, а коли вищі структури невдалою рукою педагога прищіплюється дитині. В такому випадку, ці ненормальні форми заготовчого процесу замість, щоб згодом стати дитині корисними, стають за гальмо, бо випрацьовуються не внутрішнім порядком, а виключно зовнішнім.

---

[1]) За матеріял були індивідуальні колекції від піврічного до 23-річного збору в дитячих садках, школах та студентів різних педагогічних вищих шкіл Київа.

Вища структура та вища форма одрізняються від заготовчого процесу тим, що він — цілком окремий малюнок від малюнка приналежного до ростового процесу, тимчасом як і вища форма і вища структура є тільки окремі елементи, що входять до складу малюнка, приналежного до ростового процесу.

Вища структура являє собою підпорядкування деяких форм ростового малюнка вищим принципам, тимчасом як усі инші форми цього ростового малюнка лишаються розподілені за принципами своєї належної їм структури. Приклад: малюнок на II,2,3 — одноконтурні дерева та люди розкидані по всій площині паперу в різних рівнях, але в одному ухилі без усякого графічного звязку; і на тому-ж малюнку бачимо, що кілька дерев стоїть по одній загальній хвилястій лінії — по структурі на II,4,3. Випадки використовування вищої структури дуже нечисленні і кількістю значно менші од заготовчого процесу. Вищу структуру бачимо виключно в прискореному розвитку, її поява стоїть у звязку з тим, що розвиток розуміння співвідношення між предметами росте швидше, ніж обізнання з предметами. Вища структура трапляється і як ненормальне явище й у нормальному не прискореному процесі: це буває через невчасне запровадження од педагога до вжитку дитини деяких принципів малюнку, напр., показування перспективного скорочення кімнати, — тоді дитина малює трафаретну мережу кімнати, але речі розміщує без ніякого скорочення й здебільша не на підлозі, а на стінках.

Вища форма — явище поширеніше і теж буває тільки за прискореного розвитку. Полягає це явище в тому, що в малюнок певної структури з відповідними формами запроваджують якусь одну чи кілька форм вищого порядку, не порушуючи загальної структури малюнка приналежного до ростового процесу. Приклад: малюнок на II,2,3 — всі форми одноконтурні і серед них одна форма двохконтурна, що стоїть у звязку з попередніми формами. Причина такого явища в тому, що дитина або через впливи широкого оточення, або вузько-виховного оточення не в однаковій мірі може знайомитися з предметами оточення, до того-ж з деякими буває примушена стикатися досить часто, фіксуючи на них чималу увагу. В тому разі, коли появу вищої форми можна з'ясувати вищезазначеними причинами, ми бачимо, що як тільки дитина і в усьому малюнку доросла до того ступеня, з якого взято вищу форму, тоді всі форми зрівнюються в типі і дитина, розвиваючися далі, й цю упереджену форму розвиває нарівні з усіма иншими. Але бачимо появу вищої форми і в наслідок неналежного педагогічного впливу: дитині показали, як треба малювати якусь форму, бо сама дитина не була спроможна її намалювати. Показана форма належала до вищого ступеня, ніж той ступінь, у якому перебувала дитина що-до свого розвитку. Дитина перейняла показану форму й почала її вживати як до потреби. Але шкода від цієї форми полягає в тому, що по-перше дитина може малювати цю форму тільки так, як її було показано, і зовсім не здатна її варіювати та ставити в повний звязок з иншими формами, а по-друге ця форма назавсіди лишається незмінна,

і коли дитина переростає цю форму і дає вже цілу низку значно вищих, то показана форма все-ж лишається; приклад: малювання людського обличчя: „точка, точка, запятая, вот и рожица кривая“ або весь так званий „педагогічний малюнок“ на дошці.

Рівнобіжно до сприятливих супровідних процесів маємо, як зазначено попереду, супровідні процеси гальмовні. Їх три форми виявлення аналогічні трьом попереднім, але повстають вони з инших причин та мають инше положення супроти ростового процесу [1]).

Інерція полягає в тому, що дитина, даючи малюнок певної структури в порядку ростового процесу, раптом в один з днів дає малюнок якоїсь нижчої структури, що його вона давала або мусіла дати раніш. Малюнок інерційного порядку є малюнок цілком чистої структури й малюнок цілком окремий від малюнка ростового. Приклад: дитина 1 січня дала малюнок на II,2,2 — одноконтурні форми без деталізації, розкидані по паперу в різних напрямках без ніякого звязку одна з одною; 15 лютого ця дитина дала малюнок на II,2,3 — одноконтурні форми з новими деталями, поставлені на папері в різних рівнях, але в одному ухилі; 18 лютого дитина дала знов малюнок на II,2,3 і поруч з ним малюнок на II,2,2 — в першому разі малюнок на II,2,2 був як одиниця ростового процесу, а 18 лютого як інерція. Поява інерції при ростовому процесі буває з причин природніх та штучних. До природніх стосується прискорений темп розвитку: в цьому разі дитина витрачає менше часу, ніж це нормативно належить на проробку однієї секунди, а тому й не опрацьовує кількісно кожну структуру, як це було-б потрібно; проробка-ж вищих структур без проробки нижчих можлива тільки в дуже незначній мірі, а тому дитина при прискореному процесі розвитку завсіди доходить до тієї межі, коли стає неможливо йти вперед, не досить проробивши попереднє, і тому дитина неначе вертається назад і дороблює недопрацьоване, ліквідує заборгованість. Що швидший темп прискореного розвитку, то більше буде інерційних малюнків і то більша кількісно одміна між структурою ростового та інерційного процесу, — звідси бачимо, що при прискореному процесі (що характеризується скороченням терміну для проробки структури та наочністю заготовчого процесу) завсіди повстає протиставлення заготовчому процесові в вигляді інерції: вони між себе рівноважать і цим тим чи иншим способом регулюють процес розвитку, ставлячи межі як для максимальної так і для мінімальної швидкости. За другу природню причину появи інерції буде загальмований розвиток дитини і що більше загальмування, то кількісно більша буде інерція. Дитина загальмована ніколи так вичерпливо не проробляє кожної структури, як дитина нормальна, і тому у неї завсіди лишається для кожної або для багатьох структур певна частка заборгованости. Як поволі

[1]) Як матеріял про гальмування окрім вищезазначених збірок використали ми індивідуальні колекції розумово відсталих дітей з лікарсько-педагогічних установ Київа та „Детского Обследовательного Института им. проф. А. С. Грибоедова при Психо-Неврологической Академии в Ленинграде“.

розвивається загальмована дитина, так поволі вона й ліквідує свою заборгованість. Це й становить особливу відзнаку інерції гальмованої дитини від інерції дитини прискореного процесу. Дитина з прискореним процесом, хутко зліквідувавши одну інерційну структуру, йде вгору, аж поки прориваєтся знов інерція, але-ж вищої структури. Дитина-ж загальмована може зліквідовувати свою інерційну структуру дуже довгий час, і часто довше, ніж це потрібно на проробку цієї структури в порядку ростового процесу за нормативним терміном. Від того у загальмованої дитини ми дуже часто бачимо, що не встигла вона ліквідувати одної інерційної структури, як у неї з'явилася і друга і третя, аж поки наростає інерційний хвіст, що його вона й тягне за собою місяцями або й роками. Пропорційність між швидкістю ліквідування інерційної структури та кількістю таких структур на один день і править за спосіб, щоб визначити відсталість дитини від субнорми до глибокої імбецильности. Характерною особливістю такої інерції для розумово відсталих дітей буде те, що вона йтиме без ніякої участи та рівноваги з боку сприятливих процесів. Така-ж велика обтяженість інерцією, але за участю бодай найменшого відсотка сприятливих процесів казатиме вже не про розумово відсталу, а про нормальну, але дуже затриману в розвитку, тимчасово загальмовану через зовнішні обставини дитину. Інерція з'явиться через неприродню причину, коли педагог передчасно пересаджуватиме дитину на вищу структуру та форму: наслідком отакого пересадження дитина згодом повертає до недоробленого через невдале втручання в процес її розвитку, так само як це буває і при прискореному нормальному процесі, з тією тільки одміною, що ліквідування цієї заборгованости триває значно довше ніж при прискореному процесі, а иноді лишається і на все життя, коли не вжито спеціяльних заходів з сторони.

Нижча структура полягає в тому, що дитина, даючи малюнки вищої структури, деякі форми цієї структури розподіляє на папері за нижчим принципом. Приклад: малюнок на II,3,3 — всі форми двохконтурні і поставлено їх по загальній простій лінії, що йде від краю до краю, але кілька форм (двохконтурних) стоїть окремо по-над цією лінією без ніякого графічного звязку з иншими формами і під цими формами зроблено підведення широкими нашарованими штрихами, що стосуються до структури на II,3,2. Нижча структура з'являється в малюнку в значно меншій кількості, аніж інерція або нижча форма, і свідчить про те, що дитина хоча й доросла до вищої структури, але ще не зовсім орієнтується в її можливостях, знов-же ще не тривала в ній і легко переходить до нижчої структури, надто коли останню вчасно було не досить доопрацьовано. Нижча структура з'являється ще й у таких випадках, коли дитина розвивається досить поволі, коли вона загальмована, а виховник звертає увагу найбільше на досягнення що-до фіксації форм, а не на співвідношення між ними. Таке розколення між високими формами та лишками недоробленої нижчої структури може йти тільки до певної міри, бо завсіди повстає така межа, коли високі форми не можуть вже вкладатися

в низьку структуру, вимагаючи складнішого оповідання, а воно може бути зрозуміле тільки за відповідної-ж структури, — тоді бачимо, як форми вищого порядку починають розпадатися і дитина завдовольняється схематичнішими формами, розподіляючи їх за нижчими структурними принципами.

Нижча форма полягає в тому, що дитина в малюнок високої структури запроваджує форми, що належать до якоїсь нижчої структури. Приклад: дитина в малюнок на II,4,3, де всі постаті двохконтурні та кінцівки їм покривлено, щоб передати рух, ці постаті стоять по загальній кривій лінії; серед цих двохконтурних постатів є кілька чи одна з поодинчим контуром з II,2,3. Нижча форма по-перше повстає через те, що дитина не досить опрацювала ті чи інші форми на попередніх ступенях, і тому в порядку доробки поруч з високими формами у неї повстають і недоопрацьовані. За другу причину, що через неї з'являється нижча форма, може бути те, що дитина, опрацьовуючи той чи інший ступінь, не проробила деяких сюжетових форм зовсім, і ось тепер, коли дитина перейшла до вищого ступеня, де робота без проминеного, цілком неопрацьованого сюжету або зовсім неможлива, або стає складним завданням, тоді вона всі предмети робить відповідного новій структурі типу, але недоопрацьовану форму дає в нижчому типі. Нарешті, нижчою формою може бути й те, що ми раніш показували як неприродню вищу форму. Виховник в обсяг дитячого вжитку запроваджує якусь вищу форму. Дитина автоматично її сприймає, і коли вона в цілому своїому малюнку досягає структури такої, до якої належить і запроваджена форма, то згодом вона йде далі, але форма лишається постійним трафаретом уже в вигляді нижчої форми.

Отже, роблячи підсумки для всіх шістьох супровідних процесів, можемо казати, що всі вони стоять у повному звязку з темпом ростового процесу. Цей-же, як видко з попереднього розгляду супровідних процесів, залежить або від впливу оточення, або від стану розумового розвитку. Всі форми супровідних процесів одночасно трапляються зрідка, і то виключно у дітей, що довгий час були загальмовані й саме позбавилися гальмовних чинників: тоді процес розвитку йде дуже швидко й дуже нерівно, тоді дитина одночасно, дороблюючи недороблене, намагається захопити й ті верхи, що їх вона ще цілком не опрацьовувала. В усіх-же инших випадках бачимо обмежене комбінування: 2—3 процеси одночасно. Наочність-же тільки одного з супровідних процесів: сприятливого або гальмовного без його протилежного врівноважливого, надто коли кількість наочного процесу велика, каже за те, що процес іде ненормально; коли є тільки один заготовчий процес без інерції, то ми можемо бути певні, що це процес штучний і викликає його сторонне втручання; коли-ж бачимо саму тільки інерцію або инші два гальмовні процеси в великому числі, то можемо казати за глибоку розумову відсталість.

Окрім ростового процесу та його шістьох супровідних вищезазначених процесів, ми маємо ще й такі явища, що стоять вже по-за впливами

темпу ростового процесу, бо вони є вже не наслідок змін у ростовому процесі, а наслідок цілком инших причин, вони сами можуть впливати на характер ростового процесу. Ці явища мають такі назви: 1. Формальні нетривалості, 2. Моторове збудження, 3. Моторові нетривалості та 4. Процес доростання. Їх спільні риси в тому, що всі вони обмежені в часі дії й не можуть поширюватися в однаковій силі на ввесь процес розвитку дитини від початку до кінця, бо всі вони або періодичні, або епізодичні.

Формальні нетривалості це явище звязане з порушенням психічної сфери дитини, з порушенням процесу образного мислення, з розпадом у процесі переробки сприйнятих роздратуваннів. Полягає воно в тому, що автор, зробивши форму певного ступеня, починає малювати цю форму вдруге, але вже не може вдруге виконати її в цілому, як уперше, а робить її з частковими втратами в подробицях, потім при третьому повторюванні лишається самий обрис форми з її зовнішнім спрощеним контуром, потім форма розпадається цілком і виображається вже тільки її окремі частини, а наприкінці й від решти частин виображається тільки якийсь лінійний елемент, що цілком позбувається сюжетовости, ба навіть найвіддаленішої подоби перводжерела. Кожну з поступових форм розкладу малюнка можна стилістично визначити й цим встановити силу та форму розкладу образу. Сила залежить від стану психічного захорування. Форма-ж здебільша визначається тією найбільшою структурою, що може дати маляр, та всіма нижчими від неї структурами. Ці-ж розклади бачимо й у багатьох психічно-хорих дорослих людей [1]).

Моторові збудження. Явище це трапляється в дітей від нормальних з легкою збудливістю до дітей невропатичних та психопатичних. Полягає це явище в тому, що дитина, зробивши малюнок якоїсь певної структури, покриває свого малюнка потім новим малюнком значно нижчої структури (переважно лінійним рефлекторним I циклу), — инакше кажучи закреслює свого малюнка, нищить його, зовсім не маючи при тому на увазі зіпсувати свою попередню роботу. Приклад: намальовано хатку II циклу, на хатці з бовдура йде дим; спочатку дитина малює цей дим легкими рисами й віддає належне йому на малюнку місце, потім починає малювати дим усе далі та далі, і нарешті дим замазує ввесь малюнок цілком, так що ледві видко під ним попередній малюнок. У цьому разі малюнка було вкрито рефлекторними лініями на I,3. Цей приклад показує, що моторове збудження пішло від самого сюжету безпосередньо, але маємо поруч і такі форми моторового збудження, коли закреслювання попередньої роботи зовсім не викликається можливостями сюжету, а повстає підо впливом збудження. І в тому і в тому випадку одміна між структурою закресленого малюнка та структурою малюнка збудження показує на силу збудження. Кількість таких збуджень у малюнку про-

[1]) Формальні нетривалості простежено на матеріялах дошкільного відділу Стаціонару Інституту ім. А. С. Ґрібоедова, дит. садка ч. 6 в Київі та індив. збірках. Література: Карпов, Творчество душевнобольных. М.—Л. 1926, стор. 59, 60, мал. 8 і 9.

сто-пропорційна збудливості дитини. У дітей з легкою збудливістю без патологічних ухилів таке закреслювання має випадковий або короткий епізодичний характер і повстає тільки за певних умов, у дітей-психопатів це явище постійнішого характеру, тоді воно тільки змінюється в кількості залежно від більш чи менш спокійного стану дитини і припиняється тільки тоді, коли легшає загальний стан при належному лікуванні [1]).

Як формальні нетривалості, так і моторові збудження мають між себе спільне те, що обидва ці явища за найкращих умовах стану дитини мають епізодичний характер, а за найгірших — циклічний а з другого боку амплітуду їх кількости від найменшої до найбільшої можна поділити на кілька частин, до того-ж певна постійна кількість точно відповідатиме певній діягнозі, певному станові, невеличкі-ж коливання в той чи той бік від цієї кількости для кожної діягнози казатимуть не про зміни в діягнозі, а про покращання чи погіршання стану недуги.

Зовсім инше що-до типу дають моторові нетривалості та процес доростання. Насамперед вони тимчасові, вони можуть бути зліквідовані і що кращі умови для розвитку дитини, то швидше вони щезнуть. По-друге, для них обох теж може бути встановлено їх кількісний максимум та мінімум, у них завсіди можливий перехід від однієї кількісної групи до иншої і цей перехід свідчитиме про те, через які етапи проходить тепер дитина, чи тільки починаються ці процеси, чи вже йдуть до ліквідації. Ще одна одміна цих двох явищ від попередніх полягає в тому, що їх ліквідація входить переважно в обсяг роботи педагога і зрідка лікаря, тимчасом як при формальних розкладах та моторових збудженнях більшість роботи падає на лікаря і тільки невеличка частка на педагога.

Моторові нетривалості — це явище, що стоїть у звязку з недостатнім розвитком як усієї моторики дитини, так і моторики руки зокрема. Такі діти або цілком нездатні керувати своїм моторовим апаратом, що стосується до патології (психопатія еретика, хорея, форми тимчасового параліжу) або в легших формах недостатньо орудують цим апаратом (це бачимо в щоденному педагогічному оточенні серед тих дітей, що не можуть набути належних їхньому вікові моторових навичок та недостатньо самообслуговуються). В усіх цих протилежних формах, як і у всіх, що між ними, для вияву моторових нетривалостів в малюнку бачимо загальнохарактерне: дитина, почавши робити щось за допомогою одного типу ліній, переходить до лінії иншої моторової групи або-ж форми вищої структури виконує за допомогою лінійного репертуару нижчої структури або-ж просто запроваджує до форми невідповідний що-до типу репертуар ліній (приклад: виконання простолінійних форм хвилястою кривою — випадок у психопатії еретики). Переходи з однієї моторової групи до иншої в лінійному репертуарі бувають двох типів: перехід на нижчу структуру та перехід на вищу. В наймолодшому віці спостерігається вживання

[1]) За матеріялами тих-же установ та збірок з індивідуальної групи при „Детском Очаге Табфабрики на В. О.“ в Ленінграді за 1926 р.

двох форм одночасно; це каже про загальну нетривалість усього м'язового апарату. Що старший вік, то більше бачимо переходів на нижчі структури лінії, що свідчить про певну недорозвиненість моторового апарату. Заміни-ж однієї лінії на її протилежний тип бачимо тільки в патологічних випадках [1]).

Процес доростання своїм типом трохи подібний до моторових нетривалостів. Тільки коли при моторових нетривалостях маємо недостатній розвиток моторового апарату, то при процесі доростання бачимо тільки невикористаність цього апарату для графічної фіксації сприйнятих враженнів. Дитина починає здобувати враження та творити з них образи з першого дня життя. На всі роздратування тієї чи иншої складности та того чи иншого типу (моторові, акустичні, оптичні) вона може реагувати, але тільки моторово й акустично, але-ж цілком не може робити цього на перших часах життя засобами графічними, себ-то за допомогою мистецтва оптичного, за допомогою малюнка. Це стоїть у звязку з тим, що дитина до половини ясельного віку не має координованих рухів: дитина починає малювати за нормальних умов виховання тільки з 10—12 місяців життя. Отож виходить, що в дитини протягом 10—12 місяців назбірується все більше та більше оптичних враженнів, а з ними твориться все більше оптичних образів, що їх вона до певного часу не має змоги виявити зовні. Тому на початку бачимо, що сприймання, уявління йдуть попереду виявляння. І ось, коли дитина здобуває нарешті змогу фіксувати свої образи, вона починає зліквідовувати заборгованість, прагнучи до структурної одности між сприйманням та виявом. Цей процес здоганяння, зважаючи на чималу попередню затримку, йде надзвичайно швидко. Ця сама швидкість призводить до того, що дитина починає опрацьовувати виразно й читко тільки ті структури, що мають у собі діяпазонові проблеми, инші-ж структури дитина опрацьовує досить невиразно, а иноді й цілком відкидає. Окрім того, працюючи над зліквідуванням своєї заборгованости, дитина дає одночасно кілька ступенів не тільки в межах однієї фази, але в різних фазах. За такої рівнобіжности процесів кількох фаз бачимо обов'язкову кількісну домінантність однієї з цих фаз, а за рівнобіжности кількох секунд у межах однієї фази бачимо домінантність однієї якоїсь секунди. Приклад: дитина почала з першої фази, разом з тим з'являються малюнки і з инших фаз. Але після кількох день праці наймолодша фаза починає кількісно зростати, розвиватися, тимчасом як молодші фази лишаються в попередній кількості. Коли-ж перша фаза доходить до свого максимального розвитку, тоді починає наростати вища фаза, а коли попередня починає падати в кількості, тоді старша доходить до свого максимума й починає наростати ще один новий процес. Так само це йде і в межах однієї фази по секундах. Отже, не зважаючи на складність процесу доростання, ми можемо в ньому бачити певну послідовність,

[1]) За матеріялами Інституту ім. Ґрібоедова та приватними збірками.

певну закономірність, що йде тими-ж шляхами, що й ростовий процес, але з рівнобіжністю, чого немає навіть у найприскоренішому процесі росту. І в цьому процесі доростання закон впливу індивідуального діяпазону виявляється ще яскравіш, аніж при ростовому процесі. Процес доростання може мати кілька типових форм, залежно від того, коли почала його дитина. Коли початок нормальний, з 10—12 місяців дитина працює виключно на першоциклових структурах і, закінчивши всю заборгованість у першому циклі, переходить до ростового процесу, працюючи вже над другим циклом. Коли-ж початок роботи був запізнений, тоді бачимо дві інші форми процесу доростання. Спільні риси цих двох форм у тому, що дитина своїм загальним розвитком вже не першо- а другоциклова істота й тому, беручися за малювання, вона зразу-ж починає робити другоциклові малюнки, але виявляється, що працювати в межах II ц. й надто посуватися в межах його наперед цілком неможливо, коли було не доопрацьовано або й зовсім не опрацьовано перший цикл; тоді дитина, потримавшися трохи на височині II ц., кидає й починає працювати над доробкою або розробкою першоциклового матеріялу. Ось саме з цього моменту й повстають дві форми процесу доростання. В першому випадку ми бачимо, що дитина зовсім кидає другого цикла й переходить виключно до першого, коли-ж заборгованість стає невеличка, тоді вона знову вертає до II ц. і продовжує ростовий процес, ліквідуючи заразом невеличкі лишки від I ц. В другому випадку дитина так само починає з другого циклу, та не кидає його, але починає працювати в ньому дуже мляво й тільки підтримує, так-би мовити, огнище, але не зростає, не йде наперед, і в виключних випадках посувається вгору з скорістю дуже загальмованої дитини, тимчасом як усю енергію повертає до першоциклового матеріялу. Фінал такого процесу аналогічний першій формі. Друга-ж, остання форма має в своїому розвитку два варіянти. Один варіянт полягає в тому, що дитина дає першоциклові малюнки на цілком окремих від другоциклових малюнків аркушиках. Другий варіянт дає малюнки першого й другого циклу на одному аркушику разом, але без ніякого графічного звязку та без нашаруваннів. Ці два варіянти залежать од тієї сили, в якій проходить процес доростання: коли він тільки почавсь або вже заникає, тоді першоцикловий матеріял завдовольняється тими невеличкими лишками паперу, що є коло другоциклових малюнків; коли-ж процес доростання досягає своєї повної сили, тоді першоцикловий малюнок набирає самостійного місця й переважної кількости, і тоді виконується на самостійних площинах. В тому-ж разі, коли процес доростання пішов уже на розпад і кількість його стала найменша, тоді бачимо, як процес доростання перетворюється в нижчу форму: першоцикловий малюнок починає входити як окремий елемент до другого циклу. Це трапляється особливо з тими першоцикловими структурами, що через швидкий процес доростання лишилися недороблені, надто коли вони випадали з діяпазону. Такі появи першоциклового малюнку, хоча й є наслідок процесу доро-

стання, все-ж належать до иншого процесу і потрібують инших методичних заходів для зліквідування [1]).

Роблячи підсумки для вищезазначеного про моторові нетривалості та процес доростання, треба сказати, що вони мають суто тимчасовий характер і час їхнього існування, час зліквідування, як тих так і другого, може бути до певної міри скорочений. Як той, так і другий процеси мають свої кількісні мінімуми та максимумп, що кажуть не тільки про те, в якій силі та формі проходить процес, але й те, в якому саме місці перебуває цей процес: починається, досяг максимума, чи вже занепадає.

Такі висновки маємо для двох останніх процесів, не звязаних з ростовим процесом. Коли-ж глянемо на всі ті супровідні процеси, що є наслідок змін у ростовому процесі, та на останні чотири процеси, що не звязані з ростовим, але можуть впливати й впливають на нього, то по всій індивідуальній аналізі малюнка ми зможемо зробити ще кілька важливих висновків, бо останні мають лягти в основу не тільки теоретичної, ба й практичної роботи.

Як шість супровідних процесів, так і чотири сторонніх ніколи не повстають без якихось на те причин; вони завсіди є наслідок або впливу на дитину оточення, як найширшого так і вузько-педагогічного, або наслідок змін в організмі дитини, наслідок її захорування; з цього ми можемо зробити висновок, що:

1. Всяка поява супровідного чи стороннього процесу є наслідок якихось зовнішніх чи внутрішніх причин, і для появи кожного з процесів має бути цілком певний, а не инший чинник.

Це каже про те, що:

2. Поява того чи иншого супровідного чи стороннього процесу базується на діялектичному принципі загального звязку явищ і є наслідок порушення діялектичного принципу безупинного розвитку за тріядою.

Отже, коли всі супровідні та сторонні процеси є наслідок порушення принципу розвитку за тріядою, скоро починають слабнути ті чинники, що призвели до порушення вищезазначеного принципу, то зараз-же всі ці супровідні та сторонні процеси починають слабнути в кількості й поволі заникають, тоді знову починається правильний ростовий процес з дотриманням процесу за тріядою. Коли-б не було цих супровідних та сторонніх процесів, тоді-б у процесі розвитку утворювалося ще більше недоробленості, ще більше заборгованости й ще більше-б порушувалося принцип розвитку. Супровідні-ж процеси захищають дитину від цього. І справді, коли дитина загальмована в розвитку, у неї поруч з ростовим процесом повстають ті процеси, що не дають змоги втратити вже здобуте: це буде інерція, нижча структура, нижча форма; але як тільки дитина позбулася гальмовних чинників, тоді повстають ті процеси, що

[1]) За матеріялами ясел та дитячих садків Київа. Особливо цінні колекції в цьому питанні Р. З. Бодик-Аринштейн (Київ) та Р. Е. Татарковської (Баку — Ленінград), що роками ретельно збирали матеріял своїх дітей і передали його вам на розробку (по-над дві тисячі малюнків від двох дітей).

з одного боку тягнуть дитину догори і не дають їй змоги залишитися на місці загальмування, а з другого боку повстають ті процеси, що нормують скорість росту, скорість зліквідування заборгованости, щоб не повстало порушення знову, — в першому разі це буде заготовчий процес, вища структура, вища форма та процес доростання. а в другому ті-ж самі інерція, нижча структура, нижча форма та моторові нетривалості, що тепер набирають нової ролі, надто перші три, і замість консерваційних стають силами, що рівноважать. З цього ми можемо зробити висновок, що:

3. Роля супровідних та сторонніх процесів встановити порушений діялектичний принцип розвитку за тріядою, захистити цим організм від загибелі, встановити рівновагу та, зліквідувавши всі негативні чинники, дати змогу організмові далі нормально розвиватися.

Але разом з тим усі показані попереду процеси дають нам змогу зробити ще й инші висновки, надто важливі для педагогічного процесу. Всі супровідні та сторонні процеси повстають тоді, коли, як про це зазначувано попереду, дитина чогось не доопрацювала, чогось не використала в тій мірі, як це їй належало при її стані розвитку за її змоги. Скоро повстає та чи инша хоч найменша недоробка, як зараз-же повстає один з процесів відповідного типу й починає ліквідувати недоробку, і поки йде цей процес відбудування нормального розвитку, затримується темп ростового процесу. Це каже про те, що дитина не може переходити в нову якість, не проробивши певної попередньої кількости. Звідси можемо зробити висновок, що:

4. І тоді, коли розвивається ввесь організм дитини, тоді, коли розвиваються наслідки діяльности цього організму, в цьому разі малюнка, діє ще один діялектичний принцип, принцип розвитку з переходом од кількости на якість.

Підсумовуючи висновки як з систематики так і з індивідуальної аналізи малюнка, можемо зробити остаточний єдиний висновок:

1. Розвиток дитячого малюнка йде за діялектичним принципом безупинного розвитку з тріядою з переходом від кількости на якість, і

2. Всяке порушення цього принципу призводить до появи таких процесів, що прагнуть встановити чинність принципу розвитку.

III. Загальна методика.

Всі ці принципи мають для нас велику вагу, коли будуємо педагогічну виховну працю, будуємо методичні заходи для впливу на дитину [1]).

Оскільки ми вище визначили мистецтво як сукупність емоцій, образів та м'язових рухів, ми в нашій малярсько-виховній праці мусимо прагнути насамперед того, щоб образи, емоції та рухи цілком відповідали

[1]) Всі подані далі методичні засади є наслідок кількарічної над ними праці на пед. факультетах київ. вищих шкіл, роботи семінару 130 трудшкіл та семінару дошкільних робітників.

загальному розвиткові організму; по-друге, щоб між образами, емоціями та рухами не було розбіжности, бо тоді не буде жадного виявлення; та, по-третє, щоб образи, емоції та рухи виявлялися зовні як-найвичерпаніш та як-найточніш. Ці три головні завдання йдуть в основу не тільки неодмінної мети виховання, ба й кожного окремого моменту виховання.

А щоб виховний процес був справді процесом, а не низкою окремих моментів впливу, треба щоб усі матеріяли, які подаватиметься дитині, було розподілено протягом усього виховання в якійсь певній послідовности. Це можливо тільки в тих умовах, коли в розподіл матеріялу покладено якийсь принцип. Навіть більше: коли принцип подавання буде розбіжний з принципом розвитку дитини, тоді матеріял не зможе бути впливовий у позитивному розумінні, не сприятиме розвиткові дитини. Отже й весь виховний матеріял мусить підпасти розподілові за принципом безупинної зміни за тріядою. А коли так, то, розташовуючи матеріял, можемо цілком використати вищенаведені дані систематики розвитку дитячого малюнка. Звідси ми можемо зробити висновок, що найнегативніші форми роботи будуть ті, котрі передбачають одноманітність матеріялу, що на ньому дитина мусить випрацювати якість, мусить навчитися працювати „краще", де під досягненням розуміли не структуру виявлення, а тільки засоби виявлення, саму техніку; а найпозитивніші форми роботи будуть ті, що весь час мінятимуть матеріял відповідно до можливостів сприймовного, переробного та виявного (фіксаційного) апарату дитини. Тільки за останніх умов можна ставити питання не тільки про те, що саме дати, але й у якій мірі, в якому обсягу та якими засобами.

Відповідаючи на перше питання, ми не повинні забувати, що дитина періодично зацікавлюється тими самими елементами та явищами оточення, отож дитина може опрацьовувати в різні часи ті-ж самі матеріяли, але кожного разу опрацьовуватиме їх з нового погляду, відповідно до того, яку проблему вона розвязує та яке місце що-до домінантности ця проблема забирає в кожному окремому моменті розвитку. Ось це саме місце й може диктувати нам, у якому обсягу треба давати дитині те чи инше завдання, той чи инший матеріял, коли вже попереду встановлено, що поданий матеріял взагалі можна використати для розвязання тієї проблеми, що саме над нею працює дитина. Напр., дитина малює людську постать трохи не все своє життя. Обсяг-же трактування цієї постати може бути як-найрізноманітніший. Дотримуючи вищенаведених принципів, ми цілком звільнимо дитину I циклу від виображення людини, бо першоцикловий малюнок необразотворчого типу; для II циклу ми нічого не можемо вимагати, окрім ідеалізованого рисунка з найпосхематизованішою типізацією в вигляді хлопчика чи дівчинки, де вся одміна полягає тільки в убранні; для III циклу ми можемо вже вимагати типізації за статевими, віковими та професійними в загальних рисах ознаками, але аж ніяк не маємо права вимагати реалістичного портрету з анатомічно-правдивим малюнком та з дотриманням пропорцій; останнє буде як-раз доречне для дитини IV циклу, а для останнього ми ніяк не можемо ви-

магати фіксування психологічного портрету, що є обов'язкове для циклу V. Коли ми так поставимося до всього матеріялу, що даватимемо дітям, тоді ми побачимо, що для кожного віку, для кожної найкоротшої доби збереться цілий комплекс цілком самостійного матеріялу з цілком особливими способами його проробки. Тільки тоді ми побачимо, наскільки не мають рації всі ті педагоги, що намагаються передати дітям свої смаки та свій переважний вибір, ухил у малюнку. Тільки тоді ми побачимо, що не можна виховувати дітей або тільки на мертвій натурі, або тільки на крайовидах, або на живій тільки натурі чи на декоративному малюнку. Ми побачимо, що дитина в найкоротший термін переходить через усі ці форми малюнка, виявляючи безупинну зміну матеріялу, безупинну зміну інтересів, — і за цією зміною передовсім і повинен іти педагог. Такий матеріял казатиме нам вже й про обсяг його проробки, а разом і про форми його подавання, про методи роботи з дітьми різного стану розвитку.

Але перше ніж встановлювати способи подавання матеріялів, себ-то методи виховання та навчання, треба для всіх цих метод встановити єдину систему, єдину методу, що залежатиме від ідеологічної установки педагога. Всі методи без різниці можна використовувати або за принципом якісного або за принципом кількісного виховання. Якісне виховання, знаючи те, що вміє зробити дитина, дає останній те, чого вона ще не вміє, і намагається довести дитину до того, щоб вона максимально опанувала цей незнайомий вищого порядку матеріял. Кількісне-ж виховання, теж відаючи, що може дати і що дає дитина, аж ніяк не прагне до того, щоб дитина опанувала незнайомий їй матеріял вищого порядку, а прагне тільки до того, щоб використати всі теперішні можливості дитини. Для того за кількісним принципом виховання дитині дається матеріял цілком відповідний її ступеневі розвитку, — і таким чином подавання нового матеріялу йде не в напрямку його підвищення, а в напрямку поширення сюжетового репертуару, в напрямку збільшення кількости й разом різноманітности мотивів можливих для виконання на певному ступені розвитку. Кількісне виховання передбачає, отже, що, коли дитина опрацює належну, можливу на тому чи иншому ступені кількість, вона сама перейде в нову якість, себ-то дійде до вищого ступеня, і там знову виховнича робота полягатиме в поширенню нової кількости, — так поступінно дитина дійде до того, що опанує ту якість, що її мало на оці навчати якісне виховання на припочатку виховної роботи шляхом тренування. Приклад: дитина малює, перебуваючи в II,2,1, кицьку з багатьма ногами (більш ніж чотири); за якісним принципом виховання педагог або почне розповідати дитині про те, скільки лапок буває у кицьки, або просто поставить перед дитиною кицьку й скаже дитині малювати кицьку з стількома лапками, скільки в неї навсправжки, і цим зможе дійти до того, що дитина справді намалює кицьку з чотирма ногами; за кількісним-же принципом виховник зробить зовсім инакше: він знатиме, що багато лапок у виображенні кицьки повстало не через те, що дитина не

знає, скільки лапок у кицьки, а через те, що дитина захоплена моторовим процесом повторювання одноманітних простолінійних елементів і, натрапивши на такий сюжет, де вже ці елементи повторюються чотири рази, повторює їх далі без ліку, що дитина просто використовує можливості даної форми; отже, виховник, знаючи про це, не казатиме дитині про кількість лапок і не показуватиме їй кицьки, а спробує запровадити до репертуару дитини всі можливі для її ступеня розвитку сюжети, напр., ґратки, драбинку, лісу, хатку, дерево, людину, квітку, сонце, то-що, і коли дитина одпрацює всі ці сюжети, тоді вона сама перейде в нову якість, перейде до II,2,2, де виображуватиме може й ті-ж самі форми, але за иншими принципами: тоді і в виображенні кицьки побачимо новий елемент — тулуб — замість поземої рисочки, а разом з тулубом і чотири (тільки чотири) симетрійно розміщені лапки. Зовнішня перевага якісного принципу виховання полягає в тому, що дуже швидко досягається блискучих наслідків, дитина справді досягає не аби-яких технічних навичок і незабаром стає здібна цілком самостійно малювати з натури, але хиба цієї системи полягає в тому, що вона порушує принцип безупинного розвитку за тріядою з переходом від кількости на якість, а зразу пересаджує на вищі ступені, порушуючи як послідовність так і кількісну проробку, а це призводить до того, що цілком загальмовується в дитини процес образного думання й повстає повна розбіжність між образами, емоціями та рухами (останні забирають найвищий ступінь у вигляді т. з. техніки), і тоді дитина, що так чудово вміє малювати з натури, стає абсолютно нездатна намалювати найпримітивнішу річ з пам'яти, з враження або за уявою: численні приклади цьому подає наша доросла людність, що мало не вся пройшла школу якісного виховання та навчання. Кількісна-ж система виховання не дає одразу таких блискучих наслідків, вона дуже поволі посуває дитину з ступеня на ступінь, але здобуте вже ніколи не втрачається і дитина, коли вона стає вже цілком зформованою істотою, здобуває здібність не тільки малювати з натури, але так само яскраво та повно висловлює себе й працюючи за уявою, з пам'яти та з враження, бо кількісне виховання цілком дотримується принципу безупинного розвитку за тріядою з переходом від кількости на якість. І цього принципа виховання ми й можемо визнати за єдино правдивий, за єдино можливий в умовах соціяльного виховання.

Скоро ми візьмемо за обов'язкове таку систему виховання, зараз-же відпадуть усі суперечки про те, яка метода найкорисніша для виховання. Тоді можна буде сказати, що всі методи абсолютно одновартні, коли вони не суперечать принципові діялектичного розвитку, і всі їх можна використати для педагогічної праці, але кожній з них має бути в кожному випадку свій час та відповідний обсяг використовування.

Роблячи висновок для всіх вищенаведених засновків до методики, треба сказати:

1. Всякий матеріял, що подаватимемо дитині з виховною метою, незалежно від методи подавання, має цілком точно відповідати струк-

турі малюнка, в якій перебуває дитина на час подавання матеріялу, й не перевищувати тієї структури.

2. Всякий матеріял подається тільки на те, щоб поширити структурний обсяг, а не на те, щоб підвищити структуру.

Виходячи з таких висновків, ми зможемо всі методи розподілити за найбільшою відповідністю тому чи иншому ступеневі розвитку, для всіх циклів та фаз. Переходячи до такого схематичного розподілу, мусимо завважити, що всі загально вживані методи стосуються переважно до сюжетового малювання, себ-то до малювання починаючи з другого циклу, тимчасом як для малювання І ц. ми ще й досі не маємо жадних натяків, і це саме тому, що першоцикловий малюнок цілком безсюжетовий і вимагає инших засобів роботи над ним. Отож для першого циклу даємо окремо короткі методичні вказівки.

Методика першого циклу. Перший цикл у дитячому малюнку бачимо як явище нормальне або ненормальне. До нормальної появи І ц. стосується процес доростання, до ненормальних: нижча форма, формальні нетривалості, моторові нетривалості та моторові збудження. Останні чотири форми першоциклового малюнку, як явища специфічні, потрібують особливої методики, що ніяк не відрізнятиметься від методики тих-же явищ при друго- чи третьоцикловому процесі, а тому до цього огляду не ввіходять. Методичні-ж заходи для першоциклового процесу — процесу доростання мають свій особливий характер. Оскільки ми зовсім ще й досі не можемо сказати, що саме було за чинник для появи тієї чи иншої першоциклової структури, ми не можемо будувати своїх методичних заходів на поширюванні сприйманнів. Ми можемо впливати тільки тим способом, що даватимемо дитині систематично потрібний їй для роботи матеріял. Це буде папір, чорний олівець, кольорові олівці та фарби. Для всієї роботи в І ц. радять давати тільки білий папір, завбільшки не менш од піваркуша. Чорний олівець м'який: 2 чи й 1 номер. Кольорові олівці м'які в дерев'яній оправі (пастель без оправи для праці на папері не радять, бо дитина не може нею фіксувати чітких ліній, що є головне завдання першоциклової роботи). Фарби повинні бути вже розведені. На початку дається основні та три додаткові кольори, дитина з них вже сама вибирає потрібні. До кожної фарби окремий пензель. Використовування фіксаційних матеріялів іде в такому порядку. Для 1,2,3 та 4 секунд перших чотирьох фаз дають чорного олівця або одного яскравого кольорового. Для 5 секунди перших чотирьох фаз дають вже кілька кольорових олівців, роблячи цим підготову до роботи фарбами в кожній шостій секунді цих-же фаз. У 5 фазі для 1,2,3 та 4 секунди дають особливо м'якого чорного олівця, щоб він од ударних рухів не ламавсь і лишав яскравий слід, не пробиваючи паперу. В 5 та 6 секунді 5 фази робота йде вже фарбами; в 5 секунді дають тільки один колір, а в 6 всі наявні кольори. Вся-ж 6 фаза мусить проходити виключно на роботі фарбами з великим вибором кольорів. Всім цим і обмежується робота з першоцикловою дитиною, коли процес доростання або тільки почавсь, або дійшов найвищого

розвитку. В тому-ж разі, коли процес доростання закінчується і разом з ним розроблює вже другий цикл, тоді можна прискорити темп доробки, подаючи відповідні завдання суто графічного порядку. Напр., коли лишилася недоробка в 4 фазі, можна давати такі завдання як „напиши листа", або коли не дороблено 2 фазу, давати завдання на фіксацію кіл, а коли не дороблено 6 фазу, давати завдання зробити „кольоровий папір". Такі завдання по кілька разів повторюється, потім припиняється роботу за завданням і дається кілька день вільне малювання; за ним виховник стежить, чи вплинули зроблені вправи на ліквідування тієї чи тієї недороблено структури. Коли наслідки недостатні, завдання знову повторюється, а коли позитивні — дається нові завдання, щоб поліквідувати інші недоробки. Порядок ліквідування має бути такий, що завдання дається на найдальші від ростового процесу структури, переходячи від першої фази до шостої.

Переходячи до метод роботи над малюнком останніх циклів, ми не казатимемо, в чому полягає та чи инша метода та як кожну з них можна використовувати взагалі, бо ці питання відомі кожному доброму фахівцеві. Наше завдання буде показати тільки, коли саме, для яких ступенів розвитку можна використати ту чи иншу методу та в якій мірі. До метод загальновживаних стосуються такі: малювання з пам'яти, малювання з враження, екскурсійне, ілюстраційне, комплексове, жива натура, мертва натура, крайовидове, інтерієрне та декоративне малювання. Окрім того до метод виховання включають ще й т. з. „методу вільного малювання", що через свої цілком виключні особливості потрібує окремого з'ясування, незалежно від ступеня розвитку, що на ньому її використовується. Щоб розвязати питання, треба розглянути, що являє собою вільний малюнок і які в ньому виховні можливості.

Вільний малюнок. Метода вільного малювання не може бути єдиною методою, як її де-не-де репрезентують, бо вона не передбачає в собі педагогічного процесу: вона каже тільки про цілком вільний розвиток дитини. Але разом з тим відмовлятися від вільного малювання не випадає і саме з таких причин: щоб могти належно дати дитині той чи инший матеріял, ми мусимо знати, на якому ступені малярського розвитку перебуває сама дитина, що можемо встановити тільки за допомогою вільного малюнка; по-друге, виховуючи ми завсіди впливаємо на темп розвитку дитини, всякий-же вплив на темп може призвести до трьох можливих станів: темп належної скорости, прискорсної та послабленої скорости, — щоб уникнути двох останніх можливостів, які призводять до появи супровідних процесів, треба через певні періоди перевіряти наслідки виховного впливу, що можна робити знов-таки тільки через вільний малюнок, — у цьому разі надається вільному малюнкові ролі контрольного над роботою педагога матеріялу; по-третє, порівнюючи вже не останню роботу за завданням з вільним малюнком після неї, що робиться для обліку педагогової праці, порівнюючи перший вільний малюнок з останнім вільним за певний термін, ми можемо знати, як розвивається дитина, можемо

знати за її досягнення, — в цьому разі вільний малюнок буде вже за контрольний матеріял над розвитком дитини; по-четверте, вільний малюнок має ще одну важливу ролю: дитина реагує на оточення не так, як це роблять дорослі люди, і звертає здебільшого увагу не на ті явища оточення, що на них зупиняється дорослий, це свідчить про різницю інтересів; даючи-ж весь час дітям завдання, визначаючи для них матеріял, ми не забезпечені від того, що з одного боку даватимемо справді такий матеріял, що завдовольнятиме дитячі інтереси цілком, а з другого боку, тримаючи дитину весь час на готовому матеріялі, ми виробимо в ній звичку вимагати завдаиніе і цим самим порушимо її здібність виявляти власну ініціятиву в виборі робочого матеріялу; від цього, нарешті, починає слабнути й орієнтування в оточенні. Отже вільний малюнок має ввіходити до складу всієї роботи з дитиною, але з певною метою в чотирьох вищезазначених напрямках. Кількість вільного малювання зворотнопропорційна нашій вмілості працювати з дитиною, але ніколи не може дійти до нуля через те, що потреба вільного малюнку для розвитку самостійної праці наочна. Розташовуючи-ж вільний малюнок по ступенях розвитку, ми мусимо сказати, що його кількість по-за межами педагогічного процесу завсіди лишатиметься однакова, а в межах цього процесу потроху зменшується в кількості разом із тим, як зростатиме дитина.

Ступінь	Методи та обсяг їх використовування	Технічні звички та формальні знання
II,1	Вільний малюнок	Заповнення площини паперу простолінійним штрихом чорним та кольоровими олівцями. Зафарбування площини паперу простолінійним мазком заздалегідь розведеними фарбами.
II,2	Вільний малюнок. Малювання з пам'яти окремих одноконтурних форм.	Заповнення форми кольоровими олівцями й фарбами, не виходячи за контур.
II,3	Вільний малюнок. Малювання з пам'яти двохконтурних форм. З вражіння окремі форми при тактильному ознайомленні з ними. Ілюстраційне малювання з статичними оповідальними темами.	Те-ж саме. Вміння користуватися фарбами в плитках. Робота одним пензлем і його промивання.
II,4	Вільний малюнок. Ілюстраційне малювання з жанровими темами активного руху.	

Ступінь	Методи та обсяг їх використовування	Технічні звички та формальні знання
	Малювання після екскурсій: жанрові моменти. Фіксація пригод у дитячому колективі.	
II,5	Вільний малюнок. Ілюстраційне малювання з крайовидовими та інтерієрними мотивами. Малюнок з враження після екскурсій з крайовидовими мотивами. Фіксація оточення.	
II,6	Вільний малюнок. Декоративне малювання фарбами з послабленим олівцевим контуром та без нього.	
III,1	Вільний малюнок. Декоративне малювання з геометричним смугастим орнаментом без переплітання орнаментових одиниць.	
III,2	Вільний малюнок. Малювання з пам'яти окремих речей. З враження окремі речі з типовими відзнаками.	Обізнання з контрастовою гамою.
III,3	Вільний малюнок. Малюнок з пам'яти згрупованих предметів. Те-ж з враження. Ілюстраційне з оповідальними статичними темами. Комплексове того-ж типу.	Обізнання з додатковою гамою. Обізнання з засобами шукати пропорції по двох вимірах без зазначення, напр. для людини, постійних чисел.
III,4	Вільний малюнок. З пам'яти фіксація засобів пересування в дії. З враження — рухливі постаті та сцени. Екскурсійне з виробництв — процеси виробництва. Ілюстраційне — рухливо-активні теми. Комплексове — трудові процеси.	Обізнання з суміжною та нейтральною гамою. Робота вуглем та крейдою на сірому папері.
III,5	Вільний малюнок. З пам'яти та враження — крайовидові та інтерієрні мотиви. Екскурсійне — крайовиди, зовнішній та внутрішній вигляди місць виробництва, з фіксацією після екскурсії. Ілюстраційне з дією в оточенні. Комплексове — наше місце, наша країна.	Обізнання з роботою в один колір з площинним тонуванням без світлотіни. Змішування фарб на палітрі.
III,6	Вільний малюнок. Декоративне малювання з кольоровим тлом. Крайовидове малювання з світляними ефектами.	Робота фарбами без олівцевого контуру. Зафарбування площинами з розмежуванням кольоровим контуром. Накладання кольору на колір по сухому. Заливання без перехо-

Ступінь	Методи та обсяг їх використовування	Технічні звички та формальні знання
		дів та світлотіни. Обізнання з корпусними й прозорими кольорами.
IV,1	Вільний малюнок. Декоративне малювання з рухливим лінійним репертуаром.	Обізнання з принципами протиставлення напрямкових ліній. Принципи рівноваги в рухливому орнаменті.
IV,2	Вільний малюнок. Малювання людських голів з пам'яти та вражіння без портретної подібности. Ілюстративні портрети за літературними творами з читачевої уяви.	Робота олівцем з гумою. Контурна робота тушшю.
IV,3	Вільний малюнок. Малювання живої натури з пам'яти та вражіння. Ілюстраційне жанрове малювання. Цілофігурна жива натура.	Обізнання з пропорціями людини та живих істот.
IV,4	Вільний малюнок. Екскурсійне малювання — трудові процеси. Ілюстраційне — батальні мотиви. Одна рухлива жива натура. Групова статична жива натура. Ракурсні постави. Портрети з натури.	Техніка штрихового рисунка з однонатисковою лінією. Робота шкіцем.
IV,5	Вільний малюнок. Екскурсійне малювання, жанрово-крайовидове та жанрово-інтерієрне з шкіцевим зарисуванням на місці та з закінченням удома чи в школі з пам'яти. Ілюстраційне жанрово-крайовидове малювання. Використовування групової живої натури для жанрово-крайовидових робіт.	Техніка легкого тушування площинами без світлотіни та без визначення єдиного джерела освітлення.
IV,6	Вільний малюнок. Крайовидовий малюнок з світляними ефектами. Декоративний малюнок рухливого типу з кольоровим тлом. Книжкова графіка.	Робота чорним та білим в туші. Робота площинними рівнобіжними кольорами. Тонування в межах одного кольору без визначення єдиного джерела освітлення. Сухий мазок. Тонування в кількох кольорах без визнач. єдин. джер. освітлення. Робота аніліновою та гуашем. Робота на кольоровому папері.

Ступінь	Методи та обсяг їх використовування	Технічні звички та формальні знання
V,1	Вільний малюнок. Необразотворчий малюнок на орнаментовому тлі. Легкі крайовидові шкіци олівцем за уявою.	Вправи, щоб опанувати різнонатискову та різносилову лінію.
V,2	Вільний малюнок. Контурний портрет за уявою. Крайовиди з вражіння з контрастаційними розмірами за віддаленням, без скорочення в межах самого предмету.	Надання уявління про зменшення предметів за віддаленням без дотримання точних пропорцій.
V,3	Вільний малюнок. Портрет з вражіння на рисунковому площинному тлі. Жанрові картинки фронтальної композиції. Крайовиди з натури — часткові замалювання. Скорочення простолінійних трьохвимірових предметів.	Принцип скорочення простолінійного предмету за третім виміром. Початки просторінної пропорційности. Легке моделювання сферичних площин.
V,4	Вільний малюнок. Портрет ракурсний та цілофігурний в оточенні з натури. Жанрові картини по шкіцах. Крайовидові роботи з натури в першому та другому плані.	Принципи лінійної перспективи: єдиний погляд. Скорочення криволінійних форм. Анатомічна ліпка. Робота по тлу загального тону. Сепія.
V,5	Вільний малюнок. Психологічний портрет з натури. Крайовидові роботи в третьому плані з натури.	Техніка ілюзіоністського та імпресіоністського письма. Сучасні способи малювання.

Подаючи такий схематичний реєстр[1]) метод з обсягом їх використовування для різних ступенів, треба завважити, що його можна поширювати в деяких напрямках, бо в ньому зазначено тільки обов'язковий мінімум. Так, наприклад, можна використати декоративне малювання для всіх ступенів, але робота в цьому напрямку по перших та шостих фазах, як це в нас визначено, обов'язкова. Так само можна поширити й методу комплексового та ілюстраційного малювання. Але разом є й такі методи, що їх поширити на инші ступені аж ніяк не можна, напр., живу натуру

[1]) Ця програма становить тільки реконструкцію та узагальнення тієї програми, що за нашою участю виробили її робітники ІЗО Київа, та що є загально обов'язкова для трудових шкіл Київа; її затвердив до вжитку Окрметодком.

можна використовувати тільки для четвертого та п'ятого циклів, а мертву натуру виключно для п'ятого. Що-ж до технічних звичок та формальних знаннів, то вони лишаються непорушні, бо цілком звязані з можливостями дитини: з розвитком її моторики та розвитком образного думання, і не можуть бути подані для инших структур.

Беручи такого покажчика за основу, ми можемо завсідп, на підставі його, побудувати нормальну програму з малювання як для ясел та дитячого садка, так і для школи першого концентру, другого концентру та для профшколи. Щоб виробити таку програму, ми мусимо взяти тільки розподіл дітей за віком по наших установах Соцвиху всіх типів, — це дасть нам нормативну програму. Коли-ж візьмемо до уваги, що наші діти здебільша дають певне відставання від норми, то ми побачимо, що бодай на кілька найближчих років наші програми з малювання, вироблені для шкіл, надзвичайно переважають фактичні можливості дітей, а тому й не можуть бути за матеріял для належної педагогічної праці. Ми не можемо, на жаль, зупинитися тут над докладним побудуванням програми, але гадаємо, що це зможе зробити кожен педагог, коли візьме на увагу наші орієнтаційні числа, подані в додатку до цієї статті, порівняє їх з своїми відомостями що-до розподілу дітей за віком у його громадах та використає поданий попереду розподіл метод роботи для різних ступенів розвитку. І може ця програма зможе поволі зліквідувати відсталість наших дітей у малюванні й дасть змогу створити нарешті не робочий, а нормативний план; проєкта його ми спробуємо опублікувати, коли буде на те нагода та змога.

IV. Індивідуальна методика.

Але доки буде спільними силами педагогів створено можливість працювати за нормативною програмою, на черзі стоїть найпекучіше питання сьогоднішнього дня нашої педагогічної праці. Попереду й саме перед цим ми зазначали, що дуже великий відсоток дітей, що й ствердженмо окремо в додатку числами, відстає в малюванні від норми. Це каже про те, що ми мусимо взятися зразу-ж за таку педагогічну працю, яка-б змогла поставити наших дітей на належну їм височінь, довела-б їх до норми й зліквідувала розбіжність між загальним та малярським розвитком. Ця розбіжність, на нашу думку, повстає з двох причин. Перша полягає в тому, що дитину виховують у малярському напрямку неналежними засобами та не тими, що потрібні, матеріялами. Друга причина в тому, що діти, коли й починають працювати, то починають з надзвичайним запізненням та працюють дуже мало. Тут ми ніяк не можемо критикувати наявні форми виховання, ми дали це вже самим тим, що виставили власні твердження. Що-ж до другої причини, то гадаємо, що проти нього не заперечуватимуть, коли згадаємо, що величезний відсоток наших дітей починає вперше малювати тільки в школі і що діти, які малюють з молодших років, це діти ясел та дитячих садків, становлять дуже невеличкий відсоток дитячої людности того-ж віку.

Звичайно це запізнення й викликає розбіжність, викликає загальмування в малярському розвитку (діти київських дитячих садків дають на 4 роки 50% першоциклових малюнків, тимчасом як таких не повинно було-б бути й 1%). Ми як педагоги не маємо права припускати, щоб діти лишалися загальмованими, ми мусимо їх звільнити від тягарів, що не дають їм розвиватися. А скоро лиш ми почнемо працювати над розгальмуванням дітей, то зразу-ж побачимо, що спочатку діти почнуть посуватися наперед дуже поволі з темпом загальмованої дитини, а потім, як тільки позбудуться загальмування, почнуть швидко зростати вгору з темпом прискореного процесу, аж поки доженуть свою норму. Тоді розвиток піде нормальним темпом. Але поки це станеться, то ми й при затриманому розвитку і при прискореному розвитку зразу-ж побачимо, як повстануть усі ті супровідні та сторонні процеси, що про їх ми казали в другій частині цієї розвідки. Отже повстане безліч обтяжених процесів, що на наявність їх не можна буде заплющувати очі. І тоді повстане вже питання не про систематичну працю за якимись нормативними програмами, а про те, якими засобами буде найкраще, найлегше звільнити дітей від цього обтяження і як певніше можна їх довести до нормального темпу розвитку, себ-то повстане питання вже не про загальну методику, а про методи індивідуальної роботи, про методи лікування дитини кожної зокрема. Перед нами повстане таке саме завдання як і перед лікарем дитячої клініки, що стежить за температурним аркушиком кожної дитини зокрема і на кожне відхиляння в кривій реагує тим чи иншим приписом. Так само й для нас індивідуальна крива малювання має бути температурним аркушиком, а всі появи того чи иншого супровідного або стороннього процесу мають бути тими хитаннями на температурній кривій, що потрібують індивідуальних точних і обережних приписів. Щоб мати змогу їх робити, треба знати бодай у найзагальніших рисах принципи методичної роботи в напрямку зліквідовування цих супровідних та сторонніх процесів. Подаємо їх у найстисліших, можливих для цієї статті, рисах, зберігаючи вищеподаний порядок для них.

А разом, подаючи ці схеми, хочемо одзначити основний принцип виховання за ненормального розвитку дитини: *доки не буде зліквідовано всі супровідні та сторонні процеси, доти не можна сподіватися, що розвиток ростового процесу буде нормальний і доти буде цілком зайво витрачати свій час на роботу над ростовим процесом: над його поширенням та підвищенням.*

Заготовчий процес. Коли є заготовчий процес, то жадним способом не можна орієнтуватися на його структуру та, виходячи з його можливостів, давати ті чи інші завдання, так само цілком протипоказано навіть фіксувати на ньому увагу дитини, — цим буде тільки викликано тимчасове прискорення розвитку коштом недоробки в ростовому процесі; через це з'явиться інерція, або нижча структура чи форма, і ростовий процес переобтяжиться гальмовними явищами. А тому, коли є заготовчий

процес, то всю увагу має бути перенесено тільки на ростовий процес, а не на ці тимчасові явища вищого порядку.

Вища структура та вища форма. Як і при заготовчому процесі, з тих-же самих причин усю роботу треба переносити не на ці вищого порядку явища, а виключно на ростовий процес.

Інерція. Коли є інерція, жадним способом не можна працювати над підвищенням та поширенням ростового процесу. Насамперед треба зліквідувати інерцію. Зліквідування її йде через кількісну проробку інерційної структури за допомогою надавання відповідних завдань (згідно з вищеподаним розподілом методичної праці).

Нижча структура та нижча форма. Як і в інерції, всю роботу треба перенести на їх зліквідування, перш ніж переходити до впливу на ростовий процес. Щоб зліквідувати нижчу структуру, треба давати на завдання такі теми, що можуть бути розвязані переважно за допомогою нижчої даної структури. Ліквідуючи нижчу форму, треба давати завдання на виображення окремих форм за методою роботи з пам'яти та з вражіння.

Процес доростання. Показано попереду в методиці для першого циклу.

Формальні нетривалості. Коли вони є, звернутися до лікаря-психопатолога.

Моторові нетривалості. Коли моторові нетривалості виявляються в переході з одного лінійного репертуару на другий з знаком плюса та мінуса, для дітей другого й вищих циклів розпочати систематичну роботу над фізичним вихованням та давати графічні вправи на переопрацювання тієї чи иншої лінійної структури, а для дітей першого циклу давати іграшки, що впливатимуть на розвиток відповідних м'язових груп. Коли моторові нетривалості виявлятимуться в заступанні одного лінійного репертуара на инший невідповідного типу, напр. заступання простолінійного криволінійним без співзвучання структур обох лінійних репертуарів, звернутися до лікаря-психопатолога.

Моторові збудження. З'ясувати насамперед причини збудження та усунути їх, коли моторове збудження було випадкове явище в малюнку. Коли-ж моторові збудження стали систематичніші, але їх небагато, утворити сприятливі умови, щоб не припускати можливости моторових збуджень. Коли-ж моторових збуджень багато й вони — постійне явище, звернутися до лікаря-психопатолога.

Кажучи-ж про всі супровідні та сторонні процеси разом, що можуть і мусять увіходити в обсяг роботи педагога, а не лікаря, треба взяти на увагу такі два твердження: при гальмовному, як і при прискореному, процесі ми в однієї дитини можемо спостерегати як 1. одночасне існування кількох ступенів одного процесу, одного явища, так і 2. кількох різних явищ одночасно. Коли ми маємо в індивідуальній кривій дитини одночасно кілька структур одного процесу, ми заходжуємося ліквідувати цей процес, починаючи передусім з тієї структури цього процесу, що

стоїть як-найдалі від структури ростового процесу, і тільки зліквідувавши цю структуру, переходимо до зліквідовування структури ближчої до ростового процесу. Напр., у дитини з ростовим процесом на II,2,1 бачимо в індивідуальній кривій одночасне існування інерції на II,1,3, II,1,2 та II,1,1. В цьому разі свою роботу починаємо з зліквідування структури на II,1,1, потім переходимо на II,1,2 і тільки тоді до II,1,3. Коли-ж ми в одній індивідуальній кривій маємо одночасно два різні процеси, ми ліквідуємо насамперед той, що буде найчисленніший. В цьому разі ми можемо мати два варіянти. Перший варіянт виявлятиметься в тому, що, напр., інерція та нижча форма обоє будуть у другій фазі другого циклу; коли більша кількістю буде інерція, то ліквідуємо передовсім її, коли-ж кількісна більша буде нижча форма — ліквідуватимемо її, а тоді перейдемо до інерції. Коли-ж інерція і нижча форма або нижча структура стоятимуть на одному ступені, в одній фазі та кількістю не відзначатимуться дуже одна од одної, тоді зліквідовуватимемо передусім той процес, що має найбільшу вагу для розгальмування. В цьому разі буде важливіш ліквідувати спочатку інерцію, а тоді нижчу її форму чи нижчу структуру, бо дві останні ввіходять у ростовий процес вже як складові елементи, тимчасом як інерція являє собою цілком самостійний процес, цілком самостійну одиницю. Другий варіянт полягатиме в тому, що в індивідуальній кривій існують одночасно два різні супровідні чи сторонні процеси, але кожен з них стоїть на різному ступені. В цьому разі насамперед треба почати з зліквідовування того процесу, що стоїть на нижчому ступені, себ-то найвіддаленіший від ростового процесу, а тому переобтяженіший, ніж той, що стоїть на вищому ступені.

У цьому всьому й полягатиме робота індивідуально-методична. Ми цілком певні, що тепер за недостатньої постави малярського виховання, що допіру починає завойовувати свої позиції, без цього індивідуального впливу жадної роботи бути не може. Повторюємо, що тепер перед нами стоїть велика робота лікарсько-педагогічного типу. Доки не буде доведено її до сприятливого дальшій роботі кінця, доти не можна сподіватися на належні наслідки й од усієї виховної роботи в цілому. Саме тому ми особливо звертаємо увагу читача на розділ індивідуальної аналізи та індивідуальної методики. Тепер це неминучий момент у нашій роботі. Коли ми всіма силами використаємо ці матеріяли, ці принципи, можна буде бути певним, що згодом увесь цей матеріял стане здобутком тільки психопатологів та лікарів-педагогів.

Подаючи всі вищенаведені відомості про досліди над дитячим малюнком та про всі висновки, які можна зробити з цих дослідів, ми не можемо не завважити самі, що вся ця робота аж надто не вичерплива. Вона, на наш погляд, не може претендувати навіть на те, щоб з неї можна було користатися для практичної праці. В цьому вина не наша, бо ця робота то тільки вкорочений конспект усієї праці, що ми її перевели

в Кабінеті Дослідження Дитячої творчости при Укр. Акад. Наук та що її був ухвалив І Відділ Академії до друку, але що не могла вийти між люди за браком коштів на видання. Все-ж, не зважаючи на таку конспективність, здається, нам пощастило коли не з'ясувати та довести, то бодай поставити низку тих питаннів про дитячий малюнок, що досі їх у літературі не ставлено. Нехай критика не ставиться до цієї розвідки надто суворо, адже-ж ми не мали змоги на двох аркушах викласти всього й так, щоб сміливо зустріти заперечення та поправки. Ми могли в цьому обсязі казати тільки про ті чи инші спостережені факти, але аж ніяк не могли їх доводити. Отже, нехай ця коротенька розвідка прислужиться до того, щоб повстала змога опублікувати всю розвідку в належному вигляді й цим самим дати змогу всім дослідникам дитячого малюнка перевірити всі наші висновки на своїх матеріялах, а практичним робітникам — використати перевірені висновки для спішного перебудування своїх планів і програм праці.

ДОДАТОК.

Таблиця розподілу дітей трудових шкіл за віком та за громадами (кількість вирахувано до 1 000) [1]).

Вік \ Гром.	I	II	III	IV	V	VI	VII
6	0						
7	40	0					
8	628	86	0				
9	276	511	49	0			
10	42	265	321	72	0		
11	12	78	274	253	33	0	
12	2	55	184	343	214	50	0
13	0	5	118	224	328	228	32
14		0	54	92	322	326	237
15			0	16	92	303	399
16				0	11	80	291
17					0	13	38
18						0	3
19							0

[1]) В таблиці подано тільки круглі числа до 1 000, до того-ж припущено виправки в тому розумінні, що коли якогось віку траплялося менше за 1,0, то це число долучалося до найближчого віку з числом більшим за 1,0. Такі виправки зроблено навмисне щоб полегшити використовування таблиці для проробки програми.

II, 2,1 | Одноконтурна елементарна сюжетова форма.

II, 1,2 | Одкрита простолінійна елементарна форма.

I, 5,6 | Ударні мазки при зміні кольору.

I, 3,5 | Заповнення площини еліпсоїдними кривими.

I, 1,2 | Одрізки радіяльних кривих.

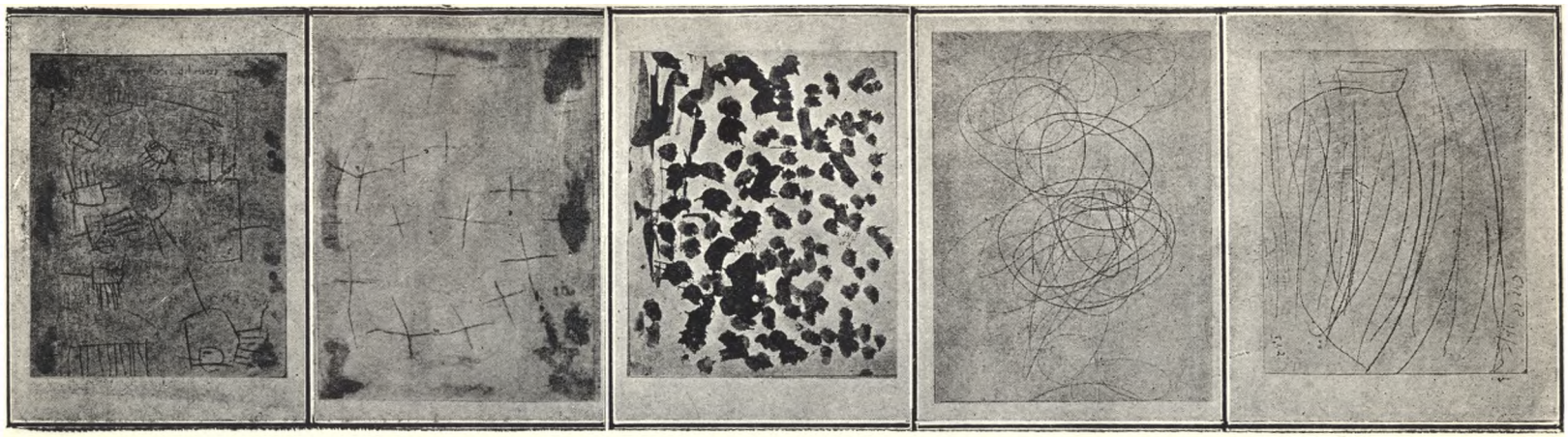

II, 2,3 | Одноконтурна деталізована форма.

II, 1,3 | Замкнена простолінійна елементарна форма.

I, 6,6 | Наслоювання змінно-кольорових пучкових мазків.

I, 4,2 | Хвилясті криві постійного напрямку.

I, 2,5 | Заповнення площини замкненими кривими.

III, 1,6 | Необразотворчий центрований плямистий малюнок.

II, 6,5 | Світляні ефекти при площинному тонуванню.

II, 5,2 | Одноплощинний intérieur.

II, 4,1 | Ритмічне повторювання рухливих форм. *h*

II, 3,3 | Графічне об'єднання подвійно-контурних форм.

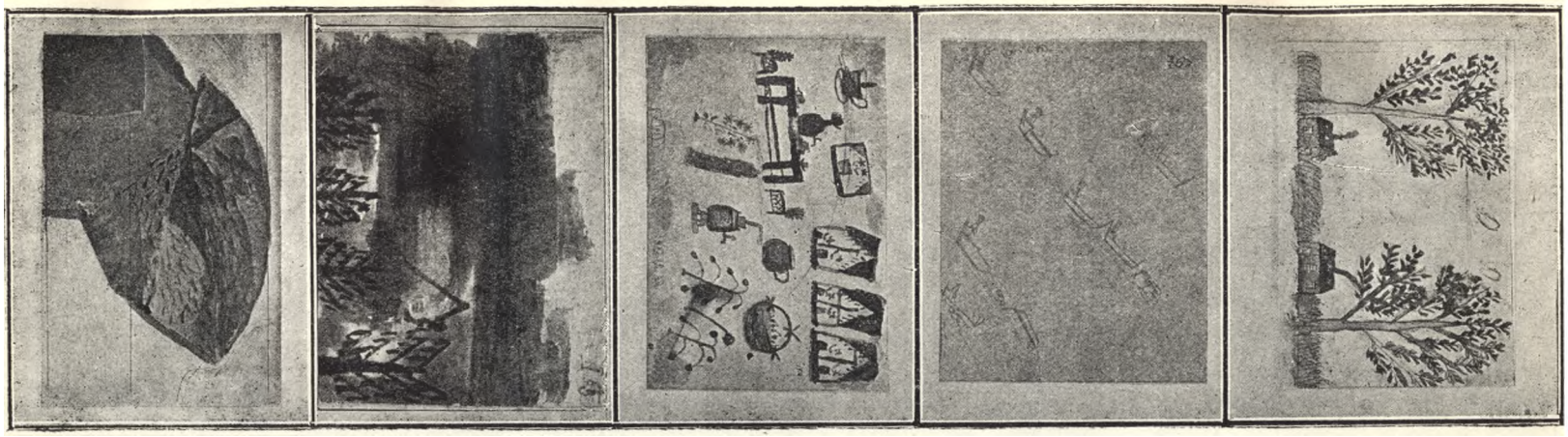

III, 2.5 | Крайовид без обрію: затуляння та центральна перспектива.

II, 6,1 | Ритмічне чергування необразотворчих площинних плям.

II, 5,1 | „Рядкова перспектива".

II, 4,5 | Просторінна розгортка фасних форм в одній площині.

II, 3,5 | Крайовид з фронтальною поземою площиною.

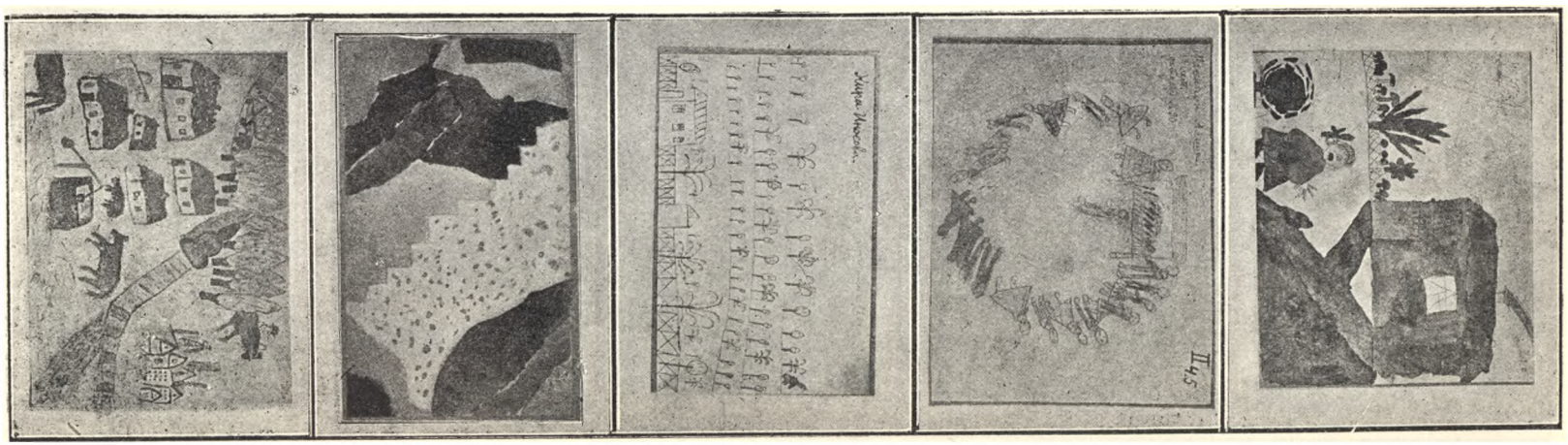

III, 6,6 | Роздрібнено плямистий натуралістський крайовид.

III, 5,5 | Багатоплановий натуралістський крайовид.

III, 4,4 | Протилежно напрямковий жанровий малюнок. ч

III, 3,3 | Фронтальний графічно-поєднаний жанровий малюнок.

III, 2,4 | Натуралістські рухливі „поодинокі мотиви".

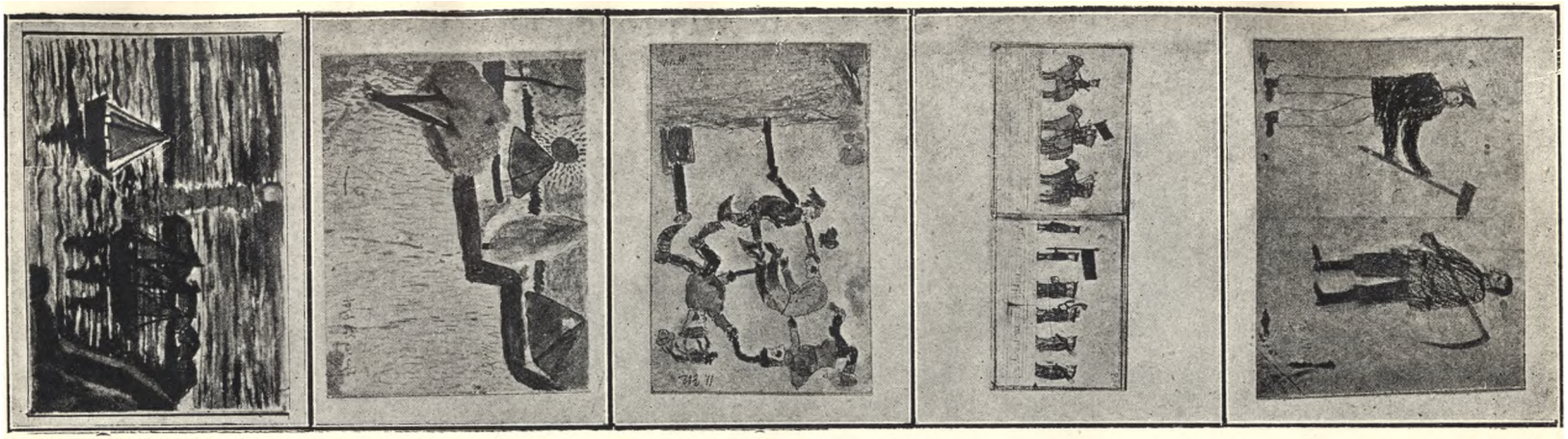

IV, 1,3 | Напрямково урівноважений необразотворчий малюнок. ч

III, 6,4 | Нейтрально-контурне розмежування при суміжній гамі.

III, 5,6 | Багатоплановий натуралість. крайов. при суцільному розфарбуванні.

III, 4,3 | Однонапрямковий жанровий малюнок.

III, 3,2 | Фронтальний формально поєднаний малюнок.

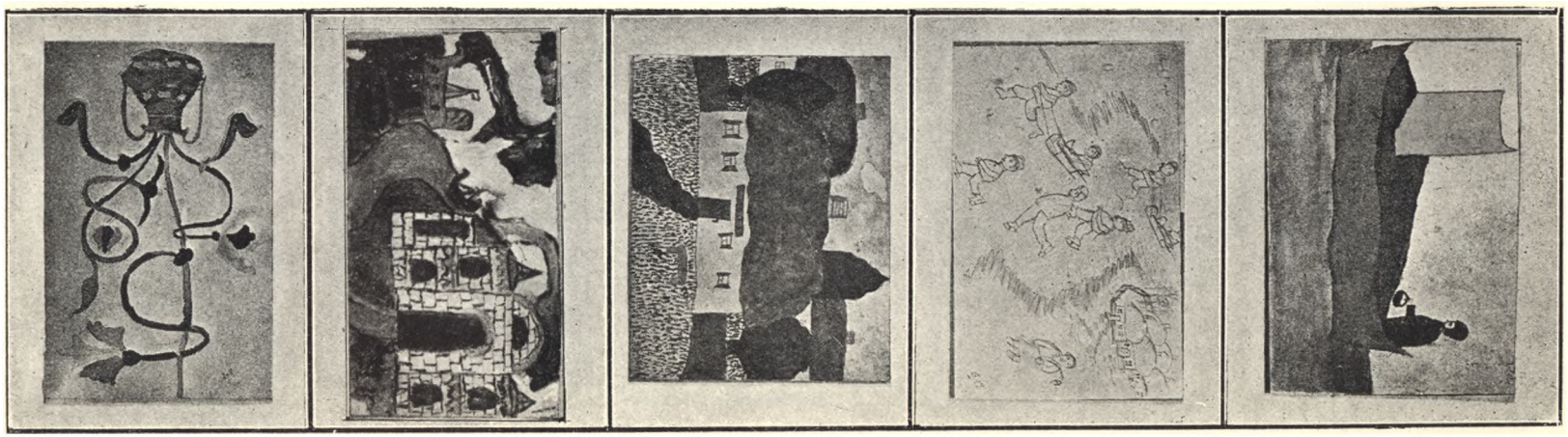

IV, 6,5 | Плямистий різноджерелово освітлений портрет. ч

IV, 5,2 | Дрібно-модельований портрет. ч

IV, 4,4 | Ракурсний шкіцевомазковий портрет. ч

IV, 3,6 | Фронтальний мал. з другопланов. завісою. ч

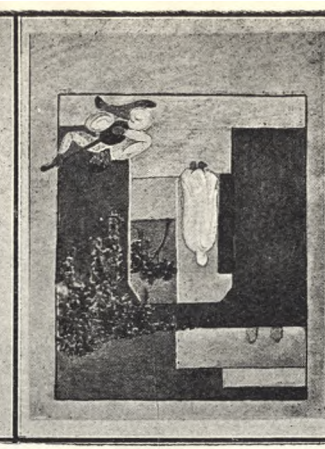

IV, 2,3 | Ідеалізований реалістський портрет. ч

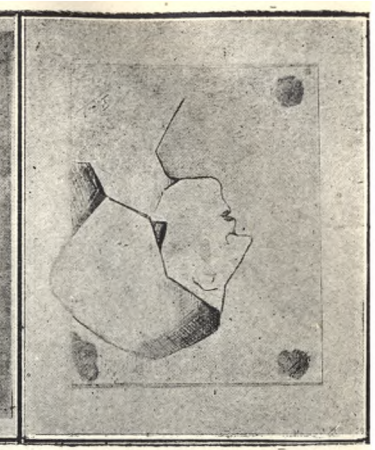

IV, 6,5 | Різно-джереловий крайовид з світляними ефектами. ч

IV, 5,4 | Протипоставлення дрібних повемих площин сторчовим.

IV, 4,5 | Ракурсний просторінний батальний малюнок. ч

IV, 3,2 | Типізований реалістський портрет. ч

IV, 2,5 | Поворотньо перспективний крайовид з двох-ви-міровими формами. ч

V, 5,5 | Ілюзіоністський тонірований крайовид.

V, 4,4 | Реалістський архітектурний крайовид.

V, 3,6 | Фронтальний без скорочення поземої площини крайовид. ч

V, 2,4 | Ідеалістський портрет з різнонатисковою лінією в одній площині. ч

V, 1,6 | Крайовид з симетрійно-протилежним розподілом світляних ефектів.

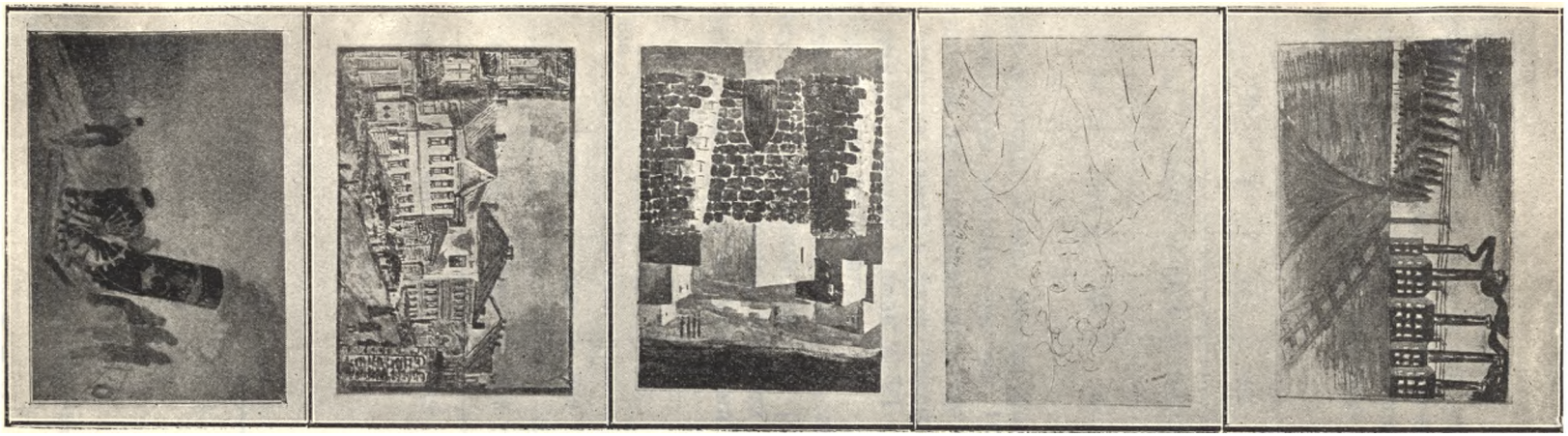

V, 5,2 | Психологічний тонірований портрет. ч

V, 4,4 | Ракурсний шкіцевий реалістський портрет. ч

V, 3,2 | Легко-модельований одноджереловий портрет. ч

V, 2,2 | Скорочення двохвимірових форм за віддаленням. ч

У в а г а:

Положення літери „h“ (височина) показує напрямок, в якому слід розглядати малюнка.

Загально фазові визначення малюнків див. у тексті.

Використовуючи цю таблицю для відсоткового розподілу дітей за віком по громадах та беручи на увагу нормативний розподіл ступенів розвитку за віком, ми можемо встановити, як нормативно мусять розподілятися ступені розвитку за громадами в трудовій школі,

Тоді матимемо такий розподіл III та IV циклу за громадами у відсотковому відношенні.

Гр. / Вік	I	II	III	IV	V	VI	VII
III ц.	100,0	100,0	94,6	89,5	57,5	27,8	3,2
IV ц.	0,0	0,0	5,4	10,8	42,5	72,2	96,8

Цей розподіл каже, що за теперішнього групування дітей нормативна програма мусить іти від III,2 розвиватися до кінця методики III циклу аж до 4 громади включно. В V громаді йде закінчення роботи по III циклу в межах 6 фази. Разом з тим у V гр. починається підготову до IV циклу в межах I фази А VI та VII громади йдуть вже виключно на IV-цикловому матеріялі.

Коли-ж візьмемо на увагу наслідки обслідування дітей Київа що-до малюнку, то ми побачимо, що там розподіл буде значно инакший і методична робота буде инша. Там ми побачимо й другий цикл у великій кількості. У відсотках за громадами це виглядає так[1]):

Гр. / Вік	I	II	III	IV	V	VI	VII
II ц.	89,7	69,4	37,9	10,5	3,4	0,6	1,0
III ц.	10,3	30,6	61,3	82,7	80,5	71,1	58,4
IV ц.	0,0	0,0	0,8	6,8	16,1	28,3	40,6

Борис Бутник-Сіверський.

[1]) Таблицю складено на підставі загальноміського перепису дітей Київа по трудових школах 1927 року в жовтні.

Польський літератор М. А. Ґрабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем.

Труїзмом було-б доводити, яке велике значіння для вивчення історії української літератури мають рівнобіжні студії над певними літературними явищами в сусідніх письменствах, насамперед, у російському та польському. Адже-ж українська література на своїому історичному шляху була близька то до одного, то до другого. Часом українські діячі працювали двома мовами. Через особливі умови нашого недавнього історично-політичного минулого, ми стали ближчі до російської культури, мови й літератури і через те взаємини з російською літературою досліджуються без перестану й досить широко. Що-ж торкається літератури польської, то ми такими досягненнями похвалитися не можемо. Головною перешкодою, очевидячки, є польська мова, що для більшости українців на Великій Україні менш знайома, ніж російська. А тимчасом польська культура 60 років тому ще панувала на Правобережній Україні, а перед 100 роками чималий вплив мала навіть на Лівобережній (Гулак-Артемовський). І не зважаючи на природній інтерес до того, щоб висвітлити наше культурне минуле й у цьому напрямку, не так давно ми могли назвати з цього поля тільки 3—4 праці: проф. Дашкевича „Отзывъ на исторію украинской литературы г. Петрова", Пипіна „Исторію русской этнографіи", Пипіна й Спасовича „Исторію славянскихъ литературъ" та Чубинського „Поляки ю.-з. края". Проф. Дашкевич у своїй праці кинув завваження, що „спостереження паралелізму може дати багато цікавого для студій над українською літературою". З нових праць поки що можемо назвати 2: Мочульського „Українська школа" та Щурата „Шевченко й поляки". Щуратова праця відкриває нову сторінку в студіюванні Шевченка. У взаєминах польсько-українських український елемент не завсіди грав ролю пасивну, часом йому належала й активна роля. Це зокрема стосується до так званої „української школи в польському письменстві". Не дурно Мочульський каже, що „українська школа не хвилева мода, не епізод, а ендосмос спільного політичного й культурного життя".

Через отакі міркування, ми хочемо спинитися тільки на одному епізоді польсько-українських взаємин, а саме висвітлити постать і працю польського літератора 30—40 рр. М. А. Ґрабовського та переглянути й схарактеризувати поки що з хронологічного боку його довгорічну приязнь і ідеологічні звязки з П. О. Кулішем.

М. А. Ґрабовський, безперечно, найвизначніша літературна постать 40-х років на Правобережній Україні, що пише польською мовою на українські теми, має чималий вплив на формування польської культурної думки й одночасно перебуває в звязках з українськими культурними діячами. Ім'я Ґрабовського зустрінемо в звязку з студіюванням Шевченка (запис у „Щоденнику" під 7 вересня про Святославову гору), Костомарова (салон Свидзинського в Київі) й Куліша, що є зокрема завдання нашої теми.

Доба 40-х років в історії українського свідомого життя грає особливу ролю. В ці роки, до ліквідації Кирило-Методіївського т-ва, ми спостерегаємо несподівано високе піднесення культурного тонуса нації. Під цей час розквітає літературна творчість Шевченка, Куліша, формуються історичні принципи пізнішого російсько-українського історика Костомарова.

Бажаючи відбудувати добу діяльности перших українських свідомих діячів, з усіма її інтелектуальними, моральними, політичними й художніми течіями, з її діячами великого й малого маштабу, ми насамперед виділяємо тих осіб, що їх імення згадуються поруч з українськими діячами, і намагаємося висвітлити їх ролю в тій добі, що її вивчаємо.

Можливо, що русофільські погляди Ґрабовського спричинилися до того, що ним польська історія літератури цікавилася менш, аніж иншими його сучасниками, наприклад, Крашевським. З монографічних розвідок про Ґрабовського ми можемо назвати 4, а саме:

1) Jan Krechowiecki, „Wiadomość o życiu i pismach Michała Grabowskiego", Kraków, 1868;

2) Tadeusz Grabowski, „Michał Grabowski, jego pisma krytyczne i poglądy polityczne", Kraków, 1901;

3) Michał Rolle, „Żywot polityczny M. Grabowskiego". Збірник „In illo tempore", Brody—Lwów, 1914 (перший друк. у „Przewodn. nauk. i liter.", 1908) і

4) M. Kridl, „M. Grabowski. Życiorys," „Sto lat myśli polskiej", t. VII. Warsz. 1913.

З названих праць на Вкраїні ми могли дістати тільки три, за виключенням Тадея Ґрабовського.

Що являють собою 2 перші, можемо довідатися з характеристики, що їм дає М. Ролле[1]).

Про Яна Креховецького: „Lecz na lekceważenie jedynej biografji Michała Grabowskiego, ogłoszonej w 1868 r. w Krakowie w odcinku Czasu a z kolei w osobnej odbitce, należącej już dziś niemal do „białych kruków", stanowczo się nie godzimy. Mimo całei swej „powierzchowności" i braku wyczerpania jest ona i będzie jedynem źródłem do życiorysu krytyka-powie-

[1]) „In illo tempore", ст. 72.

ściopisarza i dostarczyła nawet dr. Tad. Grabowskiemu w jego obszernem studjum sporej wcale dozy ciekawych szczegółów".

Про Тад. Ґрабовського: „Grabowskim jednak, jako krytykiem czy belletrystą zajmować się bynajmniej nie mamy zamiaru: uczynił to przed nami imiennik jego dr. Tad. Grabowski. Nas interesuje przedewszystkiem wyznanie wiary politycznei tej niezwykłej bądźcobądź postaci, zbyte przez dr. Tad. Grab. nadto pobieżnie i ogólnikowo. Przyznaiemy zupełną słuszność monografiście, gdy skarży się, że szczupły materjał utrudnia w wysokim stopniu napisanie bodaj znośnej biografji. Z prywatnej korrespondencji uczonego krytyka pozostały zaledwie skromne bardzo szczątki a osobiste wspomnienia żyjących jeszcze nielicznych świadków jego obywatelskiego żywota, „mają raczej charakter anekdotyczny niż poważny". І to racja, że „co się tyczy artykułów lub prac krytycznych o nim, to takich nie było (przed studjum dr. Tad. Grabowskiego) zupełnie".

Але брак цих монографій нас і не спиняє, і не турбує, бо, по-перше, останні праці М. Ролле та М. Крідля використали дані, що є в Крєховецького та Тад. Ґрабовського, а по-друге, ми в нашому досліді про Ґрабовського робимо спеціяльну установку на український літературний рух, чого, певно, в розвідці Тад. Ґрабовського немає.

Отже, нам доведеться на підставі розвідок та принагідних вказівок відбудувати життєпис Ґрабовського, переглянути весь літературний доробок письменника й проаналізувати поки що зовнішньо стосунки з Кулішем.

Життєпис.

Батьки Ґрабовського та його батьківщина.

Існує родинна легенда Ґрабовських (її опублікував уперше Ян Крєховецький у вищеназваній біографії), що батько Михайла Антін Ґрабовський, походячи з шляхти воєводства Волинського, підчас Барської конфедерації та гайламацьких бунтів утратив своїх батьків і майно й дістався до рук якогось російського військового загону. Його завезли вглиб Росії, і під доглядом Древича він був вихований у російському дусі. Потім вступив до війська, а згодом демісований повернувся на Волинь. Цю теорію підтримують і инші дослідники, напр., М. Ролле [1]), Крідль [2]), а Фр. Равіта-Гавронський [3]) загострює її, кажучи, що „nikt i sam on nie wiedział, jak się nazywa". У родинній справі Ґрабовських, що переховується в Київському Істор. Архіві (Фонд кол. Депут. Зібрання), нам пощастило знайти 2 документи, що дають певні вказівки про батьків критика; це „Формулярный списокъ бывшему въ Апшеронскомъ мускетерскомъ полку на

[1]) Opus citatum, ст. 78.

[2]) Op. cit., ст. 228.

[3]) „Rok 1863 na Rusi", Lwów 1903, ст. 34.

службѣ и отставленному отъ оной маіоромъ Грабовскому съ опредѣленіемъ къ статскимъ дѣленіямъ“ (Маія 1 дня 1805 года) та „Аттестатъ“, виданий йому-ж у червні 1808 р. в Дубосарах. Звідси видко, що в момент видачі формуляру Антін Михайлович Ґрабовський був капітаном, походить із польського шляхетства містечка Гуманя, селян не має, військову кар'єру почав з 1788 року в Апшеронськім полку в чині підпрапорщика, одружений з дворянкою Терезою Іванівною й має сина Михайла (тоб-то він народився до 1/V 1805 року), а від 1806 до 1808 року Антін Ґрабовський ще служив вибраний од дворянства в земській міліції на посаді батальйонного командира. Куліш, невідомо через що, висовує зовсім иншу думку що-до генеалогії Ґрабовського: „Предки Грабовскаго титуловались графами и владѣли широкими помѣстьями. Отъ них достался ему большой каменный домъ надъ рѣкою... но мнѣ было извѣстно, что Мих. Грабовскій оставилъ титулъ графа и жилъ запросто, по шляхетски“ [1]). І вдруге повторює це саме Куліш упевнено в листі до кн. Шаховського від 21/VIII—1893 року [2]): „Онъ былъ графъ по наслѣдству, а не потому, чтобы его титуловали въ разговорѣ, но отказался отъ своего титула, предоставивъ пользоваться имъ другой линіи Грабовскихъ“. Оскільки Кулішеве свідчення ніякі инші вказівки не стверджують і суперечить воно тому фактові, що Антін Ґрабовський був усе-таки „доробкевич“, то їх треба відкинути (можливо, вони чисто філологічного походження: Ґрабовський з укр. вимовою від hrabia).

Народився Михайло Антонович, як він сам каже [3]), в с. Золотіївці між Рівним і Шпановим. Село „було варте споминів, бо воно в око кожного подорожнього впаде великістю мурів і поважною вулицею, обсадженою каштанами та ялинками“. Деякі біографи місцем народження називають сусіднє село Тайкури, описане в 5-томовій повісті під тією самою назвою. Рік народження теж називається різний — 1804, 5, 6. Мати — Тереза з дому Дворжанська була теж шляхтянка, родом з Волини. У родинній справі є дві метричні виписки Михайла Ґрабовського, які подають різні роки народження, за одною дата народження є 5/IX—1805, а за другою 5/IX—1804. Взявши на увагу вказівку вищенаведеного формуляру про те, що до 1/V—1805 р. Михайло вже існував, доводиться визнати за дату народження 5/IX—1804 (що засвідчує виписка від 23/X—1845 р.), а цифру 1805 уважати за недогляд переписувача.

Ґрабовський одержав три імені: Михайло-Йоахим-Іван.

Незабаром після закінчення військової служби Антін Ґрабовський з родиною переселився до Чигиринського повіту [4]).

---

[1]) Ркп. „Около полустолѣтія назадъ“ у Куліш. архіві У.А.Н.

[2]) „Матеріалы для біогр. Кулиша“, К. Ст. 1897, V, ст. 353.

[3]) „Korrespondencja literacka“, t. II, stor. 190.

[4]) Так дає право гадати метрична виписка від 10/XI—1838 лат. мовою брата Михайла-Людвика-Вартоломея, де зазначено, що останній народився 11/VIII 1809 року в „oppidum Aleksandrowka“.

Шкільні й юнацькі роки.

1818 року, на думку Крідля (op. cit., стор. 228), Михайло вступив учнем до Гуманської Базиліянської повітової школи.

Чи був Ґрабовський перед цим на вихованні в єзуїтському конвікті в Романові, як це гадає М. Ролле (op. cit., 78), можна сумніватися, маючи певні дані, що родина Ґрабовських так рано переїхала в далекий закуток південної Київщини.

Гумань разом з Кремінцем силою ще не гаразд з'ясованих причин стали за осередки своєрідної літературної й політичної течії в польській громадській думці, що зветься „українофільством". У Гумані зародилися й зформувалися наукові та літературні інтереси й українофільська ідеологія Михайла Ґрабовського. Не без впливу залишалося й оточення, що серед нього він обертавсь. Тут передовсім слід згадати за приятелювання з однокласниками Северином Ґощинським і Богданом Залєським. Зблизили їх, очевидячки, спільні літературні інтереси. Читали вони спільно часописи, що виходили в Варшаві й Вильні [1]). Ґощинський і Залєський складали вірші. Певно, вже до гуманських мурів встигла докотитися хвиля розпочатої в Варшаві полеміки між класиками й романтиками (Снядецький і Бродзинський). Можна гадати, що гуманський молодняк уже встиг обізнатися з передмовою Ю. Нємцевича до 1-го видання його „Spiewów historycznych" (1816 р.), з його закликом до народньої історичної поезії, а разом з тим і до української — „Śpiewa dotąd ukraiński lud nasz (?) dumy o Niczaju, Doroszenku i innych".

Ще в Гумані Ґощинський написав „Dumę na gruzach ojczyzny" [2]), а Залєський „Думу про Вацлава" [3]). Утворюється літературний гурток під назвою „Za-Go-Gra", що видає шкільний часопис „Ćwiczenia umysłowe" [4]) на зразок „Ćwiczeń naukowych", що видавав у Варшаві Ґлюксберг. Високі інтелектуальні й художні пориви літературної молоди ушляхетнювали буденне життя провінційної школи. На шкільному колезі Олександрові Ґрозі це, принаймні, залишило найкраще враження — „Dziesięcioletni dzieciak przypatrywałem się i przysłuchiwałem tym zdolnym szlachetnym młodzieńcom, którzy swem życiem dowiedli, że chcieli i umieli wyższym się celom poświęcić" [5]). Романтично-поетичний настрій юнаків шукав об'єкту для своєї літературної праці в поетичній народній традиції. Ґощинський і Залєський живуть у одного лимаря Терешка, що багато оповідає народніх переказів, надто про гайдамацьку різанину [6]), що міцно врізалася в пам'ять старожитних у Гумані людей. Українська поетична стихія, можна сказати, панувала над психікою гуманської шкільної мо-

---

[1]) Л. Козловскій, Польскіе романтики укр. школы, „Голосъ Минувшаго", 1913, II.

[2]) P. Chm., „Życiorys Sew. Goszczyńskiego". Złota przędza, t. I, Warsz. 1884.

[3]) Ibidem, „Życiorys Józ. Bohd. Zaleskiego".

[4]) Kridl, Op. cit., стор. 229.

[5]) Al. Groza, „Mozaika kontraktowa", Wilno 1857, стор. 126.

[6]) Л. Козловскій, Op. cit.

лоди. Школярі часто, надто в суботу, як каже Ґроза в названій „Mozaice kontraktowej", збиралися на гулянки за місто, найбільше до Софіївського саду (Sofijówka), що побудував його Щенсний-Потоцький р. 1805 [1]), і співали українських пісень. Популярна була за тих часів пісня про сойку —

„Sojka, sojka, hej letiła
Taj zwynuła kryla;
Horeż meni, hore,
Ne choczu za more" [2]).

У Гуманській школі Ґрабовський вибув тільки один академічний рік 1818/19. У нього виник конфлікт з викладачем права кс. Ролинським і префектом (завідуючий школою) деспотом кс. Скибовським [3]).

За згодою батьків Ґрабовський залишає школу й вступає 1819 року до Одеського Рішельєвського Ліцею. Тут, як гадають біографи [4]), Ґрабовський засвоїв аристократичний полиск, літературу стародавню й нову, мови французьку, італійську, латинську, але ліцейське виховання згубно вплинуло на національне почуття вихованця. Оточення російської аристократичної молоди (з Петербургу переважно), чужоземне „космополітичне" виховання витравило невеличкі паростки польської національної свідомости й прив'язання, що були перед тим. В Одесі Ґрабовський пробув рік чи півтора.

По батьковій смерті, 1820 року, Ґрабовський уже опинивсь у Варшаві, де зустрічається з своїми гуманськими друзями Залєським і Ґощинським. Приятельські звязки відновилися, але життьові шляхи їх усе-таки були різні. Варшава неспокійна. Життя молоде кипить, шумує. Вся молодь стрімголов кидається у вир літературної боротьби й революційної політичної праці. Утворюються конспіративні організації, що до 1825 р. тримають орієнтацію на російський революційний рух (декабристів), а після працюють на власну відповідальність і сили. 1821 року Ґощинський і Залєський вступають до спілки „wolnych polaków". Ґрабовський у той-же час до політичної праці ставиться абсолютно байдуже. Відвідує ліцей, потім слухає лекцій у Варшавському Університеті, служить у канцелярії варшавського уряду й гадає робити дипломатичну кар'єру на російській службі.

Але в літературній боротьбі всі три члени української літературної трійки виступають одностайно, в передніх лавах. Вони перші визнали й привітали голос „litewskiego wieszcza" Міцкевича, що докотився до них з баладою „Romantyczność" —

„Martwe znasz prawdy, nieznany dla ludu,
Widzisz świat w proszku, w każdej gwiazd iskierce.
Nie znasz praw żywych, nie obaczysz cudu.
Miej serce i patrzaj w serce!"

---

[1]) К. И. Т-ій, „Краткій очеркъ исторіи г. Умани", К. Ст., 1888, VIII.
[2]) P. Chm., „Życiorys Józ.-Bohd. Zaleskiego", Op. cit., стор. 835.
[3]) M. Kridl, Op. cit. [4]) M. Rolle, Op. cit., стор. 80.

Тодішні їхні настрої та участь у літературному житті сам Ґрабовський малює такими словами [1]): „Kilka młodzieńców, prawie dzieci... tęskniło za inną poezją, marzyło o niej i miało przeznaczenie dzielnie na jej reformę wpłynąć“, і далі на стор. 104: „Oni tylko z dzieciństwa owiani byli dźwiękami pieśni ukraińskiej i zaniesli z sobą do uczonych murów stolicy żywe wrażenia dziecinnego kraju i wieku“. Ґрабовський багато читає з російської літератури, що нею він цікавився ще в Гумані, студіює з західньоевропейських письменників Вальтер-Скотта та Байрона й читає польських хронікерів [2]).

1825 роком можемо датувати початок критичної кар'єри Ґрабовського. В цьому році в часописові „Astrea“ з'явилися його „Uwagi nad balladami St. Witwickiego z przyłączeniem uwag ogólnych nad szkołą romantyczną w Polsce“, а в „Bibliotece Polskiej“ рецензія на 1-й том „Hist. Nar. Pol.“ Naruszewicza. В своїх „Uwagach“ Ґрабовський ставив себе по-над літературними угрупуваннями, заперечував потребу суперечок між класицизмом і романтизмом, але віддавав перевагу молодій поетичній течії, романтизмові, і хвалив видатних представників польського романтизму: Бродзинзинського, Міцкевича, Залєського.

В 20-х роках Ґрабовський то приїздить до Варшави, то від'їздить з неї. Мріє про видання літературного часопису, але його мрії невчасні, бо молодь більш рветься до справжнього бою, аніж до літературної праці. Можна зареєструвати ще критичні виступи Ґрабовського в 1827—8 рр. в „Dzienniku Warszawskim“.

Останній раз Ґрабовський приїхав до Варшави в 1830 році за кілька місяців до повстання. Товаришам було зовсім не до часопису. Ґрабовський не знаходить для себе ні місця ні праці в революційній Варшаві й від'їздить у свій маєток Олександрівку. Між давніми приятелями настає охолодження стосунків.

Ґрабовський заховавсь у своєму маєтку й ніяк не виявив себе підчас листопадового повстання. Гуманський колега Ґрабовського, його біограф Ян Креховецький, виправдує Ґрабовського, зазначаючи, що швидкий хід подій на Київщині й Поділлі в 1831 році не дав йому змоги пристати до повстанців [3]). Але в цьому можна посумнитися, бо коли-б охота — він, напевно, був-би там, де зібралася українська шляхта (серед неї й емір Вацлав Ржевуський, Томаш Падура, Ян Креховецький), себ-то під Дашевом.

Період активного русофільства й консерватизму.

З 30 року, можна сказати, спадає для нашого ока на деякий час заслона над письменниковим життям. Ян Креховецький каже, що він упірнув у господарство, етнографічні, історичні й літературні студії.

[1]) M. Gr., O pieśniach ukraińskich. Liter. i krytyka, Wilno 1837, ст. 103.
[2]) M. Kridl, Op. cit.
[3]) M. Rolle, Op. cit., ст. 83.

З родинної справи „Формулярный списокъ о служащемъ въ Чигир. уѣздномъ судѣ Засѣдателѣ Михаилѣ Антоновомъ сынѣ Грабовскомъ“ (Учиненъ мая 25 дня 1835 года) показує, що судовим засідателем обібрано Ґрабовського 8/XII—1832 року, що він одружений з дочкою пом-ка Чигир. пов. Кароля Росцишевського Павлиною (дітей не мав) і в його маєтку Олександрівці нараховується кріпаків 229 душ чоловічої стати.

30—40 роки, після ліквідації повстання, були часом сильної депресії в культурному житті Польщі. Все молоде, енергійне й революційне вимігрувало за кордон (Міцкевич, Залєський, Ґощинський, Мохнацький, М. Чайківський і инш.). Недобитки культурні, а то й до деякої міри (з польського погляду особливо) покидьки гуртуються під русофільським і католицько-клерикально-реакційним прапором коло „Tygodnika Petersburskiego“, що заснований 1830 року приватною ініціятивою, а з 1832 року зроблений офіціозним органом російського уряду для Царства Польського.

Тут, після довгої перерви, у 1834 році з'являється критична розвідка Ґрабовського під заголовком „O nowej poezji narodowej“, а далі він стає постійним співробітником цього часопису. „Tygodnik Petersburski“, правлячи за єдиний періодичний орган для польського суспільства на Литві й Україні (Rusi), як-не-як відіграв чималу культурну функцію, знайомлячи читачів з досягненнями західньо-европейського художнього життя й даючи огляд польської біжучої літератури.

Отож, цілком природньо серед польського громадянства народжується організований гурток русофілів, що до нього пристали кар'єристи (кс. Іґн. Ґоловінський) та місцеві поміщики (Генр. Ржевуський, Ґрабовський, Крашевський), що, зрозуміла річ, більш тяжіли до міцного, хоча й національно чужого, монархічно-феодального устрою, аніж до одчайдушної спролетаризованої польської еміграції. 1840-го р.[1]) чи, за иншими вказівками, 1841 року[2]) в Чуднівському маєтку польського повістяра гр. Генрика Ржевуського, під Житомиром, відбувся з'їзд гуртка русофілів, де були присутні господар дому, М. Ґрабовський, проф. Київськ. унів. кс. Іґн. Ґоловінський, Ю. Крашевський, панна Реґіна Корженьовська, Ярошинський, два брати Буджинські. На з'їзді висловлено повну згоду що-до програми діяльности „Tygodnika Petersburskiego“ й ухвалено взяти організовано участь у його праці.

Ґрабовський падкує тимчасом коло власного господарства, 1839 р., за порадою подільського цукровара Шпаківського, завів цукробурякову плантацію й побудував цукроварню, але підприємство пішло не дуже добре, як видно з власних письменникових слів: „Mój też obecny cukrowarny zakład, lubo na fabryczną stopę urządzony, przywiązałem tylko, jak filją do olbrzymich wywarzelni i rafinerji śmilańskich. Trzy jednak lata mego fabrycznego zawodu nie bardzo mnie zbogaciły. Pierwszego roku miałem niegodziwego fabrykanta, a więc wyrób brzydki i skąpy; przeszłego

[1]) „Зимою“ — P. Chmielowski, „J. I. Kraszewski“, Kraków 1888, ст. 116.
[2]) „в червні“ — M. Kridl, Op. cit., ст. 237.

roku dla suszy było mało buraków; teraźniejszego owad jakiś zniszczył wschodzące rośliny, tak że na plantacji 140 morgów ledwie 40 coś obiecujących zostało“ [1]). Але, бувши людиною непрактичного складу, всі свої гарні, навіть поступові, господарчі заміри закінчував завсіди банкрутством. В Олександрівці вибудував у ґотицькому стилі палац, але він був до життя непридатний. Цукроварня йшла погано. Кинувся копати торф, але на розпал його треба було стільки-ж дров, скільки йшло попереду без торфу [2]). Спомини Тадея Бобровського про господарчий хист Ґрабовського збігаються з свідченням Куліша: „Это былъ образецъ трудолюбія и беззаботности, научнаго сосредоточенія въ себѣ и безпорядочной хозяйственности. Былъ онъ до такой степени разсѣянъ, что не зналъ, гдѣ лежитъ его оборотный капиталъ, и потому носилъ пачку ассигнацій безъ бумажника въ карманѣ [3]). Що-року, як про це знаходимо натяки в його творах, Ґрабовський бере участь на київських контрактах як господар і як літератор. Часто збираються приїжджі письменники на приватних приміщеннях один у одного й читають свої нові, ще не публіковані твори.

Наприкінці 30-х і на початку 40-х років розквітає пишним цвітом публіцистична, критична й белетристична праця Ґрабовського. В ці часи Ґрабовський був єдиний авторитетний літературний критик, що на явища польського письменства дивиться з погляду широкого критерія літературних принципів, вироблених після студіювання кращих авторитетів европейської критичної думки (M-me de-Staël, Villemain, Sainte-Beuve). Ґрабовський, як каже Петро Хмельовський, став „rozdawcą godności literackich“. „Sądy jego i recenzje uchodziły za wyrocznie; jego powaga była tak wielka, że sam jeden stanowił o powodzeniu autorów“ (Zdanowicz-Sowiński). Яку велику вагу мали заохочування Ґрабовського й підбадьорювання до праці, можемо переконатися з слів одного з менших представників україно фільської школи Олександра Ґрози [4]): „Zamknięty w głuchej wsi ukraińskiej, ściśniony trudnemi okolicznościami, żem nie zdziczał całkowicie, winienem to zachętom pana M. Gr.... Każdy list p. M. Gr. dodawał mi nowego bodźca do pracy, oczekiwałem nań z największym utęsknieniem, bo tam zawsze było pełno myśli i rad pożytecznych“.

Але трапивсь один факт, що колодою ліг на життьовому й літературному шляху Ґрабовського. Письменник втрачає певність у собі і в людях, а до деякої міри і в своїх попередніх принципах. Це було підчас контрактів 1843 року. Гурток русофілів на чолі з Ґрабовським (згадуються прізвища К. Свидзинського, кс. Іґн. Ґоловінського, Германа Ґоловінського, Ю. Шимановського) на нараді ухвалив клопотатися перед владою про дозвіл видавати польською мовою в Київі угодовий часопис „Słowianin“. Про-

[1]) M. Gr., „Korrespondencja literacka“, t. II. Wilno 1843, ст. 109—10.
[2]) Tad. Bobrowski, „Pamiętniki“, t. II, Lwów 1900, ст. 216—17.
[3]) П. Куліш, Ркп. „Около полустолѣтія назадъ“.
[4]) Al. Groza, Op. cit., ст. 123—4.

граму часопису та політичне credo, за дорученням од гуртка, складає М. Ґрабовський. Мемуаристи самий факт передають не однаково. Ян Креховецький [1]) розповідає, що Ґрабовський склав листа на адресу правителя канцелярії генерал-губернатора Бібікова, — Пісарева, а звідти його викрав ад'ютант Бібікова гр. Ю. Струтинський і оповістив публіку, що була присутня на контрактах. Тадей Бобровський [2]). переказує факт инакше: Ґрабовський склав проєкт доповідного листа, його зачитано і затверджено на зібранні гуртка й надіслано до гр. Ю. Струтинського. Звідти його викрав один обиватель і оповістив громаду. Тепер ми маємо повний текст листа [3]) не до Пісарева, а до Струтинського, і редакція його дає змогу з певністю змалювати історію подій перед надісланням листа. Сумніви розвязує кінець: „Tu zaś jest spisanie tylko głównych założeń i treści naszych ustnych rozmów, które na nieszczęście z powodu bytności ciągłej u pana trzecich osób nie mogły być tak wygadane, jak sobie życzyłem" („In illo tempore", ст. 152). Отож, з гр. Ю. Струтинським підчас контрактів були самі усні розмови, а після вже Ґрабовський, можливо, за згодою своїх приятелів і однодумців, надіслав принципового листа з Олександрівки від 21 лютого 1843 року.

У цьому листі Ґрабовський зазначає, що велика ідея слов'янства (słowiańszczyzna) все більш захоплює увагу як народів слов'янських, так і російського уряду. Кожен громадянин, а зокрема письменник хотів-би бути помічним урядові в цій справі. Уряд потрібує співділання для керування опінією мас, і тут найкращий засіб — преса. Велика шкода, що до 30-го року не був створений відповідний періодичний орган у Польщі, що ширив-би урядові думки й зорганізував-би урядову партію (stronnictwo). Але не варто про ці сумні речі згадувати! Події 1831 року, очевидячки, були потрібні й сталися з волі Божого пóвиду.

„Kto wie, czy nie potrzebna było ostatecznego poniżenia polaków dla zrobienia z nich żywiołu mniej opornego w wielkiem połączeniu słowiańskiem, które się gotuje". І далі: „Jesteśmy więc na drodze, na której najsnadniej zwrócić moglibyśmy ku nowej przyszłości, a poprowadzeni stosownie, stalibyśmy się łatwo najużyteczniejszymi poplecznikami dzieła, które nas zająć powinno. Pozwalam sobie powiedzieć, że poślubienie szczere i otwarte przez polaków, poddanych rossyjskich, ducha interesu nowej ich ojczyzny byłoby stokroć użyteczniejszem, jak najzupełniejsze ich przenarodowienie" (ст. 146).

Ці міркування підказали Ґрабовському думку видавати часопис. Визнання віри його таке: самостійне існування Польщі закінчено, найкраща форма правління — монархія. Майбутній часопис базується на таких принципах:

1) підтримка органів влади,
2) польська мова,
3) зміст виключно літературний,

---

[1]) M. Rolle, Op. cit., ст. 91—92. [2]) Op. cit., ст. 208.
[3]) Видрукувано в M. Rolle, Op. cit., ст. 141.

4) намагання, насамперед, уґрунтувати монархічні ідеї проти ліберальної пропаганди,

5) ширення релігійного чуття, бо релігія має велику силу за-для охорони сталого порядку й звичаїв — „Niema potrzeby dowodzić, że religja była i jest zawsze stałą przyjaciółką wszelkiego rodzaju porządku, ładu i hierarchji, i że jej sympatje są szczerze monarchiczne“ (ст. 151).

Особливо часопис повинен силкуватися зблизити обидва народи й знайомити поляків з їх новою батьківщиною — „Klęska dla nas była, żeśmy dotąd nie znali wcale tego narodu, z którym połączyły nas losy polityczne. Potrzeba poswięceń doskonalszego poznania Rossji, a to byłoby może najsilniejszą reakcją przeciw wpływom zachodnim“ (ст. 151).

Польському громадянству, що віддавна з цікавістю й напруженням дивилося на тупцяння русофільського ґуртка коло російської влади, на цей раз остаточно ввірвався терпець. Почали шукати винуватців. Приятелі Ґрабовського (Свидзинський, Ю. Шимановський), що дали свою санкцію, мовчали. Все обурення виливається на голову Ґрабовського. Він один довгий час аж до смерти втратою пошани серед громадянства, а часом і бойкотом покутує свою провину. Еміграція теж відгукнулася на цю пригоду. Словацький просто взиває Ґрабовського зрадником. Міцкевич, за порадою Залеського, шукає підстав з'ясувати вчинок. Близька людина, що трималася в цей час орієнтації на Росію, Крашевський, пише до кс. Холоневського 1/XI — 1843 [1]): „Ale takie olbrzymie głupstwo (mówię ieszcze delikatnie) zrobiwszy, ex inferno nulla redemptio“. Крашевський зриває стосунки з Ґрабовським.

Підприємство Ґрабовського з часописом серед громадянства наготовило йому трагічну зустріч, а в канцелярії Бібікова закінчилося анекдотично смішно. Передаємо з слів цитованого вже мемуариста Бобровського. Бібіков, почуваючи себе ображеним тоном листа, сказав: „Дуракъ! онъ считаетъ себя умнѣе меня“, а згодом, подумавши, запитався, а хто автор листа, і здобувши відповідь, що поміщик, у нагороду за лояльність та зичливість запропонував Струтинському: „Объяви ему, что у меня въ Радомыслѣ есть вакансія на исправника, буде пожелаетъ“.

Ще й досі між польськими істориками йде суперечка про цю пригоду (Равіта-Гавронський, М. Ролле, Тад. Ґрабовський), але все більше чутно голосів у захист М. Ґрабовського. Лист силкуються пояснити задушливою атмосферою царювання Миколи I й дипломатичністю письменника, що шукав свого роду modus vivend з російською державністю.

Наукова праця й переїзд удруге до Київа.

Бойкотований Ґрабовський ховається в своєму маєткові й тут переважно віддається історичним студіям, що ними він цікавився ще з 30-го року, листуючись з російським істориком Полевим. Працює він

[1]) P. Chmielowski, op. cit., ст. 176.

не сам. Йому допомагають К. Свидзинський, гр. Ол. Пржездецький, Шодуар. Уже в 1843 році бере участь у виданні „Źródeł do dziejów polskich", 1845 р., — „Pamiętników", і в тому-ж році видає особисті зібрані „Pamiętniki domowe", в передмові зазначаючи, що ці пам'ятки, крім історії, потрібні, як матеріял, для мистецтва й літератури.

Працює Ґрабовський ще й над археологією, описуючи археологічну старовину Київщини в своїй книзі „Ukraina dawna i teraźniejsza" (1850). 1850 року він уже є дійсний член „Одеського Наукового Т-ва історії й старовини" (засноване в 1839 році: *В. Г.*).

В 50-х роках Ґрабовський зневірившись у сільському господарстві й прагнучи до культурного київського життя, осідає на-стало в Київі, купує тут шматок землі й будує будинки [1]). Зовнішність його під цей час досить неприваблива: він одягається неохайно, вигляд має нечепурний, його душить ядуха (Bobrowski). Кс. Добшевич [2]) спиняється на релігійності письменника: у нього в домі зберегалася традиція спільної молитви. Про релігійність читаємо й в Куліша („Около полустолѣтія назадъ"). М. Ролле в цитованій книзі зібрав відомості про науково-публічні виступи Ґрабовського. Часто його обирали за голову на історично-наукових засіданнях, і російським колегам він дававсь у знаки своїми дотепними й в'їдливими завваженнями. За це Ґрабовського тоді-ж прозвали — „notre respectable vipère" [3]). 1856 року помер К. Свидзинський і салоном для літературно- та історично-наукових зібрань стало відтепер, приміщення Ґрабовського. Тут бували: Володимир гр. Плятер, Олександер Верига-Даровський, Едвард Руліковський і и. Але відновити попереднє керівниче становище серед громадянства Ґрабовський уже не міг. Широка публіка, як і попереду, негативно ставилася до письменника, і, очевидячки, він цим болів і скаржився, бо Куліш у листі від 12/VI — 1856 з Петербургу пише до Ґрабовського [4]): „Не вважайте на нікчемність газет і журналів. Ваші праці дадуть багато користи розумним людям". Молоди він не розумів цілком, часом необережно висловлювавсь проти її захоплень, напр., що-до хлопоманства, і вона віддячувалась письменникові з свого боку ворогуванням. Одного ранку, підчас контрактів 1857 чи 1858 року, над його брамою з'явилася величезна таблиця з написом: Ecole panslaviste de M. Grabowski" [5]).

Це були роки підготування до реформи 19 лютого. Ґрабовський до заходів уряду поставивсь негативно, вважаючи скасування священного права панщини, затвердженого традицією, за революцію, що починає сам уряд [6]). Посеред загального руху навколо селянської справи Ґрабовський

---

[1]) Tad. Bobrowski, op. cit., ст. 217.

[2]) „Wspomnienia" (року не зазначено).

[3]) M. Rolle, op. cit., ст. 102.

[4]) К. Ст., 1900, XI, ст. 74.

[5]) Tad. Bobrowski, op. cit., ст. 213.

[6]) Все-таки Ґрабовський згоджується на наділення селян землею за викуп, — Bobrowski, op. cit., ст. 214.

турбується станом власного господарства та земляків-поміщиків на другий після переведення реформи день. Єдиний вихід і порятунок він бачить у попередливих організаційно-економічних заходах. Виносяться на обміркування два проєкти: заснування поміщицьких кредитового та агрономічного товариств. 1860 року, нарешті, утворюється торговельний банк, що на його директора обирають Ґрабовського. Багато організаційного хисту поклав Ґрабовський на цю нову справу. 1861 року земляки делегують його в справах банку до Петербургу. Тут Ґрабовський зустрівся з давнім знайомим маркграфом Вельопольським, що цього року був призначений за головного директора Комісії вианань і освіти (= міністр освіти) в складі нового цивільного уряду Царства Польського. Вельопольський запропонував Ґрабовському посаду директора у відділі освіти в названій Комісії [1]). Ґрабовський до Київа вже не поїхав, а просто до Варшави, викликавши цим незавдоволення серед киян, що його були делегували в своїх справах. Працює в Комісії завзято. Робота нервова, але він не зважає. Йому здається, що вся його праця піде на користь Польщі. На посаді директора відділу Ґрабовський був до березня 1863 року. В цьому місяці помер директор комісії Юзеф Корженьовський, і Ґрабовський заступив його місце (Вельопольський був головою уряду: *В. Г.*).

Ми не знаємо, що відчував Ґрабовський, коли 1863 року під Варшавою залунали постріли повстанців, а згодом загриміли гармати Муравйова-Вішателя. В кожному разі події 1863 року до решти підтяли усякі основи угодової політики серед поляків. Перед справжньою дійсністю збанкротували політичні принципи Ґрабовського, і він передчасно зійшов з кону життя (помер 19/XI 1863 р. в Варшаві), не переживши своїх ідей.

Після нього залишилось 8 дітей, що про їх долю розповідає Бобровський у „Pamiętnikach“, t. II, ст. 218.

Ґрабовський — літератор.

Критична діяльність Ґрабовського.

Ще підчас перебування у Варшаві в 20 рр. Ґрабовський писав критичні розвідки й рецензії. Увагу літературного світу звернула на себе стаття „Myśli o literaturze polskiej“, „Dziennik Warsz.“, 1828, де молодий критик уперше свідомо виявив принципові погляди, що лягли в основу пізнішої критичної діяльности, тримаючись, між иншим, теорії пані Сталь [2]), що висловила вона в праці 1800 року „De la littérature envisagée dans ses rapport avec les institutions sociales“, що література відбиває суспільство.

---

[1]) M. Rolle, Opus cit., ст. 134. Zdanowicz-Sowiński „Rys dziejów liter. polskiej“, t. IV, Wilno 1877, ст. 178 — дає рік 1862; Bobrowski, op. cit., ст. 359 каже, що Ґрабовський 1862 р. пробув у Петербурзі до осени, а в осени здибався з Вельопольським і переїхав до Варшави.

[2]) Al. Brückner, „Dzieje lit. polskiej w zarysie“, t. II, Warsz. 1903, стор. 87 — через щось помилково називає „pani Sand“. *В Г.*

Першою великою працею Ґрабовського, що дала йому репутацію першорядного польського критика, проводиря літератури, „rozdawcy godności literackich“, була „Literatura i krytyka“, t. I, Wilno 1837.

Польська молода література XIX віку взагалі довго не мала теоретиків. Бродзинський тримавсь середини між романтизмом і класицизмом. 1830 року, як метеор, виблиснув високоталановитий молодий критик Маврикій Мохнацький з своєю книжкою „O literaturze polskiej w wieku 19“. Мохнацький дав філософію молодої польської поезії, зробив уперше поділ на школи, виділивши окремо „школу українську“. Мохнацький, між иншим, перший визнав художні вартості „Марії“ Мальчевського, що вийшла 1825 року й була зустрінута холодно й байдуже. Але Мохнацький так само, як метеор, і згас. 1835 року він помер на еміграції через сухоти. 1837 року випустив свою книжку критичних розвідок „Amerykanka w Polsce“ Олександер Тишинський, що, між иншим, один розділ присвячує оглядові української школи. Тишинський і Ґрабовський працюють одночасно, виступають в одних справах і в тих-же часописах, напр., „Tygodnik Petersburski“, але Ґрабовський переважає свого конкурента й розмахом критичної думки, силою літературної ерудиції й на перший час величезною популярністю серед суспільства.

„Literatura i krytyka“ 1837 р. складається з двох частин: „O poezji 19 wieku“ та „O pieśniach ukraińskich“, з приводу збірника українських пісень Максимовича. Ґрабовський у захваті від українських пісень!

Збірники Максимовича грали якусь фатальну ролю, показавши читачам, що шукали поезії за кордоном, у Байрона, Макферсона, поетичну, співучу Україну, що в ній чи коло неї вони жили й її краси не добачали. Перший збірник Максимовича 1827 року притяг увагу такого рафінованого читача, як Пушкін („Я обиралъ пѣсни Максимовича“); Гоголь пише з приводу нього відому статтю „О малороссійскихъ пѣсняхъ“ (1833), Куліш ще гімназистом за останні гроші купує цей збірник у букініста в Новгороді-Сіверському; Олександер Ґроза, перебуваючи в виленському університеті, власною рукою переписав в окремий зшиток усі пісні з Максимовичевого збірника [1]).

Стаття „O pieśniach ukraińskich“ поділяється на 4 розділи: 1) co znaczy kozaczyzna, 2) pieśni ukraińskie, wydane przez p. Maxymowicza, 3) o elemencie poezji ukraińskiej w poezji polskiej i 4) czy można mieć w dzisiejszych czasach epopeją narodową?

Козаччина — оригінальне суспільне явище, що повстало коло Чорного, Озівського й Каспійського морів. Ґрабовський викладає теорію походження козаків за московським істориком Полевим. „Nie mogę tu nawet w lekkim zarysie skreślić obrazu dziejów ukraińskich, ze wszech miar ciekawych, zajmujących. Jakie bogactwo barw i przedmiotu to składa, łatwo pojąć“ (стор. 28). Народні пісні з бігом часу могли змінитися, втратити де-в-чому

[1]) Al. Groza, Op. cit., стор. 123.

свою красу, і от збірник Максимовича своєчасно фіксує їх сучасний стан. Прилучивши його (збірник) до пісень сербських, чеських, рукописів короледвірських, можемо підійти близько „до духа природньої слов'янщини". Ґрабовський переглядає всі історичні пісні й думи, що є в збірникові, вказує на їх чудові прикмети, влучно часом перекладає на польську мову, захоплюється героїчністю Морозенка, що перед смертю хоче хоч раз подивитися на свою Вкраїну — „To następstwo po sobie wytrwałości w mękach i rozrzewnienia na wspomnienie ojczyzny byłoby arcydziełem sztuki; tu jest prosto inspiracja natury" (стор. 55—56). Найкращі думи, за Ґрабовським: Буря на Чорному морі, Дума про Івася Коновченка, Дума про Хведора Безрідного, Дума про втечу трьох братів з Озова. Свою думку про українську народню поезію Ґрабовський в иншому творі[1]) виявляє такими словами: „(Poezja ukraińska) — jedna z najdoskonalszych gałęzi samorodnej poezji słowiańskiej, więc z piększych całego świata". Тимчасом як цілий культурний світ зацікавлений піснями псевдо-Осіяна, Ґрабовський в українській поезії відкриває осіянівські риси й завважує, що вона може дати безліч варіянтів для переробки в сучасній цивілізованій поезії. „Zresztą, trzeba zrobić uwagę, że poezja ukraińska ma w pewnym względzie tę łączność z poezją Ossyaniczną, że zawierając się, jak i tamta w ograniczonej liczbie pojęć i obrazów i w ciągle jednostajnym smutku, da się na nieskończoną liczbę wariantów przerabiać, a zawsze to będą te same tony przeciągłe, te same obrazy omglone i trochę senne" (стор. 117). Поезія українська, хоча про неї так багато говорять, мало знайома польському суспільству. Письменники золотого віку польського письменства (Zygmuntowskie czasy) презирливо ставилися до народньої поезії взагалі, а до українських пісень, пересяканих польською кров'ю (sic!), огида була природня. На Україну дивилися, як на збунтоване поспільство. Треба було багато пригод і часу, щоб довести поляків до теперішньої безсторонности. Поети, що народилися на Україні, тепер замилування знаходять в українській народній поезії. Та й не дивниця! Поляки теж брали чималу участь у складанні українських народніх пісень, що видко з спольщеної мови деяких пісень і з загальних понять змісту. Але за цю працю українська поезія нас віднагородила своїм благодійним впливом на польську літературу — „Śmiało rzec można, że kwiaty te Dnieprowe zawoniły i ubarwiły nasz ojczysty literacki kwietnik" (ст. 103). Одними з перших діячів нового письменства в 20-х рр. у Варшаві були вихованці України Ґощинський і Залеський. Ґрабовський одкидав (помилково. *В. Г.*) думку про західні впливи: романтична польська поезія явище самобутнє — „Takim sposobem jest niewątpliwą rzeczą, że nasza tak nazwana romantyczna poezja wzięła początek nie w naśladowaniu niemców, nie w teorjach Szleglowskich, ona wyszła świeża i piękna z żywego źródła narodowych gminnych poezji" (стор. 105).

[1]) M. G r., „Literat. i kryt.", „O szkole ukr. poezji", Wilno 1839, стор. 88.

Окремі письменники-україноφіли.

Ґощинський написав „Zamek Kaniowski“ (1828 р.). Критика в ньому знаходить „незмірний талант“ і великі вади. Особливо не подобається змалювання всіх жорстокостей Коліївщини. Ґрабовський теж невдоволений жорстокістю картин, але він уважає, що без „Zamka Kaniowskiego“ не може бути пізнання справжньої України. „Картина жорстока, але правдива!“.

Залєський з 17 років покинув рідну землю Україну. Читаючи Максимовичів збірник, Ґрабовський пригадав, що деякі поезії Залєського є аналогічні з народніми творами, що зібрав Максимович — „Zkąd to wzięło się?“ „Za dziewięć dziesiątych, каже Ґрабовський, odpowiadał tam genjusz. Dusza wieszcza nasiękła harmonji ukraińskiego powietrza i jak wdzięczne narzędzie muzyczne odezwała się, skoro zechciał, doskonałem echem rodzinnego kraju“ (ст. 111).

Падура добре підроблюється під дух народніх пісень. Деякі поезії справді гарні. Залєський свого часу захоплювавсь поезією „Zakotywsia misiać w chmary“. (Ця думка Ґрабовського заслуговує уваги дослідників уже через те, що більшість висновків про Падуру — негативного характеру. *В. Г.*).

Нарешті, Ґрабовський ставить питання, чи можна тепер мати народню епопею. Епопея — дитина класицизму. Могла вона повстати за часів античних, коли в людей була єдність розумова й моральна. Епопея Данте базується на єдності релігійній. Можна буде й за наших часів створити епопею. Приклад цьому дають літературні праці Вальтер-Скотта. Безперечно, наша епопея буде відмінна від античної. Але щоб її збудувати, ми потрібуємо, насамперед, виробити певні правила мистецтва. Правила для поезії так само потрібні, як у малярстві для Рафаеля й Мікель-Анджело. Від грецької епопеї ми повинні брати не форми, а „дух і правила“.

В 1839 році на сторінках „Tygodnika Petersburskiego“ відбулася цікава полеміка між двома стовпами польської літературної думки: Крашевським і Ґрабовським. Ініціятором виступив Крашевський у двох статтях під характерним заголовком: „Choroby moralne 19 wieku. III. Ukrainomanja“ [1]). Крашевський зазначає, що серед польських поетів є мода наслідувати. Останніми часами набрав поширення напрямок україноφільський — „Pierwszy dźwięk ukraińskiej bandury chciwie pochwyciwszy, zapalili się Ukrainą, jako jedynem źródłem poezji narodowej“ (ст. 97). Гарні українські перекази, живі образи, але безкритичне замилування в Україні чи не смішне? Поезія — скрізь у кожному кутку. В українській поезії є більш оригінальности тільки через те, що видатні майстри один по одному її використовували. Але чи потрібно й далі так співати, „przerabiając tylko dumliwe pieśni, kozacze przygody i dzieje mgliste stepów i rzezi“? (ст. 97). Не заперечує він краси української

[1]) „Tygodnik Petersburski“ 1839, чч. 17 і 18.

поезії. „Lecz czemu poezja polska miała być jedynie ukraińską? nie pojmujemy!“ (ст. 98). Хіба не можна знайти джерела надхнення на Пинських болотах чи Поліссі?

Крашевському відповідає, як і слід було-б, Ґрабовський у статті „Kilka uwag nad szkołami poezji polskiej (s powodu artykułu o ukrainomanji“ [1]). Ґрабовський гаразд і сам розуміє (й згодом сам виступить проти деяких збочень в україно фільській течії. *В. Г.*) хиби української школи. Нікчемно було б радити поетам наслідувати Мальчевського чи Залєського або перетлумачувати народні пісні. Оригінальна поезія повинна шукати скрізь переказів, записів про події й вживати їх за основу творів. Згоджується з Крашевським, що польська поезія повинна відбивати провінційні особливості. Але, насамперед, треба мати дар творчости.

„O szkole ukraińskiej poezji“, 1839.

Докладний огляд української школи польських поетів дав Ґрабовський 1839 року в статті „O szkole ukraińskiej poezji“, що становить першу частину другого видання „Literatury i krytyki“, Wilno 1839—40.

Один із творів Пушкіна, що дає йому право на велику славу, це поема „Полтава“. Поема торкається українських подій, на них заснована, але український зміст ще не творить у російському письменстві окремої української школи (Не може бути, щоб Ґрабовський не знав „Дум“ Рилєєва та „Вечеров“ Гоголя. *В. Г.*). Цілком инакше стоїть справа в польській поезії. Польські поети переймають дух і барви питомої поезії української, із народніх поезій творять епопею й роман, українська пісня не тільки оздоблює їхню творчість, вони зрослися з українським побутом і відбивають його в своїх поезіях.

Окремі поети.

Ґощинський. Мохнацький у своїй книжці не досить виявив видатні прикмети „Zamku Kaniowskiego“. Твір „Zamek Kaniowski“ — небуденний (niepowszechny). Головна заслуга його — що його засновано на місцевих переказах. Ґощинський володіє секретом бути під вражінням „віку й духу“ тої доби, що він змальовує. Найкраща частина композиції „Zamku“ — пролог.

Ґроза. Згадуються два твори: „Pan starosta“ та „Soroka“. Ґрабовський не хвалить Ґрозиних творів: Ґроза знає українську поезію, вміє її розкладувати, але не вміє з неї творити (ст. 44—58).

Ґославський. Не згоджується з Тишинським, що дав високу оцінку цьому поетові. Ґрабовський гадає, що Ґославський тільки наслідує більших майстрів: Мальчевського, Залєського, Ґощинського; він — тільки „плагіятор-компілятор“ (ст. 33).

---

[1]) Ibidem, чч. 36 і 37.

Олізаровський. На Олізаровського Ґрабовський покладає великі надії. Він іде шляхом правдивих польських поетів: Воронича, Бродзинського, Мальчевського. Правда, Олізаровський покп-що громадянству відомий мало. Причина цьому, певно, та, що читачі й досі погано розбираються в українській поезії. „Poetae nascuntur!“ Олізаровський має вроджений хист. У поемах Олізаровського „Zawerucha“ і „Bruno“ ми спостерегаємо байронізм, скупість слів, темність деяких місць, але, замість попередніх історичних спогадів, ми маємо тут природу щоденного побуту. Головні риси поетичного таланту Олізаровського: відважність і, насамперед, життя. Олізаровському належить майбутнє (Ґрабовський перебільшив і помилився. *В. Г.*) — ст. 11—32, 53—100.

Падура. Перебільшують ті, хто гадає, що Падурині пісні стали популярні серед українського люду; вони відомі тільки в шляхетських домах України (Київщини) й Поділля (ст. 86).

Наприкінці 30-х і на початку 40-х років Ґрабовському доводиться багато часу присвячувати на стеження за біжучими явищами письменства й своєчасно на них реагувати. До того ще й окремі письменники звертаються часто до нього, як до певного літературного авторитету, по ті чи інші поради. Ці біжучі справи забирають од письменника багато часу, і він не має змоги писати далі свою капітальну працю „Literatura i krytyka“. У письменника з'являється думка, що він трохи иншим шляхом може стати в пригоді читачам, пустивши, замість чергового тому „Literatury i krytyki“, збірку свого листування в літературних справах з приятелями та знайомими. Отож, виходять у 1842—3 рр. між люди два томи його „Korrespondencji literackiej“. Тут є листи до відомих літературних діячів, напр., Крашевського, Ржевуського, Ґоловінського, Ґрози, Подбереського. В деяких висловлюється погляд на біжучі життьові й літературні явища, напр., про балагульщину й козакоманію. Балагульство, як своєрідне спрощення серед польської молоди, осуджує Ґрабовський, порушуючи це питання з приводу пієси К. Држевецького „Kontrakty“. Що-до козакофільства, то в деяких випадках воно набуло театрально-фальшивого характеру. Що-до творів М. Чайковського Ґрабовський завважує, що, коли-б про таке збочення довідались „malorosjanie, między którymi są też pismiennicy i uczeni“, то вони назвали-б польських письменників брехунами.

В 1849 році вийшли окремою книгою „Artykuły literackie, krytyczne i artystyczne“, присвячені справам польського малярства.

У 50-х роках над критикою Ґрабовський працював несистематично й непостійно. За ці часи трапляються його замітки про письменство принагідно в „Dzienniku Warszawskim“ Ржевуського (1751 р.), в „Gazecie codziennej“ (1854 р.), в „Kronice wiadomości krajowych i zagranicznych“ (1856—60). Ці статті нічого нового, порівнюючи з попередніми працями, в польську літературу не вносили. Сам критик настільки не надавав їм ваги, що 1861 року пише, що він уже віддавна не працює над критикою. Через що Ґрабовський покинув критичну працю? Причини були об'єктивного й суб'єктивного характеру. Польське суспільство, як це вже було

сказано попереду, в 50-х роках ставиться до критика здебільшого неприхильно й вороже. Його голос не знаходить відгуку серед читачів. Його присуди не стають літературними канонами, як це колись бувало. Серед такого об'єктивного психологічного оточення немає місця для праці критика. Суб'єктивні причини з'ясовує сам Ґрабовський у своїому листі до Куліша від 12. I. 1861 року [1]), покликуючись на те, що сучасна польська література, на його думку, стала неглибокою й тенденційною — „Od dawna nie piszę żadnych listów literackich i od dawna krytyką się nie trudnię; porzuciłem to, bo literatura polska, którą niegdyś zajmowałem się z wielką troskliwością, stała się obecnie niewypowiedzianie głupią i płaską... Teraźniejsze polskie pisarki w każdem swoim pisemku kładą sobie przedewszystkiem cele niby polityczne, niby patriotyczne, demokratyczne etc... Według mego zdania, upadek literatury polskiej przypisuję głównie tendencyjności".

Принципи літературної критики Ґрабовського.

Щоб відповісти на це питання, досить проаналізувати три письменникові праці: „O poezji XIX wieku" (1837), „Literatura romansu w Polsce" (1840), „O nowej literaturze francuzkiej, nazwanej literaturą szaloną" (1838). У своїх теоретичних поглядах на поезію, її походження та значіння в духовному житті людини Ґрабовський залежить од теорій, що висловили проводирі романтизму німецького, а згодом і французького. Поезію він ставить над усі мистецтва. Через те справжні поети з'являються рідко — „Dla tego mówią pospolicie, wieki składają się na wielkiego poetę... poeta musi czekać aż się wieki przemogą ażeby miał co wyrazić poetycznie" [2]). Кожний вік і епоха мають окремі риси, що позначаються в історії політичній і розумовій. Ми можемо вже нарахувати декілька періодів, що на свойому історичному шляху пройшла всесвітня поезія, а саме: осіянічний, середньовічно-романтичний, класичний. „Zadaniem literatury naszego wieku jest utworzenie poezji narodowej" (Ibid., стор. 9). І далі, в иншому місці [3]), характерний уступ, цікавий для радянського читача й дослідника, що, додержуючися історичного матеріялізму, звикли до формули, що ідеологія є надбудова над соціяльно-економічною базою — „Literatura jest koniecznie plastycznym obrazem swojej cywilizacji, suknią jej mniej-więcej udatną, bledszemi albo jaskrawszemi kolorami upstrzoną, ale zawsze suknią tylko jej genetycznych wyobrażeń. Wiedząc dokładnie stanowisko danego narodu, znając, jakiemi żyje historycznemi, społecznemi i moralnemi żywiołami, można zaraz zgadnąć, jakie oblicze przywdzieją jego umysłowe utwory. Nic łatwiejszego, jak zrozumieć, że ten naród taką, inny inną musi mieć literaturę". Ставлячи високі завдання поезії, як найвищому з мистецтв, Ґрабовський не міг зрозуміти нового напрямку у французькому письменстві

[1]) „Правда", „Жизнь Куліша". Львів 1868, ч. 24, ст. 284.
[2]) „Literat i kryt.", 1837, стор. 63.
[3]) „Literat. i kryt.", 1838, стор. 287—8.

30-х років, що він його слідом за иншими противниками охрестив назвою „literatura szalona“ (la littérature extravagante), присвятивши йому 3-й том своєї „Literatury i krytyki“ (1838). В 30-х роках у Франції розквітла діяльність таких літературних величин, як Гюґо, Дюма, Бальзак, Жорж-Санд. Письменство до певної міри вичерпало той матеріял, що його накреслили рамці перших ідеологів романтизму. Одні з них шукають особливих фактів, часто надуманих, щоб вражали наше почуття й фантазію (Гюґо — „Собор Паризької Богоматери“), инші, готуючись перейти до реалізму й натуралізму, змальовують низькі сторони життя (будуари, інтриги — Бальзак), треті беруться за жіночу емансипацію й пропаганду соціялістичних ідей (Жорж-Санд). Ґрабовський такого письменства не хоче розуміти й не приймає. Це проповідь аморальности, збочення, розклад молоди! Література тенденційна стає „знаряддям реформи соціяльної“. Ґрабовський знаходить [1]) зовнішні стійности в цій літературі — „W rzeczy samej w literaturze szalonej łatwo trafić na błyskotność, wdzięk, udatność, lecz nigdzie rozsądek spokojny, nigdzie przekonanie sumienne, nigdzie głębokie zbadanie rzeczy nie znaczą swoim stęplem ich wyrobów“. Критик шукає причин такого своєрідного напрямку французької новітньої літератури й знаходить їх у загальному ході французької цивілізації. Національною рисою французів є дух аналізи й абстракції. Кидаючи погляд на минулу історію французького народу, Ґрабовський у всіх важливих моментах життя Франції вбачає панування духу аналізи й абстракції. Він є причина класичного напрямку літератури з безпардонним наслідуванням античних зразків і з республіканською фразеологією та декламацією. Він довів французів до великої революції з її жахливим терором. І все це ради абстракцій (?). Але Ґрабовський у французькому житті добачає деякі симптоми одужання (?). Прокидається релігійне чуття, а віра й звичаї — це є дві котвиці, що на них тримається цивілізація сучасних народів, напр., Англії.

Звідки зачерпнув свої літературні принципи Ґрабовський? Критик О. Тишинський у своїй праці „Rozbiory i sprawozdania“, Petersb. 1854, III [2]) твердить просто, що Ґрабовський переробляє французькі й німецькі зразки. Важко та й неможливо такий осуд зробити що-до такого високоосвіченого критика й історика, як Ґрабовський. Це питання, безперечно, потрібує спеціяльного досліду. Ми можемо тільки підкреслити й у деякій мірі, на підставі довідок, ствердити, що критична праця Ґрабовського стоїть у генетичнім звязку з теоріями пані Сталь, Villemain'a Sainte-Beuve'a, Guizot, як це сказано у M. Z. „Krótkie wiadomości z dziejów piśmiennictwa polskiego“, Warsz. 1865. Романтики різних країн, ламаючи правила пануючого скрізь одноманітного класицизму й шукаючи теоретичного виправдання своїм вчинкам, висунули історично-мистецьку теорію, що кожна доба має свою літературу й кожен народ, обмежений певними соціяльно-

[1]) „Literat. i kryt.“, t. III, 1838, стор. 174.
[2]) M. Kridl, Op. cit., стор. 242.

культурними й політичними інституціями, додає до неї своєрідні риси. Цей принцип уперше яскраво був формульований і проголошений у творі пані Сталь „De la littérature envisagée dans ses rapports avec les institutions sociales“ (1800). Професор літератури Villemain студіював літературу, згідно з духом пані Сталь, розвиваючи принцип, що „література є вираз суспільства“ („la littérature est l'expression de la société). Окрім того, він порівнював европейські літератури й показував різниці, утворені через відмінні історичні обставини та соціяльні інституції. Його книгою „Cours de la littérature française“ (1828) [1]) міг користуватися Ґрабовський. Популярний французький критик Sainte-Beuve у своїх „Portraits littéraires (1829) далі провадить критичну маніру Villemain'a.

Характерна спільність поглядів у Ґрабовського й професора історії Сорбонського університету Ґізо. У творі „L'histoire de la civilisation en France“ Ґізо каже, що 1) релігія потрібна для порядку й для зберегання суспільства, 2) церквам слід об'єднатися в якомусь братському управлінні, щоб мати змогу виключати або принижувати палкі та недисципліновані голови, 3) в церкві Ґізо цінує не релігійне почуття, а авторитет, енергійний утиск (oppression) індивідуальностей [2]).

Коли ми за аналогією, звернемося до російської журналістики 30-х років [3]), то ми з одного боку завважимо авторитетне панування принципів Villemain'a у критичних розвідках „Московскаго Телеграфа“, що його видавав Полевий у 1825—34 роках, з другого боку протилежний і що взаємно виключає погляд на нову французьку літературу проф. Надєждіна в його часописові „Телескопъ“. Тимчасом як у „Московскому Телеграфѣ“ критика Гюґо й инших французьких романтиків буває завсіди прихильна, Надєждін, учитель Бєлінського, осуджує її в різкіших виразах, аніж Ґрабовський. Французька література, як гадає Надєждін, вироджується, вона стала — „неистовой“ (szaloną). „Робесп'єрами літературного напрямку“ є Гюґо і Дюма, „Бальзакъ — бытописатель изступленной французской пылкости“.

Володимир Гнатюк.

---

[1]) Друге вид. в 5 тт. 1834 р. див. Чудаковъ, Отношеніе творчества Н. В. Гоголя къ зап.-европ. литературѣ“. Кіевъ 1908, стор. 144.

[2]) Довідки взято у G. Lanson'a, Histoire de la lit. française“, Paris 1912.

[3]) Проф. И. И. Замотинъ, „Романтизмъ 20-хъ гг. 19 стол. въ рус. лит.“, т. I, СПБ.—М., без року.

Як повстала державна караванна (валкова) торговля Росії з Китаєм у XVII віці.

Розділ І.

Чом у Московській державі з'явилася скарбова торговля.

Причини, що через них повстала скарбова торговля, криються в самій природі Московської держави, і є безпосередній її наслідок. Коли великий князь з владущою класою Москву й прилучені до неї землі вважав за свою вотчину, то, природня річ, прибутки, що мав, він використовував, обмінюючи на речі йому в даний момент найпотрібніші. Але розміри податкової уваги, її облік, в історичній літературі досі не розроблено за браком відомостей або дослідників. Не порушуючи цього дуже важливого питання на всеньку його широчінь, скажу одно: різні натуральні цінності (хутра, збіжжя, дорогоцінні металі, а так само фізичні повинності — будування фортець, прокладання шляхів, перевіз вантажів, то-що) першими часами, коли державний апарат ще не зорганізувавсь, коли не було дужої місцевої та центральної влади і місцеві власті не корилися безсуперечно вищим, такі цінності прибували до державного скарбу швидше випадково, ніж регулярно, й дуже невеликою мірою, найбільше через те, що величезні простори залюднювала рідка людність, знов-же кожен міг як-найдалі втекти від податкового тягаря, до того всі прибутки місцеві власті пожирали швидше, ніж вони доходили до центру. Тим-то першими часами в руках Московського уряду не могло зібратися багато цінностей і допіру згодом, коли влада зміцніла й приватні інтереси почали де-далі все більше коритися державним, натуральні цінності стали скупчуватися в московських складах.

У звязку з цим мусіло повстати питання, як ті цінності найвигідніше використати. Найкраща форма, звісно, була міна їх на ті речі, що потрібував скарб, а саме: зброю, тканини, дорогоцінні металі, то-що. Внутрішній ринок удовольнити цих потреб не міг, і державний скарб намагається збувати свої цінності на ринку зовнішньому, вдаючись навіть до монополізації деяких найголовніших благ: збіжжя, поташу, то-що. Це яскраво виявляється близько половини XVII віку, коли державна влада так зміцніла на місцях і зорганізувалася в центрі, що прибування податків де-далі все більше зосереджувалося в Москві й потрібувало збуту.

Роздача їх, як платні службовцям і як допомоги різним особам, у подарунки чужоземним державам (своєрідний обмін, бо чужоземці теж дарували свої товари), — всього цього було вже не досить, щоб використати геть-усі належні державі цінності. Через це організується збут збіжжя та иншого на закордонні ринки через Архангельськ, Новгород, відряджаються скарбові валки з хутрами на Наддніпрянщину, казенні товари надсилаються до Персії й до західньо-европейських держав [1]).

Тимчасом як держава привлащувала все більше й більше сибірських багатств, кількість хутра зростала й природньо повставала потреба відшукати ще нові зовнішні ринки, які могли-б ці хутряні багатства поглинути. Отож з половини XVII століття бачимо, як російський уряд робить у цьому напрямкові серйозно обмірковані кроки що-до Китаю; росіяни вже перед тим устигли побувати в Пекіні й там переконатися, що нав'язати торговельні стосунки з Китаєм можна [2]). Коли-ж настає змога збувати до Китаю хутра, державний скарб, що ще раніше став на шлях монополізації окремих товарів, щоб мати з них найбільше зиску, торгує вже не тільки хутрами податкового прибування, ба й сам їх скуповує, обмежуючись лиш найціннішими ходовими сортами хутра й не дозволяючи нікому иншому ними торгувати.

Отже, потреба держави мати в даний момент потрібні їй речі (зброю, металі, тканини, вина) і наявність у її розпорядженні товарів, для власного споживання непотрібних (прим., хутра, ревень, поташ) утворили складну скарбову організацію в різних її виявах торговлі, що мала на меті обміном здобути товари, потрібні для державного вжитку.

Розділ II.

„Торговый промысл" Байкова 1653—1656—1658 рр.

За перший скарбовий торг у Китаї можна вважати „торговый промысл" Байкова 1653—1658 року. Саме посольство його було відряджено з торговельною метою, щоб розвідати, чим і як можна торгувати в Пекіні. Як перша спроба російської скарбової торговлі, „посылка" Байкова блискучих наслідків дати не могла.

Саме р. 1653 (161 р.) був „послан съ Москвы ис Приказу Болшие Казны в Китайское государство для торгового промыслу Ѳедор Исаков сын Байков с целовалники, а с ним на товарную покупку послано 50.000 рублевъ. А покупат им русскіе товары на Москвѣ и в городѣх и тѣми товарами торговать в Сибири и из Сибири посылать торговать в Китайское государство; и в Китайском государствѣ на товары менят и на денги покупать золото и серебро и каменье доброе и отласы и бар-

[1]) Б. Г. Курцъ, Состояніе Россіи въ 1650—1655 гг. по донесеніямъ Родеса, Москва, 1914/5, стор. 213—230.

[2]) Б. Г. Курцъ, Сочиненіе Кильбургера о русской торговлѣ, Кіевъ, 1915, стор. 364—368.

хаты и камки золотые и жемчугъ“ [1]). Відрядження з Байковим „цѣловальниковъ“ виразно свідчить про торговельне призначення цієї „посылки“. Як каже Фішер, Байков був за голову торговельного посольства в 100 душ [2]).

З Байковим відряджено тобольського сина боярського татарського голову Петра Яришкіна й тобольського юртівського бухаретина Сеткула (Сенткула) Абліна [3]).

У червні 1654 року Байков із Тобольська вирушив р. Іртишем, повз м. Тари, озеро Ямиш, через кімлицькі землі й пустелю Гобі до Великої Кам'яної Стіни. У дорозі по-над 4 місяці він зимував у Аблаєвих бухарців. Другу зиму він теж перебув у дорозі. Мав він стільки товарів і вантажу, що йому потрібно було 40 верблюдів і 50 коней. Допіру з березня 1656 р. він прибув до Пекіну. Тут жили вже й торгували німці, французи, португальці, італійці та инші чужоземці. Тоді-ж-таки до Пекіну приїхали голандці. Пробувши в Пекіні по-над 6 місяців, Байков 14 вересня того-ж-таки 1656 р. вирушив назад, діставши на дорогу тільки продукти й охорону, а засобів до перевозу йому не дали. Поворотна путь була важка: багато верблюдів і коней загинуло від голоду. Повернувсь він тією самою дорогою, повз м. Тари, річкою Іртишем і 31 липня 1657 р. прибув до Тобольська. Отже, Байков їхав до Пекіну дуже повільно — мало не 21 місяць, а назад тією самою дорогою — 11 місяців, тоб-то на половину швидше, бо він ніде не зимував [4]).

Подорожуючи, Байков торгував не тільки в самому Пекіні, ба й у Сибіру й по дорозі до Пекіну, і ці товари, оскільки можна було, надсилав до Москви. Принаймні, про це різночасове надсилання товарів до Москви можна зробити висновок з тих архівних справ, що збереглися до нашого часу, хоч вони й не дозволяють точно встановити, на яку загальну суму привіз усіх товарів Байков після своєї подорожи з Москви до Пекіну [5]).

---

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сибирский Приказ, столбец 535 (нумеровано, але аркуші переплутано), арк. 175.

[2]) Фишеръ, Сибирская исторія, т. IV, стор. 524 та инші. Грамота про відрядження в дорогу царських товарів до Китаю — Акты Историческіе, IV, стор. 201.

[3]) Моск. Арх. Мин. Юст., справа 174 р., арк. 143.

[4]) Б. Курцъ, Сочиненіе Кильбургера... Кіевъ 1915, стор. 203, 212, 205 та инші.

[5]) Так р. 1654 (162 р.) Байков надіслав із Тобольська до Москви китайського срібла, камок золотих і кольорових — по московській ціні — на 141 р. 6 алт. і ревеню копичатого 206 пудів 12 гривеньок. Р. 1656 (164 р.) надіслав виміняні на скарбові московські товари — шовк сировий, оксамит, камки, кутні, зендені, вибійки, дараги, пояси (кушаки), пестреді, бязі, попони — по московській ціні — на 830 р. 5 а. 5 д. (Столбец 535, арк. 146—147). Р. 1657 (165 р.), очевидячки, ще сам перебуваючи в дорозі на шляху з Китаю до Тобольська, прислав з С. Абліним і П. Яришкіним у Тобольськ китайські подарунки й куповані товари, тоб-то ті, що він покупив у Китаї. Подарунки складалися з срібного посуду, камок, нерпи та иншого, разом по московській ціні на 506 р. 27 а. 1½ д. (Стовпець 535, арк. 148—147). А куповані китайські товари складалися з мережчатих товарів, камок, срібла, коріння мамрум і темзуй, трави чаю — на 262 р. 9 а. 7 д. (арк. 178). Березня 12 дня 1657 р. (165 р.) з Москви до Тобольська видано „указъ“ надіслати до Москви товари й подарунки, що привіз Яришкін, і скласти їм реєстр (арк. 1, 5). Згідно з реєстром, „подарков китайского царя“ було: 16½ арш. оксамиту блакитного,

Коли Байков повернувся з Китаю до Тобольська, Приказ Большой Казни надіслав до Тобольська наказ дати Байкову підводи на покуплені „тоболскіе и китайскіе товари Θедоровы покупки Байкова". Того-ж-таки року це зроблено[1]). Року 166 (1658) Ф. Байков приїхав до Москви й привіз товарів: оксамитів, камок, обярей, срібла в посуді й у зливках, мережчатих товарів, каміння, складові ліки темзуй, чай, мамрум, бодян, чепучинове коріння, шовк сировий і фарбований, разом по московській ціні на *1.969 р. 19 а. 3½ д.* „А тѣ товары покупал он, Θедор Байков, в Китайском государствѣ и в Сибири"[2]). „А книг покупкѣ Θ. Байков не подал, а сказал, что де у него подячего не было, книг писать было нѣкому, а он сам грамоте не умѣет"[3]).

Брак звідомности, неписьменність самого Байкова, що через це не міг дати бодай короткого писаного звідомлення, не дозволяє нам точно встановити, які саме товари й на яку суму закупив Байков, та чи мав скарб од цього торгу який зиск. Окрім того, у нас поки-що немає архівних відомостей, чи нагороджено Байкова за те, що дав скарбові прибуток, а це-ж свідчить про те, що його торг не був зисковний.

Що-до 50.000 карб., які Приказ Большої Казни видав Байкову на китайський торг[4]), то 12 січня 1658 р. (166 р.) писано до Тобольська лишити Байкову на (наступне здогадне) китайське відрядження його 5.000 карб.[5]), а решту 36.000 карб. Байков повинен був здати в Тобольську на місцеві сибірські потреби[6]). Травня 8 того-ж-таки р. 1658 „указа" поновлено. 19 червня 1658 р. з Тобольська відписано, що 36 тис. карб. від Байкова здобуто. Наступного (167) року взято у Байкова й решту — 5 тис. карб., що пішли теж на сибірські потреби[7]), бо до Китаю Байков удруге не поїхав[8]).

---

13 арш. камки червчатої поганої, 19½ арш. камки чорної золотої, 51½ арш. камки блакитної золотої, 33 арш. камки блакитної золотої солом'янки, 20 арш. камки чорної золотої, 3 бобри, 3 барси, 3 нерпи, чашка й кумган срібні з мідяними обручами, сідло. За ті царські подарунки дано: 16 арш. оксамиту рудожовтого травчатого, 23 камки червчатої золотої... (далі реестр зотлів). „Покупочных товаров" (купованих товарів) (арк. 10—12) було: камки в аршинах: 28 рудожовтої (далі частина аркуша зотліла), 56½ блакитної шовкової кольорової, 18 червчатої шовкової, 2 білої, 2 білої кольорової, 39 темноблакитної шовкової, 18 блакитної шовкової, 99 зеленої, 4 зеленої шовкової, 19 черемхової цвітної; 2 сережки з яхонтами блакитними, батман мамруму, 66 золотників темзуя, цибик трави чаю, 1 фунт 54 золотники срібла (дяка підпис). З цим реестром подарунків і товарів наказано С. Аблінові їхати з Тобольська до Сибірського Приказу (Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., ст. 535, справа 165 р. про китайський торг Яришкіна й Абліна).

Р. 1658 (166 р.) Байков надіслав із Тобольська в Москву ревень копичатий — середній, нижчий, гнилий і топлий (підмоклий) 607 пудів 32 гривеньки (там-же-таки, арк. 178).

[1]) Стовпець 535, арк. 141, 142. [2]) Стовпець 535, арк. 178.

[3]) Арк. 179. [4]) Арк. 313.

[5]) „Указъ", щоб Байков покупив на 5 тисяч карб. товарів у Китаї (там-же-таки, арк. 47—49).

[6]) Там-же-таки, арк. 64, 66. [7]) Там-же-таки, арк. 314—317.

[8]) З огляду на те, що тобольський воєвода не повідомив, як він витратив згадані 36 тис. карб., „указомъ" з липня 1658 р. зажадано від нього звідомлення про це (там-же-таки, арк. 67—69).

Послано Байкова, як сказано, з Приказу Большої Казни, що не зумів цього відрядження як слід організувати та зажадати звідомлення або зберегти для нас звідомність з цієї справи.

З усіх даних помічаємо, що це заповзяття нове й налагоджують його навпомацки. Товари для Москви купуються не тільки в Китаї, ба й у самому Сибіру, тоб-то торговля зовнішня сполучається з унутрішньою. Окрім того, надсилається ці товари до Москви частинами, кожного разу за „указомъ“ з Москви.

Наступні торговельні відрядження дає тої самий Приказ Большої Казни, і допіру згодом вони перейшли у відання Сибірського Приказу (з р. 1666).

Отже, Байков виїхав з Москви р. 1653, був у Пекіні р. 1656 й повернувсь до Москви р. 1658, тоб-то вибув у подорожі п'ять років.

Подорож його до Сибіру не мала суто торговельного характеру, а сполучалася з справами посольськими, отож, його „посылку“ можна назвати „торговельним посольством“.

Байков перший нав'язав виразні міжнародні стосунки Росії з Пекіном [1]). Сталося це тоді, коли державна політична й торговельна ділянки діяльности ясно не були ще розмежовані, коли кожен посол був одночасно „купчиной“ скарбових товарів і навпаки.

Допіру наприкінці цього XVII століття бачимо виразне розмежування: „купчина“ Лянгусов р. 1698/9 був у Пекіні вже тільки як торговельний представник Росії. А останнім торговельно-політичним представником Росії був Ізбрант, що відвідав Пекін р. 1693/4.

Розділ III.

„Торговый промыслъ“ Перфільєва та Абліна 1657—1660—1662 рр.

Р. 1657, 24 вересня, послано до Китаю і кімликів з поминками (дарунками) „для торгового промыслу“ тарського міста сина боярського Івана Перфільєва та „тобольского бухаретина“ Сеткула Абліна. З Приказа „Болшіе Казны“ їм дано 493 карб., а в Тобольську наказано взяти 257 карб., а „обоево дано имъ 750 р.“. Окрім того, вони здобули з „Б. Казны“ $2^1/_2$ пуди сирового тютюну на подарунки кімликам. Аблін повинен був на ці гроші покупити в Москві на „поминки“ „суконъ добрыхъ и товару всяких, которые в Китайском государстве и в Калмыкахъ были годны и в продажѣ государевой казнѣ прибыльны“, а в Тобольську купити (на 257 карб.) соболів і лисиць чорнобурих, шуб горностайових та инших товарів. У Тобольську вони мали взяти „проѣзжую грамоту“ в кімлицькі улуси й у Китай. Кімлицькому Аблаєві вони повинні були дати „поминки“ на 50 карб. і торгувати там російськими товарами, а тоді їхати до Китаю „в тот город, гдѣ царь — бугдухан“, подати йому гра-

[1]) Б. Курц, Обзор международных сношений России с Китаем, розділ III, стаття I.

моту, піднести 50 соболів, 15 лисиць чорнобурих, 4 портища добрих, сукон різних кольорів (по 5 аршин портище), 3 шуби горностайових, пеців білих і дзеркал, разом на 200 карбованців, а потім торгувати в Китаї за дозволом од хана, міняти товари на каміння, на лали, смарагди, перли, недорогою ціною дбаючи збільшити царський прибуток, а самим „государевой казнѣ хитрости никоторые не чинить и себѣ в том прибыли не искать и своими товары прежде государевых товаров ничем не торговать и не продать". Окрім того, їм наказано закликати з Китаю до Росії золотарів і сріблярів, майстрів фініфтяних і тих, що вміють наводити чернь, майстрів діяманту, заліза, міди й усяких рудознавців, що вміють топити руду, обіцяючи золотарям і діямантовим майстрам 40, 50, 60 карбов. на рік, иншим 30, 40 і що-найбільше 50 карб. на рік. Тобольському воєводі наказано, щоб дав Перфільєву та Аблінові підводи й провожатих „и велѣть им ѣхать на сибирскіе городы и из сибирских городов на калмыцкіе улусы и на кочевые и на иные мѣста, которые к Китайскому государству ближе" [1]).

Року 1662, 1 листопада. Ів. Перфільєв, повернувшись до Москви, заявив, що він з Абліним був у Китаї й Кімликах, і віддав подарунки. Згідно з поданим у Тобольську реєстром, хан послав цареві подарунки: 25 камок різних кольорів, 1 пуд 12 фунтів 45 зол. срібла, 3 бобри, 3 барси, 3 оксамити, 3 нерпи, 10 пудів трави чаю. Але дещо з цих дарунків Перфільєв продав у Китаї (напр., камки солом'яні, чай) за срібло й на частину його покупив у Камбалиці (Пекіні) й наповорітьма яхонтів і лалів. А втім, у кімлицькій землі, в Аблаєвих улусах, підчас домової війни, „контайшины племянники отняли в 1661 г. марта 17 день" товари (а саме 15 камок, 3 бобри, 3 барси, 3 оксамити, 3 нерпи, а замість них дали поганих 3 бобришки, 7 арш. „бархатишка", 29 арш. камок у 8 шматках, що їх, проте, забрала Аблаєва дружина) і навіть покрали майно самого Івана Перфільєва, а через те він і взяв собі частину казенного срібла. Як остаточний наслідок тієї подорожи, „принято у него, Ивана на Москвѣ, в Приказѣ Болшіе Казны 352 камени яхонтов и лалов да серебра в слиткѣ 8 фунтовъ 68 золотников, 3 бобришка, бархатишку худово 7 арш. Всего по московской цѣнѣ на *1.057 р.* на 6 а. на 4 д." [2]).

Подорож Перфільєва та Абліна до Пекіну мала той самий інформаційний, сполучений з торговлею характер, що й подорож Байкова [3]). Цими відрядженнями держава намацувала торговельні шляхи, але все це йшло важко, бо шлях із Тобольська до Пекіна, як бачимо, дуже довгий і небезпечний, а сами росіяни своїми кордонами не наблизилися ще до Китаю так щоб тим самим скоротити віддаль до Пекіну [4]).

---

[1]) Моск. Арх. Юст., Сиб. Прик., ст. 535, арк. 179, 211—222, грамота з 24 вересня 166 року. [2]) Там-же-таки, ст. 535, арк. 150—154.

[3]) Б. Курц, Обзор международных сношений России с Китаем, розд. III, стаття II.

[4]) Б. Курц, Колониальная политика России и Китая в XVII—XVIII вв. — Новый Восток, Москва, 1927, № 19.

Отже, після того, очевидячки, як Байков (на припочатку) 1658 року повернувсь до Москви, Перфільєв і Аблін того-ж самого року виїхали до Китаю. Хоч я не маю архівних виписів про те, як одбувалася подорож Перфільєва та Абліна, але маючи на увазі подорож їхнього попередника — Байкова, можна гадати, що вони близько р. 1660 приїхали до Пекіну, р. 1660 — вирушили назад, причому в березні р. 1661 їх частково пограбували в Аблаєвих улусах, де була домова війна, й тому, очевидячки, допіру р. 1662 вони прибули до Тобольська і в листопаді того самого 1662 р. — до Москви.

Розділ IV.

Валка (караван) Абліна 1666—1669—1672 рр.

Року 1666 вирішено відрядити „тобольского бухаретина" Сенткула (Сеткула) Абліна з торгом до Китаю. Це відрядження давав уже Сибірський Приказ, а не Большая Казна. 8 березня 1666 року йому з товаришами дано в Москві сукна кармазини, а решту товарів він повинен був сам покупити в Москві. Він і покупив їх у Москві з торговельником купецької сотні Семеном Сверчковим [1]). 10 березня дано С. Аблінові грамоту до Тобольського воєводи, щоб коли він (С. Аблін) приїде з бухаретином Сейдяшем Кулмаметевим до Тобольська й привезе товари, покуплені в Москві, — відрядити його до Китаю [2]). 27 травня 1666 р. вони приїхали до Тобольська; тут складено реєстр товарам, привезеним з Москви [3]). У липні Аблін заявив у Тобольській „Съѣзжей избѣ", що для царського скарбу йому треба буде 30 верблюдів [4]). Однак, відряджено валку допіру за двоє років.

Щоб знати, яким шляхом слід їхати Аблінові, ще р. 1666 Сибірський Приказ зажадав відомостей з Большої Казни про посольство Байкова й перший торг Перфільєва та Абліна (1657—1662 р.). 13 березня 1666 р. відомості про Байкова надіслано. Коли-ж р. 1668 знову повстало питання про те, щоб відрядити Абліна, тоді скількись разів поновлювано „указа" надіслати з Большої Казни копію з статейного списку Перфільєва та

---

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Приказ, стовпець 535, нумерований, але аркуш, переплутано, арк. 164. Для торгу „указано" було послати з Москви сукон на 2.000 карб., так само дзеркала, хутра на 1.000 карб., і ці 1.000 карб. узяти з Купецького Стола; окрім того, покупити юхти на 500 карб. На платню людям валки Аблінові приділено 200 карб. (там-же-таки, арк. 160—161).

[2]) Там-же-таки, ст. 535, арк. 168—170.

14 квітня 1666 р. (174 р.) послано „указъ" (на Верхотур'є?) дати підводи й провожатих відрядженому для китайської торговлі товаришеві китайського „купчины". Моск. Главн. Архив. Иностр. Дел, портфель Миллера 482, № 1, стор. 2. Опись Верхотурскаго Архива, книги 2 (під № 68, із вказівкою на 107 аркуш зворот).

[3]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сиб. Приказ, ст. 535, арк. 189, 193—195 „Роспись государевых московских присыльных товаров, что принято в Тобольскѣ у Сеткула Аблина да у Сейдаша Кулмаметева в китайскую посылку".

[4]) Аркуш 196.

Абліна, аж доки, нарешті, його надіслали до Сибірського Приказу і з нього з'ясувалося, яким шляхом раніш їздив Аблін [1]). Проте напряму Аблінові не визначено, і йому самому дано волю вибрати собі маршрут.

9 березня 1668 р. послано до Тобольська грамоту; в ній повідомлялося про відрядження Абліна з Кулмаметевим в Китай, і дано наказ „ему Сеткулу, с тов., во всем искати нам, великому государю, прибыли" та їхати „в Кит. государство на которые государства и земли ближе и податнѣе" [2]). Товари валки складалися з товарів: 1) тих, що надіслано ще 1666 р. з Москви, 2) тих, що покупили Аблін та Кулмаметев у російських і сибірських містах, 3) решти, що лишилася після Ф. Байкова та 4) з ясачного скарбу. Цим товарам списано було тоді в Тобольську реєстр, числом другий [3]).

Аблін поїхав з кінним козаком Ів. Тарутіним, тобольським сином боярським Олфером Сиром'ятніковим, з слобожанином (посадскимъ человѣкомъ) Іевом (Іёв, Иев) Васильевим та инш. [4]). З ним було 3 тобольські „цѣловальники", один бухаретин — „цѣловальникъ", що їх обрали сами слобожани (посадскіе). Охорона складалася з 16 тобольських кінних козаків та 10 служивих татар. Виїхав Аблін з Тобольська до Китаю 13 липня 1668 р., з 2 проїзними грамотами, виданими в Тобольську (російською

---

[1]) Арк. 320, 207–210, 213—220.

[2]) Арк. 223—226.

[3]) Арк. 232—235. Він дуже мало одрізняється від першого, бо не всі товари пішли до Китаю. Згідно з другим, остаточним реєстром, послано до Китаю товарів:

I. Що надіслано з 1666 р.—9 половинок сукон кармазинових, у них мірою $391^3/_4$ арш. на $783^1/_2$ карб., по 2 карб. аршин; 7 полов. сукон кармазинових, в $296^1/_4$ арш. на 563 карб. 27 а. 3. д., по 1 карб. 2 а. за аршин; 10 пол. сукон кармазин. в 395 арш. на 643 к. 28 а. 2 д., по 1 к. 21 а. за аршин; 2 пол. лятчини на 8 к. 3 д.; $20^1/_2$ фунтов „королков" (королів) червоних на 369 к., по 18 к. фунт; 10 косяків стамедів на 90 карб., по 9 к. косяк; $2^1/_2$ тузіня дзеркал на 12 карб.; 97 видер на 142 к., по 15 карб. десяток; 16 рисей на 40 к.; по $2^1/_2$ к.; 80 хутер заячих на $73^1/_2$ к.; 7 сороків горностайових на 22 к. 25 а.

II. „Да покупки Сенткула Аблина да Сейдяша Кулмаметева": 66 видер на 99 к., по 15 к. десяток; 53 сорока 14 шт. горностаїв на 149 к. 12 а. $^1/_2$ д., по 2 к. 80 гр. сорока; 200 юхт шкур червоних на 260 к, 1 к. 1 а. юхта; $197^1/_2$ юхт. шкур червоних на $197^1/_2$ к., по 1 к. юхта; 2 лисиці бурі на $3^1/_2$ карб; 2 вовки на $1^1/_2$ карб; 10 „маток" у міді на 40 алт., по 4 алт. матка; 10 „трубок зрительных" німецьких на 4 к., по 13 а. 2 д. штука; годинник бойовий мідяний на 15 к.

III „Да из Ѳедорова привозу Байкова послано с ним же Сенткулом": 3 шкури золоті по 20 листів на 60 к., по 1 к. аркуш; 1 пуд зеленої міди в казанах і тазах на $4^1/_2$ к.

IV. „Да ясашные мягкіе рухляди": 788 лисиць червоних сиводушок, 3.160 горностаїв, 1.799 песців великих, 1.700 білок, разом ціною на 995 к. „И всего товаров и мягкіе рухляди на 4.539 р. на 27 а. на 4 д.". „Да изъ Ѳедорова ж привозу Байкова государева жалованья на подъем Сенткулу Аблину сукна дано на 20 рублев".

Далі йде „Роспись тобольским служилым и татаромъ" (арк. 236), що їх послано до Китаю з Абліним, „и всего русских людей и татар 26 человѣк, а государева им жалованья для тое китайские посылки дано на прошлой на 175 год недодача да на нынѣшней на 176 год и впред на 177 год полные их оклад, всего 503 р. 20 а".

[4]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сибир. Приказ, стовпець 885, „Докладъ" 182 р. (на кінці стовпця); ст. 535, арк. 247.

й татарською мовами)[1]). На дощаниках валка повз м. Тари пропливла до озера Ямиша, потім суходолом пішла на Аблаєві улуси, звідти на Сенгіні улуси до Пекіна й назад теж через улус Сенгіна до озера Ямиша[2]). Згідно з „роспросными рѣчами“ Абліна й Тарутина, що знято з них у Тобольську, після їхнього повороту, Аблай-Тайша відрядив з ними до Китаю 200 торговельників-бухарців. Доїхавши до вершин Іртиша, вони Монгольським степом пішли до річки Селенги й за 48 тижнів 3 дні (з простоєм) дісталися до Китаю. Отже, коли 48 тижнів і 3 дні рахувати від часу, коли валка вийшла з Тобольська, то вийде, що Аблін прибув до Китаю (тоб-то до Великого Китайського Муру) в серпні 1669 року. Біля Пекіну зустріли їх китайці, напоїли „чаєм“, а потім Абліна з товаришами „поставили“ в Пекіні на Посольському дворі, де було 2 великі мурованні палати; а бухарців, що їхали від Аблая, лишили за містом на Бухарському Кам'яному дворі, більшому від Посольського. Аблін з товаришами дістав авдієнцію в богдихана, і їм дозволено „повольно“ торгувати. Перебували вони в Пекіні $2^1/_2$ місяці, „и кормъ им и житье было гороздно доволно и торгъ им данъ поволно“; призначені при Посольському дворі 10 китайців з своїм начальником записували, хто що купував, продавав, але „пошлинъ с них ни с каких продаж не имали“; окрім того, до них приставлено товмача, щоб „китайскіе люди серебра подмѣшеваново и иныхъ никаких худых товаров имъ в продажу не приносили и тѣм их не обманывали“. Разом з бухарцями вони навіть тричі обідали в богдихана й дістали запросини й надалі вільно приїздити й торгувати. Китайці обдарували сріблом і товарами Абліна, Тарутина та всіх службовців московської валки. Китайці проводжали валку до Кам'яного Муру й дали їм харчів на 2 місяці, тільки-ж підвід не дали. Але далі валка надовго ($2^1/_2$ місяці) затрималася в Монгольському степу через місцеві кімлицькі війни. Під той час злодії („воровскіе люди“) покрали частину скарбових і приватних верблюдів та коней. Від Сенгінового улуса йшли п'ять тижнів і до оз. Ямиша прибули 1671 р.[3]). У валці тоді було під товарами 49 верблюдів і 4 коней. Коли в Москві довідалися, що Аблін прийшов до озера, послали до Тобольська грамоту з наказом перевезти його на соля них дощаниках до Тобольська[4]), куди Аблін і прибув 11 жовтня 1671 р.[5]). Він подав статейний список[6]) і в Тобольській „ізбі“ доручив „меновным и покупнымъ товаром записные книги“[7]).

У скарбовій валці „тобольського бухаретина“ С. Абліна після того, як він повернувсь, а саме 11 жовтня 1671 р., було 14 душ: служивий

---

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сибир. Приказ, стовпець 535, арк. 227—231.

[2]) Ст. 535, арк. 322—323.

[3]) Ст. 535, арк. 247—263, „распросныя рѣчи“ жовтень 180 р.

[4]) Арк. 239.

[5]) Арк. 163, 264.

[6]) У статейному списку (180 р.) Абліна коротко описано його подорож, названо місцевості та одзначено шляхи в Даурії. Арк. 309—312.

[7]) Арк. 241 і далі.

Ів. Тарутин, та посадські люди Ієв Васільєв з товаришами; приватних осіб, що приїхали з ними, було 11 душ: то були тобольські та приїжджі бухарці з товаришами. Валка була всього „великих государей на службѣ в Китаех полчетверта годы", тоб-то $3^1/_2$ роки. З служивих людей у Тобольську взято десяте мито з товарів, що своєю вартістю перевищували 50 карб. (тільки на 50 карб. і менше дозволялося їм вивезти товарів без мита, як нагороду за їхню службу); з тобольських бухарців узято десяте, а з приїжджих бухарців — двацяте мито [1]).

31 січня 1672 р. Аблін з товаришами приїхав до Москви й подав до Сибірського Приказу, який його відрядив, „покупным китайским товаром книги за своею рукою" [2]), до того-ж зиск від валки обраховано було за московською оцінкою в 14.212 карб. 3 а. 4 д. [3]). Усім товарам склали в Москві ціну гості й торговельні люди, і, згідно з оцінкою, треба визнати, що деякі товари набуто вигідно. Так, шовк сканий покуплено в Пекіні

---

[1]) Моск. Архив Мин. Юстиции. Сибирский Приказ, тобольск. таможенная книга № 562 г., арк. 84—99.

[2]) Арк. 264 й наступні. Згідно з цими книгами, Аблін привіз ханських подарунків, як оцінено в Москві, на $1.055^1/_2$ карб., а купованих товарів таке число: 587 косяків камки „большой руки", в косяку по 17 аршин; 1.445 косяків камок „средней руки", в косяку по 12 арш.; 302 косяки камок „меньшей руки", в косяку 10 арш.; разом камок „большой", „средней" та „меньшей руки" — 2.334 кос. (на 11.119 карб. 26 а. 4 д.); 17 косяків оксамитів, у косяку 36 і 8 арш. (разом 148 арш.); 4.193 кінці китайки (33.000 аршин на 2.310 карб.); 29 фунтів шовку сканого (на $72^1/_2$ карб.); 5 пудів шовку сирцю (на 400 карб.); 7 пудів бодяну (на 56 карб.); 7 ф. мскусу (на 154 карб.); 2 барси (на 5 карб.); 2.532 камені (на 2.252 карб. 11 а. 2 д.); $23^1/_4$ пуди бавовни (на 230 карб.); 2 зливки срібла (на 80 карб.; рахуючи сюди вартість верблюдів на 203 карб.), борг служивим людям (600 карб.), вартість непроданої решти сукон (на 100 к.), обгорток (на 17 к.), — разом за московською оцінкою товарів та иншого було на 18.751 к. 31 а. 2 д. (арк. 265—273). [Окрім того, другий реєстр згадує фарту срібну (дано 2 лани 8 зол.), 76 золотників зілля жовтого (дано 6 ланів 3 золотники) і підголовач (у якому везли каміння та ліфар, тоб-то мскус, дано 3 лан) (арк. 241—246)].

[3]) Арк. 273. На підставі згаданих книг валки, операції валки 1668—1671 рр. виявилися в таких даних:

Товарів для продажу взято в Китай на 4.539 к. 27 а. 4 д.
Видатки були ці:

Продано московських товарів (за срібло) на	3.479 к. 31 а.
Кімликам подарунків дано на	227 к. 10 а.
Богдиханові подарунків дано на	380 к. 20 а.
На верблюди, коні та инші потреби витрачено	279 к. 23 а. 2 д.
Росіянам і татарам, що були в валці на державній службі, дано в борг на	71 к. 13 а. 2 д.
Лишилося непроданих сукон, бо давали за них дешево, на .	100 к. 30 а.
Разом . . .	4.539 к. 27 а. 4 д.

За товари вторгували срібла (в ланах) 11.507 ланів 7 золотників (+ срібна фарта в 2 л. 8 зол.), що відповідало московським грошам на вагу 9.205 карб. 20 алт. Мало не на все це срібло (8.981 к. 13 а.) Аблін покупив каміння, камок, то-що, а решту витратив на инші видатки. Китайські товари з ханськими подарунками і з рештою від валки оцінено в Москві за московською ціною на 18.751 карб. Отже, згідно з тогочасними підрахунками, зиску було 14.212 карб. 3 а. 4 д.

фунт по 1,4 лана (лан за курсом = 1 карб., а на вагу = 83 коп.), московська ціна йому була $2^1/_2$ карб.; шовк-сирець, фунт — 0,8 лана, московська ціна — 2 карб.; бодян, пуд — 5,7 л., московська ціна — 8 карб.; мскус, фунт — 7 л., московська ціна — 22 карб.; китайка, аршин — 0,04 лана, московська ціна 0,07 карб. Інші товари були не такі вигідні, напр., за 2.252 камені заплатили 2.152 лани, московська оцінка була їм тільки 2.252 к. 10 а. 2 д [1]).

Проте, підраховуючи зиск, треба мати на увазі, що торговельні операції валки були дуже складні, бо Аблін продав московські товари на срібло, а потім уже за нього покупив китайські товари; через це прибуток і втрата могли бути вже в першому моменті його операції, зазначаючи відміни в иншому. Звідси зрозуміло, як важко обчислити справжній прибуток валки, і, справді, в инших реєстрах показано, згідно з відповідним підрахунком, инакші розміри прибутку. Але за певніший прибуток можна вважати поданий угорі, що склавсь з московської оцінки всіх привезених китайських товарів, непроданих московських, та вартість валкового інвентаря, відрахувавши суму, заасигновану на виправу валки з її рухомим складом та московськими товарами.

Уряд з наслідків валкової подорожи був удоволений і за них винагородив Абліна [2]). Товари, що він привіз, видавалися з Сибірського Приказу за „памятями“ (ордерами) різним особам, приказам, надсилали їх і до царського палацу [3]).

Отже, як бачимо, валка Абліна, вже досвідченого в російсько-китайських торговельних справах, справді була перша скарбова валка, що була відряджена з суто торговельною метою, й торг її вдалий, але війни поміж кімликами дуже знецінювали всі ці досягнення, заваджаючи швидкому розвиткові та зміцненню цих торговельних взаємин між Москвою й Пекіном.

Розділ V.

Урядові заходи 1672—1684 рр. до утворення скарбової торговлі.

Тимчасом приватна торговля налагоджувалася з більшим успіхом, ніж скарбова, а це, певна річ, не могло тоді ввіходити до планів уряду, що на складах його що-року нагромаджувалися хутра, давані як податок, і їх треба було вимінювати на инші цінності [4]).

Тим-то вже в вересні $167^2/_3$ року (181 р.) до Тобольська, Єнісейська й Даурських острогів надіслано було „указъ“, щоб у всіх торговельних

---

[1]) Арк. 272—273.

[2]) 27 лютого 1673 р. цар наказав дати йому „за китайскую службу к прежнему в прибавку китайскими товарами на 50 р.“ (Арк. 302—303).

[3]) Арк. 278,. 290, 274, 289 та инші. Напр., узято китайської камки, „а с той камки вырѣзаны золотые травки, и сдѣлана на Казенном дворѣ ферезея...“.

[4]) Про державну торговлю та монополії Росії в XVII в., про іхню організацію та вихід на зовнішні ринки (закордонний торг) — Б. Г. Курцъ, Состояніе Россіи въ 1650—1655 г. г. по донесеніямъ Родеса, Москва, 1915, стор. 214 та инші.

людей, які торгують у Китаї, „без государева указу и без грамот“ арештовувати всі їхні товари, лишаючи їм на прогодування тільки десяту частину, й надсилати ці товари до Москви в Сибірський Приказ [1]).

Разом з тим урядові кола обмірковують думку про потребу створити міцні основи російсько-китайської торговлі.

Року 1674, очевидячки, в звязку з майбутнім відрядженням до Пекіну з дипломатичною метою Спафарія [2]), складено доповідь цареві; в ній подано докладні відомості про торг Абліна на підставі його звідомленнів та книг і зроблено обрахунки, які товари, на які суми можна надіслати до Китаю й скільки можна сподіватися прибутків. У Сибіру тоді зібрано багато ясачного хутра, і частину його майна було вигідно збути в Китай [3]). Того-ж самого 1674 р., щоб довідатись, як найкраще проїхати в Китай, знову уряд зажадав від приказів відомостей, якими шляхами їздили Байков і Аблін. У справі 1675 р. (лютого м.) зібрано матеріяли про ці подорожі (опис напрямку шляхів із зазначенням назов місцевостей) з таким висновком: „А нынѣ на тѣх мѣстех, которыми мѣсты в Китайское государство ходили Ѳедор Байков и Сеткул Аблин, и из Даур на путех какіе иноземцы живут, и в Кит. г-ство тѣмы мѣсты итти мочно ль, — того невѣдомо“ [4]). Ці слова доводять, що росіяни за тих часів (1675 р.) допіру ще намацували шляхи в Китай і добре ще їх не знали.

Після Спафарієвого посольства до Пекіну (1676—1677 рр.) Московський уряд не перестає цікавитися організацією російсько-китайської торговлі. Очевидячки, вже швидко після повороту Спафарія до Москви повстала думка надіслати до Китаю скарбові товари. Отож у травні 1678 р. (186 р.) поновлено „указа“, що, погрожуючи конфіскацією товарів, забороняє будь-кому їздити торгувати до Китайської держави без дозволу на це від уряду. Це знову свідчить про розвиток приватної торговлі з Китаєм [5]). Знов-же 31 серпня 1678 р. (186 р.) надіслано верхотурському воєводі грамоту „в Китай в отпуск отобрать в Тобольску из нашіе в-ого г-ря ясашные казны“. Воєвода повинен був з хутра, тоб-то ясачного скарбу, що того року йшов до Росії з Лени, Мангазеї, Ілімська, Єнісей-

[1]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сиб. Приказ, ст. 935.

[2]) Ст. 535, грамота о посылкѣ Спаѳарія.

[3]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сиб. Прик., ст. 885. Доповідь не нумеровано близько 15 аркушів, кінця немає; знаходиться на кінці стовпця, на заголовку написано: „Доложить в. г-ря и цар. и в. кн. А. М....“ З нього довідуємося, що в Тобольському, Томському розрядах і на Лені р. 1673 (181 р.) було в прибутку хутра на 102.722 карб. 29 а. $2^1/_2$ д.; з них треба було виключити „рухлядь“ ленську, єнісейську, мангазейську, ілімську, даурську та березівську, разом на 88.477 карб. 6 а. 2 д., бо „в тѣх городѣх соболи и иная рухлядь иных городов лутче“, і лишалася „рухлядь“ тобольська, тарська, верхотурська, туринська, пелимська, тюменська, сургутська, кузнецька, красноярська, кецька та наримська на 12.610 карб. 6 алт. У Китаї був попит на хутра не кращі, а дешеві. Згідно з проектом доповіди, на частину збутого китайцям хутра можна було покупити в Пекіні 1.000 пудів шовку-сирцю, що пуд його в Москві коштував 80 карб., а в Архангельську 85 карб.; від цього скарб мав-би був чимало зиску.

[4]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Приказ, ст. 535, арк. 318—324.

[5]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., ст. 935.

ська, Красноярська, Томська, Кузнецька та инш. міст, відібрати по сибірській ціні на 2.270 карб. добрих та середніх соболевих пупків (сороками), недособолів чорних у пластах і в козках на 1.000 карб. Усі ці хутра належало надіслати до Тобольська. А втім, коли-б у Тобольську й Тюмені відібрано вже достатню кількість, то в Верхотурії цього хутра з ясачного скарбу не відбирати, а безпосередньо надіслати до Москви [1]). Виконано цього „указа" не швидко, а тимчасом російський уряд далі збирав відомості про те, як краще зорганізувати скарбову торговлю.

У серпні 1680 р. посадські, що були в Сибірському Приказі, один тобольський служивий та тобольські юртові бухарці (С. Аблін і Нурумов) „по допросу сказали", що, коли цар накаже надсилати до Китаю московські та сибірські товари, то годиться послати з Москви кармазинові сукна, ціною по $1^1/_2$—2 карб. аршин, квітчасті, червоні, темнозелені, тільки-ж потроху: половинок по 10, бо китайці носили сукна тільки в дощ і попит на них був малий; так само годилося-б надіслати до Китаю корольків, хутер, сукон летчини „для дорожного ходу", юхти, видер, соболів нижчих сортів у косках (тоб-то нерозрізаних), соболеві пупки кращого сорту, лисиць, горностаїв, білок нероблених, песців роблених, але всіх неодмінно з лапами та хвостами, й лисиць на дешеві ціни (десяток по 4—5 карб.); до Росії-ж найвигідніше було-б привозити каміння, шовк, тканини, „шириною китайскіе камки большой руки мѣрою по 13 и по 14 аршин в косякѣ, а купять их косякъ по 4 лана, а лана ходит против московских денег по рублю"; перли в Китаї були дешевші, ніж у Москві [2]).

Але наступного 1681 року московський уряд обмежившись поки-що тим, що покупив китайських товарів у межах самого Сибіру, а саме р. 1681 „было послано с Москвы в Тобольскъ, для покупки и мѣны китайских товаровъ, съ тоболскимъ юртовскимъ служилымъ татариномъ съ Аезбакѣемъ Кулмаметевымъ, да съ Микишкою Ушенею, нашіе в-го г-я казны 500 лисиц красных и сиводущатых, да 100 выдр"; окрім того, дано їм 250 карб. грішми на купівлю 250 юхт шкури. Тому 3 березня 1681 р. верхотурському воєводі наказано пропустити цих татар через Верхотур'я без мита й без затримання [3]).

Який мала успіх ця невелика експедиція з скарбовими товарами та чи було її взагалі остаточно здійснено, документів про це нам поки-що не траплялося.

Розділ VI.

Скарбовий торг Кулмаметева біля озера Ямиша 1685 р.

Допіру в 1684/5 вересн. року пощастило зорганізувати скарбову валку та й то не до самого Китаю, а тільки на прикордонний пункт, недалечко на південь від Тобольська, а саме до озера Ямиша, де росіяни здобували на свою потребу сіль, і куди того року (193 р.) наказано на-

[1]) Дополненія къ Актамъ Истор., т. VIII, стор. 103—104.
[2]) Ст. 535, арк. 291—292. [3]) Дополненія къ Актамъ Историческимъ, т. VIII, 319.

діслати по сіль „тоболенина“ Федора Шульгина з служивими людьми й разом з ним тобольського бухаретина Сейдяша Кулмаметева, щоб попродали й обміняли скарбові товари.

Цей Сейдяш Кулмаметев, як ми вже знаємо, ходив з скарбовими товарами до Китаю ще вкупі з С. Абліним. Сам С. Аблін доти, можливо, вже й помер (ще рр. 1653—1658 він ходив з Байковим у Китай); тим-то й обрано його земляка. Отже, цю подорож сполучено з соляною експедицією й спеціяльно торговельного характеру вона не мала.

Кулмаметев повіз скарбові соболеві пупки, видри, горностаї та юхти. Але окрім цих товарів, він повіз і свої, але не показав їх на митниці, як згодом виказав на нього Шульгин. З Кульмаметевим надіслано „цѣловальника“ Івана Пестрякова.

Ця торговельна експедиція для скарбу була цілком невдала. Начальник експедиції („голова“) Федір Шульгин і С. Кулмаметев посварились, один одного обвинувачуючи у зловживаннях, і Кулмаметев, нічого не вимінявши, привіз скарбові товари назад у Тобольськ. А втім, із наших даних, можна зробити висновок, що Кулмаметев справді не пильнував скарбових інтересів і обвинувачував Шульгина найбільше через те, що хтів викрутитися з халепи сам.

Як каже Ф. Шульгин, було так. Коли вони приїхали до „пристанища“, до озера Ямиша, служиві люди почали навантажувати сіль, а Кулмаметев вимінювати у бухарців товари. Тут-же-таки, біля озера, Кулмаметев казав Шульгинові, що бухарці дають йому за 100 горностаїв по 40 кінців найкращої китайки, за видри й за юхти по 4 кінці китайки, за шуби „черевьи“ по 3 кінці китайки, але він не виміняв їх, щоб самому виміняти безліч своїх незаявлених (тоб-то незареєстрованих на російській митниці) товарів на бухарські; коли-ж, нарешті, він усе-таки заходився міняти скарбові товари на бухарські, то бухарці почали вже давати за 100 скарбових горностаїв по 35 кінців китайки, а за видри, юхти й шуби початкову ціну („первую жъ“, „по тому жъ“), але С. Кулмаметев за ту ціну скарбових товарів не міняв і торг затримав, щоб далі вимінювати свої товари. Тимчасом служиві навантажили на дощаники сіль і мусіли чекати ще 12 день, бо С. Кулмаметев „мешкал по многие дни и говорил будто де, что у него мена товаром будет вскорѣ“, а справді він (ще перед виміною скарбових товарів) торгував своїми товарами з бухарцями, причому один його целовальник „Івашка Пестряков менял же и мимо караулу пронес насилством 15 тюков китаек и на многих телѣгахъ многие юфти і выдры из острогу к бухарцам провозили“, як заявили згодом служиві. Тоді-ж вийшов з Китаю до озера грек Дмитро Константинов[1]), і Федір Шульгин описав по закону (тоб-то згідно з „указомъ“ 1678 р.) його товари, запечатав у 6 ширях і загадав грекові, щоб

[1]) Цей грек приїхав із Москви до Тобольська в 1679/80 вересневому році (188 р.) відтоді вже двічі був у Китаї, не маючи жадних проїзних грамот.

їхав з ним до Тобольська, бо цей грек їздив до Китаю без царського „указу" й без проїзної грамоти. Щоб потаїти свою вину, С. Кулмаметев хотів поміняти скарбові товари на описані китайські товари цього грека, а самого грека відпустити до Китаю, але Ф. Шульгин йому в тому відмовив. Тоді С. Кулмаметев заявив Ф. Шульгинові, що бухарці тепер дають йому за 100 горностаїв вже тільки 30 кінців китайки, за видри, юхти й шуби — по 3 кінці китайки, але він за таку ціну не міняв, а, навантаживши свого дощаника своєю сіллю та не давши оглянути його, чи немає там заборонених і незаявлених товарів, „побежалъ в Тоболск и провез с собою тоболских бухарцов Шиха Шихова с товарищи 4-х человѣкъ со многими неявленными товары".

Повернувшись від озера Ямиша до Тобольська 8 жовтня 1685 р., Федір Шульгин про все це доніс тобольському воєводі.

Певна річ, на допиті Кулмаметев усе це заперечував, і собі складаючи вину за невдалий обмін на самого Шульгина. Він казав, що порядившись з греком виміняти на китайські товари 300 сороків соболевих пупків, 30 видер, 30 юхт шкур (ціною за 100 пупків по 2 косяки камок лауданів добрих „большой руки" „без птиц", за видру по 5 кінців китайки, за юхти по 4 китайки добрі)[1]), і грек навіть дав йому в завдаток трохи китайського товару, а разом, згідно з договором, він мав узяти з грека за самі пупки: 200 косяків лауданів добрих великої руки, 30 косяків лауданів середн. р. та 10 косяків отласів (сам грек привіз із Китаю $305^1/_2$ косяків лауданів, 10 отласів, 2 байбереки, 3 чинчюги, китайки — скільки саме, не сказано — та 70 лензей). Та разом із тим грек поставив умову, щоб його з виміняними скарбовими хутрами відпустили до Китаю, і Кулмаметев на це погодився. Шульгин-же запротестував, покликуючись на те, що у грека нема царського дозволу на закордонний торг; задарма і С. Кулмаметев і навіть сами служиві казали, щоб Шульгин, згідно з договором, відпустив грека в „Калмыцкую землю" („Китай"), Шульгин не згодився, забрав грека з собою до Тобольська „і розменятца не дал", а тимчасом сам „отпустил онъ в Бухары і в Калмыцкую землю русских людей и татар 48 человѣкъ". Так виправдувався Кулмаметев.

Грек-же на допиті потвердив, що він погодився на обмін скарбових товарів (300 сор. пупків, 30 видер і 30 юхт шкур) з тією тільки умовою, що голова Ф. Шульгин відпустить його до Китаю, а коли ні, то він скарбових товарів узяти не може[2]).

Ця справа свідчить про розвиток саме приватної торговлі й ті труднощі, які гальмували державну торговлю за тих часів, коли державні фінансові органи були ще не зорганізовані й приватні інтереси конкурували з скарбовими, плодячи силу зловживань.

---

[1]) Целовальник Пестряков казав те-ж-саме, підтримуючи, звичайно, бухаретина та грека.

[2]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сибир. Приказ, ст. 935.

Розділ VII.

Валка (караван) Ізбранта 1691—1693/4—1695 рр.

Коли експедиція Кулмаметева, що мав вимінювати скарбові товари на російському кордоні біля оз. Ямиша, закінчилася невдало, зроблено спробу продати скарбові товари в самому Тобольську. А саме в січні (12 дня) 1691 р. (199 р.) тобольський воєвода закликав „торговых людей и бухарцев, и великих государей товори им казали и говорили, чтоб де на тѣ товоры мѣняли свои китайскіе товоры, и торговые люди и бухарцы, смотря в. г-ей товоры, сказали, что де им на тѣ товары мѣнять нѣчего: китайских товоров у них нѣтъ, потому что де у Ямыша озера торгу не было“ [1]).

За таких умов ясно було, що треба знайти збут скарбових товарів, а їх нагромаджувалося де-далі більше. А тимчасом приватна торговля йшла далі незаконними шляхами. Того самого 1690/1 вересневого року (199 р.) російський уряд знову довідавсь, що купці, промислові та инші люди ходять у Китай із російських (тоб-то на захід від Уралу) та сибірських міст без царського „указу“ й без грамот із Сибірського Приказу „и тѣм китайский торг портят и многіе чинять ссору“. Ось чому знову заборонено нікого не відпускати з Сибіру в Китай у державних буцім-то справах і з царськими листами [2]).

Цей наказ, безперечно, стоїть у звязку з новим проєктом організації скарбової торговельної експедиції вже до самого Китаю, за прикладом попередніх спроб. Тому 1691/2 вересневого року (200 р.) наказано скарбові товари, що лежали в Тобольську, надіслати до Іркутська для обміну на китайські товари, але зробити це не явно, „а велѣть мѣнять тайно, чтоб не знали, что в. г-рей казна“. До того-ж наказано надіслати з Іркутська товари „с кѣм пригоже“, і Матвій Ґаґарін загадав їхати в валці гостеві Ушакову з його прикажчиком Лаврентієм Третяковим. Довідавшись про це, чужоземець Елізар Ізбрант, 11 вересня 1691 р. прохав милости, „чтобы великие государи пожаловали ево: велѣли ту казну отдать ему для мены китайских товаров“ [3]).

Сам Ізбрант був тільки купець, р. 1676/7 торгував по морю в Архангельську; очевидячки, торг провадив широкий, бо виплатив промита по-над 6.000 карбов. Подорож у Пекін він хотів відбути, звичайно, для своїх торговельних інтересів, але одночасно виміняти й скарбові хутра.

---

[1]) Рос. Академия Наук, Рукописное Отделение I Отделения Библиотеки, бумаги Миллера, списки Тобольского Архива, ч. I, арк. 117 звор.—118.

[2]) За це довідуємося вже з пізнішої грамоти — 28 січня 1706 р. Моск. Главный Архив Мин. Иностранных Дел, портфель Миллера, № 133, IV, д. № 409. Видана також у Ф. Туманського „Собраніе разныхъ записокъ и сочиненій, служащихъ къ доставленію полнаго свѣдѣнія о жизни и дѣятельности госуд. импер. Петра Великаго“, ч. II, СПБ., 1787 г., стор. 296—298.

[3]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сиб. Приказ, ст. 1185.

В своїому поданні він прохав у царів, щоб дозволили йому їхати до Китаю через Сибір, позичили 3.000 карб. грішми й на 3.000-ж карб. соболів та иншого хутра, надали йому рангу „купчини", дозволили взяти 5—6 чужинців та кількох росіян і грамотою прохати богдихана, нехай дозволить йому „побыть въ томъ (Китайскомъ) государствѣ для продажи своихъ и покупки тамошнихъ товаров 5 или 6 мѣсяцевъ".

29 січня 1692 р. царі завдовольнили це прохання: позичили йому 3 тис. карб. та з Сибірського Приказу соболів і хутра теж на 3 тис. карб., але йому не надано чину „купчини", а дано титул „посланника", бо уряд використав його подорож, щоб разом покласти на нього декілька політичних доручень. По дорозі до Сибіру він повинен був скрізь з усіх товарів платити належне мито. Проїзну грамоту він дістав 8-го березня 1692 р., грамоту до кутухти та монгольського князя й вірчого листа від 9 березня 1692 р. Тоді-ж він здобув наказа; з нього виразно видко, що уряд тільки скористався з нагоди, що він їде до Пекіну, і доручив йому зажадати повернення перекинчиків і полонених, а так само приділення місця під будову церкви в Пекіні, але ні про що не договорятися, а лиш довідатися, яким способом китайці мають намір з'ясувати питання про розмежування земель, що після Нерчинського договору 1689 р. лишилися ще нерозмежовані: через послів та повноважених у Пекіні, а чи просто відрядивши послів на кордон. Найголовніше-ж, Ізбрант повинен був підкупами дізнатися про наміри китайців у справі кордонів і зробити це цілком таємно. Що-ж до питань торговельних він повинен був довідатися про стан китайського ринку, збут, попит, добитися дозволу вільно з своїми людьми ходити й купувати в китайських ятках і дізнатися, чим саме торгують чужоземці з Китаєм. Звідси видко, що Ізбрантова подорож мала характер торговельний, а політичне значіння її було випадкове й додаткове.

Тоді-ж послано „указ" іркутському воєводі, щоб видав Ізбрантові під розписку товари, а після того, як Ізбрант з Китаю повернеться, прийняти від нього товари, що він звідси вивезе. Перебуваючи вже в Сибіру, Ізбрант 15 січня 1693 р. повідомив, що здобув м'якого збіжжя („рухляди") для китайського відрядження на 4.379 карб. 32 а. 5 д. [1])

З Москви Ізбрант, маючи товари, в супроводі піддячих Сибірського Приказу та лікаря, виїхав 14 березня 1692 р., водою доплив до Тобольська 1 липня, до Іркутська дійшов 11 лютого 1693 р., тут пробув до 7 березня 1693 р., дійшов до Нерчинська 22 травня, звідси 19 лютого в Наун (Цицикар), тут був з 12 до 18 вересня, до Калгану прибув 27 жовтня й до Пекіну — 3 листопада 1693 року.

По дорозі Ізбрантова валка зустріла в Манджурії 28 серпня 1693 р., не дійшовши ще до Науну, російську валку з 150 душ, що поверталася з Китаю, вирушивши з Нерчинська ще взимку попереднього року. Це була та валка, що 30 грудня 1692 р. з синами боярськими С. Молодим та Л. Уваровим вийшла з Нерчинська й повернулася назад у числі 50 душ,

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сибирский Приказ, стовпець 1185.

як зареєструвала нерчинська митниця; що-ж до решти, то вона, очевидячки, прилучилася до них у Китаї, щоб безпечніше подорожувати, а наблизившись до кордону, розвіятися і манівцями прокрастися додому, не заплативши мита. Це свідчить про широкий розвиток пачкарства, що на нього згодом скаржилися грамоти, вимагаючи від воєвод та митних голів невсипуще переслідувати незаконну торговлю.

Взагалі російська приватна торговля під той час, тоб-то після Нерчинського договору 1689 р., що поклав край непорозумінням і сутичкам між Росією та Китаєм, сильно розвивається. Валки (иноді великолюдні, напр. 1691 р., з 100 душ) вирушають з Нерчинська до Китаю. Що-року через Нерчинськ проходять усе нові та й нові гурти торговельних людей до Китаю [1]). Сталося це тому, що після Нерчинського договору запанував спокій, і сам Ізбрант, між иншим, мав доручення вивідати, чи богдихан додержує й має на думці додержувати цього договору, тоб-то чи не має він наміру воюватися з Росією.

У Пекіні Ізбрант пробув з 3 листопада 1693 р. до 19 лютого 1694 р., тоб-то $3^1/_2$ місяці. Китайці не пустили своїх купців торгувати в Росії, але російським купцям дозволили, як раніше, торгувати в Китаї. В перемовах з китайцями він нічого не дійшов, і з такими наслідками Ізбрант виїхав з Пекіну 19 лютого 1694 р., через Калган, прибув до Науна 28 березня, до Аргуни тільки 19 травня, до Нерчинська 4 червня, де був до 26 липня, до Іркутська — 1 серпня, до Тобольська — 19 листопада (до 16 грудня), і до Москви — 1 лютого 1695 р. Отже поворотну подорож зробив Ізбрант давнішим шляхом.

Повертаючись з Китаю, Ізбрант покупив там для перевозу „казны“ 27 верблюдів і 10 коней за 1155 карб. (китайські товари були в 44 тюках, 1 ящику (та 1 скринька була з дарунковою — „поминочной казною“). По дорозі верблюди й коні гинули, доводилося купувати їх за високу ціну. Дійшовши до Удинська з 18 верблюдами, Ізбрант залишив їх і коней нерчинським служивим людям. Потім розшукувано цих верблюдів і коней та був „указ“ князеві М. Ґаґарінові допитати нерчинських служивих людей де вони їх заподіли, і коли вони зацiліли, їх продати. Китайські-ж камки Сибірський Приказ продав по 6 карб. косяк (разом $1.485^1/_2$ косяків) у московських „рядах“ [2]).

Що-ж до численности учасників самої валки, то, коли повертавсь Ізбрант з Пекіну до Нерчинська, в його валці було 175 душ, а саме: служивих 23, гостиних і торгових 22, промислових і робітних людей — 130. Отже, мало не всі ці люди були приватні особи, сам Ізбрант фактично їхав до Китаю, як приватний підприємець, бо скарбових товарів у нього було не гурт, на 4—5 тис. карб., тимчасом як у всіх учасників валки російських товарів було що-найменше на 14 тис. карб., коли не рахувати власних Ізбрантових товарів: не менше як на 3 тис. карб. На скарбові товари

[1]) Про це див. Б. Курц: „Нерчинск, как эконом. центр в XVII—XVIII ст.“.
[2]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., ст. 1185.

виміняно китайських на 12 тис. карб., а приватні особи виміняли китайських товарів на 38 тис. карб., знову-таки коли не рахувати товарів, що провіз собі Ізбрант (з нерчинської митної книги видко, що в Ізбранта китайських товарів не було, але цього, напевне, не могло бути, і митниця просто не взяла його товарів на облік, бо їх можна було взяти на облік у Москві).

Звідси бачимо, що скарб у цій валці брав невеличку участь, і його капітал становив тільки третину; а коли взяти на увагу й капітал самого Ізбранта, то правдоподібніше, що скарбовий капітал становив тоді не більше як $^1/_4$ частину всього оборотного капіталу, що мала ця валка $169^3/_4$ року.

А втім, як виявилося, ця спроба російського уряду взяти участь у торговлі своїми скарбовими товарами в самому Пекіні, була досить вдала (взагалі всі учасники валки торгували тоді добре), а крім того, Ізбрант привіз досить докладні відомості про стан китайського ринку.

Валка в Манджурії, а саме в місті Науні завсіди мала постоянку. По дорозі до Пекіну він пробув тут 16 день (12 вер. — 28 вересня 1693 р.), повертаючись — 10 день (28 березня — 7 квітня 1694 р.); очевидячки, тоді Ізбрант зібрав про це місто відомості і згодом у своїому щоденникові написав, що китайці „Наунской город построили деревянной... и в тот город от хана прислано ружия, пушек и луков и стрел многое число, ав тем городе делано лавок много, и сказывают, что те лавки построили для того, что впредь с русскими торговыми людьми торговать на Науне, а в Царство бы (тоб-то до самого Пекіну) торговых людей за торгами не пускать".

Справді, приватні валки часто ходили до Пекіну, на Наун і своєю неорганізованістю приневолювали китайців подбати про їх упорядкування. Валки складалися з 150—200 душ, ба навіть більше, бо великим гуртом ходити було безпечніше, уникаючи розбишацьких нападів. Росіяни що-разу користалися тим, що з Нерчинська воєводи посилали з різним листуванням гінців, посланців, та й прилучалися до них. А китайці, згідно з своїм законом, цих гінців і посланців утримували, давали їм підводи, і росіяни на тому мали зиск. Отже, воєводи, навіть коли не було справжньої потреби в листуванні, сами утворювали його для своїх особистих вигід, бо й сами вони брали участь у торговлі через других осіб.

Коли Ізбрант був у Пекіні, йому за це нічого не сказали, але вже після його від'їзду пекінський уряд вирішив цю справу впорядкувати. З Ізбрантом, як ми знаємо, пропущено до Пекіну, очевидячки, не менше, як 175 душ, а тимчасом Ізбрант був тільки посланник, що жадних уповноважень не мав і привіз богдиханові грамоти, які своїм змістом не мали для інтересів Китаю великої ваги, ба навіть принижували богдиханів авторитет, бо титул його написано було з пониженням, а проте китайці повинні були дбати про валку [1]).

---

[1]) Валка, як сказано попереду, була дуже людна, бо до неї приєдналося багато приватних торговельників. Справді, коли з Манджурії (місто Наун) на російський кордон у Нерчинську, де була митниця, прийшла валка числом у 175 душ, то скількись людей розбіглося, ще не підійшовши до кордону, удавшись на манівці, щоб уникнути митного огляду.

Ось чому китайці усно заявили Ізбрантові, що коли буде від царя посол, то з послом допущено буде „200 только человек, кроме торговыхъ людей, а не больше“, коли-ж буде „посыльщик“ (гінець) від нерчинського воєводи або иншого начальника, — то не більше як 50 душ.

Скоро виїхав із Пекіну Ізбрант (19 лютого), як Китайський Трибунал послав у Нерчинськ князеві Матвієві Петровичеві Ґаґарінові грамоту, в якій сповіщав про цей богдиханів „указ“. Коли російський переклад цієї грамоти зроблено точно, то з неї бачимо, що китайці визнавали Єлізарія Ізбранта за „посла“ („то словесно донесли есмы послу Елизарью, здѣ сущему“) і, значить, погоджувалися на те, що він був у Пекіні мало не з таким числом людей, але в даному разі незрозуміло, чому китайці, допускаючи з послом не більше, як 200 душ, не долучали до цього числа й торгових людей, а говорили, навпаки, „кроме торговых людей“, тоб-то не рахуючи їх і, значить, цим торговим людям можна було приходити по-над 200 душ, а з гінцем по-над норму в 50 душ.

В даному разі я пояснюю ці обмеження особового складу посла й посланця (гінця) тільки побоюванням китайців, що з ними до Пекіну може прийти безліч озброєних людей, служивих людей і, поводячись, як звичайно, недисципліновано, вчинити заколот і пустити в діло зброю, захопити місто й т. и. Мабуть, і численні, але не всі, торговельні люди, озброєні для самооборони від розбишак у дорозі, своїм виглядом мало відрізнялися від таких служивих людей, і китайці вважали їх за охорону посла. Решту-ж торгових людей вони не прилучали до цього числа, коли ті проходили як мирні люди й купці під охороною своїх-же росіян.

Коли-ж, спираючись, очевидячки, на точне значіння цієї грамоти, наступними роками почали з'являтися в Пекіні валки більші ніж у 50 душ (при гінцях), у 200 й навіть більше од 300 душ, то китайці похопилися, мабуть, виправити це тим, що, як побачимо далі, включили торгових людей у зазначену норму 200 душ, і ця норма в 200 душ (у виключних випадках 220) стала за норму взагалі для торговельних валок, а не тільки для охорони посла.

Повний текст вищенаведеного уривка з зазначеної китайської грамоти від лютого 1694 р. такий: „Нашъ приказ по указу священного императора постановил, чтоб впред, ест ли когда придет посол какой от русского чаганъ-хана, с ним 200 толко человекъ, кроме торговых людей, а не болши, сюды приходит допущат, а буде посылщик от началника города Нипху или таковых ж началных сюды послан будет, 50 человек толко, а не болши, с ним сюды приезжат допущать і то словесно донесли есми послу Елизарью, здѣ сущему...“.

За довід на те, що в наведеному уривку слова „кроме торговых людей“ відповідають дійсності і не є перекладачева або переписувачева помилка, може правити той серйозний факт, що наступними найближчими роками китайські прикордонні й столичні власті пропускали валки, що мали по-над 200 душ, напр., р. 1698 з валкою Лянгусова прийшло близько 400 душ,

і т. и., і допіру згодом китайці похопилися обмежити цей наплив росіян числом тільки в 200 душ [1]).

Валка прибула до Москви 1-го лютого 1695 р., а вже 7 лютого целовальник Ізбрантів — Стенька Михайлов подав до Сибірського Приказу „книги мѣновные китайским товаром за рукой Ел. Избранта", що згідно з ними китайських товарів виміняно й почасти продано в Москві на 12.026 карб. 26 а. 4 д. „Всего прибыли у государевых товаров, опричь того, что дано хановым людем в почесть и что кож оставлено на обертки товаров и что куплено верблюдов и лошадей и верблюдам и лошадем на корм вышло, — 7.646 р. 27 а. 1 д.". Наприкінці цього звідомлення поставлено питання: „И нынѣ в Китайское государство соболи и иную мягкую рухлядь и товары посылать ли для мены китайских товаров и на сколько тысячь мягкой рухляди и товаров послать с Московскими или с сибирскими торговыми людьми?". Царі слухали доповідь про це 4 квітня 1695 р. і наказали допитати Ізбранта про вигоди китайського торгу для скарбу „и буде послать в. г-ей с казной купчину с розными товары тысячь на 20 иль на 30 вскоре и сбыть мочно ль и в Китайское государство по вся годы тѣх государевых купчинъ пускать учинить ли?..".

На це запитання Ізбрант дав такий „Отвѣтъ". Коли Монголія не відокремиться від Китаю, то Ізбрант не уявляв, щоб китайці „торговлю позволили", а коли відокремиться, він сподівався „продолженіе торговли". Він гадав, що китайці даватимуть підводи й провожатих від Науни, „и буде иных товаров не будет, кроме того, что государской казны на 30.000 рублев, и в том будет государевой казнѣ великой прибытокъ... А (для скарбових валок) путешествіе то возможно по вся годы удобно по однажды исполнять. А будет при караванах провожатых не будет, то без сумнения от Долонских мунгалов опасно, но уже за многие годы, в которые много караванов ходило, не слышеть, что караваном какой вред учинился (тоб-то в степу, від монголів), потому что они почасту, по 150 и слишком по 200 человѣк собрався, вооруженой караванми ѣздятъ. И многіе торговые люди в тех караванах пожалованы на Москвѣ Их ц. в-ства грамотами и берут с собою для работы к товарам своих всяких русских людей из Сибири и из Дауров, и тѣ помянутые торговые люди, которые с государскими грамотами ѣздят, привозят с собою в Китай всякіе русскіе и немецкие товары (далі перелік хутер)...; из немецких же товаров ничто, кромѣ немногих карманных да малых столовых часов, непоходно и вышепомянутые товары подадут доброй прибыток и скорую торговлю". За сприятливих умов можна було з Даурів (тоб-то Забайкалля)

---

[1]) Моск. Главный Арх. Мин. Иностр. Дел. Сношения России с Китаем, картон I, II; портфель Миллера 133, IV, д. 314—320; портфель Баснина, II, д. 60, „Лѣтопись губернск. гор. Иркутска". Бантышъ-Каменскій, „Диплом. собраніе дѣлъ между Россіей и Китайскимъ государствомъ", стор. 74, прим. 1. Витяги з подання, наказу, Ізбрантового щоденника, китайської грамоти від лютого 1694 р. див. G. Cahen „Histoire des relations de la Russie avec la Chine sous Pièrre le Grand...", Paris, 1912, p. XXVI—XXIX, XXXVI, 94, чет. 2; 84 й далі. Про капітали учасників валки — Б. Курц, „Нерчинск, как эконом. центр в XVII—XVIII ст.".

до Пекіну й назад обернутися за 8 місяців. По дорозі до Пекіну, повідомляв далі Ізбрант, торговельних міст не було. „Из села Наунды нынѣ крѣпкой город сдѣлан с великим торгомъ, на котором нѣсколько сот новопостроенных лавок обретается, и слышел я (Ізбрант) отъ китайцев сие слова, что Ихъ ц. в-ства послы впред в Пежин впущены будут, а торговых людей, чают, отнють дале Наунды не пустятъ, и того ради, чаю я, что в Наунде столко лавок здѣлано будет, что из Пежина торговые люди с товарами к ним в Наунду пріѣзжали и торговали". До міста Кокотону приїздили бухарці й кімлики й торгували; їздили вони так само для торгу з китайцями в м. Боронтолу. „На юго-вост. отсюда стоит город Тибест, и тамо чинится с китайцами великій торг, и пріѣзжают из Индеи" [1]).

Отже російський уряд дістав від Ізбранта сприятливу відповідь про можливість провадити в широких розмірах торговлю скарбовими валками.

Успіх від складання Нерчинського договору 1689 р. ще свіжий був у пам'яті російських державних людей, та й сами китайці р. $169^3/_4$ поставилися до валки добре, бо теж перебували ще під свіжим враженням від складання Нерчинського договору, безперечно, вигіднішого для них (як це згодом з'ясували історичні події), ніж для Росії, й, нарешті, після Ізбрантового приїзду до Москви р. 1695, з'ясовано прибутковість продажу державних товарів у Пекіні, а китайських — у Москві та сприятливі умови для перетворення державної торговлі в потужну організацію, на підставі Нерчинського договору 1689 р.

В уяві російських державних керівників зовнішнього торгу, наслідком усього сказаного, яскраво виявилися блискучі перспективи дальшого зміцнення державної монополії, за умовою, коли цю монополію буде переведено твердо, приватний капітал і підприємливість буде задушено, коли державному зовнішньому торгові буде надано широких організаційних форм з перспективними планами на прийдуче. Боротьба з приватним капіталом і складання перспективних планів у тодішніх умовах відсутности парового транспорту, коли доводилося витрачати цілі роки на подорож до Пекіну й назад, на збирання товарів та їхню реалізацію — це було завдання надзвичайно тяжке, але разом з тим було за основну умову для успіху державної монополії торгу, так вродженої Московській державі з природи її розвитку.

Розділ VIII.

Валка (караван) Лянгусова 1695—1698/9—1701 рр.

В наслідок Ізбрантової подорожи та його „Отвѣта" того-ж самого р. 1695 (203 р.) „велѣно для пополненія ево в. г-ря Сиб. Приказу казны впред зъ 204 году (1696 г.) в Кит. государство для торгового промыслу с товары, которые в то Кит. госуд. годны, посылать из Сиб. При-

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., ст. 1185 (не нумерована). Наприкінці стовпця міститься вищенаведений „Докладъ" у Ізбрантовій справі (3 аркуші + 2 присуди + Ізбрантів „Отвѣтъ" — 10 аркушів з описом Сибіру, про ясак, перекинчиків, про те, як монголи відганяють худобу у російських прикордонних жителів, то-що. В Селенгінському острозі „малое число русских осадных людей обрѣтается").

казу купчинъ по вся годы самых добрых людей за выборами или без выборов, кому в таком дѣле вѣрить мочно; и придать тѣм купчином цѣловалников, человѣка по 2 или 3, московских или городовых или сибирских городов, добрых людей. А с тѣми купчинами посылать погодно его в. г-ря казну товаров тысячъ по 20 или по 30 рублев. А сибирскимъ воеводамъ и никому, опричь торговых людей с проѣзжими грамотами, отнюдь в Китайское государство чрез Даурскую землю и Селенгу и иными городами и дорогами не пропускать. А буде впредь кто, сей в. г-ря имянной указ презря, с товары из сибирских городов в Китай кого пошлет и торговым людем учинит задержку или грабеж, и у тѣх воевод животы и товары будут взяты безповоротно в казну в. г-ря да сверх того на всяком воеводе за посылку товаром будут доправлены пени по 1.000 рублей на человѣкѣ. А с торговых людей имать по указным статьям десятую в Нерчинском таможенному головѣ, а у которых торговых людей проѣзжих (грамот) не будет и тѣх не пропускать, чинить указ по статьямъ. А воеводам в тѣ сборы не вступатца и таможенных голов ничем не ведать, а посылать голов для тѣх сборов добрых людей за выборомъ кому в таком дѣлѣ вѣрить мочно".

Р. 1697 (205 р.) по силі цього наказу відряджено з Москви скарбову валку з купчиною „гостиной" сотні Спиридоном Яковичем Лянгусовим, з „целовальниками" вятченином Ів. Глухих, важенином Кузьмою Нечаєвським та сольвичегодцем Петром Дружковим [1]).

У валці Лянгусова були такі товари: гроші (7.475 карб.), соболі (205 сороків, 6 соболів на 12.378 карб.), хутра (на 300 карб. 13 а. 2 д.),

---

[1]) Спиридон Яковович Лянгусов торгував в Астрахані та в Архангельську. Напр., р. 1683 він був у Архангельську й тоді вже числився в гостиній сотні.

Р. 1678 в Хлинові (за переписом 1678 р.) у манастирській слобідці був двір братів Спиридона та Григорія Якововича Лянгусових. Можна гадати, що тоді Спиридонові було близько 28 років. Р. 1710 (за переписом того р.) „гостиной сотни" Спиридонові Лянгусову показано вже 60 років, згадано в нього дітей: Філата — 23 років та Федота — 15 років, так само онуків, кімликів в їх жінками (напр., кімлик Іван Філатів Лянгусов. Цих кімликів росіяни купували звичайно дітьми, й часто вони діставали імена й прізвища своїх покупців), а разом у дворі Спиридона Лянгусова було 17 душ — чоловіків і жінок.

Після 1710 р. Спиридон Лянгусов помер, і р. 1717 згадано в Хлинові двір „гостиной сотни": Філат (28 років) та Федот Спиридонович (20 р.) Лянгусови, а між кімликами — Іван Філатович Лянгусов — 20 років.

Р. 1721 між посадськими людьми Хлинова зазначені: гост. сотні Філат Спиридонович Лянгусов (35 років) з його дітьми (Іван, Максим), його брат Федот (26 років), кріпак Федір Іванович Лянгусов 10 років (тоб-то син згаданого попереду, покупленого, кімлика Івана Філатовича Лянгусова, що його р. 1721 у Хлинові вже не було).

„А ныне (р. 1721) он Филат (Спиридонович Лянгусов) в отлучение послан по государеву указу и по выбору мирских людей, с Вятки (Хлинов належить до Вятки), в Китайское государство с купчиной целовальником".

Федот Спиридонович Лянгусов помер р. 1731 (27 років), а Філат Спиридонович р. 1734 (36 років), але їхні діти й далі, в наступних переписах числились у Хлинові.

„Труды Вятской Губернской Ученой Архивной Коммиссіи", 1905 р., вип. V—VI, відділ III, стор. 232—237. „Купчина гостиной сотни Спиридонъ Лянгусовъ".

пупки (243 сор. 2 пупки на 5.617 карб. 13 а. 2 д.), білки (160.520 штук на 3.674 карб. 17 а. 3 д.), горностаї (35.191 на 4.123 карб. 4 д.), рисі (1.020 на 2.826 карб. 5 а.), лисиці (1.068 на 1.528 карб. 23 а. 2 д.), сукна кармазини (на 222 карб.), карнові (на 30 карб.), дзеркала (на 25 карб.), кістки (на 93 карб. 25 а., по 50 карб. пуд), видри (311 на 295 карб. 10 д.). Цей товар Лянгусов приймав у різних містах: у Москві (з Сибірського Пр.), Верхотур'ї, Тобольську, Туринську, Тюмені, Березові, Єнісейську, Іркутську, Нерчинську та инших.

Разом з Лянгусовим вислано м'якої „рухляди", мережчатих та инших товарів (окрім грошей) на *31.283 карб. 33 а. 1 д.*[1]).

Найцінніші між вивізними товарами в валці Лянгусова були соболеві хутра: мало не $^1/_3$ вартости всього вивозу, бо соболі (та чорні лисиці) становили основну тодішню цінність.

1 серпня 1696 року вирішено — всі соболі, соболеві пупки, хвости, хутра, „околи" й „подскори", тоб-то всяке соболеве хутро, а так само чорні лисиці відібрати, по торговельній ціні, від торгових та инших людей, а коли згодом у кого виявлено буде вдома або на продажу й на перевозі хутра соболів і чорних лисиць, або частини їх, конфіскувати їх до скарбу без грошей; як-же ту людину спіймають удруге, конфіскувати в неї все майно. Усі соболі з їх частинами й чорні лисиці відтоді повинні були скупчуватися тільки в Сибірському Приказі, тоб-то в Москві.

Спричинилося до цього наказу от що. Воєводи, умовившись з торговими людьми, сами скуповували й вимінювали у тубільців ці хутра й потім посилали їх із своїми людьми або через торгових людей у міста Европейської Росії або в Китай та інші місця „и там себя чрезмерно богатили", а ясачна оплата від того зменшувалася („соболиная ясачная казна..., многою воеводской вымышленою корыстью, перед прошлыми годами гораздо учала малиться"), і воєводи пояснювали це тим, що тубільці ослабли, вимирають і розбігаються, а тимчасом у тих самих повітах виявилося, що торгові люди купують силу соболів і вивозять їх у російські міста; „да и для того указали мы, в. г-ь, соболиному сбору и продаже в одной нашей, в. г-ря, казне впредь быть". Окрім того, воєводи, посилаючи до Москви менше соболів, намагалися потаїти це тим, що, змовившись з торговими людьми й гістьми, складали соболям та чорним лисицям, відсиланим до Сибірського Приказу, надто високу ціну, й тим припасовували вартість цього хутра до попередніх років. Наслідком цього було те, що з Сибірського Приказу ці хутра купували дуже мало, через високу на їх ціну, хутра лежали без руху, псувалися, й скарб зазнавав великих втрат, а тимчасом гості та торгові люди провадили свої соболі без затримки та збували їх у инші держави. Скарб-же від усього цього мав ще й ту невигоду, що, здобуваючи малий ясак із Сибіру, не випла-

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., ст. 1211. „Столбецъ" старий, увесь він складається з справ про приймання й продаж Лянгусової валки. Має помилковий заголовок: „О рабочих людях".

чував протягом скількох років сибірським службовцям усього їхнього удержання, а виплачуючи його товарами, надмірно високо оціненими, тим самим шкодив службовцям; вони від усього цього зубожіли й не мали змоги покупити ані коней, ані рушниць, а від того багато з них загинуло в походах проти ворогів.

Отже, з 1 серпня 1696 р. всі хутра соболеві й чорних лисиць повинно було скупчити тільки в Сибірському Приказі. Кожен, хто набував ці хутра на обмін, повинен був продати їх тільки Сибірському Приказові. Коли-б-же хто захтів набути ці хутра для продажу до чужоземної держави або для внутрішньої торговлі, він мусів їх придбати тільки в Москві, а саме в Сибірському Приказі; на ці хутра накладали тоді печатку Сибірського Приказу й купцеві видавали посвідку з тою самою печаткою, що він, мовляв, покупив ці хутра в Сибірському Приказі й тому може ними торгувати.

Так, все це скеровано було на те, щоб усі хутра (соболеві й чорних лисиць) скупчити в самому лиш Сибірському Приказі та щоб тільки Сибірський Приказ міг установляти на ці хутра ціни й від того мати як-найбільшу користь.

Про все це 11 березня 1697 р. написано в грамоті нерчинському воєводі С. Ф. Ніколеву і вже 14 листопада того-ж-таки 1697 року нарочний подав її до рук у Нерчинську цьому воєводі [1]).

Отож, уже з листопада 1697 р. в Нерчинську та в инших містах Сибіру почалися утиски в торговлі соболями та лисицями. До того-ж у тій грамоті наказано, щоб воєвода й митний голова сповістили всім, що ці хутра не можна „в Китайское государство и ни в которые иноземскіе улусы для продажи вывозить, а явиться им с той соболиной рухледью (и черными лисицами) на Москве, в Сибирском Приказе". Це готовано сприятливий ґрунт для збуту того хутра, яке від скарбу повинен був везти до Пекіну Лянгусов.

Коли-ж сам Лянгусов вирушав із Москви до Китаю, написано 16 лютого 1697 р. „указъ" нерчинському митному голові про постанову від 1 серпня 1696 р. й наказано, щоб нерчинський голова всі, які знайдуться у гостей, торгових та инших людей, що перебувають у Нерчинську, хутра соболеві й чорних лисиць, „оценив с торговыми людьми прямой настоящей нерчинской ценой", віддав із розпискою Сп. Лянгусову для відіслання до Китаю, до того-ж окремо записав-би, скільки якого хутра взято у яких торгових людей (щоб згодом сплатити їм за нього гроші). Коли-ж Лянгусов поїде до Китаю, то воєвода повинен і далі тим-же способом відіймати соболів та лисиць, відсилати ці хутра до Єнісейська або до Тобольська й наказати, щоб тримали їх там, аж поки цар видасть про це „указъ". Що-ж до самої Лянгусова валки, то митний голова повинен був, коли Лянгусов повернеться з Пекіну, стягти з усіх китайських товарів (тоб-то не

[1]) Акты Историческіе, собранные и изд. Археографической Коммиссіей, П., 1842, т. V, № 260, стор. 471—472.

тільки з приватних, а й з скарбових) мито, згідно з митними статтями 202 року.

Цей указ сам Лянгусов, прибувши до Нерчинська, подав 15 липня 1698 р. нерчинському митному голові Петрові Худякову [1]).

В послідовному порядкові історія цієї 1-ої валки, що упорядкувала російсько-китайську торговлю, виглядала так.

Дарма що вже р. 1695, як я з'ясував попереду, ухвалено кожного року посилати до Китаю скарбову валку з купчиною на чолі й з товарами на суму до 30.000 карб., — організація його посувалася не швидко. Причина тому була, певна річ, величезне віддалення, що заваджало головному центрові (Москві) листуватися з далекими місцевими вже центрами.

У червні 1696 р. Сибірський Приказ заходивсь організовувати відрядження до Китаю з соболевими та иншими хутрами „купчины гостиной сотни Спиридона Лянгусова с товарищи“ [2]). Цей С. Лянгусов мав уже досвід у російсько-китайській торговлі: р. 1693—1694 він був у валці з Ізбрантом [3]).

Сам уряд провадив історію цієї валки з 1695 р., тому в указі 17 червня 1697 р. (205 р.) говориться, що 203 р., 204 р. і „в нынѣшнем 205 г.“, за царським указом, „послан с Москвы в Китайское государство“ Спиридон Лянгусов з товаришами „для наших, в. г-ря, купецких дѣл“, і разом з ним відряджено приватних торгових людей [4]). Але до 1697 р. переводжено тільки підготовчу роботу до валки, допіру цього року питання про валку прибрало цілком виразні й остаточні форми [5]). А саме р. 1697 Петро I наказав „по имянному своему в. государя указу послать с Москвы из Сиб. Приказа со своею великого государя соболиной казной и иной мягкой рухлядью для продажи и мены и покупки китайских всяких товаров в Китайское государство купчину гостиной сотни Спиридона Яковлева сына Лянгусова да с ним цѣловальников Ив. Глухих, Кузьму Нечаевского (и еще Петра Дружкова) и для того“ дати йому проїзну грамоту. Лянгусову наказано „в Китайском государствѣ купить про нашъ обиходъ китайских всяких товаров, которые в нашу, царского в-ства казну, годны“. Воєводи повинні були всіма способами дбати про валку,

---

[1]) Акты Историческіе собранные и изданные Археографической Коммиссіей, V, № 260, стор. 470.

[2]) Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Китайские дела, картон 5, дело $\frac{7204}{1696}$ июня 14, „Дѣло по памяти Сибирского Приказа о посылкѣ в Китайскее государство в продажи: и мены соболей и всякой мягкой рухляди купчины гостиной сотни Спиридона Лянгусова с товарищи“.

[3]) М. Арх. Мин. Юст., Сиб. Приказ, нерч. кн. № 1063, арк. 230 і далі.

[4]) М. Арх. М. Юстиции, Сиб., Пр., стовпець 654. Лянгусову дано було „память“ 205 р., що знаходиться в цьому стовпці (ближче до його кінця); краї „памяти“ дуже зотліли (2 аркуші).

[5]) Між иншим, щоб підвищити якість скарбових товарів для дальшого їх корисного збуту урядом, 5 червня 1697 р. указом наказано в Сибіру давати в ясак рисі, росомахи й видри „непоротими“, тоб-то цілими, тому, що згадані пороті хутра „в нашу в. г-ря казну и в росход не годятся“. М. Арх. Мин. Юст., Сиб. Приказ, стовпець № 654.

проводжати її до кордону, то-що, а китайці повинні „по мирным договорамъ, каковы меж государствами нашими постановлены, того нашего купчину съ казною нашею и со всѣми при немъ будучими людьми принять на границѣ и, дав ему и при немъ будучим людямъ корм и подводы и провожатых, отпустить в государство, во град Пѣжинъ“, а коли купчина повертатиметься до російських кордонів і переходитиме „урскіе города“, дати йому скрізь провожатих [1]).

У січні 1697 р., коли відбувся „отпуск“ Лянгусова, дано йому за печаткою „проѣзжую грамоту“ „для полнаго проѣзду и свидѣтельства“ [2]). Лянгусов здобув при цьому 4 лютого грамоту на проїзд через Монголію, 6 лютого грамоту до кутухти на пропуск, і згадані попереду „урские города“, безперечно, визначали собою „ургские города“ від слова Урга, тоб-то місце, де перебуває монгольський володар. Отже, Лянгусов повинен був їхати з Іркутська на Селенгінськ через Монголію до Пекіна. Але навсправжки, як побачимо далі, цей напрям дороги довелося незабаром відмінити через війни, що точилися в Монголії, і Лянгусов уже в дорозі дістав наказа їхати з Іркутська на Нерчинськ через Манджурію, тоб-то шляхом куди довшим, але під той саме час безпечним.

Що-до приватної торговлі ухвалено дозволити її тільки сумісно з державною валковою торговлею й до того товарами, що їх не оголошено скарбовими. Тепер, тоб-то з 1698 р., приватні особи, зібравшись у Нерчинську і склавши свою валку, не могли їхати до Китаю, а мусіли були чекати, аж поки прибуде до Нерчинська черговий що-року купчина з скарбовими товарами. Але, як побачимо далі, урядові не пощастило зорганізувати такого щорічного відряджання своїх державних валок.

Одночасно, уряд і далі збирає відомості про найкращі способи торговлі з Китаєм і для цього користується допомогою приватної російської торговлі з китайцями, що на той час вже встигла пустити міцне коріння в азійські ринки.

Отож у лютому 1698 р. (206 р.) з Москви наказано нерчинському стольникові й воєводі Самійлові Федоровичеві Ніколаєву, щоб розвідав і допитав „торговых лучших людей, которыя с караваномъ изъ Китайского государства впредь выйдутъ, каково они, въ Китаѣ будучи, торговали и почему, который русскій товаръ продавали, и какими цѣнами китайскія товары имали и каковы имъ повольности въ торгахъ были и неволи или каковы принужденія въ проѣзжихъ или въ мѣнахъ или въ проѣздѣ по дорогѣ какой обиды или озлобленія и задержки не чинились? и кормы и провожатых и всякую ласку по прежнимъ обыкностямъ имъ чинились? и впредь русскимъ товарамъ росходу большому быть чаютъ ли? и во всемъ къ русскимъ людямъ китайцы в пріемѣ и отпускѣ каковы являлись? и о всякомъ поведеніи тамошномъ, и съ кѣмъ нынѣ войну имѣют, такожъ и о всякихъ вѣстьяхъ и дѣлѣх, о чем тамъ будучи

[1]) Моск. Глав. Арх. Мин. Иностр. Дел, Сношения России з Китаем, картон 5, д. $\frac{7205}{1697}$ г., № 1. [2]) Там-же-таки, № 1.

слышали, о всем их, подлинно допросить", а так само взяти реєстр товарів, що вони вивезли з Китаю, та надіслати все до Сибірського Приказу, „а въ пошлинахъ съ карабановъ учинити тебѣ и таможенному головѣ по наказу и статьямъ без всякаго спуску, а послѣ отпуску въ Китай купчины Спиридона Лянгусова особливо иныхъ торговыхъ людей до пріѣзду иного[1]) купчины, которому отпуск будетъ впредь въ 207 г. (тоб-то $169^8/_9$ вереснев. року) не пропускать для того, чтобы, за множествомъ русскихъ товаровъ, цены бъ имъ не одешевить и тот китайской торгъ бы не испортить... и о караванах, которыя и впредь будут, напередъ ожидать къ себе нашихъ, в. г., грамотъ..."[2]).

Нарешті, 8-го квітня 1698 р. Лянгусов приїхав із Москви до Іркутська. „Лѣтопись губернского города Иркутска" під цією датою пише за це так: „Прибыл в Иркутск отправленный в Китай первой купчина Спиридон Лянгусовъ, который в том же году отправился из Иркутска, и с границы в Китай отбыл в 1699 г."[3]). Але 1699 рік показано тут неправдиво, бо того самого 1698 р. Лянгусов уже був у Китаї.

8 лютого 1697 р. (205 р.) наказано іркутському воєводі наготувати до Лянгусового приїзду 2 дощаники, щоб перевезти валку через Байкал, дати товмача й провідника та 60 служивих людей для охорони, видавши їм усяке удержання на цілий рік. Сам Лянгусов подав цю грамоту іркутському воєводі лиш 8 квітня 1698 р.[4]).

Окрім того, іркутський воєвода повинен був дати Лянгусову з ясачного та десятинного біжучого року побору соболів, пупків соболевих, а так само горностаїв, рисей та білок по справжній торговельній ціні[5]).

Виїжджаючи Лянгусов з Москви, дістав наказ їхати з Іркутська через Селенгінськ, але вже після його від'їзду з Москви, в Сибірському Приказі стало відомо, „что за Селенгинским в степях у иноземцев, у калмык с мунгалы и с китайцы война", що монголи можуть умовити валку Лянгусова йти степом (через Селенгінське), а потім можуть запо-

---

[1]) „Иного", але фактично в моїх архівних виписах написано: „оного", що, безперечно, помилка; чи закралася тут помилка з моєї вини, чи так справді (помилково) стоїть у первописові Баснінового портфелю, я, друкуючи ці рядки, не маю змоги перевірити. Що тут повинно стояти слово „иного", видко з архівної справи Моск. Арх. Мін. Юстиції, Сибірського Приказу, стовп. 1422, де знаходимо такий випис, написаний у Сибірському Приказі: „Да в прошлом в 206-м году послана в-го г-я грамота в Нерчинскъ к воеводе. После отпуску в Китай купчины Спиридона Лянгусова особливо иныхъ торговыхъ людей до приѣзду иного купчины, которому отпускъ будетъ впредь в 207-м году, не пропускать для того, чтоб за множеством руских товаров цены б имъ не одешевить и тот китайской торгъ не испортить і впредь о всехъ караванехъ велено чинить по тому ж великого государя указу".

[2]) Моск. Гл. Арх. Ин. Дел, Портфель Баснина, IX.

[3]) На берегах иншим чорнилом приписано: „первой караванной купчина в Китай". Літопис цей починається з 1652 р., і про відрядження Байкова до Китаю не згадує.

Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел. Портфель Баснина, II, д. 60.

[4]) Доп. къ Актамъ Историческимъ, т. X, П., 1867, № 67, стор. 284—285.

[5]) Там-же-таки, стор. 285. Грамота з 15 лютого 1697 р. Подав її Лянгусов іркутському воєводі теж 8 квітня 1698 року.

діяти скарбовому майну й служивим людям шкоду та лихо. Тому 23 березня 1697 р. спішно послано з Москви з грамотою Кулакова, що вже 24 жовтня 1697 р. подав Іркутському воєводі ту грамоту вищезазначеного змісту з наказом не пропускати валку Лянгусова й усіх торгових людей через Селенгінськ, і в жадному разі не давати їм туди підвід [1]).

За начальника в Селенгінську був тоді приказний Коритов, залежний від Іркутська, і Селенгінськ справді зазнавав тоді шкоди від монголів, що грабували подорожніх та крали коней, взагалі в Селенгінську було неспокійно: „ныне (сент. 1697 г.) от них мунгалских людей воровство стоит безпрестанное“ [2]).

Із Іркутська Лянгусов прибув до Нерчинська 11 липня 1698 р. Скільки саме часу він вибув тут, мені не пощастило точно з'ясувати, дарма що в моїх архівних замітках (коли в них нема помилки) сказано, буцім-то „купчина выехал из Нерчинска 206 г. 31 іюля“ [3]), але ця дата суперечить иншому документові, що згідно з ним Лянгусов ще й у серпні перебував у Нерчинську. А саме, нерчинська митниця забрала всі соболеві хутра, що їх різні торгові люди навезли до Нерчинська для провозу в Китай, переписавши й оцінювавши їх у 10.132 карб. 82 коп., „и в 206 г. августа (дня не зазначено) нерчинскій таможенный, заставный и кружечных дворов голова Петр Худяков, согласно указу государя и наказной памяти из Сибирского Приказу, отдал всѣ эти соболи и пупки купчине гостиной сотни Сп. Лянгусову с товарищи“ [4]).

Можливо, звичайно, що це було на самому припочатку серпня, й тоді-ж Лянгусов виїхав з Нерчинська. До того-ж він мусів поспішати, бо доводилося плисти водою, тоб-то аж поки почнуться морози.

Сибірський Приказ у проїзній грамоті дозволив Лянгусову взяти тільки 10 робітників для „работы ево купчиных товаров“, тоб-то для власних його товарів, які він віз для своєї приватної торговлі. Коли цей самий Спир. Лянгусов ходив з Ізбрантовою валкою до Пекіна 1693—1694 р., він, згідно з грамотою Сибірського Приказу, мав 35 прикажчиків і робочих людей [5]). Тепер-же йому дозволено мати тільки 10 робітників. Тому в Нерчинську він заявив, що з 10 людьми йому неможливо впоратися, „потому что нынѣ в Китайское государство из Нерчинска до Аргунского острогу состоялся водяной путь, а степью телѣжной і всякие товары и хлѣбные запасы для работных людей в степь возят на телѣгах, а в прежних годѣх телѣжного пути не бывало, а хлѣбных запасов не важивали и нынѣ при прежних годѣх запасов въ степь бывает лишное; и к тому водяному и телѣжному пути сверхъ десяти человѣкъ у купчины Сп. Лянгусова из Нерчинска пошло гулящих работных людей до Науну тридцать человѣкъ, а товару у них, гулящих людей, никакого с ними не явилось“ [6]).

---

[1]) Дополн. къ Актамъ Историч., X, № 67, стор. 285—286.

[2]) Там-же-таки, X, № 67, стор. 286, 287 й далі.

[3]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сибирск. Приказ, кн. № 1222, арк. 251—254.

[4]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., нерч. кн. № 1216, арк. 8—9.

[5]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сиб. Пр., нерч. кн. № 1063, арк. 231 звор.

[6]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Приказ, кн. № 1222, арк. 254 звор.—255.

25 липня 1698 р. (206 р.) воєвода нерчинський послав нерчинського десятника кінних козаків Олексія Кузнецова до прикордонного китайського міста Мергеня сповістити, що до Китаю їде (відряджений $169^{6}/_{7}$ вересн. року — 205 р.) з скарбовими товарами купчина Сп. Лянгусов. Кузнецов мав повідомити, що Лянгусов 11 липня 1698 р. приїхав до Нерчинська, що 22 липня він, Лянгусов, на письмі оповістив у Приказній ізбі (воєводу) стольника Івана Самійловича Ніколаєва, що він, Лянгусов, їде з царським скарбом до Китаю, „да с ним купчиной, по указу в. г-я, по грамотам, идут де в Китайское государство для торгов с товары купецкие люди“; що йому наказано, раніш ніж Лянгусов піде з валкою на Наун, послати кого-небудь до китайців, „чтобы они, китайцы, по прежним обыкностям, от Науна до Китайского государства под казну в. г-ря и под купчину с товарыщи и под служилых и под купецких людей дали подводы и кормы без задерживания“, та що ціла валка вирушила з Нерчинська 24 того-ж липня. Тому десятник дістав від воєводи наказ негайно їхати до начальника Мергени, подати йому листа, що його на те пересилав десятником Лянгусов, і повинен був заявити, що „с ним, купчиною, товарыщев его и подъячих и работных и со служилыми людьми 289 человек, да купецких людей и с работными 189 человек“, та щоб мергенський начальник відпустив його, десятника, з Мергени в Чичигарське (Цицикар), дав-би підводи й харч (для валки), бо Лянгусов не поїде в Мергень, а поїде повз Чичигарське через (річку) Наун. Коли-ж десятника відпустять з Мергени, він повинен був, приїхавши на Наун, чекати там Лянгусова, а тоді з ним їхати далі до Пекіна, оберегаючи валки від усякого лиха. Десятник повинен був дуже швидко їхати в Мергень і звідти теж дуже швидко, щоб не затримати Лянгусова на Науні й тим не заподіяти скарбові втрати. По дорозі-ж з валкою десятник повинен був ставати обозом у придатних для оборони й захисту „лесных и караулистых местех“, удень і вночі ставити варту, щоб монголи не вчинили шкоди служивим людям і коням, не покрали їх. Так само десятник повинен був пильно доглядати, щоб після приїзду „в Мергень и на Наун“, його служиві люди, „там будучи, и нигде не пили и не шалили и никакого дурна не учинили, и лишних слов с китайцами и меж собою не говорили, чтоб от тех слов их какой помешки и остановки купчине с казной великого государя и всему каравану не учинилось“. На той випадок, коли підвладні десятникові служиві люди в цьому завинять, десятник мав право покарати їх на тілі і взагалі карати, зважаючи на вину. Коли-ж сам десятник почне „пить или шалить, или какое безчинство чинить, или с китайцы лишние слова говорить“, або вчинить взагалі що-небудь усупереч наказові нерчинського воєводи, то воєвода погрожував десятникові „быть в жестоком наказании и конечном разорении без всякие пощады“. Десятник так само повинен був дістати відповідні накази від Лянгусова й виконати їх, але тільки тоді, коли вони не суперечитимуть вищенаведеному наказові самого воєводи, так

само взяти в Лянгусова іменний список тих служивих людей, які підуть з валкою до Пекіна [1]).

Під державний скарб Лянгусову дали в Нерчинську дощаника до Аргунського острогу й варту: 1 сина боярського, 60 служивих у провожаті й для охорони та 1 товмача, а з Аргуни ще двох ясачних тунгусів „в вожи“ (провідники) до китайських Наунських сіл. Зазначеним служивим людям видано було повне утримання з нерчинських митних прибутків. З „купчиною“ Лянгусовим пішло робочих його людей 184 душі, та з ним-же пішли до Китаю для торгу за царевим указом і грамотами Сибірського Приказу: гостиної сотні Філат Лянгусов, Ів. Саватєєв, Ів. Бобровской — прикажчик іменитої людини Гр. Дм. Строґонова, гостині прикажчики та різних міст торгові люди: Дмитро Строґонов з товаришами, а з ними прикажчиків і „лавочных сидѣльцев“ 186 душ; разом з купчиною та з усіма торговими людьми й прикажчиками пішло 374 душі [2]).

Із реєстру тих осіб, у яких у Нерчинську митниця відібрала соболів і пупки та передала їх Лянгусову для обміну на китайські товари (ці хутра оцінено в Нерчинську й по скінченні торгу скарб повинен був повернути вартість соболів їхнім власникам), бо оголошено, що ці хутра належать тільки скарбовій торговлі, — довідуємося, що, окрім згаданих попереду імен торгових людей, були прикажчики гост. сотні Іллі Ґостєєва, торгового чоловіка Ал. Дружкова та „лавочный сидѣлец“ москвитянина Новоміщанської Слободи Ів. Нікіфорова [3]).

Які ще инші торгові люди брали участь у цій валці, побачимо з дальших подій. Коли Сп. Лянгусов був уже в Китаї, то там у Пекіні, на Посольському дворі, 11 січня 1699 р., Лянгусов з своїми целовальниками (Ів. Глухих, Кузьма Нечаєвською, Петро Дружков) та з оцими торговими людьми: прикажчиком „именитаго человѣка“ Григ. Дм. Строґонова Іваном Бобровським, гост. сотні Філатом Лянгусом, гост. сотні Ів. Саватєєвим, гостиної сотні Іллі Ґостєєва прикажчиком Григорієм Куліковим, Єфимом Кабаковим, Семеном Антоновських та Іваном Дружковим „приговорили мѣшъ собою: по приказу китайского боярина Сунгута, отобрать из бунтов бѣлку, горностаи и мѣхи: бѣльи, рысьи, лисицы, мѣхи ушканы, череви, куницы, корсоки, заечины, бѣлые пѣсцы, саѳьяны, юѳти, кожи красные и черные, кость моржеваго зубу, сукна всякие, — сколько ему, Сунгуту, понадобитца. Сколко каких вышеписаных товаров ему, Сунгуту, возьмут из казны в-ого г-я или у ксго у них купчины с товарищи и у торговых людей, гдѣ им товар полюбитца, и им тѣ товары отдавать“..., провадити список, скільки для цього взято хутра у окремих осіб, скласти їм найвищу ціну, що за неї ці хутра продаватимуться потім „во время волного торгу“ і, згідно з нею, винагородити торгових людей, які віддали Сунгу-

[1]) Дополненія къ Актамъ Историческимъ, собраннымъ и изданнымъ Археографической Коммиссіей, т. XII, П., 1872, № 92, стор. 397—398.

[2]) Моск. Арх. Мин. Юстиции. Сибирский Приказ, кн. № 1.222, арк. 251—254.

[3]) Про це докладніше: Б. К у р ц, „Нерчинск...“ (відповідні сторінки).

тові свої товари; до того-ж, коли за взяті в окремих торгових людей хутра Сунгут платив їм більше по-над зазначену найвищу ціну, то цю різницю відраховували й виплачували тим росіянам, у яких Сунгут узяв товари, навпаки, по ціні меншій, ніж вільна найвища ціна. Отже, в основу цього „договорного письма“ покладено рівність і справедливість. Розплачуватися ухвалено здобутими китайськими камками, рахуючи камки п'ятиланні по 5 карб. за постав, а семиланні камки по 7 карб. постав, і тільки по такій ціні „принимать у китайских торговых людей для того, чтоб о камках спору не учинилось, а против (=згідно з) нашого договорного письма вся раздѣлка (=розрахунок) совершить в Китайском государствѣ безовсякого переводу“.

Сунгута був „богдыханства величества ближний боярин“, „великий Сунгута“, мав велику вагу при дворі, тому, щоб загодити його, росіяни вирішили віддавати йому хутра, яких він забажає, і не дратувати його своєю ціною, розіклавши всі видатки на цю операцію („по окладу“) між собою.

„Список“ із згаданого „приговора“ („договорного письма“) купців одного з одним зберігся, збереглася й „перечневая роспись“, скільки у кого взято в Китаї хутра, але вона по краях наполовину зотліла й тому використати її цілком та докладно не можна [1]).

А втім, не всіх цих людей удовольнили, згідно з договором, тому Мітька Степанов (прикажчик гостей Василя та Олекс. Філатьєвих), Ів. Демидов (чол. г. Гаврила Нікітіна), Новоміщанської Слободи Мукала Іванович Грек та торгові люди: Павло Романов і Афанасій Дубровін, коли валка повернулася до Нерчинська, 22 серпня 1699 р. подали „заручную челобитню“ нерчинському воєводі з скаргою на невиконання „договорного писма“, з проханням дослідити справу в Сибірському Приказі й допитати цеповальників:

„И ныне, в г-рь, доведетса нам, сиротам твоим взять той уступной до даточной цены (тоб-то різниці між ціною, по якій у них брав Сунгута, та найвищою вільною валковою ціною) против (=згідно з) поволному торгу на Козме Нечаевском, на Іване Глухихъ, именитого человека Др. Дм. Строганова на прикащике ево на Іване Бобровскомъ, на Григоре

[1]) У прикажчика Строґанова взято: 4 хутра ушканих, 10.000 білок, 1360 корсаків, 1201 штук иншого хутра (зотліло), 7.500 горностаїв, шкур юхту червоних, дзеркало кешенькове.

У г. с. Івана Саватєєва взято: 170 песців, 150 корсаків, 2.000 білок, 1.021 горностай.

У Мітьки Степанова (чоловіка гостей Філатьєвих): 14 сап'янів, 1 рись, 14 хутер ушканих, 6 лисиць сиводущатих, 5.000 білок та инш. У Ів. Демидова (чоловіка Г. Гаврила Нікітіна): 470 песців, 275 лисиць, 4.200 білок і 1630 штук (иншого) хутра.

У Гр. Кулікова (чоловіка гост. с. Іллі Ґостєєва): 7 лисиць червоних, 3 рисі, хутро ушкане, 320 песців, 540 корсаків, 3.040 білок, 3060... (зотліло).

У Грека Миколи Івановича: 2 рисі, 1630... (зотліло), 7 хутер ушканих, 1.180 песців, 3.000 білок.

Далі йде „отдача“ Єф. Кабакова, Семена (очев. Антоновських), Ів. Афанасьєва Друшкова, Аф. Дубровіна та Павла Романова, також ціни хутрам, але цін відновити не можна, бо вони зотліли.

Куликове, на Еѳиме Кабанове, на Семене Антоновскихъ, на Иване Друшковѣ с окладо четырехстах двенадцать рублев одну денгу не платятъ“ [1]).

Коли ще Лянгусов був у Китаї, 30 квітня 1699 р. нерчинський воєвода Самійло Федорович Ніколев одержав з Москви грамоту дуже цікавого змісту.

У ній говорилось, що р. 1689 Ф. А. Головін склав з Китаєм умову „и вечний мир, и после того мирного договору с стороны ц. в-ства торговые люди учали в кораванех со многими рускими товары в Китай ходить и теми торгами себе великие пожитки нажили. А в прошлом 203 году (тоб-то в 1695 р. до вересня), по имянному в. г-я указу, для пополнения в. г-я казны, велено по вся годы посылать в Китайское государство с рускими товары купчин и торговать в Китаях на в. г-я, а русских торговых людей с теми купчинами отпускать в Китай с товары велено ж“.

Отже, ця грамота стверджує, що після Нерчинського договору 1689 р. російська приватна торговля з Китаєм дуже розвинулася, бо припинилися збройні сутички між обома державами й торговельні інтереси забезпечено було договором. Уряд-же, побачивши, що торговля з Китаєм дає російським купцям великий зиск, р. 1695 сам зважився узяти участь у тій торговлі нарівні з приватними купцями й що-року посилати до Китаю державні товари. На чолі першої такої скарбової валки з Нерчинська до Пекіну власне й поїхав купчина Лянгусов у 1698 р. Але уряд довідався, що в Нерчинську нема мурованих комор на гостиному (купецькому) дворі, що купці спиняються в заїздах, у дерев'яних хатах та коморах, значить, і Лянгусов мусить у них спинитися, а це, коли трапиться пожежа, може причинитися до великих збитків і для приватних товарів і для скарбових. Тому вищенаведеною грамотою 1699 р. наказано розпочати будову мурованого гостиного двору, зібравши для цього камінь в околицях Нерчинська й залучивши до праці засланців, ув'язнених у тюрмах, і найманих робітників; коли-ж будова коштуватиме недорого, збудувати потім із каменю ще Приказний дім, Соборну церкву та все инше, щоб уникнути нещасливих випадків [2]).

Повернувшися швидко з Пекіну, валка, зрозуміла річ, мусіла була розтащуватися в давніх приміщеннях, бо будова мурованого двору вимагала багато часу.

Валка Лянгусова повернулася до Нерчинська саме 23 липня 1699 р. [3]).

Коли валка приїхала з Китаю до Нерчинська, всі торгові люди на чолі з купецької сотні Іваном Саватєєвим у липні 1699 р. в Приказній ізбі дали усну оповідь воєводі Ів. Сам. Ніколеву про становище в Китаї. Росіяни, що постійно перебували в Пекіні, жили в Пекіні окремою слободою, біля якої збудовано було новоосвячену православну церкву. Валка

---

[1]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сибирский Приказ, ст. № 1415.

[2]) Акты Историческіе, V, № 287, стор. 519—520.

[3]) Моск. Арх. Мин. Юст, Сиб. Пр., ст. № 1415.

виїхала через м. Калган. „А будучи в Китаях, русской товар продавали“: білку по 55 лан, горностаї — 10—16 лан, песці по 60 коп., корсаки — 30—40 коп., лисиці червоні — 1 карб. 50 коп., рисі — 4—5 карб., хутра ушкані — 3 карб. хутро, шкури червоні — 3 карб. шкура, сап'яни — 2 карб. „А у покупки товаров китайские купцы, всех 8 человек, знатно, что меж себя сговорились и цены руским товаром мелочником знать не дали“. З китайських товарів росіяни купували: камки середні — 5 крб., великі — 7 лан, китайку — 3 лани тюнь. Коли-ж доводилося здобувати за хутра срібло, то срібло це було „смешано с медью и знаков никаких на том серебре нет, и такого серебра, кто не досмотрил, было от них много“. Торговля взагалі була гірша, ніж попереду. Вимінювати товари на саме золото й срібло неможливо, тому що у китайців золото дороге і пропонують його мало, а здебільша пропонують камки, отже срібло й золото виміняти важко.

По дорозі з Науна в „царство“ (тоб-то до Кам'яного Великого Муру) російські торговельники купували сіно за дорогу ціну, иноді навіть воду й дрова. В дорогу їм дали провідників мало, а назад — більше. В Пекіні вони діставали на душу по дину (= менше, ніж фунт) харчів. У розмовах з російськими торговельниками китайські купці говорили їм, що „кованы приходят к ним часто, для того де и русских товаров многое число и цена становитца меншее; а ест ли бы де кованы приходили через год или через два, и русским бы де товаром цена была выше и им бы де китайским купецким людем товары продавать было способнее“. Далі російські торгові люди заявили, що їм не було в торговлі ніякої вільности, бо з ними торгували тільки „их мужики китайские“, тоб-то багачі і, як вище сказано, числом тільки 8 душ, а не всі, хто хотів-би (тоб-то не всіх пускали до росіян), отже природня річ, що „обиды и помешки в торгах были при прежнем“, тоб-то були давніші утиски в торговлі, але кривд і затримань жадних не було [1]).

Цікаво зазначити, що на питання воєводи, як було прийнято самого купчину Лянгусова і як до нього поставилися китайці, торгові люди відповіли, що вони цього не знають, що про це повинен знати сам купчина, і взагалі вони нічого не знають про розпорядження китайців що-до валки [2]).

Того самого 1699 р. валка виїхала з Нерчинська до Іркутська, а звідти до Тобольська прибула того-ж-таки року [3]).

Тут у Тобольську вона, очевидячки, вибула більш ніж півроку. Звідси вона посилала до Москви „отписки“ [4]). Тоді за митницького голову був у Тобольську гостиної сотні Василь Саватєєв. Лянгусов виїхав із Тоболь-

---

[1]) Дополненія къ Актамъ Историческимъ, X, П., 1867 г., № 67, стор. 292—294.

[2]) Там-же-таки, стор. 294. Відписка воєводи до Москви з 25 грудня 1699 р. з того самого приводу в Актахъ Историч., т. V, П., 1842 г., № 295, стор. 537—538.

[3]) Моск. Гл. Арх. Мин. Иностр. Дел, Портфель Баснина II, д. 60, „Лѣтопись губернскаго города Иркутска“.

[4]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сиб. Приказ, ст. № 1415. Н. Оглоблинъ, Обозрѣніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа, ч. III, стор. 195.

ська 31 жовтня 1700 року, а 30 листопада того самого року, тоб-то вже за місяць, тобольський воєвода дістав грамоту з Москви з наказом у Лянгусова та усіх торгових людей, що з'являться в Тобольськ, „не разбивая тюмы, кипы, свяски, і в чом какіе товары или овощи і чай і бадьянъ или іное что явитца, переписав по мѣстамъ и запечатат твоею в. г-ря тобольскою печатью і по первому зимнему пути прислать к Москве с ними же купчиною с товарыщи и с торговыми людми". Але ця сама грамота передбачала, що, коли Лянгусов виїхав уже з Тобольська, то написати про це до Верхотур'я. А втім, виявилося, що Лянгусов до того часу встиг навіть переїхати Урал. Справді, Лянгусов, дiставшись до Верхотур'я, вибув там щось із тиждень і 25 листопада виїхав звідти далі до Москви [1]). Але тут, у Верхотур'ї, Лянгусова зустріли згідно з иншою грамотою. А саме, ще 2 жовтня 1700 р. наказано, скоро приїде до Верхотур'я купчина Спиридон Лянгусов і торгові всякого чину люди та гостині прикажчики з китайськими царськими й своїми товарами, коли біля деяких кип і тай не буде печаток, то на них, їх „не разбивая, положить верхотурскую печать" і зобов'язати купчину й торгових людей на письмі, що вони повинні „с тою твоею, в. г-я, казной і своими со всякими товары явитца в Сибирском Приказѣ", а коли не з'являться, то з них стягнуть пеню. І от, 18 листопада 1700 року приїхав до Верхотур'я Лянгусов з торговими людьми, на гостиному дворі їхні товари оглянули, неопечатані товари опечатали (неявлених товарів було тільки: „10 ясырей иноземцов ребят и 10 девок"), 25 листопада всіх відпустили далі, й вони щасливо дістались до Москви [2]).

У Китаї Лянгусов виміняв на скарбові товари оці китайські: 42 коробки золота, 1747 тюней китайки середньої руки, 30 тюней китайки вузької, 1332 кінці китайки однопортищної, 1252 постави камки семиланної, срібло, посуд, 10 поставів отласів, 180 даб, 8 пудів бавовняного паперу, 8 яхонтів, 2 лали та 7 пуд. $7^3/_4$ ф. зеленого чаю. Ці товари продано торговим людям [3]), а золото надіслано (числом 48 коробок!) до Посольського Приказу, й тільки невеличка частина, як бачимо, розійшлася по инших статтях.

Товари ці продано за гроші, так само на-борг, частина пішла „в росход", отже, кінець-кінцем, „всего государевой казне купчина гостиной сотни Спиридон Лянгусов с товарищи учинили прибыли 24.054 р. 10 а. 3 д." [4]).

За такий прибуток у 24.054 карб. $31^1/_2$ коп. купчина Лянгусов і валкові „целовальники" дістали грошову нагороду, а саме Лянгусову дано всякої царської нагороди на 100 карб., а „целовальникам" по 50 карб. [5]).

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сибирский Пр., ст. 1415, $\frac{7208}{1070}$ г. (старий).

[2]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., ст. 1422.

[3]) А саме: всі китайки середньої руки, однопортищної, камки постиланні, 3728 поставів камок п'ятиланних, 1063 постави камок семиланних, 185 поставів камок великої руки репечатих, 120 кінців даб, 8 поставів отласів, 7 пуд. $3^3/_4$ ф. чаю, все каміння й усю бавовну.

[4]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Приказ, ст. 1211.

[5]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сиб. Приказ, книга 1282, арк. 281.

Отже, після всього вищесказаного про валку Лянгусова, головні моменти його розвитку, оскільки мені пощастило з'ясувати це, досліджуючи архівні документи, виглядають так.

З квітня 1695 р., на підставі матеріялів, що подав про свою торговельну подорож до Китаю 1693—1694 р. Ізбрант, у Москві обмірковували питання, оскільки вигідно буде відрядити скарбову валку до Китаю, і тоді-ж вирішили з 1696 р. що-року посилати скарбові валки до Китаю.

У червні 1697 р. призначений на купчину валки гостиної сотні Спиридон Лянгусов виїхав з Москви. Тільки 8 квітня 1698 р. він дістався до Іркутська, 11 липня того-ж-таки року прибув до Нерчинська. У серпні він прийняв від П. Худякова соболеву „казну", яку той відібрав у Нерчинську-ж-таки від торговельних людей, і тоді-ж, очевидячки, виїхав водою та степом до Аргунського острогу, а звідси до Китаю. Рахуючи 5 місяців валкового ходу до Пекіну, валка могла до січня 1699 р. прибути до Пекіну. У Пекіні-ж 11 січня 1699 р. Лянгусов склав умову з російськими торговими людьми, що були з ним, — рівномірно розікласти збитки від продажу на вибір головному китайському достойникові Сунгутові хутер, звичайно, щоб його загодити. Валка, очевидячки, вийшла з Пекіну в березні, бо (рахуючи 5 місяців дороги) Лянгусов повернувся до Нерчинська 23 липня 1699 р. Дехто з торгових людей 22 серпня 1699 р. занесли через нерчинського воєводу скаргу цареві на неповне додержання згаданої пекінської умови про рівномірну розкладку видатків. Очевидячки, після цього, може, в вересні Лянгусов виїхав з Нерчинська до Іркутська, а з Іркутська того самого 1699 року від'їхав до Тобольська. У Тобольську він вибув, очевидячки, більше ніж півроку й 31 жовтня 1700 р. виїхав до Верхотур'я, куди прибув 18 листопада, а звідси від'їхав до Москви 25 листопада того-ж-таки 1700 р. Року 1701 справи валки ліквідовано.

Ось чому валка Лянгусова має семирічну історію свого існування, тоб-то з 1695 по 1701 рік, до того-ж 1698—1699 рр. одбувалися основні операції валки (Нерчинськ—Пекін—Нерчинськ), перед тим — підготовчі, а після того ліквідаційна робота коло цього валкового підприємства.

Хоч р. 1695 вирішено що-року відряджати скарбові валки до Пекіну, але навсправжки, через величезну далечінь, організовувати їх було так важко, що посилали такі валки куди рідше. Досвід з Лянгусовим показав, що для операцій такої валки треба більше-менше 7 років. Що правда, справа ця була тоді ще мало не нова, і через досвід та спроби доводилося виробляти організацію скарбових валок, бо попередні спроби скарбової торговлі, початі з Байкова, були несистематичні, уривчасті й певної системи не дали. Дальші-ж валки після Лянгусова вже швидше робили свої обороти, як побачимо з наступних подій.

Знов-же, природня річ, розпочате систематичне запровадження скарбових валок різко суперечило приватній торговлі.

Так, уже незабаром після того, як відійшла валка Лянгусова з Нерчинська до Китаю, до Нерчинська почали прибувати ті російські торгові

люди, які вже багато років готувалися до подорожи в Китай і нарешті, позбиравши товари, приїхали до Нерчинська, не знаючи, що в Нерчинську здобуто наказа нікого після того, як Лянгусов від'їде до Китаю, не пропускати, щоб не знецінити хутра в Китаї, а зачекати, доки наступного року приїде новий скарбовий купчина і тільки з ним відпустити всіх приватних купців. Звичайно, поки Лянгусов перебував у Пекіні, нерчинський воєвода не випускав тих купців з Нерчинська, але, коли Лянгусов уже повертався назад і був у Манджурії, зазначені купці у червні 1699 р. вдалися до нерчинського воєводи з проханням, щоб відпустив їх до Китаю. Вони покликалися на те, що взяли товари набір, хутра попсуються, їм самим нічого буде їсти в Нерчинську, чекаючи цілий рік нового купчини, вони не знали про те, що вийшла заборона, скарб втратить мито, валка Лянгусова тому погано торгувала в Китаї (отже, чутка про це встигла вже випередити валку, що саме поверталася), що з ним пішло дуже багато торгових людей, а так само тому, що, як повідомили козаки, котрі приїхали з валки Лянгусова (сама валка повернулася до Нерчинська 23 липня 1699 р.), до Китаю одночасно прибула велика бухарська валка на чолі з Алдар Зайсаном і привезла багато теж російської м'якої „рухляди"; що тепер, коли російських торгових людей буде мало, хутра вони продаватимуть у Китаї дорожче й від цього новому купчині не буде втрати, та й раніш завсіди, коли з Нерчинська ходили малими валками, торги бували добрі, а тепер, якщо всі муситимуть їхати разом з новим купчиною, їх знову буде дуже багато, й торги будуть кепські [1]).

Нерчинський воєвода з цими доводами погодився та й зважився їх відпустити; отож приватна валка у складі 166 душ, на чолі з шляхтичем Бейтоном від'їхала до Китаю того-ж-таки 1699 року [2]), а в липні р. 1700 до Нерчинська прибув з Москви новий купчина Боков з скарбовими товарами.

Звичайно, це вийшло на велику шкоду скарбові, але величезна відстань заваджала Москві своєчасно поробити ті чи інші накази.

Отже що-до приватної торговлі, як бачимо, вирішено було спочатку, що торгові люди їздитимуть до Китаю тільки з купчинами що-року, незабаром після того вирішено „через год" (6 артикул митних статтів 207 р.), звичайно, тільки з хутрами незабороненими. Але справно відряджати скарбові валки не було змоги, російські-ж торгові люди, з'їхавшись до Нерчинська, мусіли-б цілими роками ждати тут нової чергової валки. Тому ми й бачимо, що й після 1695 року, тоб-то й перед приїздом і після повороту Лянгусова, все-таки з Нерчинська відпускають приватні валки до Китаю; таку валку, як це вище зазначено, відпущено напередодні приїзду сюди з Росії нової скарбової валки з купчиною Боковим на чолі [3]).

---

[1]) Моск. Архив Мин. Юстиции, Сибирский Приказ, ст. № 1422.

[2]) Там-же-таки.

[3]) Б. Курц, „Нерчинск...", відповідні сторінки.

Тому Міллер і казав, що скарбову торговлю проваджено здавна, з року 1698 її упорядкував цар Петро й приватні купці повинні були від'їздити до Пекіну разом з скарбовими валками [1]). Це твердження ми можемо прийняти з зазначеними попереду важливими поправками та додатками, тоб-то що скарбову торговлю впорядковано з 1695 року, але уряд відряджати що-року скарбові валки до Пекіну не міг, через це й після 1695 р. приватні валки все-таки відпускали і тільки того року, коли до Нерчинська прибувала скарбова валка, приватних торгових людей там затримували, і вони їхали потім до Пекіну разом з купчиною.

Розділ IX.

Валка Бокова 1698—1700/01—1703 р. Скарбова торговля біля озера Ямишева 1700 р.

Ще 25 грудня 1697 р. (206 р.) наказано на Верхотур'ї зробити 2 дощаники (або 2 шитики невеликі), як зроблено було для Сп. Лянгусова, щоб не було простою, коли перевозитимуть скарбові товари. Ці дощаники зроблено завдовжки по 9 сажнів, завширшки — $5^1/_2$ аршин, і теслярам дано „за дѣло“ по 14 карб. за кожен дощаник [2]).

Але 1697 р., як і наступний 1698 р., був тільки підготовчим періодом для нової валки, тому що ця валка вирушила допіру 1699 року, тоб-то коли Сп. Лянгусов вийшов з Пекіну й простував до Нерчинська. Саме в січні 1699 року енергійно заходилися відряджати до Китаю купчину гостиної сотні Григорія Тимофієва Бокова. Послали його з Сибірського Приказу з соболевою та иншою хутряною „казною“ і з ним, як товаришів, єренчанина Гр. Афанасьєва Осколкова, целовальника кадашевця Михайла Гусятнікова, усольця (за иншим документом: сольвичегодця) [3]) Гр. Пивоварова та одного товмача. З Сибірського Приказу вони здобули проїздну грамоту; воєводам наказано давати їм вільний проїзд, „чтобы ему (Бокову) с нашей казной пройти было до границы Китайского государства безопасно“, а коли повертатиметься з Пекіну Боков з покупленими китайськими товарами, воєводи повинні будуть дати йому провідників, й для всього цього йому й видано проїзну грамоту з печаткою [4])

25 січня 1669 р. думному дякові Андр. Андр. Віниусові в Сибірському Приказі казали єренчанин Гр. Осколков, кадашевець Михайло Гусятніков, „что в Китайском государствѣ походъ бываетъ на соболи добрые и сред-

---

[1]) Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Портфель Миллера, № 391, зошит 3, арк. 39 звор. Портфель Миллера, № 514 (у книзі), арк. 26, 40.

[2]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сибирский Приказ, „Розныхъ столовъ“, ст. № 86, арк. 9—11.

[3]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Приказ, книга № 1282, арк. 266 і далі.

[4]) Моск. Главный Архив Мин. Иностр. Дел, Сношения России с Китаем, карт. 5, 7207/1699, генв. 29. Отправленіе в Пекин купчины гост. сотни Гр. Тим. Бокова для продажи и мѣны и покупки тамошних товаров.

ние и плохие, чтоб были в косках, а не поротые, такъ же рыси и лисицы чтоб были в косках же, а буде не в косках соболи і рыси и лисицы будут і на такие поход бывает менши и ценою ниже". Те саме казали того-ж-таки дня нерчинські служиві люди, що були тоді в Сибірському Приказі [1]).

Щоб знати, скільки хутра є в Москві, наказано виписати, чи багато соболів та пупків у присилі з Нерчинська, Іркутська, Ілінська, Якутська, Єнісейська, з Мангазеєю, Красноярська, Томська та инших міст, і потім складено реєстр окремих міст, де зазначено число хутер та ціни на їх [2]).

Виявилося, що по 28 січня 1699 р. надіслано соболів із Сибіру в сороках, парах і штуками 420 сороків 25 штук соболів за сибірською ціною на 49.838 карб. 28 коп. і без оцінки — 64 сороки 19 штук соболів; пупків соболевих — 156 сороків 8 пупків ціною на 1.785 карб. 95 коп., — „и всего соболей и пупков по сибирской ценѣ, опричь без цены, на 51.624 р. 7 а. 4 д." [3]).

Щоб збільшити число хутер, наказано навіть на місцях скуповувати хутра. Так, 25 січня 1699 року єнісейському воєводі наказано скупити для Бокова горностаїв і білок на 1.000 карб. Для цього скарб купував у єнісейському краю за низьку ціну: горностая по 8 коп., 1000 білок по 15 карб., одну білку по 2 коп., тимчасом як „торговые и всяких чинов люди покупают себѣ горностаи по 3 алтына и по 3 алт. 2 д. горностай, бѣлки по 5 денег бѣлка и болши". Тому, звичайно, „казна" не могла багато скупити в цій країні горностаїв і білок [4]).

Того самого 25 січня єнісейському воєводі наказано взяти з Красноярська для Бокова соболів та инш. на 2.500 карб., і 21 серпня того року красноярський воєвода писав до Єнісейська, що він надіслав в Єнісейськ ці хутра на 2.529 карб. [5]).

14 квітня 1699 р. Боков здобув „память"; згідно з нею він повинен був, купуючи й одержуючи коробки срібла, перерубувати їх начетверо (щоб довідатися, чи не вкладено в срібло сурогатів) та щоб усі, які були з ним торгові та інші люди, віддавали золото й срібло, як мито,і здавали його тільки до скарбу [6]).

У травні 1699 р. тобольський воєвода дістав „указъ" віддати Бокову всю тобольську десятинну, ясачну та покуплену м'яку „рухлядь", запечатавши її. Але тобольський воєвода відписав у Сибірський Приказ, що виконати цього не можна, бо тоді всі хутра пропадуть, доки Боков доїде до Китаю, тому що хутра не можна буде ні сушити, ні „править"; отже він прохав для себе дозволу віддати хутра Бокову тільки під розписку, а не за печаткою [7]).

---

[1]) Моск. Архив Мин. Юст., Сиб. Пр., „Розныхъ столовъ", ст. № 86 (по краях зогнив), арк. 11.

[2]) Там-же-таки, арк. 12—15. [3]) Там-же таки, арк. 15.

[4]) Моск. Архив Мин. Юстиции, Сибирский Приказ, „Розныхъ столовъ", ст. 86, арк. 22.

[5]) Там-же-таки, арк. 28, 29. Відписка про це надійшла з Єнісейська до Москви 15 лютого 1700 р.

[6]) Там-же-таки, арк. 2. [7]) Там-же-таки, арк. 16.

Боков прибув до Єнісейська 23 серпня 1699 р. і виїхав звідти 27 серпня. Тут теж для нього вже злагодили 2 невеликих дощаники [1]). Певна річ, єнісейський воєвода здав Бокову всі наготовані для нього хутра. Взагалі через які міста проїздив Боков, там усі воєводи, згідно заздалегідь зробленим наказом, здавали йому хутра.

У жовтні він дістався до Іркутська і пробув тут кілька місяців, виїхавши далі вже наступного 1700 року [2]). Тут, в Іркутську, він зустрівся з валкою Лянгусова, що повернулася тоді з Китаю.

Коли валка приїхала до Нерчинська, її оглянула митниця в липні 1700 р., як видно з „Книги отпускной в Китай купчины гостиной сотни Гр. Бокова с тов. и разныхъ чинов людей“ [3]). Згідно з даним усім сибірським воєводам наказом, нерчинський воєвода теж повинен був здати Бокову всі хутра, що він зібрав як прибуток, але тут виявилося, що в Нерчинську не встигли скласти „сметного списка“ (кошторисного розпису“), тому що р. 204 ($169^5/_6$ вересневого року) не було окладних книг, з яких треба було зробити довідки, але нерчинські власті обіцяли в липні 208 року (тоб-то р. 1700) надалі „послѣ отпуску нынѣшнего твоего, в. г-я, всякой казны и отпуску же в Китай нынѣшнего каравану, тѣ смѣтные и помѣтные вышеписанные ясашные списки 204-го и 205-го и 206-го и 207-го годов дѣлать учнем неотложно“ [4])

Так, завдяки валковій скарбовій справі, довелося тодішньому сибірському діловодству пильніше взятися до своєї звідомности й до поліпшення своїх прибутково-видаткових книг.

У Нерчинську докладно оглянуто товари як скарбові, так і приватні, що були в усіх учасників валки.

Скарбові хутра склалися з хутер, що їх прийняв купчина та його помічники в різних містах: у Москві, Верхотур'ї, Тюмені, Тобольську, Єнісейську з Мангазею й Красним Яром, в Ілімську, Іркутську, з Якутськом та в Нерчинську [5]).

Разом валка прийняла соболів 159 сор. 30 шт. на 9.654 карб. 20 коп., соболевих пупків 225 сор. 5 шт, на 3.236 карб. 11 коп. та инш. хутер, з яких докуплено також горностаїв 7.649 штук на 1000 карб. Усієї м'якої „рухляди“ було на 26.098 карб. $37^1/_2$ коп., грошей — 6.230 карб. та полотна (холста) — на 63 карб. 54 коп.

Отже, разом видано з купчиною до Китаю царської м'якої „рухляди“ й грошей на 32.328 карб. $37^1/_2$ коп.

У Китаї виміняно на китайські товари 142 сор. 6 шт. соболів, 225 сор. 5 шт. пупків, 523 рисі, 62.289 горностаїв, 201.402 білки, 527 лисиць, 5.155 песців, 75 корсаків, 123 ластиці, 5 вовків, 2 норки В Удинську

---

[1]) Моск. Архив Мин. Юстиции, Сиб. Пр., „Розныхъ столовъ“, ст. № 86, арк. 26, 24. Відписка про відпуск Бокова з Єнісейська надійшла до Москви 6 січня 1700 р.

[2]) Моск. Главн. Архив Мин. Иностр. Дел; Портфель Баснина, II, № 60, „Лѣтопись губернского города Иркутска“.

[3]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сиб. Пр., нерч. кн. № 1258, арк. 191—268.

[4]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Приказ, ст. № 1422.

[5]) Скільки хутра взято з кожного міста — див. Б. К у р ц, „Нерчинск“...

й на Селензі продано 217 видер. Лишилося непроданих 17 сор. 12 пар. соболів за приймальною ціною на 2.282 карб. 10 коп.; після-ж здачі їх назад у Москву, їх оцінили в 1.633 карб., тоб-то „уценки у тѣх соболей явилось 649 р. 3 а. 2 д.“ [1]).

Із Нерчинська валка Бокова простувала через Манджурію на Наун (Цицикар) до Пекіну. Путь була важка й дуже довга; щоб прибути до Пекіну, треба було більше, ніж 5 місяців часу, як повідомляв товариш купчини Бокова Гр. Осколков пекінському урядові по п'ятьох роках, коли Осколков, сам уже купчина, знову приїхав до Пекіну (1706 р.) [2]).

Поверталася валка, безперечно, тим самим шляхом, бо вона вернулася до Нерчинська (а не до Селенгінська), отже від Нерчинська до Пекіну й назад вона могла йти манджурським шляхом місяців з 10, а в самому Пекіні була місяців зо 2, тоб-то в межах Китаю пробула близько року, бо з Іркутська валка прийшла до Нерчинська в липні 1700 р., а повернулася до Нерчинська з Пекіна 1 липня 1701 р.

Ще в лютому 1699 р.—в так званій „послушной грамоте“ купчині Гр. Бокову написано: коли він з товаришами вийде з Китаю до Нерчинська, то нерчинський митницький голова П. Худяков повинен усі їхні товари переглянути, записати, запечатати тюми й тюки (паки) міською печаткою (це мав зробити сам воєвода) та своєю митницькою печаткою (це вже, звичайно, робив сам голова), підписати й до кожного тюма й тюка прив'язати „ярлык“, на якому зазначити, що ці товари належать цареві.

Тому, коли 1 липня 1701 р. Гр. Боков з товаришами і з обмінною китайськими товарами „казною“ повернувся до Нерчинська, П. Худяков „записывал“ усі їхні товари і виявив у Бокова такі скарбові товари:

В 7 тюках по 70 поставів камок семиланних.

В 24 ящиках по 42 поставів камок семиланних.

В 16 ящиках по 50 поставів камок семиланних.

В 1 ящику 49 поставів камок семиланних.

В 1 ящику 20 поставів камок семиланних травчатих і 20 поставів камок семиланних репейчатих.

У 3 ящиках по 60 поставів камок семиланних репейчатих.

В 1 ящику по 16 поставів отласів великої руки.

В 1 ящику по 4 постави отласів великої руки та 12 поставів камок семиланних.

Разом у тих тюках і ящиках було 2.169 пост. камок семиланних травчатих, 200 поставів камок семиланних репейчатих та 20 (поставів) „отласів“ великої руки.

В 68 тюках по 50 поставів камок п'ятиланних.

В тюку по 29 пост. камок п'ятиланних і 15 поставів камок семиланних.

---

[1]) Моск. Архив Мин. Юстиции, Сиб. Приказ, кн. № 1282, арк. 266—272, арк. 279 зв. На аркушах 266 звор.—267 зведене „в графах“ число хутер, яке прийняла валка.

[2]) Моск. Гл. Арх. Мин. Иностр. Дел, Сношения России с Китаем, д. 1704—1717. Писма из Китайского Трибунала къ Сибирскому губернатору князь Матвею Гагарину, присланные изъ Тобольскаго Архива при рапорте 1759 г., № 75, 1706 г.

В 1 тюку 48 поставів камок п'ятиланних.

Разом у цих тюках було 3.477 поставів камок п'ятиланних і 15 поставів камок семиланних.

У 255 ширях по 12 тюней китайки середньої „по цветам“ (в тому числі 4 шири по 20 тюней китайок середніх моклих).

В 19 сумах (торбах) оленячих 200 тюней китайок середніх та 55 тюней 4 кінці китайки малої руки.

Разом у ширях та сумах оленячих 3.260 тюней китайки середньої руки, а китайки малої руки 55 тюней 4 кінці.

Ящик обкований, а ньому 47 коробок золота, 2 коробки срібла ханського, вагою коробка по 50 „ланъ“, 526 лан 5 чинів срібла торгового.

В сумах оленячих лишилося від обміну 17 сороків 4 соболі „с лапы и хвосты“ ціною (як „на словах... сказал“ сам П. Худяков) на 2.282 карб. 10 коп.

З усього цього ми бачимо, який характер мала валкова торговля, якого вживали тоді пакування (тара) для товарів, і це дає нам змогу уявити собі зовнішній вигляд тодішніх валок.

Нерчинський стольник і воєвода Ів. Самійл. Николев усю цю „казну“ в тюках, ящиках та сумах „запечатав“ нерчинською міською печаткою, а митницький голова П Худяков нерчинською митницькою печаткою й прив'язали до тюків, ящиків (і сум) „ярлыки“, на яких було написано реєстр товарів, що в них лежали [1]).

Але цей реєстр товарів не показує все-таки всього виміну сповна, тому з иншого документу наводжу тут, очевидячки, остаточне зведення даних про цю валку. Разом у купчини з товаришами було на прибутку китайських товарів, обмінних та купованих на срібло: 47 коробок золота, 20 поставів отласів гладеньких, 2.384 постави камок великої руки (між ними й репейчатих), 500 гинів та 400 бакчів чаю, 3.477 поставів камок середньої руки, 3.282 тюни китайки середньої руки, 173 тюни 2 кінці китайки малої руки та грошей (срібла) 6.425 карб. 15 а. 4 д. [2]).

З Нерчинська валка купчини Бокова попростувала до Іркутська, а звідси того самого 1701 року вирушила далі до Тобольська [3]).

Але по дорозі з Тобольська, вже р. 1702, Боков помер, і його обов'язки почав виконувати його помічник („товарищ“) Григорій Осколков.

Р. 1703 Осколков з целовальниками повернувсь до Москви з китайськими товарами та непроданими соболями. Цар наказав їм продати китайські товари в Москві і всі вторговані гроші разом з соболями віддати до Сибірського Приказу.

---

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., нерч. кн. № 1319, арк. 43—48, книга 1701 г. „записнал“ (або „переписная“) китайской меновой товарной и золотой и серебряной и соболиной казны, что в нын. 1701 г. у купчины г. сотни Гр. Бокова с тов. по записке в Нерчинску явилось и в скольких мѣстах.

[2]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., кн. № 1282, арк. 266—272.

[3]) Моск. Гл. Арх. Мин. Иностр. Дел, Портфель Баснина II, д. 60, „Лѣтопись губ. гор. Иркутска“.

Отже, в Сибірському Приказі, замість померлого Бокова був „считан", тоб-то давав звідомлення, Гр. Осколков, який разом з целовальниками здали в Приказ книги для приймання й витрати товарів.

Коли перевіряли книги, „против приходу в продажу и в росход недостало у них 23 поставов камок, 263 бакчей чаю" (камки вартістю на 173½ карб., чай — 2 карб. 21 а.). Товариш Бокова Осколков, валкові целовальники Мих. Гусятников та інші пояснили, що чай „издержали они в дороге на дрова и на иные мѣлкіе росходы, а в росходные книги за многих в пути трудностьми не записывали, потому что де того чаю цѣною дѣло малое"; що-ж до камок із тюків, то „камки вытаскиваны, разрѣзав волоки и вощанки и оберточные китайки и опять тѣ мѣста у тѣх тюков зашиты", й Осколков не знав, хто, коли й де їх покрав. Тимчасом у Нерчинську всі тюки були цілі й запечатані, а коли з Єнісейська Боков послав Осколкова з товарами до Москви, то Осколков привіз усі дані йому товари цілими.

В лютому 1703 р. у цій справі ухвалено таку постанову: доправити втрату камок ⅔ з целовальників (Мих. Гусятникова та Гр. Пивоварова), а ⅓ з (померлого) купчини Гр. Бокова з його товарів за те, що вони ні в Єнісейську, ні в Тобольську скарбових товарів не оглядали, хоча в Єнісейську жили довший час, „и уберечь было возможно и о том впред в осторожност иным купчинам с товарищи писать, что в том никому спуску не будет..., а на Гр. Осколковѣ тѣх камок не править для того, что он, Григорей, отпущен из Енисейска к Москвѣ, а в то время кража была ль или нѣт, не вѣдомо" [1]).

Осколков та целовальники продали „на Москвѣ из Сибирского Приказа из Купецкой Палаты" китайські товари, що вони привезли (частину їх відпущено без грошей цареві), разом ціною на 75.336 карб. 20 коп.[2]). Але в иншому документі цю цифру трохи збільшено, а саме сказано, що в Москву привезено й продано товарів на 75.999 карб. 93½ коп., причому прибутку одержано 45.304 карб. 56 коп.

Осколков і целовальники Гусятников та Пивоваров на цій підставі подали чоломбитні прохання, щоб скласти з них пеню за виявлений у звідомленні згаданий попереду недолік і навіть винагородити їх, складаючи вину на померлого Бокова.

У червні 1706 року вийшов „указъ" про нагороду (самого лиш) Осколкова за те, що він „учинил государевой казнѣ прибыль 45.304 р. 18 а. 4 д." [3]).

---

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Сиб. Пр., книга 1282, арк. 271 звор.— 274, 280 звор.

[2]) Там-же-таки, арк. 266—272.

[3]) Там-же-таки, арк. 279 звор., 280. У А. Семенова, „Изученіе историческихъ свѣдѣній о Россійской внѣшней торговлѣ и промышленности съ половины XVII-го ст. по 1858 г.", ч. III, П., 1859 г., стор. 197, сказано, що з валкою (відпуск 1698 р.) послано товарів на 26.000 карб., одержано від китайських товарів прибутку 46.000 карб., а з торгових людей взято мита за їхній товар 21.023 карб.

Отже, підсумовуючи сказане про валку Бокова, ми бачимо, що подорожувала вона менше, ніж Лянгусова валка, що валка Бокова, зародившись р. 1698, зорганізувалася на припочатку 1699 р., у квітні Боков одержав „память", на весні виїхав до Верхотур'я, у серпні був у Єнісейську, тоді-ж вирушив до Іркутська, де прожив кілька місяців і наступного 1700 року подався до Нерчинська, де його оглянули і в липні того-ж 1700 року відпустили до Китаю. У межах Китаю Боков пробув трохи чи не рік, повернувся до Нерчинська вже аж 1 липня 1701 року і того-ж-таки 1701 року виїхав з Іркутська. Але по дорозі з Тобольська Боков помер, і це сталося вже року 1702. Валка повернулася була до Москви в 1703 році, і звідомлення давав уже „товариш" померлого купчини Осколков.

Як я з'ясував у иншому місці, ця валка, вирушаючи до Китаю, була не тільки скарбова, ба й приватна, бо в ній брав участь і приватний капітал в особі різних прикажчиків, торгових людей і служивих людей, що їздили разом з валкою до Китаю [1]).

Звідси можна бачити, що головні операції валки Бокова припадають на 1700—1701 рр. (Нерчинськ-Пекін-Нерчинськ), рік 1699 був здебільш підготовчий (збирання та скуповування хутра по Сибіру), а після 1701 р. відбулася ліквідація.

Як писав р. 1703 А. А. Вініус, „сего 1703 году из Сибири к Москвѣ идет и въ привозѣ иное есть товарами ис Китайского царства болши 100.000 рублевъ, да золота слишкомъ 100 коробокъ, да всякихъ зборныхъ денегъ старыхъ пудов 100. Всего товаров и золота и серебра будетъ с 180.000 рублев, опричь ясачной казны, чего прежде сего николи не бывало" [2]).

Це свідчення А. Вініуса, тодішнього начальника Сибірського Приказу, як бачимо, не відповідає вартості скарбової валки, отже воно, безперечно, має на увазі не тільки скарбову валку, а й митні та инші побори в Сибіру.

Тимчасом як валка Бокова перебувала в Китаї, відбувався, за прикладом минулого, скарбовий торг з чужоземцями в межах російської території, а саме біля озера Ямиша.

До озера Ямиша 6 червня 1700 р. відрядили з Тобольська тобольського дворянина Івана Аршіннікова з тобольським посадським Тимофієм Ждановим і з тобольським бухаретином Кулайкою Салеєвим. Він мав лисиць, соболів, видер, білок, горностаїв та біличих шуб разом на 946 карб. 92 коп. „для мены китайских товаров".

Але виявилось, що, коли Аршінніков був біля оз. Ямиша, „из Контайшина де улуса бухарцы с торгами малое число были"; зате з улусів ішов

---

[1]) Решту подробиць про валку Бокова наведено в книзі: Б. Курц, „Нерчинск..." — на відповідних сторінках.

[2]) „Письма и бумаги Петра Великаго", т. V, П., 1907, стор. 722—723.

„другой каравань бухарцов“ і віз багато товарів; але йшов він забарно, й тільки в-осени бухарці тієї валки могли прибути до Тари чи до инших сибірських міст. Була вже осінь, тому „он, де, Иван (Аршинников), за поздним осенним временем, дожидаться (их) не смѣл“ і повернувся до Тобольська (1700 р.), а 8 жовтня тобольський воєвода написав про це до Москви.

Проте, мабуть, Аршінніков частину хутер виміняв, і торг біля Ямиша провадили навіть приватні торговéльники, що приїхали з Тобольська з ним, бо бухаретин Кулай Салеєв, що був з ним, прибув 19 грудня 1700 р. [з другим бухаретином Сеастом Маскутовим(?)] до Верхотур'я з „меновной казенной казной“ на двох підводах, які везли 103 тюні 5 кінців китайки великої руки. Окрім того, до Верхотур'я-ж з иншими особами прибули на 8 підводах усі митні товари, зібрані на Тобольській митниці, так само й біля оз. Ямиша („Да у Ямыша озера взято за десятую пошлину 11 тюней 4 конца китайки складной“).

Отже, всі ці товари було послано до Москви [1]).

Збирання десятини біля оз. Ямиша (до вересня 1700 р.), без сумніву, показує, що її збирали, коли там був Аршінніков, та що там відбувався торг.

Але, як видно, скарбовий торг на цьому не обмежився. Того самого року, очевидячки, вже по від'їзді дворянина Аршіннікова до озера, послано туди-ж „по государеву указу“ з скарбовими товарами й, мабуть, спеціяльно з тою метою (а не по сіль), тобольського посадського Логвина Колмогорова з товаришами, і він, очевидячки, діждався вже вищезгаданої великої бухарської валки, бо тільки на початку грудня китайські товари, що він виміняв, були в Тобольську.

Логвин Колмогоров привіз до оз. Ямиша „мягкую рухлядь таможенного (тобольського) збору для мены китайских товаров“ і виміняв китайских и іркѣцких товаров“: 1.030 голів зенденей, вибійок червоних, бязей білих середньої й малої руки, поясів бавовняних (за 1.000 горностаїв, 4 лисиці, 16 корсаків і 79 юхтів шкур червоних) та 65 кінців китайки „селинской“ різного кольору (за 1.028 білок).

---

[1]) Побору $169^{3}/_{9}$ вересн. р. тобольської митниці:

Китайка тюнева 2 тюні 9 кінців.
„ однопортищна 4 кінці.
Хвостів соболевих 15 (по 10 коп.)
Лисиць червоних 2 (по 60 коп.)

Побору з 1 вер. 1699 р. — 1 вер. 1700 р. тобольської митниці:

Китайка тюнева й складана 296 т. 9 к.
„ однопортищна 50 к.
Камок семиланних $6^{1}/_{2}$ поставів.
„ п'ятиланних $2^{1}/_{2}$ пост.
„ малої руки 1 пост.
Бодяну 8 фунтів.
Чаю 8 пуд. 19 ф.
Зерен половинчатих 800 штук.
Лисиць червоних 19 (по 60 коп.).
Куниця 1 (по 70 коп.).

Біля озера Ямиша:

Китайки складаної 11 тюней 4 кінці.

Окрім того, біля оз. Ямиша тоді було взято, як десятину митного побору, іркетських товарів: 228 голів зенденей, вибійок червоних, бязей білих сер. й мал. руки та поясів бавовняних. У Тобольську-ж ще взято було, як десятину: 5 поясів бавовняних, 6 кінців бязи товстої, 4 кінці вибійки зендень.

Тобольський митницький голова 7 грудня 1700 р. повідомив „листом“ про все це тобольського воєводу, а воєвода 8 грудня відписав до Москви в Сибірський Приказ, запитуючи, що-ж робити з усіма цими товарами: чи наказати митницькому голові „в Тоболску продавать по волной настоящею ценой или к тебе, в. государю, к Москве послать“. Ми вже бачили, що ще раніш він саме надіслав усі такі товари в Москву, і вони тоді (у грудні) вже прибули до Верхотур'я.

Але на цей раз 23 січня 1701 р. він одержав з Москви наказ: „тѣ зборные товары продавать поволною цѣною в Тоболску, потому что къ Москвѣ высылать нынѣ нѣкогда“; проте, коли тобольські торгові люди даватимуть у Тобольську за них ціни дешевші від московських, все-таки везти ці товари до Москви[1]).

Розділ X.

Закінчення.

Матеріял, що я дослідив його в попередніх розділах, про караванну торговлю XVII в., виявив повільний процес повстання організованої державної торговлі з Китаєм.

Та, рівнобіжно з ним і переганяючи його одбувавсь процес розвитку приватної торговлі з Китаєм, що дослідам над нею я присвятив окрему монографію. Тут-же тільки завважу, що приватники перші проклали економічні шляхи до азіятських ринків, а московський уряд ішов уже за ними второваною стежкою, поширюючи, заглиблюючи й впорядковуючи торговельні стосунки. Ця торговля особливо швидко стала зростати після Нерчинського договору р. 1689, причому приватна торговля розвивалася краще ніж скарбова.

Позводивши до наступної таблиці усі урядові караванні надсилання до Пекіну за XVII в., я в ній-таки, за-для зіставлення, наводжу (не згадуючи за окремі спеціяльні приватні валки до Китаю) ті цифрові дані, які характеризують сумісну участь у цих валках приватного капіталу й приватної ініціятиви, оскільки це пощастило виявити на підставі архівних документів, що, як відомо, ледві схоплюють приватний крамообіг.

---

[1]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сибирский Приказ, стовпець 1.415, $\frac{7208}{1700}$ р. (стовпець стародавній).

Скарбові валки в XVII в.

Начальник валки.	Роки виїзду з Москви, перебування в Пекіні, повернення до Москви.	Оборотний державний капітал валки в тис. карб.	Прибуток скарбу в тис. карб.	Загальний склад валки, причому до числа людей зараховано й приватних купців.	Оборотний приватний капітал в тис. карб.
Байков	1653—1656—1658	5,0	?	100 ч.; 40 верб. 50 кон.	—
Перфільєв і Аблін	1657—1660—1662	0,7	0,3	—	—
Аблін	$166^6/_8$—1669—1672	4,5	14,2	26 ч. + 200 бухарців; 49 вербл., 4 кон.	?
Ізбрант	1692—$169^3/_4$—1695	4,4	7,6	175 ч.; 27 вербл. 10 к.	17
Лянгусов . . .	1697—$169^8/_9$—1700	31,3	24,0	400 чол. — —	26
Боков	1698—$170^0/_1$—1703	32,3	45,3	278 чол. — —	81,5

З цієї таблиці знати, що в Ізбрантовій валці приватний капітал (до нього ввіходять й особисті товари самого Ізбранта) домінував. У першій-же правильно зорганізованій валці Лянгусова, що за нездійсненою згодом думкою мала була покласти початок щорічним скарбовим валкам до Китаю, державний капітал уже переважав над приватним, який дорівнював 26.000 карб. за нерчинською оцінкою вже вивезених китайських товарів приватниками (у тому числі й самого Лянгусова, що мав особисті товари). У валці-ж Бокова, хоч державний капітал був і менший од приватного, зате трохи більший й незрівняно прибутковіший, ніж у валці Лянгусова (81,5 тис. крб. визначає цінність за нерчинською оцінкою цілої валки, що вийшла з Боковим та з приватними купцями з Нерчинська до Китаю).

Узагалі-ж загальний огляд зародження державної торговлі між Росією та Китаєм[1]) виявляє основну характерну її рису — змагання між державним та приватним началами. Московський уряд, зважаючи на те, що приватна торговля з Китаєм де-далі зростала, стає до боротьби з нею, визнає декрети, які її забороняють, і все це на те, щоб надати державним валкам максимальних зручностів та вигід що-до реалізації скарбових товарів на зовнішньому ринку. А втім приватний капітал шукає різних побічних шляхів щоб дістатися до Китаю й протягом усього часу провадить уперту стихійну боротьбу проти урядових намаганнів монополізувати китайський ринок. Отже, утворювалися суперечності між накопиченням коштів в уряду й накопиченням коштів у людности, бо всі ці товарові та грошові капітали шукали для себе виходу на зовнішні ринки. З 1695 р. починаючи уряд заходжується твердо організовувати систематичну скарбову торговлю з Китаєм і знищити приватну. Самий принцип

[1]) Б. Курц, „Новый Восток", Москва, 1928, № 23.

монополії був давній, московський принцип, породжений природою вотчинного походження держави, але широка організація стосунків на протязі багатьох тисяч верстов за нових умов кордонів, що надзвичайно збільшувалися, припливу державних прибутків, який де-далі зростав, і надто за умов торговельного капіталу, що доволі швидко накопичувавсь, капіталу по суті ворожого державному, — це була новина, яка утворювала силу суперечностів.

Ці суперечності Російський уряд і намагавсь розвязати наприкінці XVII в., запроваджуючи в торговлі з Китаєм цілковиту монополізацію караванних стосунків.

Проф. Борис Курц.

Записова книга Люблинського Спаського братства 1551—1637 рр. [1]).

В наукових працях про українські братства найбільше досліджено і з'ясовано дві відправи їх: медоварна та просвітня. Досліди з'ясували, що діяльність братств виявляється в XVI ст. головне в цих двох відправах. Основа обох була культово-релігійна. Тому кожне братство було звязано з певною церковною організацією. Медоваріння головним чином давало матеріяльні речі для церкви (віск і кошти). Оскільки вся освіта тоді була церковно-релігійною, то й просвітня робота була звязана з святим письмом і кінець-кінцем прислуговувалася церковній організації.

Еволюція братств протягом другої половини XVI і першої половини XVII ст. відзначається перевагою в першу добу медоваріння, а в другу добу просвітньої роботи. Генезу братств не з'ясовано цілком. Акад. М. С. Грушевський звязує їх з родовим устроєм і гадає, що українські братства заклалися самостійно за дуже ранніх переходових від родового до племінного побуту часів. Згодом їх устрій був змодифікований на зразок цехового устрою. Цей здогад не має рішучого підпертя в матеріялах. Найменш досліджено досі господарчо-організаційні відправи братств. Матеріялів що-до цієї діяльности маємо дуже мало. Найбільше дають матеріяли львівського братства видрукувані в Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. 11 та розвідка Срібного „Студії над організацією львівської ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст." (Записки Наук. Товар. у Львові ім. Т. Шевченка за р. 1913). Вони з'ясовують фінансово-маєткові організаційні справи. Цілком не досліджено земельновласницькі організаційні справи. Записова книга „справъ головныхъ вечистыхъ" Люблинського Спаського братства чималою мірою заповнює цю прогалину. Люблинське Спаське братство це було одно з найбільших українських братств. Розквіт його діяльности припадає на першу половину XVII ст. Значіння цього братства ще зростало в звязку з тим, що в Люблині містилася найвища судова установа. Сюди з'їздилися для судових справ православні з усієї України, усі вони були зацікавлені в існуванню тут матеріяльної і культурної допомічної організації. Року 1594 Люблинське Спаське братство здобуло грамоту від мітрополіта, що за-

[1]) Книгу придбав на Харківськім „Благбазі" Є. І. Шманкевич 1921 р. За його згодою я поробив виписки з книги й дослідив її зміст. Тепер книга переховується в Харківськім Центральнім Історичнім Архіві. Є. І. Шманкевич потім приготував до друку текст записової книги та написав розвідку про неї. Було бажано-б, щоб те й друге скоріше побачили світ.

тверджувала йому права подібні братським Львівським і Виленським. 1596 р. ці права потвердив Король. 1603 р. затверджено королівським привилеєм „фундуш“ братству, того-ж року шляхетство волинське купує і продає ґрунт і доми церкві спаській та братству. Така була основа правно-організаційна братства. Книги записові вказують, що ця основа не була первісна і з'явилася згодом. Записи в книзі проваджено від 1551 до 1637 року. Рукописання записів від 1551 до 1624 року одно, — а після цього року різні. Ясно, що первісна книга від 1551 до 1624 року не збереглася і до нас дійшла тільки копія її зроблена в 1624 році та продовження записів після цього року. Копію зроблено без прогалин або змін і це встановлює, що записову книгу проваджено безперервно від 1551 до 1624 р. Початок усіх записів випереджує правно-організаційне встановлення братства на 43 роки. Зміст початкових записів — переважно продаж, дарування, орендування плаців, домів на землі приналежній Спаській церкві. Складаються записи перед урядом Спаського попа і він їх правно визначує иноді в присутності певних осіб. Книги звуться „вѣчными“, „церковними“ і в записі 1581 року вперше братськими. Згодом цей термін уживається все-ж спорадично і навіть у запису продажу од братства дому 1600 р. книги звуться войтовськими церковними. У запису продажу дому 1609 р. визначається приналежність церковної землі братству та існування братської юрисдикції. Забороняється покупцеві продавати дім шляхтичеві або „жидові“, що могли-б „виламуватися“ з братської юрисдикції. До складу братства тоді належало міщанство. Акт нотується вже перед братським урядом. Потім з'являються записи тестаментів заставних. Згодом в складі братства все більшає шляхтичів. 1624 року на першім місці в братстві стоїть вже шляхта, а „обиватели“ Люблинські на другім. В самому акті визначаються шляхта і обиватели воєводства київського, волинського і брацлавського і обиватели „мѣста“ люблинського — парафіяни церкви Спаської. Після цього терміни братський уряд, братські книги назавсіди установлюються. В 30-х роках XVII ст. в записах виступає братський суд. Відтоді записи судових справ і декретів переважають у книзі. Записуються и присуди не братського суду. Одна така судова справа про спадщину тягнеться 4 місяці. Від позовної сторони виступає пленіпотент Войтех Більський. Подається описання маєткових справ і господарчих операцій найскоріше купця Любельського (багатого міщанина). Суд іде формально, як звичаиний тогочасний суд, виносить ухвалу, яка має силу і для коронних судів. В одній важливій справі суд називається компромисарським. Цей суд присуджує сплатити поводовій стороні 1000 злотих; на присуді підписуються судді й обидві сторони: „й досыть учинити под закладом на сторону противную тысяча злотых полских которая бы ся одной меншои речи тому компромисови спротивилося наказуют вкладають и обовязуют и той свой для лѣпшей поваги компромиссорскій Едикт (?) книгами кгродскими любо церковными братскими утвердити и роборовати назначають енеральне форум стороне той которая бы тому компромисови досыть чинячи другую сторону противную не досыть чинячую глядѣти правом хотѣла и той

же стороне у каждого суду гроддского любо теж мѣсцского. А меновите кгродского любо теж церковного братского Любелского назначают". Одну справу суд відсилає до мітрополичого суду. Члени братства судяться і в карних справах.

Зміст записаних справ багатий побутовими й господарчими фактами з життя люблинського міщанства. Головне-ж, що безперервно проваджені записи дозволяють звязати територіяльно-церковну організацію з братською. Як права медоваріння стали важливою відзнакою братств після того, як держава і шляхетське суспільство монополізувало вироби і постачання напоїв, так і територіяльні права церкви стали правною властивістю братства після того як права землеволодіння стали монопольною приналежністю шляхетської верстви. Міщани мешканці церковної міської землі стали творити самостійну організацію вкупі з иншими міщанами. Створивши свою замкнено-територіяльну правну організацію вони намагалися монополізувати її та зробити замкнено-міщанською. Змагання закінчилися невдатньо. Шляхта скоро підпорядкувала собі люблинське братство і міщан одсунула на задній план. Це сталося в другій чверті XVII ст., час, що відповідає переписуванню давніх записів та продовженню їх у новій книзі. Отже традиція не була розірвана, дарма що зміст братської організації і самих записів змінився. Початкове організаційне територіяльно справування лежало в основі генези братської юрисдики, без якої братство в Речі Посполитій в XVII ст. не могло існувати, як правно-автономна організація.

Проф. Пилип Клименко.

ДОДАТОК.

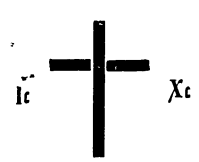

Книги Названые вѣчны Церкве Брацьское Преображеніа Гдніа дліа уведеніа речей и справъ головныхъ вечистыхъ вроку Божего Нароженіа А Ф Н А (1551).

Зезнанне продажы дому из ѡгородом ѡт ѡлекшого и сна его щасного Мартину космыю.

Становшы ѡбличне перед ꙋрадомъ н҃шим спаского попа любелского Стефана рокꙋ ҂афна-го на іміа ѡ҃лєкши из сыномъ своим щасним претивко панꙋ мартиіанꙋ Космѣю из іакубовым который ѡ҃лєкшы продал имѣнє своє домъ из ѡгородом на чвортку на земли церковной ст҃а Спаса подле гриніа крꙋпъника за чотырнадцать..... которые гроши зараз тутже перед ꙋріадом панꙋ ѡлекшомꙋ дал и заплатил пан мартиіан а пан ѡ҃лєкшы рꙋками своими тую чотырнадцать гривен тꙋт перед ꙋріадом стоіачи ѡ҃ пана мартиіана ѡ҃личившы ѡтобрал и до сховніа ꙋзіав а по ѡ҃брани той сумы вышрєченой

тот дом из городом іако сіа в собѣ маєт ѡному пану мартиіанови подав и в посєсыю ѡтдав и врадовнє єму на то зєзнанє ѵчинив єму самому и потомком єго вѣчне..... ными часы. Себе самого и жену и потомки и близкие ѡт того ѡтдалившы. Причом были люде добрыє і в...ры годные в том же дому господина Спаского стефана з мѣста любелского на иміа петръ Сурма,.... мартин из под... мча, іоско каленикович с чвартку гдински Андрѣй, который мартиіан стоіачи пред ѵрідом аби то єму до книг было приніато и записано для вѣчной памєти што єстъ записано и памєтнымъ ствержоно.

В наступних купчих формула та сама + застерегається обов'язок платити чинш і одробляти в жнива звичаєм як інші, иноді фіксується 12 грошей і 2 дні жнив.

В зізнанні 1569 р. спеціяльно діти продавця зрікаються прав од свого й матки імени і переуступають права на дім дітям покупця.

Наданьє кгрѵнту на збѵдоване дому войтехови ѡстровскому РокуБожого.

1560 мца априля 26 дня.

Пришедши перед мене петра свещенника спаского церкви любельскои на іміа войтех ѡстровский который жедал мене ипросил ѡ кгрѵнтъ на будованне дому мешкане своє абы б єму дал где пліацъ на земли церковной а такъ я петръ попъ спаский вымерывшы пліац над гостинцем под цвинтарем церковным ѡбмежѵ границы человека мѣского іана реченого шатана дал єсми єму на вѣчныє часы єму самому женѣ и потомкомъ єго. Который домъ збѵдовавшы маєт ѡн самъ и жена его и потомки єго ѵживати вѣчными часы а мнѣ попови и потомкомъ моим повинен бѵдеть давати чыншу в кождый рокъ ѽ грошый ...помочи до жнива два дни врокъ повинни чинити и повинности и тыє з того пліацу іако и тиє на кгрѵнте церковном седіачиє и послушенства ѡтдавати повинии мнѣ попови и потомъком моим што длиа вѣчнои памиати казалисмо тое наданє ѡному вышреченому до книг вѣчных записати шчо ест и записано.

Запис учиненний даровизны на полдому своего от Юзефа кравца малжонце своей барбари.

Року 1581 месяца Декабря 15 дня.

Становши обличне предо мною Петром священником спаским любелским на імя юзеф кравець із женою своєю барбарою зознал пред правом нашим церковним з доброго умислу своєго не будучи ні от кого примушуваний и будучи здоровим як на теле і умисле своєм і поведіл іж я юзеф барбаре своєй малжонце подле мене стоячой з милости малженства своєго яко во всем ми послушной тем же єсмося из нею зобопалнє всего доброго доходили тогда я єй записую дарую на вєчные часи полдому своєго ѡ тузинка мѣского человека над гостинцем мєским лежачи, которого из тою ж женою моєю збудовал где чорная изба стоит, тую то половицу дому волна будет барбара жена моя уживаті продаті заминять, дароваті і на вшелякій пожиток свой оборочаті. А в другой половици дому где белая изба стоіть ѡт фронсковського дому маєть жена моя барбара зо мною мужем своим до моєї смерти мешкати и до єй смерти в покою без вшелякого пренагадання, як на своєй часті так і на другой то єст во всем дому до живота.

Где теж барбара тут стоячи мужеві своєму за такий дар подяковавши і паметним заложивши просила мене. Аби тоє зезнал і тая даровизна малженска єй юзефа кравца до книг церковних..... (не відч.) записана била што єст записано.

Року і дня вишеписаного.

Тут стоячи предо мною Пєтром священником Спаским Любелским подданий мой Юзеф Кравець весполок із женою своєю барбарою і девкою своєю власною Якгнескою а з бартошем вомболином (?) кушнерем зятем своим малжонком той то Якгнески девки своей. Повєділ Юзеф Кравець і зознал добровольне не будучи примушоний ні от кого же я Юзеф попустіл есми і допущаю девце своей Ягнесце і зятю своему бартошу в дому своем где сам мешкаю на грунте церковном где сам жию под горою над гостинцем меским межи тузинком мѣским человеком а с другой сторони от Францковского дому подданого церковного то есть добровольное мешканне в тому дому во всем дому его до живота і жени моей барбари. Што хочеть нехай доброволне в том дому моем при нас робить і все отправовати мает яко господареві приналежит дровами своими опальовати і світити. Ку тому чинш роботу панскую і иншие податки заступовати і отбивати повинен будет. А я собѣ із женою моею вимовляем добровольное мешканне в том дому моем до живота моего і жени моей. На што і жена Юзефа барбара при мужу своем стоячи на всем позволіла і еще обецовала бартошові яко зятю своему і дочцѣ своей Ягнесце женѣ его часть свою продати. Где Бартош зять із женою своею ягнеською на то все тут пред нами стоячи позволілі, же яко отца і матку свою в покою в том дому і коморе ведле вимови іх заховати в добровольном і спокойном мешканню і дом оправовати опалом своим і свѣтлом свѣтити чинш роботи і иншие податки заступовати яко господареві приналежит до їх живота обо'я то все в цалости не нарушне заховати і на то обое згодне позволивши паметним заложили. Потом Юзеф тут стоячи облічне зезнал иж гди пан бог рачит поволати до фали (?) своей святой мене і жену мою тогди перед смертю за доброе памяти своей записую пол дому того із бѣлою избою от Фронцка дѣвце моей Ягнесцѣ і зятю моему бартошові малжонкові той дѣвки моей на часі вѣчние яко дѣдичце того дому што собѣ обѣ сторони позволівши і признавши просили аби тая их добровольная справа і зезнанне яко зписаніе з обох сторон учиненное до книг братских для вѣчное памяти вписано било што на прозьбу их принявши записать казалисмо і записано есть.

Зезнанье даровизни отца Миколая священника любельского брату своему Рожоному Іванові Петровичу поповичу Любельскому 1588, VIII, 15.

Я миколай попъ церкви любелской Стаго Спса вызнаваю тыи записо моим доброволным влаcной руки моей наиме Иванови брату моему роженому петровичу иж щом бывш даровал его ѡгородомъ который лежит зоднои стороны идзикового аздргои стороны ѡгорода маего влаcного. А иж ми самому его потреба ѡказала на постановене гумна, а на ѡсажене людей за который то ѡгород на ѡдмину далем брату своему Иванови плілн на будовле дому

то ест..... которое лежит на претивко цркви а з другой стороны ѡб межу адама бл҃ка чл҃ка мѣского той пл҃ѧ вышеменованн҃ дарую и записую ему самому вѣчными часы которой плацъ повинен будет Ивл҃ уживати продати даровати замѣняти и на вшеліакии пожиток свой ѡборочати, а іа сам жена и потомки мои вѣчне мо҃чати маемо. Скоторого пліацу повинен будет давати цн҃ш по піатнадцати грошей до цркви и робыти три дни в жниво в кождый год иные податки и повинности повинен будет чинити іако и иншые подданые церковные а при томъ были и того добре свѣдоми пан смл҃живский пан іл҃ стат вка и станислав лл҃ковий. Которую то даровизну свою д҃іа вѣной памяти ѡт мене учиненую брату моему сам свою рукою до кни҃ вѣчны҃ записалем и што ест записано [1]).

Року Божого 1600-го.

Запис учинений на дом от всего братства церковного церкви любелское Стого Спаса Пану олекшому василевичу і малжонце его Татьяне року Божого 1600-го. Октября 25-го дня.

Становши очевисто до кніг войтовских права церковного пред лавицею присяглою особ Сидора Каленіковича Януша вацовича дмитра Статівочича славних братій церкви будучоє любелских на тот рок шафарми церковними обраних леонтія афанасовича андрей лукьянович, стефан желеховскій, трохим алешкович яко дозорцове добр церковних доброволне визнали тими слови іжесмо продали пляц із огородом старий которий..... дом демяновскій на пожиток шпиталеві которий ся обваліл і обернулся у порох пану олекшому васіліевичу на тот час будучому войтові подданих церковних і малжонце его татяне то ест за суму істотну золотих осмдесят польских которие то виш реченные гроши все сполна отдани нам суть зараз. На котором то ґрунте волно будет пану олекшому будоватся фундовати і ку его найлепшему пожитку оборочати ему самому і малжонце его татяне продати, дароваті, заменяті. Толко мо (?) то собе зобополне варовали аби то било без шкоди церкви бжй і скарбу братского першая аби гора била обварована церковная аби без шкоди била другая аби тая повинность на каждий рок шла, то ест чинш о светом Михайле свята римского по золотому одному до церкви давать третяя аби жодному шляхтічові а ні жидові кожди мешкаючи в том дому продавати і заставляті не важился, бо би то било з шкодою церкви Бжой і скарбу братского которий то пляц лежит под горою церковною небожчика бали (?) в котором брат священника нашего отца Сави живет іменем Іван Петрович живет, а з другой сторони дороги которая ідет на гору до церкви якож тогож часу інтромисую прумоцію за прозьбою его през нас Уряду особ вишречених пану олекшому і жене его тетяні яко опекунові і подавці грунтов церкви нашой любелской подалі. А если би хто хотел предреченому олекшому і жене его татьяні якую трудность і прешкоду оному дому чинілі то есть позиваті ілі якую трудность задавал, тогди вишеменованые особи леонтій афанасович андрей Лукьянович, стефан

[1]) Правопис оригіналу.

Желяховскій, трохим Олешкович маемо іх заступоваті бороніті на вшеляком месцу і у каждого права. Где тут стоячи Олекшій Васильович із женою своею татяною оного дознаня прислуховшися, так теди памятним ствердивши аби то до книг вечистих церковних било записано што ест записано і в кніги вечистие уведено.

Запис учиненний от Андрея Лукьяновича на добрах своіх пологиі дочце своей року 1602, VII, 27.

Становивши перед урядом церковним братским церкви Ста Спаса пан Андрей Лукьянович . . . . . просил предречоній А. Л. аби било до кніг войтовских записано,

Запис вечистий от Андрея Чапліча і брата его Яна і сестер іх Еви і анни Господіну отцу Саві учинени року 1602, V, 2.

Перед мною олекшим войтом грунтов церковних і при нем будучим . . . . . станувши очевисто . . . . . што ест за прозьбою обох оних вишреченних сторон принято і до кніг вечистих записано.

Запис вечистий учиненый на домъ от олекшого васильевича Янушови Красницкому 1609, VI, 15.

Предо мною олекшимъ з уряду братского церкви любельское пр. гдня высажонымъ и при нѣм будучих братий трохима Олекшевича, Яроша васильевича яко подавцовъ и опекуновъ тое церкви братское станувши очевисто до книг ку записови и визнаню олекший васильевич из женою своею татьяною зознал продал дом свой власной никому ни в чем незаведеный стоячий на кгрунте церковномъ подъ горою з одное стороны шпиталя русского, а з другое стороны дороги которая идет на гору до церкви Янушови красницкому и жене его Анне за сумму певную золотих сто и сем десят шесть монетъ польских ему самому и жене его і потомком его на вечные часы которые гроши сто семьдесятъ и шесть золотыхъ зуполна сут до рук пречоного олекшого и малжонки его отдано. С которых тут же перед урядом братским олекший януша зараз квитовал. И тую продажу свою змоцняеть и сам ся з нее вырекаеть часы вѣчными и право свое все того дому на пречоного Януша вливает так же и на малжонку его и потомки его не оставуючи собѣ жодного права а ни дедицтва в той предажи его, отдаляючи от себе всих своих кревныхъ такъ близкихъ яко и далних вечными часы. И еслибы хто хотѣл у том дому и малжонце его якую колвекъ трудность задавати або позивати до якого колвекъ права тогды пречоный Олекший повинен будет его боронити и заступати который то вышреченный дом волно будет Янушови и малжонце его продати даровати заменяти и ку найлѣпшему пожиткови своему обернути, толко абы кром шкоди церковное и скарбу братского тое теж собѣ варовали з обудву сторон иж того дому ани пляцу неволно будет продати а ни заменяти ани арендовати жодному шляхтичові а ни жидови бо быто было ку шкоде церковной и скарбови братскому с которого дому чинш роковый идет на церковь по золотому одному полскому

той который в нем мешкати будеть повинен давати А еслибы схотел пречоний Янушъ той свой дом кому ж колвек з тых менованых то есть жидові невѣрному або учтивому шляхтичови продати тогды толко будованние маеть продати а пляц ниц. Кгды ж право братское не позволяет того абы на церковных кгрунтах жидове и их млсть панове шляхта мала мешкати которые бы ся из юриздыцые братской мѣли виламовати. Што все пречоний Олекший згодив собѣ варовавши з обудвох сторон тое постановленне приняли и просили нас уряду братского абы тое зезнанне до книгъ братскихъ вѣчных было записано. Што за прозьбою их есть записано и паметным ствержоно.

Запис учинены межи их млсть паны братями уписными церкви любельское преображения Гдніа іакъ Стану шляхецького и обывателей любелских а паномъ олекшим васильевичемъ и малжонкою его татіаною На дом мурованый стоячий на кгрунте церковномъ в року 1624 мца маія 6 дніа.

Пришедши пред насъ братю братства церковного в то(м) року старшими и дозорцами церкви стой преображеніа Гдніа от их милости панов шліахты релѣгіи грецеской обраными меновите перфириіа григоріевича и иоанна андрушковича и демьяна моневича Славетний пан Олекши василевич сполечне из малжонкою своею просили нас абысь мы тое постановеніа лист ствержоный который сіа межы им самым и малжонкою его татіаною а паны братями уписными іакъ их милость паны шліхтою и мѣского стану всправе нижей описаной абысмы его то ест лист от всего братства ему даный до книг вѣчных церковных приняли и записати дали, которого мы приніавшы до книг дліа вѣчной паміати казали вписати который то такъ сіа в собѣ мает. Мы братство шліахта и обыватели воеводства киевъского волынского и брацлавского, так теж и мы обыватели мѣста любельского его кор. милости парафиіане церкви преображенніа Гдніа зезнаваемо симъ писаннѣмъ нашим кому то вѣдати належит нинейшимъ и на потом будучи(м) иж славетный пан олекшый василиович сполечне из малжонкою своею татіаною Θедоровною из доброго умыслу своего будучи добре здоровые на тѣле и умысле своемъ единомыслне и единымъ серцемъ дали даровали на церковъ вышереченую преображениіа Гдніа певную суму пенязей то ест золотых по піатсотъ ку вѣчной паміати своей и кухвале божой на отпущене греховъ своих где мы всѣ сполечьне и единомыслне дознавшы таковой любви и милости братской іакъ то пану олекшому самому и малжонце его татіане, намовывшисіа згодне и единомыслне взаемънымъ способом. А взгліадом его любви на церковъ святую и малжонки его даровизни, позволіаем обычаем даровизни мешканне мѣти на кгрунте тоиже церкви святои преображениіа Гдніа в каменицы тоест изба одна болшая из краю кгрунту церковного пустого а другая подле ней меншая до того шклепъ под тою избою болшою из усѣмъ іако сіа в собѣ из будынком своим мает — пану олекшому василевичу и малжонце его татяне Θедоровне до живота их обоега то теж межы собою варуемо зобополне. То теж межы собою варуемо зобополне иж штобы до того мешканіа

мурованого вышереченого олекшый самъ або малжонка его прибудовали для пожитку своего будь муром або деревом тогды то все по смерти мает при той светое церкви п. г. вѣчными часы остати а уховай пане боже огня пред который бы шкода тому будованю стала, тогды пан олекшый повинен будеть своим коштом тую шкоду огнем спаленую направити яко то для пожитку своего а стороны податковъ вшеляких жолнерских пан олекшый сам повиненъ будет отбивати и заступовати што собѣ обѣдвѣ стороны згодне и принявши и позволивъшы тым писаннемъ ствердили; ежелибы которая сторона сторонѣ нынѣ або на потомъ того постановленя стрымати издержати якими кольвек способы несхотѣла, тогды пану олекшому або малжонце его татяне без вшеляких трудностей не правных тоя сума вишменованая пятсот золотых полских вернона от панов брати вышреченой яко стану шляхетского обывателовъ воеводствъ киевъского волынского и брацлавского тутейшых обывателей любелских в том святом братстве преображенія гдня списаных. А пан олекшый мает выступити из малжонкою своею от того будованя вышречаного из всѣмъ добром рухомым с которымъ ся едно внесет в тое мешкане на кгрунт той святой церкви п. г. не вимовляючися жадными околичностями своими Под виною на каждую сторону преступную золотых сто полских, а на замок любельский другую сто золотых полских, его мсти пану старостѣ любельскому, а третью золотых сто на церковь любельскую преобр. госп. А то мает быть неотпустне без вшеляких диляций. На што для лѣпъшой вѣры и вѣчной певности даемо тот нашъ лист пану олекшому василевичу и малжонце его татяне ѳедоровне из притисненнемъ печати нашой братской пр. гдня любелской и из подписом рукъ нас брати вписной в року от их мсть пановъ шляхти воеводств к. в. и бр. релѣи греческой православия святой восточной церкви обраной. Писан в дому братском при церкви любелской п. г. року божего 1624 мца мая 24 у которого по листу ест печать притисненная братская братства преображенскаго господня и подпис руки его мсти пана лаврентия дверинского чашника волынского тими слови Лаврентій деревинскій ч. в. при нем порфирій григоревич. Іан Андрушкович Корнилій Порфирович, Степан Жашкевич.

Тестамент Яна андрушковича року 1626, I, II.

Пришедши перед нас браттю церковную уцтивая Анна жабировна жона небожчика Яна Андрушковича жадаючи абисьмо тестамент мужа ей призналі і до книг наших вписати казали который так ся в собе мает: во імя отца і сина і духа святого амынь. Я Ян Андрушкович будучи знятий хоробою от Господа Бога навижоний повѣтряною і будучи права блізко оного вѣку а хотечи абим розряділ халупку мою і убозство жону і дѣти моі. Теди поліцаючи на пред Господу богу душу мою. А потом зоставуючи жону і дѣтки моі в опеку тому господу. Которого убозьства мого такій порядок. На перед дом на грунтѣ церковном крамничку на кгрунтѣ подзамецкомъ товар который зостаетъ то естъ шроцув (шорцув?) лентвалових три, кгермакув два единъ недоробленый, двѣ жупици черкаски фарбованые, а третяя закрояная, футро заячее бѣлое едно, лентва-

ловъ чорных осемнацать старых скур шестъ, другие фанты зо старого чота (?) зеленого жупан блакитный мухаѣровый, цины штук девять пановок три една добрая, куѳликов два мальованых шкляных, мази бочка. На том я винен и с тых добръ моих яко и с товару долг неплаченый быти мают. Напрод церкви божой злотих двадцать и чотыри без десяти грошей тые золотых чотыри взялем у ожкги (?) збожем на чинш церковный, зосбона пану олекшому таци золотыхъ двадцать, до цеху золотыхъ шеснадцать, дѣвци що в мене служила настци золотыхъ осмъ, священникови отцю Петрови золотыхъ чотыри, пану Иванови захарковичови золотых пять, за желѣза золотых осмъ и гроши петнадцать, за шклянки золотыхъ два, зятеви васкови золотых петнадцать, що прошу абы панове опекунове з прозьбою моею которые тые суть панъ стефан дашковичъ пан иван Захарковичъ пан Петр Жабировичъ того доглянули и тое поплатыли посполу с панами братствомъ нашимъ церковнымъ. А напродъ абы мою жону вторую Анъну Жабировну отправили то есть абы отдали золотых семдесять которые до мене внесла и на тую крамничку абы тое (?)юй право выправили в замку а остаток диткам моим если будут живи, а если бы воля божая наступила жебѣ и тые дѣтки мои померли и жона теды спродавши всѣ добра ти мои лежачии и рухомыи долги поплативши, а остаток що ся заостанет на церков божую отдати абы за душу мою господа бога уставичне прошано кгды ж зятя моего васка и жону его а дочку мою жем зо всѣмъ отправил и не мають мети ничого до тых добр моих толко долги поплативши на церков и шпитал отдати. До которое таковое воли моее и того остатного тестаменту моего ужилем люди добрыхъ вѣры годных кгды вряду на тот час не было пана семена демьяновича кушънѣра и пана ивана поповича старого которые на тот час были и з мною на цвинтарѣ при церкве мешкали абым о том вѣдали якож панъ семенъ и увес тестамент мой рукою своею писал бо м я юже сам не мог за прозьбою моею которого и руку свою подписал Семион Деміинович. Писан у Люблини на цвинтарѣ церковном року тисяча шессотъ двадцать пятого мѣсяца Августа пятаго дня. Мы теды прозьбѣ сей досить чинечи и видѣчи рѣч потребную прочитати казалисмо передъ собою и до книг наших вписати казалисмо.

Декрет паней олекшиной с паном Василіемъ Глусковичем Кушнѣремъ 1634. VI. 19.

Перед судом нашим братским енеральным ставши очевисто пани татьяна олекшиная с паном Стефаном Дашковичом яко опекуном своим поводове и пан Василій Глушкович Кушнѣръ з кгрунту нашого позваний на термѣнь нынѣшній з апелляции..... (не відч.) приточила справа от вуйта з грунту нашего церковного о то иж василій долгъ небожчикові пану олекшему васильовичови винен на рекокгнацию от небожчика Яна Андрушковича на зол. 20 неплатил о который то долгъ былъ позванъ василий перед уряд наш войтовскій яко посесор добръ тестя его, выслухавши мы достаточне сторон обыдвох и увес процес у войта нашего точачійся перед собою казавши читати оного зрозумѣвши иж наказано было присягнути василіеві самому яко он не вѣдалъ о той рекоініции до того

часу и долгу остаток небожчик Олекши отпустилъ ему от которого декрету сторона поводовая апеловала до нас а поневаж жодного свѣдоцтва на то не показал ежели ему отпустил гдыж сторона поводовая так тым цѣрографом яко и тестаментом небожчика Олекшого доводне показовало иж платити почал и дал было зол. 5 и фасты (?) от небожчика олекшого побрал яко шире в процессѣ войтовскомъ описано претож декретъ войтовский касуемо а наказуемо декретом нашим абы василій глучкович тую золотѣх 15 заплатил до недел двох отдати дзисейшей и таковый наш декрет от сторон ободвах естъ принятый и до книг вписаный.

Року 1634 Мца іюня 8 дня.

За прозбою пана Романа Грушовича войта грунту нашего церковного гды мы пришли до него в дом и видячи хоробою от бога навежаного еднак же в своей силе и моци при нас сидячого при добром розумѣ и умѣние его видячи, который з доброе воли своей нас зазвал хотячи роспорядити маетности свою жону и дѣти свои абы на потом ведлуг воли тестаменту его так ся справовали як нижеся менует тыми словы:

Во имя отца и сына и святого духа аминь.

Я роман Грушевич Дулеба вуйт грунту церковного чуючися быти от бога хоробою на тѣлѣ навежоный леч будучи за ласкою Божею на розумѣ и умыслѣ здоровым в котором близшим собе чуючи смертельным быти а нижли живота дочасного певным пре то тым тестаментом моим волю мою обвещаю до которого зажилем за прозбою моею для досконалшой вѣры и певнѣйшого свѣдоцтва панов братиев братства церковного в том року ставших дозорцов будучих, меновате пана порфирія григоревича, пана юрию сергиевича, пана Ѳеодора василевича, а при них пана Ивана Захарковича пана Ивана Климентиевича пред которыми особами, впрод поручаю душу мою грѣшную гду Бгу всемогущому сотворителеви моему и прчстой его мтри и всѣм святым, а тѣло теж земли, малжонку теж мою милую Настасию второго малжонства поручаю в опеку Гду Бгу и панамъ братиям бртства церковного уписным абы они з ласк своих юй (?) были оборонцами в припадках. Так теж и маетность мою которую колвек маю роспоряжаю то ест дом на горѣ на грунте церковномъ стоячий будованый при котором и огородец, гдыж грунт не купленый але от панов братства с чиншу принятый. А на том домѣ женѣ моей Настасии отказую част третюю до живота ей а уховай боже смерти на ню то знову зятемъ моим по смерти ей належати мает, а другим части дѣтемъ моимъ в першом малженстве с першою жоною набытыи Иванови сынови и Ѳеодорѣ дочцѣ в щебрешыне мешкаючой отказую. Еднак в той третей части меную женѣ и комору подле огорода жебы ей спокойне держала й уживала по воли своюй. А що колвек маемо с тоею ж жоною моею настасиею в склепѣ братском церковном на долѣ товарцю перекупского то все женѣ моей настасии належит а не кому иншому до чого тыи дѣти мои жадной справы мѣти не мают от которого то склепу чиншу албо аренды паномъ братству за рок зол. 12 с того товарцю платити она мает и иншии повинности отправовати повинна, до того теж повинна отдати с того ж товару 35 на образы деісусу до церкви тутешней до рук братских которыи на то складу отбирают, сукнѣ мои

всѣ томуж сынови моему Иванови по смерти моюй отказую. То теж признаваю иж грошей готовых жадных не маю. Так теж и долгов а ни я никому не есть виненъ, а ни тож и мнѣ нихто не винен, яко теж был обецал и записал под час повѣтрия гды жона моя першая умерла а и сам былем в том же повѣтрии зол. 10 до церкви тутешней любелской теды их тепер сам своими руками отдаю на потребы церковныи за отпущенне грѣховъ моихъ до рук пановъ братиевъ вышей меновaныхъ. Гды мя Бгъ стого свѣта забрати рачит повини погреб сынъ мой Иовнъ сполне з жоною моею Настасиею отправити. Который то тестамент мой таковый з воли моей власной ест споряженый призацных особах и в зуполной владзы и моцы своей мает зоставати а хотячи абы жона моя Настасия и дѣти мои меновании кождый ся тѣшили тым що им зоставую и отказую, а где бы того в згоде и милости межи собою не полнили и тым ся не контентовали тогды неблагословенство бжие и мое родителское на них будет опочивати, а при том и клятва святых вселенских отцов яко на противников котрая бы сторона тому ся противила и волю мою в том нарушити мѣла. Если мы теж еще гдь богъ живота продолжыл тогды волно мнѣ тот тестамент мой знести и яко хотячи его отмѣнити, що собѣ варую и волно зоставую, который то тестамент мой таковый за просбою моею очевистою панов меновaных на то упросилем абы его до книг братских церковных приняли и вписати казали, Дому теж того если бы его мѣли продати без воли братской не мают абы жодному иновѣрному не важилися, а где бы ся того важили теды всего отпадати мают и на церковь то обернути при грунте чого панове братство постерегати мают.

Року 1634 Іюня 12 дня.

Справу про невіддання доньки після заручин церковним порядком ігумен і братство відсилають до мітрополіта Петра Могили, бо вона велика і вони її вирішити не можуть.

Декрет братский року 1636 III, 14 [1]).

При зуполной схацки братской по справах пилних в потребѣ церкви бжой и братской . . . . . иных справах потребных ку збудованню и промыслѣ (?) . . . . . порядковъ наших и охондоствѣ црковномъ и строфоваця (?) . . . . . обѣтницах и долгах ведлуг звычаю нашого . . . . . артикулов и повиностяхъ . . . . . на мѣсцю звичайном учинивши звичайную . . . . . Справа промышляевали . . . . . по отходѣ его намъ зоставши . . . . . почалися упоминати долгу . . . . . в кушнѣровъ братии нашей которого . . . . . гдѣ мѣсто отдаваясь и прозбы . . . . . и оного платити и складати . . . . . меновати пан Александеръ Стефанович торгнули на ны словы неуцтивыми и бардзо бридкими забывши боязни бжой и повинности своей в артикулах нам описаних, абы брат брата вовшелякой уцтивости мѣлъ а на барзѣ в собрании тихость скромность послушенство

[1]) Всі пропуски в цьому та инших наступних актах — частини тексту понищені трухлявістю паперу.

и прочии. Не ушановавши мѣсца святого и нас на том засѣдаючих и прав от кролев их мсти намъ наданных на которые зневаги и зелживости мѣсцу святому нам и правамъ инстигатор наш братский уцтивый пан Григорій Лучник (?) вставши з мѣсца своего жалосне и ревниве скаржилъ предъ всѣмъ собранием братским ижъ панъ Александеръ Стефановичъ замовившися (?) с паном Стефаном словы бридскими бгу и людем мерзкими рек (?) же тыи справы нашѣ в цеху пошалбѣловалъ и помахлювалъ и иныи шпетныи слова. А Стефан зараз на тых мѣст (?) вставши з мѣсца своего . . . . . .
ушановавши мѣсце и братство наше почал теж Александрови отлоговати: лжешъ скурвый сыну, щенаш (?) як пес як нецнотливий арцыпескій сынъ недокажеш того и не доведеш. Александръ повторе доведу. На що тот же пан Лучник просил абы караны был за таковее неушанованя и поступок свой ледаякий. Которым мы з избы уступити казавши сами з собою а зухвалости такой зневаги заживаючи одностайне а едномыслне любовне хотячи братию свою помирити и таковой жал и зневагу свою упоити и мѣсца святого и прав своих наказалисмо пан Александр день един в избѣ братской за дверими сѣдѣня принялъ. А то для того же ся перший слов вышереченных на п. стефана торгнул нас и мѣсце зневажил . . . . . а п. Стефан казалисмо абы два дни на самой горѣ на цркви за две . . . . . сѣдиня принялъ для того ижъ онъ не будучи терпливымъ . . . . . и сходци нашой (хот дал Александрові причину до слов) еднак не . . . . . не был так поривати на него стаковими словами . . . . . .
ним еще при сходци зуполной . . . . . а потом
абы . . . . . ободва от . . . . . .
стали пререпросили и са . . . . . прощали под . . . . .
. . . . . тимъ то ест обоя . . . . . .
стой цркви нанепод . . . . . наших.
Описанных, а пред священника . . . . . шенны . . . . . .
П. Стефан апелевати . . . . . хотѣл . . . . . мо
спитали до кого . . . . . апеляции не допустили але . . . .
. . . . . карает принял под таковым . . . . . .
Поки досыт наказаню не учинят . . . . . и послушенства чинити не позволилъ. От которой мы сходки нашей з жалем справ не скончивши и порядков для нас написанных и братии нашей на жадне их не читавши освѣдчившися Бгомъ святымъ и духовными розыйти мусилисмося заховуючи еднак собѣ на потом з ними о том волное чинение в братстве.

Року 1635
Рекогниция от Константого

Перед нами братиями братства церковного старшими и книгами нашими ставши очевисто панъ Иван Захарковичъ просил абы таковое писание або рекокгниция данная от Константого Кузмича сына малжонки своей на золотых сто было от нас позволено и принято до книг наших мѣстскихъ . . . . . .

Промежи паном инстигатором братским и паном Александром Стефановичем. Року 1636. III, 25.

При зуполной сходцѣ нашой братской . . . . . Гдна . . . . . торского заставленого з ласки Его Мсти Отца (?) . . . . . трополита Киевского и Галицкого православного . . . . . до церкви нашей любельской и при Гдну отцу . . . . . уцтивый п. Григорій Лучник инстыгатор наш . . . . . уписный забыв . . . . . и обѣтници . . . . . кого в року 1636 . . . . . ходячий при братствѣ . . . . . орого . . . . . не при . . . . . в собѣ о . . . . . овля . . . . . бытности их мстей . . . . . левского и отца Θеофила . . . . . вышменованого иж досыть . . . . . любелским не ставился . . . . . пред их . . . . . мстей менованное то ест сѣдѣне на вежи звоници совитое. А иж тепер очевисто ставши сам особою своею П. Александер на таковую скаргу инстыгатора братского отповѣдалъ и певныи причины давал для чого повинности послушенства не чинили карання в братстве наказаного не принял. Которыи мы уважаючи з Гднами при нас будучими иж неслушнии обороны и причины найдовалъ (?) Приказуемо конечне если . . . чет зоставати при братствѣ и при повинности своей в присязѣ выконаной так теж при любви звычайной братской за таковое непослушенство и нечиненне досыт дня 5 том (?) про . . . . . имъ и упорност его сѣдѣнем чотыри дни зараз в склепѣ долномъ церковном до того воску камѣн и перепрошенія всего братства зараз и жа . . . . . ваест и за . . ва певныи. П. Александер видячи реч слушную . . . . . збавечную приш . . . . . тво . . . . . бовне принял и отправити тое все зезволилъ що и учини . . . . . .

Записи за 1636 рік дуже пошкоджені: зотліли аркуші, яких вздовж на $^3/_4$ від низу і $^3/_4$ від краю зовсім нема, частина-ж, що збереглася, з дірами.

Подав проф. П. Клименко.

Вірші Н. Поплонського р. 1691.

12 травня року 1691 гетьман Мазепа у листі до царів писав таке: „такожде і вирши на писмѣ, что в Перекопи Смоленской шляхтичь Микѳоръ Поплонскій написалъ, которые віршовые писма з Бусурманской земли присланы на Запороже, а запорожцы прислали ко мнѣ, посылаю я в подлинное донесение вамъ, великимъ г҃дрем, в Приказ Малыя Росіи“ [1].

[1]) Древлехранилище РСФРР, Архів Міністерства Юстиції, „Дѣла Малороссійскаго Приказа“, стовпець 6020/209, арк. 131—132. — При цій нагоді складаємо щиру подяку акад. А. Е. Кримському, що ласкаво подав деякі поясніння.

А в січні (20 числа) наступного року в Москві „явился в Приказе Малыя Росіи... Смоленской шляхтичь Микиѳор Поплонской“, що подав чолобитню, де прохав його „раны осмотрить и полонное терпение и выход записать“ [1]). До того додав він „в допросе“ дуже цікаве оповідання про своє невільне перебування у Криму [2]).

Поплонський брав участь („по... указу и по наряду“) у Кримському поході р. 1689 „в Болшомъ полку, у генерала маеора у Володимера Швайковского“ (з Смоленської шляхти) і був „изранен тяжелыми раны“. Повертаючи з-під Перекопу, близько Каланчаку трапилася йому неприємна пригода. „Он де Никиѳоръ ѣздил із Болшаго полку в полкъ боярина і воеводы... Шеина к знакомцом къ Якову да к Лукѣ Челищевымъ, и какъ де онъ ис того полку попрежнему поѣхал в Болшой полкъ, і напали на него и на товарыщевъ ево... татары и ево Микиѳора і товарыщей ево взялі і отвели к Бѣю Перекопскому к Шанъ-Гирѣю салтану“. Дальша одиссея Поплонського, що був у полоні два роки й сім місяців, була досить сумна. Його віддано було „Кинбурумского аги сыну Мустаѳѣ с товарыщи“. Там перебув він лиш півтора тижні, бо Мустафа продав його „в Крымъ, в улусъ Мангет, в село Токшанкъ татарину Абулату“. Ринкова оцінка Поплонського на той час була дуже не висока — десять левків, — бо він „весь былъ ізраненъ“. Новий господар продав його — вже за 15 левків — одній татарці. Там Поплонський жив один рік. Якийсь Кантемір-Мурза мучив його кілька днів, „чтоб онъ далъ за себя окупъ болшой“; але даремно. Та й нова його господиня „держала ево у себя девятъ мцовъ оковавъ въ яме“, вимагаючи, щоб той відкупився. Нарешті взяв його в тої татарки бей Перекопський Шангирей-Салтан, що віддав його „Ібраиму — Агѣ Перекопскому для розмѣны брата ево Ібраимова Абдѣя“. Та в Перекопі трапилося йому чимало пригод. Одного разу сповістив він — „краткими словами латинскимъ писмомъ“ — гетьмана Мазепу про намір татарський іти походом на Україну. Про це згодом довідався „невѣдомо от ково“ Газікерманський писар Шабан, що й подав про це бею Перекопському. Поплонського „взяли... из Большаго городка в Малой городокъ и держали ево в том городкѣ в великом тесненіи и хотѣли за то розстрелять“. Разом з тим Шабан од одного смоленського шляхтича, що був у полоні в Газікермані, довідався про те, що Поплонський „человѣкъ розумной и писанию іскусной и ученой, і к слагательству книг і всякихъ писемъ імѣетъ искусство“. За якусь провину бей Перекопський „на него Никифора осердился и тотчасъ велѣл ево связавъ бить і мучить; а бивъ, на ночь сковавъ троими желѣзы, велѣлъ бросать в яму, которого было мученія двѣ недели“. Так чи инакше, бей „принуждал ево, чтоб онъ сложилъ пѣснь ему бѣю на похвалу, а ихъ великихъ государей ратным людем, которые приходили под Перекоп, с посмѣяніем, что они ничего не учинили, і что он походом своим велико-

[1]) Ibid., стовпець 6026/215, арк. 359—360.

[2]) Ibid., арк. 360—371. Унизу по аркушах підпис (чи не автограф) Н. Поплонського.

російские городы разорилъ і людей побралъ". Отож бідолашний поет, „не истерпя того себѣ мученія", склав „пѣснь посмѣятельную".

У Москві Поплонському треба було себе вигородити. „И тое сложеную пѣснь — виказував він у Москві — взял онъ у бѣя чрез талмача и отослалъ к запорожцамъ для того, что писано в ней о пер(еменѣ) старого хана, и что будетъ меж татары смятение во время того перемѣства, и чтоб они запор(ожцы), увѣдомясь о том, имѣли над ними воинской поискъ и промыслъ; также и о укрѣпленіи вновь Перекопи вѣдали. А каково укрѣпление около Перекопи учинено, и то-де писано в той же пѣсни". „А иной накакой такой же пѣсни — запевняв Поплонський—в Крыму не осталось" [1]).

Перебуваючи у Перекопі, Поплонський „многожды" писав до гетьмана Мазепи з проханням, щоб його було визволено з полону [2]). У тій-же справі гетьмана „такъ покревніе, яко ихъ шляхта смоленска молестуютъ и частокротъ турбуютъ". Справу тую доручено було П. Радичеві, українському посланцеві до Криму р. 1691. Але Радичеві не пощастило визволити Поплонського. Гетьман пише до Запоріжжя, щоб Поплонський, за допомогою Січи, „з кайдановъ поганскихъ былъ висвобожденній". 5 липня року 1691 кошовий отаман Іван Гусак відповів гетьманові, що запорозці „готови на расказанье и на указъ... панскій... приложити стараня". Тільки-ж зазначав він, що „не тайно, але и добре свѣдомо велможности вашей (= гетьманові)... же наша запорозка скарбница барзо на мѣшокъ хоруе"; отож прохав кошовий, щоб гетьман взяв на себе всі витрати, а так само негайно вислав-би до Січи „того Абдѣя", що його мали заміняти на Поплонського [3]). Врешті, „по многому слезному прошенію", гетьман „того татарина Абдѣя прислал в Сѣчю, а из Сѣчи кошевой атаманъ прислал ево в Казыкермень з запорожцы, і в Казыкермени де, приняв того татарина, ево Никиѳора отпустили с тѣми жь запорожцы". Поплонський приїхав до гетьмана, який „отпустилъ ево із Батурина в Смоленескъ" [4]). Очевидячки, Поплонському не випадало одразу до Москви їхати. Це він зробив пізніш. Пояснінія Поплонського очевидячки ліквідували прикру й небезпечну справу з отими віршами [5]). 28/I р. 1692 „великие г҃дри... указали ево Микиѳора із Приказу Малыя Росіи отослать в Розрядъ і за раны і за полонное терпение о даче своего великихъ г҃дрей жалованья свой великих г҃дрей указъ учинить в Розряде" [6]). Дальша доля Поплонського, так само як і його минувшина, нам невідома.

---

[1]) Ibid., арк. 361—371. Розбивка скрізь наша. [2]) Ibid, 360.

[3]) Д. И. Эварницкій, Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ. Томъ I (Владиміръ, 1903), ст. 318—319.

[4]) Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малоросс. Приказа", стовпець № 6026/215, арк. 360.

[5]) „А писал-де онъ тое посмѣятельную пѣснь не для своей корысти и не для какой чести, но не истерпя муки и хотя тѣм освободитца от мученія. И в той де ево винѣ вольны они великие государи" (ibid., арк. 362).

[6]) Ibid., арк. 359—360.

Вірші Поплонського разом із листуванням що-до нього знайшли ми в стовпцях „Малороссійскаго Приказа“ підчас нашої праці над матеріялами до історії повстання Петра Іваненка (Петрика), що переховуються у „Древлехранилище“ РСФРР (Москва). Збереглися вірші у тогочаснім перекладі (писано їх було мовою польською), що його зроблено було мабуть у Москві. Подаючи тут тії вірші, не робимо коментарів до тексту, хоч які вони потрібні. Але то вже мабуть справа відповідних фахівців. Друкуємо тут, зберегаючи правопис документу. Та пунктуацію (в рукопису її досить поплутано) подаємо сьогочасну. Безперечно, в рукопису є деякі помилки, описки, нерозбірливо написані слова (останні подаємо з знаком запитання). Частина рукопису має наголоси, яких не подаємо. Самий переклад в деяких місцях дуже важкий, незграбний, з силою незрозумілих слів; до того ще часто-густо не додержано відповідних вимог техніки віршування. У примітках наводимо деякі варіянти й тлумачення окремих татарських слів, що їх зазначено в рукопису (на маргінесах).

Переводъ полского языка с пѣсни о Перекопѣ, какову счинилъ шляхтичь Смоленской Никифоръ Поплонскій, будучи в Перекопѣ, в полону у Дыджаръ Аги.

Θерарь — Кермане, крайній ісаръ,
Всѣх мѣстъ татарских славный г̑дрь,
Крымские врата, Перекопе давный,
Вездѣ по странам чѣмъ еси ты славный.
Велика твоя слава повсюду есть н̑нѣ,
Ляхом, Москвѣ и Руси і всей Украинѣ,
Ты всѣмъ сосѣдом страшна себѣ ставил,
Паче прежде тя бывших хто тя в том наставіл.
Высокими ли ты вславился стенами,
Часто ставленными ль крѣпкими башнями,
Десяти ли саженным я̑ромъ выкопаным,
Или н̑не недавно бѣемъ, тебѣ данным,
Или поверхъ рва валомъ си высоким,
Два моря совокупив по полю широким,
Или Черным тѣмъ морем, что Крым окружает,
Гнилым ли, что приступать в Крым недопущает,
Крѣпким лі межь морь мѣстом недобрѣ просторным,
Частыми башнями всюди (?) оборонным.
Крымские врата, Перекопе давный,
По всѣмъ Украинам чѣмъ еси ты славный.
Ой не суть крѣпки яры глубокие,
Ни боронятъ тя валы высокие,
Не море крѣпость, ни башни с вратамі,
Ни наряд пушечной, ні войско с стрелами, —
Войско премудрою стоит головою,
Гетман воюетъ і приводецъ к бою;
Крѣпокъ Перекопь, цѣлъ стоит Крым с ханом
Шагингирѣемъ, оръ [1]) бѣем салтаном.
Шангирѣй салтанъ в Перекопе живет,
А в поле всегда с ордою какъ шьетъ.

[1]) На маргінесах: „городок меж семи башнями“.

Крымские врата, Перекопе давный,
Симъ бѣемъ крѣпко учинился славный.
Тот велможа богатырь премудръ і удаченъ
І всѣмъ сосѣдомъ порубежнымъ страшенъ:
Не допущаетъ Руси с козаками
Горы держати уж над татарами;
Для Шангирѣева салтанова бѣйства,
На Каланчакѣ не слышать злодѣйства,
Незаганіваются уже на чючкалы,
С Сѣчи і с лугов летячи, буткалы,
Ранныхъ і битыхъ уж татаръ не водятъ,
Ни калмыки с копьи чрез Арбат пріходят; —
На Тонкихъ Водахъ череды зімуютъ,
І на Молочныхъ с стадами кочуютъ.
Шангирѣй салтан учинился паномъ,
Пріходъ отвсюду заперъ росианомъ.
Крымскіе врата, Перекопе давный,
Симъ бѣемъ крѣпко учинился славный.
Онъ тя, Перекопе, крѣпостмі оправилъ,
Врата новые твердые поставилъ,
Яру поглубилъ, в немъ каменем наслалъ,
Семъ башнъ по валу с моря в море сверсталъ,
Пушекъ, аки звѣздъ, в городках наставилъ,
В поле зарядив і вдоль понаправилъ,
А войско з денег держит в немъ готово,
Сеіменъ, янычанъ, ордъ, толко молвит слово.
Шангирѣй салтан в Перекопі жіветъ,
А в поле всегда с ордою какъ шьетъ.
Шангирѣй салтан разума остраго,
Імбраимъ агу выбралъ не глупаго;
Онъ мѣстомъ, замком і войскомъ владает,
Счастліво і разумно всегда побѣждаетъ.
Шангирѣй салтан в Перекопі жіветъ,
А в поле всегда с ордою какъ шьетъ.
Ожилъ Перекопъ для добраго пана,
Шангирѣя патышах салтана;
Калмыковъ, Руси, Черкѣс не боится,
Страшенъ всякому, от всѣх отстоится;
Отвѣдалъ табор с войскомъ несочтеннымъ
Под Перекопомъ быть не укрепленнымъ;
Но твоімъ щастьемъ, Патышахе храбрый,
Пренадежный богатыр стался быть недужнымъ (?);
Убогих татар почіня (?) их панов,
Пошли со стыдов (?) двенатцать гетмановъ;
Просилі потомъ миру со слезами,
Что раздразнилі жалѣючі сами;
А татары от Руси сущі безопасны,
Всегда с венгровъ і нѣмцовъ бралі ясыръ красный.
Шангирѣй салтан в Перекопі жівет,
А в поле с ордою всегда какъ шьетъ.
Твоим пріводомъ, Перекопскій бѣю,
Теперъ за Донцомъ, храбрый Шангирѣю,
Зміовъ, Ліманъ і Бешник, гдѣ их села былі,
Крымскіе татаровя пят тысяч пленилі;

Русь над татарамі не смѣв того мстити,
Прішли тот час к тебѣ покою проситі;
Зная храбрость велику Шангирѣй салтана,
Казаки себѣ имѣть ради тебя пана.
Шангирей салтанъ в Перекопи живетъ,
А в поле всегда с ордою какъ шьетъ.
Кой час Перекопь подан его власти,
Не видалъ ни от кого ни единъ напасти;
Чернь, животы цѣлы, і с Русью мирились;
Естли когда не в миру, то тот часъ здобылись;
Нѣ безбаши [1]) на Русь по всякой день ходят
И пребогато зѣло в Крым людей приводят,
Что уже і на ясырь купца не бывает;
Всякъ богат, кого толко лѣнь не одолѣвает.
Шангирѣй салтанъ в Перекопі живет,
А в поле всегда с ордою какъ шьетъ.
Не дай Бгъ давнѣй (?) сюды того пана,
Когда орда еже дней бывала щипана
От руских голцовъ (?). — Перекопе давный,
В нѣнешнее времена тѣм ты еси славный.
А мы Бга просим, Шангирѣе пане,
Дабы тебѣ подалъ Бгъ долго пановане:
Буди ханомъ, іли ты пота живи с нами,
Покамѣстъ твердъ Перекоп стоит межь морями.

Похвала Шангирѣю салтану, іли плачь Перекопских людей, какъ вѣсть пришла, что Садыкъ Гирѣй, новый ханъ, идет в Крымъ, а Шангирѣй салтан, Перекопской тогда бѣй, взошолъ на верхней степень.

Складывана в Перекопе полоняником у Ибраимъ Дыздаръ Аги Перекопского Никифоромъ Винбутовичемъ Паплонским; в лѣто мира 7200 в Перекопе, а в лѣто Хва тово 1691.

Яко горлица, егда друга си лишитца,
На зеленомъ никогда древѣ не садитца,
Стонет, скучит і плачет, друшки не желаетъ,
Тошнит, парки лишився, на птицъ не взирает, —
Такъ ісар Өерекъ — Керманской со всѣм вкупѣ уром
Тошнит о тебѣ, Патышах, і ходит понуромъ.
Твой отѣздъ отсель слыша, со слезамі поютъ,
Плачют что сѣдят в домѣхъ; і что в полях биют;
Печален Дыздар ага, мть твою видя,
Кромѣ улеы казною никогда не обидя,
Но всякъ акен і безбашъ ясырем дѣлился,
Хотя і дома сидѣлъ, к луку не клонился.
А нѣне какъ отѣдешь, хлѣб із рукъ выпадет,
И честь аталыцкая на иного спадетъ;
Хотя б і агою был у своего аскера, [2])
Не будет знать такова другого Шангерѣя;
Плачютъ і дзенчеръ аги самі янычаня:
Ты не далъ имъ послѣдним быть у бусурманья.

[1]) На маргінесах: „волница“. (Толкування непевне: безбаші — то начальники, вожді).
[2]) На маргінесах: „войска“.

Хоть кауга[1]) іли вина, ты мѧтив бывалъ,
На год целы улеѳы[2]) в руки ім отдавалъ;
Болши всего в гуляньи денги оні брали;
При твоей от недруга влѧти не дрожали;
Сколко прежде от полской і московской страны
Барабашъ[3]) буткалов был оръ всполошаны;
Сколь малу[4]) і чижбанских стад в руски рукі впало
І приходомъ таборов лице табор смягло;
Сколь ранных і побитых во ор провожали,
И сколкожды в крепостях і шанцах дрожали.
Какъ тя Бг̃ъ далъ счастлива сюды правителя,
И рубежей поставил хан защитителя,
Отдохнул Крымъ, в покое храбростью вславился;
Устрашив всѣ народы, ты тѣмъ прославился;
Кром того, что безбаши шлет в Русь безпрестани,
По вся дни языкъ емля і войскъ в добываньи,
Наполнил Крымъ ясырем, Стамбул языками,
Обогатил орду бѣдну с Руси добычами,
Порубежну Таврику[5]) такъ еси укрепил,
Что подшед неприятель толко ся удивил:
Видит ров вглуб выкопан і каменем выслан,
Стенами весь огражден і башнми розверстан,
Видит і исар сред пути в обороне стоящь,
Семь башен с обоих стран, с моря в море вводящь;
Видит орды готовы, в одинъ дн̃ь собраны,
С луки, с ружьемъ, с копьями, с стрелбою собраны[6]).
Ты врата, прежде утлы, сызнова обновил,
Высокою стеною желѣзом обводил,
Оградил ты пушками ни небо звездами,
Готовым з денег (?) войском і в ночь сторожами.
Твой скоръ походъ сосѣдовъ страха наполняетъ,
Буткал[7]) казакъ волница добыти желаетъ,
Не смѣетъ на Дунай злый н̃не напускати,
Стали за Коланчаком стада зимовати;
В прошлой год нейщетны пришед к нам таборы,
Принудили за ором пометати дворы;
Но твои тѣ удачи богатырскі были,
Что, ни с чем возвратясь, татар взбогатіли;
Не токмо что ясырю множество доставил,
Но и пушки многие в Перекопи оставилъ;
А потом перемирья с печалію искали,
Чтоб возвратившемуся головы не сняли.
Твоя храбрость, бодрость, щастье и разумъ то строил,
Что Крымъ, не боясь сосѣд, полон с Венгеръ водил.
Сызнова какъ удача вверхъ Донца носіла
Многихъ порубѣжныхъ мѣстъ людей в Крым своділа;

---

[1]) На маргінесах: „ссора“.
[2]) На маргінесах: „кормъ ілі жалованье“.
[3]) На маргінесах: „казакі запорожцы“.
[4]) На маргінесах: „авизов“. (По татарськи «мал» = майно).
[5]) На маргінесах: „Перекоп“.
[6]) На маргінесах: „вибраны“ (?) Неясно, бо частина зотліла.
[7]) На маргінесах: „запорожцы“ (напівзотліло).

Змеев, Харков і Лиманъ і волость Бешкинска
Шангирѣевы помнить будутъ богатырства.
І тотчас пришли послы розмѣны просіті,
Чтоб при ней і о миру могли говорити.
Какъ щаслива не желѣть ору властеліна,
Не будетъ бо подобна ему господина;
Счасліво зѣло мѣсто брата покойного,
Улуча удачлива себѣ началного;
А и҃шъ оръ тѣмъ несчаслив (должен) о нем рыдать,
Что немочьно подобна бѣя ему дождать;
Кромѣ что мл҃тиво жаловал старшину,
З гяуровъ, турков малу он бирал пошлину.
Гряди, Наяснѣѣшій, с уряду н҃шего,
Мы будемъ всѣ тужіті отѣзду твоего;
Твой разумъ, мудрость, мл҃ть сотворит тя ханомъ;
Нам такова не нажить, хто ни будь (?) салтаном.

(„Древлехранилище“ РСФРР, Архів Міністерства Юстиції, „Дѣла Малороссійскаго Приказа“, стовпець № 6020/209, арк. 92—100).

Подав проф. Олександер Оглоблін.

Архів Луганського ливарного заводу (1795—1887).

Рецензія проф. О. П. Оглобліна [1]) на мої нариси „К истории возникновения г. Луганска“ [2]) зобов'язує мене виступити з докладним, оскільки дозволяють це архівні матеріяли, звідомленням про руйнацію року 1922 архіву Луганського заводу та про теперішній стан цього архіву. Коли я друкував свої похапцем писані статті (не притягаючи наукової літератури та опублікованих матеріялів), я не гадав, що на них зверне увагу наукова критика. Обізнавшися з рештками архіву Луганського заводу, я побачив, що вони аж геть-то не втратили своєї наукової ваги.

Окрім того дехто в Луганському схилявсь до того, щоб уважати рештки архіву за музейну цінність. „Наукове товариство для вивчення середньої течії Донця“ допоминалося, щоб по утворенні (напочатку р. 1926) в Луганському Окружної Архівної Управи, частини архіву Луганського заводу, що переховувалися з 1922 р. у Луганському музеї та в приватних осіб, було-б об'єднано в один фонд при Окрархіві. Річ у тому, що вчений археолог С. А. Локтюшов (голова Товариства), як тільки зорганізувавсь Окрархів, передав до нього (12 березня р. 1926) 53 справи з архіву Луганського заводу, що їх він уратував р. 1921. Але инакше поставивсь до цього Окружний Музей Донбасу, куди той самий Локтюшов передав більшу частину справ архіву (392 спр.), що він уратував. Музей уважав

[1]) „Записки Історично-Філологічного Відділу“ У. А. Н., кн. XV, 257—260.
[2]) „Радянська Школа“ (м. Луганське). 1926—X; 1927—II, III, VI—VII.

ці справи за музейну рідкість, мав дещо цікавіше (!) взяти під скло для масового огляду та всяко противився передачі цих справ до Окрархіву [1]).

Своїми статтями я популяризував думку (спеціяльно сповіщаючи про це й Центрархів), що рештки цінного архіву повинні бути не в „кунсткамері", а в установі спеціяльно утвореній для наукового досліду — в Окрархіві.

Ось цими словами проф. Оглоблін стверджує справедливість наших зусиль: „З публікацій авторових видко, який цінний матеріял до історії Луганського заводу — отже для історії української промисловости (зокрема казенної) та Донецького басейну — зберегли навіть рештки знаменитого архіву. Перед відповідними науковими організаціями повстає питання про охорону, систематизацію й вивчення старих фабрично-заводських архівів України". Ця компетентна заява безпосередньо, повторюю, зобов'язує мене оповісти „перед відповідними науковими організаціями" про те, як р. 1922 трохи не загинув один з найцінніших архівних фондів і в якому стані перебуває він тепер.

До року 1921 архів Луганського ливарного заводу переховувано в його старому спеціяльно прилаштованому одноповерховому кам'яному приміщенні при конторі начальника Луганської Гірської Округи. Архів належав до фонду „Архива Горнаго Вѣдомства Луганскаго Округа".

На самім припочатку року 1921 архів Луганського ливарного заводу вкупі з иншими Луганськими архівами (Слов'яносербського земства, Скарбниці), що їх переховувано в колишній Скарбниці, перейшов до розпорядження Луганського Повітового Відділу Народньої Освіти. Сам Повітнарос містився у будинку колишньої Скарбниці, а в Конторі начальника Гірської Округи, що була проти Скарбниці, приміщено Комгосп (тепер Міськраду), що на потреби його вирішено було спорожнити й приміщення архіву Луганського заводу, перевізши його до колишньої крамниці Кушнарьова.

Під той час радянські установи Луганського повіту, через гостру недостачу паперу, стояли перед небезпекою припинити своє діловодство. Й от за ініціятивою Луганської РСІ 14 лютого року 1921 організовано „Комиссию по утилизации архивных материалов при Уисполкоме" [2]).

Комісія, очевидячки, лагодилася ґрунтовно провадити доручену їй справу. На свойому першому організаційному засіданні 14 лютого вона ухвалила: 1) „запросить Уисполком дать надлежащие директивы о по-

---

[1]) Переховуючись у Музеї в нерозібранім вигляді та без опису, стражденний архів постраждав ще більш од чиєїсь недбало киненої цигарки та від лисиці, що, шукаючи виходу з свого ув'язнення в „живім кутку", проторувала собі шлях через шафу, де переховувавсь архів. Музей передав до Окрархіву свою частину архіву Луганського заводу тільки 5 червня р. 1927.

[2]) Про все це див. „Дело Комиссии по утилизации архивных материалов при Луг. Уисполкоме". Розпочато 7 лют., закінчено 15 березня р. 1921. В реєстрі Луганського Окрархіву записано під № 1605, в архівній книзі під № 215.

рядке деятельности комиссии"; 2) „следующее заседание комиссии назначить по выяснении вопроса о порядке деятельности комиссии, а также по получении всех материалов, касающихся этой комиссии; 3) о дне следующего заседания будет об'явлено". Такий, що дхнув тяганиною, темп роботи комісії, небезпечний за гострої паперової кризи, дістав різкий протест з боку зав. оргінструкторським відділом Луганського Повітпаркому. 16 лютого він удається до Повітвиконкому з такою характерною пропозицією. Наводимо її цілком: „При Уотнаробразе имеется стальная комната, в которой находится архив, где есть до 400 пудов бумаги. Архивной Комиссией этот архив должен разбираться, но работы нет никакой и архив не будет разобран до 1925 года (!). Я внес бы предложение в экстренном порядке разобрать его, вменив в обязанность Рабкрину, Наробразу и одному (=представникові) от Исполкома из'ять хотя бы чистую бумагу. Эта бумага пойдет комнезаможам, сельсоветам, культпросветам, детским домам, школам, райпаркомам, так как нужда в ней огромна. Комната же нам необходима для склада. Прошу не откладывать решения этого вопроса. Можно использовать и субботники для этой цели. Архивная Комиссия ничего не делает и необходимо нам самим разрешить этот вопрос" [1]). Комісія призначає засідання на 25 лютого, переносить його на 28, бо призначеного до її складу представника від РСІ десь відряджено. Комісія прохає призначити иншого представника й знову переносить своє засідання на 4 березня. А зав. оргінструкторського відділу 22 лютого знову пише до Повітвиконкому (№ 5732): „В третий раз возбуждаю вопрос о взятии архивной чистой бумаги в Наробразе в стальной комнате архива, ибо бумаги нет ни в Паркоме, ни в райпаркомах и в ячейках, комнезаможах, школах и т. д.".

Повітвиконком на цьому пише резолюцію: „Созвать архивную комиссию, взять все на учет, составить акт с перечнем, какие имеются бумаги, книги и передать на разрешение в Президиум". Нарешті 4 березня відбулося засідання Комісії в складі представників од Повітвиконкому, Опродкому, РСІ та Паркому.

Представникам Паркому та Опродкому доручено встановити наявність і взяти на облік усі матеріяли при архівних „складах" (підкреслюю: „складах" а не „складі". *В. Ф.*) Повітнаросу; представникові РСІ було доручено перевести ту саму роботу в иншому архіві, що його виявлено було, коли відкривалося склад Житловідділу [2]).

Цікаво те, що ані в жадному протоколі, ані в актах одкриття та обслідування не згадується назов архівів, що їх переховувано на декількох складах.

Але негайну утилізацію архіву сталевої кімнати затримало втручання зав. Фінвідділу, який заявив, що „в стальной комнате архива УОНО находится и отчетность, заключающаяся в книгах и документах,

[1]) Справа Комісії для утилізації, арк. 5.

[2]) Там-таки, протокол № 2, аркуш 2.

использовать каковые он не может допустить на основании распоряжения Наркомфина" (аркуш 13). Ми наведемо дуже цікаву для нас відповідь на цю заяву голови архівної комісії (він-таки — заступник голови Виконкому). „Комиссией по утилизации архивных материалов установлено, что при помещении бывшего казначейства, занимаемого ныне Унаробразом, имеется архив б. казначейства, состоящий из книг и документов всего на 400 пудов бумаги. В виду того, что в указанном архиве находятся и другие (?) документы, хранящиеся десятки лет и потерявшие значение и надобность в дальнейшем их хранении (розбивка наша. *В. Ф.*), комиссия по утилизации архивных материалов при Уисполкоме, имея в виду (брак паперу. *В. Ф.*), ощущаемый в настоящее время всеми советскими учреждениями Луганского уезда, в особенности сельсоветами, которым приходится писать за неимением бумаги на коре, и изыскивая все средства к предотвращению приостановки работ совет-учреждений и полнейшего кризиса бумаги, просит у вас распоряжения о вскрытии указанного архива, ключ от коего находится при Уфинотделе, и из'ятии находящейся в нем бумаги, пригодной для письменных работ. Причем, в случае необходимости в сохранении некоторых книг и документов, надобность в коих еще не миновала, комиссия просит предписать Уфинотделу принять таковые в свое ведение, передав все остальное имущество архива, дальнейшее хранение коего не встречает необходимости, в распоряжение комиссии по утилизации архивных материалов" [1]). По цьому першим було відкрито „архив, находящийся в складе Жилотдела". В своїому акті про відкриття комісія каже тільки про те, що „при вскрытии склада оказалось малоисписанных книг 33, журналов и подшитых дел, из коих можно извлечь часть чистой бумаги для ведения переписки, — 175 штук. Остальная совершенно негодна (!) для использования, т. к. вся исписана". На цьому акті голова Виконкому написав таку резолюцію: „Все пригодные книги и бумаги передать завхозу отдела управления по акту. Всю исписанную бумагу передать Усовнархозу в отдел утилизации" [2]).

І знову, як в акті комісії, так і в резолюції голови Виконкому, ані слова про те, який архів узято на облік на складі Житловідділу.

На цьому й уривається „Дело комиссии по утилизации архивных материалов при Луганском Уисполкоме". Дальших даних про те, чим закінчилася боротьба між фінвідділом та архівною комісією за архів „сталевої" кімнати, ми в архівах не виявили. Ми нічого не знаємо й про те, як закінчила розбирати архівні матеріяли м. Луганського утилізаційна комісія, що й за якими актами віддано радустановам, і що перейшло до розпорядження Повітраднаргоспу, й як, нарешті, було ліквідовано саму архівну комісію.

Тимчасом ми можемо намалювати досить виразну картину того, як було ліквідовано архіви м. Луганського та в числі їх архів Луганського

[1]) Там-таки, аркуш 18 з 15 березня року 1921.

[2]) Там-таки, аркуш 17, № 1605.

ливарного заводу. Це ми можемо зробити не тільки на підставі зізнань ще живих свідків, але так само і на підставі вивчення діловодства різних підвідділів Луганського Повітнаросу за рік 1922.

Безперечно, по зазначеній угорі резолюції голови Повітвиконкому з 4 березня року 1921 всі архіви, в тім числі й архів Луганського лив. заводу, почали роздавати по установах, дитячих домах, то-що. Учений археолог С. А. Локтюшов, відтягнений тоді викладанням лекцій у Ростовському Університеті, де він під той час керував катедрою археології, втрутивсь у справу утилізації архівів саме коли перевозилося вже й архів Луганського заводу з постійного приміщення його до дому Кушнарьова, бо будинки колишньої Контори Начальника Гірської Округи бралося під установи Комгоспу. Локтюшов просто вдавсь до завідувача П. В. Н. О. з вимогою припинити руїнницьке та хижацьке перевезення архіву Луг. заводу, й 10 жовтня року 1921 зав. П. В. Н. О. дав Локтюшову мандат під № 7997, точну копію якого (передав нам її Локтюшов) наводимо тут: „Дан сей мандат т. Локтюшову С. А. на то, что ему поручается Уотнаробразом разобрать архив бывшего Луганского литейного завода, находившийся в распоряжении У. О. Н. О., а теперь взятый Совнархозом для утилизации. По разборке архива Локтюшову поручается забрать научный материал его (розрядка наша. *В. Ф.*) для Исторического архива Уотнаробраза".

Аж ось коли заговорили про вилучення з архіву „наукового" матеріялу! Локтюшов закінчив перевезення вже трохи потріпаного архіву Луганського заводу до дому Кушнарьова та заходивсь розбирати його за допомогою п'ятьох жінок, що їх найняв П. В. Н. О. Підчас цієї роботи Локтюшов раз-у-раз зазнавав брутальних образ з боку уповноваженого Раднаргоспу, що вважав роботу Локтюшова за шкідливу його господарчим потребам. Підо впливом атмосфери ворожої з боку одних та цілком байдужої й поблажницької з боку инших Локтюшов одважився просто-таки на сміливий учинок. Угадуючи неминучу загибель архіву, Локтюшов тайкома за допомогою педагогів Альбрехта А. С., Орлова П. П. та Стефановича Н. І. просто порозносив по квартирах усі зацілілі справи архіву за останні роки XVIII віку й такі-ж найцінніші справи перших років XIX віку, а надто справи за рік 1812, як належні рокові величезних подій. З инших років він вибирав справи, що висвітлюють питання що-до первісної людности Луганського заводу, складу робітників його, службовців, що-до продукційности його, бухгальтерські книги, зносини з Берг-Колегією, то-що. Коли-б Локтюшов не відважився на цей подвиг, увесь архів Луганського заводу неминуче був-би загинув. Лишається пошкодувати, що, ховаючи по квартирах найстаріші та найцінніші справи архіву, Локтюшов не зареєстрував усі справи, які залишив він по розбиранні в д. Кушнарьова. Ми тоді могли-б судити про колишні розміри архіву Луганського заводу, як ми тепер можемо судити про розміри архіву Гірської поліції Луганської округи, що його вилучено було з загального архіву Головної Контори Луганської Гірської округи ще на підставі пропозиції

від Гірського Департаменту з 23 серпня року 1876 під № 3002. Саме в справах архіву Луганського заводу зберігся реєстр (на 127 аркушів) на 3453 справи, розсортованих на три розряди: за першим розрядом (до постійного зберегання) було визначено 651 справу (реєстр на 21 аркуш); за 2 розрядом (до зберегання протягом 20 років) було визначено 637 справ (реєстр на 23 аркушах) та за 3 розрядом (до знищення) — 2165 справ (реєстр на 83 аркушах). Цікаво, що по-над 90 справ з архіву Гірської поліції, й до того за всіма трьома розрядами, знаходиться тепер поміж справ, що їх уратував Локтюшов. Це показує, що архів Гірської поліції й по вилученні його року 1876 зберегалося в загальнім архіві Луганського заводу. Далі, ми можемо підрахувати, що від архіву Гірської поліції зацілiло близько сорокової частини цього архіву (3453 : 90). А чи можемо ми так само обчислити й розміри всього архіву Луганського заводу до його знищення? Сам Локтюшов не встановлює ваги його, бо його цікавила инша „вага“ архіву... Але він свідчить, що: 1) в архіві в той момент, коли розбирали його в домі Кушнарьова, були справи за всі роки існування Луганського заводу від 1796 по рік 1887; 2) по розбиранні та таємному розвезенні по домах решта архіву займала приміщення рівне двом кімнатам по 5×4 арш. Важко обчислити, та й чи так воно вже потрібно, скільки важила маса архіву, що її лишив Локтюшов у домі Кушнарьова по розбиранні, і яку частину його становлять 445 справ, що їх порозвозив він по домах, не рахуючи двох десятків планів домів та садиб заводських робітників і урядовців, почавши з року 1827.

З цих уратованих справ 53 справи Локтюшов узяв до себе на квартиру. Решту 392 справи сховано на квартирі П. П. Орлова та незабаром перевезено до Музею. Що цьому Локтюшов поїхав викладати лекції на своїй катедрі археології при Ростовському Університеті. Й коли він у середині року 1922 повернув додому до Луганського, то від архіву, якого лишив він у д. Кушнарьова, нічого не лишилося. Архів розтягнено, куди трапилося...

Довідавшися, що силу справ продано на базар, Локтюшов у супроводі міліціонера кинувсь розшукувати та відбирати шматки архіву по крамницях. Наслідки були жалюгідні... Разом з тим до Локтюшова та до Музею дехто з культурного люду приносив частини того-таки архіву. Так ось, один з робітників Луганських дитячих домів, Гончаров В. М., нині секретар археологічної секції Наукового Товариства при Донецькому ІНО, не раз приносив до Локтюшова шматки від архіву Луганського заводу, що їх присилав з ордерами й без ордерів до його дітдому на розпал та різні потреби відділ постачання П. В. Н. О. Але не тільки шматки архіву, иноді у вигляді фунтиків з базару, поверталося від громадян м. Луганського. Так один, що побажав лишитися невідомим, громадянин приніс до Музею й здав Стефановичеві в трохи зіпсованому вигляді (без 6—7 аркушів, обірваних спереду та ззаду) найбільшу в теперішнім архіві Луганського заводу (816 аркушів) та надзвичайно важливу справу „о Полоцкомъ памятникѣ въ память сраженій съ Наполеономъ въ 1812 году“, розпочату року 1844 та скінчену року 1851.

Так зберегалося частини архіву по різних місцях до моменту організації в Луганському Окружної Архівної Управи. Скоро її відкрито, Локтюшов 12 березня року 1926 передав за реєстром 53 справи з архіву Луганського заводу, які зберегав у себе. Музей зробив те саме тільки 5 червня року 1927.

Тепер звернімося до архівів тих радянських установ, що щоб урятувати їхнє діловодство, понищено різні архіви м. Луганського й серед їх архів старого Луганського заводу, що лежить в основі історії найбільшого міста на Донеччині. В нас немає часу обслідувати архіви сільрад, культосвіт та комнезамів Луганської округи.

Та на наші потреби цілком досить було вивчити діловодство різних підвідділів Луганського П. В. Н. О. за рік 1922.

Почнімо огляд з „Дела № 5 за 1922 год по снабжению Уотнаробраза деньгами, топливом и всем необходимым“ [1]). Тут є чотири ордери на відпущення архівного паперу для загальної канцелярії: №№ 138/Д, 196/Д, 246/Д та 4655, всі за липень року 1922, кожен ордер на 5 хунтів архівного паперу. Я вже зазначав, що видавали архівний папір і без ордерів, просто на особисте прохання. І тут-таки, деякі вимоги справи № 5 написано на частинах „Вѣдомостей Славяносербской земской управы о выдачѣ жалованья учителямъ“ та на „Дѣлахъ канцеляріи инспектора народныхъ училищъ Славяносербскаго земства“ з початку XX віку [2]). Але особливо багато вимог у справі № 5 написано на клаптях (in octavo) бухгальтерських звідомлень з архіву Луганського заводу за роки 1842 та 1854 [3]). На звороті одного з них (з 27. III) зазначено: „Заплачено за 1 экз. сочиненія Комба, пріобрѣтеннаго для библіотеки Луганскаго завода“; і далі на тій самій вимозі: „...отправленные въ Луг. заводъ на 1842 годъ... 1254 руб. 36¼ коп.“.

„Дела № 9 А и Б за 1922 год с мандатами и требованиями“ [4]) теж мають у собі силу уривків із справ Луганського заводу за роки 1852, 1853 та інші. Так посвідчення № 582 (з 9Б) видрукувано на грошових рахунках між Луганським та Гороблагодатським заводами за роки 1852—53. Посвідчення №№ 624, 625 та 627 писано на частинах бухгальтерського звідомлення про набої, вилляті на Луг. заводі для Севастополя. Посвідчення № 702 написано на клапті з рахунків Головної Гірської аптеки за рік 1833. Посвідчення № 718 являє собою частину списку чужомовних книг, що їх виписувалося для бібліотеки Луг. заводу; зациліло „...Moser Repertori...“. В справі № 9А варті уваги посвідчення №№ 203 та 255, написані на уривках з реєстру різного роду заліза та криці, що прибули з Воткинського заводу, очевидячки, між роками 1844 та 1849, що видно з уривку під заявою № 258.

---

[1]) „По архивной книге за № 2442“.

[2]) Див. „Протоколы Коллегии Луганского УОНО за 1921 год“. Справа № 2.

[3]) Див. „Требования от 27, 29 марта и 15 июня 1922 года“. Справа № 5.

[4]) За архівною книгою під №№ 2446 та 2447.

Нарешті, питання про те, які саме „непотрібні“ справи Луганського заводу було використано на потреби канцелярій Луганського Повітвиконкому, цілком розвязується двома заявами з 1 березня року 1922 під №№ 718 та 769, написаними на передертому, на щастя тільки навпіл, першому аркуші „Доклада Главной Конторѣ Луганскаго завода бухгалтера Веревочкина отъ 28 августа 1841 года № 40 о долгахъ между Департаментомъ Горныхъ и Соляныхъ дѣлъ и Луганскимъ заводомъ въ двухъ расчетахъ: первой подъ литерою А съ 1812 по 1833 годъ и второй подъ лит. Б съ 1835 по 1841 годъ“.

Отже, нищилося не сами тільки другорядні документи, а й документи найважливішого звідомного характеру. Зрозуміло, ці документи загинули просто через те, що їх, по-перше, написано на чудовому білому папері, а по-друге, ці „документы, хранящиеся десятки лет, потеряли значение и надобность в дальнейшем их хранении“ [1]).

Клапоть старого синього паперу з року 1822 виявили ми тільки раз. Можна зробити висновок, що поратунок найстарішої первісної частини архіву Луганського заводу пояснюється не тільки роботою Локтюшова, але й виключним інтересом до білого паперу з архіву за другу половину XIX віку. Далі побачимо, як жахливо рідшають справи архіву в міру наближення до останніх років існування Луганського заводу.

Не будемо перелічувати сили посвідчень із справи № 9 Б, писаних на клаптиках наказів по Корпусу гірських інженірів з 1 січня р. 1847, на відомостях про відрахування лікарняних грошей з робітників Луганського заводу за березень — квітень р. 1822. Погляньмо ще в „Об'явления и договоры Луганск. Уотнаробраза за 1922 год“ [2]). Дані цієї справи, коли об'єднати їх з попередніми даними, мимоволі наштовхують на думку, що історію Луганського заводу за 40-ві, 50-ті й дальші роки XIX віку, чого доброго, доведеться вивчати з цих „Об'явлений“. Річ у тім, що договір або оголошення на вісімці не вмістити й тому тут збереглися цілі аркуші відомого вже нам бухгальтерського звідомлення за рік 1840. Ось договір № 5 написано на 137 аркуші бухг. звідомлення, де між иншим знаходимо цікаве повідомлення: „Уплочено черезъ банкировъ Штиглицъ и К-о Лейпцигскому книгопродавцу Фоссу за выписанныя отъ него въ 1845 г. для Луганскаго завода иностранныя сочиненія и журналы — 8—90 руб.“. Та сама банкирська контора пересилає якусь (обірвано) суму відрядженому до Англії на Валійські антрацитові копальні службовцеві Луг. заводу Колин... (обірвано) [3]). Тут-таки, на звороті мандату № 328 (справа № 9 А) маємо повідомлення про „прогоны чиновникамъ, сопровождавшимъ въ октябрѣ 1840 г. на Луг. заводъ иностранныхъ геологовъ Мурчисона и Вернеля“. В „Административных распоряженіях Зав.

[1]) Див. „Дело комиссии по утилизации архивных материалов при Луг. Уисполкоме“, аркуш 18 з 15 березня року 1921.

[2]) Справа № 13—14.

[3]) Там-таки, посвідчення № 314.

УОНО за 1922 годъ" (справа № 21) знаходимо телефонограму № 199, написану на цілому 133 аркуші того-таки бухгальтерського звідомлення з таким повідомленням: „Употреблено на покупку и укупорку 1-го экз. сочиненій Berghaus phisicalischer Atlas 11 Lieferung" для магнитной обсерваторіи Луганскаго завода — 1—21 р. 50 к.". Наприкінці зазначимо, що кінець „Дела № 11 смешанного характера по канцелярии Луг. УОНО за 1922 год" увесь написано на клаптиках листування Головної Контори Луг. заводу з комісіонером Заболоцьким (осінь року 1854 — саме розпал Кримської кампанії!) про як-найшвидшу приставу через підрядчика Хрипка на завод чавуну з Качалина й Дубовки „по случаю экстреннаго наряда Луганскому заводу на приготовленіе значительнаго количества снарядовъ для Севастопольскаго порта" [1]).

Всі ці подробиці ми навели лиш на те, щоб спростувати твердження, буцім на утилізацію пішов лиш ні на що не придатний „попиcаний" папір, та щоб показати, які инколи цікаві подробиці з історії Луганського заводу зберегається віднині в діловодстві Луганського П. В. Н. О.

Що-ж зацікавило від колись величезного та славнозвісного архіву Луганського заводу, мало не знищеного вже по бурхливих роках громадянської війни?

Я вже зазначив, що особливо жахливого плюндрування зазнали справи за роки 1840—80, через добрий папір їх. Так до краю знищено справи за роки 1860, 64, 66, 67, 68 та 69. Від року 1861 зацікавила 1 справа; від року 1865 — 7 справ і від років 1862—63 — уривки справ про заводську бібліотеку та „музеум". Від 1870-х років збереглося тільки 3 справи: одна р. 1874 та дві — 1875.

Останні роки існування заводу, роки 80-ті, подано тільки трьома справами, по одній справі від років 1883, 84 та 85. До цих років належить найостанніша в цілім архіві Луганського заводу, можна сказати, „ліквідаційна" справа № 8 з липня року 1883 по червень 1885 на 178 аркушів „О командированіи на Луганскій заводъ чиновника особыхъ порученій Горнаго Департамента инженера Полякова для подробнаго изслѣдованія состоянія заводского дѣла какъ въ техническомъ такъ и въ хозяйственномъ отношеніяхъ и о предоставленіи смѣтъ".

На підставі цієї трьохрічної ревізії інженіра Полякова, мабуть, і було закрито року 1887 Луганський завод, не давши йому дожити (на превелику прикрість його й тепер ще живих майстрів) 8 років до 100-річного юбілею.

Але цю важливу справу страшенно покалічено. Із 178 аркушів зацікавило тільки 43. Немає цифрових даних звідомлення, не можна за допомогою мізерних розрізнених, порізаних ножицями клаптів намалювати повну картину заводського життя, як це безперечно можна було-б зробити, коли б зацікавили всі 178 аркушів.

Можна сказати, що для історії останніх трьох десятиріччів життя Луганського заводу матеріялів у його теперішнім архіві немає.

---

[1]) Справа № 11, аркуші 334, 346, 348—358.

Не багаті й роки 1830-ті, 40-ві та 50-ті. Ці роки мають 18, 25 та 16, с.-то разом 59 справ. Але серед них знаходиться найбільша справа всього архіву — „Дѣло о Полоцкомъ памятникѣ", що її приніс до Окрмузею якийсь громадянин, що побажав лишитися невідомим. Ця справа являє собою величезний фоліянт на 816 аркушів; розпочато її в листопаді року 1844 і закінчено в липні 1851. Її трохи зіпсовано, розірвано на троє, обірвано останні та перші 6—7 аркушів; чисті місця паперу вкрито дитячими малюнками. Але взагалі вона добре збереглася й дає багатий матеріял у царині художнього лиття на Луганському заводі. Непогано репрезентовано роки 1820—122 справи.

Але немає жадної справи за рік 1822, а від років 1821 та 1826 зацілiло тільки по 1 справі. Не такі багаті перші два десятиріччя XIX віку: тут збереглося 118 справ. Від року 1812 збереглося розмірно багато — 45 справ. За рік 1818 маємо 27 справ. Немає справ за роки 1809, 10, 11, 13, 14, 16, 17 та 19.

Але особливо багаті перші 4 роки існування заводу: за роки 1796, 97, 98 та 99 збереглося, завдяки Локтюшову, 129 справ (14 + 16 + 56 + + 43 справи).

Найстарішу в архіві справу датовано 5 квітня року 1796 (на 348 аркушів): „Объ отмежеваніи къ Луганскому заводу земли отъ селъ Александровки и Вергунки". Її й за старим реєстром занумеровано № 3. Поруч з нею стоїть справа № 4 (теж за старим реєстром) з 17 квітня р. 1797 (7 аркушів) „По прошенію села Каменнаго старшинъ съ обществомъ о заплатѣ за отошедшій отъ ихъ садъ".

В найдавніших справах трапляються окремі рапорти, наряди, датовані навіть роком 1794 [1]). Багато справ із автентичним підписом першого управителя заводу Андрія Пікарона й директора Департаменту Гірських та Соляних справ Михайла Соймонова. Печатку, мабуть цінну, що була на одному з управителевих рапортів (з 28 січня р. 1798) вирізав якийсь вандал [2]).

На всіх справах XVIII в. є зверху напис архівара Тімофеєва: „По разборной архивной описи 1-го разряда ко всегдашнему храненію". Ці справи писано на синьому та білому дебелому папері з різними водяними знаками, латинськими літерами та датами року 1795 і навіть 1792.

Справи здебільша добре збереглися. Але деякі з них, колись підмочені, дуже підгнили з боків — справи за рік 1798 — №№ 65, 74, 101, 102, без № кінець р. 1799, 10. XI. 1802, 31. XII. 1802, 14. VII. 1803, з бухгальтерії заводу з р. 1796 по 1802, № 108.

А деякі справи з боків мають на собі сліди вогню: напр., справа № 96 за січень р. 1799; справи №№ 108, 111, 112 з бухгальтерії заводу; справа № 162 з 27. VI. 1812; ця справа, окрім того, зогнила знизу.

[1]) Справа № 5 за старим реєстром „Нарядъ о мастеровыхъ, находящихся въ Кременчугѣ". Див. рапорт ген. Бухгольца до князя Платона Зубова з 28 лютого року 1794.

[2]) Справа № 19 за старим реєстром з 16 вересня р. 1797 „О назначенныхъ къ отливкѣ орудіяхъ".

Наприкінці треба зазначити, які сторони в житті та діяльності Луганського заводу висвітлюють зацілілі рештки його архіву (особливо за часів Гаскойна).

На першім плані що-до числа та значіння стоять справи, які висвітлюють господарчі звязки та виробництво заводу.

Постачанню заводові металю з Гороблагодатських, Пермських заводів та численних місцевостей Росії й України присвячено 40 справ. Ці-таки справи дають багаті відомості про виробничу міць заводу, про його замовців та сферу його господарчого впливу. Що-до видобування вугілля, постачання його новим містам Чорномор'я та приватним замовцям маємо 15 справ. Завод пробуджує приватну ініціятиву краю, керує розвідками руди та вугілля в поміщицьких маєтках[1]), переводить досвіди над протоплюванням руди, протягом усього свого існування підтримує тісний звязок найбільше з Англією, виписуючи звідти вчених геологів, майстрів, книги, приладдя, посилаючи туди своїх майстрів.

Справи з бухгальтерії заводу, господарчі звідомлення (за низку років) його майстрів, комісіонерів, завідувачів різних цехів, видобування вугілля, виливання гармат, набоїв та пристави всього цього на місце призначення, просто можуть стати за матеріял до спеціяльного досліду. Чотири справи з бухгальтерії заводу з року 1796 по 1802 та в числі їх славнозвісний „Генеральный счетъ Луганскаго завода" (175 аркушів) являють собою довершений зразок подвійної італійської системи обрахункового характеру. Не дурно за цю зразкову роботу, виконану до того каліграфічно, маркшайдера Чернявського Гаскойн подав до дальшого чину. Справ з бухгальтерії та діловодства збереглося 45, с.-то 10% всього архіву.

Робітниче та селянське питання, на наш погляд, висвітлено особливо докладно, різноманітно та з безліччю характерних рис побутового характеру. Перед нами проходять заробітна плата, харч, обмундирування, житлові умови, „охорона праці", діяльність заводської лікарні та в звязку з цим рання інвалідність робітників, страшенна сила душевнохорих, недокрівних та нарешті цинга, що лютує серед робітників протягом цілого року, як покажчик недостатнього харчування. Сила-силенна втеч робітників викриває другу теж поголовну та хронічну хорість казенного підприємства. Не дурно п'ята частина справ архіву (92 справи) належить Гірській поліції й з цих 92 справ по-над 20 (с.-то більш як п'ята частина) говорять про втечі.

Але ще яскравіше масовість утеч подано в „Архивной описи дѣламъ по Горной полиціи".

Справ, що стосуються до робітників заводу, військових, інвалідних та фурлейтських команд в архіві зацілило 46. Сюди треба приєднати 20 цікавих справ про заводську лікарню та 18 справ про приписних селян. Окрім того, збереглося 29 справ з формулярними списками, призначеннями та підвищеннями урядовців, а так само й майстрів заводу.

Загальний характер постави справи на заводі, взаємини між керівним персоналом його дуже яскраво змальовується в жвавому листуванні Гас-

[1]) Справа з 20. XII. 1798 „О признакахъ угля въ имѣніи кн. Прозоровскаго".

койна з Соймоновим, Валкером, Пікароном, поміщиком Штеричем та ин. Треба завважити, що сам Гаскойн, супер-інтендант Валкер, лікар Джон Мейн, майстри Адам Сміт, Ропер, Ватсон та ин. часто пишуть англійською мовою й не завсіди в справах єсть підрядкові переклади. Особисте листування Гаскойна охоплює всього лиш 4 справи, але вони чималі: 1) з 14 лют. року 1799 — 41 аркуш; 2) з 25 травня р. 1798 — 69 аркушів; 3) з 5 лют. р. 1799 — 268 аркушів (так зване „дѣло супер-интенданта Валкера"); 4) справа № 5 з року 1797 по 1804 — 171 аркуш, під назвою „Переписка Гаскойна съ помѣщикомъ Штеричемъ". Це листування провадилося російською, англійською, німецькою та французькою мовами. Треба завважити, що в архіві збереглися матеріяли про відмежування до заводу земель селянських і поміщицьких, переповнені скаргами, довгорічною тяганиною та зразками розрахунків заводу з тими й тими за їх землі, млини, сади та приставу сіна, дрів, каміння, то-що. Таких справ в архіві 12.

Нарешті, треба відзначити численні дані (до 30 справ) про базарні ціни, авкціони, горілчані й винні відкупи, про крамниці, купців, міщан заводських, про сади, вівчарство, шовківництво, про пошту, виписування та витрату подорожніх грошей, про школу, заводську бібліотеку, заводську магнетну обсерваторію, статистичні зведення мало не з усіх цих питань, про число та склад заводської людности [1]), про померлих та новонароджених, про самогубців, потоплених, скопців, фальшивників грошей, то-що.

Хоч які розрізнені рештки архіву Луганського заводу, але він не втратив своєї наукової цінности.

В оточенні, сказати-б, наукової літератури та матеріялів з архівних фондів установ, з якими колись був звязаний Луганський завод, ці рештки можуть стати за базу поважного досліду. Добре вже те, що їх знову пощастило об'єднати в один фонд при Окружному Луганському Архіві, де їх тепер, ніби в нагороду за їхні страждання, переховується у виключній пошані — в особливій кімнаті, в засклених шафах, спакованими в шабатурках.

Рік тому, коли цей архів передавалося з Музею до Окрархіву, ми зробили перший реєстр йому. Тепер прилучено до нього 20 планів садиб та домів робітників, службовців та жителів Луганського заводу (почавши з року 1827) а так само розрізнені 35 томів наказів по Корпусу Гірських інженірів, Всезбірки законів Російської імперії та Судових статутів Олександра II, що зациліли від бібліотеки Луганського заводу. По цьому прилученні нових матеріялів зробили другий реєстр робітники самого Окрархіву. Але ми вважаємо, що коли буде поглиблено вивчення архіву, не минути нових змін у самій систематизації матеріялів та в їх номенклатурі.

Вадим Фесенко.

---

[1]) Див. справа з 9 січня року 1831 № 10, 40 аркушів, за 1 розрядом „ко всегдашнему хранению".

До історії „вільних хліборобів“ на Україні.

Інститут „вільних хліборобів“ на Україні не досліджено. Ми не маємо з цього питання жадної спеціяльної розвідки. Дослідники кріпацтва на Україні це питання обминали. Останнього часу йому присвячено невеличкого розділа у першому томі „Матеріялів до економічно-соціяльної історії України XIX століття“ проф. М. Слабченка [1]). Але автор тільки систематизував і дослідив дотепер опублікований матеріял про вільних хліборобів на Україні.

Встановити певну хронологічну дату, що з неї ми-б могли розпочати історію вільних хліборобів на Україні поки-що тяжко. Для цього потрібні спеціяльні архівні студії. Закон 1775 року 17 березня про дозвіл дідичам відпускати своїх селян на волю [2]) й указ 1801 року 12 грудня про надання відпущеним кріпакам права володіти землею [3]) фактично були початком історії вільних хліборобів у Росії. На Україні ці закони не мали реальних наслідків. Кріпацьке право в Росії в останній чверті XVIII століття мало довгу історію, воно вже старіло й тому природньо шукало, хоч обережно, нових форм експлоатації селян. На Україні-же тоді кріпацька система щойно набрала сил, відповідала господарчій кон'юнктурі. Окрім того, з міркувань політичних, після недавнього гайдамацького руху, українські дідичі боялися порушувати питання про взаємини з кріпаками.

За перший і основний закон, що вже прямо має на меті запровадити інститут вільних хліборобів, був указ 1803 року 20 лютого [4]). Дідичам дозволялося звільняти своїх кріпаків на волю, але з неодмінною умовою — наділяти їх землею, чи то через продаж її, чи на якихось инших добровільних умовах. Значить, не можна було переводити селян у вільні хлібороби без землі. Закон 1803 року багато разів переробявся — змінювався, доповнювався, проте головний його принцип — наділяти звільнених селян землею — не був порушений. 1807 року 14 грудня видано указ про обов'язкове наділення відпущених селян землею [5]). Цей закон поширювався і на губерні, де діяв Литовський Статут. За рік перед цим — 1806 року 14 грудня — дозволено на підставі закону 1803 року звільняти селян цілими селами [6]).

Проте-ж закон 1803 року українські дідичі використовували тільки, як юридичну підставу для звільнення своїх кріпаків на вигідних для себе умовах, і цілком ігнорували основну його засаду — наділення звільнених селян землею. В Таврійській губерні Феодосійського повіту граф Каховський відпустив 1807 року 328 чолов. ногайців з усім їх майном, але без землі. Викупна плата була висока — 90.000 карб. Такої суми селяни не могли одразу внести. Тому дідич погодився на 25.000 карб., що їх селяни мусіли внести зразу. Решту — 65.000 карб. — розподілено на три

---

[1]) М. Є. Слабченко, Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX, розд. XIX. [2]) І П. С. З., XX, № 14.275. [3]) І П. С. З., XXVI № 20.075.

[4]) І П. С. З., XXVII, № 20.620. [5]) І П. С. З., XXIX. № 22.714.

[6]) Современникъ 1858—9 р.

роки. Протягом цих трьох років селян звільнювано від панщини. За три роки селяни повинні були кудись переселитися. Хто-ж не встиг-би внести визначеної суми до певного строку, залишається кріпаком і втрачає завдаток [1]). Не допоміг і закон 1807 року, що за нього попереду ми згадували. Аналогічний приклад повторився 1814 року. Таврійський-же дідич Попов відпустив без землі в Феодосійськім і Євпаторійськім повітах 811 чол. (разом чоловіків і жінок 1503 душі) ногайців з викупом 150 карб. з чоловіка і 150 карб. з жінки; 50 душ звільнив без плати. Селяни мусіли переселитися на скарбові чи на свої землі, як-би такі покупили. Тоді все їх майно залишалося дідичеві. Могли селяни залишитися й на панській землі з умовою відбувати повинності, як у Криму вільні татари [2]). 1824 року Таврійський дідич Годлевський звільнив Феодосійського повіту без землі 313 чол. ногайців за 185000 карб. (по 581 карб. за душу). Виплата розстрочена була на п'ять років. Селяни мусіли переселитися на скарбові землі; згодом селяни покупили в дідича 3.000 десятин землі й переселилися [3]). Отже, як бачимо, випадки звільнення селян на Україні в першій чверті XIX століття суперечили основним вимогам закону 1803 року і, безперечно, не могли бути реальним стимулом для поширення інституту вільних хліборобів на Україні. Окрім того, ці випадки були не в типових кріпацьких губерніях України.

Сама техніка переводу селян у вільні хлібороби була складна. Писана умова дідича з селянами, попереду ніж набути законної сили, проходила декілька контрольних інстанцій — від повітової адміністрації до центральної влади. Останньою інстанцією було „высочайшее одобреніе" [4]). Переводячи селян у вільні хлібороби, мали на оці дві основні вимоги: 1) між селянами й дідичем складалася вільна угода з визначенням, з одного боку, всієї землі, що виділив дідич у користування селян і, з другого боку, точних обов'язків селян до дідича; 2) земля давалася у власність селян при звільненні, чи, як крайність, визначався термін, коли вона перейде у власність [5]). На землю складався план з підписом дідича й повітового землеміра. Щоб стати вільними хліборобами, селяни мусіли викупитися самі й купити землю за певну суму, що на ній погоджувалися з дідичем, зразу чи в розстрочку; або-ж зобов'язувалися протягом певного часу нести деякі повинності на дідича, чи платити грішми або продуктами. Земля, передана селянам, ділилася на ділянки, відповідно до кількости селян, так щоб кожен з них міг одержати певну ділянку в індивідуальну власність чи на громаду. Вільні хлібороби, як власники, мали право продавати, закладати, віддавати в спадщину свою землю, проте-ж не мали права розпорошувати її на ділянки, менші за 8 десятин. Могли так само купувати нові землі й переселятися з одної

[1]) Арх. Гос. Сов., т. III., ч. I, ст. 807—810.
[2]) Арх. Ист. Труда, кн. I, ст. 69—70.
[3]) Вешняковъ, Крестьяне-собственники, ст. 94.
[4]) Арх. Ист. Труда, кн. I, ст. 68
[5]) Чернышевскій, Полное собр. соч., т. IV, ст. 3.

губерні до иншої. Правда це робилося з відому Казенної Палати. Можна було перекладати на селян і борг, як-би він був на маєтку. Звільнювані селяни, що одержували у власність землю, повинні були вносити подушне нарівні з панськими селянами, одбувати рекрутську повинність і виконувати нарівні з иншими казенними селянами земські повинності; але їх звільнювано від обов'язку вносити до державної скарбниці оброчні гроші. Розмір податку був такий: подушне — 95 коп., за варку вина — 58 коп., земські збори — 30½ коп., громадські збори — 62 коп. [1]).

Умови, складені між дідичем і селянами, повинні були точно виконуватися. Закон, коли селянин не міг виплатити належну з нього суму, позбавляв його права бути вільним хліборобом і віддавав у салдати, а землю й сім'ю повертав дідичеві [2]). Отож дідичі цілком були забезпечені в своєчаснім і точнім одержанні суми, що за неї продано землю й викуплено селян. Окрім того, ця сума часто перевищувала звичайну продажну суму; потім инколи селяни вносили гроші зразу. Проте дідичі не цілком були завдоволені з закону 1803 року і, як ми говорили попереду, порушували його. Отож дідичі й домагалися, щоб було легалізовано відпуск селян і без землі. Після цілої низки законів, що видав російський уряд протягом першої чверти XIX століття, щоб урегулювати правила про звільнення селян у вільні хлібороби, Комітет Міністрів 1827 року порушив питання про звільнення селян і без землі. Такій постанові Комітет шукав виправдання. За головну причину малої кількости вільних хліборобів Комітет уважав те, що, попереду ніж перейти у вільні хлібороби, селяни повинні були не-тільки викупитися з родиною, а ще й покупити у власність ділянку панської землі. Дідичі-ж мусіли збувати землю. Отож Комітет і пропонував дозволити звільняти селян і без землі [3]). На Україні і це не мало широкого вжитку. Київський дідич Нечай у своїому проєкті 1832 року про поліпшення добробуту селян Київщини обминав питання про вільних хліборобів. Згадуючи про звільнення 1817 р. 25 грудня селян у Курляндії, Нечай каже, що цього закону до Київщини прикласти не можна [4]). Та й взагалі в тодішній літературі про поліпшення долі українських селян, питанню про вільних хліборобів зовсім не приділювано уваги, тимчасом як урядові постанови часто про це нагадували. Українські дідичі міцно трималися давніх традицій і неохоче сприймали урядові новини. Лівобережне панство зчинило ґвалт з приводу указу 2 липня 1803 року, що вимагав „на дѣла ищущихъ свободы отъ владѣнія помѣщиковъ десятилѣтней давности не относить“. Не бажали дідичі випускати з своїх рук ані землі, ані селян. Обрано депутацію до царя з скаргою на Сенат. Хоч на перешкоді цій депутації стояв „малороссійскій“ генерал-губернатор князь Куракін і міністр внутрішніх справ

[1]) Аpандаренко, Записки о Полтавской губерніи, ч. II, ст. 79.

[2]) Русскій Архивъ, 1869 р., ст. 1955.

[3]) Сборникъ Русскаго Историческаго Общества, 1891 р. Додаток до журналу 16/XI 1827 р.

[4]) Кіевская Старина, 1899, № 6, ст. 408.

граф Кочубей, проте лівобережні дідичі досягли свого: постанову було скасовано [1]). Шукати волі від панського володіння могли тільки нащадки колишніх виборних козаків [2]).

Всупереч проф. Слабченкові, треба сказати, що ідея запровадження вільних хліборобів не знайшла собі місця серед українських обставин. На Правобережжі до польського повстання 1831 року ми не знаємо жадного випадку, коли-б селян переводили у вільні хлібороби. Польські магнати в боротьбі з російським урядом за економічний і політичний вплив на Правобережжі намагаються тримати під своїм контролем тутешнє господарство й суспільство. Вільна-ж сільська людність і маєтки не-польських власників були за опорні пункти Росії і з господарчого і з політичного боку. Отож збільшувати ці пункти, переводячи селян у вільні хлібороби, польські дідичі не намірялися. Те-ж саме можна сказати й про Лівобережжя. Арандаренко в своїй праці „Записки о Полтавской губерніи" в сорокових роках XIX ст. знаходить у Гадяцькім повіті вільних хліборобів тільки 4 чол. і 3 жінки; в инших повітах він їх не знаходить [3]). Тут переважно дрібний землевласник — пан будував свій добробут на кріпацькій системі. Отож ми бачимо, що типові кріпацькі губерні України — правобережні й лівобережні (окрім Харківщини) до 30 років XIX століття цілком не знали інституту вільних хліборобів.

Трохи инакше було у Степовій Україні. До числа звільнених селян у Таврійській губерні, що ми подали попереду, треба ще прилучити в Катеринославській губерні 3 чоловіки, звільнених із землею 1839 року, й 56 чолов, звільнених теж із землею 1857 р. [4]). Найбільше прикладів переводу селян у вільні хлібороби знала Харківщина: 1816 року поміщиця Хераскова звільнила з усією землею за 60.000 карб. 468 чол.; 1820 року з обов'язком виконувати деякі роботи на дідича звільнено з усією землею 184 чол.; 1821 року з обов'язком приставляти дідичеві щорічно для прислужників різні припаси, а так само сіно й паливо, звільнено з усією землею 61 чол. і 1849 року відпущено з землею 130 чол., з умовою виплатити недоплатки, що були на них — 130 карб. 17¼ коп. і різні збори [5]).

Так розвивався інститут вільних хліборобів на Україні мало не до останніх років кріпацького права. Тільки в останні роки кріпацької системи, напередодні реформи, українські дідичі, зокрема знову-таки на Харківщині, звертають увагу на це. В наслідок цього, за відомостями Казенних Палат, на 1857 рік було на Україні вільних хліборобів 10.687 чол. [6]). З цього числа на Харківщину припадало — 9.457 чол. [7]). Отож решта 1.230 ч. припадала на шість инших українських губерень. Це в той час,

---

[1]) Павловскій, Очерки дѣятельности кн. Куракина, ст. 36—41.

[2]) Кіевская Старина 1897 г., VI, ст. 462.

[3]) Арандаренко, Записки о Полтавской губерніи, III, ст. 143.

[4]) Вешняковъ, Крестьяне-собственники, ст. 105, 130.

[5]) Ibid., 87, 90, 92, 114.

[6]) Ibid., ст. 62—65.

[7]) Слабченко, Матеріяли, т. I, ст. 155.

як на Україні (без Таврії) в 1857 році було панських кріпаків 2583733 душі [1]). Волинь і Поділля так і не знали вільних хліборобів. На підставі цих даних можна гадати, що російські поміщики на Україні охітніш запроваджували інститут вільних хліборобів, ніж українські й польські.

Певне, що ці дані, не можна вважати за вичерпливі. Так дідичі Кодинці Федір і Дмитро с. Рокити Хорольського повіту, Полтавської губерні в 40 роках XIX століття за духовним заповітом, що затвердила його найвища влада, переводили своїх селян у вільні хлібороби й усю землю після своєї смерти передавали їм. Через те, що Кодинці померли за два роки перед реформою, то селяни стали вільними хліборобами до реформи [2]). Багато селян через суд здобували собі волю, багатьох відпускали самі дідичі, були випадки самовикупу цілих родин. У Київському Центральнім Історичнім Архіві ім. Антоновича, в фонді Київського генерал-губернатора (судова частина) за 30 й 40 роки XIX століття є багато справ про клопотання поодиноких селян і цілих родин про відпуск їх на волю; в фонді „Палаты гражданскаго суда“ цього-ж Архіву є окремі книги про те, що пани відпускали своїх кріпаків на волю. Таких справ пересічно трапляється до 30 на рік. Правда, відпускали переважно дворових і без землі. У Київі жінка майора Елеонора Кулікова віддала своїх дворових за плату до казни. Цю справу вирішував Сенат [3]). Полтавський дідич Сулима, передаючи своїй дружині в Пирятинськім повіті маєток, заповів відпустити на волю з 700 ревізьких душ 10 чоловіків і 5 жінок найкращої поведінки [4]). Можливо, це була метода заохочування селян до праці, але такі звільнення були. Як заохочування селян до праці, можна навести й факти обіцянки од дідичів селянам певної суми грошей. Дідичка Харленська Волинської губерні села Терешковичів заповіла своїм кріпакам 600 карб. сріблом [5]). Були окремі випадки, коли звільнювано селян із землею цілими родинами. Небога Михайла Даниловича Апостола Сінельнікова, як вона називає себе — „поміщиця Київської, Чернігівської, Херсонської і Катеринославської губерень“, звільнила 1837 року без викупу в Демидівськім ключі з землею кріпака Пустовойта з цілою родиною — двох синів і двох дочок. Пустовійт близько 33 років займав усякі посади при економії. Сінельнікова покликається на приклад свого дядька М. Д. Апостола, що багатьох своїх селян одпустив на волю: „какъ мнѣ извѣстно ...покойнаго дяди моего Апостола всегда было желаніе наградить каждаго за усердную и вѣрную ему службу, что доказано данными отъ него многимъ своимъ крестьянамъ отпускными“. Як видко, Апостол практикував відпуск своїх дворових і притім наділяв їх землею. Адже Сінельнікова покликається на його приклад, а Демидівський ключ вона одержала від Апостола на спадщину. Правда, власність ця була відмінна від влас-

[1]) Трайницкій, О числѣ крѣпостныхъ, ст. 31.
[2]) Стороженко. Фамильный архивъ, т. II, ст. 681—682.
[3]) Київ. Ц. І. Арх., Канц. Київ. г.-губ., суд. ч., 1845, р., спр. № 1009.
[4]) „ „ „ Акт. книги арх. „Палаты гражд. суд.“, 1831 р., спр. № 390.
[5]) „ „ „ Канц. Київ. г.-губ., суд. ч., 1836 р., спр. 832.

ности, передбаченої в законі 1803 року. Тому Сінельнікова, відпускаючи сім'ю Пустовойта, покликається не на закон 1803 року, а на приклад Апостола. Дозволялося тільки користуватися ділянкою землі, „но на присвоеніе себѣ въ собственность поля и сѣнокоса Данило Пустовойтъ, ни дѣти его права не имѣютъ". Користуватися землею Пустовойти могли тільки за умовою, що житимуть у даному маєткові. Коли-б вони надумали переселитися з маєтку Сінельнікової до иншого місця, то тоді земля їх залишається у володінні економії. Отож, як бачимо, Пустовойти одержали землю „в трудове користування". Користуватися-ж землею дозволялося не тільки батькові, а й дітям — „имѣніемъ моимъ и сѣнокосами тѣми, какими отецъ ихъ нынѣ владѣетъ, пользоваться дозволяю" — записує в акті Сінельнікова. Хатою й рухомим майном Пустовойти розпоряджалися вільно: Могли переносити його, куди хотіли. Державні податки платили від себе [1]). Отож, матеріяли українських архівів обіцяють нам чимало дати — і про кількість одпущених селян і про умови, що за ними відпускалися селяни.

Найскладніше питання — це про умови з вільними хліборобами дідичів. У нашій літературі їх відомо мало, та й на них докладно дослідники сливе не зупинялися. В оцій праці ми й маємо подати про одну таку умову, що її склав київський дідич Яким Давидович Бурчак-Абрамович із своїми селянами сіл Журбинець і Прушинець Махновського повіту (на Київщині) при переводі їх у вільні хлібороби 1834 року 7 грудня [2]).

Переведення селян у вільні хлібороби Бурчак-Абрамовичем був чи не єдиний випадок на всеньке Правобережжя. При цьому переведенні Бурчак-Абрамович дотримувався правил 1803 року. Оформлення цієї

---

[1]) Київ. Ц. І. Арх., Акт. книги київ. „Палат. гражд. суд"., 1836 р., спр. № 426, розд. № 7.

[2]) Акт. книги київ. „Палаты гражд. суд.", 1834 р., № 390, розд. № 14. Рід Бурчак-Абрамовичів чи, як вони себе завсіди називали, Абрамовичів, був численний. Маєтки їхні були переважно в Махновськім повіті на Київщині; дехто з них мав маєтки і в сусідньому Сквирському повіті. Протягом довгого часу Абрамовичі керували махновською шляхтою. Батько Якима Абрамовича — Давид Якович Абрамович був „предводителемъ дворянства" Махновського повіту, після нього був його син Яким, а потім двоюродний брат Якима Валентин Абрамович (Київ. Ц. І. А., Акт. кн. „Пал. гражд. суд.", 1834 р., № 390, розд. 16; 1836 р., № 421, розд. 41). Абрамовичі твердо трималися польської культури й державности, хоч і не були одвертими патріотами. До російського уряду намагалися ставитися лойяльно, хоч і були його ворогами. Яку позицію займали Абрамовичі підчас польського повстання, нам невідомо. Мабуть роля їх була незначна. В кожному разі, маєтки їх не підпали секвестрові. Правда була підозра на Валентина Абрамовича що-до участи його в повстанні 1831 року, але цього не доведено. Так само виплутався він із справи за „дерзкія" слова проти царя: „Ты дуракъ и такому же дураку служишь" сказав він якомусь ун.-офіцеру (Київ. Ц. І. Арх., справа канц. київск. г.-губерн., 1836 р., № 130; 1838 р., спр. № 524; 1839 р., спр. № 2 і № 411; 1840 р., спр. № 850; 1844 р., № 790).

Батько Якима Бурчак-Абрамовича Давид Абрамович був одружений з Марьяною Іванською. У них було декілька маєтків в Махновськім повіті. Родина була чимала — 5 дочок і 3 сини (Арх. Київської „Пал. гражд. суд." (актові книги), 1834 р., № 390, розд. 16; 1836 р., № 421, розд. № 19, 40, 41).

умови Похилевич хибно відносить до 1825 року [1]). Справді акта було підписано й заведено до книг Київської палати цивільного суду 1834 року 7 грудня. Сама справа тяглася один рік і 6½ місяців [2]). Неправильно Похилевич каже і про 16 розділів цієї умови. За Похилевичем, 16-ий розділ зобов'язував селян збудувати кам'яну церкву на місці, де буде поховано Бурчак-Абрамовича. Справді-ж в акті всього сім розділів, і пакту про церкву немає зовсім. Тут все пакти ділові, що трактують про наділення селян землею й про селянські обов'язки до дідича. Очевидно, Похилевичеві сама умова була невідома.

Пакти цієї угоди мають на оці найголовніше взаємини селян із дідичем за нових господарчих стосунків, а також визначення нагороди за працю селян. Пакти про обов'язки селян складаються з дрібніших розділів. Радикальних змін в обов'язках селян Бурчак-Абрамович не вносить. Всі обов'язки, що були до цього на селянах, залишалися й надалі. „За сіе увольненіе и уступаемыя земли — читаємо в п'ятому розділі умови — крестьяне упомянутыхъ моихъ селеній обязаны выполнять собственно для меня Бурчакъ-Абрамовича до моей кончины всѣ безъ изъятія повинности, кои до сего на нихъ возлагались и отбывались, со всею рачительностію и послушаніемъ моихъ личныхъ приказаній, или того лица, кому я, какъ управляющему, поручу“. Вільні хлібороби сс. Журбинець і Прушинець і надалі залишалися під безпосереднім керівництвом дідича й його управителів; тимчасом як були приклади самоуправління кріпаків на оренді [3]).

Центральним пактом у своїй умові з селянами Бурчак-Абрамович ставить про повинності на „питейное дѣло“: „должны ежегодно отбывать повинности, питейному доходу присвоенные, то-есть: ѣздить отъ семьи съ транспортомъ на своихъ подводахъ, плуговые за 160, а паровые за 80 верстъ, сами продовольствуя себя и скотъ свой въ пути; пѣшіе работаютъ по два дни то, что имъ бываетъ поручено“. Свої горілчані заводи Бурчак-Абрамович забезпечує найбільше транспортом. За основну повинність у гуральництві є транспорт за 160 і 80 верстов. Цей обов'язок у маєтку Бурчак-Абрамовича, порівнюючи з такими самими обов'язками в инших маєтках, був надто великий. Наприклад, у селі Панікарчах Київського повіту, селяни зобов'язані були возити хліб за панщину по добрій дорозі не далі, як за 70 верстов, і це робилося у вільний од польової роботи час. 10 верстов рахувалося за 1 день панщини. За на-

---

[1]) Похилевичъ, Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи, ст. 258.

[2]) Затрималася вона трохи в столиці; більш як рік її не записували до актових книг. Повітові-ж інстанції пройшла дуже скоро. За повітового й губерського предводителів дворянства й за губернатора в акті не згадується. Коротенька історія цієї умови така. 20 травня 1833 року селяни дали від себе двое доручень; 24 травня махнівський земський справник засвідчив їх; 5 червня ці доручення було вже зареєстровано в повітовім земськім суді; 25 серпня цього-ж року через міністра внутрішніх справ умова була „удостоена высочайшаго утвержденія“ і тільки через 15½ місяців, 7 грудня 1834 року записано її до актових книг київської палати цивільного суду.

[3]) Київ. Ц. І. Арх., спр. канц. київ. г.-губ., суд. ч., 1836 р., № 48.

вантаження й здачу пашні списувалися окремі дні панщини [1]). В маєтку дідича Бутовича в селі Ставах на Київщині селян з транспортом посилано не далі теж, як за 70 верстов [2]). У фільварку містечка Ржищева, (графа Дзялинського) Київського повіту селяни теж їздили з транспортом не далі, як за 70 верстов [3]). Можливо, що 70 верстов для транспорту були певною законною нормою. Правда, инколи визначалися норми не певним віддаленням, а кількістю верстов, що їх мусить селянин проїхати за добу з транспортом хліба. В селі Михайлівці Таращанського п. селяни зобов'язані були проїздити за добу 4 милі туди й назад [4]). Дідич Г. Собанський посилав своїх кріпаків з транспортом пшениці з Чигиринського повіту до Одеси [5]). Бурчак-Абрамович забезпечив свою горілчану промисловість і піпою робочою силою — по два дні від родини. Це нам каже про те, що Бурчак-Абрамович надавав певного значіння горілчаній промисловості, коли так переобтяжував селян транспортом. Можливо, що він кудись збував горілку великими партіями. В 30 роках XIX століття на Україні була широко розвинута горілчана промисловість. Ця галузь панського господарства давала чималі прибутки. Так дідич містечка Корнина, Сквирського повіту на Київщині (більше-менше за 90—100 в. од Київа), мав стосунки з Київською конторою питівних зборів: 1836 року він приставив конторі 36.000 відер вина „перегону на Мильзовъ гидрометръ" по 50 коп. за відро; на 1837 рік він знову склав з конторою умову на приставку по тій-же ціні 36.000 відер. 28° вина, по 3.000 відер щомісячно. Отже цей дідич мав од київської контори питівних зборів 15.000 карб. на рік [6]). Безперечно в горілчаній промисловості Бурчак-Абрамович не відставав од своїх сусідів. Тим-то вільні хлібороби в його маєтку й примушені були відбувати більші транспортні обов'язки, ніж звичайні кріпаки.

Щоденна регулярна панщина за умовою Бурчак-Абрамовича з своїми селянами визначалася в три дні влітку й два дні взимку. Всі категорії селян зобов'язувалися працювати „від родини влітку по три, а взимку по два дні на тиждень". На літо припадала й різна понадурочна праця. Возовиця снопів і сіна й складання їх, „да особо того, мужчины и женщины, къ роботѣ способные, должны отбывать толоки непремѣнно два дни въ годъ, то-есть: один день во время уборки озимого, а другой день во время уборки ярового хлѣба" (12 шарваркових днів було розподілено на круглий рік). Всіх робочих днів для цього визначалося 174 на родину. Це вже буде по-над три дні на тиждень. Таку панщину для 30 років XIX століття можна вважати за звичайну для Київщини, тільки досконаліш урегульовану, й до того за згодою селян. За перенесення панщини з зимніх днів на літні дідичі часто мали клопіт, непорозуміння. Селяни скаржилися, й панщину розподіляли рівномірно на цілий рік. Бурчак-Абрамович

[1]) Київ. Ц. І. Арх., Акт. книги київськ. палат. цив. суд., 1835 р., № 414, розд. № 4.
[2]) Ibid., 1836 р., № 431, розд. 5. [3]) Ibid., 1836 р., № 431, розд. 10.
[4]) Ibid., 1834 р., № 393, розд. 2.
[5]) Ibid., спр. канц. київ. г.-губ., суд. ч., 1838 р., № 788.
[6]) Київ. Ц. І. Арх., Акт. книги палат. цив. суд., 1836 р., № 431, роз. № 2.

мович забезпечив себе достатньою робочою силою на круглий рік, розташувавши її відповідно до справжніх потреб свого господарства. Указом царя Павла 1797 року на Україні запроваджено трьохденну панщину[1]). Пересічною нормою на Київщині для тяглих і півтяглих господарств була трьохденна панщина[2]). Правда, цих норм українські дідичі не завсіди дотримувалися. Регулятором панщини була певна кон'юнктура зовнішнього й внутрішнього ринку. Безперечно, що й Бурчак-Абрамович виходив не з законів, а з господарчих інтересів. Літні обов'язкові дні для роботи в панському господарстві були більші за три дні; однакова норма була й для піших. Правда, инколи панщину відбували не від сім'ї, а від душі; тоді пішому доводилося працювати більше за тяглого. Тут всі дорослі притягалися до праці, незалежно від їх економічного стану[3]). В містечку Горностайполі, Радомиського повіту на Київщині, селяни відбували панщину з душі по три дні на тиждень, але з цього приводу в них дійшло до непорозуміння з дідичем[4]). В селах Бабині, Скибині, Яблоновиці, Кобатні й Василівці, Липовецького повіту на Київщині, селяни працювали три дні з номера на тиждень[5]). Кріпаки села Топорищ, Житомирського повіту, 1831 року скаржилися на свого дідича Камінського за збільшення панщини з одного й двох днів на тиждень до трьох днів[6]). Спроба дідича Собанського завести в своїх маєтках (села Осота, Головківка, Мелників, Косар і містечко Медведівка, Чигиринського повіту) панщину по-над три дні на тиждень закінчилася непорозумінням з селянами й забороною з боку предводителя дворянства Нечая й справника[7]). Бурчак-Абрамович забезпечив себе від усяких ускладнень у господарчих стосунках з селянами, фактично визискуючи їх не менше за сусідів — дідичів. В умові передбачалося ще й те, що „всѣ вышепрописаны работы крестьяне должны производить собственными орудіями и скотомъ и на собственномъ продовольствіи“.

По-над 174-ма днями панщини, визначеної для кожної сім'ї, Бурчак-Абрамович в умові зазначає ще й додаткову — „нагальну“ й „дрібну“ роботу. В звичаї українських дідичів взагалі було правило притягати своїх кріпаків до роботи, що її звали „ґвалти“, „дурниці“, „шарварки“, і цієї роботи до днів панщини не зараховували[8]). Українське селянство до цього звикло, але-ж, коли це набирало тяжких форм, протестувало. Фактів про такі протести за 30 роки XIX століття в Судовій частині канцелярії київського генерал-губернатора (К. Ц. І. Арх.) є чимало. Селяни-ж Бурчак-Абрамовича „добровільно“ погодилися на такі додаткові роботи. Всі селяни „плуговые, паровые и пѣшіе, сколько въ ихъ семействѣ окажется къ работѣ способныхъ, отъ семьи косятъ по одному и гребутъ сѣно по од-

[1]) І. П. С. З., т. XXIV, № 17909.
[2]) Фундуклей, Статистическое описаніе Кіевской губ., т. II, с. 368.
[3]) Кіев. Ст., 1883 р., I, 187.
[4]) Київ. Ц. І. Арх. справ. Київ. г.-губ., суд. ч., 1842 р., № 464.
[5]) Ibid., 1836 р., № 97. [6]) Ibid., 1831 р., № 937. [7]) Ibid., 1838 р., № 788.
[8]) Павловичъ, Опис. Екатеринослав. губ., с. 173—176.

ному же дню". Ще більша додаткова праця визначалася для жінок. Вони повинні були обробляти панські городи, виробляти прядиво й білити панські будівлі: „женщины должны собирать съ господскихъ полей лёнъ и конопли, обдѣлывать и прясть нитки, а потомъ выдѣланное полотно бѣлить пометками, сколько таковых быть можетъ по ровной части; они должны также обрабатывать въ весеннее время господскіе огороды, употребляя господскія сѣмена, кромѣ разсады на капусту, которую онѣ по назначенію приносятъ отъ своихъ разсадниковъ, а въ осеннее время должны убирать съ оныхъ и укласть всѣ огороденные овощи; сверхъ сего, должны два раза въ годъ всѣ господскія строенія мазать". Так само по рівній частині від родини повинні були „выдѣлывать пшено изъ господскаго проса, сколько его быть можетъ съ помѣщичьей запашки". Що-до виробки полотна й проса в умові Бурчак-Абрамовича сказано невиразно. В инших маєтках це все визначалося докладно. Що-правда, Бурчак-Абрамович практичніш підходить — виробляти стільки, скільки може бути з панського поля. У кожному разі гадаємо, що ця праця була не менша, ніж по инших маєтках. Кожна жінка в маєтках Собанського мусіла за рік напрясти з власних ниток 60 пасом тонких ниток і 80 пасом рядовини [1]). „По древнему обыкновенію" в с. Михайлівці, Таращанського повіту, посесорові дозволяли притягати жінок „къ братію льна и пеньки, обдѣлыванію тѣхъ же къ чистому волокну бѣленію" (про прядиво нічого не сказано). Так само притягалися „къ устройству огородовъ и собранію варыва". До днів панщини цю роботу не зараховували [2]). В м. Ржищеві понад обов'язкові дні панщини жінки мусіли товкти пшоно й прясти коноплі [3]). (Тут цікаве докладне визначення цієї роботи. Моток повинен мати тальок дві, талька 20 пасом, пасмо 30 ниток; „величина мотка въ сводкѣ не должна быть болѣе мѣрою надъ 4 локтя; локоть разумѣется за аршинъ безъ 3 вершковъ"). Були випадки, що робота коло конопель і городів зараховувалася до днів панщини [4]). Отож селяни Бурчак-Абрамовича несли додаткові роботи такі, що в инших маєтках за таку саму роботу траплялися непорозуміння.

Чоловіки мусіли відбувати „отъ семьи по очереди караулъ при господскомъ домѣ, строеніяхъ, питейныхъ домахъ, по два человѣка въ каждомъ селеніи днемъ и по четыре ночью, и тоже по очереди исполнять повинность отамана или эсаула по одному человѣку въ сутки". Ця робота була по-за 174 днями панщини. Тимчасом, як правило, по инших маєтках осавули не відбували панщини, вартові відбували.

Доцільно використовувано в маєтку Бурчак-Абрамовича й кваліфіковану робочу силу. Ткачі повинні були виробляти полотно й виробити його „столько пометковъ, сколько ихъ быть можетъ". Цю роботу теж рівномірно розподілювано на всіх ткачів с. с. Журбинець й Прушинець. Мірошників узимку притягувано до „топорной работы по два дня ежедневно".

[1]) Київ. Ц. І. Арх., Спр. канц. київ. ген.-губ., суд. ч., 1838 р., № 788.
[2]) Ibid., Акт. кн. київ. пал. цив. суд., 1834 р., № 393, розд. 2.
[3]) Ibid., Акт. кн. київ. пал. цив. суд., 1836 р., № 431, розд. 10.
[4]) Ibid., Акт. кн. київ. пал. цив. суд., 1835 р., № 414, розд. 4.

Забезпечив себе Бурчак-Абрамович і двірськими прислужниками. Шостий розділ умови починається так: „Дворовые люди, записанные въ семъ званіи по ревизіи и послѣ оной родившіеся, употреблены въ дворовыя услуги изъ крестьянъ селеній Журбинецъ и Прушинецъ, должны быть въ сей услугѣ до кончины жизни моей; въ случаѣ же надобности на предыдущее время я могу употреблять вновъ изъ крестьянъ обоихъ селеній въ дворовыя услуги“. Це нам каже за те, що двораки залишалися й надалі перебувати в такому самому становищі, в якому були перед тим, як селян с. с. Журбинець і Прушинець переведено у вільні хлібороби. Навіть могло бути, що й вільні хлібороби могли опинитися в панській економії в ролі дворових. Випадки-ж, коли селян переводжено в вільні хлібороби, що ми їх подали попереду, поширювалися й на дворових. Цю категорію кріпаків в инших маєтках переводжено у вільні хлібороби разом з иншими селянами, тимчасом як в економії Бурчак-Абрамовича таке переведення могло здійснитися тільки по дідичевій смерті.

Прибутковість свого маєтку Бурчак-Абрамович підсилював ще й різними данинами. „Давать отъ семьи плуговые, паровые и пѣшіе по одному каплуну и по двѣ курицы, а яицъ плуговые 60, паровые 30 и пѣшіе 15“. „Имѣющіе пасѣку — читаємо в иншому місці умови — должны давать изъ оной десятину, то-есть десятую часть ульевъ съ медомъ и пчелами; которые же имѣютъ пчелъ менѣе десяти ульевъ, то платятъ отъ всякого улья по 15 грошей польскихъ или $7^1/_2$ коп. серебромъ“. Для цих данин пунктуально визначений час приймання: для курей, каплунів і яєць — з 15 листопада по 1 грудня, для внеску натурою чи грішми пасічницької данини — 1 вересня. Всі ці данини й додаткові роботи більшим тягарем лягали на піші господарства: їх розподілювано однаково на всіх. Вийняток становить тільки данина на яйця. Різні данини були в кожнім маєтку. Складалися вони з справжніх господарчих потреб певної економії. В одних маєтках селяни постачали економії хміль, в инших — лучину, ще в инших жолуддя, майки, очерет; харчові продукти — кури, яйця, мед, гриби — постачали мало не в кожній економії. Господарча увага Бурчак-Абрамовича переважно була скерована на гуральницьке господарство, і тому він з цього боку, як ми доводили попереду, забезпечив себе. Дріжджевих і смоляних заводів у його маєтку не було, через те він заводив тільки харчові данини. Тут він нагадує нам відомого своєю пунктуальністю дідича Білецького-Носенка. І в Бурчак-Абрамовича мусить виконуватися пунктуально: пасічницький податок зноситься 1 вересня, кури, яйця — вносяться за два тижні.

Не звільнювано вільних хліборобів с. с. Журбинець і Прушинець і од оброчних грошей. Цей податок на користь пана вони сплачували, як і по инших економіях кріпаки. „Платить оброкъ отъ земли, назначенной участками въ пользованіи ихъ, плуговые, что разумѣется имѣющіе четырехъ воловъ или лошадей — 16 злотыхъ польскихъ или 2 рубля 40 коп. серебромъ; паровые, что разумѣется имѣющіе двухъ воловъ или лошадей — 8 злотыхъ или 1 рубль 20 коп. серебромъ и пѣшіе, что разумѣется неимѣющіе

рабочего скота — 4 злоты или 60 коп. серебромъ". Остаточний термін для цього був 1 листопада. Такий самий оброчний податок пересічно був і в инших маєтках.

Цікава система податків була з мірошників. Всі вони працювали на млинах Бурчак-Абрамовича й одержували за працю мірчука. Через те, що, окрім господарства, вони мали побічний заробіток з мірошникування, платили дідичеві податку 5 карб. сріблом на рік. Гроші теж вносилися 1 листопада. Всі-ж инші повинності на економію відбували нарівні з усіма, бо мали відповідні ділянки землі. Такої системи визискувати фахівців по инших економіях ми не подибуємо.

Застережувано в умові, як це й мусіло бути за законом про вільних хліборобів, державні податки й повинності: „Что же касается платежа въ казну государственныхъ податей и отбыванія земскихъ и другихъ повинностей, какъ за увольняемыхъ въ свободные хлѣбопашцы, такъ и за выбылыхъ въ разное время крестьянъ, сія обязанность возлагается на крестьянъ селеній Журбинецъ и Прушинецъ, съ тѣмъ чтобы они слѣдуемыя въ казну государственныя подати, земскія и другія повинности своевременно уплачивали и отбывали безъ малѣйшаго промедленія". Яка сума була державних податків, в умові не сказано. Нічого не сказано й про некрутчину.

Такий обов'язок вільні хлібороби с. с. Журбинець і Прушинець, Махнівського повіту, повинні були виконувати перед державою й дідичем. Становище селян залишалося мало не однакове, тільки вони здобували нового титула — „вільних хліборобів".

У с. с. Журбинцях і Прушинцях за ревізією 1816 року й додатковими переписами селян було 355 чоловіків і 320 жінок. Звільнив Бурчак-Абрамович попереду 5 чоловіків і 3 жінки. Отже переведено у вільні хлібороби 350 чоловіків і 317 жінок; разом 667 душ. За „Статистическимъ описан. Кіевской губерніи", підчас восьмого перепису мали власну землю 350 чоловіків і 375 жінок вільних хліборобів [1]). У „Статистическомъ описаніи Кіевской губерніи" Фундуклея є таблиця 16-ти категорій різної сільської людности. Про вільних хліборобів у нього з'являються відомості тільки з 1834 року. Тут число вільних хліборобів показано 350 чол. [2]). Що-правда, справжнє число вільних хліборобів тільки в маєтку Бурчак-Абрамовича було 355 чол. Статистичні відомості автор „Статистическаго описанія Кіевской губерніи" подав за даними Казенної Палати й не цілком няв їм віри [3]). Все-ж-таки до таблиці „Статистическаго описанія Кіевской губерніи" безперечно перші ввійшли селяни Бурчак-Абрамовича.

За свого життя Бурчак-Абрамович передавав вільним хліборобам тільки ту землю, що фактично була в їхньому користуванні перед підписанням умови; решту залишав у своїому користуванні. Отож земельне володіння залишалося поки-що непорушне. Дідич залишався при своїй землі, а селяни при своїй.

---

[1]) Фундуклей, Стат. опис. Кіев. губ., I, 241.
[2]) Ibid., т. I, 238. [3]) Ibid.

Тепер подивімося, як-же було розподілено землю між дідичем і селянами, щоб мати певне уявління про забезпеченість селян землею, що вже мали її, як плату за свою працю. Загальна кількість землі була достатня: всього землі в селі Журбинцях було 1.973 десятини 34 кв. саж., в селі Прушинцях — 870 десятин 2.155 кв. саж.; разом на 675 душ чоловіків і жінок (без дворових) 2.843 десятини 2.189 кв. саж. Але-ж розподіл землі між дідичем і селянами був дуже нерівний. Виключаючи всю землю, що була виділена різним особам і церкві, решта розподілялася так: в селі Журбинцях селянам належало 551 десятина 1.359 кв. саж., дідичеві — 1.242 десятини 2.332 кв. саж. В селі Прушинцях земля розподілялася так: 340 дес. 1.891 кв. саж. належало селянам, дідичеві — 453 десятини 1416 кв. саж. Загальна кількість селянської землі по обох селах становила 891 десятин. 2.250 кв. саж. на 675 душ чоловіків і жінок вільних хліборобів; приблизно 1,3 дес. на душу. Пересічна норма земельного наділу на кріпацьку душу для Київщини становила 2,7 дес.[1]). Отже, як бачимо, земельні наділи вільних хліборобів у маєтку Бурчак-Абрамовича були нижчі за звичайні наділи для Київщини. Панської-ж землі було більше, як удвоє й надалі вона залишилася в дідичевому користуванні. Ще характерніший буде цей розподіл, як ми подивимося на розподіл землі на садибну, сінокосну, польову, то-що. В селі Журбинцях садибної землі селяни мали куди більше, ніж дідич: 37 дес. 663 кв. саж. були під садибами селян і тільки 9 дес. 150 кв. саж. під панською садибою. Зате-ж землі, що вимагала найменшої праці й мала першорядне значіння в господарстві, дідич наділяв селянам удвоє менше або й цілком не давав. Так, сінокосної землі селяни мали 128 дес. 1.374 кв. саж, дідич — 277 дес. 213 кв. саж., а лісу селяни цілком не мали, тимчасом як дідич його мав 101 десятину 2.323 кв. саж. Польової землі у селян було 385 дес. 1.722 кв. саж., у дідича — 875 дес. 1.746 кв. саж. Трошки инакше було в Прушинцях. Тут селяни мали під садибами 13 дес. 283 кв. саж., польової — 245 дес. 1806 кв. саж., сінокосу в лісі 81 дес. 2.202 кв. саж.; дідичеві належало — 10 десятин 660 кв. саж. садибної землі, 331 дес. 1.257 кв. саж. польової і 54 десятини 637 кв. саж. сінокосу. Ліс увесь належав дідичеві. Проте-ж, хоч розподіл землі в Прушинцях між дідичем і селянами був більшеменше рівномірний, зате кращі ділянки належали дідичеві. Таке становище розподілу землі в маєтку Бурчак-Абрамовича було нормальне явище. Сіножаті й ліси були переважно в дідичевих руках[2]).

Окрім землі, Бурчак-Абрамович залишав у своїому доживотньому володінні прибуткові статті, як млини, корчми, гуральні, ставки. В умові рішуче підкреслено, що селянам передається тільки земля, „всѣ остальные затѣм... пруды, мельницы, шинки, шинковые домы, винокурни..., словомъ все то, что нынѣ состоитъ во владѣніи моемъ и на предъидущее время должны быть непосредственно въ моемъ владѣніи съ тѣмъ, чтобы крестьяне отнюдь не могли покушаться на подрывъ корчемнаго дохода“.

---

[1]) Фундуклей, Стат. опис. Кіев. г., т. I, 134.

[2]) Фундуклей, Стат. описаніе Кіев. г., т. II, 302.

Всю землю, що нею фактично селяни володіли до переводу їх у вільні хлібороби, Бурчак-Абрамович передавав селянам „во вѣчную и потомственную собственность". „Во вѣчную и потомственную собственность" передавалася й земля, що була в користуванні дідича, але після його смерти. Після Бурчак-Абрамовичевої смерти до селян мало перейти і все небіжчикове майно. До акту записано: „Все наличное мое имущество, какъ то: всякаго рода скотъ, земледѣльческія орудія для вспахиванія земли, весь хлѣбъ, хранящійся въ сельскихъ запасныхъ магазинахъ, пчельныя пасѣки и всякаго рода и званія движимость и что только по смерти моей остаться можетъ безъ всякаго изъятія жертвую въ пользу крестьянъ моихъ селеній Журбинецъ и Прушинецъ". Навіть і заводи передавав селянам: „а по смерти уже моей, яко содѣлавшіеся владѣльцами, въ правѣ будутъ и сіи статьи (тоб-то гуральні, млини і всі будівлі. *А. В.*) обратить въ свою собственность". Коротко кажучи, за записом Бурчак-Абрамовича передавалося селянам все, „что только въ землѣ и на землѣ находится".

Отож становище вільних хліборобів у с. с. Журбинці й Прушинці після того, як помер-би дідич, мало на багато покращати. До їх власности прилучалося ще дві третині землі — 1.696 дес. 1.347 кв. саж., а головне — тоді до них переходило 236 дес. 2.162 кв. саж. лісу й всі сінокоси. В умові записано: „Оставляя въ полномъ владѣніи своемъ до кончины жизни моей (1696 дес. 1.347 кв. саж.) съ тѣмъ, что, какъ сіи оставляемыя въ моемъ владѣніи земли послѣ моей кончины должны обратиться въ общую массу селеній Журбинецъ и Прушинецъ, уступаемыхъ мною крестьянамъ". Навіть у майбутньому мала перейти до селян і та земля, що її, як звільнювано селян, дано в тимчасове користування дворянам до п'ятого коліна, скоро тільки закінчувавсь цей строк. „Так равно — читаємо в акті — должны принадлежать имъ же и тѣ земли, кои уступлены мною дворянамъ (імена), коль скоро окончатся сроки на право владѣнія ихъ сими землями, согласно уступочнымъ сдѣлкамъ". Отже чисто-вся земля, що належала до маєтку Прушинці й Журбинці, певного часу переходила до селян. Невеличка ділянка дворянської землі — 9 дес. 3.078 кв. саж. — безперечно не мала економічного значіння в загальній кількості земель, що їх одержували селяни, тим більше, що перехід їх до рук селян одтягувано на дуже багато років, а втім це свідчить за те, що дідич мав на оці передати землю тільки селянам.

Коли-б Бурчак-Абрамович помер, усі повинності мало бути скасовано. Ніхто не міг знову покріпачити селян.

У своїй умові з селянами Бурчак-Абрамович подбав і про дворових. Вони теж після його смерти мали одержати ділянки з панської землі.

Що правда, про них Бурчак-Абрамович мусів дбати і за державними законами. Уряд доглядав, щоб ті селяни, які залишаються кріпаками, коли переводитимуть инших селян у вільні хлібороби, були забезпечені землею. Отож і Бурчак-Абрамович не міг залишити без землі своїх дворових. Про них в акті сказано: „И за трудъ ихъ тѣмъ, которые будутъ у меня въ услугѣ, всѣмъ таковымъ безъ изъятія крестьянамъ обоего пола,

при мнѣ находящимся, кои непользуясь землею, по смерти моей крестьяне селеній Журбинецъ и Прушинецъ обязаны будутъ выдѣлить каждому особо изъ господскихъ полей, которые нынѣ въ моемъ владѣніи состоятъ, паровую землю въ трехъ полях по 3 дес. 620 кв. саж. и постольку же десятинъ и квадратныхъ сажень въ четвертомъ полѣ сѣнокоса, а всего для каждаго по 13 дес. 48 кв. саж.“.

Всю землю в с. с. Прушинцях і Журбинцях повітовий землемір перевів з моргового на десятинний рахунок і перерисував на план — „земля принадлежащая симъ селеніямъ на планѣ вѣрно обозначена, и концами ограничена“. План передавали селянам. Це все зроблено за вимогами закону. Умову од селян підписав їх довірений адвокат махнівського земського суду. Свідків було троє. Витрати в казенній палат селяни взяли на себе.

Така була умова Бурчак-Абрамовича з своїми селянами, коли переводжено їх у вільні хлібороби. Це одна з дуже небагатьох умов переводу селян у вільні хлібороби з обов'язками супроти дідича. Здавалось-би, що переведення селян у вільні хлібороби без викупу, а з обов'язками має бути найлегше, а втім і його дідичі використовують, як засіб до того, щоб підвищити прибутковість свого маєтку. І Бурчак-Абрамович це зробив. Його селяни за майбутнє оволодіння всім панським майном і землею всю роботу в дідичевому маєтку виконували своєю худобою та своїм приладдям й, окрім того, платили грошові й натуральні податки. Переведення-ж селян у вільні хлібороби за викуп ми можемо вважати за вигідний продаж дідичевого маєтку. Напевне, такі переведення роблено тільки тоді, як купуючи маєток, селяни давали більшу проти звичайної продажної викупну суму. Инакше дідич не переводив-би був їх у вільні хлібороби. Всі переведення селян у вільні хлібороби напевне роблено з комерційною метою. Навіть переведення за повинності роблено з цією метою. Але тут дідич одержував не всю суму зразу, а поступінно її вибирав з великими відсотками. В останніх випадках напевне важко було дідичеві цілком пірвати з кріпацькою системою, і тому він шукав компромісу — тієї-ж панщини, може навіть з більшою експлоатацією селян, тільки „добровільно“. Право переводити селян у вільні хлібороби дідичі використовували, як засіб до того, щоб поліпшити своє фінансове становище.

Андрій Вірниченко.

Одна з легенд про Гаркушу.

Про Семена Гаркушу, як відомо, ще за його життя та й геть-геть згодом існувала ціла низка переказів. У переказах тих змальовано Гаркушу, як ворожбита, характерника, що не боїться куль, що має надлюдську силу. З переказів тих скористалася низка письменників: і Квітка-Основ'яненко, і Данилевський, і Стороженко, і Порфирій Байський (Сомов), і Наріжний (його незакінчений роман „Гаркуша" переховується в Ленінградській Публічній книгозбірні). Як відзначає відомий етнограф П. Д. Мартинович, в нього є записи переказів народніх про Гаркушу. І ось до цих матеріялів маємо змогу додати ще один переказ про Гаркушу, що зберігся в досить несподіваному місці, а саме — в мемуарах князя П. В. Долгорукова.

Князь Петро Володимирович Долгоруков — емігрант часів Олександра II-го, відомий своїми працями з історії російського дворянства. Окрім того, він був видатний публіцист, і з його публіцистичних творів особливої слави зажила книжка „La vérité sur la Russie", що вийшла 1860 року. За неї його позаочно позбавлено в Росії всіх прав та об'явлено за вигнанця. Дуже яскраве, багате на пригоди життя цього опозиціонера дворянина змалював Лемке в двох розвідках, видрукуваних в „Былому" за 1907 рік, „Князь П. В. Долгоруковъ въ Россіи" та „Князь П. В. Долгоруковъ — эмигрантъ". Останні праці П. Є. Щоголева, присвячені питанню про дуель та вбивство О. С. Пушкіна, змальовують як-найганебнішу ролю Долгорукова в цій справі.

Експертиза почерку, що ним написано пасквіля, надісланого Пушкінові, встановила, що пасквіля того написав Долгоруков. Експертизу цю зроблено р. 1927, і експерт — відомий фахівець у цій справі А. А. Сальков, що взявся до цієї роботи за дорученням од П. Є. Щоголева, відзначає, що пасквіля, безперечно, власноручно написав П. В. Долгоруков. Отож у звязку з цим П. Є. Щоголев у своїй праці „Дуэль и смерть Пушкина" подав дані про Долгорукова й характеризує його, як людину, що пішла на викриття різних хиб та злочинів вищих кіл урядових та двірських виключно через ображене самолюбство. Це був опозиціонер не проти царської влади взагалі, але попросту людина, яка через те, що не спромоглася зробити кар'єри, почала за це мститися. Безперечно, його викриття, що змальовували в дуже прикрому світлі аристократію, найвпливовіші роди дворянські, відгравали певну позитивну ролю, але сам він був людина надзвичайно лихої вдачі, удавався до шантажу, сварився з усіма, ширив спльотки, то-що. Останніми роками свого життя він писав свої мемуари. З них перший том під назвою „Mémoires du prince Pierre Dolgoroukow" вийшов у Женеві 1867 року, а другий том, що вийшов між люди вже після авторової смерти (він помер 1868 року), вийшов уже 1871 року [1]).

---

[1]) Ця друга частина вийшла, як одзначає П. Є. Щоголев, у виданні „ни много ни мало... самого III отделения".

У цих мемуарах П. В. Долгоруков переказує цілу низку переказів та анекдот про багатьох історичних осіб XVIII віку, і деякі з цих переказів цікаві й для історика України, бо П. Долгоруков пише й про І. Мазепу, і про Д. Апостола, і про його сина, і про Розумовських (між иншим до Розумовських ставиться він з пошаною — це дуже незвичайна річ для Долгорукова, що в своїх мемуарах лає всіх, за кого згадує) і про цілу низку инших історичних діячів України, очевидячки, переказуючи те, що йому доводилося чувати по вищих колах тогочасного суспільства.

І ось у цих своїх „Mémoires“ (невелику частину їх перекладено російською мовою 1909 р. під назвою „Изъ записокъ князя П. В. Долгорукова. Время имп. Петра II и императрицы Анны Іоанновны“) Долгоруков подав такий переказ про Гаркушу:

„En petite Russie, une femme sinon de bonne famille, au moins riche, madame Bazilevski, connue sous le sobriquet de Baziliha était la protectrice, la recéleuse et la bonne amie d'un brigand célèbre, appelé Garkousza. Après avoir amassé dans ses caves et ses greniers une masse d'objets de prix volés et pillés par Garkousza, elle le vendit, lui, à la police; aida celle-ci à s'emparer du brigand, lequel fut jugé, knouté, marqué et envoyé aux travaux forcés. La Baziliha garda tout ce qui avait été deposé chez elle, et mourut, laissant une fortune immense, dont elle ligua la plus grande partie à son second fils, au détriment des enfants de l'ainé, qui l'avait précédée dans la tombe. Ce fils aîné, Ivan Andréiévitch Bazilevski, était un homme fort estimable, marié à une Ozérow (la soeur des ministres de Russie à Munich et à Berne); il était fils légitime, et sa mère ne pouvait le souffrir; en revanche elle adorait son second fils Pierre, qui était, dit on, l'enfant de Garkousza.

Ce Pierre Bazilevski épousa une Gresser, douce et excellente femme nièce par sa mère, du marechal prince Volkonski, ministre de la cour imprérial sous le regne de Nicolas. Cette alliance valut la clef de chambellan à Pierre Bazilevski, lequel, en 1849, fut cruellement fustigé, à la campagne, par ses serfs, outrés de sa dureté et de sa barbarie à leur égard. Ceci lui valut le soubriquet de Bazilevski le roué (puisqu'il avait été roué de coups)“ [1]).

Отже в цім переказі поєднано три постаті — Базилиху, люту жінку конотіпського городничого Базилевича, що її називали Парпурихою (першого її чоловіка прізвище було Парпура), Семена Гаркушу й відомого пана Базилевського, що його ото 1849 року одшмагали кріпаки й узяли з нього розписку, що він нікому про це не говоритиме. Ото, очевидно, голосна пригода з Базилевським розворушила інтерес до нього, до його походження, і в звязку з цим інтересом і повстав переказ про те, що Базилевський син Гаркуші. Видима річ, що цей переказ спирався на перекази, що ходили по Вкраїні про Гаркушу. Його напад на Парпуриху тим більшої зажив слави, що Гаркуша ще за часів свого купецького промислу був знайомий Парпурин, отож про цей напад низка переказів хо-

[1]) Mémoires, t. I, ch. 272—273.

дила і безперечно в тих переказах і про старе приятелювання Гаркуші з Парпурою і його жінкою згадували.

Переказ цей цікавий тим, що з його є одна з пізніших згадок про Гаркушу. Він вказує на те, що ще наприкінці першої половини XIX віку в вищих колах суспільства існували перекази про цього славетного розбишаку.

Подав Микола Горбань.

До історії української журналістики.

Історія української журналістики перебуває ще в підготовчому періоді. Маємо кілька статтів акад. Єфремова в „Бібліологічних Вістях“ [1]), окремі замітки в „Нашому Минулому“ [2]), Україні“ [3]) й „Кіевской Старинѣ“ [4]), то-що. Тільки останніми часами приступлено до систематичних студій над описом українських журналів, альманахів та часописів.

Зрозуміло, що в добу „первісного нагромадження“ матеріялів кожна справа не може лишатися не виявлена, надто коли вона, тая справа, звязується з ім'ям видатної людини, якою наприклад, був Б. Д. Грінченко, славнозвісний громадський діяч і лідер українських радикалів 90-х рр. XIX ст. Після того, як через низку різних причин завести український журнал не пощастило, Грінченко і його ближчі однодумці ще раз і ще раз все-ж-таки заходжувалися коло справи видання українських журналів і кидалися на всі боки, силуючись знайти точку, яка піддалася-б під їхнім напором.

Одним з Грінченкових помічників у справі запровадження української журналістики був д-р Липа, упорядчик, редактор та видавець кількох українських альманахів в Одесі: „З-над хмар та з долин“, „Багаття“ й инш. Д-р Липа 1903 р. невідомо в котрий вже раз зробив спробу завести український журнал в Одесі. Натурально, він не міг перебутися без допомоги та авторитетних вказівок Б. Д., тим-то Липа вдався по пораду до Грінченка.

---

[1]) За 1926 р. № 2 „В тісних рамцях“ (Укр. книжка в 1798—1916 р.) ст. 40—67. За 1925 р. част. I й II „На світанку“ видав. „Вік“ ст. 109—111. За 1923 р. ч. 3 „Історія української преси та її вивчення“ стор. 22—27, ст. Ігнатієнка, а також замітки ч. 4 — Ясінського „До питання про початок української преси“, стор. 43—46 та Тисяченка „Збірання відомостей про видавництва, друкарні й книгарні на Україні“ стор. 63—66.

[2]) За 1918 р. ч 2 „Харківська журналістика початку XIX в.“ стор. 12—13 (в статті Плевака про Квітку) та ст. Міяківського в 3 числі ст. 81—4; 85—8.

[3]) За 1917 р. кн. 3 й 4. До історії „Чернігівського листка“ стор. 88—90, подав Міяківський В.

[4]) За 1884 р. т. X, ст. В. Науменка „Къ исторіи газетно-журнальнаго дѣла въ Кіевѣ“, стор. 529—534. За 1898 р. т. LXI, розд. II, ст. Вашкевича „Неосуществившійся журналъ Кулиша — „Хата“ ст. 5—6. За 1902 р. LXXIV том „Для історіи «Основи», стр. 12—13 (Отрывокъ изъ письма Лазаревскаго, 9 января 1863 г.).

Той, само собою, не забарився з відповіддю й в листі з 10/VII 1903 р. дав низку вказівок що до майбутнього журналу.

Як гадав був Грінченко, журнал мав бути трохи відмінний, порівнюючи з иншими періодичними виданнями. Він мав охоплювати сировий матеріял в різноманітних темах, що „бытують“ в народі, отже, стати приступним читацьким масам, які притягнули-б через це до себе й видавців, бо журнал, що його проєктував д-р Липа, мусів-би набути собі популярности.

З другого боку Грінченко не дарма натискував власне на сировий матеріял: правдоподібно, його лякали правила 1863 й 1876 рр., які забороняли усе, що мало-б на собі суто науковий відбиток. „Сировий матеріял“ ніби відповідав вимогам вищеназваних правил що-до українського друку.

Журнал, отже, посідав середню позицію між „Основою“ та „Кіевскою Стариною“ й, таким чином були надії, що цензура його дозволить. Що правда, Грінченко не дуже тішив себе надіями, не підтримував ілюзій і в д-ра Липи. Він схилявся швидше до думки, що цензура не дасть дозволу. А втім, спокуса побачити український журнал була така велика та привабна, що Грінченко і в безвір'ї вірив. Цим і пояснюється, що він не ухилився від практичних порад своїому кореспондентові в листі від 10/VII 1903 р. Журнал, однак, так і не побачив світу: Б. Д. не помилився.

1903 р. VII-10.

Відповідаю, Іване Львовичу, на Ваше питання про журнал. Певніше, що його заборонять, ну, а втім — не побігши, не доженеш, то треба хоч побігти.

Ви пишете, щоб Вам дати „або ціле прошеніе, або огляд розвою укр. етнографії“. Останнє зробити не так легко, та я й не знаю нащо Вам його. Не можу Вам сього зробити, бо, як сірко на ланцюзі, прип'ятий до словаря. Матеріял же за для сього Вам цілком можуть постачити оці три книги: а) Пыпинъ, Исторія русской этнографіи, томъ III, Этнографія малорусская; б) Сумцовъ, Современная Малорусская Этнографія, два выпуска (друкувалось попереду в „Кіев. Стар.“, а коли — видко з третьої книги; в) Гринченко, Литература Украинскаго Фольклора. — Та знов кажу, на-що Вам се?

Що-ж до „прошенія“, то найкраще, коли воно буде коротке, щось отаке, напр. „Многочисленный рядъ сборниковъ, записей, произведеній нард. млр. словесности (Максимовичъ, Лукашевичъ, Кулишъ, Чубинскій, Манжура и пр.) далъ чрезвычайно важный матеріалъ для научныхъ изслѣдованій, но далеко не исчерпалъ всего того количества этого рода произведеній, которое бытуетъ среди народа.

Многіе мѣстные изслѣдователи хранятъ у себя значительныя по количеству и важныя въ научномъ отношеніи записи, постоянно ихъ увеличивая. Однако изданіе такихъ записей чрезвычайно затруднительно для

каждаго отдѣльнаго собирателя — тѣмъ болѣе, что этнограф. сборники расходятся лишь между учеными или любителями этнографіи и не имѣя доступу въ широкую публику, не привлекаютъ къ себѣ издателей — книгопродавцевъ. Существующія спеціальн. періодич. изданія: какъ „Живая Старина“, „Этнографическое Обозрѣніе“, „Кіев. Стар.“ — отдаютъ свои страницы почти исключительно научнымъ изслѣдованіямъ, удѣляя сырымъ матеріаламъ лишь весьма незначительное мѣсто.

Поэтому является настоятельная необходимость въ существованіи органа, поставившаго себѣ задачею именно опубликованіе образцовъ нар. малор. словесности. Въ виду этого я, желая издавать въ г. Одессѣ новое повременное изданіе съ дозволенія предвар. цензуры подъ названіемъ . . . . . , имѣю честь пок. прос. Главн. Упр. по дѣл. печати испросить на то разрѣшеніе г. Мин.-ра Вн. Дѣлъ.

Изданіе это я предполагаю выпускать по слѣд. программѣ . . . . . , срокъ выхода въ свѣтъ такой то . . . . . , подписная цѣна . . . . . изданіе будетъ печататься въ типографіи . . . . . Редакцію принимаю на себя я, издатель . . . . . При чемъ прилагаю: документы о личности моей съ копіями съ нихъ (треба: „видъ на жительство“, коли є, копію „формулярнаго списка“ і про освіту).

Коли редактором буде друга особа, то її документи і заяву, що береться редагувати.

Здається, сього буде досить.

Б. Г.

Подав Л. Грищенко.

З спогадів про Ніженський Історично-Філологічний Інститут.

Ніженський Історично-Філологічний Інститут протягом сорока років постачав російським гімназіям викладачів давніх та російської мов й історії. Там здобули спеціяльної педагогічної підготови багато сотень викладачів, а тимчасом у літературі за ввесь час, починаючи з 1878 р., тільки один вихованець Інституту надрукував спогади про нього, — А. В. Круковський в „Филологическихъ Запискахъ“ 1911 р. („Старое педагогическое гнѣздо“).

Я в своїх спогадах обмежуся на питаннях саме про педагогічну підготову цих патентованих викладачів середньої школи, бо підготова, одержувана в Ніженському й дуже схожому на нього внутрішнім ладом Петербурзькому Історично-Філологічному Інститутах, і утворювала типового протягом сорока років учителя-словесника й учителя-класика.

У Ніженському Інституті нас навчали й старі професори, що набули вже ім'я на науковому полі (директор Н. А. Лавровський, інспектор Н. А. Арістов), і молоді професори, що зробилися згодом скрізь відомі. З-поміж професорів були П. В. Нікітін, згодом віце-президент Російської

Академії Наук, Н. Я. Грот, згодом професор одеського та московського університетів, Р. Ф. Брандт, згодом професор московського університету, М. І. Соколов, теж згодом професор московського університету, Г. Е. Зенгер, згодом професор варшавського університету й міністр народньої освіти, А. С. Буділовіч, що був згодом за ректора в дорпатському університеті, та инш.

Навчання тривало чотири роки. Поділ по спеціяльностях починавсь з 3-го курсу. На перших-же двох курсах усі студенти слухали виклади з тих самих дисциплін. Дисципліни ці можна було поділити на два розряди: до першого належали дисципліни, нові для нас, гімназистів, „університетські" дисципліни, що цікавили нас, — це психологія, слов'янська філологія та російська історія в новому обробленні; до другого належала усенька гімназична тяганина, що вже чимало нам була набридла і в гімназії, серед неї головне місце належало давнім мовам, виучуваним гімназичним способом.

Раз на тиждень до нас у „занятныя" (кімнати, де ми працювали в бурсі) приходив П. В. Нікітін, і ми протягом двох годин писали екстемпоралє. Професор диктував коротенькі речення, вичикував хвилин п'ять, поки студенти перекладали їх на грецьку мову, далі брав зошит в одного, другого, третього й т. д., у-голос пояснював усі помилки; инші студенти стежили за своїми жалю гідними спробами перекласти, перекреслювали трохи чи не кожне слово й писали по-новому. Далі диктовано й перекладувано нове речення. Переглянувши мало не в усіх студентів кожне речення, професор відбирав нарешті роботи й забирав з собою усеньку цю неймовірну мазанину. П'ятеро-шестеро студентів підчас цієї довгої процедури сиділи собі спокійненько й байдуже: вони писали відразу без жадних помилок.

Щоб зрозуміти цю „методу", треба взяти на увагу, що студенти Інституту на кожному курсі поділялися на дві цілком несхожі категорії: на студентів, які відбули тодішню сувору муштру гімназичного класицизму (таких була меншість, близько третини), і студентів з семінарії, що з них були цілковиті невігласи що-до давніх мов.

Що-року обіжно оповіщувано по семінаріях, що для того, щоб вступити до Інституту у майбутньому шкільному році треба вміти перекладати таку-то книгу Цезаря й такі-то розділи з Ксенофонтового Анабазіса. Семінаристи готували за підрядником ці місця й складали (далеко не всі) легкий іспит, що нагадував гімназичні іспити в 4-ій або 5-ій класі (студенти, які вступили разом зо мною, писали на іспиті й „сочиненіе" на тему: „Тише ѣдешь, дальше будешь").

Студії на Інституті, принаймні, над давніми мовами, що їм належало на всіх курсах головне місце, пристосовано було до рівня колишніх семінаристів, які становили більшість. Той-таки П. В. Нікітін під ім'ям „греческой словесности" цілісінький рік „проходилъ", параграф за параграфом, граматику Грігоревського, яку гімназисти вже перед тим, як вступили до Інституту, знали напам'ять. В Інституті на перших двох курсах

достоменно по-гімназичному перекладали на „лекціях“ Цезаря, Овідія, Салюстія й т. д.; професор увесь час „спрашивалъ“ окремих студентів, і толкування авторів було виключно елементарно-граматичне. Єдина дисципліна, потрібна для майбутнього „словесника“, на перших двох курсах була „слов'янська філологія“ (вступ до мовознавства й церковно-слов'янська мова), що її викладав Р. Ф. Брандт.

Студенти з семінаристів знемагали під тягарем праці (тих, хто не потрапляв упоратися, з першого-таки курсу призначали за вчителів до повітових шкіл); а студентам з гімназистів на перших двох курсах сливе не було чого й робити, і була цілковита змога використовувати дозвілля по своїй уподобі: одні, одсидівши з страшенною нудьгою на обов'язкових лекціях, до вечора марнували час по пивницях, а вечорами читали; інші, вподобавши собі котрусь науку, старанно поринали в книжки з якого-небудь фаху. З моїх однокурсників один заглибився у політичну економію (в інститутській книгозбірні був великий відділ книжок, що залишилися од ніженського юридичного ліцею); инший (А. Круковський) складав цілі фоліянти витягів з наукових книжок з історії, і т. д. Я узявсь був попереду до філософії, далі до „русской филологіи“. Ця „русская филологія“ за тих часів видавалася чимось доволі невиразним. Штовхнула мене на це тема, що на неї загадав був написати „сочиненіе“ Р. Ф. Брандт.

На першому курсі студентам було запропоновано теми з історії, філософії, слов'янської філології; кожен міг обирати тему на свій смак. Я обрав тему, що її дав професор усесвітньої історії Люперсольський (його виклади не далеко відходили від Іловайського, що панував був тоді по гімназіях): „О возстаніи малоазійскихъ грековъ по Геродоту“. Протягом двох вечорів я переповів Геродота, додавши до оповідання свої більш чи менш глибокодумні міркування про те, чом вибухло це повстання. Та коли я переписав свою роботу начисто, вона здалася мені цілком гімназичною, а мене кортіло написати „студентську“ працю. Я поділивсь своїм лихом з своїм однокурсником Міцевичем (страшенним ледарем); той швидко виратував мене: випрохав у мене мою працю, закреслив мого підписа та й підписавсь на мойому зошиті: „Мицевичъ“, і подав його Люперсольському. Згодом в інститутських „Извѣстіяхъ“ надруковано було підхвальний відзив професора про цю працю. Віддаючи Міцевичеві свою працю, я надумавсь написати иншу й обрав тему, що її дав Н. Я. Грот: „О логическихъ заблужденіяхъ“.

Семінаристи раз-у-раз хвалилися, що, коли вони мало розуміються на давніх мовах, так зате не аби-як знаються на філософії; студент Садовський раз-у-раз пишавсь з того, що в семінарії писав працю на тему: „Cogito, ergo sum“. З нас, гімназистів, були профани в філософії. Воно правда, на лекціях давніх мов у двох старших класах гімназії нам багато говорили про різних грецьких філософів, про стоїків, епікурейців і т. д., але ці відомості були порізнені й не становили систематичного огляду давньої філософії. У тверській гімназії, коли я був у 8 ій класі, новий вчитель Н. В. Чернишов звелів нам закинути підручники та й заходивсь

„викладати лекції“ з російського письменства та логіки; та ці записи з логіки то був попросту скорочений виклад „Логики“ Струве.

Філософські науки я уявляв як щось таємниче-привабливе, і я енергійно заходився студіювати двоє величезних томів Міллевої „Логики“. Як-найсумлінніш вивчив я цей двохтомовий твір, і мене бадьорила думка, що я власними зусиллями вперше перемагаю (і до того легесенько) цю премудрість. Над логікою я працював місяців троє й подав Н. Я. Гротові чималеньку працю. Н. Я. Грот, що йому я згодом переписував рукописа його дисертації („Психологія чувствованій“), похвалив мою працю та й намовляв мене присвятити себе спеціяльно філософії, тільки-ж мене трохи лякала ця невідома для мене царина (згодом я надрукував переклад Аристотелевої метафізики у „Журналѣ Мин. Нар. Просв.“ і багато писав про застосування психологічних та логічних принципів до навчання).

Незабаром надійшла черга для другої праці. Я обрав тему, що її дав Р. Ф. Брандт, „розібрати“ такі-то сторінки з книги Буслаєва „О преподаваніи отечественнаго языка“. Я дістав з книгозбірні книжку та й перегорнув згадані сторінки (їх було близько 20). Це була цілком хаотична тема: на цих сторінках перераховано приклади барбаризмів, архаїзмів, неологізмів, тропів, назви Дніпрових порогів за Літописом та всякі інші рідкощі з давньо-руської книжної літератури. Як „розбирати“ усі ції реєстри, що при них не було жадних теоретичних або історичних узагальнень? Я почав справу по черзі. У книзі Буслаєва навіщось було перераховано назви Дніпрових порогів, і я заходився як-найдокладніш вивчати це питання про пороги: позабирав з книгозбірні геть-усі видання літописів й усі книжки з давньо-руської історії; в одних книжках були покликування на інші, і за цими покликуваннями я брав де-далі нові й нові книжки. Далі в книзі Буслаєва йшли архаїзми, неологізми з Карамзіна і т. д.; для мене усе це були нові теми для вивчення, я знову набирав цілі оберемки книжок, користуючися тим, що одні книжки покликувалися на другі, і я як-найсумлінніш вивчав ці книжки, порівнюючи й зіставляючи матеріяли й роблячи цілими зошитами витяги. Це було цілковите й захопливе для новака занурення в руську філологію.

Я працював скількись місяців і подав Р. Ф. Брандтові величезну енциклопедію руської філології, що складалася з окремих розвідок про назви Дніпрових порогів, про слова, запозичені з грецької мови, про архаїзми, тропи та фігури і ще про дещо. Хаотична й невиразна що-до змісту тема призвела до того, що я поперечитував трохи чи не всі, які були тоді, наукові твори з давньоруської історії та з руської філології.

Починаючи з 3-го курсу, студенти поділилися на класиків та славістів; історичний відділ повстав лиш згодом, од р. 1882. Студенти 3-го курсу мали 28 лекцій на тиждень (лекції одвідувано обов'язково, і студенти обов'язково записували лекції): 2 лекції слов'янської діялектології (чеська граматика та переклади з чеської мови у перше півріччя, польська граматика з перекладами в друге півріччя); 2 лекції слов'янського письменства (чеського в перше півріччя, — Р. Ф. Брандт викладав про

долю рукопису Ганки, — польського в друге півріччя); 2 з історії давньоруської літератури (М. І. Соколов); 1 з народньої словесности й 1 з історії руської мови (страшенно нудні лекції А. С. Буділовіча); 2 з руської історії; 2 з усесвітньої історії (середньовічної); 2 з філософії; 2 з педагогіки; 1 з богословія; 6 з латинської мови (з них дві призначувано на переклад Віргілія, 2 щоб читати Тацита, одну на переклад на латинську мову Пушкінського „Пугачевскаго бунта“ й одну щоб виправляти хатні праці), і 5 з грецької мови (читання Есхіла та Демостена й виправлювання письмових робіт). На четвертому курсі знову були лекції з латинської мови (6 лекцій — читання Лівія, Горація, переклади на латинську мову з „Матеріаловъ“ Р. А. Фохта й виправлення письмових робіт), з грецької мови (5), з історії (2), з богословія (1), з педагогіки (1); а з „славянорусской филологіи“ на цьому курсі викладувано такі відділи: граматику південно-західніх слов'янських мов — 2 лекції Р. Ф. Брандта; порівняльний огляд давньої болгарської, сербської та руської літератури, переважно перекладної — 3 лекції М. І. Соколова; історія руської літератури до Карамзіна — 2 лекції І. М. Бѣлорусова. Окрім того, студенти-слов'яністи четвертого курсу давали спробні лекції в гімназії, яка була при Інституті — з російської мови в 2, 3, 5 та 6 класах (семеро студентів-слов'яністів дали 56 лекцій) і з латинської мови в 3 класі (одна лекція на тиждень).

На третьому та четвертому курсі студенти знову писали письмові праці. Я писав у Р. Ф. Брандта на тему: „Именное склоненіе прилагательныхъ въ славянскихъ языкахъ“, і в А. С. Буділовіча на тему: „Эпитеты въ былинахъ“ (обидві праці згодом я надрукував у „Филологическихъ Запискахъ“). Для кожної з цих праць я зібрав таку силу матеріялу, що його вистарчило й на праці двох моїх однокурсників. Нарешті, на четвертому курсі студентові давано одну працю на цілий рік. Я обрав тему: „Стихъ о голубиной книгѣ“, що її запропонував директор Н. А. Лавровський. Працюючи над цією темою, я поперечитував геть-усю тодішню наукову літературу з історії давньоруської та народньої руської словесности й обізнавсь з багатьма виданнями давніх пам'яток. Праця моя так зросла, що М. І. Соколов в офіційному звідомленні назвав її „рядомъ изслѣдованій изъ области духовныхъ стиховъ“, засвідчивши, що автор, „кромѣ весьма большой начитанности, обнаружилъ стремленіе къ самостоятельнымъ научнымъ изслѣдованіямъ“ (Извѣстія Ист.-Фил. Инст.“, т. VIII, стор. 11).

Оглянувши, які дисципліни викладувано на Інституті, бачимо, що майбутніх викладачів-слов'яністів навчали здебільшого такого, що не мало ваги для їхньої майбутньої діяльности, але рівночасно вони не здобували в Інституті жадних знаннів про західньо-европейську літературу, не вивчали руської літератури після Карамзіна, не вивчали методики викладання й діставали надзвичайно мізерну підготову з педагогіки.

Н. Я. Грот блискуче викладав психологію, логіку, огляд філософських систем, але він у своїх викладах не торкавсь проблем виховання.

Поки ми були на першому та другому курсах, педагогіку в Інституті зовсім не викладали; та згодом викликано для цього викладача чернігівської семінарії М. І. Лілеєва, що й викладав нам на третьому курсі історію педагогіки, а на четвертому „гимназическую педагогику". Історія, викладувана за російським перекладом Раумера, була ще більш-менш зрозуміла; але „гимназическая педагогика" являла якусь суміш високохмарних речень, і студенти, дарма що дуже точно записували лекції, нічого не могли зрозуміти в них. Не одного разу ходили з лицем скаржитися директорові Н. А. Лавровському. Директор хитав головою й не йняв віри, що це записано на лекціях. Нарешті, він дав М. І. Лілеєву тонесеньку німецьку книжечку й рекомендував йому викладати за нею, нічого не змінюючи. Тільки-ж М. І. Лілеєв не знав німецької мови. Сидячи як „дежурный наставникъ" в Інституті в окремій кімнаті, він цілісінькими вечорами перегортував німецько-російський словник, силуючися подолати оцю німецьку „гимназическую педагогику". Та з його перекладу ми все-ж нічого не могли зрозуміти.

М. І. Соколова та Р. Ф. Брандта багато словесників знали потім з московського університету. Та під той час сливе ніхто з студентів не захоплювавсь слов'янськими мовами або давньоруською літературою. Кожну з цих мов студіювали тільки по півроку, і за цей термін ніяк не можна було опанувати мову. Окрім гектографованих листків, що їх Р. Ф. Брандт приносив на лекції, жаден студент за ввесь час не прочитав й одної книжки чеською, болгарською або польською мовою. Нудненькі здавалися й лекції з давньоруської літератури: студенти записували, підучували лекції до репетицій та іспиту, — і на цьому справа обмежувалася. Поважний учений та великий знавець слов'янської філології був з А. С. Буділовіча; та він якось мало впливав на студентів, і лиш деякі нечисленні аматори ходили до нього додому для приватного читання чеських та инших текстів. Великий знавець давньоруської літератури був з директора Н. А. Лавровського, та він тоді не викладав лекцій. Кінець-кінцем за головне джерело корисних для словесника знаннів був І. М. Бєлорусов.

Родом з Тотьми[1]), вихованець вологодської семінарії та петербурзького Історично-Філологічного Інститута, одружений з „архіерейшею" (як студенти дражнили його дружину, архіреєву небогу), великий ділок у життю й гарний викладач-практик, він був нам за керівника й заступав на катедрі професора, офіційно бувши вчителем у ніженській гімназії.

Ми були на третьому курсі. Шкільний рік давно почавсь, а обіцяної історії руської літератури ніхто не викладав. Аж ось наспіла звістка, що її доручено викладати гімназіяльному викладачеві Бєлорусову. Незабаром заявляється й Бєлорусов, сідає на катедру, розгортає книгу й починає

[1]) Хоч походив він із Вологди, але говорив з різким аканням, а от брат його, студент Інституту, дак той говорив з різким оканням. Уперше зустрічаючися з однокурсниками на іспиті, брат його запитував кожного: „ты откуда, п а р е н ь?" Отож його на всі чотири роки й прозвано „п а р н е м".

читати; студенти поспішаються записувати; лектор не квапиться, читає поволі, трохи чи не диктує. Тижнів за двоє один студент, готуючися до репетиції, зробив відкриття: геть-усі речення лекції, як виявилося, від слова до слова взято з Галахова „Исторіи русской словесности". Після цієї репетиції на Бєлорусова лекції ми брали вже не папір, а книгу Галахова й олівець. Спочатку книгу соромно було класти на стіл перед себе, і ми відзначали речення в ній, заховавши її під стіл. Бєлорусов поволі читав по книзі окремі речення, не змінюючи ані слова і лиш роблячи чималі пропуски; ми відзначали олівцем речення, котрі він читав. Лектор заховував цілковитий спокій. Через людей він сповістив студентів, що його присилувано викладати, бо не було професора. У цьому й полягало викладання лекцій з історії руської літератури перед Карамзіним.

Практичні студії в гімназії проваджено в такому порядкові. Бєлорусов днів за троє давав студентові тему для лекції без жадних пояснінь та методичних указівок. Студент готувавсь до лекції, як умів. У день лекції він заходив до гімназіяльної вчительської по „журнала" й ішов укупі з своїми однокурсниками до класи; туди-таки за деякий час приходили директор та Бєлорусов, що й садовилися на задній лаві. Раз на тиждень проваджено бесіди з приводу даних лекцій. Та на цих бесідах було важко вже пригадати всі деталі лекції; студенти більше мовчали; директор та керівник одзначали деякі помилки, робили коротеньку загальну оцінку, — цим справа й закінчувалася. Жадних методичних розглядів лекції не проваджено, і тільки директор починав часом з приводу лекції говорити загальні педагогічні міркування. Першої чверти шкільного року студенти ходили до гімназії на лекції керівників; на цих саме лекціях студенти по суті й училися викладати. Студенти з колишніх гімназистів могли, звичайно, наслідувати й своїх колишніх гімназіяльних навчителів; але студентам з семінаристів було надзвичайно важко орієнтуватися в незвичній для них обставі, у незвичних програмах та способах викладання. Часом Бєлорусов давав студентам виправляти учнівські диктури; студенти щедро ставили чвертки та п'ятки, що їх Бєлорусов тут-таки у зошиті виправляв потім на двійки та трійки.

Метода викладання у Бєлорусова була індуктивна; за цією методою збудовано його підручника словесности, дуже поширеного в середній школі; цієї-таки методи, скільки вміли, прикладали студенти й на лекціях у гімназії. Та більш чи менш вдало виходило тільки на лекціях теорії словесности, де можна було близько триматися підручника Бєлорусова. На лекціях-же граматики та історії літератури, коли студентові доводилося особистими зусиллями й тільки на подобу Бєлорусова лекцій винаходити правильну методичну постанову кожної окремої лекції, справа звичайно посувалася погано, і студенти частенько переходили на догматичну систему викладання. Захоплення індуктивною методою пояснювалося тим, що в педагогічній літературі, надто німецькій, панувало під той час захоплення ідеями Гербарта та Ціллера. Близько того часу методу цю стали прикладати й викладаючи давні мови. Р. 1882—83 методу цю

старанно розроблювано в педагогічних комісіях Кавказької шкільної округи, а незабаром по тому вона ввійшла в моду й по инших шкільних округах, коли з'явилося багато підручників латинської та грецької мови, складених за новою методою (Дрбоглава, Прісьолкова, Ракушана та ин.).

На лекціях граматики індуктивна метода зводилася попросту до старовинного рецепта Амоса Коменського: „попереду приклади, а вже тоді правила". При викладанні-ж теорії словесности індуктивна метода по суті оберталася в індукцію „через звичайне перерахування", у що-найгрубшій її формі: тут з розгляду одного твору чи уривку доводилося, без жадного порівняння з иншими творами й уривками, одразу витягати всі істотні ознаки того чи иншого поняття про окремі роди та види словесних творів.

Так проваджено педагогічну підготову вчителів-практиків. Справу під той час допіру налагоджувано. Згодом вона не розквітла; навпаки, відколи з Інституту пішов директор Н. А. Лавровський, енергійний та гарний педагог, що утворив Інститут і керував усією справою, почалася руїна. За нового директора Скворцова інститутське навчання зазнало усіх дурниць „сконцентрування" його навколо давніх мов, і молоді професори, що за них я тут згадував, трохи чи не всі пішли з Інституту й попереходили до різних університетів.

Павло Первов.

Григорій Ходоровський.

Григорій Ходоровський, визначний діяч музичної культури на Україні, народився 1853 року в селі Кахнівці Пирятинського повіту Полтавської губерні. Батько його був дідич того села, стовбовий шляхтич, мати — селянка. Змалку Г. Х. виявив великі здатності не тільки до музики, але й до рисування; він більше хотів стати артистом-малярем, ніж музикантом, але батько його дуже любив музику і визначив синові кар'єру по своїй вподобі. З російського видання Рімановго Музичного Словаря [1]) довідуємося, що Г. Х. почав учитися музики змалку у диригента кріпацької оркестри. 9-літнім хлопчиком батько його вирядив до Ляйпцігу. Щоб оцінити, що то була за подія, треба пригадати, що тоді на Україні залізниці не було, і до самого Львова малого піяніста везли кіньми. В Ляйпцігу Г. Х. вчився від 1863 року у Л. Пледі [2]) в 1865—69 роках — у ляйпцізькій консерваторії: гри на фортеп'яні у Рейнеке і Мошелеса, а теорії у М. Гавптмана і Є. Ріхтера. По скінченні Ляйпцізької консерва-

[1]) Г. Риманъ, Муз. Словарь — Переводъ съ 5-го нѣмецкаго изданія, дополненный русскимъ отдѣломъ. Москва 1901—1904. Стор. 1372. Прізвище небіжчика в тому словарі визначено так: „Ходоровскій-Морозъ", але коли подавати точно подвійне прізвище, воно було навпаки — Мороз-Ходоровський".

[2]) Про нього — H. Riemanus Musik-Lexikon s.-v. Plaidy (Louis).

торії Г. Х. подався до Москви, і там брав лекції, за відомостями Ріманового Словаря, у Кліндворта [1]) (а за усною інформацією, яку мені уділив давній директор київської консерваторії В. Пухальський, що близько знав покійного, — деякий час у Миколая Рубінштейна) і в 1870—1872 роках в С.-Петербурзькій консерваторії, у Лешетицького [1]); цю консерваторію скінчив з великим срібним медалем. У некролозі Г. Ходоровського, надрукованому в севастопільській газеті, остання стадія пояснюється тим, що „заграничный аттестат был недействителен в России“ (тоб-то не давав офіціяльних прав). Але можливо, що був і инший мотив: Теодор Лешетицький (вродився 1830 р. коло Львова, помер 1915 р. в Дрездені) був виключний вчитель гри на фортеп'яні; і пізніше, коли він жив у Відні (там він оселився 1878 року), до нього приїздили піяністи з цілого світу, з уже здобутими консерваторськими дипломами, иноді навіть з віртуозним минулим для вдосконалення. Під його керівництвом зформувалася блискуча плеяда віртуозів світової слави: окрім Єсіпової, — Падеревський, Мельцер, Слівінський, Артур Шнабель, Ґабрилович, Марк Гамбург, Браїловський.

Вийшовши з Петербурзької консерваторії, Г. Ходоровський подався до Веймару, де представився Францові Лістові і заграв йому його, Ліста, Еспанську Рапсодію. Г. Х. оповідав пізніше своїому учневі Сергієві Короткевичу, що тоді він вперше в житті пізнав, що таке страх. Фр. Ліст був дуже завдоволений з виконання і поставився до Г. Х. дуже привітно. За відомістю згаданого некролога Г. Х. працював у Веймарі під керуванням Фр. Ліста цілий сезон. 1873—1875 р. він був хормайстром у Ляйпцігу.

Від 1875 року Г. Х. мало не 45 літ без перерви працював у Київі спочатку як старший навчитель „Музыкальнаго училища Кіевскаго отдѣленія Императорскаго Русскаго Музыкальнаго Общества“, а від 1913 року, коли це училище було перетворене на консерваторію, — як професор цеї консерваторії. Його учениками були, між иншими, покійний Олександер Горовіц, що потім був професором Харківської консерваторії, згаданий Короткевич, нині професор київського музичного технікуму (київську консерваторію тепер перетворено на технікум), Н. Позняковська, нині професор Ленінградської Державної консерваторії, Лев Ревуцький (попереду учень С. Короткевича) і піяніст Лев Сирота (тепер у Відні).

С. Короткевич за прикладом свого вчителя їздив вдосконалюватися до Лешетицького, у Відень. Як там переказували С. К-чу близькі до Лешетицького піяністи-педагоги, Л. тепло згадував за Г. Ходоровського і виражав жаль, що Г. Х. застряг на педагогії в місті незначному, з погляду музичного життя, в місті, що не відповідає його величині, як віртуоза, і можливостям, які перед Г. Х. відкривалися.

---

[1]) Карл Кліндворт, знаменитий піяніст, учень Фр. Ліста жив 1854—1868 р. в Лондоні, 1868—1884 р. був професором Московської консерваторії, потім переселився до Берліну († 1916).

Дуже люблений в широких кругах збірник Антона Коціпінського „Пісні, Думки і Шумки Руського Народа на Подолі, Україні і в Малороссії“ був 1892 року перевиданий з зазначенням „Второе изданіе, просмотрѣнное и исправленное Г. К. Ходоровскимъ“ [1]). Далеко менше відоме (навіть і не зазначене в покажчику Б. Грінченка „Литература украинскаго фольклора“) видання „14 малорусскихъ пѣсенъ арранжированныхъ для фортепіано Г. Ходоровскимъ“. Випустив в світ цього збірника київський музичний видавець Болеслав Корейво; про час видання довідуємося з помітки „Дозволено цензурою. Кіевъ 7 марта 1893 г.“. Є примітка „Всѣ пѣсни записаны К. П. Ходоровскимъ — Аранжированы въ 1867 году Г. К. Ходоровскимъ“; виходить, що Г. Х. був 14-літнім хлопцем, як робив це діло. Збірничок притягає до себе особливий інтерес тим, що записи в ньому, рівняючи, давні; за тих часів робота над записуванням народніх мелодій була великою рідкістю. Хто такий був К. П. Ходоровський, мені невідомо. В 1895—96 роках я був учнем Г. Ходоровського, але розмов про народні пісні і його працю над ними у нас не було; про існування збірничка „14 малор. пѣсенъ“ я тоді навіть не знав. Теперішні мої намагання встановити, хто був К. П. Ходоровський, зосталися марні. По ініціяльній літері „К“ можна здогадуватися, що то був батько Григорія (по батькові — Константиновича) Ходоровського. С. Короткевич це припускає; інші люди, що знали батька Г. Х., на мої запити висловлювали думку, що він не мав для того досить музичного знання. Ці записи зобов'язують до вдячної пам'яти про збирача: що особливо треба поставити йому в заслугу, це виключна, як на людину шісдесятих років минулого століття, свідомість етнографічного завдання у виборі пісень. Давніше переважно вибирали з народнього репертуару багатші, розвиненіші і інтересніші з сучасного художнього погляду мелодії; а в зазначеному збірникові помітне бажання представити народню пісенність об'єктивно в зразках різних її родів. Там є й примітивна колискова пісня, і пісня до весняного танка, і весільні, і танцівні, і гребовицька („Chanson des râteleurs“) і моралістична пісня сліпого співця-професіонала, і, нарешті, похоронне голосіння. Скільки можу пригадати, це хронологічно перший з опублікованих записів мелодій голосінь, — а їх взагалі досі записано дуже мало. Розуміння потреби відділити артистичну творчість від самого народнього матеріялу виявилося в тому, що пісні в клавіризованій формі подано окремо від самих записів [2]). Власне саме художнє оброблення народніх мелодій не має печати національної чи індивідуальної оригінальности.

Основна і дуже сильна сторона музичної діяльности Г. Ходоровського була діяльністю піяніста виконавця. Його гра визначалася незвичайною чистотою і прозорістю; одушевлена любов до мистецтва і захоплення

[1]) Про те, яке велике значіння мало це видання для широкої громади, можна судити з замітки українського поета Школиченка (псевдонім М. Кононенка) в львівському часописі „Зоря“ за 1893 р. № 6.

[2]) В записі мелодії № 5 помітна схематизація (рівно-половинні ноти і павзи); можна не згоджуватися з тактуванням у № 7.

виконуваним твором світилися крізь благородну здержаність; віртуозний блиск лучився з поважністю і врівноваженістю; огромний темперамент скривався за спокійною впевненістю рухів; лагідні очі іскрилися чистим огнем милування, коли нестрункі на вид пальці розсипали перли; він умів добувати велику міць звука без різкости, масивність єдналася з м'якістю удару. Його тактовність, почуття міри і відраза до грубих ефектів були особливо цінні в ансамблях. Незабутній учасник фортеп'янових тріо і квартетів, він був і виключним художником-акомпаніятором. Святом для музикальної громади Київа був концерт Марчелли Зембріх з його супроводом; він показав чуда, слідкуючи за капризами Мержвінського. Українці, зокрема кияни, розуміється, не можуть розділяти жалю Лешетицького, що Ходоровський віддав себе Київу, але що він мусів сливе всю свою силу віддати педагогії, це, справді, велика шкода; це залежало не від нахилу Г. Х. і його свідомого вибору, а від загальних умов сьогочасного музичного життя, від сьогочасного рівня музичної культури, при якому бути виключно виконавцем можна тільки при тій умові, щоб обректи себе на мандрівне життя з усіма неприємностями організаційної сторони концертових турне; початок віртуозної кар'єри, буває, звязується з способами рекламування, з якими не кожний може помиритися, хоч-би участь самого виконавця була в цьому вповні пасивна. А осілий віртуоз неминуче стає педагогом.

Виступаючи сливе піввіку на симфонічних зібраннях і, особливо часто, на камерних вечорах — ті й другі регулярно уряджував київський відділ згаданого Муз. Общества, — Г. Х. спричинився до ознайомлення нашої громади з рядом первокласних творів західньо-европейської і російської музики у первокласному виконанні. Не так стало, різними часами, Г. Х. брав участь у музичному житті і иншими формами діяльности: диригував оркестрою у київській опері, недовгий час провадив хорову класу в Муз. Училищі, а пізніше — оперову класу в консерваторії. На вечері симфонічних творів С. Рахманінова, Г. Х. замінив автора в диригуванні оркестрою, коли сам Рахманінов сів за фортеп'ян, щоб виконувати свій концерт C moll (для цього інструменту з оркестровим супроводом). Г. Х. признавався, що мав любов до диригування і з більшою охотою віддався-б цьому родові музичної діяльности, ніж педагогії.

З уваги на те, що давніше композитори дуже рідко вводили український елемент у свої твори, треба відзначити поміж фортеп'яновими творами Г. Ходоровського — Rhapsodie Ukraïnienne. В широких кругах місцевих аматорів музики більше відома була, бо технічно легша, його фортеп'янова транскрипція Монюшкової Przaśniczki (La Fileuse). Були ще надруковані баркаролла, два вальси і транскрипція „Моряків" Вільбоа. Але композиції Г. Ходоровського не відповідають його висоті, як артиста-виконавця; історик музики, який судив-би про значіння Г. Х. для розвитку музичної культури на Україні по цих творах, чи по зложеному від Г. Х. і виданому інструктивному репертуарові, не міг-би уявити, як багато дав Г. Х. для виховання розвинених вподобань власне своєю грою, як багато

Київ утратив, коли ця гра замовкла. Зазначена невідповідність, треба завважити, є явище загальне, яке постерегається на прикладі багатьох і багатьох перворядних віртуозів, що крім того роду служіння мистецтву, до якого були призвані, ще й компонували.

Останні роки Г. Х. прожив у Севастополі. Там Г. Х. був одним з основників народньої консерваторії, пізніше перетвореної в муз. технікум. Там і святковано його 50-річний юбілей. Там Г. Х. і упокоївся в квітні 1927 року.

Севастопільський некролог кінчиться словами „Нельзя не упомянуть добрым словом покойного, как прекрасного человека. Всегда отзывчивый добрый и ласковый в обращении, он сумел снискать уважение и любовь всякого, кто сталкивался с ним в жизни".

До цих слів щиро приєднаються і всі, хто знав небіжчика в Київі, де він прожив більшу частину свого віку.

Климент Квітка.

РЕЦЕНЗІЇ.

И. Презент, „*Происхождение речи и мышления*“. Москва („Прибой“) 1928, 125 стор.

За останні 10—12 років у межах нашого Союзу сливе не з'являлося розвідок про походження мови і щільно звязаного з нею думання. Брошура І. Презента мало не перша за такий довгий час. Перед нею можна назвати тільки книжку проф. Л. Булаховського «Початок та розвиток мови» Х. 1925 і такі статті: А. Богданов «Учение о рефлексах и загадки первобытного мышления» («Вест. Ком. Ак.» 1925 г., кн. 10), И. Вайнштейн «Мышление и речь» («Под Знам. Маркс.» 1925 г., кн. 1—2), кілька сторінок у книжці Бухаріна «Истор. материализм», 1923 г. і деякі инші.

Зацікавлення проблемою, звідки з'явилися мова й думання, та проблемою їхніх взаємин не може підупасти, і те, що в Презентовій праці розглянено саме взаємовідношення мови й думання, — очевидячки явище не випадкове. Актуальність питання про обопільні стосунки між мовознавством і психологією підкреслює і відомий французький психолог Делякруа в своїй книжці «Le langage et la pensée» Paris 1924, надрукованій за 4 роки перед Презентовою брошурою. «Знов з'явилося, — каже він, — вільне місце для спільних дослідів. Праці останніх років підохочують до цього». «Психологія може тільки скористуватися з того, що загальне мовознавство прокинулося (profiter du reveil de la linguistique generale)» [1]). Розглянута в Презентовій розвідці проблема існує вже 25 віків. Розвязуючи зазначену проблему, найважливіші оригінальні системи дали Гердер, Нуаре, Вундт, Йесперсен. Отже читача цілком природньо цікавить нова теорія, що її автор хоче поставити поряд з незчисленними дослідами двох з половиною тисячоліть, присвяченими цій самій проблемі; навіть більше, відкидаючи, як побачимо далі, всі попередні теорії, він охотиться подати свою власну, як едино справедливу.

Вже в підзаголовку своєї розвідки («К вопросу об их приоритете», тоб-то мови та думання), Презент підкреслює свій намір з'ясувати взаємовідносини мови та думання, а в передмові до брошури точніше визначає завдання останньої такими словами: «...вопрос о происхождении речи и мышления и их приоритете возбуждает к себе интерес очень широких слоев» [2]).

Там-таки автор каже, що він, починаючи свою працю, не мав будь-якого упередженого погляду, одзначає брак марксистської дослідчої літератури про цікаву йому проблему й виявляє, що ті автори, якими він користувався, дуже неоднаково визначають думання. У передмові зазначено, що твір цей писано р. 1924—25-го. Цим автор пояснює, чом він не покликується на літературу за останні роки.

Для більшої наочности подам спочатку зміст розвідки, а тоді розгляну її хиби.

Презентова книжечка складається з 6-х розділів: І. «Постановка вопроса». ІІ. «Происхождение речи». ІІІ. «Происхождение мышления». ІV. «Взаимоотношение речи и мышле-

[1]) Стор. 45. [2]) Стор. 9.

ния». V. «Человеческое общество и животное стадо». VI. «Методологическое значение разбираемого вопроса». Є ще передне слово Б. Фінґерта й передмова та післямова самого автора.

Перший, вступний розділ починається з двох основних питань: «Як і де виявляються думання та мова? І що виникло перше: мова чи думання?» [1]). За Презентом можемо сподіватися трьох можливих відповідей (очевидячки тільки на друге запитання), а саме: 1) перше виникло думання, 2) перша виникла мова, 3) мова й думання з'явилися одночасно. На авторову думку, його попередники, розвязуючи ці питання, користувалися неправдивою методою, бо всі вони за матеріял для своїх дослідів мали тільки людину, тимчасом як, насамперед, треба довести, «чи знаходимо ми в природі будь-яких тварин... що думають, але не говорять, або навпаки: говорять, але не думають» [2]); головна-ж помилка всіх цих учених полягає, мовляв автор, у тім, що вони не умовилися, як розуміти терміни «думання» та «мова». Наприкінці першого розділу Презент каже, що, починаючи розвязувати питання, звідки з'явилися мова й думання, треба визначити обидва ці поняття, а вже аж тоді вистежити на сукупності геть-чисто всіх організмів, а не самої тільки людини, за яких умов, де й коли неминуче виникає думання [3]).

В другому, знов, розділі перший-же рядок починається з запитання: «Що-ж таке мова?» Тимчасом на протязі всенького розділу точного визначення мови ми не знаходимо. Презент каже, що мова — «це є якась сукупність слів» [4]) і далі — «слово є тільки такий звук, або такий жест, додамо ми (все Презентові слова. *І. С.*), що собою щось визначає, сигналізує якийсь відмінний від самого звука чи жеста предмет або чинність» [5]). Зазначивши, що мова може виникнути тільки в суспільстві, Презент перераховує теорії походження мови. Він згадує про теорію природнього походження мови, про теорію винаходу, про ономатопоетичну теорію і, відкидаючи їх геть-усі, не з'ясувавши походження звука, робить висновок, що фізіологічна метода повинна сприяти з'ясуванню причин, через які повстали слова й жести. Тут автор користується з даних рефлексології (працею акад. Павлова «Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности животных»), подає визначення безумовного й умовного рефлексу, зупиняється на розумінні умовного дратівника і визнає, що хребтові тварини здатні сприймати умовні дратівники. Які-ж умови потрібні на те, щоб звуки або рухи стали гаслами (умовними дратівниками)? Як каже Презент, для цього треба, щоб були: 1) подиференційовані рухи або подиференційовані звуки, що є за матеріял, з якого утворюються жести та слова, і 2) закономірний збіг рухів або звуків, що сприймає тварина з тим або тим явищем. Далі, на підставі слів Е. Ріхтера: «Сприймання мовних звуків має для мови таку саму вагу, як і їх відтворення», — Презент каже, що «не всяка умовна сигналізація буде мовою, а тільки двобічна» [6]); він уважає, що така двобічність є в тих тварин, які живуть агрегатами. Тут подано низку прикладів з тваринного життя (криком тварина остерегає перед небезпекою),— і, виходячи з усього цього, автор робить висновок, що й тварини розмовляють. Наприкінці розділу є несподівана згадка за теорію Нуаре. Презент погоджується з тим, що перші мовні звуки були трудові, але вважає за хибний той Нуаре висновок, буцім-то мова існує тільки в людському суспільстві. Загальний висновок другого розділу: «людина — не єдина тварина, що розмовляє» [7]).

Розділ третій присвячено проблемі, звідки з'явилося думання. Визначивши думання, як процес думок, поняття думки Презент залишає без дефініції (бо слова: «мысль является единицей мышления» аж ніяк не можна вважати за дефініцію). Думати-ж, — подає він далі цитату з відомого підручника проф. Ушакова «Краткое введение в науку о языке», — «значить з'єднувати уявління одне з одним і усвідомлювати їхні обопільні стосунки». Ще далі

[1]) Стор. 11. [2]) Стор. 13. [3]) Стор. 17. [4]) Стор. 18. [5]) Стор. 19. [6]) Стор. 32. [7]) Стор. 41.

Презент як-найоб'єктивніш визначає сприймання, уявління й поняття. Поняття автор визначає як наслідок нашарування зовнішніх роздратувань. Механізм поняття — такий: «замикання поміж центрами, розпорошення по всій корі півкуль мозку тих роздратувань, що надійшли від неістотних ознак предмету й точна диференціяція роздратувань од істотних ознак» [1]). Тому, коли собака пізнає жебрака, незалежно від його індивідуальних особливостей, або крук відрізняє мисливця від селянина, — то це доводить Презентові, що й тварини мають поняття. І, очевидячки, довівши собі таким способом, що в тварин є всі зазначені елементи думання, він ладен визнати, що вони взагалі здатні думати. Але, покликуючись на «декотрих дослідників», що «ускладняють» розуміння думання вимогою логічности, Презент знаходить у тварин і логічне думання. Коли існує якесь психічне явище, — каже він, — що потягло за собою наступне, то слід роздратування від першого явища тягне за собою слід другого; і тоді ми маємо перед собою логічне думання. Доводячи, що тварини думають логічно, автор подає такі приклади: бачучи м'ясо, тварина відчуває і його смак; помітивши струмок, відчуває й смак води; нарешті, коли один член отари реагує на відсутнього хижака, то вся отара повторює реакцію. «Перед нас є те, що звуть логічним думанням» [2]), каже автор. Отже Презент знаходить початки логічного думання в тих тварин, що здатні умовно збуджувати сліди від роздратувань і живуть агрегатами. Щоб утворювати слова, гадає автор, потрібні ті-ж самі умови. Отож, можна було-б уважати, що слово й думка виникають одночасно, але така гадка не зовсім поправна, адже-ж думання можливе й тоді, коли мови нема, мова-ж повстає тільки в тому випадкові, коли вона може викликати думкотворний процес у слухача.

В невеличкому четвертому розділі «Взаємовідносини мови й думання» подибуємо такі думки: «мова, каже Презент, не зроджує і не викликає думання, але вона є передумова його закріплення та скупчення» [3]). Автор додає до цього, що експеримент тепер «остаточно спростовує припущення, буцім-то ми думаємо словами» [4]); за приклад він бере думання маляра, коли той обмірковує свій малюнок, або шахівника; а втім, «цепь словесного мышления» автор теж припускає.

Розділ п'ятий з'ясовує різницю поміж людською громадою й отарою, переказуючи абеткові істини історичного матеріялізму і подаючи безліч матеріялу, що до теми не стосується (напр., як повстали наука та релігія й їх взаємовідношення). Основна думка цього розділу така: «саме те, що людина робить знаряддям знаряддя, й відокремлює її від тварин» [5]). Наприкінці підбито «остаточні підсумки», провідні і для всієї Презентової брошури; зокрема подано двоє провідних тверджень: 1. «Мова та думання не є щось властиве тільки людському суспільству, а існують і в инших тварин». 2. «Мова не зроджує думання (воно може бути і без мови), але править йому за судинну систему, яка сприяє одночасно його ускладненню та безмежному абстрагуванню» [6]). Кінець цього розділу, очевидячки, має бути за висновок з міркувань про походження мови та думання: «Думання та мову не зроджує людська форма суспільства (і те й те знаходимо в багатьох инших тварин), але і темп, і напрямок дальшого розвитку, і самий характер розвитку мови та думання в людському суспільстві є цілком обумовлений і держиться, мовляв, у віжках народнього господарства» [7]).

Переказавши коротенько, але з найбільшою можливою точністю, зміст книжки І. Презента, за вийнятком шостого розділу, що до нього я повернуся згодом, бо він не має безпосереднього звязку з усією працею, перейду до її аналізи.

На думку Б. Фінґерта, висловлену в його передмові до книжки, можна вважати, що Презент мав перед собою три завдання: «по-перше, з'ясувати належний з боку методологічного підхід до проблеми, по-друге, розвязати цю проблему і, по-третє, чималою мірою

[1]) Стор. 58. [2]) Стор. 64. [3]) Стор. 67. [4]) Стор. 68. [5]) Стор. 77. [6]) Стор. 101. [7]) Стор. 102.

в звязку з першим завданням, подати критику досить поширеного за наших часів погляду на це питання А. Богданова» [1]).

Спочатку погляньмо, як здійснив автор своє перше завдання. Основне методологічне прагнення авторове полягає в тому, щоб, базуючись на матеріялістичному світогляді, використати дані рефлексології і так розвязати проблему, звідки з'явилися мова та думання. Саме ця мета робить книжку досить оригінальною, дарма що Презент і має далеких попередників — Нуаре та Вундта. Але його спроба дійти цієї мети вийшла невдала.

Передусім вражає хаотичність у виборі літератури й скупість її. Коротенького Ушакова підручника цитує автор навіть тоді, коли йому треба спертися на авторитет ученого психолога. Окрім Ушакова, в декількох випадках цитується Погодінова праця «Языкъ, какъ творчество», иноді Ріхтер («Какъ мы говоримъ»); де-не-де трапляються ймення М. Мюллера та О. Потебні; часом покликується автор на такі праці, як «Археология» Городцова, «Языкъ обезьянъ» Гарнера, «Картавость, ее происхождение и лечение» Доброгаєва, «Новѣйшее начертаніе правилъ россійской грамматики» Орнатовського. Де-не-де знаходимо цитати з Маркса, Енґельса, Сеченова, Павлова. Є одне покликання на Вундтові «Проблеми психології народів», що до того-ж не стосуються безпосередньо до справи. А з Вундтовою теорією, звідки з'явилася мова, автор, очевидячки, не обізнаний навіть з відомого проф. Зелінського реферату. Не використав Презент навіть найважливішої для того, як він розуміє проблему, книжки К. Бюхера «Праця та ритм» (останній рос. переклад 1923 р.). А що літератури використано не гурт, то воно й спричинилося до найбільших методологічних огріхів. Так, на стор. 13 Презент зазначає, що всі вчені, розвязуючи питання про взаємовідносини мови й думання та про їх походження, досліджували тільки людину, залишаючи тварин по-за межами свого досліду. Не зупиняючись довго на цьому цілком хибному твердженні, що його поділяє і Б. Фінґерт у своїй передмові, наведу для прикладу низку творів західньо-европейських, російських та українських учених, де віддано багато уваги саме з'ясуванню різниці поміж твариною та людиною: Gabelentz «Die Sprachwissenschaft, 1901; Кудрявскій «Введеніе въ языкознаніе», 1912; Кудрявскій «О происхожденіи языка» (Русск. Мысль, 1912 г., кн. VII — VIII, O. Jespersen «Language», 1923; Л. Булаховський «Походження та розвиток мови». Автор, докоряючи иншим за помилку, якої вони не зробили, сам допускається помилки: різницю поміж людським суспільством і отарою він з'ясовує тільки в V-му розділі, тимчасом як методологічно правильно було-б зробити це спочатку.

Далі, головну і спільну всім його попередникам хибу Презент убачає в тому, що вони не додержують найважливішої умови — «договоритися про зміст слів», і «кожен з дослідників у терміни «думання» та «мова» вкладає своє власне розуміння» [2]). Це безпідставне й цілком помилкове твердження можна пояснити тільки надто малою обізнаністю І. Презента з відповідною літературою.

До речи, тут треба згадати ще й про те, що сам автор у своїх визначеннях, які читачеві иноді доводиться складати самому з частин, розкиданих подекуди по сторінках, раз-у-раз плутає і помиляється. Вище я навела авторову дефініцію поняття думки. Не краще визначає Презент і поняття мови: «мова, — каже він, — це є якась сукупність слів» [3]). Навіть єдину свою цитату-дефініцію з «Кр. введения» проф. Ушакова він перекрутив. У Презента читаємо: «слово — звук (только ли? *И. П.*), имеющий значение»; в Ушакова: «слово есть звук или несколько звуков, имеющих значение» [4]). Навряд чи пізнав-би проф. Ушаков у накинутих йому словах свою думку.

У наслідок таких «визначень» автор плутає звук, слово і жест. Питання про походження звука так і залишається невисвітленим. Почувається, що Презент не досить

---

[1]) Стор. 5. [2]) Стор. 15. [3]) Стор. 18. [4]) «Краткое введение в науку о языке», стор. 52.

точно з'ясував собі різницю між жестом, звуком і словом і, крім того, йому невідоме Вундтове вчення про звуковий жест (Lautgebärde). Цим на багато знецінюється те, що взагалі можна було-б уважати за оригінальне й цікаве в Презентовій праці,—користування рефлексологією на те, щоб розвязати проблему походження мови й думання. А втім, чи не дає школа акад. Павлова тільки більше фізіологічне обґрунтування Вундтовому вченню про звуковий жест? За Вундтом звук є жест; за Павловим жест є рефлекс. Чи не можна було-б виснувати з цього, що звук є рефлекс? Але автор цього не з'ясував.

Вище я вже казала, що багато авторових дефініцій непевні. Що-до самої мови його брошури, то не можна не відзначити надзвичайну неохайність її стилю. Тут поривання до точности матеріялу цілком розбігається з способом викладу. Часто-густо трапляються слова «какая-то», «какой-то», «прежде всего» і т. ин., тільки заплутуючи авторову думку. Зустрічаються в Презента такі речення, як-от: «у животных же, по их мнению, нет ассоциации по сходству» [1]) (доводиться розуміти так, що, на думку тварин, вони не мають асоціяцій за схожістю). Подібних прикладів можна було-б навести чимало [2]).

Отакі авторові огріхи в будові та викладі його теорії. Необґрунтовані-ж висновки і твердження, що він робить, уважаючи думання та мову за наслідок відповідних фізіологічних процесів, дуже зменшують цінність основного методологічного намагання авторового — використати рефлексологію, на те, щоб розвязати проблему.

Переходячи до другого завдання, що його поставив собі Презент, спинюся насамперед на помилках, яких він допускається в своєму побіжному і неповному огляді теорій про походження мови (див. виклад другого розділу).

Казати, буцім Платон гадав, що слова відповідають суті речей, немає підстав. Платонова іронія так затьмарює зміст діялога «Кратіл», що важко зробити остаточний висновок (див. H. Steinthal. Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern. (I. T. 2-te Aufl. Berlin 1890, стор. 79; дд.). І ще, визначати ономатопоетичну теорію тільки, як наслідування звука це буде занадто однобічно. За ономатопоетичною теорією ми можемо передавати в певних комбінаціях звуків множину, а так само підсилювати значіння (koin — собака мовою бушменів; koin - koin — plur. того-ж самого слова: nong - nong — визначає твердий сон при простому nong — спати, то-що [3]). Подаючи теорії про походження мови, Презентові випадало-б зупинитися і на теорії вигуку, що існує ще з Епікурових часів. Учення Нуаре, що про нього каже Презент, — одна з ланок в історії цієї теорії, — не опинилося-б тоді в авторовій розвідці в такій блискучій ізольованості, і від цього тільки виграло-б.

Перейду тепер до того авторового висновку, що вже безпосередньо стосується до самого розвязання проблеми. «Людина — не єдина тварина, що говорить», — читаємо ми наприкінці другого розділу. І Презент докладає всіх зусиль, щоб довести, що мова існує в цілої низки тварин. Для цього треба тільки «несколько дифференцированно реагировать на раздражение окружающей среды», володіти «несколько дифференцированными анализаторами, дающими возможность различные звуки или движения различно же воспринимать» і мати «несколько дифференцированную нервную систему» [4]). Надто важко погодитися з цим твердженням. Проти того, що деякі тварини можуть вимовляти розчленовані звуки, дослідники не заперечують (див., напр., Кудрявський «О происхожденіи языка»). Але різниця полягає саме в тому, *як* здібні користуватися звуками та їх комплексами люди і *як* виголошують їх тварини. Делякруа з цього приводу каже так: «ось у чому саме полягає

---

[1]) Стор. 52.

[2]) Тут до речи буде згадати, що, цитуючи Енґельса, Презент проминув у цитаті останнє речення, а саме воно-ж найточніше з'ясовує нам Енґельсові думки (див. стор. 365 цієї рецензії).

[3]) Приклади взято з Погодінової книги «Языкъ какъ творчество», стор. 147, 239.

[4]) Стор. 41.

різниця поміж мовою тварини та людини: вживання слів не як стереотипів у низці асоціяції спеціяльної і прямої, але як живих істот, зібраних у певнім порядку за допомогою розуму» [1]). Про здатність людини розчленовувати думку, а потім довільно комбінувати знов усі розчленовані елементи в мові каже Ґабеленц у «Die Sprachwissenschaft», а Кудрявський у своїй статті вважає, що «людська мова відрізняється від звуків тварин своєю розчленованістю, вона завсіди визначає враження, уявлення або думку, розкладаючи їх тут-таки на складові частини», і що вона «відрізняється від звуків тварин розчленованістю висловлюваної думки» [2]). І коли Презент каже, що тварини кричать, помітивши небезпеку, то, певна річ, такий крик треба визнати за крик інстинкту, за явище того самого ґатунку, що й людський вигук, але це-ж іще не мова. Є яскравіші приклади того, що звемо ми мовою тварин, приміром, мова папуги, але й папуга не спроможеться самовільно скористатися з свого мовного запасу, щоб віддати свій намір або сповістити про минулі події. Автор навряд чи відмовиться визнати, що поміж криком тварини й вигуком людини є багато спільного. Але, як і крик тварин, вигук протягом віків не еволюціонує. Мова-ж — процес безупинного руху. (Пор. слова Кудрявського: «мова тварин не має історії, а людська мова її має»). Презент у післямові одзначає, що «некоторые товарищи» не погоджувались з його твердженням, неначе-б тварини мають мову, покликуючись на Енґельса. Воно правда, авторів висновок суперечить Енґельсовій думці, як бачимо з статті цього дослідника: «Роль труда в процессе очеловечения обезьяны» [3]); тут сказано, що «ту дещицю думок, яку ці тварини, навіть найрозвиненіші з-поміж них, мають переказати одна одній, можна переказати і нерозчленованою мовою. В природньому стані жадна з тварин не відчуває незручности, не вміючи розмовляти або розуміти людську мову» [4]). Відповідаючи своїм критикам, Презент каже, що коли Енґельс і заперечує, ніби тварини мають розчленовану мову, то, виходить, він припускає, що у них є нерозчленована мова (незрозуміло — звідки такий висновок). «Те сообщения», пише Презент на 123 стор. своєї розвідки, «которые делают животные друг другу, мы обязаны назвать речью, так как р е ч ь д е л а е т р е ч ь ю не характер материала, из которого она состоит (членораздельные или нечленораздельные звуки), но исполняемая ею (речью) функция сообщения друг другу». Вважаючи, що мову характеризує тільки комунікативна функція і кажучи про існування нерозчленованої мови, автор ще раз підкреслює, як хибно розуміє він питання. Це хибне розуміння відбилося і на розділі про думання. Припускаючи, що тварини сприймають, відчувають, уявляють і мають поняття, ми не можемо на підставі тільки того, що, бачучи струмок, тварина почуває смак води, що м'ясо викликає в неї теж відповідний смак і т. ин., погодитися з Презентовим твердженням, ніби тварини логічно думають. Характерною ознакою логічного думання повинно бути свідоме і довільне варіювання елементів думки і таке саме відображення цих елементів у мові. Автор нічого не каже (і не може сказати) про те, чи здатні тварини в такій «цепи 2—3 представлений» довільно сполучати окремі ланки і чи можуть свідомо розчленовувати таку низку уявлінь. Саме цієї основи людської думки бракує в тварин. Отже, одна з найголовніших хиб книжки є авторова гадка, ніби й тварини мають мову, — твердження, яке спростовують і лінгвісти і Енґельс. І даремно так боїться Презент провести тут межу поміж людиною й твариною; про це говорить і Б. Фінґерт у своїй передмові: «Презентові здається, що коли провести межу поміж людиною та иншими тваринами в площині проблеми мови та думання, то зразу-ж до наукової соціології може вдертися ненаукова богдановщина, ідеалізм. А тимчасом — це не зовсім так» [5]).

Звертаюся тепер до питання про пріоритет мови й думання, — одного з основних авторових завдань (з'ясувати походження мови й думання), що йому присвячено четвертий роз-

[1]) Д е л я к р у а, стор. 75. [2]) Див. К у д р я в с к і й «О происхожденіи языка» Р. Мысль, 1911, кн. 7—8. [3]) Архив Маркса и Энгельса т. II-й. [4]) Архив Маркса и Энгельса, кн. 2, 1925. [5]) Стор. 6.

діл. Розділ цей навдивовижу короткий. Презентові думки про те, що перед мовою може йти і образне думання, а не тільки внутрішня мова, аж ніяк не нові. Подібні погляди на внутрішній бік мови, на «innere Sprachform» знаходимо в Гефдінґовому «Опытѣ психологіи основанной на опытѣ» [1]), в «Учебнике психологии» Корнілова, у К. Фослера («Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie», стор. 222) і в багатьох инших працях. Тут особливо доводиться пожалкувати, що Презентові невідома книжка Делякруа: порівнюючи з відповідним її розділом, надто виразно виступає позверховість і примітивізм того, як Презент пояснює взаємовідносини між мовою та думанням. І Гефдінґ і Делякруа кажуть про різноманітність передмовного процесу, насамперед залежно від типу того, хто говорить. В основному цей учений убачає два можливі випадки внутрішньої мовної форми: 1. ми безпосередньо йдемо від думки до мови... Ми пізнаємо те, що думаємо, чуючи свою розмову; 2. шлях від думки до її вислову йде повільніше, і тоді ми шукаємо розумом, готуємо нашу формулу [2]). Виходить, що можливі обидва випадки внутрішньої мовної форми — і образне думання, і думання словами; виникає перший або другий залежно як від типу розмовника, так і від того, що́ саме бажає сказати розмовник. Як видно, питання про взаємовідносини між мовою та думанням розглянув Презент недбало. Через те, в основі справедлива, думка про пріоритет думання над мовою залишилася недоведеною.

Нарешті, чи здійснено основне завдання книжки — розвязати проблему, звідки з'явилася мова та думання? Ті остаточні висновки І. Презента, про які я згадувала, викладаючи зміст V-го розділу, не розвязують питання. Марні були-б спроби самого читача збудувати систему походження мови на підставі тих аналіз окремих елементів у мовній діяльності, що подає Презент: він не висвітлив найістотнішої властивости людської мови — її розчленованости, а так само — як виникає звук. Прочитавши Презентову книжку та видучивши все хибне, що в ній є, читач залишиться тільки з порізненими визначеннями, які навів автор, виходячи з даних історичного матеріялізму та рефлексології.

Ще кілька слів про третє, останнє авторове завдання: подати критику на погляди Богданова, висловлені в статті «Учение о рефлексах и загадки первобытного мышления» (Вестн. Ком. Акад. 1925, кн. 10). Презент не перший критикує Богданова і зокрема згадану його працю; її розбирав до Презента Вайнштейн у статті: «Мышление и речь» [3]). Презент піддає критиці не тільки думку Богданова, що «думання є внутрішня мова», але й увесь його світогляд. Він уважає, що Богданов, визначаючи думання, як тиху мову, тим самим ототожнює його з мовою; а що за Богдановим мова властива самій людині, то виходить, що й думання являє собою виключно людську властивість. Попереду я спитувалася була показати, що, припускаючи в тварин здібність думати, поки-що доводиться заперечувати існування в них мови, розуміючи останню, як свідомий висліз думок та емоцій за допомогою розчленованих звуків і їх комплексів — слів. Приймаючи цю думку, ми одразу бачимо помилку Богданова, і можна не зупинятися тут довше на критиці його системи. Що-ж до Презента, то йому справді треба було. спростувати хибний погляд Богданова на взаємовідносини думання та мови, особливо тому, що цей погляд часто трапляється в поширених підручниках. Тільки Презент приділив Богданову занадто багато місця, порушивши цим загальну гармонійність викладу.

Для кого-ж, спитаємо наприкінці, призначено цю брошуру? Людині, хоч трохи обізнаній з проблемою походження мови та думання, вона здасться примітивною і буде більше за матеріял для дискусії і критики, ніж для вивчення; мало-ж підготованому читачеві — чи варт давати в руки працю, де є спірні і суперечні або хибно розвязані відповіді на цікаві йому питання?

Ірина Сунцова.

---

[1]) Стор. 195, 197. [2]) Стор. 407 — 408. [3]) «Под Знаменем Марксизма» 1925, № 1—2.

Ed. Sievers. *Altslawisch* ē *und* ja (Leipzig, 1925).

Проф. Сіверс протягом останнього часу написав декілька книжок, присвячених слов'янській старовині. Мені вже доводилось докладно спинятися на його розвідках про Київські та Фрейзінгенські уривки, про Слово о полку Ігоревім. Ця-ж книжечка (65 сторінок) зачіпає дуже складне питання давньослов'янської фонетики, питання, про яке писало вже багато слов'янських учених. У проф. Сіверса це питання виникло в звязку з тим, що він висловлював у розвідці про Київські та Фрейзінгенські пам'ятки і що там-же викликало суперечну думку проф. Фасмера (додаток до розвідки проф. С.).

Проф. С. не погоджується з прийнятою тепер думкою, що давньослов. *ѣ* вимовлялось як відкритий *ê* (близький до німецького *ä*), близький до того, що дають нам кирилівські пам'ятки, в яких ми знаходимо иноді заміну *ѣ* через *а*. С. вже спочатку нападає на думку проф. Фасмера та инших вчених, сміливо називає цю думку антиісторичною, тому що вона переносить явища пізнішої доби на добу ранішу, що вона кидає в один «горщик» індоевроп. *ja* та *ja* секундарне слов'янське, яке вийшло з чогось иншого і яке звязане з першим не безпосередньо, а через якийсь проміжний ступінь иншого роду.

Перш за все дуже цікаво відмітити, як у своїй аргументації проф. С. виходить з порівняльної оцінки глаголиці та кирилиці. Він ставить глаголицю вище од кирилиці не тільки що-до часу походження, але й з боку палеографічної «якости». С. відмічає, що винахідник глаголиці виявляв тонке знання фонетичних особливостей, тонку спостережливість. І ось виходячи вже з такого твердження, як з догми, С. дає свої дальші положення. У глаголиці поруч з буковними знаками для *ę*, *ǫ*, *u*, є знаки для таких-же звуків йотованих *ję*, *jǫ*, *ju*, але, як завважує С., немає йотованих знаків для *e*, *ē*, *a*. Відсіля висновки: і звуків таких не було в мові глаголитів. Те-ж, що в кирилівських пам'ятках ми бачимо йотовані *e* та *a*, то вже розвинулося як дальша стадія і переносити на давніші глаголицькі пам'ятки не можна. Проф. С. докоряє сучасній науковій думці, яка, в особі наукових діячів, необережно ставиться до читання текстів: так, говорять, що треба читати з йотом (при збігові голосних *a a*, що давало скорочення *a*, і що не могло-б бути, коли-б був посередині йот), тимчасом як не читають йота там, де він був. І це тому такі приклади, як *свіѧти, ходатаіѧцю, оутіѧже...* треба читати *svję̇ti, chodatajęcju, utjęże...*

Цілком приєднуючись до того, що глаголиця старіша од кирилиці, що її складач тонко спостерегав фонетичні особливості мови, я не можу вже теоретично уявити собі, щоб ця важка робота не вимагала у близькому майбутньому вже певних поправок, поліпшення. І це можна буде підтвердити фактами, які будуть перш за все говорити проти тої системи, яку так послідовно збудував проф. С. на підставі теоретично поставлених тверджень. Проф. С. оперує латинськими буквами замість глаголицьких і тому вже тут велика помилка — графіка цих буков показує нам те, чого ми вже не бачимо в латинському одягу. І це нам показує, що С. працює в цих палеографічних по суті питаннях не як палеограф, який стежить за оригіналами, а він стежить за таким матеріялом, якого справді не було. Коли-б С. знав, що знак у глаголиці для йотованого юса малого був Ⰶ, то він не казав-би, що поруч *ę* було *ję*. Не казав-би він того, коли-б знав, що в найстаріших пам'ятках (якими він спеціяльно цікавився та досліджував) — Київських листках немає двох знаків для юса малого — йотованого та нейтованого. Правда, у транскрипції передають знак КЛ. йотованим, але це вже умовність, яка не відповідає дійсності, і така передача будується на підставі вже дальших пам'яток, де написання юса малого йотованого та нейтованого розрізняються. І ось — чи можемо ми сказати, що в написаннях оцих знаків була послідовність? Ні в якому разі. І не можемо того сказати йдучи шляхом думок проф. С. Таким чином, у цьому третьому параграфі книжки С., параграфі дуже важливому, тому що він дає підстави для дальшого, ми бачимо зовсім помилкові твердження-догми, які вийшли з того,

що проф. С. зовсім не знає глаголицьких написань, на основі яких будує він свої твердження. І та палеографія, на яку спирається С., у несправжньому вигляді пам'яток, дає матеріял зовсім инший, коли ми будемо мати перед очима самі глаголицькі пам'ятки. У старіших пам'ятках ми бачимо о д и н знак для юса малого йотованого і нейотованого. Пізніше цей знак, який при тім своєю формою показує на нейотованість (складається з *е* та *и*), потім вже почали вживати, як йотований, а другу половину цього знака (власне фігуру *и*) почали вживати як нейотований малий юс.

І ось, коли ми будемо транскрибувати текст Київських листків послідовно передаючи знак ⰔⰔ через йотований юс (як і роблять), то ми побачимо, що в найстарішій пам'ятці немає зовсім нейтованого юса. Картина зовсім несподівана і неправильна. А все тут вийшло з того, що хоч який великий фонетист був перший складач слов'янського правопису, але не міг він дати все в досконалому вигляді — деякі відтінки не відбилися на письмі, і те вже виправив дальший час. Дальший час свої поправки збудував так: він узяв те написання, яке вже було, та поділив його.

При вирішенні питання, як вимовлявся цей загадковий знак, безумовно, має значіння палеографія, а частково — написання глаголицьких буков, коли поставити таке твердження, що складач глаголицької абетки був не тільки філолог, але й у своїй праці йшов послідовно — бажаючи знаками відбити близькість звуків. Перш за все, відмічаючи повну послідовність у системі глаголицьких буков та взагалі правопису, ми мусимо поставити таку тезу: глаголицька буква *ѣ* визначала один звук або подвійний звук, як передавали цей звук через йотований *А*, як дають паралельні приклади пізніших кирилівських текстів. Треба тут мати на увазі, що ті пам'ятки, які дійшли до нас, передають вже різні говірки, а може иноді й діялекти, що нічого поки певного не знаємо про первісну цю давньослов'янську мову, і коли цю мову вбачати у такій пам'ятці, як Київські листки, то мова та різнилася від дальших пам'яток, не як говірка, а як діялект, а може ще й більше.

Зупинімося трошки на палеографічній стороні питання. Написання *ѣ* у різних глаголицьких пам'ятках мало не однакове — воно складається неначе з двох частин: у середині фігура, що скидається на глаголицьке *а* ⰰ неповна фігура, потім трикутник. В одному кирилівському рукопису (сербському) XII — XIII вв. ми бачимо цікаве написання *а* — трикутник, а нагорі хрест: отже коли ми продовжуємо одну з рисок глаголицького я т я, ми теж маємо фігуру хреста, що нагадує букву *а*. Взагалі між написаннями глагол. *ѣ* та *а* якась близькість, У всякому разі глагол. *ѣ* більш, ніж до якого иншого написання, наближується до написання глаг. *а*. Коли, значить, ми не маємо цілком ясної подібности, то у всякому разі є натяк на цю подібність.

Звернімо увагу на те, що в глагол. написаннях поруч з *оу* маємо йотоване *оу*, яке передається одним знаком. Для визначення йотованого юса великого ми теж маємо окреме написання, яке трошки подібне на написання нейотованого. У даному разі кириличя дає зовсім инше. Отже логічно виходячи, ми могли-б припустити, що й написання для Ѣ теж визначає якийсь звук йотований. Те припущення ми могли-б зробити теоретично і тут деяку допомогу могли дати деякі кирилівські пам'ятки, де замість написання Ѣ ми бачимо йотоване *а* (ꙗ). Але звичайно, спиратися цілком на тому ми не можемо...

Тепер, коли тут мова йде про знак для визначення якогось звука певної говірки, то особливо допоможуть дані різних сучасних південних болгарських говірок з одного боку, з другого — деякі спроби передати цей загадковий звук і раніше, передати иншою мовою; тут цікаво, що давній відомий граматик Костянтин Констецський, бажаючи теж розшифрувати загадковий знак *ѣ*, передавав його дифтонгічним сполученням *еа*. І ось далі, вже в новіших дослідженнях Облака, його *Macedonische Studien* та в тих даних, що наводив їх Мілетич що-до вимови *ѣ*, ми бачимо теж *еа*, тільки в формі *еа*. Що звук, який

визначався Ѧ (ѣ) був близький до *а*, показують Київські листки, де бачимо такі зміни, як *срьдьца* зам. *срьдьцѣ*. І раніше Ягіч не погоджувався, що під ѣ треба розуміти йотований *а* — тому, як він казав, що тоді писали-б *а*. Але треба звернути увагу, що для *оу* нейтованого та для *оу* йотованого вживали різних знаків, теж як ми бачили для великого юса — така-ж картина могла бути і для ѣ. І тоді можливо, коли тут був нейотований звук *а*, а звук подібний до того, про який казали Облак та Мілетич.

Основна потім база проф. С., де ми маємо його докази про закритість ѣ, це вивчення давньослов'янського акценту у звязку з індоевроп. акцентом, але будується це вивчення знов перш за все на палеографічній стороні пам'яток, на їх особливих надрядкових значках, які С. знов пояснює так, що проти нього ж говорять ті-ж самі палеографічні дані. Як мені вже доводилося докладно говорити про систему вивчення С. що-до давньослов. пам'яток, то тут коротенько я тільки зазначу, що вся його будова носить суб'єктивний характер якоїсь інтуїції. Ця інтуїція може й дає в деяких випадках дослідникові можливість підійти правильно в поясненні окремих фактів, але вона не може зробити всю систему науково правильною. Перш за все, під впливом своєї системи С. підходить до виявлення значіння надрядкових знаків у давньослов. пам'ятках. Коли палеографія дає нам висновки, що знаки ці часто вже не мали ніякого значіння, а були тільки наслідуванням перших зразків, то С. вкладає тут зовсім инше, і це инше він сполучає з своєю теорією підходу до пам'яток.

Я вже докладно писав, що ті значки, які проф. С. уважає за знаки наголосу, були значками придиху, а там, де є дійсно знаки наголосу, там С. бачить ноти. І коли-б це справді були ноти, то вже весь хід думок С., що він їм надає різні відтінки, не на підставі яких-небудь фактичних даних, а тільки свого персонального почуття, показує, на якому небезпечному шляху стоїть проф. С.

Між иншим, С. говорить, — щоб вийти з неправильного традиційного розуміння — треба вернутися до точного читання тексту, точного розбору самих написань; але сам він того не робить, а знання тексту, правильне його розуміння — конче потрібні. У своєму досліді С. базується на прозаїчних текстах, як він каже, відносячи до таких Зографську ев. та Супрасльський рукопис (Київські л. він уважає за вірші), і працює С. тільки над уривками з цих пам'яток (з читанки Д. Лескіна).

Та система, яку встановлює С. для своїх інтонаційних знаків, дуже своєрідна — вона стоїть у звязку з його звуковою системою і дає С. повну можливість користуватися матеріялом, як він хоче. Перш за все, встановлюючи чотири знаки інтонації, С. відзначає, що інтонація, яку він проводить, є інтонація в реченні. Отже виходить, що один і той-же рід словесної форми може мати різні знаки інтонації, і оці різні тимчасові інтонації утворюють дублети слів, порушується суцільність слова. Таким чином, уся справа переходить у галузь інтонаційних досліджень, а коли згадати, що ці дослідження дуже суб'єктивного характеру, то ми тут цілком не матимемо під собою твердого ґрунту.

У проф. С. якось утворилася одна мірка — з нею він підходить до різних пам'яток, не звертаючи уваги на те, що в різних пам'ятках ми бачимо різні впливи, що більшість цих пам'яток вже не дає нам суцільної старої мови. При системі С. на це не доводиться звертати уваги.

Історія вивчення давньослов. мови показує, скільки тут було різних домислів, що часто не мали під собою ніякої підстави. Тепер ми вже звикли до обережного вивчення кожного маленького питання, до інтенсивного вивчення всякої детали. Деталям ми даємо иноді найбільше значіння при вирішенні загадкових питань.

Одна є ще галузь у вивченні пам'яток, яка мало звертала на себе увагу дослідників. На неї свідомо не звертали уваги тому, що зовсім не визнавали якої-небудь її вартости, а тимчасом вона цю вартість має і тепер, коли дослідники говорять про неї, роблять великі

помилки. Ця галузь — вивчення так званих надрядкових значків. Нещодавно у свойому великому літографованому курсі проф. Огієнко, що використував великий матеріял, усе-ж про значки в давніх пам'ятках каже помилково, що ці значки ніде не відбивалися, як стала система. А ось другий дослідник, відомий німецький фізіолог проф. Сіверс, на підставі цих значків будує цілу систему інтонаційних взаємин, дає цим знакам інтонаційне значіння і вирішує в звязку з своєю системою фонетичні питання давньослов. пам'яток. Те значіння, яке надав цим значкам проф. С., допомогло йому будувати цілі теорії про віршовані та невіршовані старослов. тексти.

Проф. Сіверс будує дуже цікаву гіпотезу про вплив характеру наголосу на зміни голосних, але ця гіпотеза передається у нього неначе догма, але і для гіпотези такої ще ми маємо мало даних. Перш за все ставиться твердження, що характер наголосу не залежить від характеру голосних звуків, і наголос підносний і наголос спадний залежать від речення. А в самому реченні ці наголоси роблять зміни з первісними голосними звуками. Отже сполучення *jám — jóm — jón*, що стоять під наголосом підносним, через цей наголос плюс вплив, йота переходять в *jám — jém — jén* з таким-же наголосом, а ті-ж сполучення з наголосом спадним зберегають свою велярну форму, залишаються з таким-же наголосом. Далі С. наводить цікаве фізіологічне пояснiння, що підносний тон підтримує вже нахил до палаталізації. Отже через те та вплив йота ми й бачимо перехід в *е*. Спостереження над переходом носових дають далі матеріял для С. при поясніннi переходів та природи *ѣ*.

Проф. С. розрізняє *ѣ* з первісного *ē* та *oi*. Цей *ѣ* здебільшого відкритий звук, як *ä*, і всі ці первісні *ē* з спадним наголосом. Такий звук *æ* ми знаходимо в формах: *озерѣ*, *іезерѣ*, *градѣ*, *храмѣ* (місц. відм.), *тебѣ*, *мьнѣ* (дав. в.) та ин. Окрім первісних *ē* та *oi*, що давали *ѣ*, первісне сполучення *ja* давало спадне *ja* та підносне *jē*, а через те, що йот зникає, ми бачимо спадний *а* та підносний *е*, причому ці звуки при міні наголосу в реченні змінюються — тому ми бачимо *дроугаѣ — дроугаа*, *деснаѣ — деснаа*, *даѣти — даати*... Але ці зміни не заваджали й тому, щоб між уживанням *ѣ* або *а* встановлювалися певні межі: після голосних, плавких та носових *е* підносний, а після свистячих, шиплячих *а* спадний.

Оскільки фантастична творчість росте у думках та поясніннях проф. С., оскільки вся будова його думок просякнута оцією фантастичністю, показує особливо те, що знаходимо в § 16. Він тут бере ті приклади, що дав у § 15 як *землѣ* «під дужкою» та *волѣ* з дужкою. Тут у постанові «дужки» або в її відсутності С. бачить різницю в інтонації. У формах без дужки тон росте прямо, рівно і на дальших словах на тому-ж високому рівні. Коли-ж стоїть дужка, то тон на дальших словах падає вже на низький рівень. Тимчасом, «дужка», про яку каже тут С., є значок у Зографській єв., як і в деяких инших давньослов. пам'ятках, який показує м'якість приголосного. Цей значок не завсіди ставився і його ні в якому разі не можна вважати за значок тону. Взагалі не можна робити такі висновки, які робить С., базуючись на невеличкому матеріялі, що ми знаходимо в читанці Лескіна. Всі ті питання, що він тут піднімає, вимагають докладного спочатку палеографічного вивчення, а потім вивчення філологічного, яке знов-таки не може обмежуватися передруками, зробленими з педагогічною метою — тут мусять бути вивчені оригінали. Я тут даю два знімки з Зограф. єв. та Супрасльського рукопису, на уривках з яких пам'яток С. будує свою працю — ці знімки ясно покажуть, наскільки всі палеографічні міркування С. неправильні тому, що вони не відповідають даним пам'яток. Коли ми докладніше будемо аналізувати Супрасльський рукопис, то ми побачимо тут різні формою значки, мішанину їх, але також помічаємо ознаки якоїсь системи. Значок тонкого придиху ставився для визначення пропуска буков, крім того змішується з густим, та ставиться над сполученнями *ръ*, *рь*, *лъ*, *ль*, особливо часто форма тонкого та густого придихів стоїть

над *и* та *іе*. Густий часто ставиться з початку слова над голосними (як і тонкий), у середині слів, коли голосний іде після голосного. Півкруглий значок ставиться при *р, л, н, к, х, г*, щоб відзначати м'якість, а також при *оу, и, ю*, ѭ, коли перед ними стоїть голосний. Ось яка система значків у Супрасльському рукописі. Що-до Зограф. ев., то у С. і не могло бути точних даних що-до значків. У своїому невеличкому спеціяльному досліді цієї пам'ятки я вже відмічав, що навіть у виданні пам'ятки акад. Ягіча що-до значків багато неточностей — і то зрозуміло, тому що, видаючи цю пам'ятку, Ягіч сам зазначав, що він не бачить у цій стороні особливого значіння. Безпосереднє знайомство з пам'яткою переконує у тому, що видавець акад. Ягіч вніс тут таку цільність, якої у пам'ятці не було. Взагалі вживання надрядкових значків носить у Зогр. ев. механічний характер, причому первісно різні своєю формою значки зливались. Переважно вживається значок більш-менш напівкруглий — кінці уверх — причому цей значок часто переходить у рисочку. Цей значок заступає й инші значки, які формою своєю подібні до придихів (особливо густий). Надибуємо й крапку — може це дуже маленька рисочка, иноді може слід пізнішої постановки. Безумовно, стадія тут пізніша, хоч є залишки якоїсь системи. Систему цю можна звязати з деякими фонетичними даними (напр., при словах грецького походження, при *р, л, н* як знаки м'якости) [1]).

Ті погляди, що ми маємо їх що-до вивчення *ѣ*, у різних працях різних вчених, показують нам усю недоцільність, спираючись на одному якомусь факті, будувати потім цілу низку різних припущень. Взагалі, коли порівняти всі думки, що висловлені були що-до характеру та основи *ѣ* не тільки в праслов'янську добу, але і в добу слов. розпаду, то ми матимемо всі варіяції звуків *а—е—і* монофтонгічних та дифтонгічних і різні форми комбінацій. До останнього часу було прийнято вказувати на подібні риси що-до рефлексів чи болгарську та польську мови. Але тепер ми подибуємо вже заперечування цього об'єднання — тому, що кажуть, що польський звук *а* повстав з *е*, і схожість є отже явище пізніше. Те ж до рефлексів *ѣ* у словацьких говірках (пор. думки Вейка). Отже, тепер болгарська мова залишається одна серед инших слов. мов, у якій давніша вимова *ѣ* була відкрита — *а* або *й*. Взагалі треба нам змінити наш методологічний підхід та починати вивчати це питання на підставі всіх даних кожної мови, на підставі історичного вивчення цих мов. Отаку спробу інтенсивного вивчення розпочинав я вже давно, студіюючи окремі давньослов. пам'ятки — у тому числі ту пам'ятку, на якій будує свої гіпотези проф. Сіверс. Отакий підхід викликав та й тепер викликає серед закордонних вчених цілком сприятливе ставлення (пор. нещодавні відзиви в Archiv f. sl. Philologie 1927, 41, 168. Margulies, де мої спостереження над *ѣ* викликали такі слова: Bemerkenswert bleibt die Äusserung Grunskijs, der nach einer Durchmusterung der Fälle des Wechsels von *ѣ* und *e* im Zogr. sagt, dass das *ѣ* dieses Denkmals schon nicht mehr lautlichgleich wertig vor dem *ѣ* des ursprünglichen kirchenslavischen Schriftums, sonder in der Mehrzhal der Fälle *e* bedeutete. Der Schluss ist richtig.

Моя рецензія книги проф. С. трошки запізнилася і я друкую її лиш тому, що ця книжечка відомого німецького вченого не викликала ще докладної рецензії, що ті, хто писали про неї, не звернули уваги на особливо важливу тут сторону палеографічну. Я не друкував ще тому, що мені дуже неприємно було знов виступати з негативною рецензією після моїх раніших критичних заміток що-до новіших праць проф. С. в галузі давньослов'янських пам'яток. Я з великою пошаною ставлюся до основних праць проф. Сіверса, визнаю всю ту велику заслугу, яку він має перед наукою мовознавства, але не можу не зазначити, що в галузі дослідження нашої старовини він робить великі помилки перш за все тому, що цієї старовини не знає.

Проф. М. Грунський.

---

[1]) Крім двох знімків (Зогр. Єв. та Супр. р.), я даю тут ще третій з кирил. та глагол. буквами найдавн. пам'яток.

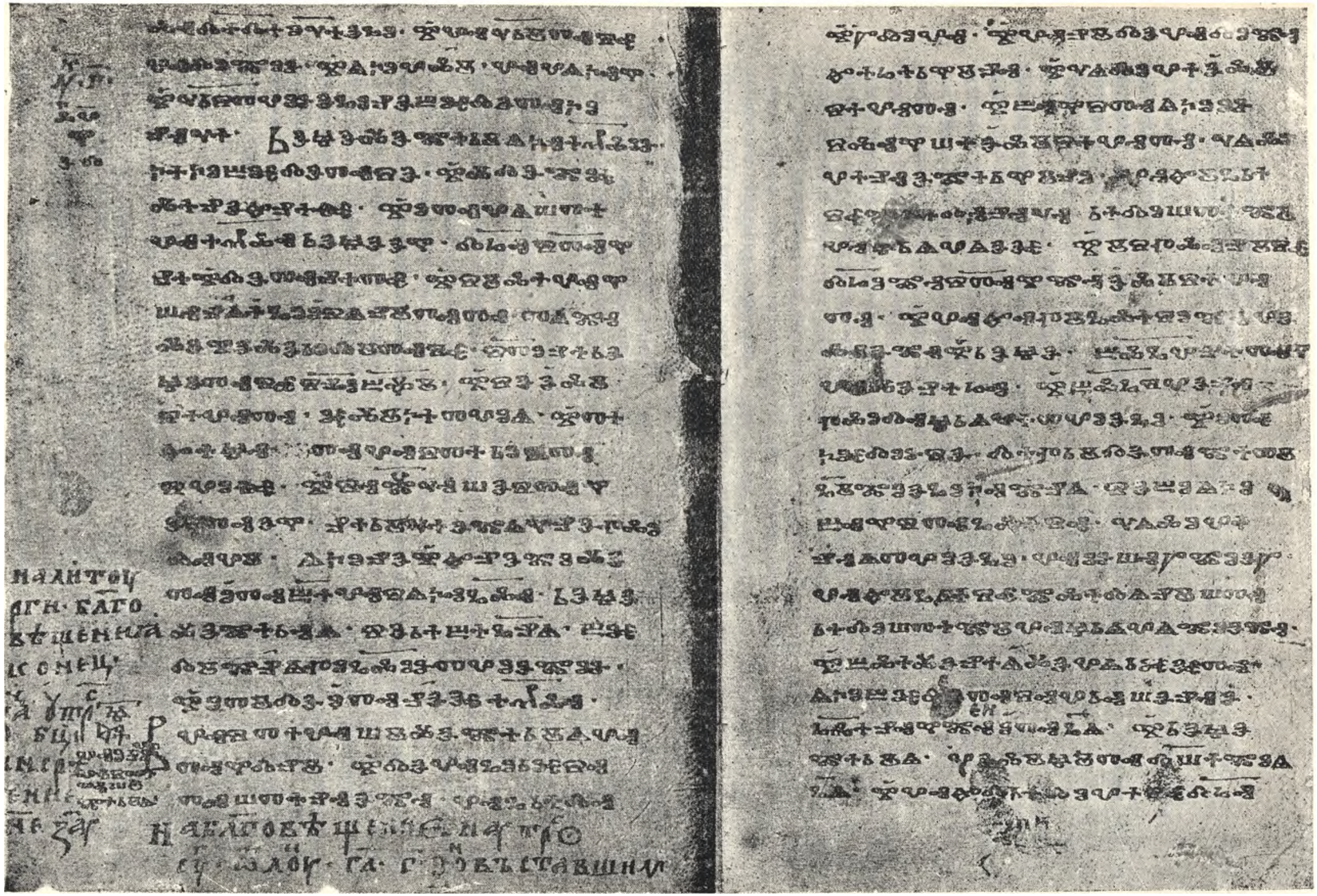

Зограф. Ев. (133 арк.).

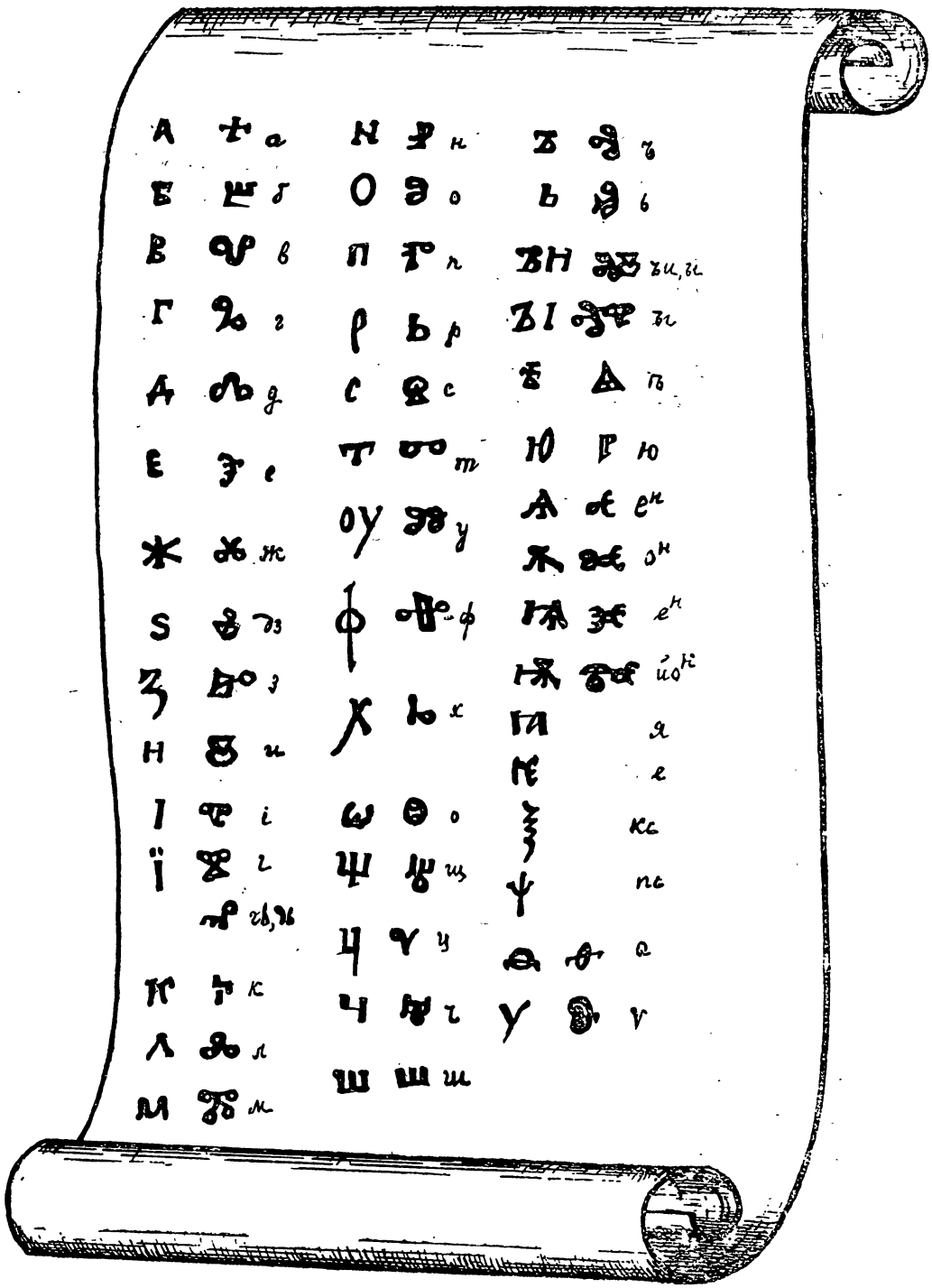
а
б
в
г
д
е
ж
дз
з
и
і
ї
гв, ѵв
к
л
м
н
о
п
р
с
т
у
ф
х
о
щ
ц
ч
ш
ъ
ь
ъи, ы
ы
ѣ
ю
ен
он
ен
йон
я
е
кс
пс
а
ѵ

главѫ ѥмоу отъсѣшти· при имѫ же отъвѣ
тъ· и тъ штасѧ на небесьскоѥ чѣсарьство
блаженыи кодратъ поѩше глаголѧ· бла
гословьѥнъ гь иже не дастъ на съ на оулове
ниѥ зѫбомъ ихъ· и нѣ котории отъ васлѣ
дъ идѫ штаѧ братиѧ· поѩ ахѫсьни имъ
и дожии домѣ стаи де же хотѣаше съ конь
чатисѧ· конь чатаамъ· и на мнозѣ помо
ливъсѧ· и благодарьствивъ бога· прѣка
нивъ колѣнѣ· и выѩ протагъ· въ добрѣ
исповѣдании оусѣченъ бысть· на славѫ
и хвалѫ хсоу богоу нашемоу· нъ и нѣ и при
сно и въ вѣкы вѣкомъ ⁘

мѣсѧца марта въ лѵ житиѥ григора пантироумъскаго

Блаженыи григории· поставьѥнъ
бысть патриархъ· стѣи бжии чръ
квиримьстѣи· а прѣжде патриаршъства·
чръ нориз чъ бѣ въ манастыри· стаа
гоапостолаа ньдреа· нарича ѥмаа го
клиоскаура· близъ стоу ю мѫченикоу
іѡана и паула· бѣаше же игоуменъ то
гоманастырѣ· мати же ѥго блаженаѩси
лвиѩ· живѣаше близъ братъ стаа гопау
лаа постола· на мѣстѣ нарича ѥмѣѣмъ
келанова· тъ же блаженыи григории· ѥг
да сѣдѣаше въ хызинѣ своѥи· и писаа
ше· приде къ нѣмоу маломоштъ· молѧи
и глаголѧ· помилоу имѧ рабе бга вышь
нѩго· ѩ костарѣиши на бѣхъ корабникомъ·

Супрасльськ. рук. (31 арк.; зменш. 3/4).

Николай Дурново. *Введение в историю русского языка.* Ч. I. Spisy Filosofické Fakulty Masarykovy University v Brně, číslo 20. Brno 1927, ст. XXXII + 266 (з 4-ма діялектологічними мапами).

Названа праця присвячена пам'яті О. Шахматова.

В самому початку дано два невеличкі розділи «Русский язык и русские языки» (ст. 1—2) та «Русские литературные языки» (ст. 3—6). Далі йде основна частина «Введения». Складається вона з чотирьох розділів: двох великих — I. про писані пам'ятники (ст. 7—97) та II. про сучасні руські наріччя й говірки (ст. 98—199) — і двох незначних на розмір — III. про запозичення з руської мови в инших мовах (ст. 200—203) та IV. свідчення чужинців про руську мову (ст. 204—210). Вкінці дано доповнення, поправки, примітки (ст. 211—238). Такий є зміст цієї першої частини. Друга частина — каже автор у передмові — має трактувати деякі питання методологічні, деякі явища т. зв. праслов'янської доби, що на них автор має свій власний погляд, відмінний від поглядів инших славістів, та питання про розвиток церковно-слов'янської мови руської редакції в XI та XII в. в.

Моє завдання є відзначити в цій першій частині «Введения» все те, що звязане з українською діялектологією. Спершу проте дозволю собі відхилитися від свого безпосереднього завдання й коротко спинитися на питанні не новому, що має передусім значіння методологічне і що стає за вихідний момент у розумінні мовних явищ. Це є питання про «єдину прамову». Пр. Дурново держиться тут, як і в инших своїх працях, того погляду, що «в прошлом они (тоб-то мови великоруська, білоруська та українська) составляли один язык, и начальный период их истории принадлежит истории единого р. (русского) языка» (ст. 1). Проте поняттю «єдиної руської прамови» надано так розтяжного значіння, що воно губить свій зміст. Говорячи про звукові сполуки kl, gl на місці сп.-р. l (жагло, прицклась) в північновеликоруському діялекті, пр. Д. каже: «Этой чертой зап. говоры с.-в.-р. наречия сближаются в зап.-сл. языками. Совпадение это могло быть органическим, т. е. могло быть вызвано тем, что часть с.-в.-р. говоров некогда входила в зап.-сл. диалектическую группу и только позднее, после того, как в русской групе tl, dl изменились в l, примкнула к этой последней. Но так как в отсутствии изменения tl, dl, в l можно видеть сохранение старины, то возможно, что зап. говоры с.-в.-р. наречия, как наиболее удаленные от того центра, из которого шло изменение tl, dl в l, не усвоили этой черты вследствие своей удалённости независимо от подобного же явления в зап.-сл. языках» (ст. 121).

Виходячи з єдиної прамови, автор проте допускає, що деякі значні різниці поміж великоруською, білоруською та українською мовою існували ще за сп.-слов. доби; що відмінності поміж діялектами кожної з названих мов тільки почасти розвинулися вже після, їх утворення, а почасти ще мали місце як на спільноруському, так ще й на спільнослов'янському ґрунті (ст. 98). Таким розумінням розбивається поняття єдиної прамови. Твердженням, що окремі діялекти різних руських мов мають деякі спільні риси не з иншими діялектами тієї самої руської мови, а з діялектами инших руських мов, і що спільність цих рис почасти дуже давня і вказує на колишнє угрупування руських мов, відмінне від сучасного (ст. 100) [1]), автор навертає на думку питання: чи не могли ще за доби ближчої

[1]) Автор очевидно має на думці ті угрупування, про які ще давніше писав у своїх «Диалектологических разысканиях» (ч. I, вып. I, 1917, ст. 5): «Так, восточно-русское наречие древнейшей эпохи, прежде чем образовало один язык с севернорусским наречием (именно, — язык великорусский), стояло ближе к южнорусским говорам, от которых впоследствии резко обособилось; в состав нынешнего белорусского языка вошли, между прочим, говоры, некогда близкие частью к севернорусским, частью к восточнорусским говорам, вследствие того, что эти говоры оторвались от родственных им северных и восточных говоров и примкнули к южнорусским говорам; впоследствии значительная часть белорусских говоров вновь подверглась влиянию со стороны великорусских».

слов'янської спільности відбуватися схрещення, які давали угрупування слов'янських мов, відмінні від тих, що їх являє нам сучасне слов'янство, а в звязку з цим, чи можна говорити про єдину руську прамову, як про реальність, а не абстракцію [1]), яка в даному разі стоїть на перешкоді до об'єктивного трактування язикових явищ. Належного розуміння стосунків поміж слов'янськими мовами ми ще не маємо. Викрие нам ці стосунки детальніше порівняння слов'янських мов, зрозуміла річ, не мов літературних, як це досі переважно мало місце, а діялектів слов'янських мов. Без такого порівняння не обминути хибного розуміння цих стосунків, як і хибного сприймання окремих язикових фактів.

Сучасний стан мов східнього слов'янства дає підставу сконстатувати їх ближчу сучасну спорідненість проти инших слов'янських мов. Що-до племін, які утворили українську язикову групу, то вони, бувши на узграниччі східнього слов'янства, мали за сусідів західне та південне слов'янство, а це й дало відповідні перехресні впливи. Зокрема підношу вплив південного слов'янства на південну групу українських говірок. Вплив цей позначається за спільних рисах — фонетичних, морфологічних та лексичних — у південно-українських та деяких словинських і сербсько-хорватських говірках. Питання це вимагає спеціяльних студій.

Ще дозволю собі спинитися на двох твердженнях пр. Дурнова. Вони, бувши звязані з українським національним рухом, не мають нічого спільного з моїм безпосереднім завданням у цій рецензії, проте відбігають дійсности в освітленні окремих фактів українського національного руху, і не можна їх мовчки промінути. Одно з тверджень таке: «С 1876 г. в России начинаются преследования укр. языка. В этом году издан циркуляр, запрещавший печатание украинских книг правописанием, изобретенным Кулишем» (ст. 4). Не через заборону писати кулішівкою українська національна культура не могла розвиватися на Наддніпрянській Україні. Обмеження та заборони, що чинив російський уряд, глибше сягали: законом 1876 р. встановлено: «1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи, безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати, какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малорусскомъ нарѣчіи. 2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности; но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія, и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописей въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати. 3. Воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малороссійскомъ нарѣчіи, а равно и пе-

---

[1]) Пор. в акад. Н. Марра. Об яфетической теории: «... различные виды языков возникают от скрещения различных племен, ...самое зарождение человеческой речи имеет предпосылкой скрещение различных племенных видов». (Новый Восток, 1924 № 5, ст. 311). І далі: «И не только единый праязык индоевропейской семьи языков есть фикция, но самое определение этой семьи, как расово отличной речи, есть такая же фикция. Как наметилось последние месяцы, в результате учета материалов из европейских яфетических языков, в первую очередь баскского, в работе над яфетическими языками, вообще, особенно по их палеонтологии, индоевропейская семья вовсе не является расово особой по языкам, а результатом нового скрещения до-исторических языков Европы, яфетических языков, последовавшего в результате коренного переустройства в общественности» (ib. ст. 306).

Пор. в Г. Шухардта: «sie (die Sprachmischung) nimmt in der Tat einen weit grösseren Raum ein als man noch vor kurzem geahnt hat». (Schuchardt-Brevier, 131), «es gibt keine völlig ungemischte Sprache» (ib.) «denn wir dürfen uns nicht einbilden turanisch und echt arisch so leicht auseinander zu kennen, wie brachycephal und dolichocephal» (ib.), «Selbst innerhalb der als vollkommen einheitlich aufgefassten Sprache finden wir Mischung» (ib. 132).

чатаніе на таковомъ же текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ» [1]). До цього ще треба додати, що проти закону 1863 р. законом 1876 р. дано певну полегкість: дозволено видавати історичні пам'ятники та документи. Хибне є й твердження, що «В противовес русской внутренней политике австрийское правительство стало в Галичине поддерживать украинский язык, чтобы создать в России на Украине недовольство русским правительством» (ст. 4). 19-им параграфом австрійської конституції встановлено національну рівноправність всіх національностей Австрії; кожній національності дано цим законом можливість здобувати освіту своєю рідною мовою. Проте розвиток української національности і в Австрії не йшов нормальним шляхом: його гальмувала польська шляхта, що правила Галичиною і що своїм сильним впливом у Відні руйнувала всякий прояв культурної емансипації галицьких українців. Боротьба українців за університет скінчилася нічим [2]). На перешкоді розвиткові української національної культури в Галичині стояла й Росія, використовуючи консервативний, реакційно-клерикальний елемент з-посеред галицьких українців [3]). З русофілами і єдналися поляки в своїй боротьбі проти українців [4]). Українському національно-культурному рухові в Галичині допомагали наддніпрянські українці [5]).

Переходжу до розділу «Нынешние русские наречия и говоры», щоб відзначити в ньому те, що з українською мовою звязане. Автор дає 33 риси [6]), фонетичні та морфологічні, що спільні всім руським мовам. Фонетичні риси: 1) повноголосся; 2) початкові *ro*, *ło* з сп.-сл. **or*, **ol* не під наголосом з акутовою інтонацією (рост, лодка); 3) сп.-сл. *or*, *er*, *oł* між консонантами з сп.-сл. **ъr*, **ьr*, **ъl*, **ьl* (корм, верх, полный, желтый); 4) *o* з сп.-сл. *ъ*

---

[1]) Див. Императорская Академія Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПБ. 1905, ст. 87.

[2]) Див. у проф. М. Грушевського збірці розправ «Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ» СПБ. 1907, розправу «Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи», ст. 242; про національні стосунки в Галичині див. також М. Грушевського: Очеркъ исторіи украинскаго народа, изд. 2, СПБ. 1906, розділи XXIV і XXV. Надто цінна своїм фактичним матеріялом є остання праця доктора Костя Левицького: Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914 р., ч. I, Львів 1926; ч. 2, Львів 1927.

[3]) Так напр. 1875 року «Особое Совѣщаніе» між иншими постановами (1. принять ограничительныя мѣры по отношенію къ Кіевскому Отдѣлу Императорскаго Русскаго Географическаго Общества; 2. установить надзоръ за преподавателями и библіотеками учебныхъ заведеній малороссійскихъ губерній) винесло й постанову «субсидировать галицкую газету «Слово» (див. назване вище видання Имп. Ак. Наукъ, ст. 87), що «проголосило вже в р. 1866 явний клич «единства» з російським народом, не тільки в значінню політичнім, але також національнім» (К. Левицький, ор. с., ч. 1, ст. 98). Розвиватися українській національній культурі заваджав «російський панслявізм, підсунений московським професором Михайлом Петровичем Погодіном» (ib., ст. 59). Повстає «Погодинская колонія Галичско-Русская» (ib.). Назву ще русофільське «руско-національное» політичне товариство «Руская Рада» (ib., ст. 129). 1909 р. «Галицко-русское благотворительное общество» в Петербурзі кинуло значнішу квоту «пособій» на пропаганду між «русофільським народом» (ib., ч. 2, ст. 522). 1911 р. починається нова хвиля: російська національно-релігійна і політична пропаганда (ib., ст. 594). В Галичині існували такі явно російські періодичні органи, як «Прикарпатская Русь», «Голосъ Народа». 1913 р. «Новое Время», пишучи про мазепинство, апелює до російського уряду, щоб він став на перешкоді до заснування українського університету в Галичині.

[4]) Напр. у передвиборчій боротьбі до сойму 1908 р. «русофіли за всяку ціну заключують з польською «Радою Народовою» пакт на здавлене небезпечного українського руху та проклямують «къ Галицкой Руси воззваніе ея верховнаго народнаго правленія «Русской Рады» въ Львовѣ», — дня 29 січня 1908 р. А польсько-шляхоцька Рада Народова через свого презеса п. Ценьского заходиться коло намісника графа Потоцкого, щоби він сей пакт одобрив і при виборах соймових перепровадив...» (К. Левицький, ор. с., ч. 2, ст. 468).

[5]) Товариство ім. Шевченка у Львові, що пізніше перетворилося в наукове, засноване 1873 р. з ініціятиви й коштом українців-наддніпрянців (М. Грушевський: Очеркъ, ст. 437; 439; К. Левицький ор. с., ч. 1. ст. 142). Коштом українців-наддніпрянців виходили й галицькі видання радикальної партії 90-х років (М. Грушевський, ор. с., ст. 440).

[6]) Автор рахує їх 28: пункти 14a, 22a, 22b, 22c, 22d додано мабуть пізніше, коли вже важко було змінити нумерацію.

сильного, 5) однакова доля *ь* сильного з *е* старим скрізь, де *е* не підпало діялектичному подовженню, 6) *и* з сп.-сл. *ǫ*; 7) *а* після м'яких та шиплячих з сп.-сл. *ę*; [1]) 8) *а* після м'яких перед носовими консонантами відповідно до ст.-сл. *ѧ* (румяный, помянет); 9) початкове *о* з сп.-сл. *е* при певних умовах (озеро) та з початкового *е* в запозиченнях до XII в. (Олена); 10) *о* з сп.-сл. *е* та *ь* після шиплячих і в деяких инших випадках перед твердими; після нешиплячих *о* з старого *е* перед твердими консонантами — тільки в вел.-р. та в білор., а в укр. («м.-р».) *е*; але в півн.-укр. та в карп.-укр. рефлекси старого *е* перед твердими консонантами в нових закритих складах спадаються з рефлексами з сп.-сл. *о* в новому закритому складі, відрізняючись від рефлексів старого *е* в новому закритому складі перед м'якими консонантами (*l'uod — l'ud — l'ůd*); в инших українських діялектах рефлексом *е* в нових закритих складах є *і* так перед твердими, як і перед м'якими консонантом; 11) *ž* з сп.-сл. **dj*; в укр. також у певних випадках *dž* (саджа, виджу); 12) однакові консонанти з сп.-сл. **tj* та **kt* перед палятальними вокалями та з сп.-сл. *č* (в більшій частині півн.-вел. говірок — *c* або *cč*, в инших — *č*: свеча, ночь); 13) *l'* епентетичне з сп.-сл. *j* після губних не тільки в початку слова (земля, люблю); 14) *l* з сп.-сл. **dl*, **tl* (ель, сало), тільки деякі західні півн.-вел. говірки мають сполуки *dl*, *tl* або заміни їх — *gl*, *kl*; 14a) *m* з сп.-сл. **bdm* (в.-р., б.-р. сем, укр. сім); 15) *cv*, *zv* перед *ě* з **kw*, **gw* (цвет, звезда); 16) *ź* (не *dz*) в наслідок 2 та 3 палятализації *g* (князь, друзья, укр. на дорозі); 17) *ś* (не *š*) в результаті 2 та 3 палятализації *x* (весь, седой); 18) м'які консонанти перед рефлексами *ě*, *ę* принаймні під наголосом; без наголосу консонанти перед цими рефлексами тверді в півн.-укр. (далі вказано на характер консонантів у руських мовах перед старим *i*, *е* та *ь*); 19) втрата давніх квантитативностей та інтонацій; морфологічні ознаки: 20) закінчення instr. sg. речівників чол. та ніяк. роду з вокалями, що йдуть від сп.-сл. *ъ*, *ь* (укр. селом, конем, півд.-вел. задон. селом, не сялуом); 21) рефлекси *ě* у закінченнях gen. sg. f, nom.-acc. pl. f. та acc. pl. m., оскільки форми з цими закінченнями збереглися, в імен та займенників з основами на м'які звуки (укр. землі, коні, єї, доброї, в.-р. ее, мое, одное, добрые); 22) закінчення відмінкових форм прикметників: gen. sg. m. *-ого*, dat. sg. m. *-ому*, loc. sg. m. *-ом*, dat.-loc.-sg. f. *-ой*, (останні два закінчення в українській мові з відповідними рефлексами *о* в новому закритому складі); 22a) gen. pl. від особових назов у значінні acc. pl; 22b) заміна старої форми nom. pl. m. речівників, прикметників та займенників на стару форму acc. pl. не тільки в назов речей та тварин (та в прикметників, що з ними стоять у згоді), але здебільшого й у назов особових; в останніх (в назов особових, а у в.-р. взагалі в назов живих предметів) стара форма acc. pl. дістала значіння виключно nom. pl. (нáглые вóры, укр. дякú, конí) [2]); 22c) втрата родових різниць у прикметників та займенників у множині; 22d) поширення dat., instr. pl. та loc. pl. на *-am*, *-ami*,- *ach* на m., n. та почасти f. т. зв. основ на *i*; 23) брак форм 1 sg. дієслів з закінченням *-m*, крім нетематичних дієслів *быть*, *есть*, *дать* і *ведеть*; діял. зах.-укр. *-ем* у praet. (дав'єм); 24) закінчення *t'* і *t* в 3 ос. обох чисел дієслів; 25) втрата аориста та імперфекта; [3]) 26) творення fut. сполученням інфінітива відмінюваного дієслова з дієсловом *буду*, рідше *иму* або *имаю*. Автор думає, що крім названих рис спільні всім руським мовам були такі втрачені в частині руських діялектів риси: 27) м'якість *s* у суф. *śk*;

---

[1]) В цьому пункті в застосуванні до української мови не взято на увагу півн.-укр. групи говірок, ані теж чималої групи півд.-зах. говірок; відповідне спростування автор дав нижче, в додатках на ст. 222.

[2]) Загально знана українська форма множини це *kóńi*; форма *końi'* трапляється, здається, тільки в сполуці з числівниками 2, 3, 4: *trï końi'* — с. Гречана Гребля Яготинського р. Придуцької округи.

[3]) Можливо, що не без упливу аориста повстали українські форми *повйх*, *бйх*, *бых*, — див. д-р Іван Панкевич: Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. т. 141—143.

28) dat. sg. особових займ. *tobě, sobě* (форми *t'eb'ě' śeb'ě* в російській літературній мові і в деяких великоруських діялектах або церковно-слов'янського походження або пізні новотвори.

Окремими випадками автор у наведених тут спільних рисах руських мов виходить з погляду давнього стану в розумінні автора, тоб-то з погляду єдиної прамови, а не з сучасного стану: не вказано на діялектичні явища, що обмежують поширеність певної риси. Проте цілковитої послідовности і тут немає, є бо окремі пункти, де відзначено діялектичні відмінності, напр., п. п. 14, 18, 23, почасти й 11. Поминувши навіть 27—28 пункти, вказую на инші, що їх обмежують дані української мови. Так, у 3 му п. спільність має бути обмежена на самий вокаль у рефлексах гіпотетичних сполук **ъl, *ьl.* Не є спільний 10 п.: позиціями *о* з *е* та *ь* не збігаються в східньослов'янських мовах; відзначаю також паралельні українські форми *вчо'ра, вчора'шній, шо'стий, ве'чора, ве'чоро'м, щока', сьо'мий* і *вче'ра вчера'шний* (*-ній*), *ше'стий, ве'чера, ве'черо'м, щека', се'мий*, з них форми *вчера, вчерашний, шестий, семий* — зах.-українські (можливо, що форми *шестий, семий, вечера, вечером* держаться впливом аналогії). Не відповідає даним діялектології і твердження в цьому пункті, що в карпатсько-українських говірках рефлекс старого *е* в новому закритому складі перед твердим консонантом збігається з рефлексом *о* в новому закритому складі: І. Верхратський в записах карп.-укр. говірок уживає знака *ȯ*, що вимовою близько стоїть до нім. *ö*, на означення рефлекса *о*; натомість рефлекс *е* в новому закритому складі перед твердим консонантом він позначає знаком *ö* (бöг, ластöвка, допöк, у нöм) [1]): *ö* проти *ȯ*, треба думати, звук передніший та вужчий, — цим і пояснюється його легша заміна делябіялізованим *i:* в Березькім комітаті напр. є села (Солочин, Стройна, Дусина), де зберегається *ö* < *о*, але де на місці *е* в новому закритому складі перед твердим консонантом є *i* [2]). Взявши на увагу українські форми *саджа, виджу*, п. 11. не бере на увагу широко знаних у півд.-укр., а почасти й у півн.-укр. діялектах форм типу *сидю, засидювати, засидяний* та ин., форм, що хоча й звязані з певними морфологічними категоріями, проте розбивають абсолютну силу наведеного в цьому пункті твердження.

Пункт 13-й не бере на увагу широко знаних по південно-західніх та північно-західніх українських говірках форм *куп'ю, люб'ю, куп'ят(ь), люб'ят(ь), промо(а)в'яти* та ин.; знані ці форми й у великоруських діялектах. Твердження п. 22d в застосуванні до українських діялектів тільки почасти зберегає свою силу: пор. українські форми основ на *і* з dat. pl. на *-ем, -от, -ім*, loc. pl. на *-ех, -ох, -іх*. Вказане в 21 п. явище не є спільноруське, коли виходити з сучасного стану руських мов. Пункт 23-й, взявши на увагу форми типу *дав'єм*, не зважає на лемківські форми 1 sg. praes. *рубам, гнівам, повідам* та ин. [3]). Пункт 24-ий в застосуванні до української мови обмежений в 3 sg. praes. на дієслова 2-ої тематичної відміни, та й то діял. тільки з наголошеним закінченням; 3 pl. praes. має в зах.-укр. діялектах, переважно в гуцулів, форми й без кінцевого *t* (хо́д'а ev. хо́g'ê).

Крім спільних усім руським мовам рис фонетичних та морфологічних дано й спільні слова, що в такому значінні иншим слов'янським мовам не знані або характеристичні тільки для якої-небудь однієї групи слов'янських мов. Серед слів, що їх автор має за спільноруські, є такі, що в окремих випадках зовсім не знані в українській мові, в инших — їх можна в українській мові вважати за вплив великоруський, в инших знов випадках знані вони тільки діялектично, а окремі з цих слів українська мова має в иншій формі. Ілюструю

---

[1]) Зап. Н. Т-ва Шевч. т. XXVII, кн. I, ст. 11—12.

[2]) Див. Етногр. Зб., т. III.

[3]) Див. описи І. Верхратського: Про говор галицьких лемків. Збірн. Філ. Секції, т. V ст. 133; Знадоби до пізнаня угорсько-руських говорів. Зап. Н. Т-ва Шевч. т. XL, ст. 11.

сказане деякими словами, що їх подано за спільноруські: белка, глаз колокол, корогод, хороший, шолк, кровать, утка, лошадь, свинец, пир, соты.

Більшість із спільних руським мовам рис, фонетичних та морфологічних, думає автор, розвинулися ще за передісторичної доби. До рис, що вже за історичних розвинулися часів по-за впливом инших слов'янських мов, віднесено риси 3, 4, 5, 10, 19 та 25. Подана вище увага до 10-го пункту зберегає свою силу й тут.

В кінцевому розділі «Дополнения, поправки и примечания» додано ще пункт про зміну *gn* > *n* не в початку слова (двинуть, тронуть), що її, думає автор, можна мабуть віднести до найдавніших особливостей руської мови, а в численних сучасних дієсловах на *-гнуть* (лягнуть, стегнуть, укр. тягнути, здвигнути та ин.) можна вбачати новотвори. Проте важко сказати, чи ця риса була сп.-руська, чи властива тільки півн.-руським діялектам.

До рис, спільних руським та півд.-сл. мовам, віднесено тут і зміну *dn* > *n* (в'януть, кинуть).

В цьому самому розділі завважено, що подані вище фонетичні та морфологічні особливості руських мов, бувши наслідком тенденцій різних епох, характеризують історичну еволюцію фонетичної та морфологічної будови цих мов, відмінну від инших слов'янських мов, але не характеризують у цілому їх сучасної фонетичної та морфологічної будови. І в сучасному всі руські мови об'єднані живими тенденціями, фонетичними та морфологічними. Їх подано 12. Не спиняюся на них: вони вимагають спеціяльної уваги і можуть стати за тему до спеціяльної розвідки.

Спинюся на рисах спільноукраїнських. У трактуванні цих рис, як і нижче українських діялектичних особливостей, я переступаю дозволені в рецензії межі. Роблю це з уваги на те велике значіння, яке має українська діялектологія для язикознавства та історії. В корективах до відзначених тут особливостей, як і нижче в коректива̀х до §-у, що трактує про українські особливості діялектичні, спираюся і на давніше друковані праці діялектологічні та етнографічні, і на праці новіші, що їх пр. Дурново не міг ще використати, і на матеріял, зібраний за моїх діялектологічних екскурсій, а досі ще друком не оголошений. Корективи мої звязані з багатьма пунктами, і щоб легше орієнтуватися у викладі, подаю їх після кожного твердження пр. Дурнова.

Українські діялекти об'єднано тут такими 35-ма особливостями, фонетичними та морфологічними:

1. *о* та *е* старі в нових закритих складах дали в одних говірках під наголосом, а без наголосу тільки в деяких закінченнях, а в инших говірках незалежно від наголосу — вокалі відмінні від *о*, *е* старих в инших позиціях або від *о*, *е* з *ъ*, *ь*.

У твердженні цім автор має за спільноукраїнські явища, що їх не можна об'єднати ані з погляду історичної еволюції, ані з погляду сучасного стану української мови в її діялектах: тут маємо відмінні наслідки двох відмінних процесів — а відмінність цих процесів допускає й сам автор [1]), процесів, що відбувалися в різних умовах — в одних говірках під наголосом, в инших незалежно від наголосу. Відзначена тут особливість може тільки стати за один із доводів про колишню відмежованість двох груп говірок, що склалися на сучасні українські діялекти; з них група, де зміна *о*, *е* в новому закритому складі відбувалася тільки під наголосом, споріднена цією рисою з білоруськими дифтонгічними говірками, а група, де вказана зміна не залежала від наголосу, цією рисою (як базуватися на дотеперішніх даних слов'янських діялектів) відмежована від инших слов'янських мов. Твердження в тій редакції, як його подає пр. Дурново, не бере на увагу широкої смуги переходових говірок, де ці різно проявлені наслідки змін *о*, *е* в новому закритому складі схрещуються з собою

[1]) Див. Slavia, ročník IV, ст. 128.

і творять проміжні явища. Схрещеність цих явищ позначається напр. у с. Дударях д. Канівського пов. на Київщині, де є форми *вівця, вікно* і *окно, одчинить* [1]); в Путивельському пов. на межі з Харківщиною та Полтавщиною, де кажуть *Спасовка, яловка, хутор* та ин. і поряд *Спасівка, ялівка, хутір* та ин. [2]); у Ржищеві на Київщині кажуть *пішла, підойти* при *пошла, пойти, жонки, сподниця* (записано 1926 р.). Схрещеність позначається й там, де рефлекс *о* в новому закритому складі не є *і*: у с. Блиставиці Гостомського району на Київщині при *і* < *о* і при загалом досить правильному збереженні *о* в нових закритих ненаголошених складах є форми *пизьні'ши, дрибне'нька;* [3]) в х. Гречаній Греблі Яготинського р. Прилуцької округи при *пип, рид, 'роздво, жонкі* кажуть *викно* і *окно, увилл'ю, після', пийду'* і *пойду', чобитьми', виткіля';* у с. Жоравці того самого району при *і* < *о* і при формах *Роздво, жонкі, дойду* префікс і прийменник *під* переважно має форму *пид: пидда'йте, пидвели';* в Гречаній Греблі кажуть *пидвода, пидпері'звваця;* у с. Піддубцях Анопільського р. Шепетівської окр. кажуть *видмовля'ти* і *одганя'ти*. На півночі Поділля та на півдні Волини вживають прийм. і префікса *од* (ev. уд, год, вод) при загалом правильній зміні *о* в *і* в новому закритому складі незалежно від наголосу [4]). Схрещення, отже, як знати з наведених фактів, позначається і на окремих словах і на певної морфологічної категорії звукових сполуках. Серед особливостей української мови особливість рефлексації *о, е* в нових закритих складах і повинна мати чільне місце, але як особливість характеристична відмінними рефлексами і відмінними позиціями в двох групах українських говірок, а не як особливість спільноукраїнська.

2. п. вказує на фонетичну зміну *е* та *ь* в *о* перед твердими консонантами. Вище (на ст. 379) подано відповідні уваги, що почасти і тут зберегають свою силу. Явище це в українській мові вимагає ще спеціяльного досліду: місцями воно переступає визначені фонетичним правилом межі — пор. долівське *чорво'ний,* зах.-укр. *-кни'жочка* та ин. — а місцями й відбігає від цього правила: на Чернігівщині є форми *женати (жонатий), щека';* у галицьких лемків є форми *жена, чело, вчера, щека* [5]). З поданих до цього пункту прикладів форми *льон, сльози* не є загальноукраїнські: діял. є й *лен, сле'зи* (с. Виповзів д. Остерського пов. на Чернігівщині).

3. Сп.-сл. *ѣ* розвинулося в одних говірках тільки під наголосом, а без наголосу в кінці слова у відмінкових закінченнях, в инших незалежно від наголосу — у вокалі, відмінні від *е,* з попередніми м'якими консонантами.

Про хибність об'єднання двох явищ, звязаних із різними рефлексами та позиціями, в одну спільноукраїнську особливість сказано вище коло 1-го пункту. Цією особливістю вплив південних українських діялектів на північні ще сильніший, ніж особливістю, відзначеною в 1-му пункті. Численні приклади на це можна знайти в додатках до Михальчукової програми [6]). Відзначений у цьому пункті м'який характер консонантів перед рефлексами *ѣ,* відмінними від *е,* діялектично обмежується твердістю окремих консонантів — губних, *r* та *с* — в кінці слова у відмінкових закінченнях (про характер консонантів сказано нижче у відповідних місцях).

---

[1]) Див. у додатках до Михальчукової програми в VII т., 2 вип. «Трудовъ Этн. Стат. Экспедиціи въ Юго-зап. край», ст. 583. Далі позначатиму ці додатки скороченням Дод.

[2]) П. Попов. Діялектологічні спостереження на північно-східньому кордоні України. Зап. Іст.-Філ. Відділу У. А. Н. т. VII—VIII, ст. 419.

Див. також у В. Ганцова «Діялектологічній класифікації», в окремій відбитці ст. 20, прим. 1.

[3]) Укр. Діялектологічний Збірник, кн. I, Київ 1928, ст. 98.

[4]) У лемківських говірках прийм. і преф. *од* є наслідок впливу польського або словацького.

[5]) ор. с., ст. 32.

[6]) Див. також праці, наведені вище коло 1-го пункту, і мою розвідку «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків»—Україна 1925, кн. 5.

Паралельно до пунктів 1-го та 3-го можна-б поміж сп.-укр. особливостями чекати й пункту, де-б відзначена була особливість рефлексації *ę* та *'a* в одних говірках залежно від наголосу, в инших незалежно від наголосу. Проте відповідний пункт віднесено до особливостей діялектичних.

4. п. відзначає збереження сп.-сл. *у, і* перед *i̯* (злий, мию).

5. Сп.-сл. *rъ, rь, łъ, lь* між консонантами в слабій позиції дали сполуки відмінні від *ro, re, ło, le:* укр. *дрива, кривавий, слиза*, карп.-укр. *дырва, кырвавый.*

Редакцію цього пункту слід-би змінити, вказавши на рефлекси характеристичні для української мови, — а такі є рефлекси *rĭ, lĭ;* натомість рефлекси *yr, ył* характеристичні для певної групи говірок; єдине слово *кирниця*, що далеко сягає, не розбиває характеристичности сполук *rĭ, lĭ.* Примітку-б зробити слід до пункту: ломазька говірка знає форми *тривога, дріжаті, крівави, хрістіті, хрібет* при *чорнобриви, яблико* [1]). У гуцульських говірках при *керьва'вий, древа', блеха'* та ин. є й *крівавий* [2]).

Пункти — 6. про редукцію *и* ненаголошеного в початку слова (ўмію, не вмію, — про це див. нижче) та 7. про втрату або редукцію сп.-сл. початкового ненаголошеного *іь* (голка грати; не йде) — тут застережень не вимагають.

8. Сп.-сл. *wъ, wь* не після консонантів дало *и:* складове (нерідко зредуковане) в початку слова не після кінцевого вокаля попереднього слова в тій самій фразі, а нескладове в усіх инших випадках (ўдова, ў хаті, молода вдова, як у во'ду впав):

Рефлексами початкове ненаголошене *и* збігається з рефлексами початкових **wъ, *wь*: рефлекси ці — *и* складове звичної довготи, *и* коротке, *u̯* нескладове, *w* білябіяльне, *v* губно-зубне (в певних випадках діял. можливі й глухі *ᵩ* та *ɸ*). Рефлекси ці в українських діялектах не відповідають установленому в літературній мові правилу. Див. напр. у записах Гнідича з Полтавщини [3]): Взяу він руського *у* кумы (ст. 5); було в їх дві дочки (ст. 6); і не було у їх сімейства (ст. 9) та ин., в галицьких лемків: Я быў в нього (ор. с., ст. 43); у говірці Нової Праги на Херсонщині [4]) стала у сінях (ст. 49); поїхав він раз з кумом в поле (ib. ст. 51); таку гидку жінку собі узяв (ib.) і д. і д. В усіх українських записах відповідних прикладів можна знайти чимало Матеріял з Поділля дає мені підстави твердити, що місцями вживають тут певних усталених зворотів, де *в* (з **wъ*) в *у* ніколи не переходить: Холод садит в хату (с. Москалівка с. коло Браїлова). Сидит в хаті (ib.; Качківка Ямп. р. Могил. окр.). Є також окремі слова, де початкове ненаголошене *и* не може переходити у *w*, ані початкове *w* — в *и*. Є й важкі на вимову звукові сполуки з початковим *w, u̯* з *o:* в с. Москалівці коло Браїлова кажуть: *вбліпляний* і *обліпляний, впкропи'ти* і *окропи'ти.*

Пункт 9. вказує на зміну *ł* в *u̯* нескладове (вовк, прийшов), п. 10. — на *h* < *g*.

11. Перед початковими вокалями з старого *o* в нових закритих складах розвинувся *w* (вівса, вівця, вікно, він); так само й перед початковим *и* (вухо, вулиця при ухо, улиця).

Явища в цьому пункті вказані слід-би розмежувати. В українських діялектах перед старим початковим *o* в новому закритому складі досі відзначено тільки *w* крім поодиноких випадків, де *w* в цій позиції може не бути: так з с. Іванкова д. Переясл. пов. на Полтавщині є приклади *ікна* і *вична, ікон* і *викон* (див. Дод., ст. 592); *ікна, ікон* кажуть у Борзні [5]);

---

[1]) Матеріалы для этнографіи Сѣдлецкої губ. Сб. LXXV, № 7, ст. 8.
[2]) Укр. Діял. Зб., кн. I, ст. 35.
[3]) Матеріалы по народной словесности Полтавской губ. Роменскаго у., вып. 4, Полтава 1916.
[4]) Див. опис Бесараби в Сб. XCIV, № 4.
[5]) Причинки до української діялектольогії. Написав Є. Тимченко. Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі, кн. 1, ст. 85.

у с. Шабелинові д. Сосницьк. п. на Чернігівщині кажуть *u͡okna* [1]), форму *y͡ukna* подає й Ю. Виноградський в описі «До діялектології Задесення» [2]); сюди відношу й *ü'zme* (=візьме), форму, записану в с. Змітневі д. Сосницького пов. Натомість початкове *u*, як і инші початкові вокалі, можуть мати перед собою *w*, *h*, *i͡*: *вулиця, гулиця, юлиця;* причім в одних говірках *w* буває перед кожним початковим вокалем наголошеним і ненаголошеним, напр., на північному заході почасти й на заході Поділля та на південному заході Волини; в инших говірках перед вокалями *o*, *u* переважає *w*, а перед *a*—*h*, напр. у Фельштинському та Чорноострівському р. Проскурівської округи; у говірці батюків перед *o* знане переважно *w*, проте буває й *h* [3]); у долівській говірці перед *a* крім *h* буває *i͡*: *яптика, ятрамент, Яндрій* [4]). В деяких діялектах *h* переважає перед усяким початковим вокалем (губідати, горати), — явище це знане між иншим на північному сході та на сході Поділля. Чималий матеріял на відзначене тут явище дають додатки до Михальчукової програми.

12. Консонанти перед старими *e* (з сп.-сл. *e* та *ь*) і *i* та їх фонетичними рефлексами тверді.

До твердження цього слід-би додати примітку про півм'який характер консонантів перед *e* в долівській говірці [5]). Даю на увагу, що в чернігівській українській говірці с. Козилівки д. Сосницьк. пов., де консонанти перед *e* та *i* загалом тверді, м'які консонанти зберегаються перед *i* в певних морфологічних категоріях: в суф. *-ńik* (при *-nïca*) та inf. на *-t'i*, де перед *-t'i* консонант: sónešn'ik, kali'wešn'ik, amša'n'ik; tres't'i', tér't'i, nés't'i.

13. Губні сливе скрізь ствердли; м'які губні з'являються, і то не в усіх діялектах, тільки перед *i* новим (бідний, він), також перед *a* з сп.-сл. *ę*, де перед губним є консонант: святий, різдвяний, червяк, тмяний та ин. М'які губні перед *a* з *ę* не після консонантів, а також перед вокалями з старого *e* в нових закритих складах у тих випадках, де *e* не перейшло в *i*, змінилися в сполуки — тверді губні + *j* (або губні неносові не в початку слова перед *a*) + *l* і (губний *m*) + *n'*: п'ять, п'юок, здоровля, сімня та ин.; сполука *mj* або *mn'* буває й перед *u* в dat. sg. n. на *mja*: ім'ю, сім'ю.

Слова *святий, різдвяний,* також *цвях, звязати* та ин. переважно знані по українських діялектах у формах *сьватий, сятий* (ev. *сє(е,і)ти', сіти'й), рі(о)зьдяни(й), різьдьва'ний, цьвах, з'язати* й *зязати* та ин.

Що-до губних консонантів перед відмінним від *i* рефлексом *e* в новому закритому складі з кінцевим твердим консонантом, то твердими їх не завсіди можна визначити, дарма що між губним консонантом та названим рефлексом і чути нескладовий *i͡* або *j*. У поправці до цього пункту (на ст. 235) пр. Дурново вказує, що діялектично м'які губні трапляються також у частині поліських та півд.-карп. говірок перед т. зв. дифтонгами і новими *u* та *ü* з старого *e* в нових закритих складах перед твердими; з півд.-карп. говірок дано приклади v'us, v'uw, m'ut і v'üs, v'üw, m'üt (при vi͡uw, vi͡us, mn'ut в инших карп.-укр. говірках). Характер укр. губних перед (*i͡*) *j* + *a*, *u*, *e*, *i* вимагає ще дослідів. Про хитання в характері губних перед новорозвиненим i͡, j (то твердих то м'яких) в убльській говірці див. в описі Брока [6]). В галицько-українській вимові губних у сполуках *mi͡a*, *vi͡a* Брок відзначає високу міру паляталізації (і-ову) [7]). Сполуки *mj* або *mn'* бувають і перед відмінковим

---

[1]) Див. мою розвідку в Україні 1925, кн. 5, ст. 19.
[2]) Укр. Діял. Зб., кн. 1, ст. 16.
[3]) Говір Батюків, написав І. Верхратський. Зб. Філ. Секції т. XV, Львів 1912, ст. 12.
[4]) Зап. Н. Т. Ш. т. XXXV—XXXVI, ст. 19; 22—23; 27.
[5]) Ор. с., ст. 37; 38; 42—43; 46—49; див. також Зап. Н. Т. Ш. т. XXVII, кн. 1, ст. 36.
[6]) Угрорусское нарѣчіе с. Убли, ст. 30.
[7]) Очеркъ физіологіи славянской рѣчи, ст. 153.

закінченням *і*: на *тім'ї* і *тімні*, на *вимні*. У зах.-поліських говірках *тп'* буває й перед *і* з *ě* та *е*: *камні'ннє мні'ра*, *мні'сац* та ин. (с. Піддубці Аноп. р. Шепетівськ. окр.). Про широко знані по українських західніх говірках, південних та північних, форми *куп'ю*, *зроб'яний*, *промов'яти* та ин. вже говорилося вище. Про деякі явища в цьому пункті зачеплені говоритиму ще нижче, де мова буде про українські діялектичні особливості.

14. *с*, взагалі м'яке, ствердло в усіх говірках перед старими *е* та *і*, а діялектично в небагатьох говірках в кінці слова та в суф. *-са*.

Твердження, що тверде *с* у вказаній позиції знане в небагатьох говірках, не відповідає даним діялектології. Про хитання в характері *с* як до діялекту скажу нижче.

15. Сп.-р. šč, ždž (з сп.-сл. sk', skj, stj) зберегаються скрізь, як šč, ždž, і твердістю та м'якістю вони однакові з иншими шиплячими (тоб-то в більшості говірок тверді в усіх позиціях крім позиції перед новим *і*).

Не взято тут на увагу поширених по півд.-українських почасти й по півн.-українських говірках форм типу *пустю*, *пустяний*, *вихристювати*. М'який характер шиплячих перед *і* новим не є правило для всіх українських діялектів, — про це нижче.

16. Пункт цей вказує на українські відповідники сп.-сл. сполукам — консонант + *j* (життя, збіжжя). З зубних, що подовжилися в цій позиції, виключено *r*. Питання, чи довгого м'якого *r* в цій позиції нема в півд.-східніх говірках українських, вимагає перевірки.

Далі йдуть особливості морфологічні.

17. Заховалися старі форми вокатива.

Даю примітку. В окремих українських говірках вокатив починає зникати. Так, у с. с. Змітневі, Шабелинові на Чернігівщині зберегаються тільки форми вокатива в речівників жіночого роду (u̯ʒu̯de, maruse, warko, але ïwán; pawe(ä)l); у с. Козилівці того самого повіту втрачені форми вокатива в реч. і чолов. і жіноч. роду.

18. Збереглися свистячі консонанти в речівників з основою на задньопіднебінні перед *ě* (руці, нозі).

19. В loc. sg. m. та n. поширені форми на *-u*, хоча в більшості говірок такі форми менш уживані, як у півд.-вел. та білор. говірках: їх випирають форми на *-ovi* (*-ovï*).

Твердження це вимагає деталізації. Загально-українське поширення мають форми loc. sg. на *-u* реч. m. та n. з основами на h, k, x (на шляху', снігу', току', ко'нику, мішку', яє'чку, ві'йську); в реч. з основами на инші консонанти закінчення *-u* переважно звязане з наголошеністю (на сліду', в гаю', в краю' та ин.). Від імен типу *кохання*, *зілля*, *вимня*, *поле* форми loc. sg. на *-u* переважно знані в західніх укр. говірках.

20. Збереглися форми nom.-acc. pl. на *ě* від реч. ч. і ж. р. з основами на м'які (коні, землі та ин.).

21. Gen. pl. у значінні acc. pl. вживається тільки від особових назов чоловічого роду; acc. pl. від назов тварин спадається з nom pl. Проте в східніх говірках вживається і gen. pl. у значінні acc. pl. і від особових назов жіночого роду (жінок, сестер), а почасти й від назов тварин (пасти волів, доїти коров).

Що-до acc. pl. особових назов жін. роду, то питання, чи в східніх укр. говірках вони спадаються з nom. pl, вимагає перевірки. Натомість переважно у західній частині півд.-західніх говірок acc. pl. не тільки від особових назов жін. роду, а й від особових назов чол. роду може спадатися з nom. pl.: я тобі дам самі війти, начальники, великі пани і царів [2]); забрав жінки (ib., ст. 138); поскликав сусіди (ib., ст. 142); всі люди в селі виїла [3]). У с. Миронівці Білоцерк. округи я записала 1922 р.: Він бере чужі хлопчики.

---

[1]) Huculszczyzna. Napisał Włodzimierz Szuchiewicz, t. IV, Lwów 1908, ст. 18.

[2]) Ю. А. Яворскій. Памятники галицко-русской народной словесности, вып. I, Кіевъ 1915, ст. 239. Нижче позначатиму це видання скороченням Яв. Гал.

При числ. 2, 3, 4 acc. pl. від назов особових чол. і жін. роду може спадатися з nom. pl. в усіх українських діялектах: мала два сини, три дочки.

22. Пункт цей констатує брак форм nom. pl. на *-а* від реч. чол. і жін. роду крім кількох речівників чол. роду (ву'са, рука'ва, вівса' та ин.).

В укр. говірках поряд із формами nom. колишньої двоїни *вуса, рукава* широко знані і форми *вуси, рукави.*

23. При nom. числ. 2, 3, 4 речівники чол. р. стоять у nom. pl. з наголосом, принаймні у літературній мові, gen. sg.: два си'ни, чотири дворп'.

В укр. говірках при названих числівниках вживані форми з наголосом однини і множини: *два си'ни* і *два сини'*, *два бра'ти* і *два брати'*. В матеріялах з Поділля є тільки форма *два, три брати'*. Див також у Гнідича: два брати' (ор. с., ст. 16); також, розуміється: було в його три си'ни (ib, ст. 46; 47).

24. При названих числівниках від речівників жін. та ніяк. роду вживані й форми на *ě* (дві кни'жці, дві відр.'), і, як і в вел.-р., форми множини з наголосом однини (дві кни'жки, два відра').

При числ. 2, 3, 4 форми на *ě* як-найширше знані по південних говірках, а надто півд.-західніх. У північно-східній групі говірок є містини, що цих форм не знають: у Виповзові д. Остерськ. пов. на Чернігівщині кажуть тільки dwь steni', ruki', ba'bi. Матеріял, що маю з Поділля, дозволяє мені здогадуватися, що там проявляється тенденція обминати після названих числівників форми на *ě* в назвах особових, а також у речівників з основами на *h, k, x*, виключивши назви паристого значіння (дві руці, нозі) Подібний висновок можна зробити й на підставі прикладів з с. Бодачівки в описі Г. Голоскевича [1]). У півд.-східніх говірках ця тенденція сильніше проявлена [2]).

25. Числ. *два, оба, обидва* при речівниках н. р. мають ту саму форму, що й при речівн. жін. роду, — на *ě*, але вживана й форма на *-а*; від того, якої форми вживати, на *ě* чи на *-а*, залежить і форма речівника.

Подане тут правило має силу для переважної більшости говірок на Україні, проте галицькі лемки кажуть: *дві ябка, дві кола, дві рамена* [3]); у зах.-поліських говірках часто вживають звороту *дві оки* (Дод.).

26. В nom. та acc. sg. f. та n. і nom. acc. pl. прикметників більш'сть говірок знають тільки стягнені форми на *-а, -е, -і* (літерат. *и*) або *і*; нестягнені форми sg. f. і pl. трапляються тільки в поліських говірках, а нестягнені форми sg. n. крім того також у карп.-р. говірках.

Можна говорити тільки про переважне поширення названих нестягнених форм по поліських говірках, але є вони й у південних говірках крім карпатських, рідко в звичній мові, частіше в пісні. Пор. форми з Нової Праги на Херсонщині — *одная, нашая, вашая, тії* (ор. с., ст. 31; 34); форми *тая, тую, тее* є й у східніх та західніх говірках Поділля в звичній мові. Нестягнені форми на *-ая, -ое, -ее* знані й у говірці батюків (ор. с., ст. 3; 51—52). Нестягнені форми й f., а не тільки n. є й у карпатських говірках [4]).

Вказую тут на явище, що його Бесараба відзначив у ломазькій говірці. Де наголос падає не на закінчення, там форма прикметника може бути стягнена й нестягнена — *до'брая* і *до'бра, до'брое* і *до'бре*, але *сліпа'я, німа'я, глуха'я* (ор. с., ст. 23). Так само в корницькій говірці [5]).

---

[1]) Изв. Р. А. Н. т. XIV, кн. 4, ст. 123.

[2]) Див. приклади, наведені в моїх «Увагах до сучасної укр: літературної мови» вид. 3, ст. 134.

[3]) Див. І. Верхратського опис ор. с., ст. 129; див. також Зап. Н. Т. Ш. т. LX, ст. 11.

[4]) Ueber die Mundart der Marmaroscher Ruthenen von I. Werchratskij. Stanislau 1883, ст. 29; також у долівській говірці ор. с., ст. 74.

[5]) Н. А. Янчук, Корницкий говор б. Константиновского уезда Седлецкой губ. — Труды Постоянной Комиссии по диал. русск. яз., вып. 9, Ленинград 1927, ст. 29.

27. В gen. sg. m. і n. займенників та прикметників закінчення -oho; в зах.-укр. говірках есть і -eho, але тільки в займенниковій відміні (єго, сего, всєго).

В займенниковій відміні форми gen. sg. на -oho при попередньому м'якому консонанті часто вживані в східній частині зах.-укр. говірок, зокрема на сході та на півночі Поділля; спорадично форми ці знані по всьому Поділлі, проте на південному Поділлі виразно переважають форми на -eho. Форми на -oho є й у західній частині півд.-західніх говірок в займенниковій відміні: *коло нього, всього* та ин. [1]). Форми *всього всьому* наведені в описі говірки мараморoських українців (ор. с., ст. 30). Є зак. *-eho, -ети* і в прикм. відміні в гуцулів.

28. Gen. acc. sg. особових та зворотного займенників — *мене, тебе, себе.*

29. Dat.-loc. sg. особового займ. 1-ої особи — *менї* (ev. меніе); в поправках (ст. 236) додано й форму *мні*, звичну в карпатських говірках.

Форма *мні* знана й у Берестейському пов. Городненської губ.

30. Непрямі відмінки числ. 5—80 мають закінчення *-ох, -от, -та.*

Закінчення ці переважають, проте поряд із ними існують, переважно в сполученні з речівниками, і форми на *-ї.*

31. Дієслова з основами на задньопіднебінні замінили задньопіднебінні в особових формах ind. і свистячі в imp. на шиплячі (печу, печи, і д.).

Додаю примітку. В ломазькій говірці є форми *бігу, стерегу* при *біжі* (ор. с., ст. 33—34). Форми ці трапляються й у східніх українських говірках північних та південних, розуміється, як вияв стороннього впливу.

32. В 3 sg. закінчення *t*, в одних говірках м'яке, в инших тверде, мають скрізь тільки дієслова 2-ої тематичної відміни з наголошеним закінченням (стоїть, сидить) та нетематичні дієслова (їсть); нема закінчення t тільки в незворотних дієслів 1-ої тематичної відміни (іде); в карп. говірках звичні стягнені форми 3 sg. на -at від основ на *a* (він ся пытат, сідат); в деяких говірках знані й форми 3 sg. без t від дієслів 2-ої тематичної відміни з наголосом на основі (ходе). В 3 sg. скрізь всі дієслова мають у закінченні t м'яке або тверде.

В наведеному пункті не взято на увагу 3 sg. дієслів 1-ої темат. відміни на t' в півд.-східніх говірках, — пор. напр. форми *будеть, несеть* у с. Трилісах д. Чигринського пов. на Київщині (Дод., ст. 571); в Михальчуковій програмі [2]) форми ці відзначені в харківсько-полтавському діялекті. Форму *кра'їть* (-крає) я записала в с. Миронівці Білоцерк. окр., форми *він пишит, кличит* знані й на Поділлі східньому (с. П'ятничани коло Вінниці) та західньому (с. Жердя Оринінського району Кам'янецьк. окр.). Для 3 pl. не взято на увагу вказаних уже вище форм 3 pl. 2-ої тематичної відміни хód'a(e), ev. хóg'ê(i), що характеристичні для гуцульських та покутських говірок і що сягають аж у Могилівську округу (с. Озаринці Могил. р.).

Останні три пункти трактують про закінчення 1 pl. ind. та imp., 2 pl. imp. та про *ě* в закінченні 1 та 2 pl. imp.

В доданих укінці (ст. 232) примітках та поправках автор вказує на п'ять живих тенденцій у сучасній фонетичній та морфологічній будові української мови. Вкупі з указаними вище сучасними спільноруськими язиковими тенденціями вони вимагають докладного обміркування, і я на них тут не спиняюся.

Поданими до відзначених тут рис увагами я не зменшую характеристичности їх (рис) для українських діялектів. Проте редакцію багатьох пунктів слід змінити, виходячи з характеристичних для більшости українських діялектів рис і поряд відзначаючи характеристичні тільки для певних говірок риси; — тільки така характеристика може дати належне уявління про головніші риси певної мови в її діялектах. Спільноукраїнських

[1]) Яв. Гал. ст. 5; 11 і д. [2]) Труды VII, ст. 533.

рис у тісному розумінні, які-б не розбивалися дрібнішими діялектичними явищами, нехай-би в окремих випадках і незначними, дуже мало: це видно з уваг до наведених вище пунктів. А як виходити з характеристичних особливостей української мови в її діялектах, то серед инших пунктів мав-би собі місце знайти і пункт про *у* та *і*, що в українській мові спалися в одному звукові, дарма що в карпатських та частині півн.-західніх говірок звуки ці розрізняються. Пункт цей автор відніс до діялектичних особливостей і допустився непослідовности проти напр. 4-го пункту, де поряд з характеристичними українськими формами *кривавий, дрижати* та ин. дано й переважно карпатські форми *кырвавый* та пн.

Переходжу до відзначених українських діялектичних особливостей.

В класифікації, розмежуванні та характеристиці українських діялектів пр. Дурново в основі держиться «Діялектологічної класифікації українських говорів» В. Ганцова з ухилом що-до карпатських говірок, які поміж півд.-західніми українськими говірками виділені в окрему групу. В. Ганцов названою своєю працею, виходячи з принципу генетичного, навчив орієнтуватися в українських діялектах: в основі їх лежать дві групи говірок, відмінні своїми фонетичними системами; дальша класифікація базується на схрещенні цих двох груп і на пізніших впливах. В цьому велика вага названої праці В. Ганцова; поодинокі хибні твердження, які в ній є (повторює їх і пр. Дурново), що їх заперечують дані української діялектології, не вплинули на істотність зроблених висновків. Зміни загального характеру (що їх можна за правило мати), які відбуваються в мові, чинникy соціяльному, викликані й причинами характеру соціяльного і звязані з історією даної етнічної групи, з схрещеннями, які в ній відбуваються і які проявлені в її діялектах. Там, де економічні та культурні стосунки поміж окремими складовими частинами цієї групи не в такій мірі жваві, щоб затерти язикову характеристичність цих частин, діялектологічна класифікація можлива, розуміється, без означених меж, без ліній, — останні мають бути замінені то більш то менш широкими переходовими смугами; головніші язикові риси, що характеристичні для даної складової частини, не мають доконче бути особливостями всіх чисто говірок, що входять у склад її: вони є тільки характеристичні риси. Неозначеністю межі між українськими та білоруськими говірками дається мабуть пояснити той факт, що на діялектологічній мапі білоруських говірок, поданій у кінці рецензованої праці, південна межа білоруська заходить за ту територію, яка на діялектологічній мапі українських говірок (що опрацьована за діялектологічною мапою, поданою до «Діялектологічної класифікації укр. говорів» В. Ганцова) належить до української язикової території. У сприйманні пр. Дурнова характеристика деяких особливостей де-в-чім відмінилася проти даних у названій праці В. Ганцова, переважно в сторону узагальнення, схематизації, більшої категоричности.

Всі українські діялекти поділено на дві групи: А — діялекти, де *о*, *е* в нових закритих складах та *ě* змінилися тільки під наголосом та у відмінкових закінченнях, В — де ці зміни сталися незалежно від наголосу. До групи А віднесено поліські [1]) говірки, де результатами названих змін є звуки, відмінні від *і*, та говірки поліські-українські, де рефлексами названих звуків є *і*, але тільки під наголосом та у відмінкових закінченнях. Усі инші говірки належать до групи В.

---

[1]) Терміном «поліські» названо говірки, що в «Опытѣ діалектол. карты русс. яз.» (Москва 1915) названо «сѣверномалорусскими», тоб-то і властиво поліські і підляські; терміном «зах.-поліські» позначено говірки, що в «Опыте» відповідають підляським, зах.-поліським та середньополіським говіркам. «Полісько-українськими» названо смугу говірок з *і*, що з *о*, *е* тільки під наголосом (в «Опытѣ» — «сѣверноукраинскіе»); терміни «сх.-укр.» та «зах.-укр.» відповідають термінам «півд.-сх.» та «півд.-зах.» класифікації В. Ганцова, виключивши з останніх карпатські («карп.-русскіе») говірки; карп.-р. названо закарпатські говірки, крім гуцульських в округах Ясіня та Рагова в східній частині Марамароського комітату, і говірки лемків та бойків.

Штучність такого розподілу українських говірок в їх сучасному стані показана була вже вище (на ст. 380), де наведено приклади, як наслідки схрещень двох відмінних тенденцій. Полісько-українські (за термінологією пр. Дурново, тоб-то смуга, де стикаються говірки північні та південні) говірки, як вони відзначені на мапі, саме характеристичні своїми явищами схрещення, і в жаднім разі не можна їх визначити так, як визначив їх пр. Дурново. В територію цього діялекту входять напр. говірки, де рефлекс *o* в наголошеному складі є *ĭ* по всіх консонантах крім h, k, x, напр. говірка Гречаної Греблі Яготинськ. р. Прилуцьк. окр.; про *ĭ* < *o* в Прилуцькій окрузі є й згадка у В. Ганцова в «Діял. клас.», ст. 22. На Канівщині, що на мапі теж належить до цієї смуги, є говірки, де північний вплив вже дуже мало слідний, — кажу за говірки с. с. Миронівки, Росави, Гулів, Семпгір (записи зроблено 1922 р.), де *i* з *o*, *e*, *ĕ* у ненаголошеній позиції переважають. Відповідний матеріял є й у Дод. (ст. 581, 583 — говірки м. Корсуня, с. Дударів Канівськ. пов. на Київщині).

Схрещення в цій переходовій смузі, як уже вказано вище, позначаються тим, що як окремі слова, так окремі певного значіння звукові комплекси (напр. прийм. і преф. *pod) заховують то свою північну, то свою південну форму.

У західніх говірках групи А є явища, які стоять поза визначеним тут групуванням: так у ломазькій говірці наголошене *ĕ* дало дифтонгічний звук *i͡e*, ненагол. *ĕ* дало *i* (ор. с., ст. 5—6); так само й у корницькій говірці (ор. с., ст. 15).

Подаю відзначені українські діялектичні особливості й уваги до них.

1) Про рефлекси *o*, *e* в нових закритих складах та *ĕ*.

α) Рефлекс старого *ĕ* та рефлекс *e* в новому закритому складі з кінцевим м'яким консонантом є під наголосом в групі А і незалежно від наголосу в групі В: a) *i*, що перед ним консонанти скрізь м'які в усіх говірках групи В і в південній частині групи А і b) так званий дифтонг [1]) *i͡e* під наголосом, *i* в ненаголошених відмінкових закінченнях; причім усі консонанти перед *i͡e* та *i* також скрізь м'які, а в тих говірках, де шиплячі та r ствердли, вони перед названими рефлексами взагалі м'які і ствердли тільки в небагатьох говірках; де r ствердло, там після нього розвинулося перед *i* вказаного походження *i̯* нескладове; *i̯* нескладове розвинулося в цій позиції також після губних (додати треба, що таке *i̯* нескладове має місце переважно в говірках групи А). Автор додає, що є говірки, які рефлексами *o*, *e* в нових закритих складах належать до групи А, але мають *i* з *ĕ* і в переднаголошених складах [2]).

Що-до останніх слів про *i* в переднаголошених складах, то обмеження це підстав не має: як виключити відмінкові закінчення, то зрозуміла річ, що з-посеред ненаголошених позицій *ĕ* переважатиме позиція переднаголошена, проте *i* < *ĕ* в цих говірках буває й після наголосу. Див. напр. у говірці с. Блиставиці Гостомськ. р. на Київщині: про′діль, про′діля, зло′дій [3]). В пункті цьому не згадано за рефлекси ĕ невеликого рівняючи поширення, що держаться в галицьких говірках, — пор. формидолівської говірки *обйід*, *прійедь*, в *хльівє* (ор. с., ст. 15), *йера*, *вйера* та ин., що трапляються в багатьох місцевостях поздовж Дністра [4]) і що в них можна, думаю, вбачати вплив південних малопольських говірок; див. також приклади в І. Янова: mn′yra і mn′yera (міра), також *piy̯r′i* (пір'я), mn′yerkuwaty, s′yerka (сірка), *viyera* [5]).

---

[1]) Характеристики цього дифтонгічного звука, як і инших дифтонгічних звуків, не дано крім «гласная неоднородной артикуляции».

[2]) Констатуванням цим автор розбиває виразно розмежовані вище явища групи А та В.

[3]) Див. опис П. Гладкого в Укр. Діял. Зб., кн. 1, ст. 101.

[4]) І. Зілинський. Проба упорядкованя укр. говорів, у збірнику «Привіт Іванови Франкови» Львів 1916, ст. 373, прим. 19.

[5]) Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Lwów 1926 І. Янув пояснює тут зміну *i* в *y* сусідством r, — ст. 9; 17.

Далі, про характер консонантів перед рефлексами *ě* у групі А. Твердими перед рефлексами *ě* можуть крім шиплячих та г бути *с* та губні і перед наголошеним і ненаголошеним вокалем. У північних говірках тверде *с* буває перед закінченням—рефлексом *ě* наголошеним і ненаголошеним, напр. у говірці пинчуків — *ў карчомци, ўранци, ў хатци, по душци* [1]); в Сосниці, — *на ла'вци, в Со'сници* [2]); на північ від Сосниці в с. Лавах є форми з твердими *с* перед рефлексом *ě* наголошеним і ненаголошеним: на коло'дци, на комирци' [3]). В переходовій говірці с. Хоробричів, де переважають ознаки білоруські, *с* буває тверде й перед наголошеним дифтонгічним звуком *i͡e*: dāčcï͡e, — допускаю можливість такого факту й в українських дифтонгічних говірках. У північних говірках і губні бувають тверді перед рефл. *ě*, — звідти й такі форми, як dau ba'bï, na koro'wï, tobï', sobï' та ин. [3]).

β) Ця частина 1-го пункту говорить про рефлекси старого *е* перед твердим консонантом та старого *о* в нових закритих складах і про характер консонантів перед цими рефлексами в групах А та В. Про штучність виразного розмежування сучасних українських говірок на групу, де *о, е* в нових закритих складах змінилися тільки під наголосом і в відмінкових закінченнях, і на групу, де ця зміна від наголосу не залежала, сказано вище. Заперечують дані з української діялектології і такі твердження: 1) що в частині поліських говірок, де рефлекси названих звуків у вказаній позиції є дифтонги, ненаголошені відмінкові закінчення мають на місці *е, о* вокаль *и*, і 2) що консонанти перед *і* < *о* в сх.-укр. [5]) діялекті м'які.

Перше твердження повинно бути обмежене фактами, де дифтонгічні звуки з *о* бувають і в ненаголошених відмінкових закінченнях [6]); в дифтонгічних говірках характер монофтонгів, відмінних від *о*, в ненаголошених відмінкових закінченнях переважно залежить від характеру дифтонгічного звука під наголосом і тембром ці монофтонги часто більш-менш спадаються з початковим елементом відповідного наголошеного дифтонгічного звука [7]). Проте й при дифтонгічних звуках під наголосом ü͡ö, ü͡ö буває й без наголосу *и*; *и* у відмінкових закінченнях може бути й там, де під наголосом рефлекс *о* в новому закритому складі є монофтонг. Говорячи тут про відмінкові закінчення, розумію самі прикметникові ненаголошені закінчення,—у речівникових ненаголошених закінченнях маємо або дифтонг того самого типу, що наголошений, або *о* (ev. *а* в акучих говірках). Сказане спирається як на численні дані з давнішої літератури, так і на великий неоголошений ще матеріял з Чернігівщини, — *хло'пцьов, хло'пцав, ле'бедєв, пабо'яв* (с. с. Змітнів, Козилівка, Шабелинів д. Сосницьк. пов.); у згадуваному вже тут селі Блиставиці на Київщині кажуть *хло'пцьов, ле'бедьов* (ор. с., ст. 98); у Блиставиці *о* може лишитися незміненим і в прикметникових закінченнях чол. роду: loc. sg. до'бром, си'ньом (ор. с., ст. 128).

Що-до характеру консонантів перед *і* < *о* у сх.-укр. говірках, то він так само хитається, як і в зах.-укр. говірках. Про тверді консонанти перед *і* < *о* свідчать дані з д. Звиногородського пов. на Київщині (Дод., ст. 569), з Чигринськ. пов. (ib. ст. 570). Натомість у переходових говірках, що віднесені до групи А (а в групі А автор має всі консонанти перед

---

[1]) Бѣлорусское Полѣсье. Сборникъ этногр. матеріаловъ, собранныхъ М. Довнаромъ-Запольскимъ. Пѣсни пинчуковъ. Кіевъ 1895, ст. XIX.

[2]) Укр. Діял. Зб., кн. 1, ст. 160. [3]) Ib. ст. 159—160.

[4]) О. Курило. До характеристики і процесу монофтонгізації черн. дифт. звуків. Україна 1925, кн. 5, ст. 34.

[5]) Надаючи слову «український» того змісту, якого пр. Дурново надає слову «малорусский», я допускаюся непослідовности, коли, ідучи за пр. Дурново, залишаю його термінологію — сх.-укр. на означення півд.-сх. діялекту українського і зах.-укр. на означення півд.-зах. діялекту без карпатсько-української говіркової групи. Роблю це, щоб обминути непорозумінь, які-б могли виникнути, як-би в наведених твердженнях пр. Дурнова держатися його термінології, а в своїх увагах до них — відмінної термінології.

[6]) Див. Дод. ст. 551; Україна 1925, кн. 5, ст. 27.

[7]) Україна 1925, кн. 5, ст. 28.

рефлексами *о* за тверді), трапляються м'які консонанти перед *і* < *ô*: так напр. у с. с. Попівці та Жоравці Ягот. р. Прилуцьк. окр. [1]). У записах В. Ярошенка з Полтавщини про тверді консонанти перед *і* < *о* свідчить приклад з д. Лубенськ. пов.: stîžko'm [2]), хоча й po't'îm, t'îl'ky[3], zan'îz. Про характер консонантів перед *і* < *о* в зах.-укр. діялекті див. у моїй «Спробі пояснити процес зміни *о, е*...» ст. 74—75.

2. В говірках групи А вокаль *а* після м'яких консонантів (з *а* та *ę*) знаний тільки під наголосом і в закінченнях; без наголосу йому відповідає *е*, що перед ним консонанти тверді. В групі В рефлекси названих звуків однакові, що під наголосом, що без наголосу.

Твердження це надто узагальнює явище рефлексації *'а*. Рефлексом ненаголошеного *'а* незалежно від його походження буває *е* переважно з диспаляталізацією попередніх консонантів, або в переднаголошеній позиції *і* в тих говірках, де *е* в переднаголошених позиціях може переходити в *і, ї*, напр. у с. Стільному д. Сосницьк. пов. на Чернігівщині: t'iha't', u̯z'ili' і u̯z'eli' klinu, і klenu', d'ika' (gen. sg. від d'ak), trïsti', але pa'met', de'wet' lo'wet'. Ненаголошені закінчення можуть зберегати *'а* (воно тоді буває наперед висуненого відтінку), можуть на місці його мати *ä, е* з попереднім м'яким консонантом. Напр., говірка с. Козилівки д. Сосницького пов., як вона записана з уст однієї людини, зовсім не знає ненаголошеного *'а*: pedeset'i', tï'seča, žabečï, swetï', dle mene', nas'te' (nom.), da tre'it'eii (при do'braii), treit'emu (при so'mamu), u hru'd'ex (і hrud'a'x), z'a't'e (зятя), pl. zet'i', zet'ü'u̯, le'bed'eu̯; у Змітневі того самого повіту: lado n'äiu (долонею), wii'šn'eho (вічного), у Виповзові Остерського пов.: retawa't', hawo'ret', tr'ästï', xlo'pc'äu̯, du'rn'äu̯. У Шабелинові Сосницьк. пов., де говірка окуча, ненаголошене *'а* часто зберегається: ža'biača, od'aha'is'a, lo'u̯l'at', ro'bl'at', sto'iačï, також po'iäsa, poiäsï', de'wät' de'sät', kolo'deʒ; у с. Бабі того самого повіту, де говірка теж окуча, — ro'bl'at', kol'adu'iut'.

Хитання в поліських говірках між ненаголошеним *'а* та *е*, рефлексами ненаголошеного *'а*, виступають і в поданих до Михальчукової програми додатках (ст. 546, 547, 592).

З наведених вище прикладів видно, що в закінченнях консонанти перед ненаголошеним *е* ev. *ä* з *'а* м'які, а в середині слів вони переважно м'які там, де м'який консонант може держатися через такі близько споріднені слова, в яких він буває в наголошеному складі: t'eha't' — t'áhne, u̯z'e(i)li' — u̯za't', d'ika' — d'ak та ин.; м'якість консонантів перед *е, а* з *'а* в ненаголошених закінченнях належить до явищ морфологічних. Инший матеріял з Чернігівщини тільки підпирає сказане, і я його тут не наводжу. З прикладів також видно, що в поліських окучих говірках ненаголошене *'а* буває не тільки в закінченнях.

У переходових говірках, що їх автор відносить до полісько-українських, за правило можна мати ненаголошене *'а*, — окремі слова тут не важать.

У звязку з фонетичною системою корницької говірки, де наголошені вокалі переважно дифтонгізовані, і на місці *'а* є дифт. звуки *іа͡, ыа͡*: *взі'а͡ті, ді'а͡коваті, сьвіні'а͡, пры'а͡жка, комары'а͡, лежы'а͡в* та ин.; див. також приклади, що дає Бесараба з Сідлецької губ.: *поры ᵊ докъ, жы ᵊ ты, шы ᵊ пка, щы ᵊ сьце* (ор. с., ст. 4), також на Холмщині *стрічі͡ети* [3]).

3. Пункт цей говорить про рефлекси сп.-сл. *у* та *і* по різних українських діялектах. Завважено, що в діялектах, де *у* та *і* спалися в одному звукові *ї*, звук цей в зах.-укр. діялекті глибший та нижчий, як у сх.-укр. Вказано, що вимова *ї* як *е* або як близький до нього звук частіше спостерегається в зах.-укр. та підляських говірках, рідше в сх.-укр. говірках.

---

[1]) Україна, кн. 5, ст. 27.

[2]) Украинскія фонограммы въ фонетической транскрипціи. Спб. 1912, ст. 9, 5, 13.

[3]) В. Шимановскій. Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Русп. Варшава 1897, ст. 57.

Твердження це вимагає перевірки. В сх.-укр. говірках *е* з *ѣ*, судячи з дотеперішніх даних, можна думати, ближче держиться категорії *е* (инколи й досить широких її відтінків) [1]), ніж *е* з *ѣ* в зах.-укр. говірках, де звук цей (*е*<*ѣ*) загалом. здається, вищого й глибшого творення. Детальніші досліди збільшать, думаю, територію говірок, де зберегається *у* та *і*; нагадую тут про явище, вказане в моїй розвідці «До питання про умови розвитку дисимілятивного акання» [2]): в с. Олешині коло Проскурова, а саме в тій його частині, що зветься Підбужжя і що говіркою гостро відмінна від сусідніх подільських говірок, кожне етимологічне *у* дає більш-менш правильно *е*, натомість *і* зберегається без палаталізації попередніх консонантів. Цим, як і иншими явищами, олешинська говірка дуже близько стоїть до долівської говірки с. Мацькович, судячи з прикладів, які наведені у Верхратського описі говірки (ор. с. ст, 11).

4. За спостереженнями І. Зілинського (RS, IX, 2, ст. 240; 244) відзначено тут, що в деяких зах.-поліських, галицьких та карпатських говірках артикуляція *е* сильно обнижена: два′рі, васна′, тара′лик, тра′ба та ин.

Багато прикладів на це явище є в долівській говірці (ор. с., ст. 3; 17—19), де можлива залежність зміни *а*<*е* від сусідства з *r*, губними та шиплячими. І. Янув у говірці с. с. Мошковець та Сивки Наддністрянської вказує на залежність зміни *е*>*а* від наступного складу з *а*: kol′easa, xab′eata, pom′eała (nom. pl.), і навіть kop′eata, де ϵ^a<*ѣ*; думаю, що обниженню *е* сприяє тут і попереднє сусідство губних та *ł*, і наголошена позиція.

5. Пункт цей трактує питання про вокальну асиміляцію («гармония гласных»). Хибно відзначено, що вона властива зах.-укр. та підляським говіркам. Підляські говірки взагалі вокальної асиміляції не знають: там замість ненаголошеного *о* в усякій позиції незалежно від тембра вокаля в наступному складі може бути *и*. Ширше трактую питання про характер і поширеність вокальної асиміляції по українських діялектах у своїй «Спробі пояснити процес зміни *о*, *е*...» (ст. 50—74) і через те тут на цьому не спиняюся. Вокальна асиміляція держиться й у сх.-укр. говірках.

Справедливо завважено, що слова *багатий*, *ганчар*, *гаразд*, *гарячий*, *кажан* та ин., де переднаголошене *а* з *о*, знані переважно в цих формах у сх.-укр. діялекті [3]) (додам, що й у поліському) і що *а*<*о* тут не стоїть у звязку з вокальною асиміляцією. Але відзначаю хибність погляду, що з районом поширення цих слів спадається й слово *багато*. Слово *багато* в розумінні «много» знане по всіх українських діялектах, як східніх так і західніх. *Багато* кажуть і на Буковині [4]); форму *багато* подає І. Янув (ор. с., ст. 25). На півдні та на заході Поділля, де кажуть *богатий* ev. *бугатий*, держаться проте форми *багато*, *багацько*; у с. Качківці Ямп. р. Могил. окр., де кажуть *богатий*, є прислівники *богато* й *багато*, що роз'єднані так значінням, як і формою: *багато* —«много», а *богато* — поняття протилежне до «бідно»: «багато мают» і «богато жиют».

6. Ненаголошене етимолог. *е* виразно різниться від ненаг. *ѣ* в говірках, до групи А віднесених, виключивши частину зах.-поліських, та в карп. говірках; в инших говірках *е* вимовляється як *ѣ* або як близький до нього звук.

---

[1]) Див. М.-Г. Йогансен, Фонетичні етюди. Наукові Записки Харк. Наук.-Дослідчої Катедри Мовознавства. 1927, ст. 48—52. Численні приклади на ненаголошене *е* з *ѣ* в полтавських говірках див. у записах Гнідича, ор. с., також у говірці Нової Праги на Херсонщині, ор. с., ст. 6.

[2]) Записки Іст.-Філолог. Відділу У. А. Н., кн. XVI, ст. 57.

[3]) Форма *богатий*, як і инші поодинокі прояви півд.-зах. особливостей, спорадично можливі й у півд.-сх. діялекті. Пор. напр. форми *ходит*, *ходят*, прийм. і преф. *від* в с. Устивиці, верстов 12 від м. Шишаку на Полтавщині (Наукові Записки Харківської Науково-Дослідчої Катедри Мовознавства 1927, ст. 19), також у кобеляцьких говірках (ib., ст. 127). Форма *богаты* (nom. sg.) є в шишацькій говірці (ib., ст. 28).

[4]) Див. Sborník u slavu Vatroslava Jagića. Berlin 1908, ст. 426.

Вказане тут явище характеристичне для сх.-поліських говірок; проте воно почасти розбивається й тут сторонніми впливами. Вище вже вказано, що навіть такі чисто поліські говірки, як говірки с. с. Березного та Стільного на Чернігівщині, знають *ї* на місці ненаголошеного *е* [1]). Про переходову смугу «полісько-українську», що віднесена до групи А, нема чого й говорити.

7. Відзначено наявність форм *за'між*, *дібро'ва*, *о'гірок* (помилково замість огіро'к), *мабіть* у південнім діялекті, де в ненаголошеній позиції *о* дало *і* в новому закритому складі. В діялектах, де зміна *о* > *і* в новому закритому складі відбулася тільки під наголосом, і в карп. діялекті *и* в цих словах скрізь зберегається.

Поширення цих форм вимагає ще досліду. Зокрема відзначаю, що на Поділлі є форма *замуж* поряд із *заміж* (взагалі це слово рідко коли тут уживається, кажуть *віддати* — «видати заміж», *віддатися* — «вийти заміж»). У с. В'юнищі коло Сосниці я записала форму dïbro'wa (в пісні). Форма *мабіть* має обмежене поширення, знана вона, здається, переважно в переходових говірках, зокрема в Прилуцькій окрузі [2]); вживає її й буковинець Осип Федькович.

Випадки заміни *и* на рефлекс *о* в новому закритому складі не обмежуються самою ненаголошеною позицією: в згадуваному вже хуторі Гречаній Греблі Прилуцьк. окр. кажуть *би'йний* (= буйний, би'йна пшени'ця); по зах.-укр. говірках вживані форми шкі'ра, фі'ра (шкура, фура). Пункт цей слід поширити й иншими випадками заміни *и* наголошеного та ненаголошеного на рефлекси *о* (*й*, *ы*, *і*) в новому закритому складі, що трапляються в карп. говірках, — див. мою «Спробу пояснити процес зміни *о*, *е*...» (ст. 79).

8. Пункт цей почасти трактує те саме питання, що й п. 2, тільки з иншого погляду, почасти доповнює його, вказавши на наголошені та ненаголошені рефлекси *'а* по м'яких та шиплячих консонантах у різних укр. діялектах. Уваги до п. 2. мають силу й тут. До містин, де відзначено *е* < *а* незалежно від наголосу, додаю й крайній захід Поділля: глибоке вузьке *ê* з *'а* відзначила я у с. с. Кам'янецької округи Ле'таві та Жа'бинцях Яскорунського р. та с. Же'рді Орининськ. р. Окремими словами явище це сягає й значно східніше: в с. Озаринцях Могил. р. і окр. поряд із звуковими формами *гора'чий*, *пра'сти*, кажуть і *горе'чий*, *пре'сти*.

В південних говірках, де рефлекси *'а* (з *'а* та *ę*) в наголошеній позиції є *е*, *ê*, у ненаголошеній позиції можуть бути відповідні звужені рефлекси в звязку з звуженням всякого ненаголошеного *е*: напр. у долівській говірці при *'е* < *'а* маємо ненаголошене *'і* < *'а*; у селах Жерді, Летаві та Жабинцях на західньому Поділлі замість ненаголошеного *'а* часто буває *і*, виключивши граматичні закінчення: koli'duwa'tï, powïče'riu̯, але xło'pc'ê(e), xło'pc'êmï.

9. Тут вказано на закінчення nom.-acc. речівників ніяк. роду з сполуки консонант + *j* — *'а* та *'е* — по українських діялектах (життя). Подаю додаткові відомості. Маю підстави думати, що в околицях Чернігова є села, де перед таким кінцевим *е* консонанти тверді (zielle), — питання це вимагає досліду. З власного матеріялу можу тільки вказати на форму *свинне* в збірному значінні «сви'ні» в с. Козилівці д. Сосницьк. п. (в Змітневі — *сви'ннє*), яка править і за nom.-acc. pl. від реч. *свиня'*, при инших формах — *свине'й*, *свиння'м*, *свиння'ми*, *сви'ннех*.

10. Пункт цей, розбитий на вісім частин (α—ϑ), трактує питання про *i̯* нескладове після вокалів та між вокалями.

α) після *ї* в прикметникових закінченнях nom. sg. m. *i̯* відпало в поліських говірках, збереглося в усіх инших.

---

[1]) Причини зміни ненаг. *е* в *ї* в південних та сх.-поліських говірках, думаю, неоднакові.
[2]) Слово *мабуть* не скрізь на Україні знане.

Вказане явище втрати кінцевого *i̯* в прикметниковім закінченні nom. sg. m. набрало в поліськім діялекті сили правила, незалежного від наголошености закінчення. В південних говірках є випадки втрати кінцевого *i̯* в прикметниках nom. sg. m. залежно від наголосу і від характеру консонанта перед закінченням. Ненаголошені прикметникові закінчення nom. sg. m. *-i* після м'якого та твердого консонанта та *ŭ* після твердого консонанта відзначає в шишацькій говірці на Полтавщині М. Йогансен (ор. с., ст. 28; 39). В деяких подільських говірках *ŭ* в ненаголошенім прикметниковім закінченні *-ŭi̯* може звузитися в *i* то вужчого то ширшого відтінку: звуження *ŭ* стоїть у звязку і з природою окремих консонантів, що в позиції перед *ŭ* м'які або півм'які, і з позиціею перед нескладовим *i̯*: у с. П'ятничанах коло Вінниці, у с. Широкій Греблі Тиврівськ. р. Вінницьк. окр. кажуть *вили'кі, тре'ті* (nom. sg. m. і pl.) (наголошені закінчення — *які'й* з ослабленим *i̯* і *яки'й* з півм'яким *k*); так само й у с. Москалівці, передмісті м. Браїлова: у свідомості мого об'єкта з Москалівки, філолога з освіти, у прикметниках *вили'кі, Лаще'вські* (прізвище) кінцевого *i̯* нема, натомість у слові *здоровий* кінцеве *i̯* після почасти звуженого попереднього вокаля існує в свідомості, як звук дуже ослабленої артикуляції (тут кажуть і *бага'то гро'ші*). В с. Озаринцях Могил. р. і окр. кажуть *маю'чі* і *маю'чий* (заможний); де від кого чути й *мі батько*. Явище це в південних говірках звязане, думаю, з тенденціею до втрати *i̯* після *i*; де *ŭ* під упливом оточення звужується в *i* — а менший опір звуженню ставить *ŭ* в позиції ненаголошеній, — там творяться сприятливі умови для втрати кінцевого мало енергічного нескладового *i̯*.

β) Після *i* в кінці слова або перед консонантами *i̯* переважно відпало в зах.-укр. та сх.-укр. діялектах (у білі сорочці, піду, сильніший), а збереглося в поліськім, поліську.-укр. та карп. діялектах.

Тут слід-би вказати на ті категорії слів, де *i̯* втрачене в зах.-укр. та сх.-укр.; у наведеній бо редакції твердження β стоїть у певній суперечності до твердження α: воно не включає напр. прикм. nom. sg. m. м'якої відміни. *i̯* у вказаній тут позиції може не бути й у зах.-поліських говірках: у с. Піддубцях Анон. р. Шепетівськ. окр. кажуть na tï xa't'i (при nom.-sg.-m do'bry, taky').

γ-δ) Мова тут про стягнені та нестягнені прикметникові форми, — про них я вже вище мала нагоду говорити.

ε) Тут вказано на форми instr. sg. f. на *-oju, -eju* та *oų* і на поширення їх по українських діялектах. Додати треба тут і закінчення *eų* — mołodï'ceų, gospodïneų, sta'ršeų — так на західнім Поділлі, так і в батюків (ор. с., ст. 45), гуцулів. Можливо, що не без впливу кінцевого *ŭ* в цих формах утворилися форми dat.-loc. sg. f. — *великöў, яснöў*, що відзначені в карп. говірках [1]).

ζ) Тут відзначено дієслівні форми з *a* на місці *aie* — *pita', zna*; *pita'ш, znaш* (не вказано, в яких саме діялектах ці форми поширені) та бойківські форми 3 sg. *питат, знат*.

Форми *пита, зна* та ин., що переважно знані в сх.-укр. діялекті (Дод., ст. 574), вживаються поряд із формами *пита'є, зна'є* та ин. Знані ці стягнені форми й у говірці батюків поряд із нестягненими формами (ор. с., ст. 4). А що форми 2 sg. *питаш, знаш*, то, з дотеперішніх записів судячи, вони поширені по карп. говірках, але поряд із відповідними формами инших осіб sg. та pl.: *повідам, -даш, -дат, -даме, -дате, -дают* [2]), у галицьких лемків — *рубам, рубаш, рубат, рубаме, рубате, рубают* (ор. с., ст. 133). Вказую й на форми 3 sg. *зві'дать, бы'вать, го'йкать* та ин. у карп. говірках [3]). Форми 3 sg. *питат, знат*

[1]) Зап. Н. Т. Ш. т. XXVIII, ст. 73.
[2]) Зап. Н. Т. Ш. т. XL, ст. 11.
[3]) Зап. Н. Т. Ш. т. XXVII, ст. 3.

трапляються й у гуцулів [1]). До цього пункту належать і батюцькі форми *сьпіве'ш, сьпіве', сьпіве'м, сьпіве'те; ме, ме'те* зам. *має, маєте* (ор. с., ст. 4).

η) Відзначено тут втрату *i̯* в значній частині карп. говірок у дієслівних формах *зна'у, зна'ут, я ся бо'у, купу'ут* та в прикметникових закінченнях nom. acc. sg. n. *до'брое*, де стягнення вокалів не сталося навіть там, де збіглися два однакові вокалі.

ϑ) Тут говориться про втрату *i̯* та спричинене цим стягнення вокалів у лемків у дієсловах з основою praes. на *ui̯*: годе', бесіде' (= годує, бесідує).

У цьому 10-му пункті не взято на увагу північних форм 2 sg imp. рї (= *пий*), *bї, lї* (проти 2 pl. imp. *p'ьть', b'ьть', l'ьть'*), північних форм типу *пудишов, вишла, здимать, приду, приму, ви'ду* (вийду) та ин. проти переважно південних форм *підійшов, здіймати* та пн. (Дод., ст. 539, 540 і д.).

11. Вказано тут на рефлекси сп.-сл. *rъ, rь, łъ, lь* між консонантами в слабій позиції в першім складі слова і на розподіл цих рефлексів по українських діялектах. Про це явище була вже нагода вище говорити. Тут вкажу, що з-поміж поданих прикладів форми *слиза', блиха'*, хоч теоретично обґрунтовані, не є характеристичні, — їх заміняють форми *сльоза'*, (рідше *слеза'*), *блоха'*. До вузько місцевих явищ, що з'явилися під польським впливом, слід віднести форми *крвавий, држати, трвожити, крвісти, кстити, яб(п)ко*, що їх Шимановський наводить в описі холмських говірок (ор. с., ст. 35) поряд із формами *яблико, кривавий, дрижіти* та ин.

12. Пункт цей повторює ту частину пункту 1 β, де мова про характер консонантів перед *i̯* < *o*. Уваги, що подані там, слід і сюди застосувати.

13. На місці сп.-сл. *ky, gy, xy* є: в поліських, полісько-укр. та зах.-укр. говірках *ki, hi, xi* з м'якими консонантами, в сх.-укр. *kї, hї, xї*, в карп. *ky, gy, xy*.

Дані діялектології не дають підстав до так узагальненого твердження. В усіх чернігівських говірках, які мені вдалося дослідити [2]), сполуки **ky, *gy, *xy* рефлексовані твердими *k, h, x*, та звичним для сх.-поліських говірок після твердих консонантів високим звуком широкого відтінку переднього ряду *i* або передньо-середнього ряду — *ї*. Підпору цьому твердженню бачу й у прикладах, що їх Ю. Виноградський наводить у своїому описі «До діялектології Задесення» [3]) *ру'ськи, па'нськи* та ин., почасти й у словах «Звук *и* після гортанних та на початку слів трохи м'якший, ніж після инших приголосних, але твердіший від російського *і*» (ib., ст. 148), — таке сприймання пояснюється, думаю, природою консонантів *k, h, x*, які в сполученні з високим звуком переднього ряду дають враження консонантів вищого власного звука, як инші тверді консонанти. Рефлекси *ki, hi, xi* з власним звуком консонантів, злегка вищим від власного звука наступного *i*, я відзначила в переходовій смузі, а саме в селах Прилуцьк. окр. Ягот. р. Гречаній Греблі, Попівці, Жоравці, Годунівці, у Житомирській окрузі в м. Звяглі (Новоград-Волинський). В зах.-поліських говірках поряд із рефлексами *ki, hi, xi* збереглися і *ky, hy, xy*, — кажу це на підставі даних із згадуваного вже тут с. Піддубець Шепетівськ. окр. Що-до зах.-укр. говірок, то як вони досі представлені в друкованій літературі і в моїх записах з Поділля, не можна тут говорити про *ki, hi, xi* принаймні в наголошеній позиції: тут маємо характеристичний зах.-південний високо-середнього творення вокаль *ї*, що може дійти до вузького глибокого *ê* при твердих, півм'яких або м'яких *k, x* (*h* в цій позиції не є м'яке [4]); де далі на захід, то власний звук консонантів *k, x*, вищий, і то творення наголошеного *ї* нижче: в західній частині

[1]) Укр. Діял. Зб. кн. 1, ст. 62.
[2]) Названі вони в моїй розвідці про чернігівські дифтонгічні звуки в Україні 1925 р., кн. 5.
[3]) Укр. Діял. Зб., ст. 160.
[4]) Учитель Вустим Склярук, селянин с. Яланця Берш. р. Тульч. окр., схарактеризував у словах łex'ї̯i, iux'їm сполуку x'ї: «м'яке *x* коло твердого *u*».

зах.-укр. говірок є форми ruk'e', knïšk'e' [1]). В згадуваній уже тут говірці с. Олешина, що коло Проскурова на Поділлі, згідно з загальною зміною *у* в *е* і **ky* рефлексоване тут як *k'e* з палаталізованим *k'* (на **hy*, **xy* в мене прикладів нема). На Поділлі сполуки *ki*, *xi* трапляються в ненаголошеній позиції в тих містинах, де *k*, *x* в позиції перед *ï* ev. *ê* наголошеним м'яке або півм'яке.

14. Мова тут про квантитативність консонантів у рефлексах сполуки зубний консонант + *j* по різних українських діялектах: довгі м'які та шиплячі в поліським, поліcько-укр. та сх.-укр. (виключивши позицію після консонанта) і короткі в зах.-укр. та карп. діялектах.

Даю примітку до цього твердження. В зах.-укр. діялекті є окремі говірки, де консонант у цій позиції належить до півдовгих, — такі є говірки с. Качківки Ямп. р., с. Озаринець Могпл. р.; поряд існують і форми з відповідним коротким консонантом. Також Г. Голоскевич відзначає: «иногда какъ будто замѣтна полудолгота смягченной согласной...» (*žy³t'a*, *z'ï'Ï'a*) [2]). В одній говірці можливі й хитання як до природи консонанта: Шимановський напр. вказує, що в холмських говірках форми з довгим консонантом (корінне) переважно знані в сусідстві з волинськими говірками, але навіть і в тих холмських говірках, де немає в цих формах довгого консонанта, *л* буває довге. В говірках, де загалом зубні в широкому розумінні довгі в цій позиції, можливі випадки, де вони не є довгі. Так напр у с. Кійлівці Попелянськ. р. на Білоцерківщині кажуть *сміттє*, *пру'ттє*, *огу'ддє*, *лома'чче*, але *збо'же*, *кло'че*; в с. Блиставиці на Київщині дехто має в цій позиції довгі консонанти (причім довгість їх не в усіх однакова), дехто — короткі і тільки в окремих словах довгі [3]).

15. Старі дзвінкі консонанти перед глухими та в кінці слова збереглися в поліських, поліcько-укр., сх.-укр. та східній частині зах.-укр. говірок, а перейшли в глухі в західній частині зах.-укр. та в карп. говірках.

Хибне це твердження слід виправити даними Т. Лера-Сплавінського в розвідці «Z fonetyki małoruskiej» [4]), І. Зілинського в розвідці «Так зване sandhi в українській мові» [5]) та в моїй розвідці «Спроба пояснити процес зміни *о*, *е*..», ст. 46—50.

16 Пункт цей вказує на характер *r* по українських діялектах: *r* м'яке збереглося в сх.-укр., гуцульських і в більшій частині карп. (крім лемків та замішанців) говірок; в сх.-поліським діялекті воно збереглося тільки перед *а* не в закінченнях, і то не скрізь, і перед рефлексами *ê*; в инших позиціях воно ствердло. В усіх инших говірках *r* взагалі ствердло; в зах.-укр. ствердніння *r* визнане за явище пізніше, бо проти поліських форм *бура*, *ввчерать*, *порадок* існують зах.-укр. форми *бурйа*, *порйадок*.

Твердження це в певній своїй частині розбивається даними діялектології, друкованими й недрукованими. В сх.-поліських говірках помітна тенденція зберегати м'яке *r* перед наголошеним вокалем *'a* (в закінченнях *r'* м'яке може бути й перед *u*) незалежно від того, чи *'a* належить до закінчення, чи воно в середині слова. За підставу до цього твердження стають мені такі дані: на Чернігівщині у с. Виповзові кажуть r'áda (і ráda), r'ásni і räsni', (з *r* півпаляталізованим), weče'ra, retaw'at', wanï' hawo'ret', але kasar'á, — r'u'', car'á, car'u', har'át', par'ádak; trox, čatirox; у Шабелинові кажуть: trästï', búra, ratowát', por'ádok, r'áma, car'á і cára; у Змітневі: retawát', dwe'r'áx, har'át' хоча kasará, burák; у Козилівці: r'am*a*, par'ádak, pï'sar, -ra, також pl. pïsarï', retawát' і, що особливо характеристичне, gen. car'á або cára (так

---

[1]) Укр. Діял. Зб., кн. I, ст. 49; див. також І. Зілинського «Пробу упорядкованя укр. говорів», ст. 349—350.

[2]) Изв. Р. А. Н. т. XVI, кн. 4, ст. 119.

[3]) Укр. Діял. Зб. кн. 1, ст. 114.

[4]) Prace Filologiczne т. VIII, вип. II, 1916, ст. 372—375.

[5]) В збірнику Seorsum impressum е «Symbolis grammaticis in honorem Joannis Rozwadowski» (vol. II), Cracovie 1927.

само й у Шабелинові). Сталого правила тут нема, і вказане тут явище позначається, як певна тенденція. Вияв цеї тенденції бачу й у прикладах, що їх В. Ганцов записав у с. Ташані: пи'сар, -ра, -ру, -ром, а в множині — писарі', -рі'в, -рям, -рями, -рях [1]). *r* м'яке є й у перехідних говірках Прилуцької округи, тоб-то в говірках, що їх пр. Дурново відносить до «поліськоукраїнських».

Не скрізь *r* ствердло і в зах.-укр. діялекті, напр. у говірці с. Бодачівки на Поділлі (ор. с.), де *r* буває м'яке перед усіма вокалями і навіть у кінці складу (огуndar'ка, car з півм'яким *r*). М'яке і півм'яке *r* є й в инших подільських говірках, переважно на півдні (в окремих пунктах Кам'янецької та Могилівської округи). В досліджених від мене подільських говірках, де *r* ствердло, форм *бу'рйа, порйа'док, пи'сарйа* нема, а *бу'ра, пора'док, пи'сара*, але *пі'рйа* і *пі'ра, подві'рйа*, і *подві'ра, бурй'ан* і *бура'н*. В с. с. Боркові та Вурнівці Літинськ. р. Вінницької окр. кажуть і *пі'рля, подві'рля* (пір'я, подвір'я).

17. Вказано тут на різний характер нем'якого *l*: *l* середнє знане в сх.-поліських, східній частині поліськоукр., схід.-укр., на Буковині, в гуцулів і більшій частині карп. говірок; *ł* тверде в зах.-поліських, в західній частині поліськоукр. і в зах.-укр. (крім Гуцульщини та Буковини), в лемків, в галицьких бойків. В деяких галицьких говірках *ł* може перейти в нескладове *u̯*. Відзначено, що в частині говірок, де пануе *ł*, трапляється в певних позиціях й *l* середнє, в сх.-укр. діялекті у певних позиціях трапляється й *ł* тверде (в яких саме позиціях — не вказано).

До твердження цього додаю дещо: середнє *l* буває в усіх позиціях і в зах.-поліських говірках (с. Піддубці Шепетівськ. окр.). Шимановський констатує для холмських говірок «*л* по своему характеру звукъ средній» (ор. с., ст. 57). На півдні й на заході Поділля *l* перед *ĭ* належить переважно до категорії *l* середнього. Про такий характер *l* можна судити й із Кольбергових записів з Покуття, — Кольберг пише *maly, buly, mylyj, dolyna, kalyna*, але *dołena, kałena, buła, hołos* [2]). В окремих говірках Поділля *l* середнє буває й перед *e* і перед *ĭ*, — так у с. Жерді Орин. р. Кам'ян. окр., у м. Жванці', де кажуть *léxko dolĭna, robĭ'lĭ(i)*, але перед ненаголошеним *ĭ* < *e* — *ł*: *połĭ, łižálĭ*. На *l* середнє перед *e* та *ĭ* (не *y*) наголошене й ненаголошене вказує І. Верхратський в галицьких лемків (ор. с., ст. 4), в долівській говірці (ор. с., ст. 3). В новопразькій говірці на Херсонщині, судячи з опису Бесараби, *l* середнє буває тільки перед *ĭ* (ор. с., ст. 11).

18. Тут вказано на явище, що за нього почасти вже вище говорено при сп.-укр. особливостях (п. 13). Відзначено тут, що губні + *l'* (з *j*, *i̯*) — *здоро'вля, кро'вльов* рідко трапляються по поліських та сх.-укр. говірках крім 3 pl. дієслів 2-ої відміни; натомість у зах.-укр. та карп. діялектах *l'* по губних неносових та *ń* по *m* явище звичне.

Форми *мнясо, мняти, соломняний* (і *соломляний*) ev. *мнєсо* та ин. знані по зах.-пол. говірках (Дод., ст. 546, 547). В зах.-пол. говірках (с. Піддубці) є й форми *мніра, мнісац, мністо, камнінне*. До цього пункту слід віднести й поліські форми: 3 pl. ind. *ку'петь, ло'веть, ро'беть, ло'метъ*; 2 pl. imp. *дивлі'цця* (ev. *-цца, -цце*), *куплі'ть* [3]). Не відзначено тут — на це вже й вище вказано — форм *ку'п'ю, ку'п'ят, промов'я'є, справ'я'є, зро'б'яний* та ин., що рясно знані в західній частині півд.-зах. діялекту (є вони й на західньому Поділлі) і західній частині півн.-зах. діялекту.

19. *ń* перед суфіксом *-k-* перейшло в *i̯* нескладове в частині зах.-поліського діялекту, в зах.-укр. діялекті та в карп. говірках на галицькому боці Карпат; збереглося в сх.-пол. частині зах.-пол. та сх.-укр. (козаченько, козачейко).

---

[1]) Діялектологічна класифікація укр. говорів, ст. 28. Див. також Ю. Виноградського «До діялектології Задесення». Укр. Діял. Зб., кн. 1, ст. 158.

[2]) Pokucie t. I, ст. 33.

[3]) Див. Дод.; Укр. Діял. Зб., кн. 1, ст. 130; 154.

Не всі зах.-укр. говірки в цій позиції змінили *ń* на *i̯*: східня їх частина, сягаючи крайнього заходу Поділля, не знає цієї зміни.

20. Пункт цей у загальних рисах говорить про характер шиплячих у різних позиціях по українських діялектах. Між иншим сказано, що форми 3 pl. *біжять, мовчять* та ин. трапляються в сх.-укр. діялекті, — форми ці ev. *лежєть, держєть* (також *курчє', лошє'*) трапляються й у поліських говірках, східніх та західніх (Дод.). Не відзначено, що шиплячі діялектично м'які й у речівниках ніяк. роду на *а*, що з *ę: лошя', курчя', ведмежя'*, форми, що бувають в говірках, де кажуть *леж'ять, збі'жжя*. Проте в Гостомлі на Київщині поряд із формами *держять, лежять* кажуть і *лоша*. (Дод., ст. 590). Є, здається, й инші випадки морфологічного значіння, де в цих говірках шиплячі м'які. — Гнідич пише: к о б и л я ч я г о л о в а (ор. с., ст. 6; 7) [1]). Характер шиплячих в українських говірках ще не досліджений. Бувши загалом в західніх українських говірках, південних та північних, в усякій позиції вищого власного звука, як у говірках східніх, північних та південних (виключаю тут явища типу *збіжжя, лошя, мовчять* та місцями м'яке *č* в усякій позиції в сх.-укр. діялекті), шиплячі в подільських, напр., говірках особливо мають підвищений власний звук перед *i̯*, так що часто сильно звужуютъ *i̯*, а в позиції перед м'яким консонантом та *i̯* вокаль *i̯* по шиплячих може звузитися в *i*. Твердження це базую на матеріялі, зібраному за моїх екскурсій по Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Поділлю.

21. *с* в кінці слова та в закінченнях ствердло в частині зах.-укр. говірок (між иншим у гуцулів) і в західній частині карпатських (переважно в лемків); в инших діялектах зберегається *с* м'яке.

Остання думка хибна: тверде *с* у вказаній тут позиції є й у поліських говірках, східніх та західніх. Про тверде *с* перед рефлексами *ě* я вже вище мала нагоду говорити, Тут відзначу, що тверде *с* знане в зах.-пол. діялекті, напр. в с. Піддубцях Шепетівськ. окр. (*хло'пец, хло`пца, зачепи'цца*, але й *цє, цьо*); див. також Дод. ст. 540 і д. З сх.-пол. говірок вкажу на тверде *с* в с. Козилівці, Змітневі, В'юнищі; у с. Стільному є хитання: поряд із формами *кринu'ца, маладu'ца, мъ'сец, мъ'сеца, со'нце, со'нца* є форми *стрельця'* (nom. стрелец), *гаманця'* (nom. гаманец), *хло'пця*, при nom. *хло'пец*, gen. pl. *хло'пцяв, ве'рнецця* та ин. Трохи чи й можна думати, що тут проявлена тенденція заховати м'яке *с* перед наголошеним закінченням. Про тверде *с* в задесенських говірках див. Укр. Діял. Зб, кн. 1, ст. 159. В названих тут поліських говірках тверде *с* буває й у суф. *-ca*, також у прикм. суф. *-cki*. Систематично м'яке *с* перед закінченням *е* є в корницькій говірці: *серцє, соньцє*, але *церква, цебер* (ор. с., ст. 22).

В зах.-укр. говірках, де *с* ствердло в кінці слова, воно не скрізь ствердло перед закінченням, — почасти вказує на це й І. Зілинський (ор. с., ст. 352).

22. Вказано, де в яких діялектах *s* м'яке в кінці слів і суф. *-sk-* ствердло і де воно збереглося м'яким. До говірок, де воно ствердло, віднесено значну частину зах.-укр. говірок, а з південних говіркових груп, де воно м'яким збереглося, названо тільки сх.-укр. говірки. М'яке *s* в кінці слова зберегається на всьому Поділлі і тільки спорадично ствердло на західньому Поділлі; в суф. *-sk-* м'яке *s* держиться на сході Поділля; на заході Поділля воно тут переважно тверде.

23. Вказано тут на диспаляталізацію кінцевих м'яких консонантів крім *c, r* та *t̯* в закінченнях обох чисел ind. та 2 pl. imp. і крім шиплячих в лемків.

24. Тут говориться про зміну *d', t'* на *g', k'* в частині зах.-укр. діялекту (*xok'iti, g'ido*).

Явище це спорадично знане й на крайньому заході Поділля. В Жерді Орин. р. Кам. окр. кажуть *k'e'ško, k'eškи'i, g'id* (але й *t'it* = кіт), причім *g', k'*, з *d', t'* не досить тут визна-

[1]) Проте можливо, що тут маємо вияв м'якого в усякій позиції *č'*, що трапляється по сх.-укр. говірках.

чити м'якими *g'*, *k'*: вони є дорсальні консонанти, що творяться в зоні дзвінкого консонанта *j* та відповідного глухого *χ*. Форма *скіна* (стіна) записана в Рахані Томаш. пов. Любл. губ. (Дод., ст. 555). В додатках (на ст. 237) пр. Дурново вказує на форму *k'isnota*, взяту з записів В. Ярошенка в Мирг. пов. Слово це в цій формі, як і слово *кісто* широко знане по півд.-сх. говірках; у с. Семигорах на Канівщині кажуть і *кіка'ть*, *кі'ки* (тікати, тільки). Допускаю, що вказані півд.-східні форми цих поодиноких слів можуть і не бути звязані з зміною *d'*, *t'*, в *g'*, *k'* в частині півд.-зах. говірок.

Протилежне мало ще відоме явище це зміна *k'* на *t'*, — приклади на це записано на Холмщині — *русьтій*, *римсьтій* (руський, римський, — Шимановський ор. с., ст. 67); пор. вище *ti't* у Жерді. Інтересне явище відзначено в записі з с. Вовчковець Снятинського пов., що поданий в Гнатюковій розвідці «Пісня про покритку, що втопила дитину» [1], де є форми: *Парасочтя молодентя*, *рибарчіки молоденті*, *дитиночтю*, у *недїлю пораненьтво*, *жинтьи* (жінки), але *дївки*, на своїх *головонтях віночтї нисут*, *головоньтя*, *глиботьий*, *неньтво моя рідненьтяя*. З поданих тут прикладів видно, що *k'* < *k* перейшло в *t'*, (творення його лежить мабуть у зоні творення *j* або *χ*) після м'якого консонанта; що-до слова *глиботьий*, то воно йде від зах.-укр. *глибокьий*, де *k* м'яке. Див. Ogonowski: Studien, ст. 65.

25. Мова тут про *f* в частині зах.-укр. та карп. говірок в запозичених словах, на місці нескладового *u̯* перед глухими консонантами та замість *xv*.

Губно-зубний *f* ev. білябіяльний *φ* знаний і в сх.-укр. говірках; на Полтавщині є говірки, де *φ* заміняє в запозичених словах *f*, а почасти й своє *xv* [2]. *f* < *xv* знане й у с. Красносілці Кам'янського р. на Черкащині, де кажуть *фіст*, *фоста*, *филя*, але *хвалитись*.

26. Тут дуже коротко вказано на загальний характер наголосу в українських діялектах. Між иншим не відзначено інтересного явища, що є в частині карпатських говірок, де в префіксованих словах наголос переважно держиться на префіксі проти відмінної наголошености в инших українських діялектах: *зáперти*, *пóдати*, *зýвяло* (зів'яло), *затéти*, *пóходиў*, *прéдобрий*, *дóстойний*, *дóчиста*, *зóсподу*, *нáкурто* (на коротко), *нáкоротко*, *натрояко*, також *пó полю*, *нá світьі* [3].

Далі йдуть явища морфологічні.

27. Тут дано розподіл по українських діялектах закінчень dat. sg. m. і n. основ на *-o*, *jo*. *-u* — *-u*, *-ovi*, *-evi* (*ev. -ovї*, *-evї*). Сказано між иншим, що в зах.-укр. та карп. діялектах відповідні закінчення є *-ovї*, рідше *-evї*. В східній частині зах.-укр. діялекту, зокрема на східньому Поділлі, переважає закінчення *-ovi*, ev. *-evi*. Це закінчення знане і в переходових поліського-українських говірках, де закінчення *-u* та *-ovi ev. -evi* збігаються в одній говірці; так напр. у с. Блиставиці на Київщині кажуть *коню*, *брату*, *косару* і *примакові* (ор. с., ст. 124). Збігаються ці закінчення й у сх.-укр. говірках напр. у новопразькій (ор. с., ст. 19). В карпатських говірках є не тільки закінчення *-ovї*, *-evї*, але й *-u* [4]. Закінчення *-u* є й у східній частині зах.-укр. говірок, напр. у с. Шляховій Тернівськ. р. Гуманськ. окр. переважають форми на *-u* (*хлопцю*, *батьку*, *брату*, рідко *хлопцьові* і д.).

27, *α*) В сх.-укр., почасти й в зах.-укр. форми dat. sg. m. та n. речівників на *-ovi* (*-ovї*), *-evi* та *u* і займенники та прикметники на *-оти* часто вживаються в значінні loc. sg. (на козакові, на Чорному морі).

28. У відміні основ на м'який консонант в сх.-пол. та сх.-укр. зберегається *e*: *ковалеві*, *ножем*, *землею*, *полем*, *життєм* (сх.-укр життям); зах.-пол., зах.-укр. та карп. мають у таких випадках звичайно *o*.

Поширення відзначеного тут явища не дається увібрати в певні межі. Так напр. у сх.-поліських говірках часто трапляється тут *o*, напр. у д. Сосницьк. пов. в с. Козплівці

[1]) Матеріяли до Української Етнольогії т. XIX—XX, ст. 267.
[2]) М. Йогансен, ор. с., ст. 24. [3]) Зап. Н. Т. Ш., т. XXVII, кн. 1, ст. 27.
[4]) Зап. Н. Т. Ш. т. XL, ст. 10.

zeml⁄óiu, dušóiu, tawárïšam; в Змітневі: nažóm, zeml⁄óiu lado′na⁄iu. В переходовій говірці с. Кійлівки на Білоцерківщині знані тільки відповідні закінчення з *о*; форми *ковальові, земльою, тельові* є й у лівобережних говірках [1]). Натомість у західніх говірках знані поряд із *о* в названих закінченнях також і *е*, напр. у с. Бодачівці [2]). На Поділлі форми з *о* досить систематично вживані на сході; є паралельні форми, з *о* та з *е*, напр. у Кам'янецькій окрузі, де по шиплячих скрізь переважають форми на *о* (Збручо′м, дощо′м), по иншіх консонантах в одних говірках переважають форми з *о*, в инших — з *е*. Паралельні форми з *о* та з *е* є також на Покутті: mołodcewy, Iwasewy і Iwas′owy [3]); в батюків переважають форми з *е*; форми з *е* подає в своїому описі і Я. Янув (ор. с.).

29. Вказано тут на речівникові закінчення loc. sg. m. та n. і dat. sg. f. основ на м'який консонант та шиплячий — на рефлекси *ě* в сх.-пол. та сх.-укр. діялектах (на землі, в каші), на *ї* в зах.-укр. та в карп. діялектах (на земли, на печи).

Вказане тут для зах.-укр. говірок закінчення *ї* не поширюється на східню частину зах.-укр. діялекту, зокрема на східне Поділля, а на зах. Поділлі можливі паралельні форми; Г. Голоскевич в описі говірки с. Бодачівки вказує на паралельні форми: на zyemły′ і zyeml′i′.

До діялектичних відмін належать і форми gen. sg. та nom. pl. f., що тут не відзначені (*mi′ni* і *mi′ni* та ин.).

30. Тут говориться про закінчення gen. pl. основ на *і* в пол. та сх.-укр. діялектах *-ei*, в зах.-укр. та карп. *-ïi* (гостеи′й, гости′й).

31. Мова тут про прикметники з старою основою на м'які зубні *n′*, *t′* (синій, третій) в сх.-укр. діялекті проти відповідних прикметників з основою на тверді зубні (синий, третий) в зах.-укр. та карп. діялектах.

Основи прикметників на м'які зубні консонанти поширюються й на поліські говірки, східні та західні. Натомість основа на твердий консонант не поширюється на східню частину зах.-укр. говірок, де характеристичні є відповідні прикметникові основи на м'який консонант і де в окремих випадках зберегаються основи на м'які, в инших — на тверді зубні: напр. у с. Могилівці Жмеринськ. р. Вінницьк. окр. кажуть *пі⁄зній, ра⁄ній, тре′тій*, але *торі′шний, поро⁄жний*. А що карпатські говірки, то з записів судячи, тут є характеристичні відповідні прикметникові основи на м'які, а не тверді консонанти: так у марамароських українців *сыній* (ор. с., ст. 29), в убльській говірці *вчерашній* (ор. с., ст. 95), у долівській говірці *синій, синя, синьое* (ор. с., ст. 74). Форми *синій, синяя, синьое* є й у батюків (ор. с., ст. 53).

32. Вказано, що в nom. pl. займенників та прикметників поліська група має закінчення *-ї*, в прикметників також *-їje*, *-їji* (ти, добри або добрпе, добрії); в сх.-укр., зах.-укр. та карп. діялектах *і* з м'якістю попереднього консонанта (ті, добрі, так само й у инших відмінках: добріх).

В першій своїй частині твердження це вимагає поправок, а в другій воно зовсім хибне. В nom. pl. не тільки прикметники, а й займенники *той* (*тей*), *сей, цей* мають у поліському діялекті закінчення *-їie*, *-їii*, (тиe, тиї). У с. Стільному на Чернігівщині поряд із вказаними закінченнями є й закінчення *-їia*: do′brïia l⁄u⁄de.

В цьому пункті не взято на увагу форм nom. pl. *бі′лыйі рыбы, чере′нныйі зубы* в говірці с. Угерці [4]); *добры, велицы, сивы, білы* у замішанців [5]) та галицьких лемків (ор. с., ст. 129), в долівській говірці (ор. с., ст. 74), але в марамароських українців *малы, злы* (ор. с, ст. 9).

Що-до характеру консонантів перед закінченням *і* в сх.-укр. та зах.-укр. діялектах, то він скрізь сливе спадається з характером консонантів перед $і < о$, а про це див. вище.

[1]) Борис Ткаченко. Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говірках. — Наукові Записки Харк. Науково-Дослідчої Катедри Мовознавства, ст. 127.
[2]) Г. Голоскевич, ор. с., ст. 120. [3]) Kolberg, ор. с.
[4]) I. Werchratski. Die Mundart des Gegend von Uhercі bei Lisko. J. Arch., т. 25, кн. 4, ст. 421.
[5]) І. Верхратський. Говор Замішанців. Зап. ім Н. Т. Ш., т. III, ст. 179.

Форми *добріх, добрім, добріми* не тільки не обіймають сх.-укр, зах.-укр. та карп. діялектів, але зовсім не характеристичні для них, зокрема в зах.-укр. та карп. діялектах їх, судячи з дотеперішніх описів, зовсім нема. Характеристичні ці форми, здається, тільки для переходових поліcько-укр. говірок, де в одних говірках консонанти перед ними м'які, в инших — тверді (тверді напр. у говірці с. Кійлівки на Білоцерківщині).

Прикметникові закінчення вимагають ще спеціяльного досліду. Зокрема відзначаю в названому с. Кійлівці закінчення nom. sg. m. *-ïï* при м'якій основі: *колиш'ньий, вчора'шньий, лі'тньий* та ин. Маю відомості, що таке закінчення поширене й у Кам'янському р. на Черкащині. На невідзначені досі прикметникові закінчення вказує Б. Ткаченко (ор. с.).

До діялектичних особливостей належать форми прикметників dat.-loc. f., що дорівнюють формам gen. sg. f.: на зеленої траві, дав доброї мамі, — закінчення ці наводить у своїй програмі Михальчук, також у додатках до програми — з Коростишева на Київщині. Закінчення це е й на північному сході Поділля в с. Боркові Літин. р.; е воно й у с. Блиставиці: дав хліба туеї дівчині, одпуеї дівці, у правої руці, на моеї сестрі (ор. с., ст. 128). Відзначаю й прикм. закінчення gen. sg. f. — *oï* в с. Жерді Орин. р.: *nïma i ńi ïédno'i fa'inoi d'iцčtnï*; так само в галицьких лемків [1]); gen. dat.-loc. sg f. на *-oï* в деяких карп. говірках: білой хати, в білой хаті [2]); dat.-loc. sg. f. на *-iii* в батюків: в жовтії пшениці. (Пор. займ. dat. sg. f. *ïï* в зах.-укр. діялекті: дав її); instr. sg. f. на *-eiu* в зах.-пол. говірках: *білею, чорнею* (Дод.); займенникові форми gen sg. f. — *меї, те'ї*, instr. *ме'ю, те'ю* в деяких зах.-укр. (в батюків, на півночі Поділля, на півдні Волини, в околицях Пліскова на Київщині [3]) і в зах.-пол. говірках (с. Піддубці на Шепетівщині).

33. Вказано тут на короткі форми особових займенників в частині зах.-пол., в зах. укр. та карп. говірках — *мня, тя, ся, ми, ти, си, го, му*.

Додати слід і форми dat. *мі, мні, ті, сі* і acc. *ня* (*-меня*). Короткі ці займенникові форми не скрізь вживані в зах.-укр. діялекті, а в західній його частині.

34. Gen. і dat.-loc. m. і n. займенників м'якої відміни в поліських, сх.-укр. та карп. говірках кінчаються на *-оho, -оти* з попереднім м'яким консонантом (його, нього, сього, сьому); в зах.-укр. *-ehо, -ети* (него, сего). Про це явище вже вище була мова.

35. В поліських, карпатських та частині сх.-укр. і зах.-укр. говірок шиплячі в 1 sg. дієслів другої відміни з тематичним вокалем *ї* зберегаються — *ходжу, лечу, вожу, ношу*; в сх.-укр. і в значній частині зах.-укр. шиплячі замінені м'якими нешиплячими: *ходю, летю, водю, носю*. В звязку з останніми формами стоять і форми *закручувати* і *закрутювати* (додам, що й дієприкметники *закручений* і *закрутяний* та відповідні дієслівні речівники — *кошен(н)я* і *косян(н)я;* додати слід і приклади на *-s't'-* (напр. *простю, мостю* та ин.).

У поліській говірці згадуваного не раз уже тут с. Блиставиці на Київщині поряд із формами *ходжу, блуджу, заплачу* та ин. є форми *посадю, судюсь, обчисьцю, лазю, возю, просю* та ин. (ор. с., ст. 129). Форми *ходю, бросю, роспустю* трапляються й у зах.-пол. говірках, напр. у пинчуків (ор. с., ст. XVII). На Лівобережжі форми *ходжу* і *ходю* стикаються в переходових говірках, напр. у Прилуцьк. окр. (в с. Гречаній Греблі Ягот. р., де проте виразно переважають іще форми *ходжу, пущу* та ин.). На сході Поділля панують форми *ходю, просю* та ин.; держаться вони й на заході коло Дністра; для західнього Поділля характеристичні форми *хожу, сижу, чищу* та ин.

36. Вказано на форми 2 sg. нетематичних дієслів — *їси, даси; їж, даш; їси'ш, дасиш*. Через брак даних вони не віднесені до певних діялектів. Автор вважає, що в літературній

---

[1]) Збірн. Філ. Секції, т. V, ст. 128. [2]) Зап. Н. Т. Ш. т. XL. ст. 82—83.
[3]) Materyjały etnograficzne z okolic Pliskowa w powiecie Lipowieckim. Osobne odbicie ze Zbioru Wiadomości do Antrop. kraj. Akad. Umiej. t. VIII, dz. III, str. 8.

мові по-при форми *їси, даси* вживані й форми *їш, даш*. Останні форми літературна мова обминає. До вказаних форм додаю й форми *їсь, дась*, що є в батюків.

37. Форми 3 sg. дієслів 2-ої відміни з наголосом на основі — *хо'де, ро'бе, но'се* — віднесено до сх.-укр. та зах.-укр. діялектів проти форм з *t'* або *t* — *хо'дит(ь), ро'бит(ь)* — що в поліським та карпатським діялектах.

Вказані форми без *t'* (*t*) характеристичні для східньої частини зах.-укр. діялекту, зокрема й для східнього Поділля, — в західній частині зах.-укр. діялекту вони трапляються спорадично при загально поширених там формах з *-t*; проте є вони й у говірці батюків (ор. с., ст. 54).

38. Стягнені форми 3 sg. дієслів з основою на *-ai-* можуть у частині зах.-укр. (в Галичині) та карп. говірок мати закінчення *-t*, (в карпатських говірках ці стягнені форми знані тільки з закінченням *t*, а нестягнені — без цього закінчення) — *питат, сідат* та ин., в инших діялектах в 3 sg. незворотних дієслів 1-ої відміни закінчення *-t'* (*-t*) нема.

Не взято тут на увагу форм 3 sg. на *-t'* незворотних дієслів 1-ої відміни в сх.-укр. діялекті, — див. про це вище.

39. Вказано тут на збереження *-t* в 3 sg. зворотних дієслів 1-ої відміни перед часточкою *ся* в тих діялектах, де *ся* становить із дієсловом цілість, і на втрату *-t* (крім діялектичних форм на *-at*) в тих діялектах, де часточка *ся* рухома: *він миється, він має ся* або *він ся має*.

40. *-t* в закінченні 3 sg. і pl. м'яке в сх.-пол., більшій частині зах.-пол. та сх.-укр. і в частині півд.-карп. говірок, тверде — в частині зах.-пол., в зах.-укр., півн.-карп. та в значній частині півд.-карп. говірок.

Спорадично форми з закінченням *-t* твердим є й у сх.-укр. говірках, див. М. Йогансен (ор. с., ст. 19) та Б. Ткаченко (ор. с., ст. 126—127). А відповідні форми з м'яким *-t'* є в північних говірках зах.-укр. діялекту, напр. у д. Старокостянтинівському пов. на Волині поряд із формами з твердим *t*.

41. Вказано на кінцеве *-me* в 1 pl. в карп. діялекті проти *-m, -mo* в усіх инших діялектах. Дієслівні форми 1 pl. на *-me* є й у гуцулів.

42. Мова тут про кінцеве *t* і *t'* 2 pl. imp. Сказано, що *t* м'яке скрізь, де м'яке *t* в 3 sg. ла pl. Про *t* тверде в 2 pl. imp. сказано, що воно обіймає значну частину діялектів, де *t* тверде в 3 sg. та pl.

Дані діялектології дають підстави твердити, що *t* в 2 pl. imp. тверде в усіх тих діялектах, де воно тверде в 3 sg. та pl. ind Слова отже «в значній частині» розумію так, що в карп. та крайніх зах.-укр. говірках загально-українським формам 2 pl imp. на *'ĕt'* ev. *ĕt* відповідають форми на *-te*, напр. в галицьких лемків — *печте, пиште, мельте, кольте* та ин. (ор. с., ст. 136) при 2 sg. imp. *печ, пиш, мель, коль* — форми ці є й на Поділлі в Проскурівській окрузі, де є села з значним польським елементом, або де українські села сусідять з польськими, напр. с. с. Іванківці, Олешин коло Проскурова, де кажуть *ситьте, хотьте, зачиньте, берте* (сидіть, ходіть, зачиніть, беріть) при 2 sg. imp. *сидь, ходь, зачинь, бер*.

Відзначити-б тут слід і форми 2 pl. imp. на *'ĕte*, що трапляються де-не-де поряд із формами на *'ĕt'(t)* і що можуть становити характеристичну особливість деяких говірок, напр. говірки околиць Плиськова (uberite, nawarite, — ор. с., ст. 8).

43. У властиво поліських та сх.-укр. говірках вживані форми fut. на *-ти, теš* і д., що становлять з інфінітивом одно слово (ходитиму), рідше тут уживані форми fut. з дієсловом *буду*; в зах.-укр. та карп. діялектах звичні здебільшого тільки останні форми, але в деяких зах.-укр. говірках (саме в буковинських та холмських) вживані й форми fut. на *му, меш* і д., де *му, меш* мають місце й перед інфінітивом. В підляських та в частині зах.-укр. говірок знані й форми fut. *буду ходив, будеш ходила* і д.

Подаю до цього пункту деякі поправки. Форми на *-му, меш* більше характеризують переходові пол.-укр. та сх.-укр. говірки, як властиво поліські. Так, напр., у характеристичній сх.-поліській говірці с. Козилівки д. Сосницьк. п. нема цих форм, у Змітневі все чути fut. з *буду* і дуже рідко від кого можна почути форми fut. з *му*; а вже в с. Виповзові Остерськ. пов. переважно вживають форм з *му;* в с. Блиставиці переважно форми з *буду* і дуже рідко з *му* (ор. с., ст. 129). Варті уваги форми *робʼитиму, робʼитимеš* з *і* проти звичного *ї* в с. Красносільці Кам'янськ. р. на Черкащині. Форми fut. з *му, меш* перед інфінітивом характеристичні для гуцульського діялекту. Форми *буду ходив* по-при частіші форми *буду ходити* досить велике поширення мають по зах.-укр. говірках, є вони й на західньому Поділлі. Вказую на інтересну форму fut. в батюцькій говірці, що утворилася мабуть підо впливом неслов'янським: *вона бе* (= буде) *жаў, ми бем жаў, ви бете жаў, будут ріс такі квітки* (ор. с., ст. 5; 70).

44. В зах.-укр. та карп. діялектах дієслова минулого часу та умовна часточка *би* в 1 та 2 sg. та pl. можуть мати особові закінчення *-m* (*-em, -jem*), *sʹ* (*-esʹ, -jes*), *-sʹmo* (в карп. — *ʹsme, -sʹte*): *ходилам, тибись ходив* і т. д. В поліських та сх.-укр. говірках форм цих нема. В поправці до цього пункту на ст. 238 вказано, що названі особові дієслівні часточки прив'язані не до дієслова, а до певного місця фрази: *штʹосте казали, у Москвімʹ був.*

Що-до особових дієслівних часточок на означення минулого часу, то вони можуть злучатися як із дієсловом, так і з иншим словом у фразі, переважно з словом, що має на собі психічний наголос у фразі, — численні на це приклади є в етнографічній літературі, пор. також приклади з с. Бодачівки: tʹîĭkom zʹîĭʹa nasadyˀła, rublʹaʹm proryʹła, tyˀsʹ kazaʹu̯, jakyˀsʹtyˀ kazaʹły (ор. с., ст. 129); *ішовем по дорозі і вступивем до него* (Дод. ст. 557). Форми ці в східній частині зах.-укр. говірок (на східньому Поділлі) дуже рідко трапляються; на західньому Поділлі особові часточки 1 та 2 pl. знані у звукових формах *-sʹmo* і *smo, -sʹte* і *-ste* (і часто відповідно до цього *дастеʹ* і *дасьтеʹ, їстеʹ* і *їсьтеʹ*). В окремих говірках особові часточки у формах минулого часу вживані тільки при певних особах, при певному роді, напр. у говірці в околицях Плиськова кажуть kupowałam, tanʹciuwałysʹmo, kazałysʹte, але не скажуть kupowawem, a ja kupowaw (ор. с.. ст. 7).

Часточка *-sme* є й у гуцульськім діялекті, належить вона до ознак 1 sg. і 1 pl.: бравсме, бралисме [1]).

Вказані дієслівні форми з особовими часточками знані й у зах.-пол. діялекті. Відзначаю такі звороти корницької говірки: я хвоʹрим, ти хвоʹрись, ми хвоʹрисьмо, вієте хвоʹрисьте (ор. с., ст. 32).

45. В поліських діялектах звичні інфінітиви на *tʹ* після вокаля, в сх.-укр. на *tʹ* і на *tї*, в зах.-укр. та карп. виключно на *tї*.

Даю такі незначні поправки. В зах.-поліськім діялекті, судячи з дотеперішньої літератури, важко сказати, які форми inf. переважають, на *tʹ* чи *tї* (ev. *ti*). В рукописному матеріялі, що маю з с. Піддубець Шепетівськ. окр., переважають форми на *-ti*; форми на *-ti* характеристичні для корницької та ломазької говірок. І в сх.-пол. діялекті є форми на *tї* (не тільки в пісні) [2]). Не відзначено в цьому пункті форм інфінітива на *-t* (див. Дод., ст. 535; 540; 541; 542, також записи В. Кравченка [3]), І. Зілинський, ор. с., ст. 353).

46. Дієсловам з основами на *h, k* відповідають інфінітиви на *-htї, -htї* в поліськім та сх.-укр. діялектах; в зах.-укр. та карп. діялектах — на *-čї, -kčї, -hčї, -xčї*: *печиʹ, стеречиʹ* або *пекчиʹ, стерегчиʹ*.

Форми інфінітивів на *-htї, -ktї* обіймають і східню частину зах.-укр. діялекту (східне Поділля); трапляються вони й на західньому Поділлі, а форми на (*-k, -h, -x*)*čї* є й у зах.-

[1]) Укр. Діял. Зб., ст. 61. [2]) Ib., ст. 163.
[3]) Народні оповідання й казки, т. II, Житомир.

пол. говірках, зокрема в ломазькій говірці. Вказую іще на деякі відміни кінцевих сполук у цих інфінітивах: на західньому Поділлі є такі відміни слова бігти: *біхти, біхчи, бічи, біжчи, біщи, бішти.*

47. Вказано на нероздучність із дієсловом часточки *ся* в одних діялектах (у властиво поліським та сх.-укр.) і на її рухомість в инших діялектах (підляським, зах.-укр. та карп.).

Вкажу ще, що до діялектичних особливостей, з часточкою *s'a* звязаних, належить: в одних діялектах можливість скоротитися в *s'* по вокалях, також по *u*, (гралась, гравсь), в инших діялектах обмежена можливість або неможливість такої скороченої форми.

48. Вказано на форми *быти, быває, быв, была* в карп. та частині галицьких говірок на південь від Львова, де старі *і* та *у* розрізнені, проти відповідних форм з *и* (бути і д.) в инших діялектах українських.

Форми byti і д. характеристичні не тільки для названих тут діялектів, а й для тих зах.-пол. говірок, де *і* та *у* розрізнені, напр. у ломазькій, корницькій говірках.

49. В сх.-укр. діялекті вживані займенники *цей, оцей, той, та, те*, в зах.-укр. та карп. — *сей* або *сесь, сеся', сесе', тот, тота', тото'* або *тоте', тамто'т, тамта'* і т. д., що невідомі ні сх.-укр., ні поліському діялектам.

З зах.-укр. говірок треба виключити східню частину Поділля, де вказані форми хоч і трапляються, але де характеристичні займ. *цей* (gen. *цего* і *цього*), *той, та, те*. Форми *тамтот, тот* вживані в зах.-укр. діялекті поряд із формами *той, тамто'й*. Займ. *сей, сесь, ся'*(*я*), *се'*(*є*) поряд із займ. *цей, ця'*(*я*), *це'*(*є*) є й у поліських говірках на Чернігівщині.

Займенники, як слова часто вживані, становлять діялектичну особливість і звуковими формами і відмінковими закінченнями не тільки більших, а й менших говіркових груп: у Берестейському пов. д. Городненськ. губ. кажуть *сі'тий* (цей); у корницькій говірці — *тон, та'я, тоіє* (цей, ця це), *онто'н, тамтоін*, в лемків — *нон* (той), *он, она, оно* (той, та, те), в ублській говірці — *ато'т, а'нтот, атамтот* (ор. с., ст. 97), в долівській говірці — *сой, соса', сосо'.*

50. Числ. 1 в поліським та сх.-укр. діялектах має форму *один, одна, одно;* в зах.-укр. та карп. — *єде'н, єдна', єдно'* або *їде'н, їдна', їдно';* в півд.-карп. говірках є й форма *оде'н, одна'.*

Додаю ще форми *одьо'н, єдьо'н, ідьо'н* з зах.-пол. діялекту (Берестейськ. пов. у д. Городненськ. губ., у ломазькій говірці, на Холмщині — Шимановський ор. с., ст. 16); *оде'н* кажуть і в Луцькому пов. на Волині (Дод. ст. 546). Форма *одê'н* є й у гуцулів (Укр. Діял. Зб., кн. 1, ст. 56).

На цім кінчаються особливості морфологічні.

Поправками та додатками до окремих пунктів я не думаю вичерпати особливості вказаних діялектичних явищ: потрібні ще досліди. Уваги мої мають докладнішими даними, старими й новими, ілюструвати певне явище, як і вказати на хибність гострого розмежування українських діялектів певними визначеними особливостями, — мова може переважно йти про більшу чи меншу характеристичність або нехарактеристичність даного язикового явища для даної говіркової групи. Явище, характеристичне для одного діялекту, може бути більш чи менш відоме й у межах другого діялекту, де воно не є характеристичне. Одним із головних завдань діялектології це студіювати поширеність різних язикових особливостей і вже на підставі відповідних даних шукати більш-менш об'єднаних говіркових груп, розуміється, там, де ще є можливість визначити такі групи. Такі узагальнення, що мають вказати на поширеність певної діялектичної особливости, як «в частині зах.-укр. говірок», «в частині карп. говірок», дуже мало говорять, бо не виясняють стосунку між окремими діялектами: треба знати, в якій саме частині певного діялекту поширена дана діялектична особливість.

Щоб дати належне уявління про певну язикову групу в її діялектах, треба відповідними даними представити не тільки більш-менш об'єднані (через причини політичні, економічні, культурні) певними характеристичними рисами говіркові групи, але й переходові говірки

між такими групами: одним із важливих завдань діялектології є вказати як на окремі переходові явища, так і на групи переходових говірок, вказати на внутрішній звязок між тими групами, які становлять кожна більш-менш об'єднану язикову цілість. До таких переходових говірок належать і говірки між українською мовою та сусідніми слов'янськими мовами і переходові говірки в межах самої української язикової групи поміж окремими її діялектами. Тільки таке студіювання діялектів і може дати належне розуміння язикових явищ, їх сучасного стану та їх історії.

У своїх увагах я не раз відзначала відмінність східньої частини зах.-укр. говірок від частини західньої, зокрема східнього Поділля. Головніші характеристичні особливості східнього Поділля проти західнього такі [1]):

1. а) Можливість зміни ненаголошеного *о* > *и* незалежно від тембра вокаля в наступному складі в значній частині говірок західнього Поділля, де є й, переважно на півдні, говірки з виразно проявленою вокальною асиміляцією; b) на східньому Поділлі зміна ненагол. *о* в *и* є переважно наслідок виразно проявленої вокальної асиміляції.

2. Форми на *а* в словах *багатий, гарачий, халява, калач* та ин. на східньому Поділлі і відповідні форми переважно з *о* — *богатий, горячий, холява, колач* — на західньому Поділлі.

3. Перевага протетичного *h* (губідати, гобраз, Гантон, гинший) на східньому Поділлі проти переваги протетичного *w* на західньому Поділлі.

4. М'яке *с'* в кінці слова та в прикметниковому суфіксі *-с'кий* на сході і переважно тверде *с* в цій позиції (рідше в реч. у відмінкових закінченнях) на заході.

5. Переважно м'яке *s'* у прикм. суф. *-s'k-* на сході проти переважно твердого *s* в суф. *-sk-* на заході.

6. Перевага речівникових закінчень dat. sg. m. на *-ovi, -evi* на сході проти *-ovї, -evї* на заході.

7. На сході речівникові закінчення instr. sg. f. — *-oiu, -eiu*, також відповідні прикметникові — *-oiu*; на заході поряд із цими закінченнями є й закінчення *-ou*, ev. *-eu, -om, -oio, -oiom* (руко'в, молоди'дев, руко'м, руко'йо, рукойом).

8. dat.-loc. sg. f. і loc. sg. m. і n. речівників м'якої відміни переважно на *'i* на сході, на *ї* на заході (земл'і, на кон'і).

9. На сході переважно заховані старі основи прикметників на м'які зубні *t, n* (третій, синій); на заході їм переважно відповідають основи на тверді зубні (третий, синий).

10. На сході характеристичні дієслівні форми 1 sg. *ходю, просю, чистю* та ин., на заході — *хожу, прошу, чищу* та ин.

11. Характеристичні форми 3 sg. від дієслів 2-ої відміни на сході — *хо'ди, ро'би*, на заході — *хо'дит, ро'бит* при спорадичних *хо'ди, ро'би*.

12. Частіше вживані на заході, як на сході, форми минулого часу *ходивим, ходилам, ходилась* і д.

13. Частіше вживані на заході, а на сході дуже рідкі форми fut. *буду ходив*.

14. Форми інфінітивів на *-htї, -ktї* на сході Поділля (инших відповідних паралельних форм не відзначено); на заході переважають форми на *-čї, -hčї, -хčї, -ščї, -ž(š)tї*.

15. Часточка *s'a* при дієсловах на заході може бути й рухома (*я ся бою* і *я бою'ся*); для сходу характеристична невідлучність часточки *s'a*.

---

[1]) Даю їх на підставі друкованих матеріялів, а переважно на підставі моїх друком ще не оголошених матеріялів із Поділля, — окремі містини, звідки маю матеріял, названі в моїй «Спробі пояснити процес зміни *о, е*».

Смуга, де вказані особливості сх.-подільські та зах.-подільські стикаються, обіймає собою колишню межу між Пониззям і Побожжям і пізнішу межу між Подільським та Брацлавським воєводством.

Особливостями, що їх відзначив пр. Дурново, не вичерпуються головніші українські діялектичні особливості. Обминувши особливості синтактичні та лексичні, що їх тепер через надто малу дослідженість української синтакси та лексики ще завчасно визначати, вказую на ті головніші фонетичні та морфологічні особливості, що я їх не відзначила в своїх поданих вище увагах до окремих пунктів.

1) Форми *збирати, вмирати, спиратися* та ин. в одних діялектах і *збірати, вмірати, спіратися* в инших; 2) Форми *знимати; знімати, здимати; піднимати, піднімати, підіймати* та ин.; 3) діялектичні форми слів типу *зійти, підіймати, розірвати* [1]); 4) зміна *vn* на *mn* (рімно, дамно); 5) звукова сполука *čn*, що в одних діялектах зберегається, а в більшості діялектів перейшла в *šn* (сердешний і сердечний); 6) префікс *vi* в деяких півд.-зах. говірках, переважно в гуцулів); 7) акання в поліських говірках; 9) форми dat. і loc. pl. на *-от, -йт, -ит, ȣт, -іт; -ох, -их, іх,* що широко знані по українських діялектах; 9) форми дієприкметників (ме'те(и)ний, ме'че(и)ний, ме'тяний; косений, косяний, кошений, кошаний; варений, вараний); 10) відмінкові форми займенників *він, вона, той, та (с)цей, ця, мій, моя*; 11) дієслівні форми ind. множини *ро(а)тrȣт, nesȣт; берімо', ви'садімо, беріте', ви'садіте* (останні форми досі відзначені в сх.-укр. говірках, див. Б. Ткаченко ор. с.; є вони й на північному сході Поділля в с. Багринівцях Літинськ. р. Вінницьк. окр.); 12) inf. на *-ovatï* і *-uvatï*; 13) творення superl. (найбільший, набільший, надбільший, майбільший); 14) форми числівників від 11—19; *о(ї,є,дина(ц)ця(і,е)ть, одинайцять, одинан(ь)цять.*

Дрібніші діялектичні явища обминаю.

В дальших параграфах пр. Дурново дає характеристику окремим більшим та меншим діялектичним групам: § 92 дає характеристику групи А і вказує на риси, що спільні групі А і меншим групам говірок у групі В; § 93 дає характеристичні риси групи В; § 94 — характеристичні риси менших груп, на які поділена група В: сх.-укр., зах.-укр. та карп. Спинятися на них не буду, бо довелося-б повторити те, що вже вище сказано, тільки в иншім зіставленні. Не спиняюся й на дальших параграфах — § 99 свідоцтва мовних пам'ятників про окремі особливості української мови, §§ 100—104 спільні риси між українською мовою з одної сторони та білоруською з другої, §§ 105—107 спільні риси між українською та иншими слов'янськими мовами, — всі ці питання вимагають спеціяльних розвідок.

Вкінці вказую на такі не відзначені вище недогляди. Мій опис говірки с. Хоробричів віднесено до української діялектологічної літератури, — хороборська говірка, хоч і переходова, проте своїми характеристичними особливостями належить до південних білоруських говірок. Серед спису староруських рукописів на ст. 57 ч. 238 слід до розвідок про українську пісню про Штефана воєводу в чеській граматиці Благослава 1571 року додати коротеньку, але цінну розправу Томашівського, яка має певну вагу для української діялектології, «Замітка до пісні про Штефана воєводу» в Зап. Н. Т. ім. Ш., т. 80, ст. 128—135.

Ол. Курилова.

Увага. На стор. 382 рядок 13-ий згори замість *древа', блеха'* має бути *дрêва', блêха'*, де *ê* є звук середнього ряду підвищеного середнього положення.

---

[1]) Питання це трактує В. Ганцов у своїй розвідці «До історії звуків в українській мові» (Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.Н., кн. VII—VIII, 1926).

Академічне видання Шевченкового „Журналу".

Р. 1927 Державне Видавництво України випустило між люди четвертий том «повного зібрання творів Тараса Шевченка», що його розпочала «Комісія для видання пам'яток новітнього українського письменства» під «загальною редакцією акад. Сергія Єфремова». Цей том містить у собі Шевченкові «Щоденні записки (журнал)», їх «текст, первісні варіянти» та широкий до тих «Записок» коментар. За сторінками матеріял, що становить четвертий том, розподіляється так:

стор. I–XL титул, од редактора, зміст, передмова — стаття акад. Єфремова «Літературний автопортрет» Шевченка;

стор. 1—187 текст «Щоденних записок (журналу)»;

стор. 189—210 — додатки до тексту Шевченкового журналу (первісні варіянти, виправки, то-що);

стор. 211—764—коментар до журналу;

стор. 765—767 — пояснінння до Шевченкових портретів, уміщених в тій книзі (6 портретів);

стор. 769—787 — Покажчик імен.

У такому порядкові ми й розглядатимемо появлений друком том «творів Шевченка», в загальному плані видання четвертий, а часом виходу в світ перший, і насамперед скажемо кілька слів про вступну розвідку акад. Єфремова. Вважаю за потрібне застерегтися, що я не маю на думці розглядати IV-й том академічного видання Шевченкових творів докладно й всебічно, я хочу тільки поділитися з заінтересованими особами деякими зауваженнями, які зродились у мене, коли я читав книгу: моє побажання,— коли хоч дещо з тих уваг буде визнано за справедливе, нехай вони придадуться для дальшої роботи над виданням творів Шевченка.

Отже, кілька уваг до статті акад. Єфремова. Найкраще підказує загальний характер статті її заголовок: у ній порушено питання про генезу тої літературної форми, в якій Шевченко провадить свої записки, говориться про особливості академічного видання тексту записок проти видань попередніх (стор. XXI: «власноручні записки» Шевченкові «вперше оце приходять до нас такими, як вийшли з рук свого автора»), але в центрі статті стоїть зарис духовного образу Шевченкового, як він відбився у записках, писаних зовсім просто, без покрас і замовчувань, без будь-якої думки про те, що вони колись побачать світ Тим-то вони й дорогі, просто незамінні, як джерело, що дає змогу змалювати духовний Шевченків образ, і акад. Єфремов чудово з'ясував їхнє значіння з цього погляду. Немає потреби підкреслювати, що статтю написано добірною мовою і глибоко сердечно: ці властивості й так добре знає кожен, хто тільки читав твори акад. Єфремова. І все-таки ця стаття нас не зовсім завдовольнила не сама по собі, а як вступна до IV-го тому Шевченкових творів. На нашу думку, вступна стаття повинна в стислій формі дати читачеві докладну й точну картину того, що він знайде в певній книзі, в даному разі — того, що він знайде і в Шевченкових записках, і в коментарях до них. Сам акад. Єфремов зазначає, що Шевченків журнал є «аж надто цікавим не тільки для біографа поета, для історика письменства та громадського життя, а й для психолога, для філолога, для теоретика поезії» (XXXIII), але в чому саме цей різнобічний інтерес полягає, на це питання вступна стаття відповіди не дає. Доводиться сказати, що це чудовий літературно-психологічний етюд, а не вступна стаття до академічного видання Шевченкового журналу.

Тепер скількись слів до питання про генезу літературної форми діяріуша, або щоденника. Акад. Єфремов виводить її з літопису через переступний етап пом'яників. Не заперечуючи проти цієї генеалогії, ми все-таки завважимо, що до щоденника легко було перейти від тих нотаток у святцях та календарях, які звичайно робили письменні люди в старовину. Мені самому доводилося бачити календарі з коротенькими нотатками про те,

що такого-то дня, місяця й року «умре мой родитель», а такого-то «родился у насъ сынъ Павелъ», то-що. Бачив я старовинні календарі (40—50-х рр.) з доданими аркушами, де власники календарів робили ширші замітки родинного, метеорологічного, сільсько-господарського, історично-політичного характеру. Небіжчик Ол. М. Лазаревський у своїй статті про «Старинные польсько-русскіе календари» [1]) переказує, що в «Замойскихъ календаряхъ Дунчевскаго» (1727—1767 рр.) «были прикладные чистые листы, которые наполнялись хозяйственными замѣтками лѣвобережныхъ пановъ». Ще більше нотаток на обкладинках замойських (Замойська академія почала видавати календарі кінця XVII в.) і бердичівських календарів. Це—«своего рода лѣтопись повседневной домашней сутолоки, обнажающая кругъ интересовъ и заботъ, въ которомъ вертѣлась будничная жизнь тогдашняго малорусскаго обывателя интеллигента».

Про текст Шевченкового журналу в академічному виданні я можу сказати тільки те, що вичитав у цьому виданні, бо первопису в руках не мав, отже і порівнянь з ним не робив.

Над готуванням тексту до видання працювали дві особі — М. М. Новицький і акад. С. О. Єфремов. Новицький виготував копію з журналу, додержуючись усіх його особливостів, а акад. Єфремов слово по слову, літеру по літері порівняв з первописом. Усе це, гадаємо, досить дає гарантій, що текст журналу в академічному виданні подано точно. В друкованій репродукції тексту додержано найдрібніших особливостів рукопису, віддано, наприклад, слова й речення, що їх сам автор закреслив і замінив иншими, так що читач є неначе-б самовидець Шевченкової роботи, й звичайно, відзначено всі місця, які за Шевченковим дорученням писали його приятелі. З цього вийшов той наслідок, що помилки, недогляди й прогалини видань попередніх (Яковенка й Айзенштока) усунено, а наукове значіння самих видань анульовано.

Коментар до тексту журналу обіймає в книзі 554 сторінки. Уже це одно свідчить за його докладність І справді, в тексті «Журналу» не залишилося жадної особи, предмету чи події, щоб про них у коментарі не було дано докладних довідок, а багато з тих коментарів являють собою більше-менше закінчені монографії, як от, довідки про те, які були стосунки між Кулішем і Шевченком або як ставився Шевченко до релігії, зокрема до християнства. Більшість осіб, що за них мовиться в коментарі, мала значіння в Шевченковому житті не тільки протягом того часу, що його обіймає журнал, а й через усе поетове життя, отже можна уявити собі, який багатий для Шевченкової біографії матеріял виготував коментар до його журналу. У складанні цього коментаря лев'яча пайка праці належить акад. Єфремову, решту розподілили між собою академики Новицький і Лобода, професор Филипович і М. М. Новицький, П. І. Рулін і Дм. М. Ревуцький, що, до речи мовити, виявили себе знавцями справи в обраних ділянках, перший — в історії театру, другий — в історії музики й пісні; нарешті В. В. Міяківський.

У такій широкій і складній справі, певна річ, не пощастило обминути деяких хиб. Ще раз уважаю за потрібне застерегтися, що я не ставлю собі завдання докладно розглянути коментар, — зазначу тільки ті хиби, що мені особисто впали в око, коли я ті коментарі читав. Насамперед я не мав-би нічого проти того, щоб коментарі зовсім не подавали відомостів про те, під якими градусами довжини й широти стоїть Москва чи Астрахан: адже такі довідки легко знайти в кожному атласі, та й навряд чи вони багато дають для того, щоб ясніше й виразніше зрозуміти відповідні рядки коментованого тексту, а коли вже градуси широти й довжини показано для Москви або Нижнього, то не слід було обминати в цій справі й Омського. Тимчасом його обминуто.

---

[1]) Чтенія въ Истор. Обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. XIV, вып. II. Кіевъ 1900. Див. так само проф. (тепер академика) В. М. Перетца «Бердичевскій календарь» (з бібліотеки прилуцького протоерея Завадського-Краснопольського) — ibid., вып. III.

Не скрізь завдовольнили мене й довідки бібліографічні. Звичайно, було-б несправедливо вимагати вичерпної бібліографії до кожного питання, але в усякому разі не слід було проминати речі, що становлять останнє слово в літературі з даного питання, певна річ, коли це останнє слово не є тільки повторювання слів попередників, а за рівних умов речам похватнішим для читача слід-би, здається, давати перевагу над речами мало приступними. Ці вимоги, на мій погляд, не всі бібліографічні довідки завдовольняють. Так на стор. 289, в примітці до стор. 12-ої «Журналу», не зазначено найновішої й з наукового погляду найціннішої праці до первісної історії Видубецького манастиря, а саме праці проф. С. Т. Голубева, видрукуваної в III-му томі «Трудовъ Кіевской Духовной Академіи» за 1913 рік. На стор. 453—454, в примітці до стор. 52-ої «Журналу», не згадано ранньої монографії про могилянський требник Євфима Мих. Крижановського, що ввійшла до I тому його творів (Київ 1890). На стор. 521-ій, у примітці до стор. 85-ої «Журналу», не сказано, що основний документ до життепису астраханського мітрополіта Йосипа, а саме — «Розыскъ по дѣлу объ убіеніи м. Іосифа», надруковано в IV-му томі «Актовъ Историческихъ» під № 226 (Спб. 1842, стр. 482—495), не згадано й новіших публікацій проф. Н. Н. Пальмова: 1) Къ матеріаламъ для жизнеописанія святителя Іосифа убіеннаго, митрополита астраханскаго и терскаго († 11 мая 1671 г.). Кіевъ. 1913, стр. 42. Оттискъ изъ Трудовъ Кіевск. Дух. Акад. за 1913 г. 2) Святитель Іосифъ Убіенный, Митрополитъ Астраханскій и Терскій. Кіевъ. 1913. На стор. 530—531, у примітці до стор. 88-ої «Журналу», проминуто монументальну монографію проф. Завитневича про Хомякова (т. I. кн. 1—2, стор. XVI + 1422 + XIII + VIII. Кіевъ. 1902, т. II, стор. XVII + 306. Кіевъ. 1913). На стор. 616—617, у примітці до стор. 123-ої, не згадано найприступнішої для обізнання з життям і особою Ол. Ф. Лабзина статті Н. С. Державина «Ученикъ мудрости» (Историч. Вѣстникъ за 1912 р., № 7). На стор. 617, в примітці до тієї самої сторінки «Журналу», не зазначено статті проф. Кизеветтера про Аракчеєва, друкованої в журналі «Русская Мысль» за 1910 рік, що згодом увійшла до його книги «Историческіе очерки» (М. 1912).

Як відомо, з Шевченка був не тільки художник слова, а й художник пензля, олівця. Ще більшу має вагу те, що вдача в нього була художня. Отже можна собі уявити, якої ваги для вивчення Шевченка набувають ті документи, що характеризують його, як художника. За такий документ і є Шевченків «Журнал». Підчас свого поневільного перебування в Нижньому Новгороді Шевченко не проминає нагоди придивитися то панорамі, що розгортається перед його очима, то окремим будинкам, що ваблять або відражають його своєю архітектурою. І не тільки придивитись. Не вважаючи на негоду, він, як художник, пориває ся зарисувати те, що справило на нього враження. Нова архітектура йому не до вподоби. «Новый собор отвратительное здание. Это огромная квадратная ступа с пятью короткими толкачами. Неужели это дело рук Константина Тона? Невероятно. Скорее это произведение самого неудобозабываемого Тормаза». (Як відомо, так Шевченко називає в своїх записках Миколу I-го). Наведений уривок взято з запису від 20-го вересня 1857 р. За день (22/IX) Шевченко записує в своїому Журналі: «Из-за стены кремля показывает собор свои безобразные толкачи с реповидными верхушками». Зате «старинные нижегородские церкви» його «просто очаровали. Они так милы, так гармонически пестры» (запис під 26/IX). Подобається йому Благовіщенський собор, соборна дзвіниця, Архангельський собор у Кремлі, церква пророка Іллі, церква Миколая за Почайною, Печерський манастир. Ось що, наприклад, пише він 30/X про Благовіщенський манастир: «Пользуясь погодой... нарисовал Благовещенский монастырь. Старое искаженное новыми пристройками здание. Главная церковь, колокольня не совсем уцелели от варварского возобновления. Остались только две башни над трапезой неприкосновенными. И какие они красавицы! Точно две юные прекрасные чистые отроковицы грациозно подняли свои головки к подателю добра

и красоты, и как бы благодарят его, что он заступил их от руки новейшего архитектора. Прекрасное ненаглядное созданіе!» Особливо чарує Шевченка «красавица XVII-го столетия» церква св. Георгія (див. запис під 20/IX). А втім, у цій церкві він сприйняв і одно з найдужчих відразливих вражінь. «Проходя мимо церкви св. Георгия — записує він 27/IX — и видя, что двери церкви растворены, я вошел в притвор и в ужасе остановился. Меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске. Сначала я подумал, что это индейский Ману или Вешну заблудил в христианское капище полакомиться ладоном и деревянным маслицем». І далі: «У меня не хватило духу перекреститься и войти в церковь, из притвора я вышел на улицу, и глазам моим представилась по темному фону широкого луга блестящая граціозно извивающаяся красавица Волга. Я вздохнул свободно, невольно перекрестился и пошел домой». Який-же це образ так прикро вразив Шевченка? Виявляється, що це копія так званого нерукотворного образу. «Подлинник этого индейского безобразия», — пише Шевченко: «находится в соборе и замечателен как древность. Он перенесен из Суздаля князем Константином Вас. в 1351 г. Очень может быть, что это оригинальное византийское чудовище».

Як бачимо, матеріял для характеристики художніх уподобань і оцінок Шевченкових — багатий і цікавий, але щоб пережити разом із Шевченком ті враження, які він пережив, і яко мога об'єктивніш поставитися до його художніх оцінок, нам зовсім не досить побіжних довідок про те, коли збудовано ту чи ту споруду, що зацікавила Шевченка, — нам треба знати, в якому стилі цю будову споруджено, инакше кажучи: нам потрібна не тільки коротенька історично-археологічна довідка про архітектуру чи художню пам'ятку, а бодай коротенький художній її опис. І цього мало: нам потрібні репродукції хоч-би тих пам'яток, що найбільше зацікавили Шевченка. Зокрема, річ надзвичайної ваги — з'ясувати, що то був за образ, який справив на Шевченка таке відразливе враження: чи зберігся цей образ і досі? якого він походження — російського чи візантійського? Коли досі цієї пам'ятки давнього ікономалювання не досліджено з археологічного й художнього боку, то, бодай в інтересах шевченкознавства, цю роботу треба перевести, надто тепер, бо тепер ми більше, ніж коли, підготовані до того, щоб правдиво оцінювати давньоруське мистецтво, і в своїх запитах у даній царині не можемо не вважати на те, що дає, напр., праця «Центральных Государственных Реставрационных Мастерских» [1]).

На жаль, на всі ці питання й запити, що природньо повстають перед читачем, він не знайде відповіди в коментарі до зазначених сторінок Шевченкового «Журналу». Певна річ, за більш, ніж тисячу верстов од Нижнього такої відповіди дати й не можна. Треба відповідні пам'ятки пильно дослідити на місці. Справа ця нелегка, але Шевченків «Журнал» вартий того, щоб ради нього взятися й до нелегкої справи. В противному разі надзвичайно важлива й цікава, а головне — єдина в своїому роді сторінка з Шевченкового «Журналу», отже, й з його життепису, залишиться не прокоментована як слід, — значить, і в біографії Шевченковій, і в його характеристиці буде дуже помітна прогалина.

Деякі зариси, що поробив Шевченко в Нижньому Новгороді, збереглися. Вони переховуються тепер у Чернігівському Музеї. В IV-му томі Шевченкових творів їх не репродуковано. Може, вони з'являться в одному з дальших томів, або їх видадуть окремо. Будемо сподіватися, що тоді здійсняться й наші desiderata.

Із властивих помилок у коментарі я постеріг тільки одну. В примітці до стор. 119-ої «Журналу» смерть Тютчева датовано 1875-им роком, а не 1873-ім, як-би належало. Безперечно, це помилка друкарська. На жаль, серед друкарських помилок її не зазначено.

---

[1]) Див. Збірник «Вопросы реставрации» і в ньому особливо статті Ігоря Грабаря. Изд. Центр. Госуд. Реставрац. Мастерских. М. 1926.

Після коментаря книга містить «пояснення до портретів». Їх дано 6, а саме — 5 автопортретів та 1 фотографія.

Окрім портретів, у книзі знаходимо такі репродукції:

1) на стор. 5—6 — перша сторінка з Шевченкового Журналу;

2) на стор. 107—108 — рисунок пером, уміщений у рукопису між записами 26—27 вересня;

3) на стор. 131—132 — портрет Герцена й частина тексту з стор. 592 Шевченкових записок;

4) на стор. 165—166 — сторінка п'ята з Шевченкового Журналу;

5) на стор. 185—186 — остання сторінка з «Журналу» (поезія «Сон»).

6) на стор. 215—216 — теперішній вигляд «Журналу»;

7) 219—220 — Новопетрівська фортеця. (Власноручний Шевченків малюнок);

8) 227—228 — план Новопетрівського 1857 р.

На жаль, реєстру репродукціям не дано. Формально редакція мала право так зробити: репродукції дано, що правда, не в тексті, але сторінки, де їх уміщено, заведено до загального числа сторінок у книзі. І все-таки, на мій погляд, випадало-б зробити реєстр поданим у книзі репродукціям: за першого обізнавання з книгою він допомагає відразу зробити облік тому, що книга в собі містить, а підчас дальшого користування нею дає змогу перевірити, чи всі репродукції в даний момент у книзі є. Надто це потрібно бібліотекарям.

В попередньому виданні Шевченкового «Журналу» (харківському, за ред. Айзенштока) знаходимо кілька чудово виконаних портретів тих осіб, що за них згадує «Журнал»; декотрі з них являють репродукції з оригіналів, що їх малював сам Шевченко. Зайва річ казати, що портрети, які так прикрашають харківське видання «Журналу», надзвичайно допомагають читачеві оживити в своїй уяві те оточення, серед якого жив і діяв Шевченко. Не знаючи загального плану академічного видання Шевченкових творів, не зважуюся брак подібних ілюстрацій зараховувати до дефектів видання, але шкодую, що, читаючи цікаві довідки про людей, з якими зустрічався Шевченко на своєму шляху від Новопетрівського до Москви, не бачу перед собою портретів отих людей.

Наприкінці IV-го тому вміщено дбайливо складений «покажчик імен», але чомусь немає речового покажчика. Брак такого покажчика треба поставити в пасив видання.

От і все, що я мав зазначити в IV-му томі академічного видання Шевченкових творів. Легко помітити, ще мої уваги торкаються деталів і не порушують загальної оцінки, що Шевченків «Журнал» уперше побачив світ у вигляді, гідному генія України, і що-до текстуальної точности самого «Журналу», і що-до повноти та змістовности супровідного до тексту антуражу.

Мені залишається тільки побажати, щоб читачі й шанібники Шевченкові були щасливіші за читачів Пушкінових. Коли вийшов між люди II-й том академічного видання Пушкінових творів, я вирахував, якщо й наступні 10 томів виходитимуть тим самим темпом, яким II-й том вийшов після I-го, то мені треба дожити до 114 років, щоб дочекатися, аж нарешті з'явиться останній том писаннів Пушкіна в академічному виданні. А тоді був я ще молодий. Від щирого серця бажаю, щоб обчислення читачів і шанібників Шевченкових що-до часу, коли закінчиться видання його творів, були відрадніші [1]).

П. Кудрявцев.

---

[1] В основу цієї рецензії лягла доповідь, яку автор зробив у Візантологічній Комісії Української Академії Наук у жовтні року 1927-го.

О. В. Сікиринський. *Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902—1911 рр.* Одеса—1928 р. Одеське Наукове при Українській Академії Наук т-во. Секція Історично-Філологічна—№ 3.

Невеличку брошуру О. В. Сікиринського, яку видало Одеське наукове при Укр. Акад. Наук т-во, з вдячністю треба відзначити вже тому, що з неї мало не єдиний відгук на сотурічницю з дня народження письменниці (23 квітня 1828 р. за ст. ст.). А вона-ж не тільки була Кулішевою жінкою, супутницею його життя, жила «відбитим світом», але й посідає в нашій літературі своє хоч і невелике, а самостійне місце. Зміст брошури значно вужчий за її назву, бо з широкого листування письменниці з останнього періоду життя (після чоловікової смерти) подано тільки листи до Н. А. Шугурової. Годі нарікати на випадковість опублікованого матеріялу, бо-ж як не як, а оголошення друком листування з приватного архіву (в данім разі з архіву адресатки Кулішевої Н. А. Шугурової) не тільки культурне наше придбання, а й ставить на чергу питання про необхідність як-найшвидше опубліковувати багатющий листовний скарб наших музеїв та архівів. Хоч-би які «дрібненькі, сіренькі» змістом були листи Ганни Барвінок до Шугурової, вони кладуть початок «освітленню громадського та особистого життя» письменниці «переважно після Кулішевої смерти, що дотепер лишалось необробленим», і тому для дослідника дуже цікаві, бо дописують останню сторінку довгого й змістовного життя видатної жінки-письменниці. Зміст цієї «останньої сторінки» — самовіддана служба вдови славі небіжчика-чоловіка, збирання матеріялів для його життепису, видання його творів, культ його імени. Нехай у тій службі, в тому культі було й досить моментів набридливої багатомовности, що межує з нещирою фразою, дослідникове завдання розрізнити тут органічні риси від впливу старечих літ і цілої життьової обстанови. А втім, принаймні трохи наївно накидати Ганні Барвінок «об'єктивно негативну ролю» в певному затаюванні правди про Куліша, дорікати їй за певну «ідеалізацію» «постати свого улюбленого чоловіка», на що вже зважився один з рецензентів брошури Сікиринського. В кожнім разі всупереч цілком отвертій суб'єктивності Г. Барвінок, вона за останні 14 років свого життя зробила для об'єктивного розуміння Куліша багато більше ніж роблять деякі сучасні Кулішознавці, з плеча ляпаючи про «одіозність постати Куліша», то-що...

З «дрібненьких, сіреньких» листів Г. Барвінок до Шугурової між иншим видно, що за часів глибокої старости культ «улюбленого чоловіка» не заважав письменниці одгукуватися на громадське життя, цікавитися ним і навіть брати в ньому посильну участь (Петербурзьке «Благодійне Т-во», свято Котляревського в Полтаві, юбілей Лисенка і т. и.), не вбивав у неї українського прозелітизму...

Листи до Шугурової видано в супроводі «спроби біографії Г. Б.», що правда, зазначає сам її автор, Сікиринський,—«не зовсім повної» (бракує передусім огляду творчого шляху письменниці, що вже й зазначив дехто з рецензентів). У цілому «спроба» Сікиринського, на жаль, позбавлена дослідницького характеру, вона подає не дуже широко закроєний (стор. 5—23) «начерк», коротке резюме всього досі «коротко написаного». (Проте й такий нарис не зайвий у нашій літературі). Почасти виходить за ці межі автор хіба що в характеристиці й переказі матеріялу листів до Шугурової. Отже життя й листування Г. Барвінок ще чекають на свого дослідника. А листування її обіймає просто таки величезний період — по-над 60 років, має кількасот листів до десятків дописувачів (Чернігівський музей переховує 425 листів Ганни Барвінок за роки 1897—1911 до одного І. Л. Шрага!). Окрім особливого інтересу для характеристики ближчого Кулішевого оточення та особистої біографії письменниці «окремо від Кулішевої», воно має й широкий побутовий інтерес. Як початок вивчування цього цінного матеріялу й заслуговує уваги брошурка.

Сікиринського, що разом з тим, користуючись з характеристик образу письменниці, вже відомих, додає до людського змісту цього образу, коли не нові риси, то факти, що яскравіше й переконливіше висвітлюють особисті прикмети обличчя Ганни Барвінок.

Опубліковані листи подано, мабуть з дрібними купюрами: на стор. 61 купюра цілком очевидна. Хоч часи, коли листи писано, безперечно «відійшли в історію», але-ж вони ще такі недалекі, що иноді, як напр. у зазначеному випадку, купюри цілком неминучі, але-ж їх треба-б зазначати. Можливо, проте, що й тут купюри можна-б уникнути, давши докладну примітку з відповідним поясненням. Приміток взагалі бракує виданню. Це робить його виданням не для широких читацьких кіл, а для обмеженого кола спеціялістів. І це шкода, бо зміст брошури повинен цікавити й так званого «широкого» читача, зазнайомлюючи його з нашим літературним і побутовим минулим.

П. Чубський.

Казки та оповідання з Поділля в записах 1850-1860 р.р. Вип. I—II, з передмовою акад. А. М. Лободи, упорядкував *Микола Левченко*. У Київі 1928 (Збірник Історич.-Філолог. Відділу Української Академії Наук № 68). Стор. LVI+598.

Цілком слушно акад. А. М. Лобода підкреслив, що з етнографії була одна з найголовніших підстав національного відродження слов'ян за нової доби (XVIII-XIX вв.), — на Україні з Галичиною ця роля етнографії була безперечно видатна; сама етнографія на Вкраїні не могла не зрости в одну з найголовніших галузів науки; Драгоманов у своїй діяльності звязав був етнографічні розвідки з соціяльним рухом (А. Лобода, Сучасний стан і чергові завдання україн. етнографії, — Етнограф. Вісник, кн. I, у Київі, 1925, стор. 1). Той-же вчений між иншим завважив: починаючи ще з греків, римлян, арабів, чужоземці подавали багато цікавих етнографічних відомостей про Русь-Україну, — та це розпорошено по різних виданнях, не зведено до купи, і навіть для спеціялістів не раз-у-раз приступне (там-таки, стор. 6). Проте, це-ж саме слід казати не тільки про відомості, що подавали чужоземці, але й про силу різних цікавих розвідок, статтів, заміток, то-що, розпорошених так само по різних виданнях, рідких, малоприступних. А краєзнавство, етнографія, фольклор — сьогочасні актуальні теми; «конкретно-органічне вивчення фольклору в тому його вигляді, в якому він існує в реальній дійсності, стоїть тепер на меті фольклористики, як науки позитивної» (П. Попов, — Етнограф. Вісник, кн. II, 1926, стор. 8). Торік акад. А. Е. Кримський зібрав в одно ціле свої різночасні етюди етнографічні та фольклорні, розпорошені по різних, часто малоприступних виданнях, і додавши низку цілком нових, ще не оголошених своїх праць, надрукував їх однією книгою під заголовком: «Розвідки, статті та замітки», I—XXVII, у Київі, 1928 (Збірник УАН, Іст.-Філ. Відд. № 57); — збірка, що відзеркалила в собі всю глибоку ерудицію авторову, надто цікава та цінна: це жива ілюстрація наукового, ба навіть громадського розвитку на Вкраїні, східній і західній, протягом останнього півстоліття.

Акад. Кримський, голова київської катедри філології, та акад. Лобода, голова Етнографічної Комісії, — ось навчителі-керівники, що виховали молодого вченого, Миколу Левченка, якому українська фольклористика має дякувати за величезну працю: «Казки та оповідання з Поділля».

М. З. Левченко ще торік та позаторік надрукував невеличкий, проте дуже цікавий та корисний збірничок своїх етюдів, під заголовком: «З поля фольклористики й етнографії; статті та записи». Київ, 1927-1928, I—II, стор. 72+20.

Декілька завважень про ці етюди:

Вивчаючи та готуючи до видання величезну колекцію подільських казок, які призбирав був волосний писар А. І. Димінський у половині XIX в. (ця колекція тепер переховується в У. А. Н.), М. З. Левченко зупинив свою увагу на цікавій і важливій казці, що освітлює генезу старокиївських т. зв. «билін», а зокрема — генезу епосу про Іллю Муромця: як відомо, дехто з російських билінних дослідників ладен був гадати, що взагалі богатирська традиція — цілком російська і звязується з Київом та Україною хіба географічними йменнями; заперечуючи проти цієї думки, М. Левченко подає низку свідчень XVI—XVII в., які доводять українське походження епосу билін про київських богатирів, зокрема славнозвісного Іллі. Про Іллю існувала аж до новіших часів в українському фольклорі казка, що дає звід, прозаїчний переказ, мало не всіх епізодів епосу про Іллю, — на ній зупиняв був увагу ще акад. Всев. Міллер («Этнограф. Обозрѣніе», кн. XII), — цю казку подає М. Левченко в запису, що зробив на Поділлі в 1850-х рр. Димінський.

Другий етюд М. Л-ка має заголовок: «Звістки про турецьке «бегадурство» та про Україну й східню Европу 1-ої половини XVI в. у француза Ґільйома Постеля». Тут подається цілком новий матеріял: про книгу Ґільйома Постеля немає вказівок ані в Бестужева-Рюміна (див. І т. «Русс. Исторіи», розділ «Сказанія иностранцевъ», де беруться на облік усі, хто писав про Росію), ані де-инде, а проте у Постеля («De la République des Turcs», 1560) є звістки, цікаві для історії української етнографії в західній Европі. М. Левченко подає в перекладі низку цікавих витягів з Постелевої книги, перевіряє Постелеві звістки та вивчає їх рівнобіжно з «Записками» Герберштайна, Ст. Сарніцького, А. Посевіна, П. делля Валле.

Знов-таки нові матеріяли подає 3-й етюд М. Левченка — «Вірша про Кирика, як антиправославний, уніятський витвір». Подано текст цієї поширеної в народі вірші-сатири, за записом того-таки Димінського; подано й розвідку про цю сатиру на зажерливих попів, що могла-б конкурувати з сатирами Дем'яна Бідного.

Етюд «Як утворилася легенда про нове чудо в Лаврі» подає оповідання про подію, що справді відбулася в Київській Лаврі (жінка залишилася в церкві, щоб учинити крадіжку), та версії легенди, що виникла на цьому ґрунті, поступінно розвилася, розросталася, розповсюджувалася, оповідаючи про чудовне явління ніби-то самої Богородиці. Це яскравий зразок, жива ілюстрація генези релігійної легенди, що її породив перед нашими очима (влітку 1926 р.) звичайний побутовий факт, — зразок, корисний для методології вивчення генези та розвитку релігійних легенд, легендаризації дійсних подій.

Що-до статті М. З. Левченка «Оповідання селян за часи громадянської війни на Україні», то, не кажучи вже за фольклорно-етнографічне та філологічне значіння таких оповідань, слід завважити, що вони можуть дуже прислужитися дослідникам ще й як незамінний історично-допомічний матеріял, а деякі з них мають навіть усі дані, щоб стати за сюжет для літературної творчости. Знайомлючи нас із різними цікавими подіями та з поодинокими епізодами революційної боротьби, ці оповідання допомагають розібратися в складних тодішніх селянських настроях, дають спромогу встановити криву лінію в зміні симпатій селянства, то-що. Низку таких оповідань про звірячі вчинки білих (денікінців) і подає М. З. Левченко, записавши їх трохи чи не слідом за фактами, коли ще не призабулася гострість минулих подій, коли люди ще переживали оповідаючи про ці події; записи роблено під свіжим вражінням, вони мають характер споминів, мають цінність документальну, — цікавий, новісінький матеріял!

Звертаємося до головної праці М. З. Левченка — «Казки та оповідання з Поділля». Це записи переважно 50-х років двох видатних подолян: відомого поета С. В. Руданського та дуже працьовитого етнографа-автодидакта А. І. Димінського.

З особою та рукописами Руданського М. З. Левченко був обізнався ще коли працював над книгою: Акад. Аг. Кримський та Мик. Левченко. Знадоби для життепису

Сг. Руданського (у Київі, 1926). В найновішій своїй праці М. Левченко додає ще деякі уваги; з них ото і склалася стаття: «Дещо про С. В. Руданського, як про етнографа» («Казки та опов.», стор. XLIX—LVI). З колекції Руданського, за його автографом (що переховується в архіві акад. А. Е. Кримського), в «Казках та опов.» друкуються додатки до розділів I, III, VIII. Етнографічні Руданського матеріяли опубліковано друком у II томі львівського видання «Творів С. Руданського» (Львів, 1896); але в цьому львівському виданні суто-подільський характер рідної говірки Руданського надто затерто в дусі галицько-літературного правопису 1890-х рр.; тепер М. З. Левченко друкує увесь той матеріял з усіма фонетичними особливостями оригіналу.

Матеріяли, що позаписував Руданський, містяться на стор. 8—11, 15—17, 164—173. Головна-ж маса «Казок та оповідань» — це записи Димінського, що складають два товстелезні фоліянти, писані на грубому конторському папері формату великого фоліо.

З Димінського був видатний український етнограф, дарма що автодидакт-самоук. Він збирав і пісні, і прислів'я, і т. инш., — ці матеріяли його використовував Чубинський («Труды этнограф.-статистич. Экспедиции въ Юго-Западный край», 1877); деякі оповідання про відьом та «нечисту силу» оголосив року 1876 М. П. Драгоманів у своїй збірці «Малорусскія народныя преданія и разсказы»; казки-ж, що їх записав Димінський, досі були цілком невикористані науково, — М. З. Левченко тепер надрукував 642 №№ в випусках I—II; готується до друку вип. III.

Вже в своїй попередній праці (етюд № 4) М. З. Левченко подав був звістку про Димінського збірники, над якими він працював; він надрукував покажчика першого фоліянту казок, що склав його сам Димінський, коротенько зформулювавши казкові сюжети. Вже з самісінького цього покажчика можна було побачити, який багатющий матеріял має тут дослідник української казки; тепер ми маємо і тексти.

Особа волосного писаря-етнографа Димінського, досі занадто мало відома, природня річ, зацікавила М. З. Левченка. Використавши тексти його записів, повибиравши з них усе, що мало в собі автобіографічний елемент, доповнивши цей матеріял вказівками з «Описанія рукописей ученаго архива Русс. Географич. Общества» Зеленіна (П. 1916), куди Димінський надсилав був свої записи, здобувши від акад. О. О. Малиновського замітку-розвідку «Хто такий Димінський», здобувши особисті спомини Є. М. Сіцинського, що сам знав Димінського, — М. З. Левченко вивчив усі ці матеріяли й зробив цінну, цікаву статтю: «Знадоби до життепису подільського етнографа А. І. Димінського», що й зайняла цілком увесь другий випуск збірки «З поля фольклористики й етнографії» і являла собою спробу біографії, а саме — приблизний (як казав сам автор) нарис життя й діяльности Димінського, деякі дати про цю особу, що її навіть імення етнографи досі не знали. Поклавши в основу цей нарис, додавши той матеріял, який призбирали близький родич Димінського Й. А. Бржосньовський (спомини, ділові документи, то-що) та внук покійного етнографа С. А. Димінський, — М. З. Левченко дає тепер вже цілу біографію А. І. Димінського («Казки та опов.», стор. XX—XLVIII), додавши й портрет етнографа та його родини.

Між иншим, тут (розділ IV) розвязується питання: хто-ж саме прокинув у Димінському етнографічні інтереси? М. З. Левченко завважає: «тут ми стоїмо перед цариною самих здогадів» (стор. XXIII); і як головне джерело, що з нього Димінський міг черпати живі етнографічні українські інтереси, він висуває «найближче культурне оточення, в якому тоді жило ціле Поділля — польське», згадуючи такі ймення, як Доленґи Ходаковського, Ґолембіовського, Ж. Павлі, та инш., надто-ж Т. Падури, про якого писали, що «Падура силувався пробудити на Україні пам'ять про її давню славу» (Bibl. Warsz. 1843 № 1). Припускає М. З. Левченко вплив на Димінського в цьому-ж напрямкові так само й галицьких русинів, як от Як. Головацького з його «Вѣнкомъ русинамъ на обжинки» (1846—47), та инш. Нарешті М. З. Левченко зупиняється на особі кам'янець-подільського

вчителя географії Василя Шевича, який теж міг вплинути на Димінського, бо він студіював Поділля й надсилав свої описи до «Русс. Географич. Общества». На нашу думку, щоб розвязати питання, хто прокинув етнографічні інтереси в Димінському, найпростіше висунути наперед вплив раз-у-раз цього о с т а н н ь о г о чинника, який захопив і самого Василя Шевича,—а саме «Русскаго Географическаго Общества»,—хоча, звичайно, тут могли відбиватися і польські та галицько-русинські відгуки. М. Левченко датує з н о с и н и Димінського з «Русским Геогр. Обществом» 1850-ми роками; але річ у тому, що «Русс. Географ. Общество» ще року 1847 надрукувало п р о г р а м у, запрохуючи усіх, хто бажав працювати на користь етнографії, надсилати до «Общества» місцеві описи за певним планом; план цей, викладений досить докладно, охоплював такі предмети, як зовнішність і вигляд мешканців, їхня говірка, хатній побут, одяг, страви, звичаї, народня медицина, розваги, пісні, танки, музика, юридичні звичаї, нарешті місцеві народні перекази про минуле та пам'ятки; більш за 7000 примірників цієї програми «Общество» порозсилало по усіх губернях, через різні установи, як інструкцію для тих, хто бажав-би надсилати до «Общества» етнографічні матеріяли. «Изданіе и разсылка этнографической программы имѣли самыя утѣшительныя послѣдствія, даже превзошли ожиданія,—завважає історик «Общества»—мѣстныя описанія и Этнографическіе сборники начали поступать въ Общество со всѣхъ краевъ Россіи въ большомъ числѣ...» («Этнограф. Сборникъ», изд. Геогр. Общ. вып. I, Спб. 1853, предисл., VI—VII; «Двадцатипятилѣтіе И. Р. Геогр. Общества». Спб. 1872, стр. 49). З Волини та Поділля до «Общества» надіслано багато матеріялів,—див. Д. К. З е л е н и н ъ, Описаніе рукописей ученаго архива И. Русс. Географич. Общества, вып. I, вып. III. Надсилав туди свої праці Василь Шевич з Кам'янця-Подільського, як це й підкреслив М. З. Левченко; пощастило встановити живий звязок з «Обществом» і Димінському, каже той-же М. З. Левченко (стор. XXV),—його захопила програма «Географ. Общества», так само як захопила ця програма ще одного відомого нам провінціяльного етнографа-самоука, що перебував у становищі, аналогічному з Димінським, А. С. Машкина, народнього навчителя 40-х—50-х рр. з м. Обояни на Курщині (див. Матеріалы по этнографіи Курской губерніи, I—III, приготовилъ къ печати В. И. Рѣзановъ,—«Курскій Сборникъ», изд. Курскимъ Статистич. Комитетомъ, вып. III и IV, Курскъ; 1902, 1903,—див. вип. III, предисл., стор. X).

Програма «Геогр. Общества», що її склав головним чином М. І. Надеждин, надрукована р. 1847. Минуло приблизно два роки,—отож вплив програми—гадаємо ми—і відбився на діяльності Димінського: адже починаючи з 1849 р., він записує пісні, і свою збірку надсилає до «Геогр. Общ-ва» (З е л е н и н ъ, Опис. рукоп. Геогр. Общ., III, 1092) (про дальші зносини Димінського з «Геогр. Общ-вом» див. у Левченка: «Казки та опов. з Поділля», стор. XXVI).

Робота Димінського для збирання казок та оповідань була колосальна; але збірка його, що охопила п'ять повітів західнього Поділля (Кам'янецький, Могилівський, Новоушицький, Літичівський та Проскурівський), лишилася в хаотичному стані: ніякого порядку, ніякої системи немає,—порядок диктувався хронологією, і найдавніші записи йдуть попереду, найпізніші—на кінці. Оцю хаотичність записів ми пояснюємо, з одного боку, тим, що програма «Геогр. Общ-ва» не давала певних вказівок що-до систематизації казок—цілком природньо, через те, що науково вивчати казки тоді ще й не починали. Редакторові, М. З. Левченкові, довелося виконати трохи не таку-саму колосальну роботу, щоб упорядкувати свій матеріял. Найперше треба було перемогти недбалий, аж на-диво нечиткий скоропис автографів Димінського, здебільша геть без усяких розділових знаків, найчастіш навіть без точок (це яскраво ілюструють додані на стор. X—XII facsimilia),—скоропис людини, якої уся систематична освіта обмежувалася Кам'янецькою повітовою школою (40-их років!), себ-то духовною школою нижчого ступеня з обмеженою програмою первісного характеру (стор. XXI). Щоб скопіювати автографи Димінського, треба бути

добре знайомим з українською діялектологією взагалі, а зокрема — з говірками Поділля. Ці трудноші М. З. Левченко щасливо поборов.

Упорядковуючи матеріял, наш редактор наслідує систему М. П. Драгоманова, яку той практично перевів у «Малорусскихъ преданіяхъ и разсказахъ» (К. 1876), та якої тримався Б. Д. Грінченко в своїх «Этнографическихъ Матеріалахъ». За цією системою фольклористичний прозаїчний матеріял має розпадатися на тринацять відділів: 1) Оповідання про явища природи та про винаходи, 2) Приміти та забобони, 3) Знахарювання та замови, 4) Оповідання за чортів, 5) Оповідання за мерців і т. д. Керуючися цією системою, справді найраціональнішою, М. З. Левченко в І-му випуску «Казок та оповідань» дає відділи 1—12, а в ІІ-му—відділ 13-й; ще не весь. Тут не тільки систематизація матеріялу, але й тимчасовий покажчик сюжетів[1]). Для першого фоліянту своїх записів Димінський сам склав був покажчика, де що є, і для кожної казки дав заголовка; але заголовки Димінського аж ніяк не відповідають змістові записів, бо він здебільша подавав чи перефразовував лиш початкові слова оповідання. М. З. Левченко зберіг ці заголовки, але надрукував їх петитом у дужках, а справжні заголовки, що визначають сюжет, поскладав до всіх казок од себе; і таким чином на стор. 584—598 маємо не тільки оглав, де що є в книзі, але й тимчасового покажчика сюжетів та мотивів, оброблених у «Казках та оповіданнях».

В 1-му відділі (оповідання про явища природи) оброблюються такі мотиви: Про сотворіння землі та гір, як на землі люди з'явилися, колишні велетні, колись люди мали на собі рогову шкуру, св. Микола розпоряджається вовками, як дівка з гадюками жила цілу зиму, місяць, вогонь, сонце, мороз та вітер, горобці, бджола, цап та баран, і инш.

В 3-му відділі (знахарювання та замови): Як можна одвести град, як чоловіка собі повернути, щоб дівки любили, щоб пан не бив, і инш.

Відд. 4 (за чортів): Як можна чорта побачити, як дістати біса на послуги, біс ходить до жінки, рибалки витягли водяника, і инш.

Відд. 5 (за мерців): Як вмерлий злодія зловив, як убитий примусив скарати свого вбивцю, як умерлий парубок засватав живу дівку, і инш.

Відд. 6 (за людей з надприродньою силою): Відьма решетом, як парубок позбувся дівки-відьми, мірошник-чарівник, як чоловік вовком перекидався, і инш.

Відд. 8 (оповідання релігійні): Янголи, жидівський бог, у бога 360 літ як 3 години, мстивий бог, Бог та циган, і инш.

Відд. 9 (про життя родинне та громадське): Дружина не приятель, з паном не братайся, язиката жінка, вередлива жінка, скупий чоловік, як молодиця свого чоловіка дурила, розумний бідак та ненажерний багатир, як мужик з паном обідав, з панами не позивайся, й инш.

Відд. 10—12 (про історичні особи, про місцевості, биліни): Як піп царя Петра канчуком бив, Городище Матьорське, Ілія Мурин.

Відд. 13 (Казки фантастичні, жартобливі вигадки, дотепи, загадки та прислів'я): Зайчик та бадилинка, ворона та лисиця, циган та лев, царевич-злодій, царівна-рибка, як чарівний мурга ласого до чужих жінок короля покарав, як дурний Бартко з королівною одружився, як москаль закляту панну вратував, як заздрі сестри хотіли загубити свою сестру-королівну, як москаль через хитрощі генералом став, як семилітній Давидок батькові видющої води дістав, як заздра мачуха свою пасербицю хотіла стратити, як розбишака загубив дитину, як купець розбійників потруїв, як Ян-Фабіян ворогів переміг, як штукар Балакин царя дурив, премудра Зося, як дядько обдурив пана, і инш.

Поки-що М. З. Левченко надрукував І—ІІ випуски, близько 600 сторінок. До ІІІ випуску мають увійти оті жарти, фацеції і т. ин., що не вмістилися в ІІ-му випускові, та найпотрібніший науковий апарат (стор. XIV).

---

[1]) Справжній покажчик сюжетів буде доданий вже аж до 3-го випуску «Казок та оповідань».

В інтересах діялектологічних М. З. Левченко засвоїв твердий, непохитний принцип—додержатися всіх індивідуальних особливостів оригіналу і не виправляти записувачевої ортографії, хоч-би вона була й зовсім не систематична і невигримана. Проведено лиш одну радикальну, але необхідну зміну: і Руданський і Димінський писали так зв. «ярижкою» з *ъ, ы, и* (зам. і) і т. ин.,—той важкий і грубий правопис переведено на теперішній загально-український. Протягом друкування коректуру кожного аркушу перевіряв за автографом не менше як три рази, а здебільша чотири, перевіряючи кожнісіньке слово без вийнятку, сам М. З. Левченко, а останню коректуру — вкупі з акад. А. Е. Кримським. Автентичність тексту гарантовано таким чином у достатній мірі.

Що-ж до подільського діялекту записів, то М. З. Левченко підкреслює (стор. XVIII), що, вивчаючи текст збірки Димінського, він наочно побачив, що «галицька» мова ані одним слівцем, ані одним звуком не одділяється від мови «русскаго Подолья...»

Отже, хоч працю остаточно й не закінчено, М. З. Левченка треба вітати, як редактора, що подарував нашій науці дуже цінне й корисне видання. Немає сумніву, що останній, III-й, випуск «Казок та оповідань» визначатиметься тими-ж позитивними рисами, що й I—II, і видання буде закінчено так само успішно, як розпочато.

8/I 1929.

Проф. Вол. Резанов.

Этнограф-Исследователь. Журнал научно-исследовательского этнографического кружка этноотделения Геофака Ленинградского Государственного Университета. № 2—3 май-август 1928 г., стор. 1—68. Ціна 80 коп.

Збільшене порівнюючи з першим, це число «Этнографа-Исследователя» зацікавлює вже твердо виробленою програмою, змістом своєї наукової частини, а так само тим процесом боротьби, що її довелося провадити видавцеві цього часопису, науково-дослідницькому гурткові етнографів геофака, за свою ідеологію і своє істотне завдання. Це завдання — «готовить культурных и общественных работников для далекой окраины нашего Союза, для наиболее отсталой части его населения» (стор. 51)—часопис цілком слушно вважає за завдання «истинно-революционное», за завдання «высокой культурной значимости. Этнограф несет ее на своем знамени в самые глухие, заброшенные углы нашего Союза, куда легендарный Макар телят не гонял, или до которых «чорт три года искал, да и то не нашел». Там они бодро роботают, учатся сами и учат других, живут и растут, несмотря на невероятно суровые подчас условия» (стор. 52). Ґрунтуючи свою працю на засадах географ-етнографічних і прямуючи до виучування людської культури на ґрунті природніх виробничих сил, гурткові пощастило захистити своє право на самостійне існування й оборонитися від «шлюбу» свого з Ямфаком — шлюбу, що проектував план реорганізації. Це справляє гарне враження і надає упевненості всьому змістові цього числа. Зміст його становить п'ять розділів, а саме: 1) загальний, 2) науково-дослідчий, 3) науково-методичний, 4) хроніка, 5) бібліографія. В першому стаття В. Єршова розповідає про діяльність гуртка протягом п'ятьох років його існування. Зростання наукової продукції, поступінне збільшення членів (з 23 до 93) і утворення секцій (еврейская, музейно-краеведческая, издательская, секция по изучению наследства Л. Я. Штейнберга, демографическая и историко-этнографическая), як остаточний підсумок розвитку праці, яскраво свідчать за живучість, за її поступовий розвиток. За цю живучість та й разом і потужність її свідчить стаття В. Дубова про академічну активність студентів етногр. відділу геофака, а так само стаття А. Селезнева про звязок та взаємини поміж етногеофаком і північним факультетом Л. В. І. Цей звязок, де-далі міцніший та ширший, спричинивсь до того, що утворилося два гуртки—

північників (з 18 національностей) у складі 122 осіб, і східників (з 12 національностей) у складі 64 осіб. І безперечно Північний Факультет Л. В. І. являє справдешню «живу етнографічну лабораторію» для етновідділу Геофака. Цю лабораторію, де працюють представники мало не всіх північних народів, пощастило зорганізувати завдяки студентам етногеофака. Ці студенти працювали на Сибіру та Далекому Сході й проробили велику роботу, за завданням Північного Комітету при Президії ВЦВК, щоб примусити північних тубільців учитися. Суто-наукова продукція теж чимала, і хоч її подано далеко не всю за браком коштів, але те, що є, свідчить за певні наукові методи, вміння орієнтуватися в матеріялі, належним чином його покласифікувати, опрацювати і скласти певні висновки. Цю продукцію являє другий і третій розділи. У другому розділі маємо статті: 1) Л. Потапова, Пережитки культа медведя у алтайских турок (15 — 25); 2) А. Новікова, О способе выслеживания лесных пчел у алтайцев с помощью «солонца» (22 — 28); 3) В. Серебрякова, К вопросу о праазиатских элементах культуры у хакасов (28—35); 4) Г. Шульца, Кара-калпаки дельты Аму-Дарьи (35 — 41); 5) А. Ліневського, Материалы к обряду «отпуска» в пастушестве Карелии (41 — 46). Статті невеличкі, але зміст їхній безперечно науковий, як от хоч-би в першій, збудованій з одного боку на докладному огляді попередньої наукової літератури, що цього питання торкається, а з другого на спостереженнях останнього часу що-до цього питання (1926 р.). Тут ми маємо певні взагальнення та висновки, що звязуються з соціяльно-економічним ґрунтом побуту, а крім того з даними лінгвістики. Певна аналіза матеріялів, що являють різні нашарування та впливи, дає підставу авторові зробити безперечний висновок, що пережитки культу ведмедя на Алтаї — це спадок давнішої мисливської культури, яка проте належала народові нетюркського походження.

Наступні за цією статті, висовуючи питання матеріяльної культури, що не обслідувані і в народів у науці забутих, намагаються освітлити їх, виходячи з соціяльно-економічних засад. Надзвичайно цікавого описа подає стаття Ліневського про магічний обряд, який відбувається в Карелії і що виконували його пастухи, щоб оборонити худобу від нещастя. Тим цінніша вона, що еволюція життя вже змінила економічні умови побуту, і обряд «отпуска» вже втратив своє значіння й силу через те, що повстали нові та инші чинники життя. Третій розділ зосереджує увагу на принципових питаннях: на економіці та її ролі в етнографії, а так само ролі статистичної методи; подаються й висновки. Не розглядаючи цих питань по суті, бо їх щойно поставлено, треба все-ж зазначити, що такі принципові питання, за які згадує стаття В. Серебрякова (метода пізнавати взаємини поміж процесом розвитку суспільних формацій та тими суспільно-культурними інститутами, що утворюються; комплексність в етнографії: вироблення певної формули для етнографічних дослідів) є невідкладні й вимагають як-найшвидшого вирішення. Це звільнить роботу від кустарности й забезпечить суто-науковий дослідницький її напрямок. Назустріч цьому і йде проект видати програму з польової етнографії, про що оголошено в хроніці часопису (стор. 62); в цій програмі окрім квестіонара мають бути методологічні вказівки що-до способів працювати, а так само зразки та форми записів, то-що—саме те, що надто потрібно для етнографа, який починає провадити свою працю. Що-до розділу бібліографічного, то він, хоч і невеличкий завбільшки (дві рецензії), але ретельно ставить питання (про частушки й про програму обслідування оленярства) і освітлює їх у площині вимог сьогочасної науки.

Зазначаючи певний поступ у наслідках праці гуртка (про це свідчить часопис), все-ж-таки треба сказати, що бажано було-б більше уваги бачити до фольклорного матеріялу і давати йому ширше місце. Беручи ухил у цей бік, гурток мав-би змогу краще застосувати засоби соціяльно-економічної методи в етнографії й практично з'ясувати одне з важливих принципових питань.

В'ячеслав Камінський.

Сборник этнографических материалов. № 2. Под редакцией проф. В. Г. Богораза-Тана. Издание этнографического отделения Геофака Лечинградского Государственного Университета. 1927, стор. 1 — 71.

Етногеофак Л. Г. У. видає не тільки часопис «Этнограф-Исследователь», а й окрему ще збірку етнографічних матеріялів. Число друге збірника за 1927 р. присвячено пам'яті проф. Л. Я. Штернберга. У цьому числі вміщено праці його вихованців — молодших асистентів етногеофака. Ці праці розробляють улюблені теми небіжчика або ті питання, що над ними він працював і справедливо вважався за глибокого їх знавця. До улюблених тем Л. Я. Штернберга належить питання про класифікаційні системи родинности; йому присвячено дві статті, а саме: Н. П. Дыренкова (Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов, стор. 7 — 25) і Н. К. Каргера (Класификационная система родства у гольдов, стор. 26 — 34). Ці статті цінні з боку вивчування звичаєво-правних норм і вносять нові матеріяли в питання родини й шлюбу. До цієї-ж категорії улюблених тем Л. Я. Штернберга треба долучити й статтю І. І. Козьмінського: «Возникновение нового культа у гольдов». До дослідів Штернберг притягував і своїх вихованців. Ті нюанси, що подає ця стаття, висвітлюють питання про розвиток релігійних культів і релігійного світогляду, що тісно звязується з соціяльно-економічними умовами життя людности. І. Н. Вінніков у статті «К вопросу о возникновении института избегания» (avoidance), вживаючи терміну самого Л. Я. Штернберга: «запреты психического общения», висвітлює звичаї, які забороняють усяке спілкування як поміж особами одного полу (брата з братом, сестри з сестрою), так і поміж особами різних полів. Тут на першому місці стоїть звичай забороняти спілкування тещі з зятем; властиво кажучи за завдання своє автор ставить у цьому питанні довести, «что обычай избегания зятя и тещи был в силе также у евреев талмудического периода». Широкий матеріял з жидівських джерел, що його він подає, влучно доводить авторову думку.— Нарешті, стаття С. В. Іванова: «К вопросу об изучении народного изобразительного искусства в СССР» порушує цілий комплекс теоретично-методологічних питань. Ці питання набули тепер надзвичайної актуальности й гостроти через те, що образотворче мистецтво переживає добу перебудови своїх основних завдань, висовує нові теорії та розробляє свою термінологію. Соціологія мистецтва, що вже тепер має всі прикмети наукової дисципліни й розглядає мистецтво в звязку з усіма иншими явищами культури, намагається відшукати певні закони життя та розвитку мистецтва взагалі. Ми не можемо не вітати цієї спроби Іванова внести світло в ці питання; він, ґрунтуючись на розгляді елементів «народного изобразительного искусства» (він нараховує шість таких елементів: матеріял, техніка, художня форма, іллюзорні явища, сюжет і зміст), встановлює завдання: а) ті, що звязані з збиранням пам'яток, б) популяризація народньої художньої культури, в) наукове студіювання її та ті заходи, що сприяють цьому вивчуванню, і нарешті завдання теоретичні та методологічні (точна термінологія й теорія орнаменту).

Отже збірник етнографічних матеріялів дає не самі сирові фольклорні матеріяли; він подає покласифіковані та опрацьовані матеріяли, що свідчать за суто-дослідницьку наукову працю авторів. Тому ми вважали-б назву книжечки «Сборник этнографических материалов» за надто скромний, що не зовсім відповідає змістові. Ставлячи питання, тісно звязані з постаттю Л. Я. Штернберга, збірник як своїм змістом, так і добором матеріялів і способами опрацювання, являє гарну данину пам'яті найвидатнішого з сучасних етнографів-дослідників.

В'ячеслав Камінський.

Српска Краљевска академија. Српски етнографски зборник. Книга тридесят девета. Прво одељење. Насеља и порекло становишта. Книга 24. Уредио Іован Цвијић. Београд. 1924, цена 100 динара.

Під таким довгим заголовком вийшла в світ власне велика розвідка д-ра Іована Ердельяновича, коло 900 сторінок, під ред. небіжчика акад. Івана Цвіїча: «Стара Црна Гора, етничка прошлост и формиранье црногорских племена I Део, са 7 фотографија и 5 карата у прилогу и 3 скице у тексту». «Садржај» книги головним чином складається з отаких трьох відділів, що теж поділяються на різні відділи: I Област и име Црне Горе, нени главни делови 5 — 119 ст. II. Племенска подела 120 — 204 ст. III Етничка прошлост и формиранье црногорских племена 205 — 751. Єсть ще «Додатак — објасненья и допуне — 751 — 764 ст. и «регистар» імен 765 — 890 ст. У цій дуже докладній праці автор використав не тільки мало не все, що зробили його попередники: Ів. Ястребов, рос. консул, Я. Шафарик, К. Їречек, І. Томич, Дучич. надто-ж П. А. Ровинський — його відома книга «Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ»,—але і свої власні подорожні записки з мандрівок по Чорногорі 1910—1911 р. На жаль, йому була невідома путяща книга не аби-якого знавця слов'янського світу музичного етнографа й художника Людвика Куби Světem slovanským: Na Černě Hoře 1892 р. 455 ст., де вміщено окрім ландкарти й безлічи різних малюнків, мало не на кожній сторінці, ще і багато різних нотних записів народньої чорногорської поезії. Книга Куби складається з 8 частин, що мальовниче описують країну й її жителів різними сторонами. Відділ III останньої частини «На Ловченѣ», начеб-то «прощальний», написаний особливо чуло і викликає у читача велике спочуття до своєрідної долі «народа велетня». Наприкінці цього відділу знаходимо малюнок тієї каплички на горі Ловчені, де поховано незабутнього для чорногорців «владики Раде», тоб-то Петра II Петровича Неґоша, великого правителя Чорногори і не менш великого її поета, автора драматичної поеми «Горски вијенац».

У «предговорі» до книги Ердельянович пояснює пізній вихід книги у світ несприятливими обставинами великої світової війни й революції, що дуже загальмували працю...

У першій частині читача може зацікавити походження й значіння самої назви країни «Чорна Гора» Автор розглядає найрізноманітніші численні з'ясування цієї назви, наводить дуже багато різних історичних даних; між иншим він остаточно одкидає одну з дуже поширених передніших думок, що підтримував її навіть такий знавець країни, як архімандрит Дучич, начеб-то походження її назви звязується з іменем державців країни князів Чорноєвичів: Црнојева гора, потім просто Црна Гора — порівн. «Ријека Црнојевића». З історичних даних, проте, видно, що назва «Црна Гора» була відома задовго перед Чорноєвичами; так вона трапляється найраніш у «повелі» короля сербського Милутина (1282 — 1321), після того у договорі деспота Юрія Бранковича з Венецією 1435 р.; за Чорноєвичів назва Чорної Гори (Црна Гора) згадується вже тільки 1489 р. вперше. Слідом за Ровинським, Цвіїчем і ин. автор приймає наприкінці таке з'ясування: Назву «Црна Гора, Чрна Гора і Черна Гора — ця остання у писаних пам'ятках — треба виводити од иншого сербського значіння слова «Гора» — ліс, бо цю країну мало не всю вкривали густі пущі та діброви, що надавали їй дуже темного, навіть чорного, кольору; про це свідчить багато історичних даних; подібно і у инших народів і в инших країнах теж знаходимо таку саму назву, напр., у французів — Forêt Noire, у німців Schwarzwald і т. и.

Про походження назви чорногорської столиці Цетинье і давньої річки з такою назвою говориться на ст. 205 — 218. Ця назва — Цетинье і Цетина згадуються у писаних пам'ятках не раніш од 1485 р. коли Іван Чорноєвич у своїй «повелі» каже про Цетинський манастир, що йому він надає різні землі, то-що. Ця повеля (едикт) навіть і писана «на Цетинѣ і храмъ созданъ на мѣстѣ, глаголемѣмъ Цѣтинье». Відомий філолог Даничич визнав значіння цього слова «темним» (див. «Основе српскога или хрватскога језика» ст. 196, 1876 р.

Суфікси *-ньа* и *-на* він визнав за однозначні «без разлика у значеньу»). Сам автор теж одмовлється з'ясувати його, Т. Маретич — теж (Див. Imena rijeka u hrvatskim i srpskim zemljama в Nastavni Vjestnik knjiga I. Zagreb 1893). Між инш. він наводить назву річки Цетиньї у Далмації. У Костянтина Порфірогенета її названо Τζεντίνα, що вказує на посову вимову цього слова у тодішніх хорватів з малим юсом ѧ: Цѧтина. Але, на Маретичеву думку, нема жадного слов'яньского слова, де малий юс єгояв-би бу́в у корені слова після *ц*. Тож виходить, каже він, *Цетинє* — слово неслов'яньске невідомого походження й значіння... Мені здається, що Маретич забув про давньо-слов'яньске і старо-руське слово *цѧта* — монета динарій і *дар* — δῶρον (Востоковъ «Словарь церковнославянскаго языка, т. IV, ст. 553), в дав.-руських пам'ятках *цята* і *цата*, напр. «Но обаче Богъ, иже пріемый вдовицы оноя двѣ цаты» въ «Акты Истор.», I, 374, Иноді дав.-руське *цята* означає «полукруглый подвѣсъ, прикрѣпляемый къ вѣнцу иконы», див. «Словарь церковнославянскаго и русскаго языка Академіи Наукъ», т. IV, ст. 876, Спб. 1868: «Цята жемчужная»; Устрои ѣ (церковь) различными цятами и аспидными цятами» Полн. Собраніе русск. лѣтоп., II, ст. 111; «цяты великы съ финиптомъ» там-же, ст. 223. На мою думку, немає нічого неможливого у тому, що слова *Цетинья* і *Цѧта*, *цата* — одного походження, од одного кореня, тільки ѧ малий юс перейшов у сербській мові в *е*, згідно з характером його загальної вокалізації, напр. *чѧсть* — *чест*, а в руських діялектах—*а*, напр. *часть*, *частина*, *частка*.

У третьому відділі книги дуже докладно розглянуті усі, які тільки можна було зібрати, дані про походження, й назви численних чорногорських «племін» і родів та значіння їхніх імен, надто-ж багато сказано про давній і славнозвісний в історії рід Негушів. Цікаво, що більшість племінних і родових назов походить од імени родоначальника й через те вони мають у собі суфікс *-ичі* (ц.-слов. «ишть», напр. козьл—ишть й инш.) напр., Вандичі, Бориловичі, Івановичі, Іванишевичі, Марinовичі, Мартиновичі, Марковичі, Поповичі, Степовичі (Стијеповичі), Томашевичі і ин. Єсть і скорочені прізвища: Мартиничі, Озриничі, Очиничі і ин. Значіння деяких імен і прізвищ для автора неясні, напр. давнього плім'я «Цуце», що про нього есть згадка ще у Цегинському хрисовулу з часів Чорноєвичів, XV в., яким часто доводилося розглядати різні суперечки за земельні межі, то-що, між «племенами». І навіть відомий Даничич сказав про це ім'я, що воно «тамна і незнана постања». На мою думку, воно означає те-ж саме, що і слова *цуко*, *цуцак* = собака, і тут нема нічого дивного, бо у сербів есть-же напр. чоловіче таки ім'я *вук* = вовк. На стор. 587 автор висловлюється у такому дусі, що *Цуце* не могло утворитися од чоловічого йменя *Цуко*, од якого вийшло-б слово не в такій формі. Нехай буде так. Але на ст. 589 сам-же він каже, що *Цуце* скорочено з *Цуцичи* або *Цуцовичи*, як, напр., вийшло *Бајице* з *Бајичичи*, *Бјелоши* з *Бјелошевичи* і ин. особливо у «динарских» сербів. А коли так, то дуже правдоподібне походження форми *Цуцичи*, *Цуцовичи* од чоловічого йменя *Цуко* — собака, як у тих-же сербів утворилися, напр. *Негушевичи* од *Негуш*. Та й не тільки *Цуко*, есть у сербів і чоловіче ім'я *Цуце*, *Цуца*. Сам-же автор каже, що 1744 р. якась книга переписана була у місті Нова Варош, у домі «господара Марка Цуце».

До книги Ердельяновича додано 7 цікавих крайовидів різних місцевостей Чорногори і п'ять ландкарт. Особливо цікава мапа «Карта Старе Црне Горе и њених племена» з межами, показаними досить виразно, між «нахіями» (по-турецьки область, округа) і поміж «племенами», що їх нараховано у цілій країні аж 22, а «нахій»—4: Катунська, Льешанська, Ріечка, Црмничка Для територій важливіших «племін»: Негушей, Цетинського, Текличей і Цуц зроблені окремі мапи, де докладно вказано села й різні важливіші урочища та межі. Розглянена в нас книга Ердельяновича це вже № 24-тий «Етнографского зборника» (прво одельење) Сербської Академії Наук. З инших книг цього дуже важливаго для науки збірника для нас найцікавіша книга XXVI—№ 14 за чергою, де д-р Митя Костич розгля-

дає «Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славено-Србија» 1924, 8⁰ ст. 135 з ландкартою, але ми цієї книги, на жаль, ще не бачили, дарма що вона дуже цікавить нас. Скоро тільки вона дійде до нас, зараз-же дамо нашим читачам відомості про її зміст.

«Друго одељење» сербського етнографічного збірника становлять 16 книг, де різні автори розглядають народнє життя й різні звичаї — «Живот и обичаји народни».

Проф. А. Степович.

З приводу рецензії М. Марковського («Україна» 1928, кн. 3) на П. Рулін: «Рання українська драма» (К. 1927).

Видана за моєю редакцією збірка «Рання українська драма» (Київ. Книгоспілка. 1927), а зокрема вступна стаття до неї «Котляревський і театр його часу» (стор. II — LXXII) викликала простору рецензію М. Марковського (Україна, 1928, № 3, 156 — 163), що не тільки силується заперечити окремі думки моєї статті, але вважає її за «поверховий начерк, який не подає майже нічого нового про І. Котляревського і театр його часу, а має багато суперечностів і непродуманих думок» (стор. 163; пор. 156). Чи це так?

Найпередше зауважити мушу: ні в якій мірі не вважаю я, як і не вважав, рецензовану статтю пишучи, що дасть вона вичерпне освітлення усіх питань, або зачеплених в ній, або й таких, що по-за межами її — свідомо — опинилися, хоча-б і випливали вони з поставленої теми. Методологічний рівень історії театру взагалі, ступінь розроблення української галузи цієї дисципліни зокрема, а так само й історії літератури, не припускає поки-що так категорично питання ставити. Але навряд чи доведеться заперечувати проти думки, що певна ревізія поглядів, звязаних з драматичними творами Котляревського своєчасна. Надто, коли цю ревізію зроблено з трохи незвичного погляду. А що такий підхід, одмінний від попередників (коли говорити не про окремі детальні моменти, а про послідовне спрямування в цілому) в моїй статті був, — про це говорить не тільки назва її, але й розвинення зазначеної в ній теми. Певною новиною було дослідити Котляревського на тлі т е а т р у його часу, і це наставлення сконкретизовано в моїй статті так виразно (не торкаюсь тимчасом питання про те, чи переконливо подано мої думки: про це мова далі), що не помітити цього міг тільки той читач, що свідомо хотів ігнорувати все, що не йшло на користь його меті.

З цього наставлення й випливав увесь план статті. Щоб конкретніше уявити Котляревського в певному оточенні, узято те тло, на якому тільки й могли повстати його с ц е н і ч н і твори, тоб-то театр; на те-ж щоб краще з'ясувати це театральне письменникове оточення, розглянуто концентрично — театр на Заході, театр у Росії, театр на Україні, театр у Полтаві, тоб-то від дальших шарів до ближчих, і тільки брак місця не дозволив докладніше кожен із цих шарів схарактеризувати: а втім, звязок поміж окремими ланками театрального життя, здається, показано достатньо.

Та цього рецензент моєї статті не помітив. Що правда, зазначив він: «єдине, що є новиною у П. Руліна, це перелік п'єс, що їх грали у харківському та полтавському театрі, але автор розглянув їх дуже поверхово .....» Оскільки це рецензентове твердження відповідає дійсності, можна судити хоча-б на підставі того, що цей «перелік» 26 п'єс обіймає цілий розділ статті, розміром на 11 сторінок. Зазначимо до цього, що «поверховість» розгляду випливала не тільки з уважного ознайомлення з п'єсою, але й з з'ясовування того місця, яке займала вона на тодішніх сценах [1]). Об'єктивний читач помітить, що про кожну п'єсу сказано все найпотрібніше і що сказати докладніше не можна було, не тільки за браком місця, але й не порушивши архітектоніки самої статті.

[1]) Петербурзькій — на підставі П. А р а п о в а, Лѣтопись Русскаго Театра. Спб. 1861, та Архива Дирекціи Императорскихъ театровъ, вып. I, отд. I — III. Спб. 1892, Московській — В. П о г о ж е в а, Столѣтіе организаціи Императорскихъ Московскихъ Театровъ. М. 1908. Выпуск I, книга II.

Тимчасом з усього, звязно й послідовно поданого, процесу тогочасного театрального життя[1]) вихопив М. Марковський лиш один момент — вплив так званої «коцебятини»: «П. Рулін, — каже він, — порівнюючи до обсягу своєї статті, дуже багато каже про західній театр, особливо про Коцебу, майже зовсім. або невдало звязуючи це з театром Котляревського» (157).

Чи справді за багато сказано в мене про західній театр — про це говорить те, що присвячено йому дві з половиною сторінки з 66 сторінок статті. Що-ж до місця, приділеного в мене Коцебу, то його цілком виправдують як сама суть справи, так і дальший виклад у моїй статті. Історія німецького театру досить яскраво свідчить, що, не зважаючи на наявність таких велетнів світової драматургії, як Шіллер та Ґёте, не вони запанували на тодішній сцені, а саме-іменно Коцебу та зовсім уже в наші часи призабутий Іфланд[2]). Ще довшої й тривкішої слави зажив Коцебу в Росії: тоді — скаржився один із сучасних письменників — «коцебятина одна теперь на сценѣ»[3]). Зазначено це в мене досить виразно (стор. XII). Що-ж до оточення Котляревського, то з 29 пієс, що, як ми знаємо, виставлено було в Полтаві й Харкові, п'ятеро належать Коцебу, три його російським наслідувачам — Глінці, Федорову й Ільїну (стор. XXIX). Отже маємо припаймні[4]) 8 пієс такого ґатунку на 26 відомих мені пієс тодішнього полтавського репертуару; якщо-ж не рахувати опер (5), а брати на увагу самі комедії та драми (трагедій на полтавському театрі тоді, оскільки ми знаємо, не грано), то відсоток «коцебятини» буде ще вищий.

Отже й мав я право сказати: «Моралізаторська тенденція, тісно поєднана з сентиментально-плачливими настроями, знайшла собі в цьому театрі досить помітне місце...» (XXXIII) Через це, пишучи про театр тих часів, аніяк не можна було обминути такий помітний його чинник, як репертуар Коцебу, що безперечно організував психіку тодішнього глядача.

Але, може, Котляревський не зазнав цього впливу?

Кажучи про труднощі логічно розвязати пієсу й нахил умовно-легко погоджувати всі суперечності, зазначаю я між иншим, що легше ставився до цього глядач саме тих часів, «коли запанувала на театрі під кінець XVII в. моралізаторська тенденція, від якої не так-то далеко відійшов і Котляревський» (Розд. XLVI). І далі, як на найхарактерніший момент для такої драматургії, покликаюся я на відоме обернення Возного в розвязці «Наталки-Полтавки», наводячи для наочности зразок такого самого обернення з пієси російського учня Коцебу — Ільїна. виставлюваної між иншим і в Полтавському театрі. Що-правда, не подаю я текстуальних зближень з Котляревського та з відповідних письменників, але хіба з наведеної в моїй статті характеристики «коцебятини» (XI—XIII, XXIII)

---

[1]) Театр в Европі (стор. IX-XII), в російських столицях (XII-XIV), на Україні (XV-XVI), в Харкові (XVII), в Полтаві (XVIII—XIX). Далі йдуть коротенькі дані про обізнаність Котляревського з театром (XIX-XXIII) і характеристика полтавського репертуару (XXIII—XXXIV).

[2]) Max Martersteig (Das deutsche Theater im neunzehnten Jahrhundert. Eine Kulturgeschichtliche Darstellung [2]) Leipzig. 1924. S. 132) наводить таку цікаву статистику, скільки разів ставлено Коцебу, порівнюючи з Шіллером і Ґёте. За 1789 — 1813 рр. на 1471 вечір, коли давалися вистави, виставлено пієс — Іфланда — 143, Коцебу — 334, а на Ґёте, Шіллера й Лессінґа припадає разом усього лиш 58 пієс.

[3]) От деякі дані. У Петербурзі за 1789 — 1800 роки виставлено 8 — пієс Коцебу, разом 43 вистав (Арх. Д. И. Т. Спб. 1892. Вып. I, отд. 3), це на самому російському театрі — дарма що його вистави становили не надто великий відсоток поруч французької та німецької труп, опери й балету. У Москві період 1797 — 1801 рр. новітній дослідник театру в Москві називає — епохою Коцебу (Ольга Чаянова, Театр Маддокса в Москве 1776 — 1805 М. 1927, стор. 171 — 179 і далі. Див. ще цит. працю Погожева, вип. II, passim).

[4]) «Уѣздный городокъ» А. Я. Княжніна «переводная комедія съ французскаго», здається, не друкована (Погожев II, 44), можливо — переклад з «La petite ville» Picard'a. Зміст та чималенькі витяги з неї подано в кн. E. Lintilhac'a, Histoire générale du théâtre en France, t. V, 79, 88. С. Жихарев зазначає з приводу цієї пієси «мнѣ кажется, что .... пьеса не очень удачное подражаніе комедіи Коцебу: «Die deutsche Kleinstädter» (Записки театрала М. 1890, 14).

не помітно певної спільности поміж Котляревським та його зразками? М. Марковський за всяку ціну намагається це заперечувати: «...Навряд чи т р а г е д і я [1]) Наталки-Полтавки викликала «солодку вібрацію» у глядача, — дуже вже напружується становище у X яві II д. Н.-П., коли героїня каже, що, «коли Петро мій не буде, то смерть собі заподію», або «но бідою нашою не потішаться вороги наші» (157). На жаль, не обізнаний очевидячки рецензент з пієсами Коцебу; адже ж драми цього письменника саме й характеризує високе напруження акції в певні моменти, що ще лагідніше через те наприкінці пієси розвязується (пор. хоча-б зазначені в моїй статті «Клеветники» та в тій-же пієсі Ільїна цитовану в моїй статті (XLVII) сцену). Та хіба й можна сприймати історію бідної Наталки, як т р а г е д і ю? хіба доля бідної дівчини не переходить послідовно етапів, характерних для міщанської драми? І далі: «Та й те, що каже Возний: «а взяточок, сиріч — випужденний подарочок, весьма-очень іскусно у істця илі ответчика треба виканючити» (9) — навряд чи заспокоювало глядача, що добре знав дійсність. Тут Котл., не вважаючи на весь фіміям тодішній владі в особі Репніна, не зрадив себе...» (стор. 157). Але хіба можна так абстрактно про глядача говорити? Глядач полтавського театру — місцева аристократія, урядовці, купці — хіба всі вони не звикли до хабарництва, як до цілком нормального явища? Отже й сприймали вони натяки на них, як веселий, а не як серйозний момент. І треба було й иншого часу, й иншого місця, щоб не вподобала «Ревизора» публіка за те, що було серед неї половина такої, що брала хабарі, а половина, що давала. Так само неправдивим буде й ставити на одну дошку Репніна й підвладних йому урядовців-хабарників. Адже зазначав я у своїй статті (стор. XLVIII — L), що намагався дечим Котляревський допомагати Репнінові в його реформаторських заходах; отже й скеровано репліку про пішоходи проти «тузів і багачів». І дуже можливо, що таке саме значіння мали й наведені в рецензії натяки на хабарництво урядовців; уставляв їх у свою пієсу Котляревський, прислужуючись таким чином Репнінові, що його він щиро шанував за його діяльність [2]).

Здається, аніяк не можна заперечувати близькости Котляревського до загального оптимістичного напрямку тодішньої драматургії, що порушувала питання з суспільного життя, надавала їм форми драматичного конфлікту не на те, щоб виніс глядач думку про якісь ненормальності в тодішньому ладі, а на те, щоб вийшов він із театру заспокоєний, що всі люди добрі, що все гаразд у цьому найкращому з світів. І в цих заспокійливих хвилях тонули, звичайно, окремі сатиричні вказівки. Тому й відчував глядач ту «солодку вібрацію», що її не визнає тут М. Марковський.

Повстає він і проти тієї характеристики, що даю я сюжетній схемі «Наталки-Полтавки», вкладаючи її в одне річище комедійних пієс, що йде ще з Менандрових часів і має найусталеніші зразки в комедії Мольєра (стор. 159; у мене XLXV). Характерні для такої схеми — мар'яжна інтрига, перевага, що віддають батьки грошовитим претендентам на серце й руку їх дітей, та бездіяльність (звичайно, порівнюючи до тієї ваги, яку має для них ця справа) самих коханців. Як на М. Марковського, «мати Наталчина зовсім не заздриться на гроші, вона згоджується віддати Наталку за Петра, то де-ж він?» «справа йде про те,... щоб не пропасти з голоду» (159). Але хіба треба розуміти гроші буквально, а не як засіб до кращого життя? Та й покликається М. Марковський саме не на те місце, на яке треба; адже-ж, поки не повернувся Петро, то й не було чого вибирати поміж грошовитим та бідним претендентом; але, якщо заглянемо в II, 11 пієси, то не побачимо того, що логічно мало-б з думки М. Марковського випливати: Терпелиха, що, здавалося, рада була віддати Наталку за Петра, тягне тепер руку Возного. Петро для неї «лишній, коли не в час прийшов хати холодити». (XLV, 45), він «шибеник, пройдисвіт», «голодрабець». Що хочете — каже вона — робіте з Петром, а Наталку при мені звяжіте і до вінця ведіте»

[1]) Розбивка скрізь моя. [2]) Про те, що кн. Репнін боровся з хабарництвом — пише й І. Павловський (Полтава. 1910, стор. 107 — 108).

(там само, XLVI). Отже, симпатії її на боці багатшого й дужчого претендента на її доньку; явище, аналогічне тому, що ми бачимо в даній у моїй статті схемі. І далі: Наталка в М. Марковського «дівчина зважлива, вона завзято обстоює свої права і своєю зважливістю в великій мірі повертає дію в инший бік» (160). Але серед різних представниць типу коханки є пасивніші й активніші (порів. Анжеліку в «Le malade imaginaire» Елізу в «L'avare», Анрієту в «Les femmes savantes Molier'a. Загрози-ж смертю — це загальник, до якого часто звертаються дівчата, як до останнього аргументу, що ним намагаються вони переконати батьків [1]). Наталка як-раз належить до цієї другої категорії. Що-правда, я цього не відзначив, бо... не передбачав, що певні твердження моєї статті розумітимуть буквально, тлумачучи їх так, щоб не можна було пов'язати їх з аналізованим у ній матеріялом. Але хіба можна серйозно заперечувати приналежність Наталки до типу коханки, що не спроможна сама, на власну руч оборонити свої інтереси? Хіба можна зовсім нехтувати ролю Миколи в п'єсі, що виявляє чимало активности, зводячи Наталку й Петра до купи? І, якщо відійшов у певних рисах Котляревський від утореної схеми — зробивши Наталку активнішою, ніж пересічних представниць її амплуа, та зменшивши Миколину вагу проти його прототипу Скапена, то хіба годиться відкидати всеньку схему цілком?

У запереченнях М. Марковського виразно помітно досить кумедну на наші часи тенденцію... «захистити» п'єси Котляревського від отих «закидів», що я їх неначе-б роблю. Нема чого тут розводитися про те, що не потрібує письменник таких «дружніх» послуг, що завдання наукової аналізи його творів полягають у тому, щоб усебічно й об'єктивно їх висвітлити. Але, на жаль, М. Марковський инакше дивиться на завдання наукової аналізи, тому й розуміє він зазначувані в мене сліди залежности Котляревського від певного жанру як якісь «хиби», що затьмарюють сяйво художньої довершености творів письменника. Проте, вся справа в тім, що має художня творчість свої закони, і те, що здаватиметься недоречним та ненатуральним у житті, цілком пасуватиме до таких умовних творів, як драматичні Хіба-ж відповідає життьовій дійсності те значне місце, що віддає комедія коханню, та ще й в умовах сільського життя? Зрозуміла річ, що маємо ми тут безперечну і до того-ж цілком нормальну диспропорцію поміж життям і сценою: з багатьох життьових явищ кохання — одне з найпридатніших до сценічного опрацьовування; тому й присвячено йому таку силу-силенну п'єс. А прийнявши таку умовність, приймемо ми послідовно й инші. Коханці мусять бути більш чи менш пасивні в боротьбі: їхнє-бо амплуа — ліричне, їм належиться висловлювати свої тонкі й ніжні почуття. Але, щоб був конфлікт, треба, щоб хтось обстоював иншу лінію, ніж кохання. В умовах буржуазного суспільства за такий ворожий коханню чинник мусіли правити добробут-гроші. І знов таки нормально, що цей принцип обстоюють батьки, які належать до того-ж-таки буржуазного суспільства, які репрезентують усталені його принципи. За традицією й збереглися такі схеми будування п'єс досить довгенько, і сліди їх знайти можна не то що в Котляревського, а навіть і в Островського, Кропивницького, Карпенка-Карого.

Характерною для цього жанру часто-густо буває й наївна — з життьового погляду — експозиція, коли для глядача розповідають дійові особи одне одному те, що ті безперечно добре мусять і без того знати. Такі «наївності в експозиції» зазначив і я що-до «Наталки-Полтавки». «Возний допіру почав дізнаватися в Виборного про те, що за люди Наталка й Терпелиха, хоча й живуть вони в цьому селі вже три роки; такі-ж наївно-навмисні розмови Терпелихи з Наталкою про минуле...» (XLV). М. Марковський із цим не погоджується: «Що Возний не знав подробиць життя бідної Терпелихи, хоч Наталка йому сподобалась, це також цілком можливе — де йому було до цього за його клопотами, — але про сватальників Наталчиних він чув. Нічого також навмисне наївного [2]) нема в розмовах Терпелихи

[1]) L'Avare I, 6; Le malade imaginaire II, 1.
[2]) Знову неточність (??): в мене: «наївно-навмисні розмови».

й Наталка про минуле: тут автор дуже влучно скористувався з ситуації, щоб краще познайомити глядача з своїми дійовими особами» (161). Що-правда, якщо й маємо ми залежні від жанру «наївності в експозиції» Н.-П., то далеко їм до тієї наївности (навмисної?), з якою боронить М. Марковський Котляревського, роблячи йому цим самим ведмежу послугу. Рецензент увесь час намагається довести життьову логічність учинків героїв Котляревського, ігноруючи, що мусять вони на сцені поводитися відповідно до її законів і говорити про своє — добре їм знайомеє—минуле тоді, коли-б вони не згадували в дійсному житті за нього, та ще й так само, як це роблять у п'єсі. І дуже рідко, звичайно, вже поза межами комічної опери — пощастило драматургам давати експозиційний матеріял так, що погоджувано при цьому логіку сценічну з логікою життьовою (Гоголь, Ібсен, Чехов, в деяких п'єсах Леся Українка). Але перевіримо ще твердження М. Марковського, виходячи з думки про тотожність драматичної логіки з логікою життьовою, дарма що маємо ми такий умовний жанр, як опера. Возному ніколи було дізнатися про домашні обставини Наталчині «за його клопотами» (аргумент з життя). Але хіба це природньо для закоханого в дівчині, що живе в цьому-ж селі вже три роки і що не вчора йому в око впала: «...я тебе давно уже — тее то, як його — полюбив, як тілько ви перейшли жити в наше село...» І далі: «моїх діл околичності, возникающії із неудобних обстоятельств[1]) удерживали соділати признаніе пред тобою...»

Отже, мусимо зазначити, що, кохавши три роки Наталку, не міг Возний не знати — ба більше, не дізнатись насамперед — хто вона, якого роду та матеріяльного стану. Для цього не потрібно було йому зайвого часу (знов таки аргумент з життя). Так само, нічого недоречного не вбачає автор рецензії в тому, що розповідає Петро — в такий скрутний для нього момент, та й ще ворогам своїм — про виставу в харківському театрі: «Молодий хлопець був у театрі, він зробив на нього враження, його питають про це,— він і розказує; а що погана п'єса йому подобалась, то знов таки нічого дивного нема, бо він уперше бачив, хоч і в перекрученому виді, українське життя, почув українських пісень; штучности, фальши, він, як молода людина (звичайна театральна публіка), не відчув,— її зрозуміли практичні люди, як Виборний та Возний» (161)[2]). З приводу цього уступу ми сказали-б,— що надто вже «наївними» очима дивиться рецензент на цей шматок, якщо бачить у цій розмові про улюбленого йому «Казака Стихотворца» цілком логічні вчинки й думки персонажів Котляревського, не помічаючи, що драматург водить тут своїх героїв як маріонеток, які й висловлюють потрібні йому сентенції.

Виборний. От то тільки не чепурно, що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду краю і не знавши звичаїв і повір'я нашого.

Возний... В сім'ї не без виродка, тее то як його. Хіба есть яка земля праведними Ійовами населена? Два плути в селі і селу безчестя не роблять, а не тільки цілому краєві» (РУД. 38).

Та й не один лиш виборний такий розумний, що знає, як воно буває погано, коли письменник пише про край, його не знаючи, але й Петро, «молода людина», одвідавши вперше театр, може розповісти найголовніше з баченої п'єси, а разом із тим дізнатись, що таке автор взагалі, і хто саме цю п'єсу написав. І це, по-при тому: «що говорили, то трудно розібрати...» (РУД. 37). Петро наче-б виявляє культурний рівень, вищий за той, з яким иноді з'являються на іспити до Виш'ів[3]).

---

[1]) Які то обставини? Чи не різнота матеріяльного стану?

[2]) Що до-речи вистави не бачили; до того-ж Виборний уперше про театр чув. *П. Р.*

[3]) М. Марковський остільки серйозно дивиться на це оповідання Петра про театр, що доскочив (в иншому місці) цікавого курйозу. У тексті п'єси, поміченому 1820 роком (поінформував про нього І. Стешенко, К. Стар. 1901 IV, детальніше-ж описав М. Марковський «Наталка-Полтавка І. П. Котляревського за рукописом 1820 р. ЗІФВ У.А.Н. XIII—XIV), Петро каже про Климовського, що він «служив в полку пана Кочубея і убит на баталії зъ шведами під нашою Полтавою». Отже й читаємо в М. Марковського: «Але про його вбивство неправдиву звістку розпускає Прудиус, щоб заставити Марусю вийти за нього

І от у тому, що я не додержуюсь таких штучних, алогічних думок, які висловлює М. Марковський, вбачає він «сліди такого невдумливого поверхового знайомства... з такими всім відомими п'єсами К-го». Ба більше, думка, яку я висловлюю про те, що поведінка Тетяни під кінець п'єси, рівняючи до того, що ми бачили попереду [1]), — певна несподіванка (LIV), викликала з боку М. Марковського додаток: «тому, хто не знав п'єси, або читав її неуважно». Але сам рецензент прочитав п'єсу надто «уважно» — він вичитав у ній такі причини тому, що Тетяна дозволяла Фінтикові до себе приходити: «Справа... ясна: Тетяна була знайома з матір'ю Фінтиковою, бувала в неї, зустрічалась там з Фінтиком,— і він почав до неї вчащати. Тетяна його приймала, навіть частувала його горілкою та стравою, що на них давав гроші Фінтик (йому-ж далеко було додому) [2]), не виганяла його, щоб не образити шановної жінки — Фінтикової матери...» Але, відчуваючи усю штучність такого плетива М. Марковський додав: «Тут іще треба взяти на увагу жіноче кокетування: їй було приємно... що до неї залицяється міський панич, хоч вона й не дозволяла йому нічого поганого» (161 — 162). Не буду, втім, витрачати місця на полеміку з такою обороною Тетяни й Котляревського; замість-же того, щоб розводитися про надзвичайну пошану Тетяни до Фінтикової матери (шкода тільки, що М. Марковський не зазначив меж цієї пошани), звичайно простіше буде тлумачити Тетяну, як водевільний тип, що несподівано обтяжив його під кінець п'єси письменник грузом моралізаторських сентенцій. Неув'язку поміж цими двома ділянками п'єсової фактури в Котляревського не примирено, — це я повинен піднести, хоч і рискую знову-таки лиш ствердити думку М. Марковського, що я не знаю, або неуважно читав п'єсу, про яку пишу і яку в світ видав. Але найбільше мабуть обурення М. Марковського викликало те, що не погоджуюсь я з думкою про «Каз. Стихотв.» та про рецензію на нього в «Украинскомъ Вѣстникѣ», як про привід для написання «Н.-П.». Отже знову виявляю «незрозумілий дух суперечности», хоч і... «казали про це вже люди,— справа, здається, стоїть дуже ясно...» [3]).

Як на мене, найближчим приводом Котляревському до написання його п'єси могли бути погані справи полтавського театру, що ним він керував. Вважати «Каз.-Стих.» за причину можна було, підходячи до цього питання тільки з літературного боку. Та й то, не все буде тут гаразд: відповідь Котляревського на «Каз. Стих.» була-б запізнілою: не менше, як півтора року до того виставлено вже в Полтаві «К.-Ст.», і вже за рік до того з'явилася співзвучна думками з «Н.-П.» рецензія в «Украинскомъ Вѣстникѣ». Отже, якбищо роздратувала Котляревського п'єса Шаховського остільки, що навіть спонукала його дебютувати, як драматичного письменника, то, — хоч він «писав, взагалі поволі» (158),— то

заміж. Може Котляревський, виконуючи свої обов'язки директора театру, занятий якимнебудь справами, не дуже добре вслухався в п'єсу Шаховського і через те в цій редакції «Наталки-Полтавки» каже, що Климовський був вбитий під Полтавою» (Л.Н.В. 1919. III. 251; те-ж саме — ЗІФВ. У.А Н. XIII—XIV. 46). Але як то повинен був не тільки слухати, але й дивитись цю п'єсу Котляревський, якщо він забув, що Климовський, спростовуючи неправдиві чутки про нього Прудиуса, з'являється зрештою живісінький на сцені. Та й чого варта була-б тоді полеміка Котляревського з Шаховським, коли-б він такого «слона» в цій п'єсі не помітив. А втім, це не перешкодило авторові рецензії визнати на підставі цього «убит» рукопис 1820 р.— за найраніщу редакцію п'єси (ЗІФВ, XIII-XIV, 50).

[1]) На стор. LIV в мене очевидний lapsus calami: замість «у перших двох явах» — сказано «діях». Але цей очевидний lapsus не завадив М. Марковському збільшити свою рецензію на ще один глибокодумний рядок: «Москаль-Чарівник» має тільки одну дію, як пише сам П. Рулін на титульному листі цієї п'єси» (стор. 161). Шкода тільки, що й сам суворий «рецензент» не може уникнути помилок і замість нової назви, яку я даю за автором — «Полтавка» — прочитав — «Наталка» (156).

[2]) Ну то що-ж? *П. Р.*

[3]) А люди ці, яких я дозволив собі не послухати, то не тільки акад. М. Дашкевич (Отзывъ... 77 — 79) та М. Зеров (Нове укр. пис. І. 52), але найбільше сам М. Марковський.

певно вже знайшов-би час для написання пієси [1]). Звичайно, я не відкидав ані на хвилину, що маємо ми в «Н.-П.» певну відповідь на пієсу Шаховського. Але М. Марковський нічого окрім плутанини тут не бачить. Тому й доведеться тут деякі місця моєї статті навести і порівняти їх з відповідним уступом рецензії. Отже я казав: «найрізкішу відповідь на сміливий рейд Шаховського на Україну, дав, як це відомо, Котляревський в невеличкій сцені в «Н.-П.» (XXXII); далі зазначив я, що в «К.-Ст.» «...міг знайти собі Котляревський негативний приклад, що, від нього відбиваючись, усвідомив собі власну путь» (XXXIV). Гадаю, з цього досить зрозуміло, що визнаю я наявність в «Н.-П.» певних відгуків на образливі для українців моменти в «К. Ст.». Але далі цього я не йду, і, як на мене, «тому й не мають великого значення тісхожі риси, що знайшов поміж «Н.-П.» та «К.-Ст.» М. Марковський» (стор. XLI). Так само й не здається мені обов'язковим визнавати формальний вплив саме «К.-Ст.». «Акад. Дашкевич гадав, що позитивним моментом впливу «Казака-Стихотворца» було заведення українських пісень. Але чи тільки від цієї пієси міг Котляревський запозичити такий прийом? Хіба решта комічних опер, що їх знав Котляревський,— хоча-б той-же «Сбитенщик», в якому він грав,— не вживали того-ж-таки способу? І якщо шукати вже якогось зразка безпосередньо для «Полтавки», то найшвидше могло наштовхнути Котляревського на таку думку хоча-б така комічна опера, як «Мельник» Аблесимова, співи якої наближались до народніх [2]) і що через це саме й зазнала величезного успіху, не виходячи з репертуару з 1779 р., відколи її вперше і з тріумфом виставлено, до часів Котляревського, а навіть і пізніше...» (XXXVII-XXXVIII). Порівняймо до цього, у віщо обернувся цей уступ в М. Марковського? «П. Рулін... каже, що вищий [3]) міг бути момент, що примусив К-го свої пієси написати, і за такий момент уважав поганий стан полтавського театру, що його не одвідували полтавці, бо пієси були погані [4]), а потім далі додає, що *коли шукати вже якось зразку безпосередньо для «Полтавки»*, то найшвидше *могла наштовхнути К-го на таку думку хоча-б така комічна опера, як «Мельник» Аблесимова»* [5]) (37). Поганий стан полтавського театру тут міг бути деяким моментом, що-ж до «Мельника» Аблесимова, то що тут мудрувати, коли К. сам ясно нам каже, що за привід написати Н.-Полтавку був «Козак-Стихотворец» кн. Шаховського» (157) [6]).

Отже, порівнявши підкреслені місця, можна побачити, що коли я говорю, що «Мельник» міг статися Котляревському за зразок для заведення в пієсу співів — то М. Марковський тлумачить мою думку так, наче-б ця пієса, а не жанр, до якого вона належала, дала К-ому привід написати «Полтавку». Не маючи підстав обвинувачувати свого рецензента в тому, що він неуважно читав мою статтю, я приневолений гадати, що він свідомо мої слова перевернув. Не заспокоївшись на цьому, питає рецензент: Але чому саме «Мельник»? Народні пісні — але вони — «навіть кращі» — трапляються і в багатьох пієсах, «а потім той таки Лобода... за «одну из лучших [7]) и наиболее популярных рус. муз. драм своего времени» вважає «Сбитенщика» Княжнина...» (158). Але в чім-же тоді справа? Аджеж

---

[1]) М. Марковський зважає на те, що був К. зайнятий иншими клопотами, між иншим і театральними. Але саме влітку був вільний письменник не тільки від службових справ, а навіть і від доглядання театру: в липні й серпні гастролювала трупа в инших містах. Див. РУД. XVIII.

[2]) Див. Драматическій Словарь 1787 р. стор. 77 — 78. М(е)рзл(я)к(о)в. Разборъ оперы Мельникъ. Сынъ Отечества. 1817, ч. XXII (№ 5 – 8), 114, 116.—Н. Гречъ, Опытъ краткой исторіи литературы. Спб. 1829. стор. 208.—Н. С. Тихонравовъ, А. О. Аблесимовъ. Лѣтоп. Рус. Лит. и древн. М. 1859. I. 200. — 202.—Порів. А. Незеленовъ, Литературныя направленія въ Екатерининскую эпоху. Спб. 1889, стор. 68.—А. Пыпинъ, Исторія русской литературы. IV. 78, 116.

[3]) Тоб-то не «Казакъ-Стихотворецъ». *П. Р.*

[4]) Такої характеристики пієс, що виставлялись на полтавському театрі, в мене нема.

[5]) Курсив М. Марковського.

[6]) Про те, що сам Котляревський свідчить про генезу своєї пієси, тоб-то обстоює думку М. Марковського, читаю вперше. [7]) Розбивка моя. *П. Р.*

у тому-ж самому уривкові своєї статті, який завдав так багато мороки М. Марковському і який доріру вгорі наведено, відзначаю я, що за зразки пієс з піснями могли бути Котляревському «Сбитенщикъ»... найшвидше «Мельникъ» ...Обидві опери були дуже популярні в публіці; драматург Плавільщіков написав навіть пієсу «Мельникъ и Сбитенщикъ соперники»; але по-перше, за «Мельникомъ» пріоритет, а по-друге, сама будова його простіша від «Сбитенщика», що для нього запозичив автор сюжет у Мольєра. Отже знову не зрозумів М. Марковський, що справа не в сюжетній подібності[1]), а в жанровій. А коли я висуваю на перше місце «Мельника», то це тому, що ця пієса ближча до «Н.-П.» своїм народнім кольоритом, і що серед инших комічних опер з народніми піснями був «Мельникъ» найвиразнішим зразком, якого добре знала та й дуже любила публіка[2]).

На жаль, розуміє М. Марковський тільки один вплив — вплив сюжету й будови, тому й ображається, що не надав я великого значіння висновкам його давньої статті («Н.-П.» і «М.-Ч.» І. П. Котляревського. ЛНВ. 1919. III). Справді на сторінці XLI, зазначивши традиційність ужитої в «Н.-П.» сюжетної схеми, я кажу: «тому й не мають великого значення ті схожі риси, що знайшов поміж «Н.-П.» та «К.-С.» М. Марковський. Спільне в цих п'єсах належить до тієї елементарної схеми, що в різних варіяціях трактує її комічна опера». Що-правда, спирається М. Марковський на думку А. М. Лободи, «що для таких п'єс не було певної назви» (стор. 158); але хіба це відкидає факт наявности певного жанру з його своєрідною поетикою?[3]) Хіба жанр усталюється тільки тоді, коли він дістає певну назву?

Далі ще один момент. Дорікає мені М. Марковський, що, погодившись з думкою А. М. Лободи в тім, що Котляревський пішов значно далі від своїх попередників — авторів російських комічних опер, не зазначив я, в чому саме він їх випередив; адже-ж випливає із статті А. М. Лободи, що й автори «музичних драм» «близко подходили къ дѣйствительнымъ явленіямъ народной жизни» (стор. 156). А. М. Лобода зібрав у згаданій статті («Народность въ русской музыкальной драмѣ сто лѣтъ тому назадъ»), що й досі — за 30 років — лишається найкращою роботою, присвяченою комічній опері, багатющий матеріял, що відкрив у свої часи чимало нового історикам російського театру й літератури. Але.... писав він її для тих читачів, що знають комічну оперу не з однієї тільки його статті й що зможуть до поданого матеріялу пригадати й инший, який музичну драму тих часів характеризує. Прочитавши свого часу не один десяток таких комічних опер, упевнився я, що, хоч і були ці риски народности прогресивним чинником в еволюції тодішньої

---

[1]) Тому зовсім надаремно зазначає М. Марковський, що «майже нічого подібного в обох п'єсах нема» (158).

[2]) Між иншим успіх «Наталки-Полтавки», а навіть і причини його, певною мірою нагадують аналогічну долю «Мельника». Ця пієса, як пише Губерті, несмотря на нехитрую свою завязку и нероскошную сценичную обстановку, привлекала толпы зрителей. Такъ называемая публика отдыхала послѣ натянутыхъ искусственныхъ произведеній, въ которыхъ герои, героини и наперсники выкрикивали сумароковскими стихами роли свои, и восхищались сценами изъ быта народнаго, какъ невиданною новостью. Низшій классъ видѣлъ съ удовольствіемъ, что въ операѣ дѣйствительные русскіе люди, живущіе его жизнью и говорящіе его языкомъ» (Губерти, Матеріалы для русской библіографіи. II. № 19, стор. 37). Звичайно, не все можна тут безперечно прийняти; персонажі «Мельника» здавалися тогочасній публіці справжніми людьми не через абсолютні свої якості, але, як певний контраст не тільки до трагедії, а навіть і до французької настроєм та характером комедії. Проте в «Мельнику» російська публіка відчула національний струмінь так само, як у пієсах Котляревського побачила українська публіка рідний зміст і рідні мотиви.

[3]) Хоч і має повну рацію ця думка акад. А. М. Лободи про неусталеність жанрової термінології — надто помиляється М. Марковський, знаходячи російський водевіль навіть у XVIII віці (ЛНВ. 1919 III, 254) У XVIII віці водевілем звали у Франції тільки веселу популярну в широких колах співанку, що иноді вставлялась у пієсу. Порівн. Beaumarchais Le mariage de Figaro, фінал. В Росії-ж водевіль, як певний жанр, з'явився тільки на початку XIX в. Б. В. Варнеке, Исторія русскаго театра. Спб. 371.

російської літератури, але все-ж їх замало, щоб до піес Котляревського їх наближувати [1]).

У чому-ж саме маємо ми в першій українській комічній опері поступ, рівняючи до російської, що нараховувала тоді мало не 60 років свого існування? Це відзначено в мене надто коротенько: «...Звідти [2]) й певна двоїстість у змалюванні дієвих осіб. З одного боку — це традиційні персонажі комічної опери, з другого — позначилась на них рука письменника, вихована на суто земних героях — запорозьких бурлаках «Енеїди» (XLII)». Що-правда, «традиційне й земне» в мене далі не конкретизоване, але здавалось мені, що справа й так буде ясна, і що тут треба або обмежитися наведеним, або узятися до великої праці — дослідження поетики обох піес Котляревського, а також і «Енеїди» (хоч і належить вона до иншого жанру); треба дослідити й «народність» пісень в цих операх, тоб-то вдатися до роботи, яка в межі даної статті не вклалась-би [3]).

Тому-ж саме й не аналізував я глибше сантиментальні риси цих опер; дивно мені тільки, де знайшов у мене М. Марковський — полеміку з Дашкевичем що-до сантименталізму цих піес (див. стор. XIII—XIV).

Нарешті ще деякі дрібніші завваження. «Сковородинство» Котляревського для мене ще не довели ні надмірні й непереконливі наближення А. Русова (К. Ст. 1904. I), ні обережніші завваження акад. С. Єфремова (Іст. укр. письм. 1917, 181) та М. Марковського (ЛНВ. 1918. III. 259). Питання безперечно цікаве, але вимагає воно того, щоб поставили його повно та широко, щоб дослідили при цьому геть-усю літературну спадщину Котляревського, щоб зафіксували певні етапи його в різні періоди письменникового життя. Та й чому-ж так рішуче обстоювати саме «сковородинство» письменника? Вже-ж не через віршу «Всякому городу нрав і права...». Що-ж до того оптимістичного світогляду, що в «Н.-П.» виявився, то джерела його ще не з'ясовані: чи був Котляревський прихильником сковородинської філософії — це ще питання, а от що він був масоном, членом біблійного товариства, що витратив на схилі свого віку чимало енергії на переклад «Размышленія о расположеніи, въ какомъ слѣдуетъ приступать къ чтенію и размышленію о св. Евангеліи Луки...» — це безперечно факти, які заслуговують на не меншу увагу, ніж питання про «сковородинство» Котляревського. Що-ж до раптового навернення Возного, то гадаю, що, утворюючи цей тип, був тут письменник під владою ближчих, ніж філософія Сковороди, аналогій — тих сценічних зразків, що їх він часто-густо на сцені бачив [4]).

Та й ще до Возного. На мою думку (див. стор. XLVIII), мало використав К. цю таку одіозну для тодішньої драматургії постать: не зробив із цього «хапуна, що й з рідного батька злупить», постать, яка справді-таки відповідала-б її соціяльній шкідливості. А втім

---

[1]) Та й у статті А. М. Лободи знаходимо ми твердження, які не дали-б уважному читачеві змоги зробити такі прості висновки, що їх ми знаходимо в М. Марковського. «Особенность построенія музыкальной драмы, взглядъ на нее, какъ на бездѣлку, «драматическую пустельгу» и т. п., вліяніе иностранныхъ оперъ, слабое сознаніе того, въ какой формѣ и для чего народная жизнь со всѣми ея проявленіями можетъ сдѣлаться предметомъ литературы — все это было немалой помѣхой къ тому, чтобы русская музыкальная драма прошлаго вѣка стала зеркаломъ современнаго ей общества» (стор. 208).

І далі «...авторы музыкальныхъ драмъ въ обрисовкѣ своихъ героевъ и героинь не могли вполнѣ отрѣшиться отъ извѣстныхъ традицій избраннаго ими жанра» (209).

[2]) з тодішнього стану російської комічної опери.

[3]) В галузі російської «музичної драми» стаття А. М. Лободи поклала тільки першу цеглинку; на черзі стоїть докладне вивчення цього питання — і насамперед порівняння етнографічного матеріялу комічних опер з тими народніми піснями, що потрапили до російських співаників тих часів, або до инших записів. Так само чимало дало-б і студіювання тих діялектологічних ознак, що ними прикрашували врядигоди автори мову своїх сільських персонажів.

[4]) Зазначу побіжно ще одну «неточність» (?), яку зробив М. Марковський у цьому уступі «..у старих піесах... усі люди бувають добрі (теж «неточно». *П. Р.*), тільки залишено одного «козла отпущенія» — «секретаря, шахрая першої проби». У мене (ст. XXXIX) мова мовиться не про давні піеси взагалі, а тільки про одну драму Коцебу — «Клеветники».

тут взагалі розходжуся я з М. Марковським: і в самій «Енеїді» завдання сатирика усе-ж-таки обмежені, «бо застять моральні категорії соціяльні» (XLVIII). М. Марковський наводить тут дещо з часто цитованих уривків цієї поеми (ч. III, 47, 41, 54). Але все-ж-таки, тонуть у цьому творі сатиричні моменти серед чистого побутописання й комічного елементу значно невиннішого порядку [1]). Це саме й обмежує сатиричність твору,— і звичайно значно міцніші з цього погляду твори — це «Недоросль» та «Ябеда», що обидві, до-речи, на полтавській сцені виставлялися.

Не погоджується М. Марковський і з моєю характеристикою давніх українських інтермедій, що в них «б'є... невсипуще джерело життерадісности»... і далі (LVII). «Так казати — значить виявляти повне незнання змісту наших старих інтермедій»; і, як довід — уривки з двох інтермедій Довгалевського (стор. 162). Але, не заперечуючи наявности серйозних ноток в інтермедіях, хіба можна відкинути й загальну характеристику їх, що в моїй статті подано? Коли-ж говорити про можливість впливу інтермедій, то краще буде брати на увагу риси, характерні для більшости п'єс, аніж вийняткові. Та й до того-ж не міг Котляревський уже інтермедій бачити; в вертепі-ж, що з ним був він обізнаний, серйозного змісту було ще менше.

Далі про генезу «Простака». На мою думку — можливіше, що повстала ця п'єса з «М.-Ч.» а не навпаки. Менш імовірно гадати, щоб Котляревський знав «Простака», недрукованого, в поміщицькому театрі виставленого, аніж Гоголь «Москаля-Чарівника», що грали його в губерському центрі, в Полтаві, недалеко від якої він жив [2]) і яку він, постійний і сумлінний комісіонер для всіх осіб, що для них мав він якесь значіння, — як відзначає його біограф [3]) звичайно частенько одвідував. Зрештою учився 1819 — 1821 Микола Гоголь у полтавській школі [4]); отже був іще зайвий привід Василеві Опанасовичеві Гоголеві до Полтави приїхати, щоб сина до школи віддати; і все-ж довелося зробити це певно батькові, а не безпорадній у практичних справах матері. М. Марковський знову вдається тут до дешевих засобів полеміки. Як на нього, розвязую я цю справу «легко» (порівн.— у мене LXII). «Це знов дивна якась наукова аналіза: міг бачити В. Гоголь цю п'єсу, а міг і не бачити, могла повезти сина до Полтави мати і т. ин... Та й у капітальних працях про Гоголя ми про цю подорож до Полтави [5]) нічого певного не знаходимо» (стор. 162 — 163). Що й говорити, хронологічної канви для життя Гоголя-батька ми не маємо, та певно ніколи й не матимемо; але треба знати оточення й характер Вас. Опанасовича Гоголя, щоб не сумніватись у тому, що не обминув він нагоди подивитися вистави п е р ш и х українських опер. Якщо-ж він побачив їх, то таке незвичайне явище, безперечно вже добре затямив-би був.

Останній закид, що на мою бідолашну статтю спадає, торкається того, що, ухиляючись «взагалі від яких-небудь нових дослідів», не з'ясував я справи про звязок п'єс Котляревського з польським театром. Що-правда, питання про буття польського театру на Україні мені не зовсім чуже. Мабуть і М. Марковський бачив на цю тему написану статтю в ЗІФВ У.А.Н., т. VII—VIII; говорю я про це і в ранній своїй статті «Студії з історії українського театру (ЗІФВ У.А.Н., т. V, 221), яку М. Марковський певне читав і очевидячки пам'ятає, бо дозволяю я собі в цій статті не погодитися з деякими його думками (там-таки, 225), — а все-ж бракувало мені даних, щоб розвязати питання про джерела

---

[1]) Тим більше, що, порівнюючи з п'єсами К., треба брати на увагу не перші частини Енеїди, написані чи не за 20 р. перед його п'єсами, а останні, в яких сатиричний елемент значно зблід.

[2]) П. Щ е г о л е в ъ, Изъ школьныхъ лѣтъ Н. В. Гоголя. Историческіе этюды [2]), Спб. стор. 71.

[3]) Там-таки, 63 — 64; пор. 67.

[4]) П. Щ е г о л е в ъ, там-же, 71 — 73.—Письма Н. В. Г о г о л я подъ ред. В. И. Шенрока Спб. 1902. I. 7 — 9.—П. К у л и ш ъ, Записки о жизни Гоголя. Спб. 1856. I. 16.—В. И. Ш е н р о к ъ, Матеріалы о біографіи Гоголя М. 1892. I. 99 — 100.

[5]) Гоголя-батька? *П. Р.*

Москаля-Чарівника[1]). Маємо ми вже кільканацять зразків для неї, але про жадний з них не можемо ми з цілковитою певністю сказати, що був він Котляревському відомий. Без цього-ж завсіди будуватимуться усі гіпотези про запозичення тільки на хисткому ґрунті.

Вичерпавши, здається, вже всі численні закиди, що їх рецензент моїй статті робить, торкнуся ще завважень його про текст поданих пієс Котляревського. Зазначивши, що пієси «надруковані взагалі чистенько», робить проте рецензент мені низку закидів, і найцікавіший серед них той, що, маючи в руках два автографи Котляревського, я — «міг вивчити й установити правопис Котляревського» (163). Це вже зовсім дивна річ: адже-ж я мав у руках один лиш автограф, другий був мені відомий не з факсиміле навіть, а з копії Я. Айзенштока (примітки, стор. I); а цього, хоч-би яка вірогідна була копія, замало, щоб правопис вивчати; до того-ж обидва автографи не датовані. Та й яке-б значіння мало таке «вивчення» двох текстів, що невеличкий лиш відсоток становлять в автографній письменника спадщині? Та й дорікаючи мені-ж-таки, що не вивчив я правопису автографів рукописів, чомусь забувсь М. Марковський зазначити, що не відважилися на те ні Вс. І. Срезневський, ні Я. Айзенштоκ, які мали під руками куди більше автографів і які ставили в своїх статтях завдання їх описати[2]) — зайве свідчення про те, що до вивчення правопису К. треба підійти, маючи ширший матеріял. А попри все те, навіть не даючи цій справі загального значіння, шукаючи тільки способів прочитати в мертвих ортограмах дійсну вимову героїв Котляревського, уважно придивлявся я до матеріялу, що в моїх руках був, і в наслідок цього міг тільки зазначити, що... «не можна сказати, щоб був у Котляревського свій послідовний правопис»... (далі й зразки; Примітки, стор. II). Отже, здається, й досить цього було-б, щоб таких несерйозних закидів мені не робити. Не зрозумів М. Марковський і тих труднощів, яких завдала мені мова Возного, коли доводилося мені вишукувати в писаних і малозрозумілих формах справжні наміри Кот-го що-до вимови Возного. А втім вивчення правопису реплік Возного не дало ніякої істотної одміни проти инших дійових осіб. І знову-таки досить зрозуміло про це в мене написано (стор. II). Цікаві далі й рецензентові завваження до окремих приміток, що я до тексту робив. В тексті (стор. 47): «Но чим то все це окошиться». Примітка говорить у мене: «Редакція фрази лишається граматично неясною; дієслово «окошитися» сполучається звичайно з додатком у місцевому відмінку: «кім, кому» (стор. III). М. Марковський пише з цього приводу: «...українською мовою кажуть, окошитися на кому, на чому, а не окошитися «кім, кому» (стор. 163). Але-ж цілком зрозуміло, що й у мене, як і в нього, мова про один і той-же місцевий відмінок, що я не поставив тільки прийменник. Далі — на стор. 46 Терпелиха в мене каже: «...а Наталку при мені звяжіте і до вінця ведіте». Як на М. Марковського, «це нісенітниця», він воліє читати за Срезневським «про мене» (стор. 163, пр. 1). Ну що-ж! виходить — це справа смаку, й виразно вичитавши в автографі цю форму, я не міг звичайно її відкинути; тим більше, що ніякої нісенітниці тут нема: Т-ха не має нічого проти, щоб Наталку тут-же, при ній, звязали.

Отакі ті «завваження», що дав М. Марковський. Докладний розгляд їх, здається, досить виразно виявив неприховану рецензентову тенденцію — не зрозуміти моєї статті і подати її думки в неправдивому переповіданні. Що-до стилю, то окрім тих зразків, які вже читач бачив, варто зазначити ще й инші критичні вислови. А саме «плутані думки» (156, пр.); «надзвичайна плутанина, в одному місці одне каже, а в иншому инше» (157); «блукає поміж

---

[1]) Певно, що й не зовсім ясна була ця справа й для К. Копержинського; він, знайшовши одну пієсу з близькою до «М.-Ч.» назвою, а одну — навіть з подібним сюжетом (Україна 1926. II—III. 215), не з'ясував справи про те, чи могла бути зразком для «М.-Ч.» хоча-б відома йому російська пієса.

[2]) Вс. Срезневскій, О нѣсколькихъ автографахъ И. П. Котляревскаго. ЖМНПР. 1902. № 3, від. II. — Я. Айзенштοк. Студії над текстами І. П. Котляревського. ЗІФВ У.А.Н., т. X.

двома соснами» (158); «треба якось зводити кінці з кінцями, щоб принайменш у 15 рядках не було плутанини (такі розбіжності розкидані по всій статті...)» (159); «Чи не знає цього П. Рулін, чи не думає про що говорить» (161),—оце про моє логічне думання. Далі — «не прочитав як слід цієї статті» (156); «не добре вчитався в рецензію Дашкевича, а вихопив з неї тільки цитату, яка вперше трапилась йому на очі» (159); «полемізуючи з М. Дашкевичем, ... П. Рулін бере у нього вихідний пункт для своєї праці, хоч про це ні слова не каже» (159); «поверхове знайомство з чужими працями» (158)—це про спосіб працювати Нарешті, — «незнання предмету» (156, пр.), «сліди такого невдумливого, поверхового знайомства П. Руліна з такими всім відомими п'єсами К-го ми частенько бачимо» (161): «не знає п'єси, або читав її неуважно» (161); «повне незнання змісту наших старих інтермедій» (162), «а у «Мельника» П. Рулін мабуть і не заглянув» (157) — оце про мої знання.

Здається, досить; висновки зайві. Одне можна сказати, що не завадило-б, мабуть, і М. Марковському прочитати «хоч-би» статтю Б. Антоненка-Давидовича: «Шануймо друковане слово!» (Пролетарська Правда 1928. VI, 17), що знімає питання про потребу певної пристойности в критиці.

У моїй науковій роботі, що проходить переважно в такій неусталеній що-до метод ділянці, як історія театру, я завсіди бажаю і бажатиму найсуворішої критики. «Від критика, котрий справді науково розбирає річ, — писав Франко, — догана для мене цінніша, ніж похвала, бо з догани я більше навчуся». Що-ж до «критики» М. Марковського, то вчить вона лиш про те, до чого доводить ображене самолюбство: «хоч і казали вже люди» — а от насмілився я з своїми попередниками де-в-чому не згодитись.

І все-ж не пояснив рецензент от чого: яким-же чином, з такими даними, що він мені накидає, щастило мені до цього часу працювати в галузі історії театру, та й друкувати свої праці протягом більше, як десяти років в українських та російських, досить серйозних часописах? Та й ще курйоз: працюючи над історією російської комедії XVIII віку [1]), не обізнавсь я був з «Мельником» Аблесимова, таким «гвоздем» російської комічної літератури? Цього рецензент не пояснив і боюся, що не одному читачеві з приводу як цього, так і усієї статті можуть згадатися відомі слова Бомарше «Calomniez calomniez, quelque chose restera!»

П. Рулін.

---

[1]) Див. праці: «К хронологии и библиографии комедий». «Известия отделения Русского языка и словесности Российской Академии Наук. т. XXVIII.—«К методологии изучения русской комедии XVIII в.» (там-таки).— «Элементы злободневности в комедиях Сумарокова» Slavia, V (1926), Sešit 4.—«Русские переводы Мольера», Известия по русскому языку и словесности, т I, кн. 1 (1928). Там-же друкується й стаття «Первая комедия Сумарокова».

Поправки й додатки до артикулів П. Бузука.

1) До статті «Українські етимології», надрукованій в цій (XXI—XXII) книзі «Записок», а саме до етимології слів *шаг-, шуг-* я хтів додати таке: власне кажучи, **ksongᵘh-* повинно було дати **хуг-* (прц *шаг-* < **ksengᵘh-*); нащадком цього слова може й є українське слово *хуга*, від якого не так тяжко перекинути й семасіологічний місток до слова *шугнути*, хоч на перший погляд воно ніби становить і окреме цілком слово звуконаслідовного походження. Що-ж до слова *шугнути* з *ш* зам. сподіваного *х*, можливо, що воно є наслідком якоїсь контамінації.

2) До статті «З приводу рецензій В. Дем'янчука й проф. М. Грунського...», надрукованій у XIX кн. «Записок»: на 365 стор. прохаю викреслити 2-гу прим.: чи я хтів зазначити пропуск яких-небудь инших праць у книжці проф. Тимченка (а такі пропуски є) або відсутність згадки про Верхратського в якій-небудь пншій новій книжці з української мовп (і приклади цього маємо), — в даному разі і в теперішній час це вже не має особливого значіння.

П. Бузук.

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II - III (1920 - 1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925) — 2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925) — 2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927) — 4 крб.; кн. XI (1927) — 3 крб. 50 к.; кн. XII (1927) — 4 крб.; кн. XIII-XIV (1927) — 4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928) — по 4 крб., кн. XIX (1928) — 4 крб. 60 к., кн. XX (1928)— 5 крб. 50 коп., кн. XXI—XXII (1928) — 5 крб. 50 коп.; кн. XXIII (закінч.), кн. XXIV і кн. XXV (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926) — 1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928) — по 2 крб.; кн. VII (1928) — 2 карб. 80 к., кн. VIII (закінч. друк.). **Бюлетень** Етнограф. Комісії (1925—1928).

[III] Україна: (1924) кн. I - IV — 5 крб.; (1925) кн. I - VI — 6 крб.; (1926) кн. I - VI — 6 крб.; (1927) кн. I - VI—5 крб. 90 к. (1928) кн. I - IV (продається тільки в ДВУ).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. **Дм. Багалій.** Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.

№ 2 — **Т. Сушицький.** Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. друкується.

№ 2а — **Ѳ. П. Сушицкій.** Зап.-русскія лѣтописи, какъ памятники литературы (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звойована од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) **Хв. Ернст.** Контракти й контрактовий будинок у Київі. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.) — 50 коп.; [б) Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.]; в) **В. Щербина.** Нові студії з історії Київа (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.

№ 5 — **В. Науменко.** З історії початків української літератури XIX в.(1924)—50 коп.

№ 6 — акад. **Аг. Кримський.** Перський театр, звідки він узявсь та як розвивався, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.

№ 7 — проф. **Вол. Резанов.** Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928) — 3 крб. Вип. 6. Піеси характеру „мораліте" (друк.).

[№ 8] — **Ол. Курило.** Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. **Аг. Кримський.** Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Европі (1924)—1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — **Ів. Каманін.** Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. **О. Шахматов** та акад. **Аг. Кримський.** Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріялів: 1. **Ол. Курило.** Початки мови (1923) — 25 коп. 2. **Клим. Квітка.** Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. **Є. Тимченко.** Діялектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — **В. Ганцов.** Діялектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок") — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила україн. правоп. (1927, 165-та тис.)—10 к. (випродано).

№ 16 —акад. **П. Тутківський.** Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.

№ 17 — проф. **Хв. Тітов.** Історія книжної справи на Вкраїні (1924) — 10 крб.

№ 18 — проф. **Є. Тимченко.** Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).

№ 19 — акад. **А. Кримський** та **М. Левченко.** Знадоби для життепису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.

№ 20 — проф. **Хв. Тітов.** Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).

№ 21 — **О. Курило.** Особливості говірки села Хоробричів (1924) —60 коп.

№ 22 — проф. **М. Марковський.** Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (вичерпано).

№ 23 — **Л. Шульгина.** Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.

[№ 24] — Російсько-український словник. Т. І-й, під головним редагуванням акад. **А. Кримського**, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-ий в., З-К 1 (1929), вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. ред. акад. **С. Єфремов** (1927-1928) — 3 крб.

[№ 25] — акад. **Д. Багалій.** Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.

[№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925 —3 крб. 50 к.; за р. 1928 — 3 крб.

[№ 27] — а) **К. Грушевська.** З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Вкраїні (1926) —2 крб. 70 коп.

[№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб.

№ 29 — Див. № 13. І, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.

№ 30 — акад. **С. Єфремов.** Поет і плантатор (1925)—20 к.

№ 31 — проф. **В. Данилевич.** Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.

№ 32 — проф. **Є. Тимченко.** Номінатив і датив (1925) — 75 коп. (вичерпано).

№ 33 — акад. **В. Перетц.** Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.

№ 34 — проф. **Є. Кагаров.** Нарис історії етнографії, І (1926) — 75 коп.

№ 35 — Археол. досліди 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к. (вичерпано).

[№ 36]—акад. **М. Грушевський.** Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб. т. V (1926 — 1927) — 6 крб.

№ 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. **С. Єфремова** та **В. Міяківського** (1926)—3 крб.

№ 38 — проф. **В. Кордт.** Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.

№ 39 — **Вад. Модзалевський.** Гути на Вкраїні (1926)—2 крб. 25 коп.

№ 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник І (з малюнками) (1926)—3 кб. 25 к.

№ 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академика **А. Кримського** (1926) — 4 крб.

№ 42 — Літопис Величка, т. І (1926) — 3 крб. 25 к.

№ 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. **М. Грушевський**, т. І (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.; т. III (друк.).

№ 44 — проф. **М. Марковський.** Енеїда Котдяревського (1927) — 1 крб. 50 коп.

№ 45 — проф. **Є. Тимченко.** Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.

№ 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. **Ол. Грушевський**, т. І (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.; т. III (друк.).

№ 47 — **Кл. Квітка.** Пісні про дівчину-втікачку (1926)— 50 коп.

№ 48 — проф. **П. Бузук.** Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к. (вичерпано).

[№ 49]— Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. **С. Єфремова** (1927)—5 крб. 25 к.

№ 50 — проф. **Г. Павлуцький.** Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 к.

№ 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. **А. Кримський** (1927) — 15 крб.

№ 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.

№ 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. **С. Єфремов** (1927) — 2 крб. 50 коп.

№ 54 — проф. **М. Грунський.** Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928)—1 крб. 25 к.

№ 55 — **М. Левченко.** З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.

[№ 56] — Українські думи (корпус), т. І, зо вступною статтею **К. Грушевської** (1928) — 6 крб. 50 к.

№ 57 — акад. **Аг. Кримський.** Розвідки, статті, замітки. І (1928) — 4 крб.

№ 58 — проф. **В. Сиповський.** Україна в рос. письменстві (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.

№ 59 — **К. Квітка.** Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.

№ 60 — **Євгенія Рудинська.** Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.